

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (1)

ISSN 1814-6961
E-ISSN 2788-9718

- ТАРИХ
- ЭТНОЛОГИЯ
- АРХЕОЛОГИЯ

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (1)

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2026. Т. 29 (1)**

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузайте-Матусевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отеева Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы
Черниченко Денис Аркадьевич
Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы
Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Зікірбаева Венера Серікқызы
Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузайте-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетера (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайұлы

Техническое сопровождение

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Сания Жуматаевна

EDITORIAL TEAM

Editor-in-Chief

Kabul'dinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)

Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)

Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)

Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)

Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)

Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)

Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)

Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)

Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)

Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Otepova Gulfira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)

Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)

Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)

Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)

Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)

Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)

Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)

Shotanova Galiya Aitghanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madiyevich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieva

Chernienko Denis Arkadyevich

Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich

Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Zikirbaeva Venera Serikovna

Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 5–21
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_5-21

О «ФЕОДАЛЬНО-БАЙСКИХ ПЕРЕЖИТКАХ» В КАЗАХСКОЙ ССР: ДИСКУРС, ПРАВО И ПРАКТИКИ

Дидар Бейсенғалиевна Касымова¹, Айжан Тоқановна Капаева², Болат Кудайбергенолы³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан),
кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан),
доктор исторических наук, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-1198-0185> E-mail: kapaeva.59@mail.ru

³НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан»
(д. 60, ул. Олжабай батыр, 140000, Павлодар, Республика Казахстан),
кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Касымова Д.Б., Капаева А.Т., Кудайбергенолы Б., 2026

Аннотация. Введение. Статья рассматривает политику советского режима в отношении проявлений феодально-байских пережитков в Казахской ССР в 1940–1960е годы в разрезе гендерных отношений. Тема феодально-байских пережитков является одной из наиболее сложных и противоречивых в поле социальной жизни советского Востока. В советской идеологии феодально-байские отношения интерпретировались как универсальное объяснение социального неравенства и «культурной отсталости» казахского общества, что «оправдывало» вмешательство государства в традиционные социальные институты. Но наиболее спорными являются практики, связанные с положением женщин в рамках семьи на всех её этапах – от создания до внутрисемейных порядков. Наиболее сложными для внешней оценки и анализа положения женщины в семье были похищение девушек, принуждение к сожительству (даже после официальной регистрации брака). *Материалы и методы.* Статья написана на основании архивных документов из фондов ГАРФ, РГАСПИ, АП РК, вторичного анализа материалов в работах Кшибекова Д., Мамутова А. с использованием общенаучных методов историзма, анализа, синтеза, контент- и ивент-анализа, дискурсивных практик интерпретации текстов. Общетеоретические рамки статьи – положения феноменологической социологии, теории социального конструирования и генетического структурализма. Для объяснения социального поведения советских людей использованы положения нового ревизионизма, которые позволяют

преодолеть конфликт между взглядом на советское общество сверху (позиции режима и его идеологов, исполнителей) и частной жизнью простых людей. *Результаты.* Вмешательство советского государства и его правовых норм в процесс формирования семьи, не просто ячейки советского общества, а центра воспроизводства этнической идентичности рассматривалось мужчинами-казахами как посягательство на их реальную и символическую власть. *Заключение.* Поэтому режиму сверху было сложно управлять партийными и советскими структурами внизу, которые не могли/не хотели менять устоявшиеся веками практики создания семей, даже и в силовом варианте. Женщины выступают в качестве объекта, посредством которого утверждается право мужчины на власть в малом социуме (колхоз/аул).

Ключевые слова: Казахская ССР, советская идеология, право, феодально-байские пережитки, гендерные аспекты.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта «Социальная политика в Казахстане в исторической динамике (20-е – 80-е годы XX века)» (№ АР 23490001).

Для цитирования: Касымова Д.Б., Капаева А.Т., Кудайбергеноулы Б. О «феодально-байских пережитках» в Казахской ССР: дискурс, право и практики // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 5–21. [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_5-21

ҚАЗАҚ КСР-ДЕГІ «ФЕОДАЛДЫҚ-БАЙЛЫҚ САРҚЫНШАҚТАР»: ДИСКУРС, ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛЕР

Дидар Бейсенғалиевна Касымова¹, Айжан Токановна Капаева², Болат Құдайбергеноулы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-1198-0185> E-mail: kapaeva.59@mail.ru

³«Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ (60-үй, Олжабай батыр көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Касымова Д.Б., Капаева А.Т., Құдайбергеноулы Б., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада 1940–1960-жылдар аралығындағы Қазақ КСР кеңістігінде феодалдық-байлық сарқыншақтардың көріністеріне қатысты кеңестік биліктің саясаты гендерлік қатынастар тұрғысынан қарастырылады. Феодалдық-байлық сарқыншақтар мәселесі кеңестік Шығыстың әлеуметтік өмірін зерттеудегі ең күрделі әрі қайшылықты тақырыптардың бірі болып саналады. Кеңестік идеология аясында феодалдық-байлық қатынастар қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік пен «мәдени артта қалушылықты» түсіндіретін әмбебап себеп ретінде интерпретацияланып, дәстүрлі әлеуметтік институттарға мемлекеттің араласуын идеологиялық тұрғыдан негіздеді. Сонымен қатар ең даулы әрі сезімтал практикалар отбасы шеңберіндегі әйелдердің әлеуметтік мәртебесімен тікелей байланысты болды. Отбасын құрудан бастап, ішкі отбасылық қатынастарға дейінгі кезеңдерде әйелдің жағдайын сыртқы бақылау мен ғылыми талдау үшін ең күрделі құбылыстар ретінде қыз алып қашу, бірге тұруға мәжбүрлеу (тіпті некенің ресми түрде тіркелуінен кейін де) секілді практикалар көрініс тапты. *Материалдар мен әдістер.* Мақала Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві, Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві, ҚР Президенті Архиві қорларындағы архивтік құжаттар негізінде, сондай-ақ Д. Кішібеков пен А. Мамутов еңбектеріндегі материалдарға жүргізілген екінші реттік талдау арқылы дайындалды. Зерттеуде тарихилық қағидасы, талдау және синтез, контент-

және ивент-талдау, сондай-ақ мәтіндерді интерпретациялаудың дискурсивтік практикалары қолданылды. Зерттеудің жалпытеориялық негізін феноменологиялық социология тұжырымдары, әлеуметтік шындықты конструирлеу теориясы және генетикалық структурализм құрайды. Кеңес қоғамындағы әлеуметтік мінез-құлықты түсіндіруде «жаңа ревизионизм» бағытындағы теориялық ұстанымдар пайдаланылды. Бұл тәсіл кеңестік қоғамды «жоғарыдан» (режим, оның идеологтары мен атқарушы құрылымдары тұрғысынан) қарастыру мен қарапайым адамдардың күнделікті өмірі арасындағы қайшылықты еңсеруге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Отбасы қалыптастыру үдерісіне кеңестік мемлекеттің және оның құқықтық нормаларының араласуы — отбасыны тек кеңестік қоғамның бастапқы ұясы ретінде емес, этникалық бірегейлікті қайта өндірудің негізгі орталығы ретінде қарастыру — қазақ ерлері тарапынан олардың нақты және символдық билігіне қол сұғу ретінде қабылданды. Осыған байланысты «жоғарыдан» енгізілген басқару тетіктері «төмендегі» партиялық және кеңестік құрылымдар арқылы толыққанды жүзеге аса алмады, себебі олар ғасырлар бойы қалыптасқан отбасын құру тәжірибелерін өзгертуге қабілетсіз немесе оған дайын болмады, тіпті күш қолдану жағдайында да. Осы контексте әйелдер шағын әлеуметтік кеңістікте (колхоз, ауыл) ер адамның билікке деген құқығын бекіту мен легитимациялау объектісі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақ КСР, кеңестік идеология, құқық, феодалдық-байлық сарқыншақтар, гендерлік қатынастар

Алғыс. Мақала «Қазақстандағы әлеуметтік саясат Тарихи динамикада (XX ғасырдың 20-80 жылдары)» (№ АР 23490001) жобасын іске асыру шеңберінде орындалды.

Дәйексөз үшін: Касымова Д.Б., Капаева А.Т., Құдайбергенұлы Б. Қазақ КСР-дегі «феодалдық-байлық сарқыншақтар»: дискурс, құқық және тәжірибелер // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 5–21-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_5-21

ON «FEUDAL-BAI RUDIMENTS» IN THE KAZAKH SSR: DISCOURSE, LAW AND PRACTICES

Didar Beisengalieva Kassymova¹, Aizhan Tokanovna Kapayeva², Bolat Kudaibergenuly³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan),
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan),
Doctor of Historical Sciences, Principal Research Fellow.
<https://orcid.org/0000-0002-1198-0185>. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

³NPJSC «Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University»
(60, Olzhabai batyr str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan).
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Kassymova D.B., Kapayeva A.T., Kudaibergenuly B., 2026

Abstract. Objective. The article elucidates the politics of the Soviet regime towards revelations of feudal-bai rudiments in the Kazakh SSR in the 1940–1960s through gender perspective. The topic of feudal-bai rudiments has been one of the most controversial in the social field of the Soviet Orient. In the Soviet ideology feudal-bai relations were interpreted as universal inequality and «cultural backwardsness» of the Kazakh society, that justified the state interference into traditional social institutes. The most disputed issues are practices linked to females' position in family at all stages – from its creation to intrafamily order. The most complex for external evaluation of female's position in family were bride kidnapping, enforcement to cohabitation (even after official marriage registration). *Materials and methods.* The article is based on critical assessment of archival documents from GARF, RGASPI, AP RK, secondary analysis of materials in the works of Kshibekov D., Mamutov A. using general scientific methods of historism, analysis, synthesis,

content and event analysis, discourse practices of texts' interpretation. General theoretical frameworks—provisions of phenomenology, social constructivism and genetic structuralism. For explanation of the Soviet people behavior were employed provisions of new revisionism that allow to avoid conflict between top-down views on the Soviet society (positions of the regime and its ideologues, practitioners) and private life of common folk. *Conclusion.* The Soviet state interference and of its legal norms into family creation process, not as a cell of the Soviet society, but the center of ethnic identity reproduction was interpreted by male Kazakhs as attack on their real and symbolic power. Therefore, the regimes could not administer party and soviet structures at the bottom level as they could not and did not want to change centuries long family building practices, even if they employed force component. Women are represented as objects through which the power of man is materialized in minor socium (aul/kolkhoz).

Keywords: Kazakh SSR, Soviet ideology, law, feudal-bai rudiments, gender aspects.

Gratitude. The article was carried out within the framework of the project «Social policy in Kazakhstan in historical dynamics (20s–80s of the twentieth century)» (No. AR 23490001).

For citation: Kassymova D.B., Kapayeva A.T., Kudaibergenuly B. On «feudal-bai rudiments» in the Kazakh SSR: discourse, law and practices // Otan tarikhy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 5–21. [in Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_5-21

Введение. Статья рассматривает политику советского режима в отношении проявлений феодально-байских пережитков в Казахской ССР в 1940–1960-е годы в разрезе гендерных отношений. Тема феодально-байских пережитков является одной из наиболее сложных и противоречивых в поле социальной жизни советского Востока. В советской идеологии феодально-байские отношения интерпретировались как универсальное объяснение социального неравенства и «культурной отсталости» казахского общества, что «оправдывало» вмешательство государства в традиционные социальные институты. Несмотря на силовое давление советского режима – репрессии, система нормативных практик, идеологические установки – большая часть так называемых пережитков (доисламских и исламских практик), связанных с этапами жизненного цикла (создание семьи, внутрисемейный порядок, переходы – возрастные и мир иной) в среде казахского населения сохранились и передавались из поколения в поколение как заветы предков. Спорными являются практики, связанные с положением женщин в рамках семьи на всех её этапах – от создания до внутрисемейных порядков. Наиболее сложными для внешней оценки и анализа положения женщины в семье были похищение девушек, принуждение к сожительству (даже после официальной регистрации брака) [Kabylova, 2021]. Феодально-байские пережитки — это термин, который использовался для описания остатков или остаточных форм феодального строя, которые сохранялись в советском обществе (официальный советский дискурс определял феодально-байские пережитки в быту — многоженство, амангерство (обычай, по которому женщина, оставшись вдовой, должна выходить вторично замуж обязательно за старшего или младшего брата бывшего мужа), женитьба на несовершеннолетних, взимание калыма и издевательство над женщиной). [Из информационной сводки заместителя заведующего Отделом партийной информации Управления по проверке партийных органов ЦК ВКП(б) А.И. Собенина «О проявлениях феодально-байских пережитков и состоянии политико-воспитательной работы среди женщин в Кызыл-Ординской области Казахской ССР». РГАСПИ. Ф.17. Оп.88. Д. 813. Л. 48-51].

Понятие феодально-байские пережитки состоит из нескольких, по сути, не связанных между собой понятий (обряды жизненного цикла, свадьбы, поминаения, похороны, освященные вековыми традициями, авторитетом предков посредством домусульманских и исламских практик). Кроме того, к «пережиткам» относили почитание святых мест (аулие), влияние суфийских братств (ишанизм), шаманизм, обычаи похорон, посты, обрезание. У казахов сохранялись и родоклановые системы (знание и следование семипокленческой иерархии, авторитет старейшин, обычаи гостеприимства (той), обычаи сватовства. В целом они отражали не просто изменения в образе жизни людей и политике (внутренней, в том числе и социальной) руководства страны Советов. Это было принятие/непринятие тех или иных форм сосуществования групп населения, их идентификации (внешней/навязанной, внешне принимаемой) и внутреннего порядка этнической группы как проявления самоидентификации. Понятие *феодально-байские пережитки* было констатацией того, что общество (в том числе и неевропейские мусульманские группы, которые сохраняли традиционные форму бытования в семейных обрядах и религиозное сознание) уже перешло на социалистическую платформу организации жизни. *Байские* означало, что социальная стратификация

кардинально изменилась – баев уже не было, было два класса – рабочие и колхозники и между ними прослойка – интеллигенция. Тогда как практики старого строя все еще принимались в качестве достойных подражания. А пережитки – признание того, что некоторые формы социальных практик, несовместимые с социализмом, природу которых нужно было объяснить или даже принять на какое-то время, еще не изжиты, но с ними необходимо бороться. То, что не соответствовало или выбивалось из строгих рамок идеологических правил режима именовалось феодально-байскими пережитками. Часть феодально-байских «пережитков» была напрямую связана с гендерной спецификой – сохранение патриархальных устоев в виде многоженства, выплата калыма, ранние браки для девочек, аменгерство. Было установлено советскими руководителями и идеологами, что к концу 1930х годов социалистический строй победил по всей Стране Советов, и даже в тех регионах, где столетиями доминировали религиозные и родоплеменные порядки. Причины сохранения феодально-байских или патриархальных пережитков в обществах Средней Азии виделись в том, что они не прошли через этапы капиталистического строя.

В статье ставится задача рассмотреть гендерные аспекты феодально-байских пережитков, т.е. практики отношения к женщине, которые сохранялись в обществах Средней Азии и Казахстана.

Материалы и методы. Статья написана на основании архивных документов из фондов ГАРФ, РГАСПИ, АП РК, вторичного анализа материалов в работах Кшибекова Д. [Кшибеков, 1957], Мамутова А. [Мамутова, 1963] с использованием общенаучных методов историзма, анализа, синтеза, дискурсивных практик интерпретации текстов. Общетеоретические рамки статьи – положения феноменологической социологии А. Шюца [Шюц, 1988], теории социального конструирования П. Бергера и Т. Лукмана [Бергер, Лукман, 1995] и генетического структурализма П. Бурдьё [Бурдьё, 2005]. Указанные выше теоретические подходы предполагают рассмотрение жизни людей через то, как они ведут себя в конкретных ситуациях, т.е. их субъективное поведение в установленных рамках. По положениям Бурдьё (социальное поле, габитус), люди ведут себя определенным образом в соответствии с уже созданными диспозициями в социальных полях (малых). Даже если они выходят за рамки созданных для них/спущенных «сверху» форм бытования. Тем самым они создают новые реальности в уже существующих социальных полях, несмотря на нормы, запреты, требования. Положения феноменологии позволяют рассматривать поведение людей через то, какие смыслы, не всегда внешне выраженные, они придают своему поведению. Раскодировка этих смыслов позволяет получить картину происходящего, таким образом происходит объективация субъективных миров людей.

Для объяснения социального поведения советских людей использованы положения нового ревизионизма, которые позволяют преодолеть конфликт между взглядом на советское общество сверху (позиции режима и его идеологов, исполнителей) и частной жизнью простых людей [Фицпатрик, 2008]. Утверждаемые режимом стандарты частной жизни (семейная политика, внутрисемейные отношения, гендерный порядок) не совпадали с тем, как на самом деле организовывали свою личную жизнь простые советские люди, в том числе и интимные отношения. Ревизионизм исследовал главным образом советское общество снизу в его взаимоотношениях с властью – как люди жили в рамках советского общества, но не принимали многие его нормы и постулаты. Ревизионизм показал множественность социальных миров советских людей.

Обсуждение. Тема феодально-байских пережитков рассматривалась в нескольких направлениях – как борьба против старого строя (1920-е годы), проявления национализма и пантюркизма (1930–1940-е годы), пережитки и «родимые пятна прошлого» (1950–1960-е годы), этнографические особенности народов Востока и Кавказа (с начала 1960х годов до конца 1980х). Но гендерная составляющая темы феодально-байских пережитков не становилась темой специальных исследований. Причины тому относятся прежде всего к особенностям советского гендерного порядка, который утверждал гегемонию маскулинности – лидерство режима /партии/вождя/руководителя/отца/мужчины. Маскулинность спускалась по всем социальным каналам и утверждалась в нормативных практиках – социальная коммуникация, каноны, нормы. Различия (этнокультурные) нивелировались.

В 1920–1930-е годы в ходе силового утверждения советского строя произошли кардинальные социально-экономические изменения в казахском ауле (коллективизация, седентаризация, репрессии, создание промышленных центров, слом традиционной родовой структуры, формирование нового гендерного порядка, культурная революция), они сопровождались жестокими репрессиями. Было установлено советскими руководителями и идеологами, что к концу 1930-х годов социалистический

строй победил по всей Стране Советов, и даже в тех регионах, где столетиями доминировали родоплеменные порядки.

Но девочки/девушки/женщины в казахском обществе были всегда социально уязвимы, подвержены разного формам насилия в семье и стигматизации. Вопросы, имеющие отношение к положению женщин/девушек/девочек в Казахской ССР рассматривались в следующих кластерах проблем: 1) участие женщин в социалистическом преобразовании – труд, членство в компартии и комсомоле, женсоветах, социалистическом соревновании, выдвижение женщин на руководящие должности; 2) репрезентативная статистика – уровень образованности среди женщин – грамотность, высшее и среднеспециальное образование, ученые степени; достижение установленных стандартов и повышение культурного уровня – женщины на культурном фронте/поле – артистки, певицы; 3) семейная политика – семейное положение (замужем, разведена, одинока, вдовы, многодетные, матери-одиночки).

Создание семьи путем похищения невесты было представлено в советском кинематографе в комедийном варианте («Кавказская пленница, или Новые приключения Шурика», художественный фильм, режиссёр Л. Гайдай, 1966 год, жанр эксцентрической кинокомедии), хотя это была жесткая реальность на Кавказе и в Средней Азии. Некоторые семьи создавались по такому же типу – девушку, понравившуюся молодому человеку, увозили в его дом (потенциального мужа) и проводили свадебный обряд, который сопровождался, помимо уже установленных практик «вхождения» невесты в новую семью (покрытие головы платком, песнопения, благословения старших женщин), морально-психологическим давлением и порой физическим насилием. Хотя семью девушки извещали о похищении «гонцы» со стороны жениха и подносили подарки её родителям и родственникам, её насильно удерживали в «новой семье» как физически, так и оказывали психологическое давление в виде разговоров о том, что семья её может не принять, и она подвергнется остракизму со стороны общества. Её будущее теперь в семье её мужа, она должна принять свое положение и смириться.

В советской историографии тема феодально-байских пережитков рассматривалась в двух ракурсах – правовом и идеологическом. Но эта тема намного шире и глубже, охватывает несколько полей – господствующую идеологию, правовое поле, социальное – гендерные отношения и гендерный порядок, этнокультурные особенности. В целом феномен феодально-байских пережитков в Казахской ССР следует теоретически осмысливать как переплетение идеологии, права и повседневных практик, где советская модернизация сочетала декларации «по раскрепощению» женщин с дисциплинарными и насильственными механизмами. Данный подход позволяет выйти за рамки понимания пережитков как «остатков прошлого» и рассматривать их как результат конфликтного взаимодействия между традиционными формами социальной организации и государственным проектом социалистического переустройства.

Дискурс. Пережитки в дискурсе марксизма-ленинизма-сталинизма. И.В. Сталин на XVII съезде ВКП(б) в 1934 г. провозгласил полную победу «социалистического уклада», и указал на то, что нельзя говорить о преодолении пережитков капитализма как в экономике, так и в сознании людей: «Нельзя этого сказать не только потому, что сознание людей в его развитии отстает от их экономического положения, но и потому, что все еще существует капиталистическое окружение, которое старается оживлять и поддерживать пережитки капитализма в экономике и сознании людей в СССР и против которого мы, большевики, должны все время держать порох сухим» [Сталин, 1951: 349].

Советское государство ликвидировало родовую иерархию, в которой глава рода был ответственен за формирование семьи: «В прошлом семья в казахском обществе являлась низовой ячейкой рода, той хозяйственной единицей, которая была тесно связана с родом, как часть целого... Если род замкнут в себе автономно, то точно также патриархальная семья, составляя звено рода, являлась автономной, управлялась главой или старшим в семье, не допуская каких-либо вмешательств извне. Не только патриархальный род, но и патриархальная семья были очагами произвола – несвободы лиц» [Мамутов, 1963: 5]. В 1920–1930-е годы в Казахской ССР были силовыми методами разрушены родовые структуры, и шел процесс создания новых социальных единиц, семьи и новой идентичности (в том числе и новой казашки), были созданы колхозы и совхозы, «функции, осуществляемые родом и подродом, полностью перешли в руки местных органов власти, избираемых и сменяемых самим населением. Таким образом, был подрезан корень, питавший деяния, обусловленные существованием родо-племенной структуры» [Мамутов: 78]. Поэтому

государство выполняло роль коллективного главы – устанавливало право (контролировать и наказывать) и правила формирования семьи как ячейки общества. Метафора «государство как «коллективный муж», описывала отношения государства и личности в СССР, где государство (режим) брало на себя роль доминирующего «супруга», требуя полной преданности, контроля над жизнью, экономикой, бытом и мыслями граждан (как «жены»), обещая взамен «заботу» (социальные блага), но навязывая коллективные интересы выше личных, что выражалось в коллективизации, идеологическом контроле и формировании «Homo Sovieticus».

По замыслу Н.С. Хрущева к началу 1960х годов СССР в ходе послевоенного восстановления экономики, десталинизации, сумел построить стабильную экономику и утвердить основы социализма, закрепить нормативные практики социалистического образа жизни во всех сферах, и прежде всего, в сознании людей. Программа КПСС, принятая на XXI съезде, провозгласила построение коммунизма как основной курс партии и народа. Но сообщения из республики Средней Азии, в том числе из Казахской ССР, показывали, что так называемые феодально-байские пережитки все еще имели место в жизни народов этих республик. К началу 1960-х годов считалось, что вся страна приступила к построению коммунистического общества и все язвы/пережитки/рудименты/прошлого были искоренены. В особенности это касалось сферы социальных отношений. Но так называемые феодально-байские пережитки все еще давали о себе знать в виде отношения к женщинам прежде всего – многоженство, умыкание/кража невест, браки с не достигшими возраста совершеннолетия девочками и домашнее насилие. Все эти проблемы рассматривались как преступления, и наказание было зачастую символическим, тогда в общество действия мужчин трактовались как проявления мужской силы (значит может, своего рода символический капитал, легенды о котором передавались из поколения в поколение). Советские и партийно-государственные органы должны были отслеживать статистику вовлечения девочек в систему среднего образования. Отношение к женщине рассматривалось как индикатор живучести феодально-байских пережитков.

Феодально-байские пережитки в эволюционном развитии советского законодательства. В советском уголовном праве практика борьбы с так называемыми «феодально-байскими пережитками» стала важным элементом правовой и идеологической трансформации традиционных обществ. Уже Декрет Туркестанской АССР 1921 г. запретил многоженство и калым, а соответствующие нормы были последовательно закреплены в уголовном законодательстве союзных и автономных республик, включая Казахскую ССР.

Категория «феодально-байских пережитков» была не столько строго юридическим, сколько идеолого-политическим конструктом советского права. В раннесоветской правовой теории эти деяния интерпретировались через марксистскую схему общественно-экономических формаций и рассматривались как остатки докапиталистических (родовых, феодальных) отношений, препятствующие социалистической модернизации. При этом анализ показывает отсутствие единства в определении: одни авторы квалифицировали соответствующие преступления как «пережитки родового быта», другие — как «феодально-родовые», третьи — как «феодально-байские», четвертые — как «бытовые». Это концептуальное расхождение указывает на слабую теоретическую разработанность понятия и его зависимость от текущих политико-идеологических задач [Хайруллин, 2011].

Первоначально советское государство исходило из необходимости осторожного вмешательства в традиционные практики, что видно, например, из примечаний о неприменении ответственности к бракам, заключенным до издания закона.

Однако уже в середине 1920-х годов законодательство все более последовательно рассматривает такие практики, как калым, многоженство, похищение невесты, принуждение к браку, не как культурную особенность, а как форму социального и гендерного угнетения, подлежащую искоренению уголовно-правовыми средствами. Это отражает общий вектор советской политики — подчинение обычного права централизованному социалистическому правопорядку.

Анализ архивных документов показывает, что борьба с феодально-байскими пережитками была тесно связана с проектом «раскрепощения женщины», который занимал ключевое место в советском дискурсе. Женщина показана как социально уязвимый субъект, лишенный реальной свободы в брачно-семейных отношениях. Борьбе за раскрепощение женщины в X главе УК РСФСР 1922 г. были отведены статьи: 1) ст. 196 (о выкупе невесты – калыме); 2) ст. 197 (о принуждении женщины к вступлению в брак, в частности, о похищении ее (умыкании) с той же целью); 3) ст. 198

(о вступлении в брак лицом, не достигшим половой зрелости) и 4) ст. 199 (о двоеженстве и многоженстве). Женщина не должна была рассматриваться как источник обогащения семьи (выплата калыма). В редакции УК РСФСР в 1925 г. Наркомат Юстиции исключил из проекта изменений УК слова «против ее воли», признав уплату и прием выкупа самостоятельными преступлениями, влекущими ответственность и при согласии невесты. Для обеих сторон была установлена ответственность в виде лишения свободы или принудительные работы на срок до одного года. Сторона, принявшая выкуп, должна была выплатить, кроме того, равный ему штраф. Сам же выкуп подлежал конфискации. Калым как преступление предполагал со стороны родителей или родичей невесты извлечение имущественной выгоды из их положения фактических распорядителей чужой брачной свободы. Если же в итоге всех брачных получений и выдач, последние взаимно компенсировались, и родители и родичи невесты не обогащались за счет жениха или его родичей, то отсутствовал объект, для защиты которого государству требовалось бы принимать меры социальной защиты [Дюжилова, Сидоркин, 2009: 74–76].

В то же время анализ норм приводит к выводу, что советское право нередко игнорировало субъектность самой женщины, ее волю и выбор. Таким образом, правовая защита сочеталась с патернализмом и недоверием к индивидуальному выбору, если он не вписывался в модель «социалистической эмансипации». Архивные документы наглядно показывают внутренние противоречия уголовного законодательства. Так, похищение женщины с целью вступления в брак не квалифицировалось как общее преступление против свободы личности, а выносилось в особую категорию «бытовых» или «родовых» преступлений. Ст. 197 УК РСФСР 1922 г. о принуждении к браку посредством насилия или угроз, не уточняла этих понятий. В условиях того времени предполагалось, что девушка/женщина не могла противиться похитителю и попадала под его волю со всеми вытекающими последствиями (изнасилование, морально-психологическое давление, угрозы физической расправы, стигматизация женщины и его семьи, в расширенном варианте – всего рода). Но похищение женщины с целью принудить ее к вступлению в брак (ст. 197 УК РСФСР 1922 г.) не подводилось под общую норму ст. 147 УК, которая предусматривала ответственность за насильственное незаконное лишение свободы. Похищение женщины с целью вступления с нею в брак предполагало со стороны похитителя умысел, что похищенная вступит с ним в брак (фактический или зарегистрированный). Если же умысел был направлен на изнасилование женщины, похититель должен был отвечать, как за покушение на изнасилование (ст.ст. 19, 153 УК РСФСР 1922 г.). Ответственность за совершенное изнасилование не устранялась и тем, что оно сопровождалось или следовало за насильственно выполненным над похищенной каким-либо брачным религиозным или бытовым обрядом (прим. к ст. 197 УК РСФСР 1922 г.).

Таким образом, анализ правовых документов показывает, что категория «феодално-байских пережитков» в советском законодательстве носила идеологический характер и использовалась как инструмент культурной и социальной трансформации национальных обществ.

Практики. Докладные записки высших партийных органов конструируют особое поле интерпретации, в котором традиционные практики казахского общества осмысливаются преимущественно через призму идеологической угрозы и культурной «аномалии», подлежащей исправлению. Архивные документы показывают, что национальные республики выступают объектом постоянного надзора со стороны центра. Центральные партийные органы не просто описывают «пережитки», но и рассматривают любые формы устойчивости традиционных практик как симптомы политической недоработки или идеологической диверсии, что особенно явно проявляется в обвинениях в «буржуазном национализме» и пантюркизме.

В Докладной записке секретаря ЦК ВЛКСМ О.П. Мишаковой секретарю ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкову о положении женщин в Средней Азии 18 сентября 1945 г. говорилось: «Сообщаем Вам, что в Марыйской области Туркменской ССР за 1944–1945 гг. произошло 54 случая самоожжения молодых женщин-туркменок. Например, в августе с.г. в Марыйском районе сожгла себя 18-летняя комсомолка. Расследованием установлено, что сжигают себя девушки, принужденные к сожительству и забеременевшие, боясь позора и нездорового отношения среди окружающих; молодые женщины (часто жены фронтовиков) из-за невыносимо тяжелых условий жизни в чужой семье; женщины, совершившие какой-нибудь проступок (хищение продуктов и т.д.) и запуганные окружающими. Вообще чаще всего на акт самоожжения идет девушка или женщина, попавшая по каким-либо причинам в трудное положение и не нашедшая ни у кого помощи» [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 343. Л. 166–168]. (<https://islamperspectives.org/rpi/items/show/16188>)

Далее следовали строгие рекомендации партийным и советским органам республик: «Поручить оргинструкторскому отделу и Управлению пропаганды ЦК ВКП(б) созвать в ноябре 1945 г. совещание заведующих отделами по работе среди женщин Туркменистана, Таджикистана, Узбекистана, Киргизии и Казахстана для выработки мероприятий по улучшению работы среди женщин» [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 343. Л. 169–171]. (<https://islamperspectives.org/rpi/items/show/16188>).

В Докладной записке секретаря ЦК ВЛКСМ О.П. Мишаковой секретарям ЦК ВКП(б) И.В. Сталину, Г.М. Маленкову и А.А. Жданову «Об оживлении пережитков феодально-байского отношения к женщине в Узбекской, Туркменской и Таджикской ССР» за январь 1946 года отмечалось, что «за годы войны в результате ослабления политической работы среди населения и особенно борьбы против реакционных обычаев и обрядов в республиках Средней Азии повсеместно наблюдаются факты возрождения феодально-байского отношения к женщине. Многие женщины опять надели паранджу; в некоторых областях (Ленинабадская область Таджикской ССР, Марыйская область Туркменской ССР) это массовое явление. В Намангане (Узбекистан) надели паранджу 35 учениц 8–9-х классов средней школы. Распространяется мнение, что женщины с открытым лицом — безнравственны. Девушкам без паранджи трудно выйти замуж. Из-за этого паранджу надели даже некоторые девушки с высшим образованием, учительницы, агрономы. Вновь возродились и другие унижительные для женщин обычаи, попирающие ее человеческое достоинство. Женщине нельзя появляться в обществе мужчин, идти рядом с мужем по улице, вместе с ним посещать общественные места» [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 121. Д. 455. Л. 12–19; Советская национальная политика... 2013: 703].

Причины многоженства в Казахской ССР в сельской местности, объясняются также как и в Узбекистане: «Широко распространено многоженство, как правило, среди наиболее обеспеченной части населения (председатели колхозов, бригадиры, председатели сельсоветов). Многоженство у многих из этих людей связано со стремлением использовать жен как даровую рабочую силу» [Советская национальная политика... 2013: 703].

Партийные структуры давали объяснение живучести патриархальных отношений подчиненным статусом женщины, тем, что она не вовлечена в общественное производство: «Женщины, находясь в материальной зависимости от мужчин, вынуждены ради детей мириться с таким положением и даже скрывать эти факты» [Советская национальная политика... 2013: 704].

«Несмотря на многочисленные факты жестокого обращения и надругательства над женщинами, сами женщины очень редко прибегают к помощи суда, прокуратуры, советских и партийных органов. Объясняется это тем, что женщины не находят здесь энергичной защиты и поддержки, а виновники в большинстве случаев остаются безнаказанными» [Советская национальная политика... 2013: 704].

В Докладной записке уполномоченного КПК при ЦК ВКП(б) по Казахской ССР В.М. Канарейкина председателю КПК при ЦК ВКП(б) А.А. Андрееву и секретарю ЦК КП(б) Казахстана Ж. Шаяхметову «О серьезных недостатках в руководстве идеологической работой в Казахстане» от 28 декабря 1946 г. указывалось на серьезные недостатки в идеологической работе, которые выразились в том, что современная (на то время) казахская литература положительно отзывалась о казахских традиционных практиках, среди которых отмечены были многоженство, женитьба стариков на молодых, свадебные обряды [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 570. Л. 2–13].

В Докладной записке от 1951 года о состоянии руководства идеологической работы в Казахской ССР указывалось на проявления буржуазного национализма, казахского варианта пантюркизма [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 131. Д. 193. Л. 94–112].

В 1949 году инструктор Отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Гончарок сообщал Секретарю ЦК ВКП(б) Маленкову о феодально-байских и религиозных пережитках в Казахской ССР: «...Активизация деятельности духовенства способствует возрождению феодально-байских пережитков. Отмечены многочисленные факты многоженства, получения и уплаты «калыма», выдачи замуж несовершеннолетних, «амангерства» (получение мужчиной или мальчиком в наследство жены умершего брата). За прошлый и три месяца текущего года в республике осуждено за преступления этого рода 824 человека. Установлены факты, когда виновные не привлекаются к суду, а некоторые руководители местных партийных и советских органов способствуют сокрытию и оправданию преступлений. По отдельным делам выносятся мягкие приговоры. Так, народный суд Арысского района, Южно-Казахстанской области приговорил Исмакова, женившегося в 1949 году на 15-летней Жакановой, к одному году заключения условно. Часто суды приговаривают виновных лишь к штрафу, что создает уверенность в безнаказанности за преступления и приводит к неправильным

политическим выводам: штраф рассматривается в народе как дополнительный "калым" государству. Тем более, что заплативший штраф или отбывший наказание продолжает жить со всеми женами, его за это уже не наказывают. В результате слабой воспитательной работы многие девушки-казашки не оканчивают средних школ и выходят замуж. В текущем году в Джамбульской области среднее образование получили лишь 4 девушки-казашки, в Акмолинской – 15. В Шевченковском районе, Гурьевской области за последние 10 лет ни одна девушка не окончила средней школы». Было отмечено, что «Носителями феодально-байских пережитков являются отдельные коммунисты и некоторая часть сельской интеллигенции. В Чимкентском районе, Южно-Казахстанской области учитель Мусабаев 25 мая с.г. похитил 15-летнюю девушку Даткабаеву и насильно женился на ней. В колхозе им. Калинина, Амангельдинского района, Кустанайской области в сентябре прошлого года была организована пьянка, в которой приняли участие секретарь райкома партии Досмагамбетов и начальник районного отделения Министерства государственной безопасности Аймбетов. Когда они изрядно выпили, директор школы Усепов привел к ним в юрту и оставил на ночь четырех девочек-учениц. Из 3–7 классов семилетней школы этого колхоза за последние два года отсеклось 12 девочек. Три из них вышли замуж, будучи несовершеннолетними».

Были даны конкретные факты того, что «за многоженство, «амангерство», «калым» и за отправление религиозных обрядов обкомами КП(б) Казахстана исключен из партии за последние полтора года 471 человек». Но «...партийные организации не разоблачают и не привлекают к ответственности нарушителей советских законов. О поведении секретаря Алма-Атинского сельского райкома партии Джокебаева, который собрался жениться уже четвертый раз, выгнав из дому свою третью беременную жену Насымбаеву, знают в Алма-Атинском обкоме партии и ЦК КП(б) Казахстана, но вопрос о нем до сих пор не решен».

Хотя было отмечено, что партийное руководство Казахской ССР принимает «некоторые меры к повышению политической активности женщин. На предприятиях и в колхозах республики создана сеть женских советов; 170 женщин (из них 80 казашек) работают секретарями райкомов и горкомов партии, 7 женщин – секретарями обкомов партии, 7 женщин (из них 5 казашек) выдвинуты на посты заместителей министров республики; в местные Советы депутатов трудящихся избрано свыше 18 тыс. женщин; открыт Казахский педагогический женский институт. Однако в ряде районов, особенно в южных областях как в колхозном производстве, так и в быту до сих пор подчеркивается неравное положение женщин. В колхозном производстве, как правило, мужчины «руководят», а самую тяжелую физическую, порой непосильную работу выполняют женщины, получая при этом часто тяжелые женские заболевания. По отчетам родильных домов в 1948 году в республике родилось 3815 недоношенных детей, из которых свыше 20 процентов умерло в родильных домах. В колхозах Южно-Казахстанской области женщины составляют 60 процентов к общему числу колхозников. Однако по всей области только 65 женщин работают бригадирами и 21 – председателями колхозов. 5-ХІ-49 г.» [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 132. Д. 258. Л. 99–105].

Расширение доступа девушек к образованию, их выдвижение на руководящую работу и вовлечение в политическую учебу рассматриваются прежде всего как средство искоренения традиционных практик и укрепления партийного контроля, а не как результат борьбы самих женщин за права и субъектность. Меры противодействия живучести феодально-байскими пережиткам виделись в широком охвате девочек образованием. В «Информации о состоянии воспитания и обучения девушек-казашек в школах Карагандинской области за 1951/52 учебный год» отмечалось, что «В текущем учебном году в школах Карагандинской области была проведена некоторая работа по улучшению обучения и воспитания девушек-казашек. Во всех школах семилетних и средних на заседаниях педагогических советов, на заседаниях советов райгорно обсуждался приказ Министерства просвещения № 40 «Об улучшении работы среди девушек-казашек», утверждены конкретные мероприятия по его реализации. В школах области для девочек прочитаны лекции и доклады на темы: «Значение образования для девушек-казашек», «Жизнь девушек-казашек до Великой Октябрьской революции и теперь» и др. Для родителей прочитаны лекции и доклады на темы: «Женщины в борьбе за мир», «О правах советских женщин», «Женщина – активный строитель коммунизма» и др.». При этом было отмечено, что «В результате большой воспитательной работы, проведенной в школах области, значительно повысились успеваемость и качество знаний. В этом учебном году, по сравнению с прошлыми годами, уменьшились случаи аморального поведения, возросло количество обучающихся девушек и уменьшилось число не охваченных обучением. Однако постановка обучения и воспитания девушек-казашек в школах области все еще

неудовлетворительная. Не обеспечен полностью всеобуч, имеется большой отсев девушек-казашек из школ без уважительных причин, все еще имеют место факты феодально-байских пережитков в отдельных школах области. Эти случаи чаще всего встречаются там, где девушки-казашки живут не в интернатах, а на частных квартирах и у родственников» [ЦГА РК. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 2107. Л. 3–5].

Таковую же позицию занимали и, соответственно, проводили политику в других областях Казахской ССР: «Из информационной сводки заместителя заведующего Отделом партийной информации Управления по проверке партийных органов ЦК ВКП(б) А.И. Собенина «О проявлениях феодально-байских пережитков и состоянии политико-воспитательной работы среди женщин в Кызыл-Ординской области Казахской ССР» (1947 год) [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 88. Д. 813. Л. 48–51]. В Кызыл-Ординской области Казахской ССР за последнее время получили широкое распространение факты возрождения и оживления феодально-байских пережитков в быту — многоженство, амангерство (обычай, по которому женщина, оставшись вдовой, должна выходить вторично замуж обязательно за старшего или младшего брата бывшего мужа), женитьба на несовершеннолетних, взимание калыма и издевательство над женщиной». И указаны ответственные лица — «отдельные руководящие партийные и советские работники и рядовые коммунисты», которые «не только не борются с этими позорными фактами, но и сами являются носителями феодально-байских пережитков, грубо и безнаказанно попирая советские законы о семье и браке. Начальник областного управления сельского хозяйства Даутов бросил жену с двумя детьми и, не сделав развода, женился на другой. Чтобы избежать уплаты алиментов, он взял у жены малолетнюю дочь и отдал ее в дом ребенка как беспризорную. Заместитель председателя Яны-Курганского исполкома районного Совета депутатов трудящихся Житыбаев бросил жену с 4 детьми и женился на другой. Отобрал у жены последнюю корову и продал ее для свадебных расходов. Директор семилетней школы колхоза «Тункурус», член партии Молжигитов женился на несовершеннолетней ученице, а беременную жену с двумя детьми бросил без всяких средств к существованию. Второй секретарь Яны-Курганского райкома партии Токсеитов, пользуясь своим служебным положением, склонил к сожительству зав. учетом райкома Асанову, которая родила от него ребенка. Райком партии, обсуждая этот вопрос, вместо того чтобы привлечь к ответственности Токсеитова, исключил из партии Асанову как клеветницу, подрывающую авторитет секретаря райкома. Неправильную линию занял в этом деле обком партии. Рассматривая решение Яны-Курганского райкома, обком восстановил Асанову в рядах партии с объявлением ей выговора, а главного виновника Токсеитова оставил безнаказанным.

Обком партии смазал также дело бывшего секретаря первичной парторганизации колхоза «Жана-Тамоп» (Жана Талап) Джалагашского района Козбекова, отменив решение райкома партии об исключении его из рядов ВКП(б) за двоеженство, не наложил на него даже взыскания. Все эти и многие другие факты феодально-байских пережитков в быту, морально-бытовое разложение среди некоторой части руководящих партийно-советских работников и коммунистов и издевательское отношение к женщине стали возможными только вследствие того, что обком и райкомы партии не ведут решительной борьбы с этим злом, а в ряде случаев явно попустительствуют конкретным виновникам и нарушителям советских законов о семье и браке. Этому способствует также крайняя запущенность культурно-просветительной и политической работы среди населения, и особенно среди женщин» [Там же].

Партийное руководство Кызыл-Ординской области критиковали за то, что оно не выполняет постановление ЦК ВКП(б) от 19 марта 1947 г. «О подборе, подготовке и распределении руководящих партийно-советских кадров в Казахской парторганизации» в части выращивания и смелого выдвижения женщин на руководящую партийную, советскую и хозяйственную работу. Со дня выхода в свет этого постановления ни одна женщина в области не выдвинута на руководящую работу. Наоборот, за последние годы число женщин, занятых на руководящей работе, резко сократилось. В 1943 г. женщин-председателей аульно-сельских Советов насчитывалось 33 человека, а в настоящее время их работает только 7 человек, число женщин председателей колхозов за это время сократилось с 15 до 7 человек» [Там же].

Кроме того, было указано, что идет «массовый отсев девушек-казашек из старших классов средних школ и большое число неуспевающих учениц-казашек. В Чиилийском районе за 1946–1947 учебный год из школ ушло 160 девушек, в том числе 100 казашек; второгодниц было 203 девушки, в том числе казашек — 154. Только из одной средней казахской школы № 6 в г. Кызыл-Орда за прошедший учебный год отсеялось более 100 девушек. Политико-воспитательная работа среди женщин в области поставлена неудовлетворительно. Собрания женщин проводятся редко, лекции и

доклады для них не читаются. Значительная часть женщин, в том числе члены ВКП(б) и комсомольцы, никакими формами политической учебы не охвачена. С женским активом систематическая работа не проводится». Архивные документы 1940–1950-х гг., посвященные состоянию обучения и воспитания девушек-казашек, демонстрируют смещение акцента в борьбе с «феодално-байскими пережитками» от преимущественно карательно-правового воздействия к дисциплинарно-воспитательным технологиям, в центре которых оказывается система образования.

Факты проявления феодално-байских пережитков имелись и в других областях республики, особенно в Джамбульской, Южно-Казахстанской, Актюбинской, Талды-Курганской и Алма-Атинской. Особенно критичной была ситуация в Гурьевской области, которая была показана как пример возрождения/живучести феодално-байских пережитков в ходе строительства коммунизма: «Вследствие неудовлетворительной постановки учебно-воспитательного процесса во многих школах имеет место отсев учащихся, особенно девушек-казашек. Если в 1955–1956 учебном году поступило в первые классы школ области 6528 детей, в том числе 2489 девочек-казашек, то в восьмых классах 1962–1963 учебного года обучаются 4290 детей, в том числе 1607 девушек-казашек... Многие школы слабо ведут борьбу за преодоление второгодничества. По итогам 1961–1962 учебного года 4416 учащихся остались не переведенными в последующие классы, а 656 учащихся из них не явились в школу. В Жилокосинском районе имелись факты проявления феодално-байских пережитков к женщинам. В том числе 5 девушек-казашек, вышедших замуж, являются ученицами школ в возрасте 16–17 лет... Подобные аморальные поступки встречаются в Кзылкугинском, Баксайском районах и в городе Гурьеве» // О реализации постановления ЦК КП Казахстана от 2 октября 1962 года «О состоянии и мерах улучшения воспитательной работы в школах республики». «Из протокола № 34 заседания Бюро Гурьевского обкома КП Казахстана о состоянии образования среди школьников-казашек» [РГАСПИ. Ф.17. Оп. 92. Д. 291. Л. 213–215].

Крайкомы отчитывались о состоянии дел в плане охвата обучением девушек-казашек и предупреждении случаев проявлений феодално-байских пережитков-оставление учебы девушками по причине раннего замужества, их похищение, принуждение к вступлению в брак несовершеннолетних. В информации Западно-Казахстанского крайкома говорилось о том, что «... в ходе проверки были вскрыты серьезные недостатки в обучении и воспитании девушек-казашек, а в ряде мест проявления феодално-байских пережитков по отношению к девушкам, особенно в Жилокосинском, Кзылкугинском районах Гурьевской области, Карабутацком, Новороссийском, Темирском районах Актюбинской области, в Казталовском районе Уральской области» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 1].

Д. Кшибеков приводит примеры уголовных преследований за совершение преступлений (умыкание невест): «Народными судами Южно-Казахской области в 1955 году было рассмотрено 109 уголовных дел о феодално-байских пережитках. Из числа осужденных более 90% были жителями сельской местности. В их числе колхозников было 85 человек, трактористов и комбайнеров – 4, учителей – 2, бухгалтеров и бригадиров колхозов – 3» [Кшибеков, 1957: 34].

Выплата калыма (по согласию сторон, договоренности заключались между мужчинами, главами семей) практиковалась: «В 1947 году председатель колхоза «Сулы» Амангельдинского района Кустанайской области Агадинов продал свою сестру Кулай за 6000 рублей и 100 метров мануфактуры» [Кшибеков, 1957: 35].

В ходу были двоеженство и многоженство: «...за первый квартал 1956 года народными судами Южно-Казахстанской области было рассмотрено 16 дел о двоеженстве и многоженстве. Их них в возрасте до 30 лет – 1, до 40 лет – 6, до 50 лет – 9 человек». [Кшибеков, 1957: 37].

Какие меры были приняты после того, как об этих эпизодах стало известно руководству района/области: обсуждение на бюро крайкома партии, партийных собраниях, пленумах и активах комсомола, образовательных учреждениях. Партийные органы отчитывались, что с одной стороны растет количество принимаемых в интернаты и учебные заведения девушек, но, с другой идет и их отсев в связи с выходом замуж. Также отмечалось и о вскрытых недостатках, которые заключались в том, что девушек принуждали к вступлению в брак (и через похищение) коммунисты или кандидаты в члены КПСС. В Справке из Актюбинского обкома КП Казахстана было отмечено, что «Работник милиции – член ВЛКСМ Каленов С. женился на 16-ти летней девушке Садуакасовой Бакталы – ученице 8 кл. Карабутацкой средней школы. 14-летняя ученица 4 класса восьмилетней школы № 406 ст. Челкар Бабекова Абимаш, проживающая у родственников на отдыхе во время летних каникул в Нурынском совхозе Иргизского района 18 августа 1962 года были похищена рабочим совхоза,

кандидатом в члены КПСС Тасбулатовым Жайлханом» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 9]. Документ объясняет это прежде всего «отсутствием внимания к воспитанию девушек-казашек со стороны руководителей школ, партийных и комсомольских организаций и ослаблением борьбы с проявлениями феодально-байских взглядов на женщину...» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 9].

Мероприятия по искоренению феодально-байских проявлений были гендерно ориентированы и нацелены только на девушек. В информации Кокчетавского обкома партии сообщалось, что «В казахских и смешанных средних и восьмилетних школах, пансионах и интернатах обращается особое внимание на воспитательную работу среди девушек-казашек, проводятся лекции, беседы на педагогические, естественно-научные и политические темы. Например: «О роли советских женщин в строительстве коммунизма», «О соблюдении личной гигиены», «О дружбе и товариществе» и другие [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 20].

В указанных документах не сообщается о том, что проводились беседы с мальчиками/юношами о том, как дружить с девушками до брака, как за ними следует ухаживать и добиваться взаимности, не приводились примеры создания семей по обоюдному согласию. Воспитательная работа проводилась только среди девочек/девушек.

Вопросы воспитания девушек-казашек рассматривались партийными комитетами районов и областей на заседаниях бюро, пленумов и активов. Органы народного образования обсуждали эти вопросы на партийных собраниях, педагогических советах [АП РК. Ф. 708. Оп. 36. Д. 1500. Л. 1–35].

Приводились примеры активного вовлечения девушек-казашек в коммунистический труд в совхозах: «Так свиарка колхоза им. Ленина Джувалинского производственного управления Кульзинат Есиркепова после окончания средней школы, вопреки воли родителей и отсталых элементов, пошла работать на свиноферму. Упорный труд девушки на ферме дал свои плоды. В истекшем году она сдала государству 415 голов свиней со средним живым весом одной головы по 105 кг., а в этом году обещает удвоить производство свинины» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 25].

В этой Информационной справке отмечены и негативные явления: «В бывшем Яны-Курганском районе Кызыл-Ординской области за один 1961-1962 учебный год, без уважительных причин бросили учебу 21 девушка-казашка» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 27]

Одна из основных причин – слабая работа руководства школ: «В Камбашской средней школе Казалинского производственного управления в истекшем году 3 ученицы 7–8 класса оставили школу и вышли замуж. В 4-х школах Джамбульской области имели место факты беременности учениц» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 27].

Неутешительные итоги проверки и в Алма-Атинской области за 1962 год: «При проверке было уделено внимание на недостатки (отсев девушек из школ по причине выхода замуж) в воспитании самих учителей, когда отдельно из них оказываются среди отсталой части людей, зараженных пережитками прошлого – вступают в брачные отношения с ученицами, не достигшими совершеннолетия (учитель 8-летней школы колхоза «Алгабас» бывшего Кировского района, беспартийный, Сеитов, вступил в брачные отношения с ученицей той же школы. В настоящее время он отстранен от педагогической работы» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 32].

В качестве мер предупреждения подобного рода проявлений намечено провести «в районах области собрания девушек-учениц старших классов с повесткой дня: о моральном облике девушки; поговорим о девичьей гордости; кем я хочу быть и т.п. с приглашением на них женщин-передовиков сельского хозяйства, женщин-специалистов: врачей, агрономов, зоотехников» [АП РК. Ф. 708. Оп. 13. Д. 1500. Л. 33].

«О неудовлетворительном состоянии воспитательной работы среди девочек-казашек в Амангельдинском районе... В результате ослабления политико-воспитательной работы в школах и среди населения, отсутствия контроля со стороны директоров школ, учительских коллективов, комсомольского актива и родителей над молодежью и детьми школьного возраста в районе в 1962–1963 годах участились случаи проявления феодально-байских пережитков: выдача замуж несовершеннолетних девочек-казашек, сожительство с несовершеннолетними и другие. Так, в течение 1962–1963 годов имели место 11 случаев выхода замуж девочек-казашек, не достигших совершеннолетия и не окончивших восьмилетнюю школу...» [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 93. Д. 504. Л. 159].

Гурьевский обком сообщает: «Не проявляется должная забота о завершении одиннадцатилетнего и восьмилетнего образования девочек-казашек. Из 2489 девочек-казашек, принятых в 1 класс в 1955–

1956 учебном году, в настоящее время обучаются в 8 классе – 1607. В некоторых школах Кзылкугинском, Махамбетского и Мангистауского районов имеются факты проявления аморальных поступков среди учащихся, что находит свое выражение в отсева девочек-казашек из школ...» [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 93. Д. 389. Л. 34–35].

«Бюро обкома КП Казахстана отмечает, что факты феодально-байских пережитков и грубых нарушений достоинств, чести и других прав женщин, изложенные в докладной записке прокурора республики, имеют место и в Гурьевской области. В 1962 году по области было зарегистрировано 70 уголовных проявлений по таким делам, в том числе 3 случая убийства женщин, 26 случаев изнасилований, 12 случаев вступления в фактические брачные отношения с лицами, не достигшими брачного возраста, 6 случаев развращения малолетних, 11 случаев нанесения побоев женщинам и 14 случаев злостного уклонения от уплаты алиментов на воспитание детей. Особенно большое количество проявлений, связанных с феодально-байскими пережитками и грубыми нарушениями достоинств, чести и прав женщин, имеются по гор. Гурьеву – 30, по Эмбенскому району – 20, по Балыкшинскому району – 12 и по Махамбетскому району – 5 случаев... Судебно-следственные органы не обеспечивают строгого применения мер уголовной ответственности за совершенные преступления, допускают заволокивание дел, применяют необоснованные мягкие наказания в отношении злостных носителей пережитков прошлого, а также против лиц, попирающих права женщин и грубо нарушающих их честь и достоинства. Так, в 1962 году судебно-следственными органами были несвоевременно возбуждены дела по 15 уголовным проявлениям, что составляет 21,4% всех уголовных дел, были допущены нарушения сроков расследования по 17 делам, что составляет 24,3% всех расследованных дел и сроков рассмотрения дел в судах по 8 делам, что составляет 11,4% всех рассмотренных дел...» [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 93. Д. 389. Л. 7–8].

Из протокола № 27 заседания Бюро ЦК КП Казахстана о состоянии образования в республике, п. 16. «О серьезных недостатках в обучении и воспитании девушек-казашек в Гурьевской области». Отмечено, что «Руководители школ, отделов народного образования, партийных и советских организаций не проявляют заботы о создании необходимых условий для полного охвата девушек-казашек обучением и предотвращению их отсева из школ, слабо ведут массово-разъяснительную работу среди родителей учащихся. Восемилетнюю школу заканчивает только половина казашек от числа поступивших в первый класс, а среднее образование получает всего лишь пятая часть. В Жилокосинском районе за последние три года среди выпускников средней школы нет ни одной девушки из семьи чабанов. Очень мало девушек-казашек учится в средних и высших учебных заведениях». Объяснялось это, по мнению руководства страны, «отсутствием внимания к воспитанию девушек-казашек со стороны руководителей школ, партийных и комсомольских организаций и ослаблением борьбы с проявлением феодально-байских взглядов на женщину объясняется тот факт, что в области за последнее время участились случаи, когда несовершеннолетние девушки оставляют школу и выходят замуж. В Жилокосинском районе в этом году вышли замуж 9 несовершеннолетних девушек, из них 5 школьниц в возрасте 15–16 лет. В Баксайском и Кзыл-Кугинском районах имели место факты, когда ученицы оставили школу по причине беременности».

Отсутствие внимания к подбору педагогических кадров также стало причиной такого рода проявлений феодально-байских пережитков. «Отдельные учителя не только не ведут борьбу с пережитками прошлого, но часто сами являются их носителями, занимаются пьянством, совершают хулиганские поступки, нарушают закон о браке и семье...». «ЦК КП Казахстана также отмечает, что отдельные судебно-следственные органы области проявляют недопустимую медлительность в расследовании и рассмотрении дел, связанных с феодально-байскими пережитками, и либерализм в определении мер наказания виновных в этом деле лиц...» [РГАСПИ. Ф. 7. Оп. 92. Д. 232. Л. 125–127].

Из протокола № 63 заседания Бюро Северо-Казахстанского крайкома КП Казахстана о состоянии образования среди девушек-казашек. Постановление бюро ЦК КП Казахстана от 31 октября 1962 года «О серьезных недостатках в обучении и воспитании девушек-казашек в Гурьевской области» [АП РК. Ф. 708. Оп. 16. Д. 1505].

Обкомы республики отчитывались о состоянии дел с воспитанием и обучением девушек казашек.

24 января 1963 г. в Информации из Кустанайского обкома- «по состоянию на 1 января 1963 г. в области не охвачено обучением по неуважительным причинам 61 девушка-казашка. Особенно неудовлетворительно – в Амангельдинском и Джангельдинском районах, где из 47 девушек-казашек,

неохваченных обучением, 30 не учатся по неуважительным причинам» [АП РК. Ф. 708. Оп. 16. Д. 1500. Л. 29].

Какие принимались меры: «...в 1962–1963 учебном году принято в школы-интернаты 416 девушек, в школьные интернаты – 814 девушек-казашек, в том числе в бюджетные интернаты принято 384 девушки-казашки, из них 121 девушка из Амангельдинского и Джангельдинского районов» [АП РК. Ф. 708. Оп. 16. Д. 1500. Л. 30].

Информация из Южно-Казахстанской области: «В 1962–1963 учебном году обучалось 95442 девушки-казашки или на 17635 больше, чем в предыдущем году. В интернатах девушки составляли 31%» [АП РК. Ф. 708. Оп. 16. Д. 1505. Л. 22]. Чаще всего отсев девушек происходил после 7 класса, поэтому ставилась задача дать им возможность закончить полный курс обучения в средней школе. По большей части девушек рано выдавали замуж, поэтому они не могли закончить школу.

30 октября 1962 года было принято постановление ЦК КП Казахстана «О серьезных недостатках в обучении и воспитании девушек-казашек в Гурьевской области». Проведена проверка и отправлена Информационная справка из Западно-Казахстанской области: в результате проверки были вскрыты серьезные недостатки в обучении и воспитании девушек-казашек и проявления феодально-байских пережитков – кража/похищение девушек, принуждение их к выходу замуж, уплата калыма, ранние замужества девочек-школьниц в возрасте от 14 лет и после замужества они не посещали школу [АП РК. Ф. 708. Оп. 36. Д. 1508. Л. 1–2].

От советских органов требовался полный охват обучением в школах, приобщение к активной общественно-творческой деятельности. Виновные в выдаче несовершеннолетних девочек замуж привлекались к уголовной ответственности, государственной и партийной.

В Кокчетавской области на январь 1963 года действовало в средних и восьмилетних школах 10 бюджетных и 53 общественных интерната, куда были приняты в первую очередь девушки-казашки. В 53 общественных интернатах из 1977 учащихся – 278 девушек-казашек, в 10 бюджетных соответственно из 594 человек – 196, в двух пансионатах из 213 – 105 [АП РК. Ф. 708. Оп. 36. Д. 1508. Л. 20–21]. В области работает Щучинская казахская школа – интернат с общим контингентом учащихся 229 человек, из которых 50% девочек-казашек. Открытие казахской школы-интерната дало возможность охватить всеобучем девочек-казашек из более отдаленных сел и отгонных участков, а также плохо обеспеченных материально. В казахских и смешанных средних и восьмилетних школах, пансионатах и интернатах обращается особое внимание на воспитательную работу среди девушек-казашек, проводятся лекции, беседы на педагогические, естественно-научные и политические темы. Например: «О роли советских женщин в строительстве коммунизма», «О соблюдении личной гигиены», «О дружбе и товариществе» и другие. В школах и интернатах организованы кружки по рукоделию, домоводству, «умелых рук».

Исключительно большое внимание было уделено в начале учебного года вопросу приема девушек-казашек в средние специальные учебные заведения и во вновь открываемый педагогический институт, в результате чего из 1235 принятых абитуриентов – 127 девушек-казашек. Только в педагогический институт принято 54 девушки-казашки. В 1962–1963 учебном году общее количество девушек-казашек, обучающихся в 1–11 классах, составляет 10533 чел., из них: в 1–4 классах – 6226 человек, в 5–8 классах – 3801, в 9–11 классах – 526 человек.

Заключение Архивные материалы по Карагандинской, Кзыл-Ординской, Кустанайской, Северо-Казахстанской и Семипалатинской областям демонстрируют структурное сходство проблем, но одновременно выявляют региональную специфику форм и интенсивности воспроизводства феодально-байских пережитков. К примеру, южные и традиционно казахоязычные области (Кзыл-Орда, Семипалатинск) демонстрируют более острые формы конфликта между школой и брачно-семейными практиками. Во всех случаях ключевым индикатором «отсталости» и объектом государственного вмешательства выступают девушки-казашки.

Таким образом, борьбу с феодально-байскими пережитками в Казахской ССР можно рассматривать как комплексную технологию власти, которая рассматривает на законных основаниях вмешательство государства в повседневную жизнь национальной периферии. Феодально-байские проявления, по сути, считались частью прошлого, отсталого, не желающего сдавать свои позиции старого мира, но включали насильственные деяния сексуального характера – изнасилование, что могло привести к принудительной беременности, нанесение увечий сексуальным органам, социальная стигматизация, изоляция от общества, морально-психологическое давление. Докладные записки высших партийных органов конструируют особое поле интерпретации, в котором

традиционные практики казахского общества осмысливаются преимущественно через призму идеологической угрозы и культурной «аномалии», подлежащей исправлению. Архивные документы показывают, что национальные республики выступают объектом постоянного надзора со стороны центра. Центральные партийные органы не просто описывают «пережитки», но и рассматривают любые формы устойчивости традиционных практик как симптомы политической недоработки или идеологической диверсии, что особенно явно проявляется в обвинениях в «буржуазном национализме» и пантюркизме. В документах предстает коллективный образ мужчин – правильного защитника – государство и его органы, и неправильного – того, кто отходит от советских норм общежития и не соблюдает советское законодательство. Женщины/девочки представлены в качестве основного объекта воздействия – воспитательного, психологического и морального. Основной дискурс – образование, вовлеченность в общественную жизнь. Вмешательство советского государства и его правовых норм в процесс формирования семьи, не просто ячейки советского общества, а центра воспроизводства этнической идентичности рассматривалось мужчинами казахами как посягательство на их реальную и символическую власть. Поэтому режиму сверху было сложно управлять партийными и советскими структурами внизу, которые не могли/не хотели менять устоявшиеся веками практики создания семей, даже и в силовом варианте. Женщины выступают в качестве объекта, посредством которого утверждается право мужчины на власть в малом социуме (колхоз/аул).

Источники

АП РК – Архив Президента РК

ГАРФ – Государственный Архив Российской Федерации

РГАСПИ – Российский Государственный Архив социально-политической истории

Литература

Бергер, Лукман, 1995 – *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. с англ. Е. Руткевич. М.: Медиум, 1995. 323 с.

Дюжилова, Сидоркин, 2009 – *Дюжилова Т.А., Сидоркин А.И.* Нормы Уголовного Кодекса РСФСР 1922 г., направленные на борьбу за раскрепощение женщины // Вестник Чебоксарского кооперативного института. 2009. № 2. С. 74–76.

Kabylova, 2021 – *Kabylova M.* Examining the causes of femicide in Kazakhstan. // <https://www.centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2021/04/CAP-Paper-256-by-Moldir-Kabylova-PDF.pdf>.

Кшибеков, 1957 – *Кшибеков Д.* О феодально-байских пережитках и их преодолении. Алма-Ата: Изд-во Академия наук Казахской ССР, 1957. 72 с.

Мамутов, 1963 – *Мамутов А.* Преступления, составляющие пережитки родового строя. Алма-Ата: Казгосиздат. 1963. 336 с.

Советская национальная политика, 2013 – *Советская национальная политика: Идеология и практики. 1945–1953.* М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. 703 с.

Сталин, 1951 – *Сталин И.В.* Сочинения. М.: Госполитиздат, 1951. Т. 13.

Стасевич, 2009 – *Стасевич И.* Брак и семья в казахов в конце XIX — начале XXI в. Время и традиция. 2009. С. 94–111.

Фицпатрик, 2008 – *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / пер. с англ. Л. Ю. Пантина. М.: РОССПЭН, 2008. 336 с.

Хайруллин, 2011 – *Хайруллин А.Т.* Классификация преступлений, составляющих пережитки родового быта в советской теории уголовного права. // Марийский юридический вестник. Вопросы теории и истории государства и права. 2011. № 8. С. 147–152.

Шюц, 1988 – *Шюц А.* Структура повседневного мышления // Социологические исследования. 1988. № 2. С. 129–137.

Sources

AP RK – Arkhiv Prezidenta RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

GARF – Gosudarstvennyy Arkhiv Rossiyskoy Federatsii [State Archives of the Russian Federation]

RGASPI – Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Social and Political History]

References

- Berger, Lukman, 1995 – *Berger P., Lukman T.* Sotsial'noye konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sotsiologii znaniya [Social Construction of Reality. A Treatise on the Sociology of Knowledge]. *Translated from English by E. Rutkevich.* Moscow: Medium, 1995. 323 p. [in Russian]
- Burd'ye, 2005 – *Burd'ye P.* Sotsiologiya prostranstv [Sociology of spaces] / Translation from French, complete edition by N.A. Shmatko. St. Petersburg: Aletheia; Moscow: Institute of Experimental Sociology: Aletheia, 2005. 288 p. [in Russian]
- Duzhilova, Sidorkin, 2009 – *Duzhilova T.A., Sidorkin A.I.* Normy Ugolovnoy Kodeksa RSFSR 1922 g., napravleniye of borby za raskreposcheniye zhenzhiny. *Vestnik Chelabinskogo kooperativnogo instituta.* 2009. № 2. Pp. 74–76.
- Fitspatrik, 2008 – *Fitspatrik Sh.* Povsednevnyy stalinizm. Sotsial'naya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-ye gody: gorod [Everyday Stalinism. Social history of Soviet Russia in the 1930s: city]. *Translated from English by L. Yu. Pantin.* Moscow: ROSSPEN, 2008. 336 p. [in Russian]
- Khairullin, 2011 – *Khairullin A.T.* Klassifikatsiya prestupleniy, sostavlyayushih perezhitki rodovogo byta v sovetskoy teorii ugolovnoy prava. *Mariiskiy uridicheskii vestnik.* Vorposy teorii i istorii gosudarstva i prava. 2011. № 8. Pp. 147–152. [in Russian]
- Kshibekov, 1957 – *Kshibekov D.* O feodal'no-bayskikh perezhitkakh i ikh preodolenii [On feudal-bai vestiges and their overcoming]. Alma-Ata: Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. 72 p. [in Russian]
- Mamutov, 1963 – *Mamutov A.* Prestupleniya, sostavlyayushchie perezhitki rodovogo stroya. Alma-Ata: Kazgosizdat. 1963. 336 p. [in Russian]
- Shyuts, 1988 – *Shyuts A.* Struktura povsednevnogo myshleniya [The structure of everyday thinking]. *Sociological studies.* 1988. No 2. Pp. 129–137. [in Russian]
- Sovetskaya natsional'naya politika, 2013 – *Sovetskaya natsional'naya politika: Ideologiya i praktiki. 1945–1953* [Soviet National Policy: Ideology and Practices. 1945–1953]. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2013. 703 p. [in Russian]
- Stalin, 1951 – *Stalin I.V.* Sochineniya [Works]. Moscow: Gospolitizdat, 1951. Vol. 13. [in Russian]
- Stasevich, 2009 – *Stasevich I.* Brak i sem'ya u kazakhov v kontse XIX — nachale KHKHI v. Vremya i traditsiya [Marriage and family among the Kazakhs in the late 19th – early 21st centuries]. *Time and tradition.* 2009. Pp. 94–111. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 22–39
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.81.35

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_22-39

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ МОНОГОРОДОВ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Валерия Викторовна Козина¹, Алтын Слямкайдаровна Уалтаева^{2*}, Айгерим Асылбековна Баймагамбетова³

¹Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, (д. 28, ул. Университетская, 100026, Караганда, Республика Казахстан), доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-3185-5979> E-mail: vkozina55@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, академик МАИН
<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>, E-mail: gilimorda2@gmail.com
Автор корреспонденции

³Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, (д. 28, ул. Университетская, 100026, Караганда, Республика Казахстан), докторант
<https://orcid.org/0009-0007-0211-0544> E-mail: aigerimasilbekovna@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Козина В.В., Уалтаева А.С., Баймагамбетова А.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Актуальность изучения развития моногородов Карагандинского региона в период независимости Казахстана обусловлена их ключевой ролью в социально-экономическом развитии как региона, так и страны в целом, обеспечивая занятость населения, развитие инфраструктуры и т.д. Вместе с тем многие из них сталкиваются с проблемами, которые были обусловлены специфическими особенностями развития региона в советский период. В условиях трансформационных процессов наблюдались массовая миграция и депопуляция, что требует комплексного анализа социально-экономических последствий и осуществления государственной политики в сфере их развития. *Цель и задачи.* Целью статьи является исследование отдельных аспектов социально-демографического развития моногородов Карагандинского региона в 1999-2021 гг. *Задачи:* проанализировать динамику численности населения моногородов, коэффициент естественного движения, миграционные процессы, государственную политику в сфере развития моногородов региона и результативность государственных программ и инициатив. *Материалы и методы:* Методология исследования заключается в комплексном междисциплинарном подходе, сочетающем исторический анализ, статистическую оценку и изучение нормативно-правовой базы поддержки моногородов. *Результаты.* В исследовании впервые рассматривают особенности

эволюции пяти монопрофильных городов региона с учетом их отраслевой специфики, демографических тенденций и государственной политики. Исследование проведено на основе итогов национальных переписей населения 1999, 2009, 2021 гг., опубликованных и неопубликованных данных текущих архивов Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Департамента Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Карагандинской области, архивных документов Государственного архива Карагандинской области, а также государственных программ, направленных на модернизацию моногородов. *Результаты.* Социально-демографическое развитие моногородов Карагандинской области в 1999-2021 гг. демонстрирует комплексное влияние как внутренних, так и внешних факторов. Моногорода испытывают проблемы, связанные с экономической зависимостью от одного предприятия или отрасли. Это делает их уязвимыми к промышленным спадам, экономическим колебаниям и структурным изменениям. Сделан вывод, что несмотря на реализацию государственных программ и инициатив, многие проблемы моногородов сохраняются. Успешная модернизация возможна при дальнейшем развитии инфраструктуры, стимулировании предпринимательства и совершенствовании регионального управления.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Карагандинская область, моногород, город, динамика численности населения, естественный прирост, миграция, государственные программы.

Благодарность. Исследование проводилось в рамках проекта AP23488712 «Повседневность малых и моногородов Независимого Казахстана (на примере Восточного региона)».

Для цитирования: Козина В.В., Уалтаева А.С., Баймагамбетова А.А. Социально-демографическое развитие моногородов Карагандинской области // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 22–39. [на рус.] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_22-39

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ МОНОҚАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Валерия Викторовна Козина¹, Алтын Слямкайдаровна Уалтаева^{2*}, Айгерим Асылбековна Баймагамбетова³

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университет
(28-үй, Университетская к-сі, 100026, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы),
тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-3185-5979> E-mail: vkozina55@mail.ru

^{2*}Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы),
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ХАА академигі
<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>, E-mail: gilimorda2@gmail.com
Корреспондент автор

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университет
(28-үй, Университетская к-сі, 100026, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы),
докторант
<https://orcid.org/0009-0007-0211-0544> E-mail: aigerimasilbekovna@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Козина В.В., Уалтаева А.С., Баймагамбетова А.А., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақстанның тәуелсіздігі кезеңінде Қарағанды өңірінің моноқалаларының дамуын зерделеудің өзектілігі олардың өңірдің де, тұтастай алғанда елдің де әлеуметтік-экономикалық дамуындағы, халықты жұмыспен қамтуды, инфрақұрылымды дамытуды және т.б. қамтамасыз етудегі негізгі рөліне байланысты. Трансформациялық процестер жағдайында жаппай көші-қон және депопуляция байқалды, бұл әлеуметтік-экономикалық салдарларды кешенді талдауды және оларды дамыту саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыруды талап етеді. *Мақсаты мен міндеттері.*

Мақаланың мақсаты 1999-2021 жылдары Қарағанды өңірінің моноқалаларының әлеуметтік-демографиялық дамуының жекелеген аспектілерін зерттеу болып табылады. Міндеттері: моноқалалардың халық санының серпінін, табиғи қозғалыс коэффициентін, көші-қон процестерін, өңірдің моноқалаларын дамыту саласындағы мемлекеттік саясатты және Мемлекеттік бағдарламалар мен бастамалардың нәтижелілігін талдау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу әдістемесі Тарихи талдауды, статистикалық бағалауды және Моноқалаларды қолдаудың нормативтік-құқықтық базасын зерттеуді біріктіретін кешенді пәнаралық тәсілден тұрады. *Нәтижелер.* Зерттеу алғаш рет аймақтың бес монопрофильді қалаларының эволюциялық ерекшеліктерін, олардың өсу ерекшеліктерін, демографиялық тенденцияларын және мемлекеттік саясатты ескере отырып қарастырады. Зерттеу 1999, 2009, 2021 жылдардағы ұлттық халық санағының қорытындылары, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Қарағанды облысы бойынша Ұлттық статистика бюросының департаментінің ағымдағы архивтерінің жарияланған және жарияланбаған деректері, Қарағанды облысы мемлекеттік архивінің архивтік құжаттары, сондай-ақ Мемлекеттік бағдарламалар негізінде жүргізілді Моноқалаларды жаңғыртуға бағытталған. *Қорытынды.* 1999-2021 жылдары Қарағанды облысының моноқалаларының әлеуметтік-демографиялық дамуы ішкі және сыртқы факторлардың кешенді әсерін көрсетеді. Моноқалалар бір кәсіпорынға немесе салаға экономикалық тәуелділікпен байланысты проблемаларды бастан кешіруде. Бұл оларды өнеркәсіптік құлдырауға, экономикалық ауытқуларға және құрылымдық өзгерістерге осал етеді. Мемлекеттік бағдарламалар мен бастамаларды іске асыруға қарамастан, моноқалалардың көптеген проблемалары сақталуда деген қорытындыға келді. Инфрақұрылымды одан әрі дамыту, кәсіпкерлікті ынталандыру және өңірлік басқаруды жетілдіру кезінде табысты жаңғырту мүмкін болады.

Түйінді сөздер: Қазақстан Республикасы, Қарағанды облысы, моноқала, қала, халық санының серпіні, табиғи өсім, көші-қон, Мемлекеттік бағдарламалар.

Алғыс. Мақала AP23488712 «Тәуелсіз Қазақстанның шағын және моноқалаларының күнделікті өмірі (Шығыс өңірінің мысалында)» жүзеге асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Козина В.В., Уалтаева А.С., Баймағамбетова А.А. Қарағанды облысындағы моноқалалардың әлеуметтік-демографиялық дамуы // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 22–39-бб. [орысш.] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_22-39

SOCIAL AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF SINGLE-INDUSTRY TOWNS OF THE KARAGANDA REGION

Valeria Viktorovna Kozina¹, Altyn Slyamkaidarovna Ualtayeva^{2*}, Aigerim Asylbekovna Baymagambetova³

¹Karagandinsky National Research University named after academician E.A. Buketov (28, 100026 Universitetskaya St., 100026, Karaganda, Republic of Kazakhstan), Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0003-3185-5979>, e-mail: ykozina55@mail.ru

^{2*} Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Academician of the IAIS.
<https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>, e-mail: gilimorda2@gmail.com
Corresponding author

³Karagandinsky National Research University named after academician E.A. Buketov (28, 100026 Universitetskaya St., 100026, Karaganda, Republic of Kazakhstan), PhD student
<https://orcid.org/0009-0007-0211-0544>, e-mail: aigerimasilbekovna@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Kozina V.V., Ualtayeva A.S., Baymagambetova A.A., 2026

Abstract. Introduction. The relevance of studying the development of single-industry towns in the Karaganda region during the period of independence of Kazakhstan relates to key role in the socio-economic development of the region, and the country as a whole, providing employment, infrastructure development, etc. At the same time, many of them face challenges that were caused by the specific features of the region's development during the Soviet period. In the context of transformational processes, mass migration and depopulation have been observed, which requires a comprehensive analysis of the socio-economic consequences and the implementation of state policy in the field of their development. **Objectives.** The purpose of the article is to study certain aspects of the socio-demographic development of single-industry towns in the Karaganda region in 1999-2021. to analyze the dynamics of the population of single-industry towns, the coefficient of natural movement, migration processes, state policy in the field of development of single-industry towns in the region and the effectiveness of government programs and initiatives. **Materials and methods.** The research methodology consists in a comprehensive interdisciplinary approach combining historical analysis, statistical assessment and the study of the regulatory framework for supporting single-industry towns. For the first time, the study examines the features of the evolution of five single-industry cities in the region, taking into account their specific characteristics, demographic trends and government policy. **Results.** The study was conducted on the basis of the results of the national population censuses of 1999, 2009, and 2021, published and unpublished data from the current archives of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the Department of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda region, archival documents of the State Archive of the Karaganda region, as well as government programs, aimed at the modernization of single-industry towns. **Conclusion.** The socio-demographic development of single-industry towns in the Karaganda region in 1999-2021 demonstrates the complex influence of both internal and external factors. Single-industry towns are experiencing problems related to economic dependence on a single enterprise or industry. This makes them vulnerable to industrial downturns, economic fluctuations, and structural changes. It is concluded that despite the implementation of government programs and initiatives, many problems of single-industry towns persist. Successful modernization is possible with further development of infrastructure, stimulation of entrepreneurship and improvement of regional management.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Karaganda region, single-industry town, city, population dynamics, natural growth, migration, government programs.

Acknowledgements. The study was conducted within the framework of the AP23488712 project "Everyday life of small and single-industry towns of Independent Kazakhstan (using the example of the Eastern region)".

For citation: Kozina V.V., Ualtayeva A.S., Baymagambetova A.A. Socio-demographic development of Single-industry towns in the Karaganda region. // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 22–39. [In Rus.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_22-39

Введение. Изучение проблем моногородов Карагандинской области в период независимости Казахстана имеет высокую научную и практическую значимость. Моногорода, сформированные вокруг крупных промышленных предприятий, традиционно выполняют стратегическую функцию в экономической системе страны, обеспечивая занятость населения и формируя промышленный потенциал. Социально-демографическое развитие моногородов Карагандинского региона в 1999-2021 гг. определяется сочетанием внутренних и внешних факторов. В условиях трансформационных процессов 1990-х годов, углубления рыночных механизмов, приватизации и реструктуризации промышленности моногорода оказались в наиболее уязвимом положении. Закрытие промышленных предприятий, безработица, снижение жизненного уровня населения и миграционный отток стали причиной депопуляции, что требовало комплексного анализа социально-экономических последствий. Предполагается, что при сохранении высокой отраслевой монозависимости и недостаточной диверсификации экономики государственные программы модернизации оказывают ограниченное воздействие, в результате чего демографические и социально-экономические проблемы моногородов лишь частично смягчаются. Вместе с тем при активизации предпринимательской среды, улучшении инфраструктуры и совершенствовании регионального управления возможно достижение устойчивого развития моногородов.

Материалы и методы. До начала 2000-х годов в Казахстане не существовало отдельной государственной программы, специально ориентированной на малые города, не говоря уже о

моногородах. Здесь необходимо отдельно остановиться на путанице со статусами «малый город» и «моногород». Она возникает потому, что при их классификации применены разные критерии – демографический и экономический. Официально малые города в Казахстане – это города, численность населения которых составляет менее 50 тыс. человек. Моногорода – экономическая категория, то есть не по численности населения, а по зависимости городов от градообразующего предприятия или отрасли. Трудность для исследователей состоит в том, что в официальных документах они часто пересекаются. Особенно это ярко видно на примере Карагандинской области. Так, малые города региона Сарань, Шахтинск, Абай, Каражал являлись одновременно и моногородами, так как полностью зависят от градообразующих предприятий. Крупные промышленные города – Балхаш, Темиртау по численности населения не подпадают под категорию малых городов, однако включены в список моногородов благодаря их высокой зависимости от добычи и переработки сырья. Именно это пересечение критериев – демографического и экономического стало причиной методологической путаницы при классификации городов региона в государственных программах.

В процессе реализации задач исследования были применены следующие методы: историко-сравнительный – для выявления этапов и особенностей развития моногородов; метод демографического анализа – для оценки демографической динамики численности населения и состояния показателей естественного прироста населения (рождаемости, смертности), статистический метод – для анализа и интерпретации количественных данных; контент-анализ государственных программ; кейс-стади – подход, позволяющий рассмотреть особенности трансформации конкретных городов (Балхаша, Темиртау, Шахтинска, Сарани и Абая) и сопоставить их результаты. Такой методологический инструментарий обеспечивает объективность выводов и способствует формированию целостного представления о проблемах и перспективах развития моногородов региона.

Источниковую базу для исследования демографических процессов в моногородах представляют «Перепись населения 1999 года в Республике Казахстан», «Национальная перепись населения Республики Казахстан 2009 года» и «Национальная перепись населения 2021 года в Республике Казахстан», а также опубликованные статистические источники Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Ценность в исследовании социально-демографического развития моногородов региона составляют неопубликованные данные текущих архивов Департамента Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Карагандинской области, выявленные в Государственном архиве Карагандинской области (ГАКО): Ф. 1554 – ГУ Аппарат акима; Ф. 1559 – ГУ Аппарат Карагандинского городского маслихата. Сведения и анализ статистически данных по направлению миграционных потоков в малых и моногородах Центрального Казахстана, а также сведения о различных аспектах функционирования народонаселения в городах Абай, Балхаш, Темиртау, Шахтинск и Сарань содержатся в фондах:

- по г. Абай: Ф. 161 – ГУ «Аппарат Абайского районного маслихата», Ф. 162 – ГУ «Аппарат маслихата города Абая», Ф. 159 – ГУ «Аппарат акима Абайского района», Ф. 160 – ГУ «Аппарат акима г. Абай», Ф. 408 – ГУ «Отдел экономики и бюджетного планирования Абайского района»;

- по г. Сарань: Ф. 176 – ГУ «Аппарат Саранского городского маслихата» Ф. 168 – ГУ «Аппарат акима г. Сарани», Ф. – ГУ «Отдел экономики и бюджетного планирования г. Сарани»;

- по г. Балхаш: Ф. ГУ «Аппарат маслихата г. Балхаш», Ф. ГУ «Аппарат акима г. Балхаш»;

- по г. Темиртау: Ф. 67 – ГУ «Аппарат Маслихата города Темиртау», Ф. 68 – ГУ «Аппарат акима города Темиртау», Ф. 8 – Управление статистики г. Темиртау;

- по г. Шахтинску: Ф. 163 – ГУ «Аппарат Шахтинского городского маслихата», Ф. 80 – «Аппарат акима г. Шахтинска».

Обсуждение. Всю литературу, в которой так или иначе были затронуты вопросы социально-экономического и демографического развития населения моногородов Карагандинской области, можно разделить на группы, которые соответствуют состоянию исторической науки на разных этапах ее развития.

К первой группе можно отнести труды обобщающего характера по социально-экономическому, и индустриальному развитию Советского Союза, где затрагиваются проблемы возникновения городов. В частности, труды таких ученых, как М.Х. Бархин [Бархин, 1974: 56], О.Н. Яницкий [Яницкий, 1974: 96], А.В. Дмитриев [Дмитриев, 2009: 54], Н.А. Аитов [Аитов, 1982: 23],

Ю.Л. Пивоваров [Пивоваров, 1976], Б.С. Хорев [Хорев, 1975], Г.М. Лаппо [Лаппо, 1978], А.Я. Кваша [Кваша, 1974], Т.Н. Медведева [Медведевой 1978], О.А. Константинов [Константинов, 1966: 7], В.Г. Давидович [Давидович, 1956: 14].

Вторую группу составляют труды казахстанских исследователей, посвященные общим проблемам социально-демографического развития Республики Казахстан и его регионов, в том числе и в условиях суверенитета. Это труды М.Х. Асылбекова, В.В. Козиной [Асылбеков, Козина, 2010: 73], А.Н. Алексеенко, [Алексеенко, Алексеенко, 1999], Н.В. Алексеенко [Алексеенко, 1994: 26], У.М. Искакова [Искаков, 1985: 79], С.Н. Сдыкова [Сдыков, 1995: 15], Т.Ж. Жумасултанова [Жумасултанов, 2000: 46], Н.Е. Бекмахановой [Бекмаханова, 1980], А.Б. Галиев [Галиев, 1979], Ф.Н. Базанова [Базанова, 1987], М.К. Козыбаева [Козыбаев, 1991], М.Б. Татимова [Татимов, 1978], Г.А. Алпыспаева [Алпыспаев, 1997], Б.К. Косаякова [Қосаяқов, 2001], Б.К. Кузутбаевой [Кузутбаева, 2001], Э.О. Кырыкбаевой [Қырықбаева, 2001], З.К. Мукатаевой [Мұқатаева, 2001], К.Ж. Нурбаева [Нурбаев, 1998], К.С. Нургалымовой [Нұрғалымова, 1994]. Отдельные стороны демографических процессов моногородов региона рассматривались учеными лишь в контексте изучения социально-демографических процессов в целом по Казахстану и носили фрагментарный характер.

К третьей группе можно отнести труды ученых, исследовавших урбанизационные процессы в Казахстане. Это монография А.С. Уалтаевой «Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект», в которой рассматриваются вопросы социально-экономического и демографического развития малых городов Казахстана [Уалтаева, 2009]. Экономическому анализу развития малых городов в условиях перехода к рыночным отношениям посвящена работа экономистов А.К. Кошанова и М.Х. Айдарханова «Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты)» [Кошанова и Айдарханова, 1992]. В диссертации Т.М. Байсалбаевой впервые в казахстанской историографии предпринята попытка комплексно исследовать проблемы социально-экономического развития малых городов [Байсалбаева, 2004].

Таким образом, можно констатировать, что казахстанскими учеными достаточно широко изучались проблемы социально-экономического и демографического развития населения Казахстана в условиях суверенитета. Вместе с тем проблемы моногородов Карагандинской области еще не получили должного освещения с концептуальных позиций объективного исследования.

Результаты. Карагандинская область – один из крупнейших регионов Казахстана, он занимает второе место по площади в республике и является самым урбанизированным. Богатство природных ресурсов, способных обеспечить интенсивное развитие угледобычи, цветной и чёрной металлургии, химической и нефтехимической промышленности изначально определило специфические особенности развития региона.

Вплоть до 1930-х годов Карагандинский регион оставался районом без городов и железных дорог, почти сплошь животноводческим. Города в нем возникли в ходе осуществления программы строительства «социализма», где региону отводилась роль сырьевой базы, для создания и развития которой необходима была рабочая сила. Городские поселения возникали, как правило, у месторождений полезных ископаемых, около строящихся заводов, электростанций или при крупных станциях только что построенных железных дорог. Так, город Шахтинск возник благодаря немалым запасам коксующихся углей. Даже в благополучные годы здесь нелегко было найти работу женщине. Поэтому Шахтинский завод синтетических моющих средств был построен вдали от своей сырьевой базы только для того, чтобы обеспечить рабочими местами жён горняков. Город Абай возник в связи с освоением Шерубай-Нуринского угольного района, и его развитие и перспективы были предопределены добычей топлива, трудом шахтёров. Город Сарань возник вблизи осваиваемого Саранского месторождения угля, город Балхаш основан в связи с со строительством медеплавильного завода. город Темиртау – обязан своим рождением Карагандинскому металлургическому комбинату, позже ставшему флагманом чёрной металлургии республики.

Карагандинская промышленная городская агломерация представляла собой в эти годы крупный промышленный район, имеющий межгосударственное значение. Угольная промышленность являлась одной из ведущих отраслей, она была представлена 24 угольными шахтами и 3 разрезами. Карагандинский угольный бассейн снабжал 6 союзных, три автономных республики и 39 областей, на его угле работало более 14 тысяч промышленных предприятий страны, а также многие зарубежные государства. Карагандинский уголь вывозился через Петропавловск в Сибирь, Башкирию, на Южный Урал и Среднюю Волгу. 100% казахстанского коксующего каменного угля добывалось на предприятии «Карагандауголь».

Карагандинская область отличалась самыми большими масштабами миграции. Так, в 1980–1984 гг. на неё приходилось 25,7% всей валовой величины миграции [ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 1170. Л. 29]. Индустриальная специфика области определила и её наиболее урбанизированный характер: 78% – являлись жителями городов в 1939 г.; 80,8% в – 1959 г.; 82,5% – в 1970 г., 82,9% – в 1979 г.; 83,2% в 1989 г. [Итоги всесоюзной переписи населения, 1989: 11].

Процессы урбанизации усиливались в связи с большим оттоком жителей из сёл в города. Активное промышленное строительство, давала возможность быстро устроиться на работу, высокие зарплаты, улучшение бытовых условий, возможность без отрыва от производства повышать профессиональную квалификацию, широкий спектр социальных поощрений – все это привлекало сельских жителей в города, особенно молодежь.

За межпереписной период 1979–1989 гг. из сёл региона в города выехало 20,3% населения. Темпы оттока составили 13,3% [Итоги всесоюзной переписи населения, 1989: 1]. Кроме того, бывшие большие села, в которых сторонились промышленные перерабатывающие сырьё заводы, административно переводились в статус поселка городского типа или город. [Население СССР, 1988: 10].

Приток в города Карагандинской области значительно уменьшился со второй половины 1970–х – начале 1980–х гг. в связи с завершением строительства территориально–производственных комплексов, окончанием в основном работ по электрификации и механизации сельского хозяйства. Появилась и начала развиваться новая тенденция – миграционный отток населения, связанный с переездами на стройки Всесоюзного масштаба, например БАМа. Однако даже в эти годы регион оставался привлекательным для мигрантов южных и западных областей Казахстана. Количество населения 1960-е года и в 1970-е гг. в городах увеличилось в среднем в 2 раза, в частности в г. Шахтинске – в 6 раз, в поселке городского типа Никольском – в 19 раз. В процентном соотношении в городах Караганде численность горожан в 1970 году увеличилась по сравнению с 1959 годом на 137%, Темиртау – 217%, Джезказган – 193%, Шахтинск – 609%, Абай – 192% соответственно, тогда как в среднем по СССР увеличение составило 50%, а по республике на 61% [Сактаганова, Абдрахманова и др. 2017: 30].

Общая численность горожан достигла в 1970 г. 1259377 чел., а их доля в составе жителей региона 81%, что превысило среднереспубликанский показатель на 31% и среднесоюзный на 25%. Это объяснялось заметной разницей в насыщенности трудовыми ресурсами юга и запада республики по сравнению с севером и центром, сравнительной развитостью социальной инфраструктуры и более высоким уровнем жизни в регионе.

Таким образом, вокруг города Караганды сформировалась самая крупная городская агломерация Казахстана, а такие города, как Темиртау, Балхаш, Сарань, Шахтинск по Всесоюзной переписи населения 1989 г. вошли в число городов Казахстана с численностью населения более 50 тыс. человек. Процессы урбанизации усиливались также в связи с большим оттоком жителей из сёл в города.

Специфические особенности возникновения и развития малых городов Карагандинского региона не могли не отразиться на своеобразии их социального развития. Существующая практика планирования растущих городов опиралась, прежде всего, на размещение производства. Социальное развитие городов обеспечивалось за счёт градообразующих предприятий, на их балансе находился почти весь жилой фонд и объекты соцкультбыта. Поэтому, города Темиртау, Балхаш, Сарань, Шахтинск, Абай, Каражал, Никольский, Шахан, Актас развивались однобоко, роль социальных факторов недооценивалась, что, в конечном счете, явилось причиной многих проблем социального плана: несбалансированностью между мужской и женской занятостью, узкой сферой приложения труда; низкого образовательного и квалификационного уровня населения; недостаточной сферой культурно–бытового обслуживания.

Кроме того, искусственно созданные, они стали сосредоточением всех болезненных противоречий советской системы. Так, вплоть до 1990–х годов советские люди не знали, что такое безработица. Наоборот, считалось, что в Советском Союзе одной из главных проблем является дефицит труда, рабочей силы. Право на труд было записано в Конституции ССР и воспринималось как одно из преимуществ социалистического строя. Однако хотя занятость гарантировалась всем членам общества, денежное вознаграждение не зависело от их усердия и качества труда. Социальные взаимоотношения – установка на коллективизм, взаимопомощь, ориентация на уравниательность, привычка к гарантированной занятости, слабая ориентация на самостоятельные действия, на

проявление инициативы, групповой эгоизм – делали человека маломобильным. Отсутствие конкуренции на рабочие места, недифференцированная заработная плата стала причиной многих негативных явлений: низкой производительности труда, незаинтересованности в квалификационном росте, внедрении новых технологий и как следствие – перепроизводстве занятых, что, по сути, являлось скрытой безработицей. Таким образом, дефицит рабочей силы имел место одновременно с ее избыточностью.

После развала СССР в связи с переводом экономики Республики Казахстан на рыночные рельсы стало ясно, что громадное количество производств не только не эффективно, но даже убыточно. Освобождение цен на энергоносители и существенное повышение железнодорожных тарифов сразу же сделали уголь недоступным для многих прежних потребителей. Платежеспособный спрос на него резко упал. Горнодобывающая отрасль стала серьезной проблемой для Карагандинского региона. Дальнейшее развитие региона стало проходить под влиянием экономических преобразований, связанных с переходом к рыночным отношениям. Многие градообразующие предприятия, оказавшись неплатежеспособными, были закрыты, и города оказались брошены на произвол судьбы. Развитие бизнеса и предпринимательской деятельности во многих моногородах из-за низкого уровня доходов населения было крайне затруднено [Краткие итоги переписи населения, 1999].

В середине 1990-х, после продажи Карметкомбината на закрытом тендере по приватизации, образовано АО «Испат Кармет» компанией Ispat International, принадлежащей индо-британскому бизнесмену Л. Митталу. После приобретения, компания Ispat International по производству стали поднялась с 32-го на 14-е место в мире. Большая часть промышленных объектов, расположенных в малых городах, вошли в объединенный холдинг. Медленно, но экономика в городах стала стабилизироваться [Абдулин, 2008].

В разные периоды для реабилитации малых промышленных городов Казахстана были сформированы государственные долгосрочные оздоровительные программы. Каждая из программ сопровождалась принятием нормативных документов, в том числе указов Президента, постановлений Правительства и стратегических планов развития.

Первые государственные инициативы затрагивали малые города, так в 1997 году в стратегическом курсе «Казахстан–2030» были сформулированы основные направления преодоления общереспубликанского кризиса. Малые города рассматривались как часть проблематики регионального развития и социальной сферы. Упор делался на региональную сбалансированность развития, повышение уровня жизни населения и укрепление инфраструктуры, в особенности транспорта и связи [Казахстан-2030, 1997].

В последующие два года были приняты: «Программа занятости населения на 1998–2000 годы», призванная сократить уровень безработицы в малых городах по жилищному строительству и реформированию жилищно-коммунального хозяйства, направленные на обновление ветхого жилищного фонда и модернизацию коммунальной инфраструктуры [Казахстанская правда, 1998]. В 1999 году была принята Государственная программа поддержки и развития малого предпринимательства в Республике Казахстан на 1999–2000 годы [Казахстанская правда, 1999].

В 2001 году была принята государственная программа, по социально-экономическому развитию малых городов [Постановление Правительства РК, 2001]. В ней предусматривались меры по развитию инфраструктуры, водоснабжения, строительству и бизнеса. В программе упоминались и города Карагандинского региона: Балхаш, Шахтинск и Сарань. К сожалению, недостаточное финансирование ограничило реализацию этой программы на местах [Макаров, 2024].

Начиная с 2000 г. в развитии многих малых городов Казахстана наметилась положительная динамика. «Программой развития малых городов Казахстана на 2004–2006 годы» из республиканского бюджета было выделено 900 миллионов тенге, из которых 750 миллионов – на долю городов с депрессивной экономикой [Постановление Правительства РК, 2003]. Эти средства были предназначены для финансирования инвестиционных проектов, направленных на развитие реального сектора экономики. Один из пунктов программы реабилитации малых городов предусматривал развитие среднего и малого бизнеса, выдачу кредитов для развития предпринимательства на льготных условиях. Согласно программе, часть малых городов, где промышленные объекты совсем развалились, предполагалось перепрофилировать, в других градообразующее производство намеревались все же восстановить.

Рассмотрим динамику численности населения моногородов за период суверенного развития страны.

Таблица 1. Динамика численности населения в моногородах Карагандинской области (1989–2024 гг.)
[\[https://stat.gov.kz\]](https://stat.gov.kz)

Город	1989	1999	2005	2015	2021	2024
Темиртау	170 481	175 000	182 345	210 590	177 120	176 709
Балхаш	81 000	82 000	78 000	77 500	77 800	77 712
Шахтинск	47 365	36 000	22 000	19 294	18 700	37 645
Абай	46 533	38 000	28 100	28 300	28 400	28 360
Сарань	52 017	46 957	46 100	46 200	46 232	46 800

Как видно из таблицы, в Темиртау численность населения увеличивалась до 2015 года. Это было связано с развитием металлургической промышленности и высоким уровнем занятости населения. Статистика 2015 года показала резкое снижение этого показателя с дальнейшей тенденцией отрицательной динамики: в 2015 г. – 210 590 чел.; 2021 г. – 177 120 чел.; в 2024 г. – 176 709 чел. [\[https://stat.gov.kz\]](https://stat.gov.kz). Это обусловлено целым рядом факторов. Главную роль играет миграционный отток населения в Караганду, Астану и другие города, так как инфраструктура города, социальные возможности и др. по сравнению с крупными городами ограничены из-за полной зависимости города от металлургического комбината. Переезду людей способствуют также неблагоприятная экология, загрязнение атмосферы. По показателю миграционного оттока город занимает лидирующую позицию среди моногородов региона. Вместе с тем, миграционные процессы имеют нестабильную динамику. Так, стойкое отрицательное сальдо миграции наблюдалось три года: 2000 г. – 2296 чел.; 2001 г. – 1966 чел.; 2002 г. – 830 чел. Следующие три года миграционной убыли не зафиксировано: 2003 г. – +742 чел.; 2004 г. – +473 чел.; 2005 г. – +1278 чел.; 2006 г. – +777 чел. Отрицательное миграционное сальдо наблюдается: в 2007 г. – 280 чел.; 2008 г. – 194 чел.; в 2009 г. – 55 чел. Незначительная положительная динамика была в 2010 г.: 14 чел. и в 2011 г. – 333 чел. В последующие годы миграционное движение приняло стойкое и неуклонное отрицательное значение: 2012 г. – 58 чел.; в 2013 г. – 79 чел.; в 2014 г. – 614 чел.; в 2015 г. – 966 чел.; в 2016 г. и 2017 г. – по 1473 чел.; в 2018 г. – 1615 чел.; в 2019 г. – 1342 чел.; в 2020 г. – 800 чел.; в 2021 г. – 940 чел.; в 2022 г. – 500 чел. Как видим, пик миграционной убыли в городе Темиртау пришелся на 2000 год [\[https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy\]](https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy).

На динамику численности населения города Темиртау также оказало определенное влияние колебание естественного движения населения, которое было обусловлено снижением рождаемости и высоким коэффициентом смертности. Отрицательный коэффициент естественного движения по городу Темиртау составил: в 2000 г. – 6,02 промилле; 2001 г. – 4,35 промилле; 2002 г. – 3,35 промилле; 2003 г. – 4,30 промилле; 2004 г. – 4,57 промилле; 2005 г. – 3,85 промилле; 2006 г. – 3,26 промилле; 2007 г. – 2,09 промилле. Начиная с 2008 г. показатель естественного прироста обретает положительную динамику: в 2008 г. – 0,38 промилле; 2009 г. – 3,01 промилле; 2010 г. – 1,81 промилле; 2011 г. – 2,64 промилле; 2012 г. – 2,70 промилле; 2013 г. – 3,75 промилле; 2014 г. – 4,37 промилле; 2015 г. – 5,19 промилле; 2016 г. – 4,67 промилле; 2017 г. – 3,65 промилле; 2018 г. – 2,94 промилле; 2019 г. – 2,81 промилле; 2020 г. – 1,40 промилле; 2021 г. – 0,40 промилле; 2022 г. – 0,80 промилле.

В городе Балхаше за межпереписное десятилетие (1989–1999 гг.) численность населения увеличилось всего на 1000 чел., затем идет снижение этого показателя до 78000 чел. в 2005 году, с последующим колебаниями: 2015 г. – 77500 чел.; в 2021 г. – 77800 чел.; 2024 г. – 77 712 чел. [\[https://stat.gov.kz\]](https://stat.gov.kz). Как видим, в отличие от Темиртау снижение численности идет постепенно. Причины аналогичные: миграционный отток населения, особенно молодежи в связи нестабильной работой медеплавильного завода, снижения качества жизни, неблагоприятной экологической ситуацией (высокое загрязнение воздуха и деградация экосистемы озера).

Все годы наблюдается отток населения из г. Балхаш. Так, отрицательное сальдо по годам составило: в 2000 г. – 783; в 2001 г. – 701 чел.; в 2002 г. – 610 чел.; в 2003 г. – 291 чел.; в 2004 г. – 245 чел.; в 2005 г. – 151 чел.; в 2006 г. – 82 чел.; в 2007 г. – 139 чел.; в 2008 г. – 130 чел.; в 2009 г. – 102 чел.; в 2010 г. – 91 чел., в 2011 г. – 110 чел., в 2012 г. – 147 чел., в 2013 г. – 126 чел., в 2014 г. – 114 чел., в 2015 г. – 149 чел., в 2016 г. – 155 чел., в 2017 г. – 162 чел., в 2018 г. – 68 чел., в 2019 г. – 149

чел., в 2020 г. – 69 чел., в 2021 г. – 106 чел., в 2022 г. – 59 чел. Как видим, пик миграционной убыли пришелся на 2000 год [<https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy>].

Динамика естественного движения по г. Балхашу в основном имеет положительную динамику: в 2000 г. – 1,23 промилле; 2002 г. – 2,04 промилле; 2003 г. – 0,58 промилле; 2004 г. – 2,45 промилле; 2005 г. – 4,62 промилле; 2006 г. – 4,18 промилле; 2007 г. – 4,41 промилле; в 2008 г. – 5,76 промилле; 2009 г. – 6,29 промилле; 2010 г. – 6,46 промилле; 2011 г. – 6,80 промилле; 2012 г. – 7,47 промилле; 2013 г. – 9,08 промилле; 2014 г. – 9,73 промилле; 2015 г. – 7,37 промилле; 2016 г. – 8,64 промилле; 2017 г. – 7,28 промилле; 2018 г. – 7,57 промилле; 2019 г. – 8,32 промилле; 2020 г. – 7,73 промилле; 2021 г. – 7,40 промилле; 2022 г. – 5,42 промилле. Пик этого показателя пришелся на 2014 год. Показатели естественного движения населения города обусловлены снижением смертности и благоприятной ситуацией с рождаемостью, по сравнению другими моногородами региона в результате мероприятий по модернизации медицины, мерами господдержки семей в ходе реализации госпрограмм развития моногородов. Незначительный отрицательный показатель естественного движения был зафиксирован только в 2001 году – 0,01 промилле [<https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy>].

Наибольшую убыль численности населения демонстрирует город Шахтинск. Так, за период с 1989 по 2021 гг. произошло резкое снижение численности населения (с 47 365 чел до 18 700 чел.) Это было связано с закрытием шахт, безработицей и массовым оттоком населения в Караганду, другие города Казахстана и за рубеж. В последние годы отмечается рост населения: в 2024 г. – до 37645 чел. Это можно объяснить пересмотром статистических данных в связи с изменениями административного учёта в ходе реализации государственных программ по поддержке моногородов. Вместе с тем демографическая ситуация в городе остается неблагоприятной и характеризуется высокой миграционной убылью и отрицательным естественным приростом.

Так, с 2000 г. по 2005 г. – стабильное отрицательное сальдо миграции: 2000 г. – 707 чел.; 2001 г. – 816 чел.; 2002 г. – 883 чел.; 2003 г. – 472 чел.; 2004 г. – 202 чел.; 2005 г. – 350 чел.; затем два года положительное сальдо миграции; 2006 г. – +28 чел.; 2007 г. – +86 чел. В последующие годы – стойкое стабильное отрицательное сальдо – 2008 г. – 21 чел.; 2009 г. – 63 чел.; в 2011 г. – 7 чел., в 2012 г. – 72 чел., в 2013 г. – 115 чел., в 2014 г. – 310 чел., в 2015 г. – 300 чел., в 2016 г. – 325 чел., в 2017 г. – 369 чел., в 2018 г. – 351 чел., в 2019 г. – 402 чел., в 2020 г. – 242 чел., в 2021 г. – 245 чел., в 2022 г. – 180 чел. Только в 2010 году было зафиксировано положительное миграционное сальдо – +76 чел. [<https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy>]. Наиболее значимыми драйверами оттока городского населения является сокращение угольной промышленности, миграции молодежи, недостаточная диверсификация экономики и ограниченные возможности социального развития. Эти и другие факторы сохраняют устойчивую и длительную тенденцию миграционной убыли, типичную для многих постиндустриальных моногородов Казахстана.

До 2000 года коэффициент естественного движения населения города Шахтинска имеет отрицательную динамику: в 2000 г. – 5,85 промилле; 2001 г. – 5,97 промилле; 2002 г. – 6,23 промилле; 2003 г. – 5,85 промилле; 2004 г. – 8,12 промилле; 2005 г. – 7,79 промилле; 2006 г. – 6,27 промилле; 2007 г. – 7,20 промилле; 2008 г. – 3,17 промилле; 2009 г. – 1,89 промилле; 2010 г. – 2,91 промилле; 2011 г. – 1,23 промилле; 2012 г. – 0,51 промилле. Начиная с 2013 года показатель естественного прироста обретает положительную динамику: 2013 г. – 1,24 промилле; 2014 г. – 2,11 промилле; 2015 г. – 1,06 промилле; 2016 г. – 1,65 промилле; 2017 г. – 0,75 промилле; 2018 г. – 2,05 промилле; 2019 г. – 1,58 промилле; 2020 г. – 0,32 промилле. И, вновь, с 2021 года зафиксированы отрицательные показатели этого коэффициента: в 2021 г. – 4,37 промилле; 2022 г. – 0,14 промилле.

В городе Абай численность населения за годы суверенитета сократилась почти в два раза: с 46533 чел. – в 1989 г. до 28360 чел. в 2024 г. Основные причины депопуляционных процессов – закрытие шахт, массовая безработица, отток трудоспособного населения, нестабильные показатели естественного прироста населения.

Миграционное движение по годам имеет следующую динамику (данные до 2009 года отсутствуют): положительная динамика: в 2009 г. – 27 чел., в 2010 г. – 59 чел., в 2011 г. – 48 чел., в 2012 г. – 32 чел. Начиная с 2013 года отрицательная динамика приобретает стойкое отрицательное значение: в 2013 г. – 15 чел., в 2014 г. – 67 чел., в 2015 г. – 103 чел., в 2016 г. – 91 чел., в 2017 г. – 122 чел., в 2018 г. – 84 чел., в 2019 г. – 111 чел., в 2020 г. – 86 чел., в 2021 г. – 108 чел., в 2022 г. – 33 чел. Пик убыли населения в результате миграции пришелся на 2019 год [<https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy>].

Показатель естественного движения населения города Абай демонстрирует колебание по годам от устойчивой отрицательной динамики в период с 2000 по 2008 гг., с последующим чередованием спадов и подъемов с 2009 года. Так, отрицательная динамика: в 2000 г. – 2,66 промилле; 2001 г. – 2,33 промилле; 2002 г. – 2,94 промилле; 2003 г. – 2,89 промилле; 2004 г. – 3,44 промилле; 2005 г. – 3,15 промилле; 2006 г. – 3,94 промилле; 2007 г. – 4,22 промилле; в 2008 г. – 2,94 промилле. Пик отрицательной динамики зафиксирован в 2007 году. Положительная динамика наблюдается с 2009 г. – 0,86 промилле; 2011 г. – 0,27 промилле; 2012 г. – 2,42 промилле; 2013 г. – 4,32 промилле; 2014 г. – 3,88 промилле; 2015 г. – 4,58 промилле; 2016 г. – 2,36 промилле; 2017 г. – 2,47 промилле; 2018 г. – 3,07 промилле; 2019 г. – 4,09 промилле; 2020 г. – 0,91 промилле; 2022 г. – 0,59 промилле. Как видно, пик положительной динамики приходит на 2015 год. Всплески отрицательной динамики в 2010 г. – 1,67 промилле и в 2021 г. – 1,16 промилле [<https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy>].

Численность населения города Сарани снижалась вплоть до 2000 года, причины те же, что и в других моногородах: закрытие шахт, отток населения и т.д. Сокращение численности населения замедлилось в начале нового тысячелетия, и уже в 2015 г. зафиксирован рост этого показателя – 46200 чел. с последующей тенденцией роста показателя: в 2021 г. – 46 232 чел.; в 2024 г. – 46 800 чел.

Статистические данные по миграции города Сарани демонстрируют стабильно отрицательную динамику вплоть до 2022 г.: в 2000 г. – 659 чел.; 2001 г. – 442 чел.; 2002 г. – 95 чел.; 2003 г. – 79 чел.; 2006 г. – 94 чел.; 2007 г. – 153 чел.; 2008 г. – чел.; 2009 г. – 105 чел.; в 2010 г. – 130 чел., в 2011 г. – 164 чел., в 2012 г. – 193 чел., в 2013 г. – 62 чел., в 2014 г. – 147 чел., в 2015 г. – 106 чел., в 2016 г. – 132 чел., в 2017 г. – 256 чел., в 2018 г. – 278 чел., в 2019 г. – 275 чел., в 2020 г. – 250 чел., в 2021 г. – 194 чел., в 2022 г. – 108 чел. Как видим, пик миграционной убыли пришелся на 2000 год [<https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy>]. Два всплеска положительной динамики зафиксированы в 2004 г. – 628 чел. и в 2005 г. – 80 чел.

Показатель естественного движения населения города Сарань сохраняет устойчивую отрицательную динамику с 2000 по 2012 гг., с последующими чередованиями спадов и подъемов с 2013 года. Так, отрицательная динамика: в 2000 г. – 5,30 промилле; в 2001 г. – 6,30 промилле; в 2002 г. – 4,81 промилле; в 2003 г. – 6,30 промилле; в 2004 г. – 7,45 промилле; в 2005 г. – 4,49 промилле; в 2006 г. – 4,55 промилле; в 2007 г. – 3,57 промилле; в 2008 г. – 2,81 промилле; в 2009 г. – 2,24 промилле; в 2010 г. – 0,50 промилле; в 2011г. – 1,48 промилле; в 2012 г. – 0,06 промилле. Всплески положительной динамики естественного движения начинаются с 2013 г. – +1,07 промилле; 2014 г. – +2,38 промилле; 2015 г. – +2,47 промилле; 2016 г. – +2,30 промилле. И вновь отрицательная динамика: в 2017 г. – 0,19 промилле; положительная динамика показателя в 2018 г. – +2, 17 промилле; в 2019 г. – +1,06 промилле; с 2020 года – стабильный отрицательный показатель естественного движения населения – 0,12 промилле; 2021 г. – 0,40 промилле; 2022 г. – 0,80 промилле. [<https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy>].

Для дальнейшего восстановления городов, в 2012 году была принята первая государственная программа по развитию моногородов. Так официально появился термин «моногорода». Это определение категории городов было закреплено в Постановлении Правительства Республики Казахстан «О государственной программе развития моногородов Республики Казахстан на 2012–2020 годы».

Благотворительная инициатива «Малые города – большие возможности» была утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан № 746 от 13 ноября 2018 года. Данную инициативу запустил общественный фонд «Қазақстан халқына» на III Национальной конференции по благотворительности. Был предложен адаптируемый модульный подход к поддержке малых городов при участии градообразующих предприятий и местного бизнеса.

В рамках реализации Комплексных планов развития моногородов на 2015 – 2017 годы по Карагандинской области в 6-ти моногородах планировалась реализация 8 «якорных» проектов для долгосрочной диверсификации экономики с созданием 728 постоянных рабочих мест на общую сумму инвестиций 16,1 млрд. тенге. В г. Балхаш началась реализация 2-х проектов с созданием 180 постоянных рабочих мест, с объемом инвестиций 4018 млн. тенге:

1) «Строительство обогатительной фабрики по переработке медесодержащих шлаков и гидрометаллургического цеха по выпуску катодной меди поручено ТОО «PROFILEX», сумма проекта 3278 млн. тенге с созданием 80 постоянных рабочих мест с 2011-2017 годы.

2) ТОО «БалхашПолимер» начало строительство полиметаллического завода по производству свинца на сумму проекта 740 млн. тенге с созданием 100 постоянных рабочих мест до 2019 года.

В г. Сатпаеве ТОО «КазИнвестРост» реализовался проект «Организация опытно-промышленного производства катодной меди мощностью 150 тонн в год на сумму 287,3 млн. тенге с созданием 50 рабочих мест до 2017 года.

ТОО «Sunpaper» организовало в г. Сарани производство санитарно-гигиенической продукции на бумажной основе мощностью 21 410 тонн в год на сумму 5 744 млн. тонн тенге с созданием 100 рабочих мест.

В г. Темиртау запущено 2 проекта с созданием 168 постоянных рабочих мест с объемом инвестиций 3 295 млн. тенге до 2017 г.:

1) «Производство облицовочного кирпича – ТОО «Темиртауский кирпич», сумма проекта 2400 млн. тенге с созданием 100 постоянных рабочих мест.

2) «Строительство завода по производству строительных материалов – ТОО «КазГазоБлок», сумма проекта 895 млн. тенге с созданием 68 постоянных рабочих мест.

ТОО «АЗТИ – ЖАН» начал в г. Абай строительство завода по производству теплоизоляционных труб на сумму 1 551 млн. тенге с созданием 80 рабочих мест до 2020 г.

В г. Шахтинск построен в 2017 г. тепличный комплекс ТОО «GoGreen.kz» сумма 1 230 млн. тенге с созданием 50 рабочих мест [ГАКО.Ф.1632.Оп.1. Д.562. Л.90-101].

Положительные сдвиги в социально-экономическом развитии моногородов явилось результатом планирования и удачной реализации «якорных» инвестиционных проектов. Так, уже к концу 2016 года в рамках Комплексного плана содействия занятости населения были :

- охвачены мерами занятости 57 258 чел. (годовой план 39886 чел.);
- трудоустроены на проекты, реализуемые в рамках государственных и правительственных программ развития регионов -3543 чел. (годовой план -2016 чел.);
- трудоустроены без применения мер государственной поддержки – 40832 чел. (годовой план 25880 чел.)

- направлены на социальные рабочие места 1275 чел. (годовой план 784 чел.), на молодежную практику – 1192 чел. (годовой план 755 выпускников); на профессиональное обучение 2038 чел. (годовой план 2306 чел.);

- участвовали в общественных работах 744 чел. (годовой план 7541 чел.);

- выданы 584 микрокредита (годовой план 554 микрокредита).

- Дорожная карта занятости – 2020 (2010 – 2020 гг.) была направлена на создание рабочих мест, модернизацию коммунальной и социальной инфраструктуры. [Индустриальная Караганда, 2025].

- Программа «Развитие регионов – 2020» охватывала промышленные города региона, в том числе города Балхаш и Темиртау, и была призвана улучшить транспортную и инженерную инфраструктуры, стимулировать предпринимательство. Были реконструированы теплосети, улучшено водоснабжение, профинансированы проекты малого и среднего бизнеса (МСБ), что снизило зависимость моногородов от градообразующих предприятий.

Национальный проект «Сильные регионы — драйвер развития страны» был утвержден 12 октября 2021 года и акцентировал внимание на комплексном развитии регионов, децентрализации, улучшении связи между агломерациями и малыми городами. Предусматривались меры по транспортной доступности, цифровизации и повышению инвестиционной привлекательности малых городов. Этот проект был приостановлен 22 сентября 2023 года, что не означает, по нашему мнению, полной отмены развития регионов. Идет поиск новых подходов к региональной политике с учетом специфических особенностей регионов, обеспечения сбалансированного финансирования и определения уровня целесообразности централизации управления проектом [Постановление Правительства РК, 2023].

Таблица 2. Социально-демографическое развитие моногородов Карагандинской области (1991-2024 гг.) [https://dev.1c-bitrix.ru/learning/course/index.php?COURSE_ID=43&LESSON_ID=2795]

Моногород		1991	2000	2009	2019	2024
Темиртау	Численность нас-я	228,9	173,3	177,7	186,1	176,7
	сальдо миграции	-640	-3631	1086	-663	-756
	Уровень безработицы, в %	-	-	-	4,4	3,4
	Количество больничных учр.	-	8	11	4	3
	Количество школ	-	36	35	34	34

	Величина прожиточного мин.	-	-	11583	28532	48277
Балхаш	Численность нас-я	100,9	74,1	76,0	79,2	77,2
	сальдо миграции	-1284	-257	98	-643	-1051
	Уровень безработицы, в %	-	-	-	4,7	4,4
	Количество больничных учр.	-	4	7	2	2
	Количество школ	-	21	22	19	18
	Величина прожиточного мин.	-	-	11293	28923	52346
Шахтинск	Численность нас-я	97,1	63,5	56,1	57,0	57,6
	сальдо миграции	-778	-1407	195	-268	-506
	Уровень безработицы, в %	-	-	-	4,6	3,9
	Количество больничных учр.	-	4	6	5	1
	Количество школ	-	15	14	14	14
	Величина прожиточного мин.	-	-	11562	28412	51837
Абай	Численность нас-я	86,9	62,1	53,3	59,0	57,9
	сальдо миграции	-160	-1770	-77	97	-858
	Уровень безработицы, в %	-	-	-	3,4	4,2
	Количество больничных учр.	-	3	5	5	2
	Количество школ	-	41	32	33	30
	Величина прожиточного мин.	-	-	10928	26745	45870
Малый город						
Сарань	Численность нас-я	76,4	49,4	50,4	52,0	43,6
	сальдо миграции	-1109	-1217	207	-54	-202
	Уровень безработицы, в %	-	-	-	4,0	3,7
	Количество больничных учр.	-	2	1	1	1
	Количество школ	-	9	9	10	10
	Величина прожиточного мин.	-	-	11184	26273	49392
Каркаралы	Численность нас-я	68,6	51,0	42,0	34,4	29,5
	сальдо миграции	-614	-1 417	-1 395	-945	-1 128
	Уровень безработицы, в %	-	-	-	2,9	2,1
	Количество больничных учр.	150	105	110	58	48
	Количество школ	63	58	53	40	37
	Величина прожиточного мин.	-	-	11918	26946	47381

Как видно из данной сводной таблицы, начиная с 1990-х годов, несмотря на государственную поддержку, во всех моногородах, вошедших в Программу развития, ситуация не сильно изменилась. Общая численность населения не достигла показателей 1991 года, после государственных дотаций и финансирования число жителей стабильно Шахтинске. Несмотря на поддержку местных органов власти малых городов, численность населения ни в Сарани, ни в других городах не увеличивается.

Сальдо миграции растет в геометрической прогрессии, ни один моно и малый город области не имеет нулевой или положительный миграционный приток, отток в основном внутриобластной и внутриреспубликанский. Уровень безработицы растет, это усиливает миграционный отток, в основном трудоспособного поколения, эти же возрастные категории являются и репродуктивными, что опять-таки влияет на рождаемость и численность горожан.

Средний размер прожиточного уровня январе 2024 года по республике составил 48 054 [Шамсутдинова, 2024], высоким этот показатель во всех моногородах области, кроме г. Абай. Развитие частного сектора, малого и среднего бизнеса, программы по развитию предприятий способствуют улучшению жизни горожан.

Не было стабильным положение относительно социальных учреждений в городах. Как больничные, так и школьные объекты становятся постепенно малокомплектными и, естественно, нерентабельными. Все чаще они закрываются, да и сами врачи и учителя не едут в эти города, считая их не привлекательными.

Заключение. Таким образом, реализация государственных программ дала разносторонние результаты. К 2024 году в регионе на 97,5% освоены средства по выполнению 158 мероприятий на 652,4 млрд тенге.

Выполнен план по обеспеченности социальными благами и услугами населения городов. Так, горожане получили доступ к услугам водоснабжения, исполнен запланированный показатель результата «снижение износа теплосетей», увеличились показатели переработки и утилизации твердых бытовых отходов. Доля автомобильных внутренних дорог в хорошем и удовлетворительном состоянии составила 94%. Ожидаемая продолжительность жизни населения выросла до 73,97 года при поставленной 73,5 года. Безработица находится на уровне 4%, трудоустроено более 30 тысяч безработных граждан. Своевременно выплачивается адресная социальная помощь почти 7 тысячам получателей на 1,1 млрд тенге. Вместе с тем в приоритетном порядке требуется реализовать еще много работ по улучшению инфраструктуры и объектов ЖКХ [Свич, 2025].

Анализ социально-демографического развития моногородов Карагандинского региона показывает, что есть элементы стабилизации социально-экономической ситуации во всех моногородах. В результате внедрения различных программ, есть потенциал на улучшение условий жизни горожан.

И тем не менее проблемы демографического характера сохраняются. По-прежнему именно в моногородах сохраняется устойчивая динамика сокращения численности населения, старение и миграционный отток. Для сохранения и реанимации моногородов как Карагандинской области, так и всех городов этой категории по Казахстану нужны глобальные целевые меры поддержки, которые смогут смягчить демографический спад и создать условия для устойчивого развития.

Источники

ЦГА РК – Центральный Государственный архив Республики Казахстан

ГАКО – Государственный архив Карагандинской области

Литература

Абдулин, 2008 – *Абдулин А.* Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия. Алматы: Атамұра, 2008. 528 с.

Аитов, Говако, Игебаева, 1982 – *Аитов Н.А., Говако Б.И., Игебаева Ф.А.* Город. Население. Трудовые ресурсы. Уфа: Башкирского книжного издательство, 1982. 144 с.

Алексеев, 1994 – *Алексеев А.Н.* Население Казахстана 1920-1990 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1993. 125 с.

Алексеев, 1994 – *Алексеев А.Н.* Народы Восточного Казахстана. Усть-Каменогорск, 1994. 121 с.

Алексеев, 2003 – *Алексеев Н.В.* Изучение истории населения Казахстана в XVIII – XX вв. Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2003. 51 с.

Алпыспаева, 1997 – *Алпыспаева Г.А.* Проблемы социально-экономического и культурного развития города Акмолы (1832-1914 гг.). Алматы: Ғылым, 1997. 178 с.

Асылбеков, Козина, 1995 – *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Өркениет, 1995. 128 с.

Асылбеков, Козина, 2001 – *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. Алматы: Өркениет, 2001. 111 с.

Байсалбаева, 2004 – *Байсалбаева Т.М.* Социально-экономическое развитие малых городов Казахстана (1959 – 2000 гг.): Автореф. ...канд.ист.наук. Алматы, 2004. 26 с.

Базанова, 1987 – *Базанова Ф.Н.* Формирование и развитие структуры населения КазССР (национальный аспект). Алма-Ата: Казахстан, 1987. 152 с.

Бархин, 1974 – *Бархин М.Г.* Город 1945–1970. Практика, проекты, теория. М.: Строй. издат., 1974. 205 с.

Бекмаханова, 1980 – *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии: последняя четверть XVII – 60-е годы XIX вв. М.: Наука, 1980, 252 с.

Бекмаханова, 1986 – *Бекмаханова Н.Е.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в.-1917 г.). М.: Наука, 1986. 242 с.

Галиев, 1979 – *Галиев А.Б.* Население Казахстана в конце восстановительного периода: численность, национальный, социально-профессиональный состав: Автореф. ...канд.ист.наук. Алматы, 1979. 23 с.

Галиев, 1994 – *Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане 1917-1991 гг.: Автореф. ...докт.ист.наук. Алматы, 1994. 48 с.

Государственная программа, 1999 – *Государственная программа* поддержки и развития малого предпринимательства в Республике Казахстан на 1999–2000 годы: постановление Правительства РК от 18 июня 1999 г. № 789 // Казахстанская правда. 1999. 25 июня. С.1.

Давидович, 1956 – *Давидович В.Г.* О типологии расселения и группах городов и поселков СССР // Вопросы географии, Сборник 38. М., 1956. С. 18–29.

Демографическая статистика, 2020 – *Демографическая статистика. 2020* / Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/>

- Дмитриев, 2009 – *Дмитриев А.В.* Мигранты в социокультурном пространстве региона. Социологические очерки / Под ред. чл.-корр. РАН М.К. Горшкова. М.: Альфа-М, 2009. 176 с.
- Жумасултанов, Ибраев, 2000 – *Жумасултанов Т.Ж., Ибраев А.Т.* Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы: КИИТУ, 2000. 151 с.
- Искаков 2019 – Искаков У.М. Демографическая политика Казахстана в условиях четвертой промышленной революции // *Central Asian Economic Review*. 2019. С. 134–141.
- Итоги всесоюзной переписи, 1990 – *Итоги всесоюзной переписи населения 1989 года по Казахской ССР*. Алма-Ата: Респ. информ.-издат. центр, 1990. 211 с.
- Кваша, 1974 – *Кваша А.Я.* Проблемы экономико-демографического развития СССР. М: Наука, 1974. 268 с.
- Козыбаев, 1991 – *Козыбаев М.К.* История и современность. Алматы: Ғылым, 1991. 455 с.
- Константинов, 1966 – *Константинов О.А.* Динамика и размещение малых городов СССР. Л.: ЛПИИ им. Г.И. Герцена, 1966. 279 с.
- Кошанов, Айдарханов, 1992 – *Кошанов А.К, Айдарханов М.Х.* Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты). Алматы, 1992. 115 с.
- Кузутбаева, 2001 – *Кузутбаева Б.К.* Социально-экономическое развитие города Актау (1959–2000 гг.). Алматы: Ғылым, 2001. 149 б.
- Қосаяқов, 2001 – *Қосаяқов Б.К.* Павлодар қаласының тарихы (1941–1991 жж.). Алматы: Ғылым, 2001. 159 б.
- Краткие итоги переписи, 1999 – *Краткие итоги переписи населения Казахстана 1999 г.* Алматы, 1999. 211 с.
- Қырықбаева, 2001 – *Қырықбаева Э.О.* Семей қаласының тарихы: әлеуметтік-экономикалық және мәдени аспектісі (1946–1990 жж.). Алматы: Ғылым, 2001. 142 б.
- Лаппо, 1978 – *Лаппо Г.М.* Развитие городских агломерации в СССР. М.: Наука, 1978. 216 с.
- Макаров, 2024. – *Макаров А.* Город Сарань в Карагандинской области больше не является моногородом // *Bizmedia.kz*. 2024. 11 апреля. URL: <https://bizmedia.kz/2024-04-11-gorod-saran-v-karagandinskoy-oblasti-bolshe-ne-yavlyaetsya-monogorodom/>
- Медведева, 1978 – *Медведева Т.Н.* Экономические проблемы роста населения и использования трудовых ресурсов в СССР. М: Финансы и статистика, 1978. 202 с.
- Мұқатаева, 2001 – *Мұқатаева З.К.* Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы (1917–1940 жж.). Алматы: Ғылым, 2001. 167 б.
- Население СССР, 1988. – *Население СССР*. / Статистический сборник. М., 1988. 439 с.
- Нурбаев, 1998 – *Нурбаев К.Ж.* История города Павлодара (1917–1940 гг.). Алматы: Ғылым, 1998. 152 с.
- Нұрғалымова, 1994 – *Нұрғалымова К.С.* Ақтөбе қаласының тарихы (1946–1991 жж.). Алматы, 1994. 206 б.
- Об утверждении национального проекта, 2023 – *Об утверждении национального проекта «Сильные регионы – драйвер развития страны»*. Постановление Правительства Республики Казахстан от 22 сентября 2023 года № 828. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000828>
- Казахстан-2030, 1997 – Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «*Казахстан-2030*. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев». Алматы, 1997. 144 с.
- Расцвет Астаны – *Расцвет Казахстана*, 2001 – Постановление Правительства Республики Казахстан от 20 апреля 2001 года № 534 «О Государственной программе социально-экономического развития города Астаны на период до 2005 года «Расцвет Астаны – Расцвет Казахстана». URL: https://prg.kz/Document/?doc_id=1022663
- Программы развития малых городов, 2003 – Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2003 года N 1389. Об утверждении *Программы развития малых городов* на 2004–2006 годы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030001389>
- Пивоваров, 1976 – *Пивоваров Ю.Л.* Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. М.: Наука, 1976. 220 с.
- Сактаганова, Абдрахманова и др., 2017 – *Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. и др.* История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946–1991 годы. Караганда: «Гласир», 2017. 456 с.
- Свич, 2025. – *Свич С.* На благо региона // *Индустриальная Караганда*. 2025. 28 июня.
- Сдыков, 1995 – *Сдыков С.Н.* Изменения национального и социального состава населения Западного Казахстана (в конце XIX–1989 г.): Автореф. ...докт.ист.наук. Алматы, 1995. 31 с.
- Основные показатели, 2024 – *Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан* (на 1 апреля 2024 г. / Статистика регионов РК. Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/businessstatistics/statorg/publications/157404/?sphrase_id=1667840
- Татимов, 1978 – *Татимов М.Б.* Развитие народонаселения и демографическая политика (социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки). Алма-Ата: Наука, 1978. 143 с.
- Уалтаева, 2009 – *Уалтаева А.С.* Население малых городов Восточного Казахстана. Алматы, 2009. 215 с.
- Хорев, 1972 – *Хорев Б.С.* Малый город: социально-демографическое исследование небольшого города. М.: Изд-во МГУ, 1972. 248 с.
- Хорев, 1975 – *Хорев Б.С.* Проблемы городов. М.: Наука, 1975. 254 с.

Шамсутдинова, 2024 – Шамсутдинова Ж. Прожиточный минимум для казахстанцев остается ниже 50 тыс. / LSM. KZ. 2024. 31 января URL: <https://lsm.kz/prozhitochnyj-minimum-v-yanvare-2024>
 Яницкий, 1994 – Яницкий О.Н. Урбанизация, город, человек. М.: Наука, 1974. 236 с.

Sources

CGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

GA KO – Gosudarstvennyi Archive Karagandinskoy Oblasti [State Archive of the Karaganda region]

References

- Abdulin, 2008 – *Abdulin A.* Karaganda. Karagandinskaya oblast': Enciklopediya [Karaganda. Karaganda region: Encyclopedia]. Almaty: Atamura, 2008. 528 p. [in Russian]
- Aitov, Govako, Igebayeva, 1982 – *Aitov N. A., Govako B.I., Igebayeva F.A.* Gorod. Naselenie. Trudovye resursy [Population. Labor resources]. Ufa: Bashkir Book Publishing House, 1982. 144 p. [in Russian].
- Alekseenko, 1994 – *Alekseenko A.N.* Narody Vostochnogo Kazakhstana. Ust'-Kamenogorsk [Peoples of Eastern Kazakhstan]. Ust'-Kamenogorsk, 1994. 121 p. [in Russian].
- Alekseenko, 1994 – *Alekseenko A.N.* Naselenie Kazakhstana 1920-1990 gg. [Population of Kazakhstan 1920-1990]. Alma Ata: Gylym, 1993. 125 p. [in Russian].
- Alekseenko, 2003 – *Alekseenko N.V.* Izuchenie istorii naseleniya Kazakhstana v XVIII – XX vv. [Study of the History of the Population of Kazakhstan in the 18th – 20th Centuries]. Ust'-Kamenogorsk: EKGU, 2003. 51 p. [in Russian].
- Alpyspaeva, 1997 – *Alpyspaeva G.A.* Problemy social'no-ekonomicheskogo i kul'turnogo razvitiya goroda Akmoly (1832–1914 gg.) [Problems of Socio-Economic and Cultural Development of the City of Akmola (1832–1914)]. Almaty: Gylym, 1997. 178 p. [in Russian].
- Asylbekov, Kozina, 1995 – *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Demograficheskie processy sovremennogo Kazakhstana [Demographic processes of modern Kazakhstan]. Almaty: Orkeniyet, 1995. 128 p.
- Asylbekov, Kozina, 2001 – *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazakhstan v usloviyah suvereniteta [Demographic Development of the Republic of Kazakhstan under Sovereignty]. Almaty: Orkeniyet Publ., 2001. 111 p. [in Russian].
- Baisalbayeva, 2004 – *Baisalbayeva T.M.* Social'no-ekonomicheskoe razvitie mal'nykh gorodov Kazakhstana (1959 – 2000 gg.) [Socio-economic development of small towns in Kazakhstan (1959 – 2000)]: Abstract of Cand. Sci. (History). Almaty, 2004. 26 p. [in Russian].
- Barkhin, 1974 – *Barkhin M.G.* Gorod 1945 – 1970. Praktika, proekty, teoriya [City 1945 – 1970. Practice, projects, theory]. M.: Stroy. izdat., 1974. 205 p. [in Russian].
- Bazanova, 1987 – *Bazanova F.N.* Formirovanie i razvitie struktury naseleniya KazSSR (nacional'nyj aspekt) [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR (national aspect)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 152 p. [in Russian].
- Bekmakhanova, 1980 – *Bekmakhanova N.E.* Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazakhstana i Severnoj Kirgizii: poslednyaya chetvert' XVII – 60-egody XIX vv [Formation of the Multinational Population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan: the Last Quarter of the 17th – 1860s]. M.: Nauka, 1980, 252 p. [in Russian].
- Bekmakhanova, 1986 – *Bekmakhanova N.E.* Mnogonacional'noe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v epokhu kapitalizma (60-e gody XIX v. – 1917 g.). [The Multinational Population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Era of Capitalism (1860s – 1917)]. M.: Nauka, 1986. 242 p. [in Russian].
- Davidovich, 1956 – *Davidovich V.G.* O tipologii rasseleniya i gruppah gorodov i poselkov SSSR [On the typology of settlement and groups of cities and towns in the USSR]. *Questions of geography*, Collection 38. M., 1956. Pp. 18–29. [in Russian].
- Demographic statistics, 2020 – *Demograficheskaya statistika. 2020* [Demographic statistics. 2020]. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/> [in Russian].
- Dmitriev, 2009 – *Dmitriev A.V.* Migranty v sociokul'turnom prostranstve regiona. Sociologicheskie ocherki [Migrants in the Sociocultural Space of the Region. Sociological Essays]. Edited by Corresponding member. RAS M.K. Gorshkova. M.: Alfa-M, 2009. 176 p. [in Russian].
- Galiev, 1979 – *Galiev A.B.* Naselenie Kazakhstana v konce vosstanovitel'nogo perioda: chislennost', nacional'nyj, social'no-professional'nyj sostav [The Population of Kazakhstan at the End of the Recovery Period: Size, National, and Socio-Professional Composition: Abstract of Cand. Sci. (History)]. Alma-Ata, 1979. 23 p. [in Russian].
- Galiev, 1994 – *Galiev A.B.* Social'no-demograficheskie processy v mnogonacional'nom Kazakhstane 1917–1991 gg. [Socio-demographic processes in multinational Kazakhstan 1917–1991]: Abstract of Doct. Sci. (History). Almaty, 1994. 48 p. [in Russian].

Iskakov 2019 – *Iskakov U.M.* Demograficheskaya politika Kazakhstana v usloviyakh chetvertoj promyshlennoj revolyucii [Demographic Policy of Kazakhstan in the Context of the Fourth Industrial Revolution]. *Central Asian Economic Review*. 2019. Pp.134–141. [in Russian].

Kazakhstan-2030, 1997 – Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan narodu Kazakhstana «Kazakhstan-2030 [Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan "Kazakhstan-2030. Prosperity, Security, and Improving the Well-Being of All Kazakhstanis.]. Prosperity, security and improving the well-being of all Kazakhstanis." Almaty, 1997. 144 p. [in Russian].

Key indicators, 2024 – *Osnovnye pokazateli kolichestva sub"ektov v Respublike Kazahstan* (as of April 1, 2024. *Statistics of the regions of the Republic of Kazakhstan*. Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [Key Indicators of the Number of Subjects in the Republic of Kazakhstan]. URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/businessstatistics/statorg/publications/157404/?sphrase_id=1667840 [in Russian].

Khorev, 1972 – *Khorev B.S.* Malyj gorod: social'no-demograficheskoe issledovanie nebol'shogo goroda [Socio-Demographic Study of a Small Town]. M.: Publishing House of Moscow State University, 1972. 248 p. [in Russian].

Khorev, 1975 – *Khorev B.S.* Problemy gorodov [Problems of cities]. M.: Nauka, 1975. 254 p.

Konstantinov, 1966 – *Konstantinov O.A.* Dinamika i razmeshchenie malyh gorodov SSSR [Dynamics and location of small towns in the USSR]. L.: LGPI named after G.I. Herzen, 1966. 279 p. [in Russian].

Kosayakov, 2001 – *Kosayakov B.K.* Pavlodar kalasyn tarikhy (1941–1991) [Pavlodar Tarihy (1941–1991)]. Almaty: Gylym, 2001. 159 p. [in Kazakh].

Koshanov, Aidarkhanov, 1992 – *Koshanov A.K., Aidarkhanov M.H.* Malye goroda pri perekhode k rynku (problems and priorities). [Small towns during the transition to a market (problems and priorities)]. Almaty, 1992. 115 p. [in Russian].

Kozybayev, 1991 – *Kozybayev M.K.* Istoriya i sovremennost' [History and modernity]. Almaty: Gylym, 1991. 455 p.

Kuzutbayeva, 2001 – *Kuzutbayeva B.K.* Social'no-ekonomicheskoe razvitie goroda Aktau (1959–2000) [Socio-economic development of the city of Aktau (1959–2000)]. Almaty: Gylym, 2001. 149 b. [in Russian].

Kvasha, 1974 – *Kvasha A.Ya.* Problemy ekonomiko-demograficheskogo razvitiya SSSR [Problems of economic and demographic development of the USSR]. M.: Nauka, 1974. 268 p. [in Russian].

Kyrykbaeva, 2001 – *Kyrykbaeva E.O.* Semey kalasyn tarikhy: aleumettik-ekonomikalyk zhane madeni aspectsi (1946-1990 lj.). [Semey kalasynyn tarikhy: aleumettik-ekonomikalyk jane madeni aspektisi (1946-1990 zh.)]. Almaty: Gylym, 2001. 142 p. [in Kazakh].

Lappo, 1978 – *Lappo G.M.* Razvitie gorodskih aglomeracii v SSR [Development of urban agglomerations in the USSR]. M.: Nauka, 1978. 216 p. [in Russian].

Makarov, 2024. – *Makarov A.* Gorod Saran' v Karagandinskoj oblasti bol'she ne yavlyatsya monogorodom [The city of Saran in the Karaganda region is no longer a single-industry town]. *Bizmedia.kz*. 2024. April 11 URL: <https://bizmedia.kz/2024-04-11-gorod-saran-v-karagandinskoj-oblasti-bolshe-ne-yavlyatsya-monogorodom/>

Medvedeva, 1978 – *Medvedeva T.N.* Ekonomicheskie problemy rosta naseleniya i ispol'zovaniya trudovyh resursov v SSSR [Economic problems of population growth and the use of labor resources in the USSR]. M.: Finance and Statistics, 1978. 202 p. [in Russian].

Mukhatayeva, 2001 – *Mukhatayeva Z.K.* Semey kalasyn aleumettik – ekonomikalyk zhane madeni damuy (1917–1940) [Socio-economic and cultural development of Semey (1917-1940)]. Almaty: Gylym, 2001. 167 p. [in Kazakh].

Nurbaev, 1998 – *Nurbaev K.J.* Istoriya goroda Pavlodara (1917-1940) [History of the City of Pavlodar]. Almaty: Gylym, 1998. 152 p. [in Russian].

Nurgalymova, 1994 – *Nurgalymova K.S.* Aktobe kalasyn tarikhy (1946-1991 lj.). [Aktobe kalasynyn tarihy (1946–1991 live)]. Almaty, 1994. 206 p. [in Kazakh].

On the approval of the national project, 2023 – *Ob utverzhdenii nacional'nogo proekta «Sil'nye regiona – drajver razvitiya strany»* [On Approval of the National Project "Strength of the Region – Driver of the Country's Development"]. *Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan* dated 2023. September 22. No. 828. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000828> [in Russian].

Pivovarov, 1976 – *Pivovarov Y.L.* Sovremennaya urbanizaciya. Osnovnye tendencii rasseleniya [Modern Urbanization. Main Settlement Trends]. M.: Nauka, 1976. 220 p. [in Russian].

Population of the USSR, 1988. – *Naselenie SSSR* [Population of the USSR]. / Statistical collection. Moscow, 1988. 439 p. [in Russian].

Programy razvitiya malyh gorodov, 2003 – *Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazahstan ot 31 dekabrya 2003 goda N 1389. Ob utverzhdenii Programy razvitiya malyh gorodov na 2004–2006 gody* [On Approval of the Small Towns Development Program for 2004–2006]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030001389> [in Russian].

Rasvet Kazahstana, 2001 – Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 20, 2001 No. 534 "On the State Program of socio-economic Development of Astana for the period up to 2005 "The Heyday of Astana - the Heyday of Kazakhstan [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 20. 2001. No. 534 "On the State Program for the Socioeconomic Development of Astana through 2005, 'The Rise of Astana – The Rise of Kazakhstan]. URL: https://prg.kz/Document/?doc_id=1022663 [in Russian].

Saktaganova, Abdrakhmanova. and others 2017 – *Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K. and others. Istoriya gorodskoj povsednevnosti Central'nogo Kazakhstana Kazakhstan in 1946–1991* [History of Everyday Life in Central Kazakhstan in 1946–1991]. Karaganda: "Glazir", 2017. 456 p. [in Russian].

Sdykov, 1995 – *Sdykov S.N. Izmeneniya nacional'nogo i social'nogo sostava naseleniya Zapadnogo Kazakhstana* (at the end of the XIX–1989) [Changes in the national and social composition of the population of Western Kazakhstan (in the late 19th century–1989)]: Abstract, Doctor of Historical Sciences Almaty, 1995. 31 p. [in Russian].

Shamsutdinova, 2024 – *Shamsutdinova J. Prozhitochnyj minimum dlya kazahstancev ostaetsya nizhe 50 tys* [he cost of living for Kazakhstanis remains below 50 thousand]. 2024. January 31. URL: <https://lsm.kz/prozhitochnyj-minimum-v-yanvare-2024> [in Russian].

State Program, 1999 – *Gosudarstvennaya programma podderzhki i razvitiya malogo predprinimatel'stva v Respublike Kazahstan* for 1999–2000: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 18, 1999 No. 789 [State program for the support and development of small entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan for 1999–2000]. *Kazakhstanskaya Pravda*. 1999. June 25. p.1. [in Russian].

Summary of the census, 1999 – *Kratkie itogi perepisi naseleniya Kazakhstana* [Brief results of the population census of Kazakhstan 1999], 1999, Almaty, 1999. 211 p. [in Russian].

Switch, 2025. – *Switch S. Na blago regiona* [For the benefit of the region]. *Industrial Karaganda*. 2025. June 28. [in Russian].

Tatimov, 1978 – *Tatimov M.B. Razvitie narodonaseleniya i demograficheskaya politika* (social'no-filosofskie aspekty sistemnogo izucheniya i kompleksnoj razrabotki). Alma-Ata: Nauka Publ., 1978. 143 p. [in Russian].

The results of the All-Union census, 1990 - *Itogi vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1989 goda po Kazahskoj SSR* [Results of the 1989 All-Union Population Census for the Kazakh SSR]. Alma Ata: Republic of inform. - published. The center, 1990. 211 p. [in Russian].

Ualtayeva, 2009 – *Ualtayeva A.S. Naselenie malyh gorodov Vostochnogo Kazakhstana* [Population of Small Towns in Eastern Kazakhstan]. Almaty, 2009. 215 p. [in Russian].

Yanitskiy, 1994 – *Yanitskiy O.N. Urbanizaciya, gorod, chelovek* [Urbanization, city, people]. M.: Nauka, 1974. 236 p. [in Russian].

Zhumasultanov, Ibraev, 2000 – *Zhumasultanov T.Zh., Ibraev A.T. Naselenie Kazakhstana s drevnejshih vremen do nashih dnei* [Population of Kazakhstan from Ancient Times to the Present Day]. Almaty: KIITU, 2000. 151 p. [in Russian].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 40–53
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_40-53

КЕҢЕСТІК АГРАРЛЫҚ САЯСАТ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ МЕН БАЙ-ШАРУАШЫЛЫҚТАРДЫ ТӘРКІЛЕУ (1928–1933 жж.)

Серікбай Дәулетұлы Мамраймов

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, А. Байтұрсынов көш., 160000, Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>. E-mail: s_dauletuly@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мамраймов С., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала 1928–1933 жылдары Қазақстанда жүзеге асырылған кеңестік аграрлық саясаттың негізгі бағыттары – жаппай ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу үдерістерін кешенді түрде талдауға арналған. Зерттеу отандық және шетелдік тарихнамалық еңбектерге, сондай-ақ архивтік деректерге сүйене отырып, аталған науқандардың мазмұнын, жүзеге асырылу тетіктерін және олардың әлеуметтік-экономикалық салдарын ашып көрсетуге бағытталған. Кеңестік биліктің аграрлық саладағы стратегиялық басымдықтарының түбегейлі өзгеруі Қазақстан жағдайында өзіндік ерекшеліктерімен көрінді. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық түрлері басым болған қазақ ауылында ұжымдастыру дәстүрлі шаруашылық құрылымының күйреуіне, әлеуметтік жіктелудің тереңдеуіне және демографиялық дағдарысқа алып келді. Бай-кулактарды тап ретінде жою саясаты ауыл қоғамын қайта құрудың негізгі құралына айналып, күштеу мен әкімшілік қысымға негізделді. Осы тұрғыдан алғанда, тәркілеу науқанының ұйымдастырушылық, құқықтық және практикалық қырларын ғылыми тұрғыда қайта пайымдау өзекті болып табылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің басты мақсаты – 1928–1933 жылдардағы Қазақстандағы ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу үдерістерін кеңестік аграрлық саясат контекстінде қарастырып, олардың алғышарттарын, іске асырылу механизмдерін және әлеуметтік-экономикалық салдарын тарихи талдау арқылы анықтау. Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер қойылды: жаңа экономикалық саясаттан бас тарту және жедел индустрияландыру жағдайында аграрлық саясаттың өзгеру себептерін талдау; бай-кулактарды тәркілеу науқанының құқықтық-нормативтік және институционалдық негіздерін анықтау; Қазақстандағы ұжымдастырудың аймақтық ерекшеліктерін, әсіресе көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарға тигізген әсерін көрсету; репрессиялық шаралардың ауыл халқының әлеуметтік құрылымына, шаруашылық ахуалына және наразылық қозғалыстарына ықпалын бағалау; ресми статистикалық мәліметтер мен архив деректеріне сыни көзқарас білдіру. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің қор материалдары, КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулылары, ОГПУ органдарының құжаттары, сондай-ақ отандық және ресейлік тарихшылардың ғылыми еңбектері құрады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-

жүйелік және деректанулық талдау әдістері қолданылды. Ресми статистика материалдары әлеуметтік жіктеу, салық салу және тәркілеу тәжірибесінің нақты жағдаймен сәйкестігі тұрғысынан сыни тұрғыда қарастырылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы жаппай ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу үдерістерінің дайындықсыз, жоғарыдан күштеп енгізілген әкімшіл-әміршіл әдістер арқылы жүзеге асырылғанын көрсетеді. «Кулак» ұғымының шеңбері кеңейтіліп, оны қолдану жергілікті билік органдарының субъективті шешімдеріне тәуелді болды, соның салдарынан орта және кедей шаруашылықтар да репрессияға ұшырады. Тәркілеу барысында ауыл шаруашылықтарының материалдық-техникалық базасы күйреп, өндірістік әлеует төмендеді. Салық саясаты мен құқықтық нормалардың өрескел бұзылуы ауыл халқының наразылығын күшейтіп, жаппай көші-қон мен қарулы қарсылық ошақтарының пайда болуына ықпал етті. Бай-кулактарды жою саясаты тек экономикалық мақсаттарды ғана емес, ауылды саяси бақылауға алу және мәжбүрлі еңбек ресурстарын қалыптастыру міндеттерін де көздегені анықталды. *Қорытынды.* Қорытындылай келе, 1928–1933 жылдардағы Қазақстандағы ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу кеңестік аграрлық саясаттың дағдарысты әрі зорлықшыл сипатын айқын көрсетті. Бұл үдерістер ауыл қоғамының дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық құрылымын күйретіп, ауыр демографиялық және әлеуметтік салдарға әкелді. Мақалада талданған архивтік деректер мен тарихнамалық тұжырымдар Қазақстан жағдайында аграрлық реформалардың әкімшілік қысым мен күштеу тетіктеріне сүйенгенін дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері кеңестік кезеңдегі аграрлық саясатты бағалауда аймақтық ерекшеліктерді ескерудің маңызын көрсетіп, аталған мәселені одан әрі терең зерттеуге негіз қалайды.

Түйін сөздер: ұжымдастыру, аграрлық саясат, бай-кулактар, тәркілеу, Қазақстан, кеңестік билік, ауыл қоғамы

Дәйексөз үшін: Мамраймов С.Д. Кеңестік аграрлық саясат аясындағы Қазақстандағы ұжымдастыру мен бай-шаруашылықтарды тәркілеу (1928–1933 жж.) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 40–53-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_40-53

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И КОНФИСКАЦИЯ БАЙСКО-КУЛАЦКИХ ХОЗЯЙСТВ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ СОВЕТСКОЙ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ (1928–1933 гг.)

Серикбай Даулетулы Мамраймов

Южно-Казахстанский педагогический университет им. У. Жанибекова
(д. 13, ул. А. Байтұрсынова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>. E-mail: s_dauletuly@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Мамраймов С., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена комплексному анализу ключевых направлений советской аграрной политики в Казахстане в 1928–1933 гг., прежде всего процессов сплошной коллективизации и кампании по конфискации байско-кулацких хозяйств. Исследование основано на материалах отечественной и зарубежной историографии, а также архивных источниках и направлено на раскрытие содержания, механизмов реализации и социально-экономических последствий указанных мероприятий. Коренная трансформация аграрной политики советской власти в условиях Казахстана имела свою специфику. Коллективизация в регионах с преобладанием кочевого и полукочевого хозяйства привела к разрушению традиционных форм хозяйствования, углублению социальной дифференциации и демографическому кризису. Политика ликвидации байско-кулацких хозяйств как социального слоя стала одним из основных инструментов перестройки сельского общества и осуществлялась преимущественно методами административного давления и принуждения. В этой связи научное переосмысление организационных, правовых и практических аспектов конфискационной кампании представляет особую актуальность. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является исторический анализ процессов коллективизации и конфискации байско-кулацких хозяйств в Казахстане в 1928–1933 гг. в контексте советской аграрной политики, а также выявление их предпосылок, механизмов реализации и социально-экономических последствий. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: проанализировать причины

изменения аграрной политики в условиях свертывания НЭПа и форсированной индустриализации; раскрыть правовые и институциональные основы кампании по конфискации байско-кулацких хозяйств; выявить региональные особенности коллективизации в Казахстане, в том числе ее влияние на кочевые и полукочевые хозяйства; оценить воздействие репрессивных мер на социальную структуру сельского населения, экономическое положение крестьян и формы протестной активности; дать критическую оценку официальной статистике и архивным данным. *Материалы и методы.* Источниковую базу исследования составили материалы Архива Президента Республики Казахстан, постановления ЦИК и СНК СССР, документы органов ОГПУ, а также труды отечественных и российских исследователей. В работе применялись историко-сравнительный, историко-системный и источниковедческий методы анализа. Официальные статистические данные рассматривались с критических позиций с точки зрения их соответствия реальной практике социальной дифференциации и налоговой политики. *Результаты.* Результаты исследования свидетельствуют о том, что коллективизация и конфискация байско-кулацких хозяйств в Казахстане проводились без должной подготовки, с использованием административно-командных и принудительных методов. Расширительное толкование категории «кулак» и зависимость решений от субъективных факторов на местах привели к репрессиям в отношении средних и бедняцких хозяйств. Конфискация сопровождалась разрушением материально-производственной базы сельского хозяйства и усугублением экономического кризиса в деревне. Несправедливая налоговая политика и правовые нарушения способствовали росту крестьянского недовольства, массовым миграциям и формированию очагов сопротивления. Установлено, что политика ликвидации байско-кулацких хозяйств выполняла не только экономические, но и политические функции, направленные на усиление контроля над сельским населением и формирование системы принудительного труда. *Выводы.* В заключение отмечается, что процессы коллективизации и конфискации байско-кулацких хозяйств в Казахстане в 1928–1933 гг. наглядно продемонстрировали кризисный и насильственный характер советской аграрной политики. Эти мероприятия привели к разрушению традиционной социальной структуры сельского общества и тяжелым социально-экономическим и демографическим последствиям. Анализ архивных источников и историографических подходов подтверждает, что аграрные реформы в Казахстане осуществлялись преимущественно методами административного давления. Полученные результаты подчеркивают необходимость учета региональной специфики при изучении и оценке аграрной политики советского периода и создают основу для дальнейших исследований данной проблематики.

Ключевые слова: коллективизация, аграрная политика, байско-кулацкие хозяйства, конфискация, Казахстан, советская власть, сельское общество.

Для цитирования: Мамраймов С.Д. Коллективизация и конфискация байско-кулацких хозяйств в Казахстане в контексте советской аграрной политики (1928–1933 гг.) // Отечественная история. 2026. Т. 29. № 1. С. 40–53. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_40-53

COLLECTIVIZATION AND THE CONFISCATION OF BAI AND KULAK HOUSEHOLDS IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF SOVIET AGRARIAN POLICY (1928–1933)

Serikbay D. Mamraimov

U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(13, A. Baitursynova str., 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>. E-mail: s_dauletuly@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Mamraimov S., 2026

Abstract. Introduction. The article provides a comprehensive analysis of the key directions of Soviet agrarian policy implemented in Kazakhstan during 1928–1933, focusing on the processes of forced collectivization and the campaign of confiscation of bai and kulak households. The study is based on domestic and foreign historiography as well as archival sources and aims to reveal the content, implementation mechanisms, and socio-economic consequences of these policies. The radical transformation

of Soviet agrarian policy manifested specific features in the Kazakh context. In regions dominated by nomadic and semi-nomadic forms of economy, collectivization resulted in the destruction of traditional economic structures, deepened social stratification, and a severe demographic crisis. The policy of eliminating bai and kulak households as a social group became a central instrument of rural transformation and was largely carried out through coercive and administrative methods. In this regard, a scholarly reassessment of the organizational, legal, and practical aspects of the confiscation campaign remains highly relevant. *Purpose and objectives of the study.* The main purpose of the study is to conduct a historical analysis of collectivization and the confiscation of bai and kulak households in Kazakhstan in 1928–1933 within the framework of Soviet agrarian policy, identifying their preconditions, implementation mechanisms, and socio-economic consequences. To achieve this goal, the following objectives were set: to analyze the reasons for changes in agrarian policy in the context of the abandonment of the New Economic Policy and accelerated industrialization; to examine the legal and institutional foundations of the confiscation campaign; to identify regional characteristics of collectivization in Kazakhstan, particularly its impact on nomadic and semi-nomadic households; to assess the effects of repressive measures on the social structure of the rural population, the economic conditions of peasants, and forms of social protest; to provide a critical evaluation of official statistics and archival data. *Materials and methods.* The source base of the study includes materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, resolutions of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR, documents of the OGPU, as well as works by Kazakhstani and Russian scholars. The research employs historical-comparative, historical-systemic, and source-critical methods. Official statistical data are analyzed critically in terms of their correspondence to actual practices of social differentiation and taxation. *Results.* The findings demonstrate that collectivization and the confiscation of bai and kulak households in Kazakhstan were implemented without adequate preparation and relied heavily on coercive administrative methods. The broad and arbitrary application of the “kulak” category, combined with subjective decisions at the local level, led to repression against middle and poor peasant households. Confiscation resulted in the destruction of the productive capacity of rural households and intensified the decline of agriculture. Unjust taxation policies and legal violations contributed to growing peasant resistance, mass migration, and the emergence of protest movements. The study establishes that the policy of eliminating bai and kulak households served not only economic objectives but also political goals aimed at strengthening control over the rural population and creating a system of forced labor. *Conclusion.* In conclusion, collectivization and the confiscation of bai and kulak households in Kazakhstan during 1928–1933 clearly demonstrate the crisis-driven and coercive nature of Soviet agrarian policy. These processes led to the dismantling of traditional rural social structures and resulted in severe socio-economic and demographic consequences. The analysis of archival sources and historiographical approaches confirms that agrarian reforms in Kazakhstan were predominantly implemented through administrative pressure and coercion. The results emphasize the importance of considering regional specificities when assessing Soviet agrarian policy and provide a foundation for further research on this issue.

Keywords: Collectivization, agrarian policy, bai and kulak households, confiscation, Kazakhstan, Soviet power, rural society

For citation: Mamraimov S.D. Collectivization and the Confiscation of Bai and Kulak Households in Kazakhstan in the Context of Soviet Agrarian Policy (1928–1933) // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No 1. Pp. 40–53. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_40-53

Қысқашы. XX ғасырдың 1920-жылдарының соңы мен 1930-жылдардың басы кезеңі мемлекет тарихындағы ең күрделі әрі қайшылықты кезеңдердің бірі болды. Бұл уақытта әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясы түбегейлі өзгеріп, әкімшіл-әміршіл басқару жүйесі орнығып, қоғамның барлық саласын қамтыған күштеу сипатындағы реформалар жүргізілді. Осы өзгерістердің ортасында ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру және бай-кулактарды тап ретінде жою саясаты тұрды, ол индустрияландыру бағдарламасын жүзеге асырудағы басты тетіктердің бірі болып, аграрлық әлеуетті орталықтандырылған бақылауға алуды мақсат етті.

Жаңа экономикалық саясаттың (ЖЭС) шектеулері, астық дайындау дағдарыстары және нарықтық қатынастарға партиялық баға аграрлық саясатты түбегейлі қайта қарауға итермеледі. Сталиннің басшылығымен жедел индустрияландыру мақсатында ауыл шаруашылығынан барынша ресурстар тарту міндеті қойылды. Ұжымдастыру тек өндірісті арттыру құралы ғана емес, ауылдағы

әлеуметтік құрылымды өзгерту мен шаруаларды саяси тұрғыдан бағындырудың әмбебап тетігіне айналды.

Қазақстан жағдайында бұл науқан бүкілодақтық тәжірибеден ерекшеленді: халықтың басым бөлігі көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқандықтан, егіншілікке негізделген колхоздық модель жергілікті ерекшеліктерге сәйкес келмеді. Орталық директивалары жергілікті климаттық, әлеуметтік және мәдени шарттарды ескермей, әміршіл тәсілмен жүзеге асырылды, бұл шаруашылық құрылымының күйреуіне, халықтың кедейленуіне және әлеуметтік дағдарыстың тереңдеуіне алып келді.

Ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу науқандары экономикалық қайта құру шаралары ғана емес, ауылды саяси бақылауда ұстаудың пәрменді құралы ретінде қолданылды. Соттан тыс репрессиялық шаралар, жер аудару және мәжбүрлі еңбек тәжірибесі халық қарсылығын басуға бағытталды. Нәтижесінде Қазақстанда жаппай халықтық толқулар, қарулы көтерілістер, ашаршылық және демографиялық апат орын алды.

Осы мақалада ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу науқанының алғышарттары, іске асырылу механизмдері және әлеуметтік-экономикалық салдары кешенді түрде қарастырылады. Бұл тәсіл ауыл қоғамындағы дағдарысты үдерістерді толық әрі объективті бағалауға мүмкіндік береді және кеңестік аграрлық саясаттың ұлттық деңгейде туғызған ауыр зардаптарын көрсетуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін Қазақстан аумағында 1928–1933 жылдары жүргізілген жаппай ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу науқанына қатысты кең ауқымды архивтік және жарияланған құжаттар құрайды. Негізгі дереккөздер ретінде Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің қорларындағы партиялық және кеңестік басқару органдарының материалдары, атап айтқанда БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің қаулылары, Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің хаттамалары, округтік және аудандық атқару комитеттерінің есептері, сондай-ақ Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың (ОГПУ) анықтамалары мен жедел мәліметтері пайдаланылды. Аталған құжаттар ұжымдастыру мен тәркілеу саясатының жоспарлану ерекшеліктерін, оның іске асырылу барысындағы ұйымдастырушылық тетіктерді және репрессиялық шаралардың ауқымын айқындауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар зерттеуде КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі қабылдаған нормативтік-құқықтық актілер, БК(б)П Орталық Комитетінің директивалық құжаттары, ұжымдастыру қарқыны мен кулактарды тап ретінде жою саясатын регламенттеген қаулылар кеңінен тартылды. Бұл материалдар аграрлық саясаттың құқықтық негізін, әлеуметтік жіктеу өлшемдерін және тәркілеу шараларының ресми рәсімдерін талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің деректік корпусын отандық және ресейлік тарихшылардың ұжымдастыру, тәркілеу және күштеп қоныстандыру мәселелеріне арналған монографиялары мен ғылыми мақалалары толықтырды. Бұл еңбектер кеңестік аграрлық саясатты бағалаудағы әртүрлі тұжырымдамаларды салыстыруға және мәселенің қазіргі тарихнамалық деңгейін айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен бірге ресми статистикалық мәліметтер әлеуметтік құрылымның нақты жағдайымен салыстырыла отырып, сыни тұрғыда қарастырылды.

Зерттеу әдіснамасы тарихи ғылымның жалпы ғылыми және арнайы әдістеріне негізделді. Тарихи-салыстырмалы әдіс Қазақстандағы ұжымдастыру үдерісінің бүкілодақтық тәжірибемен ортақ және ерекшелік белгілерін айқындау үшін қолданылды. Тарихи-жүйелік әдіс аграрлық саясаттың жекелеген элементтерін (салық салу, тәркілеу, жер аудару, мәжбүрлі еңбек) өзара байланыста қарастырып, оларды біртұтас репрессиялық-экономикалық механизм ретінде талдауға мүмкіндік берді.

Деректанулық талдау әдісі архивтік құжаттардың пайда болу жағдайын, олардың авторлық ұстанымын және идеологиялық шектеулерін ескере отырып, ақпараттың шынайылық деңгейін анықтауға бағытталды. Бұл, әсіресе, әлеуметтік жіктеу мен салық салу көрсеткіштеріне қатысты ресми статистиканың нақтылығын бағалауда маңызды рөл атқарды.

Зерттеуде сандық және сапалық талдау элементтері ұштастырылды. Сандық мәліметтер тәркіленген шаруашылықтардың үлесін, салынған салықтар мен айыппұлдардың көлемін, жер аударылғандардың санын көрсету үшін қолданылса, сапалық талдау нақты оқиғалардың мазмұнын, шаруалар наразылығының себептерін және репрессиялық практикалардың әлеуметтік салдарын ашуға мүмкіндік берді.

Осылайша, қолданылған материалдар мен әдістер кешені Қазақстандағы жаппай ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу науқанының тарихи шындығын мүмкіндігінше объективті түрде қалпына келтіруге және зерттеліп отырған үдерістердің күрделілігі мен қайшылықты сипатын жан-жақты ашып көрсетуге негіз қалады.

Талқылау. Қазақстандағы ұжымдастыру мен бай шаруашылықтарын тәркілеу мәселесі отандық тарихнамада кеңінен қарастырылған тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл мәселе жөнінде жазған зерттеушілер қатарында кеңестік кезеңде де, тәуелсіздік жылдарында да еңбек еткен тарихшыларды атап өтуге болады. Аталған еңбектерде ұжымдастыру саясатының әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және рухани салдарлары әртүрлі әдіснамалық тұрғыдан талданған.

Т. Омарбековтің зерттеулерінде Қазақстандағы ұжымдастыру мен байларды тәркілеу саясаты отарлық сипаттағы әлеуметтік эксперимент ретінде қарастырылады. Ғалым бай шаруашылықтарын тәркілеу қазақ қоғамының ішкі эволюциялық даму логикасына қайшы жүргізілгенін атап көрсетеді. Автордың пікірінше, байларды «феодалдық тап» ретінде жою қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығы жүйесін күйретіп, ауылдағы әлеуметтік тепе-теңдікті бұзды. Бұл тұжырым зерттеу барысында тәркілеудің ұжымдастыру алдындағы дайындық кезеңі, яғни күштеп ұжымдастыру саясатының беташары болғанын негіздеуге мүмкіндік береді [Омарбеков, 1994: 35; Омарбеков, Атабаев, 1988: 7].

М.Қ. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілғожин өз еңбектерінде күштеп ұжымдастыру мен тәркілеуді кеңестік тоталитарлық жүйенің зорлыққа негізделген саясатының құрамдас бөлігі ретінде сипаттайды. Ол бұл науқанды экономикалық қажеттіліктен емес, идеологиялық мақсаттан туындаған шара деп бағалайды. Зерттеуші ұжымдастырудың қазақ халқы үшін тек шаруашылық апат ғана емес, сонымен бірге ұлттық трагедия болғанын атап көрсетеді. Қозыбаевтың тұжырымдары бұл зерттеуде ұжымдастыруды этноәлеуметтік апат ретінде қарастыруға әдіснамалық негіз болды [Қозыбаев, Алдажұманов, Әбілғожин, 1992: 36].

С. Сабыров пен Ә. Әбдәкімұлы еңбектерінде ұжымдастырудың нақты статистикалық көрсеткіштері мен оның экономикалық салдарына басымдық беріледі. Авторлар архив деректеріне сүйене отырып, мал басының күрт азаюын, шаруашылық құрылымының бұзылуын және ауыл халқының жаппай күйзеліске ұшырауын көрсетеді. Бұл еңбектер ұжымдастырудың Қазақстан жағдайында жоспарлы түрде емес, науқаншылдық сипатта жүргізілгенін дәлелдейді [Сабыров, 2002: 170; Әбдәкімұлы, 2005: 302].

М. Қойгелдиев пен Т. Омарбековтің бірлескен еңбектерінде ұжымдастыру мен тәркілеу саясаты халық санасында тарихи жара қалдырған құбылыс ретінде бағаланады. Авторлар кеңестік аграрлық реформалардың қазақ қоғамының дәстүрлі мәдениетіне, өмір салтына және рухани құндылықтарына тигізген зардаптарын ашып көрсетеді. Бұл тұрғыда ұжымдастыру экономикалық реформадан гөрі, ұлттық болмысты өзгертуге бағытталған саяси-идеологиялық науқан ретінде пайымдалады [Қойгелдиев, Омарбеков, 1993: 208].

Сонымен қатар, Қазақстандағы жаппай халық наразылықтары мен көтерілістер мәселесі де зерттеушілер назарынан тыс қалмаған. М.Қ. Қойгелдиевтің еңбектерінде 1929–1931 жылдардағы көтерілістер кеңестік биліктің күштеу саясатына берілген табиғи әлеуметтік реакция ретінде түсіндіріледі. Автор бұл қозғалыстарды «байлар мен дін өкілдерінің арандатуы» деп бағалаған кеңестік тұжырымдаманы жоққа шығарып, олардың басты себебі экономикалық күйзеліс пен әкімшілік зорлықта болғанын дәлелдейді [Қойгелдиев, 1997: 53].

1990 жылдарға дейінгі зерттеулерде кеңестік құқық қорғау органдары тек марксистік-лениндік идеология тұрғысынан қарастырылып, олардың құрылымы мен қызметі біртұтас мемлекеттік билік теориясы prizması арқылы сипатталған. Мұндай зерттеулер Лениннің тұжырымына негізделіп, құқық қорғау органдары тек «билік ететін таптың» мүддесіне қызмет етеді деп бағаланған. Кеңес Одағының ыдырауынан кейін ғана құқық қорғау органдарының 1920–1930 жылдардағы репрессиялық рөлін объективті бағалайтын зерттеулер пайда болды. Мысалы, Сағнайқызы, Асылбекова және Омарованың еңбектерінде құқық қорғау органдарының қызметі «Әлеуметтік меншік қорғалу туралы» Заңды іске асыру контекстінде қарастырылып, олардың экономикалық науқандардағы рөлі нақты түсіндірілген [Сағнайқызы және т.б., 2024: 915–927].

1925–1933 жылдары Қазақстанда большевиктік эмиссар Ф.И. Голощекиннің басқаруымен жүзеге асырылған Кіші Қазан революциясы, оны іске асыру факторлары мен салдарлары әрқашан зерттеушілердің назарында болды. Кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи бағалаулар әртүрлі болғанымен, осы жылдардағы науқандардың әлеуметтік-экономикалық әсері, шаруашылыққа тиімділігі және қоғамдағы қолдауы әлі күнге дейін пікірталас тудырып келеді. Архивтік құжаттарды

зерттеу тарихи оқиғаларды объективті бағалауға мүмкіндік береді. Ф.И. Голощекиннің саяси, экономикалық және қоғамдық науқандарына қатысты архив деректері сол кезеңнің бет пердесін ашып, жергілікті басшылардың кейде сыни тұрғыдан талдау жасай алмауы, субъективтік факторлар мен аппараттық билікке сенімі, сондай-ақ басқарудың күштеу әдістеріне бейімделуі реформаларды іске асырудағы әлсіздіктерді көрсетті [Сулейменова, 2025: 1117–1135].

Сонымен қатар, шетелдік зерттеушілердің еңбектері – Огаион, Киндлер, Дэвис, Уиткрофт және Камерон сияқты авторлардың жұмыстары – Қазақстандағы кеңестік аграрлық саясат шеңберінде жүргізілген ұжымдастыру және бай-шаруашылықтарды тәркілеу процестерін кешенді талдайды [Огаион, 2009: 64; Киндлер, 2018: 382; Дэвис, 2011: 543]. Олар архивтік материалдарды, халықтық естеліктер мен статистикалық деректерді пайдалана отырып, 1928–1933 жылдардағы ұжымдастырудың әлеуметтік-экономикалық салдарын, бай-шаруашылықтарды тәркілеу механизмдерін, сондай-ақ жергілікті билік органдарының ролін нақты сипаттаған. Осылайша, жаңа зерттеулер Қазақстандағы ұжымдастыру кезеңін дәстүрлі кеңестік идеологиялық тұрғыдан қарастырудан шығарып, тарихи процестердің объективті, көпаспектілі бағасын беруге мүмкіндік тудырады.

Осылайша, қарастырылған ғылыми еңбектерді талдау Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен байларды тәркілеу саясатының көпқырлы әрі күрделі сипатын көрсетеді. Тарихнамада бұл үдерістер біржақты «социалистік қайта құру» ретінде емес, қазақ қоғамының дәстүрлі даму жолын үзіп, әлеуметтік-экономикалық және рухани дағдарысқа әкелген зорлықшыл саясат ретінде бағаланады. Аталған зерттеулердің теориялық тұжырымдары мен деректік негіздері бұл тақырыпты жаңаша пайымдауға және тарихи әділ бағасын беруге мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Қазіргі заманғы тарихнамада кеңестік мемлекеттің 1920-жылдардың соңы кезеңінде бастан кешкен әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістерін, соның ішінде жаңа экономикалық саясаттың (ЖЭС) тоқтатылу алғышарттары мен ауыл шаруашылығын жедел ұжымдастыру бағытының қалыптасуын жан-жақты талдаған бірқатар ғылыми еңбектер бар. Осы зерттеулердің тұжырымдарын жинақтай отырып, төмендегідей негізгі қорытындыларды бөліп көрсетуге болады.

1928 жылдың басында И.В. Сталиннің айналасындағы басшылық тобы Н.И. Бухарин бастаған шектеулі оппозициялық топтың қарсылығына қарамастан, шаруаларға қатысты мемлекеттік саясатта әкімшіл-әміршіл, күштеу тәсілдерін қайта қолдану туралы шешім қабылдады. Елде жедел индустриялық дамуды жүзеге асыру міндеті алдыңғы қатарға шықты. Осындай жағдайда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру өндіріс көлемін арттырып, оның тауарлық сипатын күшейтудің негізгі тетігі ретінде қарастырылды.

Нарықтық қатынастардың жойылуы нәтижесінде шаруалар дербес ұсақ тауар өндіруші ретіндегі экономикалық дербестігінен айырылды. Сонымен бірге мемлекет қалалық халықты азық-түлікпен үздіксіз қамтамасыз ету және индустрияландыруды қаржыландыру мақсатында ауыл шаруашылығы өнімдерінің тұрақты жеткізілуіне мүдделі болды. Атап айтқанда, 1930 жылы Батыс Еуропа елдеріне 5 миллион тоннадан астам астық экспорттау жоспарланып, одан түскен валюталық түсімді өнеркәсіп саласын дамытуға бағыттау көзделді.

Ұжымдастыру саясаты экономикалық міндеттермен қатар, ауылдық аймақтардағы саяси бақылауды күшейту және шаруаларды кеңестік қоғамдық-саяси жүйені қабылдауға мәжбүрлеу құралы ретінде де пайдаланылды. Осы тұрғыда экономикалық мақсаттар саяси мүдделермен тығыз байланыста жүзеге асырылды. Бай шаруаларды тәркілеу ұжымдастыру науқанының ажырамас бөлігіне айналды. Экономикалық тұрғыдан белсенді әрі саяси сенімсіз деп танылған шаруалар тарапынан болуы мүмкін қарсылықты әлсірету мақсатында жаппай тәркілеу және қуғын-сүргін шаралары жүргізілді [История сталинского Гулага, 2004: 62].

Қазақстан аумағындағы «кулактарды жер аудару» саясатына қатысты құжаттық деректерді талдау тәркілеу үдерісінің тек экономикалық санкциялармен шектелмей, сонымен қатар Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ) желісі арқылы соттан тыс репрессиялық шараларды қолдану жолымен жүзеге асырылғанын көрсетеді. Осы тұрғыда республика көлемінде «байлар мен кулактарды тап ретінде жою» науқанының ұйымдастырылу тәртібі, оны іске асырудағы партиялық және кеңестік басқару органдарының ролі, барлық деңгейлердегі әкімшілік даярлық ахуалы, сондай-ақ науқанның нақты жүзеге асырылу механизмдері айрықша ғылыми қызығушылық туғызады.

Қазіргі кезеңдегі зерттеушілер негізінен 1929 жылғы КСРО Орталық статистика басқармасының ресми деректеріне сүйенеді. Аталған мәліметтерге сәйкес, бүкілодақтық ауқымда кулактік шаруашылықтардың үлесі 2 пайыздан сәл ғана асып түскен. Алайда тәркілеуге жатқызылған

шаруашылықтардың жалпы үлесі 3–5 пайыз көлемінде белгіленді. Егер алғашқы көрсеткішті салыстырмалы түрде шынайы деп қабылдасақ, қосымша шамамен 3 пайыз шаруашылықтың «кулак» санатына енгізілуі іс жүзінде тәркілеу науқанын жүзеге асырған жергілікті билік органдарының субъективті шешімдеріне тәуелді болғанын аңғартады [Қазақстан тарихы, 2010: 264].

1930 жылға қатысты құжаттық материалдар Қазақстан аумағында жаппай ұжымдастыру мен байлар мен кулактарды тап ретінде жою науқанының тиісті дәрежеде алдын ала дайындықсыз жүргізілгенін айқын дәлелдейді. Бұл жағдай, әсіресе, жартылай көшпелі және көшпелі шаруашылық басым болған аймақтарда анық байқалды. Егер казак станицалары мен қоныс аударушы шаруалар ауылдарында шаруашылықтарды кооперациялау тәжірибесінің белгілі бір элементтері бұрыннан қалыптасқан болса, қазақ ауылдары үшін егіншілікке негізделген ауыл шаруашылығы артельдерінің әлі толық жетілмеген жарғылары практикалық тұрғыдан қолдануға жарамсыз болды.

Қазақ ауылының әлеуметтік-экономикалық құрылымы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына тән дәстүрлі қағидаттарға сүйенді. Осы шаруашылық жүйесінен негізгі экономикалық және әлеуметтік тірек болып табылған ірі бай шаруашылықтарын қысқа мерзім ішінде шеттету ауыл шаруашылығының күйреуіне, дәстүрлі өндірістік қатынастар мен шаруашылық құрылымының бұзылуына алып келді.

Осы кезеңде кулактарды, әсіресе «контрреволюциялық белсенді элементтерді» жою міндетінің не себепті ерекше саяси өзектілікке ие болғаны жөнінде заңды сұрақ туындайды. Оның жауабы мынада: ауыл шаруашылығы өнімдерімен елді қамтамасыз ету мәселесін әкімшіл-әміршіл, күштеу әдістері арқылы шешуге көшу бүкіл КСРО көлемінде шаруалар наразылығының жаңа толқынын туғызды. 1929 жылдың күзінен бастап-ақ Қазақ АКСР-і аумағында жүргізіліп отырған мемлекеттік саясатқа қарсы бағытталған жаппай халықтық көтерілістер тіркеле бастады [Қазақстан тарихы, 2010: 277–306].

Кулактарды тәркілеу саясатын жүзеге асырудың өзге де құрылымдық себептері болды. 1929 жылғы 27 маусымда КСРО үкіметі мәжбүрлі еңбек жүйесін одан әрі кеңейту мен институционалдық тұрғыдан нығайтуға бағытталған арнайы қаулы қабылдады. Аталған шешімге сәйкес, үш жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айырылған барлық сотталғандар елдің шығыс және солтүстік аймақтарындағы табиғи ресурстарды игеру мақсатында еңбекпен түзеу лагерьлеріне жіберілуге тиіс болды.

Бірінші бесжылдық жоспарын іске асыру жағдайында жұмыс күшін орталықтандырылған түрде тиімді орналастыру мәселесі айрықша маңызға ие болды. Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың (ОГПУ) төрағасы В.Р. Менжинский мен оның орынбасары Г.Г. Ягода бұл міндеттің стратегиялық сипатын толық түсінді. Осыған байланысты 1929 жылдың жаз айларынан бастап Нарым өңірі мен Батыс Сібір аумағын «шаруашылық тұрғыдан игеру» жоспары әзірлене бастады.

Кулактарды тәркілеуге қатысты түбегейлі стратегиялық шешімдер нақты экономикалық және саяси міндеттермен тығыз байланыста қабылданды. Бұл саясат, бір жағынан, шаруалардың ұжымдастыруға қарсы ықтимал қарсылығын лагерьлік жазалау қатері арқылы әлсіретуді көздесе, екінші жағынан, елдің қолжетімділігі төмен әрі сирек қоныстанған кең аумақтарын мәжбүрлі еңбек ресурстары есебінен игеруді қамтамасыз етуге бағытталды [История сталинского Гулага, 2004: 63].

Кулактарды «шектеу» саясаты бірқатар құқықтық-нормативтік актілерді әзірлеуден басталды. 1928 жылғы 21 сәуірде қабылданған Бірыңғай ауыл шаруашылығы салығы туралы заңда кулактар мен орташалардың ең ауқатты бөлігіне салық салудың дараланған тәртібі енгізілді. Сонымен қатар, 1929 жылғы 21 мамырдағы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің «Кулак шаруашылықтарының белгілері туралы, оларға Еңбек кодексінің нормаларын қолдану жөнінде» қаулысында кулактік санатқа жатқызылатын шаруашылықтардың нақты түрлері айқындалды.

Осылайша, 1930 жылы КСРО Орталық Атқару Комитетінің «Жерді пайдалану және жерге орналастырудың жалпы негіздері туралы» қаулысының VII бөлімі – «Еңбекпен пайдаланылатын жерді жалға беру» және VIII бөлімі – «Ауыл шаруашылығындағы жалдамалы еңбек» нақты қалыптасқан тәжірибені заңдық тұрғыда бекіте түсті [Коллективизация сельского хозяйства, 1957: 103–105].

Аталған кезеңде кеңінен тараған құбылыстардың бірі ресми құжаттарда айқын көрініс тапты. «Кулак» деп танылған шаруашылықтар жаңадан енгізілген, аса ауыр салық салу нормаларының нысанына айналды. Оларға ең алдымен астық жинау бойынша «қатаң міндеттемелер» жүктелді. Бұл міндеттемелердің орындалмауы тапсырмалардың бес есе ұлғайтылуына әкеліп, шаруашылықтың

толық күйреу қаупін туғызды. Нәтижесінде іс жүзінде тәркілеу жүзеге асып, шаруашылық жүргізу экономикалық тұрғыдан тиімсіз болғандықтан, «өзін-өзі тәркілеу» құбылысы қалыптасты.

1928–1929 жылдардағы астық дайындау науқандарының тонаушылық сипаты және олардың барысында мыңдаған адамның сотталуы 1929 жылы бүкіл КСРО аумағында өзін-өзі тәркілеу үдерісінің жаппай сипат алуына әкелді. Ауқатты шаруашылықтар жойылып, көптеген шаруалар қалаларға, құрылыс алаңдарына және басқа да өнеркәсіптік нысандарға кетуге мәжбүр болды.

Қазақстан аумағында 1928–1929 жылдардағы астық дайындау науқаны бойынша 8 936 шаруашылық жауапкершілікке тартылды. Салынған айыппұлдардың жалпы сомасы 4 721 474 сомды құрады, 1 230 013 сом көлемінде мүлік тәркіленді, 540 035 пұт астық, 4 563 бас мал, сондай-ақ 55 кәсіпорын мен құрылыс нысаны тәркіленді. Әкімшілік тәртіппен 3 128 шаруашылыққа 1 225 583 сом көлемінде айыппұл салынды, бұл бір шаруашылыққа орта есеппен 386 сомнан келді.

1929–1930 жылдардағы астық дайындау науқаны кезінде 19 239 адам әкімшілік және соттық жауапкершілікке тартылды, әртүрлі әлеуметтік топтардан шыққан адамдар қамтылды. Олардың ішінде кулактар – 6 485 адам, ауқатты шаруалар – 4 108, орташалар – 1 841, кедейлер – 575, өзге санаттағы адамдар – 1 069 адам болды. Айыппұлдардың жалпы сомасы 13 208 699 сомды құрады, 82 799 пұт астық тәркіленді.

Террористік әрекеттер үшін 113 адам жауапкершілікке тартылды, оның ішінде кулактар – 63, ауқатты шаруалар – 29, орташалар – 19, кедейлер – 10, өзге топ өкілдері – 1 адам болды. Ал контрреволюциялық үгіт-насихат айыптары бойынша 290 адам сотталды, оның ішінде кулактар – 91, ауқатты шаруалар – 67, орташалар – 107, кедейлер – 57, өзге санаттағы адамдар – 18 адамды құрады [ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2912-іс. 35-п.].

1930 жылғы мамыр айына қарай, Қызылорда округін қоспағанда, он округ пен Ақтөбе округінің үш ауданы бойынша бай шаруашылықтардан тәркіленген ауыл шаруашылығы құрал-жабдықтары мен мүліктің көлемі жөніндегі деректер сақталған.

Атап айтқанда, тәркіленген ауыл шаруашылығы құрал-жабдықтарының құрамына мыналар енеді: тұқым себетін машина – 4, шөп шабатын машина – 135, жоңышқа жинайтын құрал – 37, құнарлы жерді қопсытуға арналған соқа – 89, дән орамдарын байлайтын машина – 1, астық бастыруға арналған машина – 5, қолмен пайдаланылатын құмсауғыш – 62, атпен тартылатын құмсауғыш – 76, дән тазалайтын құрал – 20, бидай мен арпаны өңдеуге арналған дән ұсатқыш – 16, жерді тегістейтін доңғалақ – 9, дән түйетін тас – 2, әртүрлі ауыл шаруашылығы машиналары – 79, тісті тырма – 97. Жалпы ауыл шаруашылығы құрал-жабдықтарының саны – 63 бірлік.

Тәркіленген жылжымайтын мүлік нысандарына ағаш үйлер – 108, қыстақ үйлер – 513, киіз үйлер – 195, тұрғын үйлер – 75, мал шаруашылығына арналған құрылыстар – 88, тұрғын және қосалқы құрылыстары бар нысандар – 51, өзге де құрылыс нысандары – 226, диірмен – 1 жатады. Жалпы құрылыс нысандарының саны – 1 257.

Көлік құралдары бойынша тәркіленген мүліктер мыналардан тұрды: жеңіл ат арбалары – 324, әртүрлі шаналар – 180, жүк тасымалдауға арналған арба – 4, арба мен екі доңғалақты жегін көлік – 241, жолаушы тасымалдауға арналған күймелер – 33, қайық – 1. Жалпы көлік құралдарының саны – 783.

Үй шаруашылығына арналған мүлік құрамына кілемдер – 406, мал айдауға арналған қамшы – 691, сүт айыруға арналған сепаратор – 14, ер-тоқымдар – 45, жүгендер – 11, ат жегуге арналған мойынтірек – 63, аттың арқасына салынатын жеңіл ер – 6, арқалық арқылы ер салуға арналған құрал – 2, доға – 4, тізгін – 4, күміс белдіктер – 4, атыс қарулары – 2, тон – 1. Жалпы үй шаруашылық мүлкінің саны – 1 253 бірлік [ҚР ПА. – 141-қ. – 1-т. – 2912-іс. – 105-п.]. Бұл деректер бай шаруашылықтарын тап ретінде жою науқаны ресми түрде басталғанға дейін-ақ Қазақстанның жекелеген аймақтарында шаруашылықтардың материалдық ресурстарының жүйелі түрде тәркіленгенін, сондай-ақ олардың өндірістік, техникалық және тұрмыстық әлеуетінің күрт төмендегенін айқын көрсетеді. Ұсынылған мәліметтер толық болмағанымен, тәркіленген мүліктің басым бөлігін тұрғын үйлер, киіз үйлер және өзге де баспана түрлері құрағаны анық байқалады.

Сонымен қатар тәркілеу үдерісі барысында кеңінен орын алған ашық тонаушылық фактілерін ескерсек, есептік тізімдерге көптеген мүліктің енбей қалуы әбден мүмкін. Мұндай жайттар тек архивтік-құжаттық материалдардан ғана емес, сондай-ақ ресейлік ғылыми зерттеулерде де көрініс тапқан. Алайда тәркіленген мүлік пен ауыл шаруашылығы құрал-жабдықтарын механикалық түрде тізіп шығу репрессияға ұшыраған азаматтардың шын мәніндегі жоғары материалдық әл-ауқатын дәлелдей алмайды. Осыған байланысты ресми науқанның едәуір дәрежеде нақты әрекет етіп отырған

экономикалық қуатты бай-кулактік шаруашылықтарға емес, керісінше, бұрыннан әлсіреген немесе іс жүзінде күйреген шаруашылықтарға қарсы бағытталғаны туралы тұжырым негізді болып табылады.

1930 жылғы құжаттарды талдау сол кезеңде орын алған әлеуметтік-экономикалық трагедияның ауқымын тереңірек пайымдауға мүмкіндік береді. 1930 жылғы 5 қаңтарда қабылданған БК(б)П Орталық Комитетінің «Ұжымдастыру қарқыны және мемлекет тарапынан колхоз құрылысына көмек көрсету шаралары туралы» қаулысында ұжымдастыру қозғалысының жоспарланған көрсеткіштерден асып түскені атап көрсетілді. Құжатта ірі кулактік өндірісті ірі колхоздық өндіріс арқылы алмастыруға және социалистік егіншілікті кең көлемде дамытуға қажетті материалдық алғышарттардың қалыптасқаны көрсетілді. Аталған жағдай бүкіл халық шаруашылығы үшін шешуші мәнге ие болып, партия басшылығына кулактарды «шектеу» саясатынан оларды тап ретінде түбегейлі жою саясатына көшуге саяси-идеологиялық негіз қалады.

Бұл бағытты құқықтық тұрғыдан бекіткен КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды нығайту және кулактармен күрес шаралары туралы» қаулысы 1930 жылғы 1 ақпанда қабылданды. Аталған қаулыда репрессияға ұшырауға тиіс контингенттер нақты айқындалып, кулактарды үш санатқа бөлу тәртібі белгіленді. Осы жіктеу негізінде азаматтар қамауға алынып, еңбекпен түзеу лагерьлеріне жіберілді, ерекше жағдайларда ең жоғары жаза қолданылды немесе шалғай аймақтарға жер аударылды, сондай-ақ колхоздық жер пайдалану аумақтарынан тыс жерлерге күштеп көшірілді. Сонымен қатар мүлікті тәркілеу тәртібі мен рәсімдері де егжей-тегжейлі регламенттелді.

Қазақстанда бұл саясатты іске асыруға дайындық ертерек басталды. 1930 жылғы 22 қаңтарда БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті кулактарды тап ретінде жою жөніндегі іс-шараларды әзірлеу мақсатында арнайы комиссия құру туралы шешім қабылдады. Комиссия құрамына И. Құрамысов, А. Р. Альшанский және А. Асылбеков енгізілді. Комиссия қызметіне «қатаң құпия» мәртебесін беру туралы нұсқау қабылданды [ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2926-іс. 59-п.].

«Контрреволюциялық белсенді элементтерді» жою жөніндегі негізгі ауыртпалық Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ) органдарына жүктелді. Партиялық және кеңестік басқару құрылымдары тарапынан бұл науқанды іске асыру мақсатында арнайы соттан тыс репрессиялық органдар – «үштіктер» құру, жергілікті белсенділерді кең көлемде жұмылдыру, қарулы жасақтар үшін қару-жарақ сатып алуға арнайы қаржы бөлу, қамауға алу орындарын алдын ала даярлау және өзге де ұйымдастырушылық сипаттағы шаралар көзделді.

1930 жылғы 2 ақпанда қабылданған ОГПУ-дің № 44/21 «Кулактарды тап ретінде жою туралы» бұйрығында аталған науқанды жүзеге асырудың нақты ұйымдастырушылық тетіктері егжей-тегжейлі айқындалды. Құжатта репрессиялық шаралардың негізінен шаруаларға қарсы бағытталғаны, ал Қызыл Армияның қатардағы әскери құрамының басым бөлігі шаруалар ортасынан шыққаны ескеріле отырып, Қызыл Армия бөлімдерін бұл операцияларға ешбір жағдайда тартпау қажеттігі арнайы атап көрсетілді. Қызыл Армияны қолдануға тек ерекше жағдайларда, яғни жаппай қарулы көтерілістер орын алған кезде ғана, өлкелік партия ұйымдарының және Революциялық әскери кеңестің келісімі арқылы рұқсат етілді. Мұндай жағдайларда ОГПУ әскерлері жеткіліксіз өңірлерде Қызыл Армияның сенімді әрі алдын ала тексеруден өткен бөлімшелерінен жасырын түрде уақытша әскери топтар құру мүмкіндігі қарастырылды [История сталинского Гулага, 2004: 96].

Осындай жасырын әскери топтардың Қазақ АКСР-і аумағында, әсіресе ұлттық аймақтарда орын алған қарулы көтерілістерді басу барысында нақты қолданылғаны белгілі. Бұл жайт репрессиялық саясаттың тек әкімшілік-шаруашылық сипатта ғана емес, сонымен қатар әскери-күштеу тетіктері арқылы жүзеге асырылғанын айғақтайды.

Бай және кулактік шаруашылықтардың пайыздық үлесін айқындау барысында Қазақ өлкелік комитеті БК(б)П жергілікті жерлердегі жер және қаржы органдары ұсынуға тиіс нақты статистикалық деректерге сүйенбеді. Керісінше, есептеулер Орталық Комитеттен жіберілген алдын ала болжамдық көрсеткіштерге негізделді. Барлық директивтік құжаттарға тән «квоталық қағидат» кеңестік бюрократиялық басқару жүйесінің айрықша сипаты болды. Республика бойынша кулактарды қамауға алу және жер аудару жөнінде белгілі бір «шамалық лимиттер» бекітілді. Бұл көрсеткіштер жергілікті деңгейде «қарсы жоспар» қағидаты бойынша қайта қаралып, көп жағдайда белгіленген шектерден едәуір асып түсті. Осыған байланысты Қазақ өлкелік комитетінің бірқатар хаттамаларында әртүрлі санаттағы тәркілеуге жатқызылатын шаруашылықтар санының «шекті» сипатта екені және оларды арттырмау қажеттігі бірнеше рет арнайы атап өтілді. Соған қарамастан, жергілікті жерлерде

жоғарыдан берілген нұсқауларға қайшы түрде кулактарды тәркілеу науқанының қарқынды жүргізілгені байқалады.

1930 жылғы маусым айында өткен 7-өлкелік партия конференциясына дайындық барысында Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф. И. Голощекин ұсынған баяндамалық материалдарда мынадай статистикалық деректер келтірілген: «Жартылай феодалдық шаруашылықтарды тәркілеу нәтижесінде 700 жартылай феодалдық шаруашылық жойылды, ал олардың малы 125 млн бас малға тең көлемде жеке кедей және орташа шаруашылықтарға, сондай-ақ колхоздарға бөлініп берілді. Қолданылып отырған салық саясатына сәйкес соңғы екі жыл ішінде кулактік-бұқаралық элементтен 53 900 шаруашылықтан (өлке бойынша барлық шаруашылықтардың 4,03 %-ы) жеке салық шкаласын арттыру тәртібімен 14 171 600 сом өндірілді, бұл ауыл шаруашылығы салығының жалпы көлемінің 34,7 %-ын құрады, ал ағымдағы жылы кулактік-бұқаралық шаруашылықтардан алынатын үлес 42,5 %-ға жетеді» [ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2912-іс. 35-п.].

1930 жылғы маусым айына қарай жаппай ұжымдастыру аудандарында кулактарды тап ретінде жою үдерісі іс жүзінде жүзеге асырылғаны байқалады. Алайда осы кезеңде кулактік-байлық шаруашылықтардан өндіріп алынған салықтардың жалпы көлемі 42,5 %-ды құрады деген көрсеткіштің қалай есептелгені ғылыми тұрғыдан даулы мәселе болып қала береді, әсіресе бұл санаттағы шаруашылықтардың нақты саны айтарлықтай қысқарған жағдайда.

1929 жылғы салық науқаны барысында орташаларға қатысты қабылданған негізсіз әрі қате шешімдердің кеңінен таралғанын ескерсек, салықтық ауыртпалықтың бір бөлігінің іс жүзінде кулактарға емес, орта және тіпті кедей шаруашылықтарға ауыстырылғаны туралы болжам жасауға негіз бар. Бұл жағдай ресми статистикалық деректердің шынайылығына күмән туғызып, кулактік-байлық шаруашылықтарға телінген салық үлесінің жасанды түрде ұлғайтылғанын көрсетеді. Облыстағы кулактік-бұқаралық шаруашылықтардың жалпы санының 4,03 % екені көрсетілген мәлімет сенім тудырмайды [Единый сельскохозяйственный налог, 1932: 473–477].

Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы У. Исаевтың 1930 жылғы 28 мамырда Қазақ өлкелік комитеті бюросының мәжілісінде жасаған баяндамасы сол кезеңдегі салық саясатының қайшылықты сипатын айқын көрсететін маңызды дерек көзі болып табылады. РКФСР Қаржы халық комиссариатының (НКФ) жаңа нұсқаулығын талқылау барысында кулактарды ұжымдастыру жолымен ғана емес, сондай-ақ өзге де тәркілеу тетіктері арқылы жою жағдайларында салық салу жүйесінде елеулі сәйкессіздіктердің орын алғаны атап өтілді.

Баяндамада кулактарға бағытталған деп жарияланған салықтық қысым іс жүзінде орта шаруашылықтарға да кеңінен таралғаны, олардың шамадан тыс және негізсіз салық салудың құрбанына айналғаны ашық көрсетілді. Бұл жайт жергілікті қаржы және жер органдарының әлеуметтік жіктеу барысында өрескел қателіктерге жол бергенін, сондай-ақ «кулак» санатын кеңейту арқылы жоспарлы көрсеткіштерді орындауға ұмтылғанын аңғартады.

Мәселен, Қарқаралы округіндегі жекелеген аудандардың бірінде кулактардың үлесі 14 пайыз деңгейінде белгіленуі әлеуметтік құрылымның нақты көрінісіне сәйкес келмей, кулактік санатты жасанды түрде ұлғайтудың айқын көрінісі ретінде бағалануы мүмкін [Из истории депортаций, 2012: 29]. Бұл дерек кулактардан алынған салық үлесінің жоғары көрсеткіштері көбіне нақты экономикалық әлеуетке емес, әкімшілік-бюрократиялық шешімдерге негізделгенін дәлелдейді.

Осылайша, Исаевтың баяндамасы кулактарды тап ретінде жою саясаты аясында жүргізілген салық науқанының әлеуметтік әділетсіздігін, сондай-ақ репрессиялық сипаттағы экономикалық қысымның кең ауқымды шаруалар тобына таралғанын көрсететін маңызды айғақ ретінде қарастырылуы тиіс.

Архивтік деректерге сәйкес, ұжымдастыру мен кулактарға қарсы жүргізілген науқан ауылдық жерлерде әлеуметтік-экономикалық және әкімшілік тұрғыдан толық бейберекеттік ахуал қалыптастырғанын айқын көрсетеді. ОГПУ-дің қорытынды материалдары, жергілікті органдар арасындағы қызметтік хат-хабарлар, сондай-ақ үкіметтік комиссиялардың есептері науқан барысында заңдылықтың жүйелі түрде бұзылғанын дәлелдейді. Ұжымдастыруға қарсы толқулардың күшеюі көбіне осы саясатты іске асыру кезінде кулактар мен байларға қатысты жол берілген заңсыздықтар мен әкімшілік өктемдіктің тікелей салдары болды.

Ұжымдастыру және кулактарды тап ретінде жою үдерістері барысында ауыл тұрғындары тарапынан қойылған талаптар сол кезеңдегі нақты жағдайды айқын бейнелейді. Атап айтқанда, шаруалар:

– 1928 жылы негізсіз тәркіленген орта шаруашылықтардың мүлкін қайтаруды;

– ар-ождан және діни сенім бостандығын қамтамасыз етуді, мешіттерді қайтаруды, діни білім беру мен рәсімдерді атқаруға кедергі жасамауды;

– ірі байлардың мүлкі тәркіленгеннен кейін орта шаруашылықтарға қатысты тәркілеу шараларын тоқтатуды;

– колхоздарды ерікті негізде ұйымдастыруды;

– ауылдағы әлеуметтік жіктеу мәселелерін сырттан келген уәкілдердің қатысуынсыз, тек жергілікті ауылдық жиналыстар арқылы шешуді;

– салық салуды шаруашылықтағы мүлік көлеміне сай жүргізуді және егін егілмеген жерлерді салық салу объектісіне қоспауды талап етті.

Бұл талаптар ауылдағы әлеуметтік шиеленістің себептерін нақты көрсетіп қана қоймай, кеңестік аграрлық саясаттың жергілікті ерекшеліктерді ескермей жүргізілгенін де аңғартады. Сонымен қатар, сол кезеңде жүзеге асырылған «отырықшыландыру» саясаты қалыптасқан ахуалды одан әрі ушықтырып, қазақ қоғамы үшін ауқымды ұлттық трагедияға алып келді. Ресми құжаттарда жиі айтылатын «бай-кулактік ықпал» ұғымына қарамастан, нақты жағдайда республикалық және жергілікті партия-мемлекеттік және құқық қорғау органдарының реформаларды іске асыруға институционалдық әрі кадрлық тұрғыдан дайын болмағаны анық байқалады.

Жергілікті деңгейде ұжымдастыру мен кулактарды жою науқандары бірқатар тән ерекшеліктермен сипатталды. Атап айтқанда:

– «партия еркін» іске асырушылардың хаттамаларында күш қолдану, қорқыту, түнгі уақытта өткізілген соттан тыс «трибуналдар», ашық зорлық-зомбылық әрекеттерінің тіркелуі;

– жоғарыдан жіберілген жұмысшы-белсенділер, соның ішінде «жиырма бес мыңдықтар», өздеріне жүктелген идеологиялық міндеттерді орындау барысында жергілікті жағдайды ескермей, кейде этикалық және ұйымдастырушылық тұрғыдан өрескел қателіктерге жол беруі;

– жекелеген «жиырма бес мыңдықтардың» колхоздардан өз бетінше кетуі, қаруды заңсыз қолдануы сияқты әрекеттерге баруы және кейіннен жауапкершілікке тартылуы.

Күштеп жер аударылғандардың ішінде ең осал әлеуметтік топты арнайы қоныстандырылған шаруалар құрады. Олар аштық пен жұқпалы аурулардан ең көп зардап шегіп, өлім-жітім деңгейі аса жоғары болды.

Қоныстандырылғандардың едәуір бөлігі жаңа мекендерден қашып кетуге тырысты, себебі бастапқы кезеңде бұл аумақтарда қатаң бақылау жүйесі толық орнатылмаған еді. Мәселен, 1933 жылғы қаңтар айында Оңтүстік Қазақстан аумағында «кубандықтар» деп аталған 10 766 адам арнайы қоныстандырылса, сол жылдың 1 шілдесіне қарай олардың саны шамамен 40 пайызға қысқарған. Бұл азаюдың негізгі себептері қашып кету (20 пайыз) және өлім-жітім (17 пайыз) болды [Из истории депортаций, 2012: 30–32].

1930–1933 жылдары Қазақстан аумағына жер аударылған шаруалар саны 317 мың адамды құраған. Сонымен қатар, тәркілеуден қашып келген 150–175 мың отбасы шекаралас аудандардан Қазақстанға қоныс аударған [Қазақстан тарихы, 2010: 268].

Қорытынды. 1928–1933 жылдары Қазақстанда жүзеге асырылған жаппай ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу науқаны кеңестік тоталитарлық жүйенің аграрлық кеңістіктегі радикалды әлеуметтік-инженерлік жобаларының бірі болды. Бұл саясат тек экономикасын социалистік үлгіге көшіруді ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын түбегейлі өзгертуге, ауыл халқын саяси тұрғыдан бағындыруға және орталық биліктің бақылауын күшейтуге бағытталды. Алайда зерттеу нәтижелері бұл науқанның көбіне экономикалық емес, саяси-идеологиялық мақсаттарға қызмет еткенін көрсетеді.

Ұжымдастыру процесі қазақ ауылының көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына негізделген ерекшеліктерін ескермей жүзеге асырылды. Колхоздық модельдің енгізілуі мал басының қырылуына, өндірістік қатынастардың күйреуіне және шаруалардың экономикалық дербестігінің жойылуына алып келді. Бұл ауыл шаруашылығын ұзақ мерзімді күйзеліске ұшыратып, жоспарланған экономикалық нәтижелерге қол жеткізу мүмкін болмады.

Бай-кулактарды тәркілеу саясаты ұжымдастыруды жеделдетудің басты құралы ретінде қолданылды. Алайда «бай» мен «кулак» ұғымдары нақты әлеуметтік-экономикалық өлшемдерге емес, әкімшілік шешімдерге сүйене отырып анықталды. Тәркілеу шаралары көбіне орта және кедей шаруашылықтарды да қамтып, ауылдағы әлеуметтік сенімділікті әлсіретті, дәстүрлі қауымдық байланыстарды бұзды.

Ұжымдастыру мен тәркілеудің ең ауыр салдары – жаппай ашаршылық пен демографиялық дағдарыс болды. Халықты отырықшыландыру, азық-түлік дайындау жоспарларын шамадан тыс қою және репрессиялық қысым ауыл халқының өмірлік ресурстарын шектеді. Бұл Қазақстанда бұрын-соңды болмаған адам шығынына, көші-қонға және әлеуметтік құрылымның бұзылуына алып келді.

Зерттеу көрсеткендей, ұжымдастыру мен тәркілеу науқандары репрессиялық саясатпен тығыз байланысты болды және кеңестік билік күштеу арқылы аграрлық реформаларды жүргізді. Қазақстан тәжірибесі бүкілодақтық үлгіден ерекшеленіп, көшпелі шаруашылықты зорлықпен трансформациялау, ұлттық элитаны әлсірету және дәстүрлі институттарды ыдырату арқылы ауыр әлеуметтік-экономикалық зардаптарға әкелді. Бұл кезең қоғамның дамуына ұзақ мерзімді зиян тигізді және күштеу арқылы жүргізілген реформалардың қауіптілігін нақты көрсетті.

Дереккөздер

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

Әдебиеттер

Абдәкімұлы, 2005 – *Абдәкімұлы Ә.* Қазақстан тарихы: ерте дәуірден бүгінге дейін. 2-басылым. Алматы: Қазақстан, 2005. 302 б.

Дэвис, 2011 – *Дэвис Р., Уиткрофт С.* Годы голода: сельское хозяйство СССР, 1931–1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 543 с.

Единый сельскохозяйственный налог, 1932 – *Единый сельскохозяйственный налог, 1932* // Большая советская энциклопедия. 1-е изд. Т. 24. М.: ОГИЗ РСФСР, 1932. С. 473–477.

Из истории депортаций, 2012 – *Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг.: сборник документов.* Алматы: ЛЕМ, 2012. 772 с.

История сталинского Гулага, 2004 – *История сталинского Гулага: конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: собрание документов: в 7 т. Т. 1: Массовые репрессии в СССР, 2004* / отв. ред. Н. Верт, С.В. Мироненко; отв. сост. И.А. Зюзина. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. С. 62–96.

Коллективизация сельского хозяйства, 1957 – *Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935 гг., 1957.* М.: Изд-во АН СССР, 1957. С. 103–105.

Киндлер, 2017 – *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін), 2010 – *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Кеңестік кезеңдегі Қазақстан. Төртінші тарау. Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру: мақсаты, барысы, салдары.* Алматы: Атамұра, 2010. 264–306-бб.

Қойгелдиев, 1997 – *Қойгелдиев М.Қ.* Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы. Алматы: Қазақ университеті, 1997. 53 б.

Қойгелдиев, Омарбеков, 1993 – *Қойгелдиев М., Омарбеков Т.* Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.

Қозыбаев, Алдажұманов, Әбілғожин, 1992 – *Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілғожин Ж.Б.* Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы, 1992. 36 б.

Омарбеков, 1994 – *Омарбеков Т.* Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы: тарих ғыл. докт. дисс. автореф. Алматы, 1994. 35 б.

Омарбеков, Атабаев, 1988 – *Омарбеков Т., Атабаев Қ.* Кооперативтендіру сабақтары // Лениншіл жас. 1988. № 31. 3–4 тамыз. 7 б.

Огайон, 2009 – *Огайон И.* Седентаризация казахов СССР при Сталине: коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.). Алматы: Санат, 2009. 368 с.

Сабыров, 2002 – *Сабыров С.* Қазақстан тарихы. 2-басылым. Алматы: Ғылым, 2002. 170 б.

Сағнайқызы и др., 2024 – *Сағнайқызы С., Асылбекова Ж.М.-А., Омарова Г.А.* Деятельность правоохранительных органов в ходе реализации Закона «О защите социалистической собственности» // Edu.e-history.kz. 2024. Т. 11. № 4. С. 915–927.

Сүлейменова, 2025 – *Сүлейменова А.Т.* Республикалық бақылау комиссияларының құжаттары Қазақстанда 1925–1933 жылдары жүргізілген науқандарды зерттеудің тарихи дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1117–1135-бб.

Sources

KRPA – Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin arhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

References

- Abdäkümuly, 2005 – *Abdäkümuly Ä.* Qazaqstan tarihy: erte дәуірден бүгінге дейін [History of Kazakhstan: From Ancient Times to Present]. 2-basylym. Almaty: Qazaqstan, 2005. 302 p. [in Kazakh]
- Devis, 2011 – *Devis R., Uitkroft S.* Gody goloda: sel'skoe khozyaystvo SSSR, 1931–1933 [The Famine Years: agriculture of the USSR, 1931-1933]. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2011. 543 p. [in Russian]
- Edinyi sel'skohozyaistvennyi nalog, 1932 – *Edinyi sel'skohozyaistvennyi nalog* [Unified Agricultural Tax]. Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya. 1-e izd. T. 24. M.: OGIZ RSFSR, 1932. Pp. 473–477. [in Russian]
- Istoriya stalinskogo Gulaga, 2004 – *Istoriya stalinskogo Gulaga: konets 1920-h — pervaya polovina 1950-h godov: sobranie dokumentov* [The History of the Stalinist Gulag: Late 1920s–First Half of the 1950s. Documentary Collection]. V 7 t. T. 1: Massovye repressii v SSSR. Otv. red. N. Vert, S.V. Mironenko; otv. sost. I.A. Zyuzina. M.: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2004. Pp. 62–96. [in Russian]
- İz istorii deportatsii, 2012 – *İz istorii deportatsii. Kazahstan 1930–1935 gg.: sbornik dokumentov* [From the History of Deportations. Kazakhstan 1930–1935: Collection of Documents]. Almaty: LEM, 2012. 772 p. [in Russian]
- Kollektivizatsiya sel'skogo hozyaistva, 1957 – *Kollektivizatsiya sel'skogo hozyaistva: vajneišie postanovleniya Kommunisticheskoi partii i Sovetskogo pravitel'stva. 1927–1935 gg.* [Collectivization of Agriculture: Key Resolutions of the Communist Party and the Soviet Government, 1927–1935]. M.: İzd-vo AN SSSR, 1957. Pp. 103–105. [in Russian]
- Kindler, 2017 – *Kindler R.* Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya, 2017. 382 p. [in Russian]
- Sagnayqyzy i dr., 2024 – *Sagnayqyzy S., Asylbekova Zh.M.-A., Omarova G.A.* Deyatel'nost' pravookhranitel'nykh organov v khode realizatsii Zakona «O zashchite sotsialisticheskoy sobstvennosti» [The Activities of Law Enforcement Agencies during the Implementation of the Law “On the Protection of Socialist Property”. *Edu.e-history.kz.* 2024. T. 11, № 4. Pp. 915–927. [in Russian]
- Suleymenova, 2025 – *Suleymenova A.T.* Respublikalyq baqylau komissiyalarynyñ qujattary Qazaqstanda 1925–1933 jyldary жүргізілген науқандарды зерттеудің tarihi derekközi retinde [Documents of Republican Control Commissions as a Historical Source for Studying Campaigns Conducted in Kazakhstan in 1925–1933]. *Otan tarihy.* 2025. T. 28. № 4. Pp. 1117–1135. [in Kazakh]
- Omarbekov, 1994 – *Omarbekov T.* Qazaq şarualaryn jeke menşik qojalyqtarynan айру және ұйымдастыру: тарих мен тағылымы: тарих ғыл. докт. diss. Avtoref [Dispossession and Collectivization of Kazakh Peasants: Historical Experience and Lessons. Author's Abstract of Doctoral Dissertation]. Almaty, 1994. 35 p. [in Kazakh]
- Omarbekov, Atabaev, 1988 – *Omarbekov T., Atabaev Q.* Kooperativtendiru sabaqtary [Lessons from Cooperativization]. *Leninşıl jas.* 1988. № 31. 3–4 тамыз. 7 p. [in Kazakh]
- Ogayon, 2009 – *Ogayon I.* Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline: kollektivizatsiya i sotsial'nye izmeneniya (1928–1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs in the USSR under Stalin: Collectivization and Social Changes (1928–1945)]. Almaty: Sanat, 2009. 368 p. [in Russian]
- Qazaqstan tarihy, 2010 – *Qazaqstan tarihy (köne заманнан бүгінге дейін): bes tomdyq. 4-tom: Keñestik kezeńдегі Qazaqstan. Tarau 4. Qazaqstandaғы awyl шаруашылығын ұйымдастыру: maqsaty, barysy, saldary* [History of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present Day): Five-volume edition. Vol. 4: Soviet Period in Kazakhstan. Chapter 4. Collectivization of Agriculture in Kazakhstan: Goals, Process, Consequences]. Almaty: Atamūra, 2010. Pp. 264–306. [in Kazakh]
- Qoigeldiev, 1997 – *Qoigeldiev M.Q.* Tutas Türkistan ideyası және Mұстафа Şoqaiұлы [The Idea of United Turkestan and Mustafa Shokayuly]. Almaty: Qazaq universiteti, 1997. 53 p. [in Kazakh]
- Qoigeldiev, Omarbekov, 1993 – *Qoigeldiev M., Omarbekov T.* Tarih тағылымы ne deidi? [What Does History Teach Us?]. Almaty: Ana tılı, 1993. 208 p. [in Kazakh]
- Qozybaev, Aldajūmanov, Äbılğojin, 1992 – *Qozybaev M.Q., Aldajūmanov Q.S., Äbılğojin J.B.* Qazaqstandaғы күштеп kollektivtendiru: qorlyq pen zorlyq [Forced Collectivization in Kazakhstan: Oppression and Violence]. Almaty, 1992. 36 p. [in Kazakh]
- Sabyrov, 2002 – *Sabyrov S.* Qazaqstan tarihy [History of Kazakhstan]. 2-basylym. Almaty: Ğylym, 2002. 170 p. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 54–65
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAMP/ MPHTI / IRSTI 03.91.00

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_54-65

VILLAGE INSTITUTES IN TÜRKIYE AS AN INSTRUMENT OF CULTURAL POLICY

Izbassar Yerlanuly Turgunbayev¹, Malika Temirkhanovna Moryakova^{2*}, Kulzhan Bekenovna Zhanatayeva³

¹ Al-Farabi Kazakh National University (Al-Farabi Ave., 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan), PhD, Senior Lecturer

<https://orcid.org/0000-0002-1997-7829>, E-mail: izbasar136@mail.ru

² Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology Valikhanov (Shevchenko St., 28, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan), Senior Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-1533-1211>, E-mail: malika-94kz@mail.ru

³ Al-Farabi Kazakh National University (Al-Farabi Ave., 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan), Senior Lecturer

<https://orcid.org/0009-0009-2003-6522>, E-mail: guljan2501@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2026

© Turgunbayev I.Ye., Moryakova M.T., Zhanatayeva K.B., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the role of Village Institutes in the educational and cultural policies of the Republic of Türkiye during the one-party period. Despite their name, they were part of the secondary education system of the Republic of Türkiye and were created as a tool for rural modernization and development. In form, the Village Institutes represented a special type of pedagogical and vocational educational institution, combining general education with practical work training. The institutes' primary goal was to train teachers and personnel for rural communities capable of performing not only educational but also socio-cultural functions. It analyzes the rural-oriented educational model and the role of certain humanities subjects in shaping students' cultural values. An examination of the 1943 and 1947 curricula and textbooks reveals the cultural and ideological emphases of the educational process and the reasons for the mixed public reaction to the Village Institutes. *Purpose and objectives.* The purpose of this study is to analyze the role of the Village Institutes in the dissemination of Turkish culture through the curricula and textbooks of 1943 and 1947. To achieve this goal, the article addresses the following objectives: examining the historical and political preconditions for the establishment of the Village Institutes; determining the place of Turkish culture in the academic system; analyzing the methods of incorporating cultural and ideological elements into curricula and textbooks; and identifying the reasons for the controversial public reaction and closure of the Village Institutes. *Materials and methods.* This article uses historical-descriptive and comparative research methods. Its sources include legislation of the Republic of Türkiye, curricula and textbooks in the humanities and cultural disciplines used in rural institutes, and the works of Turkish researchers. *Results.* The study revealed that Village Institutes served as a tool of cultural policy, shaping

national identity through educational programs and textbooks. Contradictions between the stated goals and the ideological orientation of education were also identified, influencing public opinion. *Conclusion.* These articles show that education can be both a key to modernization and a source of social tension.

Keywords: Village Institutions, cultural policy, modernization, national identity, curricula, textbooks.

For citation: Turgunbayev I.Ye., Moryakova M.T., Zhanatayeva K.B. Village Institutes in Türkiye as an Instrument of Cultural Policy // Otan tarikhy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 54-65. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_54-65

ТҮРКИЯДАҒЫ АУЫЛДЫҚ ИНСТИТУТТАР МӘДЕНИ САЯСАТ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Избасар Ерланұлы Тұрғынбаев¹, Малика Темирхановна Морякова^{2*}, Кульжан Бекеновна Жанатаева¹

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Өл-Фараби даңғ., 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы), PhD, аға оқытушы

<https://orcid.org/0000-0002-1997-7829>, E-mail: izbasar136@mail.ru

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы), аға ғылыми қазметкер

<https://orcid.org/0000-0002-1533-1211>, E-mail: malika-94kz@mail.ru

³ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Өл-Фараби даңғ., 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы), аға оқытушы

<https://orcid.org/0009-0009-2003-6522>, E-mail: guljan2501@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2026

© Тұрғынбаев І.Е., Морякова М.Т., Жанатаева К.Б., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада бір партиялы кезеңдегі Түркия Республикасының білім беру және мәдени саясатындағы Ауылдық Институттардың рөлі қарастырылады. Атауына қарамастан, олар Түркия Республикасының орта білім беру жүйесінің бөлігі болды және ауылдық жерлерді жаңғырту мен дамыту құралы ретінде құрылды. Ауылдық институттар формасында жалпы білім беруді практикалық жұмыспен біріктіретін педагогикалық және кәсіптік білім беру мекемесінің ерекше түрін білдірді. Институттардың негізгі мақсаты тек білім беру ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени функцияларды да орындай алатын ауылдық қауымдастықтар үшін мұғалімдер мен кадрларды даярлау болды. Ауылдық жерлерге бағытталған білім беру моделі, сондай-ақ кейбір гуманитарлық пәндердің оқушылардың мәдени құндылықтарын қалыптастырудағы рөлі талданады. 1943 және 1947 жылдардағы оқу бағдарламалары мен оқулықтарды зерттеу білім беру процесінің мәдени және идеологиялық басымдықтарын және Ауылдық Институттарға деген қоғамдық реакцияның екіұшты себептерін анықтауға көмектеседі. *Мақсаты мен міндеттері.* Бұл зерттеудің мақсаты – 1943 және 1947 жылдардағы оқу бағдарламалары мен оқулықтардың мазмұны арқылы Ауылдық Институттардың түрік мәдениетін таратудағы рөлін талдау. Осы мақсатқа жету үшін мақалада келесі міндеттер қарастырылады: Ауылдық Институттарды құрудың тарихи және саяси алғышарттарын зерттеу; академиялық пәндер жүйесіндегі түрік мәдениетінің орнын анықтау; оқу бағдарламалары мен оқулықтарға мәдени және идеологиялық элементтерді енгізу жолдарын талдау; қоғамдық реакцияның екіұштылығы мен Ауылдық Институттардың жабылу себептерін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Бұл мақалада тарихи-сипаттамалық және салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылады. Бұл мақаланың дереккөздеріне Түркия Республикасының заңнамасы, Ауылдық Институттарда қолданылатын гуманитарлық және мәдени пәндер бойынша оқу бағдарламалары мен оқулықтар, сондай-ақ түрік зерттеушілерінің еңбектері кіреді. *Нәтижелер.* Зерттеу Ауылдық Институттардың мәдени саясат құралы ретінде қызмет еткенін, білім беру бағдарламалары мен оқулықтар арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастырғанын көрсетті. Қоғамдық пікірге әсер еткен қойылған мақсаттар мен білім берудің идеологиялық бағыты арасындағы қайшылықтар да анықталды. *Қорытынды.* Бұл мақалалар білім берудің жаңғыртудың кілті де, әлеуметтік шиеленістің көзі де бола алатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: ауылдық Институттар, мәдени саясат, жаңғырту, ұлттық бірегейлік, оқу бағдарламалары, оқулықтар.

Дәйексөз үшін: Тұрғынбаев І.Е., Морякова М.Т., Жанатаева К.Б. Түркиядағы Ауылдық Институттар мәдени саясат құралы ретінде // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 54–65-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_54-65

СЕЛЬСКИЕ ИНСТИТУТЫ В ТУРЦИИ КАК ИНСТРУМЕНТ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ

Избасар Ерланулы Тургунбаев¹, Малика Темирхановна Морякова^{2*}, Кульжан Бекеновна Жанатаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, (пр. Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Республика Казахстан), PhD, старший преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-1997-7829>, E-mail: izbasar136@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Республика Казахстан), старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-1533-1211>, E-mail: malika-94kz@mail.ru

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, (пр. Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Республика Казахстан), старший преподаватель
<https://orcid.org/0009-0009-2003-6522>, E-mail: guljan2501@gmail.com

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Тургунбаев И.Е., Морякова М.Т., Жанатаева К.Б., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается роль Сельских институтов в образовательной и культурной политике Турецкой Республике в однопартийный период. Анализируется образовательная модель, ориентированная на сельскую местность, а также роль некоторых гуманитарных предметов в формировании культурных ценностей учащихся. Несмотря на название, они относились к системе среднего образования Турецкой Республики, и были созданы в качестве инструмента модернизации и развития сельской местности. По форме Сельские институты представляли собой особый тип педагогического и профессионального учебного заведения, сочетавший общее образование с практической трудовой подготовкой. Основной задачей институтов была подготовка учителей и кадров для сельских общин, способных выполнять не только образовательную, но и социально-культурную функцию. Изучение учебных программ 1943 и 1947 годов и учебников выявляются культурные и идеологические акценты образовательного процесса и причины неоднозначной реакции общества к Сельским Институтам. *Цель и задачи.* Целью данного исследования является анализ роли Сельских Институтов в распространении турецкой культуры через содержание учебных программ 1943 и 1947 годов и учебников. Для достижения этой цели в статье решаются следующие задачи: изучение исторических и политических предпосылок создания Сельских Институтов; определение места турецкой культуры в системе учебных дисциплин; анализ способов включения культурных и идеологических элементов в учебные программы и учебники; выявление причины неоднозначной общественной реакции и закрытия Сельских Институтов. *Материалы и методы.* В данной статье использованы историко-описательный и сравнительный методы исследования. Источниковую базу данной статьи составляют законодательные акты Турецкой Республики, учебные программы и учебники по гуманитарным и культурным дисциплинам, использовавшиеся в Сельских Институтах и труды турецких исследователей. *Результаты.* В процессе исследования было определено, что Сельские Институты выполняли роль инструмента культурной политики, формируя национальную идентичность через образовательные программы и учебники. Также выявлены противоречия между заявленными целями и идеологизацией образования, которые повлияли на общественное мнение. *Заключение.* Данные статьи показывают, что образование может быть одновременно ключом к модернизации и источником социального напряжения.

Ключевые слова: сельские институты, культурная политика, модернизация, национальная идентичность, учебные программы, учебники.

Для цитирования: Тургунбаев И.Е., Морякова М.Т., Жанатаева К.Б. Сельские институты в Турции как инструмент культурной политики // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №1. С. 54–65 [на англ. яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_54-65

Introduction. In the Republic of Türkiye, education emerged as a vital instrument for cultural modernization in the first part of the XX century. After the Ottoman Empire fell, the new republic had to develop a new cultural identity that was in line with secularism and nationalism. This necessitated, among other things, reducing illiteracy. The educational system's inadequate service to rural communities posed a special problem. The persistence of customary and religious lifestyles was one factor underlying this inadequacy. In this regard, the Village Institutes, which were founded in 1940, emerged as a singular illustration of a cultural and educational initiative intended to modernize rural communities. The Village Institutes were part of the state education system and formally belonged to the secondary education level. They were designed as pedagogical institutions combining general secondary education with teacher training and practical vocational instruction. Their distinctive «learning through labor» model allowed students to gain skills in agriculture, crafts, and community management, preparing them to serve both as teachers and as agents of social and cultural development in rural areas. The Village Institutes were also designed to support the execution of state cultural policy aimed at molding the Republic of Türkiye's future citizens in addition to their core educational role. This study's goal is to find the inconsistencies between the Village Institutes' professed humanistic objectives and the de facto politics of education, which resulted in public condemnation and the project's death.

Examining the experience of Village Institutes has become particularly relevant in current discussions on educational reform, especially in rural and remote areas. Owing to their educational model, which emphasized practical training, the integration of learning with local socio-economic conditions, and the formation of cultural identity, these institutions can be regarded not only as a historical phenomenon of the Republic of Türkiye but also as an educational experiment with comparative potential. The experience of the Village Institutes is of particular interest for Central Asian countries, including Kazakhstan, where disparities between urban and rural education persist, as it offers insights into adapting educational practices to peripheral contexts and balancing modernization, cultural traditions, and public expectations.

Materials and Methods. The Republic of Türkiye's 1943 and 1947 curriculum, textbooks on humanities and cultural subjects used at these institutions, and legislative acts governing the operations of Village Institutes were among the research resources utilized. The research's methodological foundation included a historical-descriptive approach that made it possible to reconstruct the establishment and operations of the Village Institutes, a content analysis of the textbooks and curricula to pinpoint cultural and ideological emphases, and a comparative analysis of curricula from various years.

Discussion. Due to the low literacy rate of the populace, the education system became one of the issues for the formation of the Republic of Türkiye following the fall of the Ottoman Empire. The unequal distribution of schools, which were primarily located in central areas and did not offer access to a wide range of individuals, is one of the reasons for this, according to research. Since most people lived in rural areas during this time, this was particularly apparent there.

The first president of the Republic of Türkiye, Mustafa Kemal Atatürk, sought to increase literacy through his cultural policy. The substitution of the Latin script for the Arabic alphabet was a crucial step in this direction. Making primary education universal was the fundamental objective. In his work, Mehmet Cimi examines how young men who could read and write were dispatched to their villages to teach children while also enrolling in teacher training programs after serving in the military. In 1936, the first eight-month teacher training program began in the village of Mahmudiye, which is close to the city of Eskişehir. The Village Teachers Law № 3298, was passed on June 11, 1937, the following year [Cimi, 2001: 73–80].

İsmet İnönü became president following the death of M. K. Atatürk, and the historiography of cultural modernization began to lean toward humanism. The growth of rural areas was one of the prerequisites for the establishment of humanism. In order to achieve this, the process of creating Village Institutes was initiated by Director General of Primary Education İsmail Hakkı Tonguç and Education Minister Hasan Ali Yücel. As a result, on April 17, 1940, the Law on Rural Institutes was passed. İ.H. Tonguç's study goes into great detail about these processes [Tonguç, 1945: 3].

Many scholars consider the Village Institutes to be special establishments that integrated vocational and cultural education. Three stages comprised their five-year educational program: 58 weeks of agricultural studies, 114 weeks of cultural classes, and 58 weeks of professional classes. The duration of vacations was

thirty weeks. The idea of group, practical learning was embraced by the Village Institutes [Karaömerlioğlu, 2021: 287]. The majority of pupils who were unable to pursue careers as teachers or experts with a secondary specialized medical education went on to become builders or blacksmiths. As a result, the Village Institutes were positioned as both vocational schools and institutions that trained teachers.

Fatma Gök's research also provides a detailed account of education at the Village Institutes. With 22 hours per week and 5600 hours over the course of five years, cultural lessons made up over half of the whole curriculum. This illustrates how important cultural education was in the Village Institutes. The emphasis of education there was on how knowledge may benefit pupils in their daily lives. Students were required to recognize issues and make an effort to resolve them. The challenging circumstances of rural living, according to the Institutes' supporters, influenced how useful education was. Students acquired traits that made sure they didn't squander time and continuously improved their knowledge and abilities. Strong people were the result of this kind of schooling [Gök, 1999: 337].

The Village Institutes' practice-oriented educational approach was both educational and ideological. The government aimed to develop a socially engaged and state-loyal generation through group labor, discipline, and steady employment. Thus, labor fulfilled two purposes at once: it was a vehicle for socialization within the framework of republican ideology, and it also fitted education to the constraints of rural life.

The Village Institutes' educational approach was not new; it was a feature of the first half of the XX century's modernizing regimes. In this situation, education stopped being a way to impart knowledge and started acting as a tool to mold the state's desired values and behavioral patterns. Political and ideological considerations played a significant role in the founding and dissolution of the Village Institutes. From the beginning, they served as both educational establishments and tools of the one-party government system's cultural policy. They represented the intellectual agenda of the Republican elite, which aimed to transform rural culture via nationalism, secularism, and a humanistic conception of citizenship. The goal of education was to create law-abiding, disciplined, and socially active individuals who could spread republican ideals throughout rural areas.

However, the Village Institutes were also politically vulnerable due to their strong ties to official ideology. Initially defended by pedagogical and economic considerations, its emphasis on social mobilization, discipline, and group labor came under growing criticism as excessive governmental interference and ideological indoctrination. The ideological agreement that had kept the Village Institutes afloat weakened with the post-World War II shift to a multi-party government. They became seen by conservative political actors and social groupings as emblems of collectivism, secular cultural imposition, and one-party totalitarianism.

As a result, changing governmental objectives and ideological realignments led to the dissolution of the Village Institutes more so than educational failure. The Village Institutes' ideological underpinnings were incompatible with the new political environment as the political leadership shifted toward pluralism and Western liberal standards in the early stages of the Cold War.

There were conflicting opinions about the Village Institutes from the start. The enormous number of pupils admitted was criticized for compromising the quality of education and ignoring the responsibilities and living situations of rural communities. There may be future disputes between villages and cities if only rural pupils are accepted. Nuri Köstüklü's work discusses this issue [Köstüklü, 2007: 100].

On June 19, 1942, Law № 4274 was passed, requiring students and village residents to participate in the construction of institute buildings. Local residents were also required to assist instructors and teachers in any way they could, or face fines. This led to a decline in the standard of living of rural residents, who were subject to crop taxes during World War II.

The Village Institutes, according to some intellectuals, were established to supply reinforcements in case Türkiye decided to join the conflict. They thought that the National Socialist German Workers' Party's Youth Branch was a model for establishing these kinds of organizations. Young people would also be prepared to fight under martial law. Additionally, the government's privileges gave teachers the ability to intimidate and harass villages who disagreed with the government [Tahir, 2019: 243–247].

Critics said that development never started in the villages, despite the government's positioning of the establishment of Village Institutes as an attempt to improve rural areas, which would lead to the growth of the state itself. The disparity between the Village Institutes' actual perception and their publicly declared humanist beliefs was a major source of public criticism. Compulsory labor, mobilization tactics, and

involvement in the building of Village Institutes were perceived by many rural inhabitants as official meddling in local customs.

Additionally, the Village Institutes' cultural policy ran counter to the conservative section of society's religious beliefs. Mistrust of these institutions, which represented a foreign culture, was stoked by secular education and coeducation of boys and girls. As a result, the Village Institutes were caught between society and the state and lacked the authority or independence to lessen the ensuing disputes. Strong schools were being constructed in the city while these institutions were being erected in villages, according to critics who thought that industrialization could be achieved at the price of urbanization [Tahir, 1995: 154].

While İ. İnönü promoted humanism and stressed universality, M. K. Atatürk's cultural policy was founded on nationalism. Humanism failed to connect with the nation's religious masses because it focused on man rather than God. In this case, society didn't care what the government thought [Tahir, 1995: 97].

In scholarly circles, the post-World War II political shifts have been extensively examined. Reşat Şemsettin Sirer, who was appointed Minister of National Education in 1946, was largely responsible for the Village Institutes' demise. He dismissed İ.H. Tonguç almost immediately after his appointment. Under his direction, several laws and amendments were passed, including Law № 5012 of February 19, 1947, which exempted girls from primary education mobilization, and an amendment to Law № 4274, which transferred the construction of the Village Institutes to the state [Kaplan, 2002: 157]. There was also criticism of the subjects taught there. The Ministry of Education claimed that the curriculum was rife with concepts and facts that were superfluous and could undermine national morale [Uygur, 1963: 6].

The Village Institutes were viewed from three primary perspectives: some accused them of humanism, others of «Kemalist» philosophy, and a third of being a one-party government. There was no denying that the graduates of the institutions worked to establish a society that adhered to Turkish humanism's moral, spiritual, and ideological principles. However, their politicization increased public and governmental dissatisfaction, which resulted in its closure in January 1954.

Therefore, elements pertaining to the cultural character of Village Institute curriculum and texts remain unexplored despite the abundance of scholarly works devoted to Village Institutes. Cultural research is necessary because of the socio-political focus of examining these institutions' operations.

Results. Curricula and textbooks, the fundamental components of cultural education, served as the foundation for the Village Institutes' cultural propagation. It's important to remember that the Village Institutes had no curriculum at first. The Law on Village Institutes governed their operations until 1943. The first curriculum for the Village Institutes was approved in 1943 and was in use until 1947, when the second and final curriculum was approved. This curriculum was in use until the institutes' dissolution in 1954.

Up until 1947, there were no particular requirements for textbooks used in rural schools. The Turkish Language Association did not publish a section on them until the start of the 1947–1948 school year. All high schools and institutions used nearly identical textbooks for grades 1 through 3 after that year. The third-grade textbooks used in lyceums and teacher training colleges were identical to those used in institutes for grades four and five. The Turkish Republic's economic status, which made it challenging to publish distinct textbooks for Village Institutes, may account for the adoption of nearly identical textbooks in all educational institutions. Since students needed to be informed of vocabulary changes, the only prerequisite was that teachers had the most recent textbook editions [Maarif Vekillîği, 1942: 1].

Both courses placed a strong emphasis on Turkish culture. One of the primary means of spreading this culture was the Turkish language. According to the programs, the objective of teaching Turkish was to improve students' comprehension and ability to articulate their ideas. This served as the foundation for the creation of instructional strategies and standards for teaching speaking, writing, and reading. The absence of listening comprehension, which is a crucial component of language learning, was a disadvantage of this approach.

Turkish language instructors were given a crucial role in the formation of moral character. The Turkish language was expressly mentioned as a way to attain higher moral standards, even though the curriculum of 1943 [Maarif Vekillîği, 1943: 10–11] and 1947 [Maarif Vekillîği, 1947: 13] did not specifically include it as an important part of Turkish culture. Cultural education can also include the study and proper usage of the native language.

The objectives of Turkish history lessons in the curriculum were as follows:

1. To expose pupils to historical works and events so they can analyze them with an understanding of the past. In doing so, students employed the Village Institutes' signature immediate environment strategy.

2. Textbooks covered important wars, revolutions, and reforms in Turkish history to teach pupils about the bravery of the Turkish people and their sacrifices throughout history. The goal of these initiatives was to inspire pupils to accomplish great things by instilling in them a spirit of appreciation and respect for Turkish historical leaders and heroes. The history of other countries was also incorporated in order to make the topic more universal.

3. To familiarize students with the nation's state structure, technological and economic advancements, and culture in order to arouse and bolster their sense of patriotism.

4. To familiarize pupils with the growth and background of organizations connected to different historical occurrences. Students were thus able to examine social order and its structure from the perspectives of the administrative, military, economic, religious, and cultural domains.

There were distinctions between the two curricula in addition to these shared objectives. The most noteworthy of these are as follows: the 1943 curriculum's «The Death of the Eternal Leader Atatürk» and «The Election of the National Leader İnönü as President» were replaced with «The Death of Atatürk» and «The Election of İsmet İnönü as President» in the 1947 curriculum, respectively; the 1947 curriculum only included the history of the Karakhanids and the Golden Horde, despite their significance to the history of all Turkic nations [Akdoğan, 2016: 126].

These modifications demonstrated how the government was reacting to the new curriculum's emphasis on Islamic principles, attempting to validate the Karakhanids' history as the first Turkic Islamic state and its cultural impact on Türkiye, and steering clear of the one-party system and the cult of personality.

In the second and third grades, civics classes were taught for just one hour each week with the same goals in both curricula: to educate students about the Türkiye's founding, the roles of governmental entities, and the duties of both the state and its citizens. Pupils were supposed to be aware of their rights and obligations in relation to their families, schools, and rural and urban lives [Maarif Vekilliği, 1943: 68].

The goal of this course was to educate pupils about the newly formed Republic of Türkiye. Serving the Republic was every Turk's top priority, and the idea of «Turk» received a lot of attention. In order to achieve this, all Turkish citizens were supposed to aspire to a set of principles.

The objectives of the geography course were the following:

1. Educating kids about the relationship between humans and nature, teaching them how to adapt to their surroundings, and equipping them with the skills necessary to use nature to enhance their quality of life. In order to facilitate the shift to contemporary farming practices, this segment examined the course's academic and practical components.

2. To familiarize pupils with organizations that produce natural resources, the geographical locations of all nations in relation to one another, and the shared interests of nations worldwide.

3. Examining the social, economic, and cultural domains of other peoples as well as the earth to see if it can provide for the requirements of people in various nations. It is important to note that the 1947 program did not include this item.

4. To teach students the skills of recognizing and understanding geographical objects and phenomena.

5. To instill in pupils the belief that Türkiye would grow, flourish, and become a wealthy nation.

The need to highlight Türkiye's natural resources, industry, and agriculture as well as its geographic location brought all of these objectives together. The fifth item demonstrated the government's aim to fortify the younger generation's sense of cultural and national identity. [Maarif Vekilliği, 1943: 44–45].

When it comes to teaching geography, these ideas were generally accepted. But one thing about the study of meteorological phenomena is worth mentioning. In addition to scientific evidence, students were encouraged to rely on omens and folk beliefs [Maarif Vekilliği, 1943: 45–48]. Based on this idea, Turkish folklore was incorporated into geography curricula.

The two curricula for music courses have different objectives. The 1943 program's objectives included teaching pupils how to play musical instruments and sing from sheet music, teaching them how to identify musical compositions, improving their performance through music classes, and instilling in them the habit of spending their spare time with music. [Maarif Vekilliği, 1943: 122].

The objectives of music classes in the 1947 curriculum were to teach singing and songwriting, as well as folk songs and music; enhance ear training, musical taste, and a sense of rhythm; and prepare students to become enthusiastic, upbeat educators who could promote musical culture [Maarif Vekilliği, 1947: 172].

Teaching Turkish music, a significant aspect of the culture, was the main focus of both curricula. Turkish folk music was generally boring and depressing, which explained the aim to make pupils happy. In

an effort to combat this, the government tried to employ music education to give the populace courage and happiness.

The primary distinction between the two programs was that the first employed music instruction to enhance students' performance, which was a more significant goal. This proved that music was equally crucial to accomplishing the Village Institutes' objectives.

The accordion was the main instrument, not Turkish instruments, even though playing musical instruments served as the basis for education. Bedri Akalın's «Handbook of Music Education in Village Institutes», which described the uelis and principles of music training, served as the music textbook from 1940 to 1950 [Akalın, 1945: 308].

The 1943 art course curriculum stated that «students must use Turkish motifs», whereas the 1947 curriculum said that «students must practice various Turkish arts». There were some distinctions between the two programs, despite their shared objective of teaching Turkish art and the techniques to produce a variety of artistic things.

The aims of the art courses in the 1943 program were as follows:

1. To help students express their feelings and research through drawing, sketching and creating three-dimensional figures.
2. To develop students' taste for color and shape.
3. To teach students national motives, the ability to distinguish them from foreign ones and at the same time to be able to adopt them.
4. To teach students about the evolution of children's drawings and their traits. This was required so that graduates of the Village Institutes may teach drawing in primary schools in the future [Maarif Vekilligi, 1943: 144].

The aims of the art courses in the 1947 program were as follows:

1. To teach students to express their feelings and observations through shapes, colors and lines, using simple tools and equipment.
2. To develop in students a sense of taste and the ability to see and describe beauty in nature and various objects.
3. To teach students the ability to evaluate the quality of art objects.
4. To teach how to create compositions corresponding to Turkish art, which can be used in embroidery, knitting, and weaving.
5. To introduce students to the characteristics of Turkish art and thereby strengthen their national feelings.
6. Raise the level of students' enjoyment of their work.
7. To introduce students to the stages of development and methods of teaching children's drawing in elementary school [Maarif Vekilligi, 1947: 155–156].

İ. H. Tonguç's book «Painting-Handicrafts and Art Education» was used for painting lessons. In addition to teaching several painting techniques, the book explained how to learn art through craft. The benefits that education provides to kids are what make it so beautiful [Türkoğlu, 2024: 296–298].

Since it was not economically feasible to publish separate textbooks for different schools at the time, it cannot be said that the textbooks used in Village Institutes were substantially different from those used in other schools.

Ancient civilization originated in Central Asia and the Turkic peoples who lived there, according to history and geography textbooks. Their movements made it easier for different civilizations to proliferate throughout the planet. The Anatolian civilization, which had its roots in the Hittites, was recognized as one of the major civilizations. Anatolia is said to have been able to move from the Stone Age to the Iron Age because of them [Unat, 1941: 88].

Turkic roots can also be found in Western society as taught in textbooks. Asia and Europe were geographically intertwined. During the Neolithic period, Central Asian peoples conquered Europe, and since then, a sophisticated civilization has grown there. Turks, Hungarians, Bulgarians, and Ural-Altaic peoples are among them [Kazancıoğlu, 1938: 23]. Prior to the advent of Europeans, efforts were also attempted to connect American culture with Turkish civilization, suggesting that Native Americans had Asian ancestry [Kazancıoğlu, 1938: 105–106].

The Turks and Central Asian civilizations are credited with enhancing Europe's poor level of culture through their numerous innovations. The Turks were credited with ironworking, weaving, and mineral processing. [Duran, 1938: 290–291].

In the past, these assertions were untrue. For the country and its future to hold a prominent position among world civilizations, proponents of Turkic civilization's superiority believed it was crucial [Unat, 1941: 1]. Nonetheless, several Turkish intellectuals disagreed with this viewpoint. They thought it was a myth and that the Turkish people's primary traits were selflessness and modesty. They had never heard of boasting. It may be true that history is ancient, but it cannot be a cause for pride [Baltacıoğlu, 1942: 29].

These ideas suggested a course for education that would put Turks in the forefront of global civilization and culture. It was crucial for Turkey at the time to be both ahead of and behind other countries.

One of the most crucial components of culture is language, which links the past and present as well as many peoples. Similar to history, Turkish scholars tried to connect Turkic origins to the development of writing. Turks who immigrated to Mesopotamia from Central Asia produced the writing that first appeared there. This claim was predicated on the idea that the Sumerians were able to utilize cuneiform because to Turkic trade, and the Chinese were able to translate it into words [Günaltay, 1939: 39].

However, there is no scientific evidence to support these claims. The Orkhon inscriptions, the Uyghur script, and the «Qudadgu Bilig», which were thousands of years apart from Mesopotamian writing, are examples of Turkic writing and literature included in the book «History for High School I». Arguments concerning the Odyssey and the Iliad in the book «History for High School I» are almost ridiculous. These pieces are attributed to the poet Ömer of Izmir [Unat, 1941: 155].

The book «Modern and Contemporary History» offers details on the early Turkic-Islamic states' literature and language. The belief that the Turkish language started to acquire momentum in Anatolia during the Seljuk era is supported by works like «Kudadgu Bilig» by Yusuf Balasaghuni and «Divan Lughat al-Turk» by Mahmud al-Kashgari. The Turkish language had nearly reached its classical form by the end of the XIV century as a result of this process [Mansel et al., 1942a: 11–12].

The three-volume «Turkish Language I-II-III» by Beşir Göğüs and Kemal Demiray was the textbook used by the Village Institutes. A compilation of Turkish proverbs that represented Turkish culture and the opinions of the Turkish people on a range of life circumstances was included in the first book [Göğüs, Demiray, 1946: 64]. While the third volume examined the ideas of the epic poem using «Genç Osman» as an example, the second volume sought to develop in students a love for the language and its protection. The epic poem's analysis demonstrates the efforts made to advance Turkish folk literature and cultural instruction. Additionally, Turkish terms, proverbs, and idioms pertaining to horses—which held a significant position in Turkish culture—are given particular emphasis in this collection [Göğüs, Demiray, 1950: 16–18].

The richness of the native tongue and its cultural significance for the unification of the Turkish people were therefore highlighted in Turkish language textbooks. Proverbs, poetry, and folktales were included in Turkish language textbooks to somewhat offset the lack of emphasis on language as a cultural component in the curricula of 1943 and 1947.

Although the Turkic peoples have practiced a variety of religions since the beginning, Islam is the most prevalent and has had a significant impact on Turkish culture. «History for High Schools II», written by Ali Haydar Taner, has parts on Islam. This book contains information about this religion's beginnings as well as the design and construction of the first mosque [Taner, 1940: 42–45]. In the «Arabia» portion of Rauf Seymen's «New Geography Lessons», the Kaaba and Islamic history are discussed [Seymen, 1950: 120]. The omission of the phrase «may the blessings and peace of Allah be upon him» following the Prophet Muhammad's name is one of these books' distinguishing characteristics. For a country whose population is almost entirely Muslim, and whose culture was transformed by Islam, this point was immediately apparent when studying religious issues.

The previously stated book, «History for Secondary School II», emphasizes the Turks' contributions to the growth and dissemination of Islam, especially in the area of science. The blending of Muslim cultures was impacted by Islamization and the expansion of Arabic [Taner, 1940: 69]. In the past, superstitious causes of illness, such the evil eye, which is present in both Islam and the pagan beliefs of the Turkic peoples, were discussed in the book «New Hygiene», which was utilized in medical science classes at rural institutes. Nevertheless, the author believed that these causes of illness were incorrect [Kökdemir, 1939: 7].

It should be mentioned that, in contrast to today, religious classes at the Village Institutes did not include textbooks on Islam, and religion was mostly discussed in history texts.

In music classes, a variety of books were used. M. H. Öktem's 1942 book «Music in Schools» was one of them. It offered musical notation, sound descriptions, and basic information about music. Nearly the whole book was composed of music notation. In contrast to the historical books, this one did not discuss

Turkish culture, music history, or genres. This also applied to the musical instruments section, where Turkish instruments were not mentioned. A few Turkish musicians referenced Turkish music in passing.

The book «A Guide to Music Education in Village Institutes» by Bedri Akalın claims that music is ageless and essential for bringing a country together. The author wanted kids to learn about music, particularly children's and folk songs, to appreciate their harmony and beauty, and to be able to perform traditional instruments [Akalın, 1945: 1–2].

When these two volumes are compared, it becomes clear that opinions on Turkish culture changed during the three years between their release, and Turkish folk songs started to appear in textbooks.

For instance, the Village Institute in Akpınar's archives contained a book called «Folk Songs of the Villages of Erencik and Ahi» that was produced by the Ankara People's House. 24 poems and 99 folk songs from the villages of Ahi, Kazan, and Erencik were included in this anthology. The origin, spread, development, historical background, and impact of these folk songs on subsequent compositions are all examined in the analysis and conclusion sections. This illustrated the Village Institutes' research of Turkish folklore and the interest in this field as a sign of the nation's significant cultural history.

The arts included a wide range of disciplines, including marble, miniatures, metallurgy, woodworking, architecture, and textiles. Islamic culture has had a significant influence on the evolution of Turkish art throughout its history. The book «History for Secondary Schools I» features artwork by the Saka, whose history is covered in various Turkic peoples' history textbooks. It was anticipated that by emphasizing the high degree of competence, pupils would learn about the ancient arts that impacted Turkic art and develop a sense of pride in their own culture.

The book «History of the Middle Ages» features both pre-Islamic and Islamic Turkic art in its fine arts part. Temple painting, metalworking, and book design are examples of artistic accomplishments. Miniatures and wall paintings found in the remains of Kara Khocho are two examples. The Alhambra Palace in Granada, the tiles of Samarkand, and the wall paintings in the mosques of Omar in Jerusalem and Ibn Tulun in Cairo are examples of the Islamic era. Turks are also notable for their architectural creations. The Izzettin Keykavus Tomb at the Şifaye Madrasah, the İnçe Minareli Madrasah in Konya, the Twin Minarets in Sivas, the Sahibiye Madrasah in Kayseri, the Mengüçek Madrasah in Divriği, and the Sultan Hotel in Kayseri, all constructed by the Turks following the Battle of Manzikert, are especially notable [Mansel et al., 1942b: 26].

The Village Institutes taught Turkish architecture, which was crucial for giving pupils a passion for architecture. It was evident, meanwhile, that the textbooks offered scant details regarding other facets of Turkish art.

In addition to serving as a teaching aid, the Village Institutes' textbooks played a significant role in disseminating the official narrative of the nation's history and culture. A historical memory that aligned with the ideology of the republican state at the time was created by highlighting the Turkic roots of civilizations and the unique contribution of the Turkish people and culture.

Even though some of these assertions lacked empirical support, education became one of the tools used in the post-imperial era to restore national pride and international standing.

The Village Institutes' operations were also affected by the 1946 shift to a multiparty political system. H. A. Yücel and İ. H. Tonguç were fired one after the other [Pazar, 2001: 105]. İ. İnönü was forced to distance himself from the Village Institutes in order to avoid political issues as the Democratic Party grew stronger [Avcıoğlu, 1969: 238].

In 1947, amendments were made to the «Regulations on Village Institutes», prohibiting students from holding meetings, conferences, and distributing books, magazines, and brochures. Smoking and alcohol bans were no longer imposed by the institutes themselves, but by the Ministry of National Education [MEB, 1947].

The Democratic Party took control after the nation's elections in 1950. The Village Institutes' demise began with these political shifts. During this period, the new government also established close relations with the United States. In this context the new administration chose to invite American scholar Kate Wofford, who had studied in the Turkish intellectual community from 1951 to 1955, in addition to standardizing them. The American expert's approach was motivated by her external and comparative research perspective, allowing her to examine the Village Institutes outside the framework of the internal Turkish ideological discussion.

She cited the Village Institutes' political roots and contended that they were ineffectual. K. Wofford's criticism was also linked to the onset of the Cold War and the change of power in Türkiye, focusing on the collectivist and ideological aspects of the Village Institutes. Elements of communal work and living were

perceived as potentially socialist, heightening political and public suspicion. Thus, K. Wofford pointed to both organizational and ideological risks, which aligned with the interests of the new administration. She suggested turning them into vocational schools by combining them with teacher training colleges [Kirby, 2019: 495–499].

As a result of all these actions, Law № 6234 was adopted on January 27, 1954. According to this law, Village Institutes were transformed into Primary teacher training schools (Tangülü, 2012: 404). Thus ended the history of the Village Institutes that represented the most concrete solution to the problem of the village and education.

The Village Institutes became unique educational institutions, unparalleled in Türkiye. Compared to other well-known projects, such as the Gülen Schools, they cannot be considered a direct borrowing or continuation of the Village Institutes model. These schools were formed in different social and institutional conditions and represented an adaptive innovation, combining elements of religious and ethical tradition, a secular educational organization, and global educational standards.

Conclusion. During the one-party rule, the Republic of Türkiye's most ambitious and contentious cultural and educational policy initiatives were the Village Institutes. By training new citizens who could both educate and uphold republican values, these organizations aimed to modernize the countryside.

Turkish culture played a significant role in the Village Institutes' educational system, according to an examination of the curricula and textbooks used in 1943 and 1947. A set of concepts on national identity, historical memory, and the cultural legacy of the Turkish people was established through the teaching of Turkish language, history, geography, music, and art.

The Village Institutes had an ideological basis at the same time. This showed up as political control, ideological interpretations of history and culture, and humanistic discourse. During the shift to a multi-party system, some members of the public and officials criticized these paradoxical aspects.

Despite their brief existence, Village Institutes have significantly improved the rural population's cultural and educational standards. These organizations' experiences show that there is a lot of promise for modernization when education is used as a tool for cultural reform. However, societal factors and ideals must be considered in this process.

Therefore, Village Institutes serve as an illustration of how a nation's cultural policy can lead to both social conflict and advancement.

Literature

- Akalın, 1945 – *Akalın B.* Köy Enstitülerinde Müzik Eğitimi Klavuzu. İstanbul: Köy Enstitüleri Yayınları, 1945. 310 s.
- Akdoğan, 2016 – *Akdoğan E.M.* Köy Enstitülerine Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2016. 252 s.
- Avcıoğlu, 1969 – *Avcıoğlu D.* Türkiye'nin Düzeni (Dünü, Bugünü, Yarını). İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1969. 609 s.
- Baltacıoğlu, 1942 – *Baltacıoğlu I.H.* Türke Doğru. İstanbul: Kültür Basımevi, 1942. 183 s.
- Cimi, 2001 – *Cimi M.* Tonguç Baba. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001. 300 s.
- Duran, 1938 – *Duran F.S.* Umumi Coğrafya Dersleri. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938. 424 s.
- Göğüş, Demiray, 1946 – *Göğüş B., Demiray K.* Türkçe I. İstanbul: MEB Yayınları, 1946. 150 s.
- Göğüş, Demiray, 1950 – *Göğüş B., Demiray K.* Türkçe III. İstanbul: MEB Yayınları, 1950. 248 s.
- Gök, 1999 – *Gök F.* 75 Yılda Eğitim. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999. 382 s.
- Günaltay, 1939 – *Günaltay Ş.* Tarih I. İstanbul: Maarif Yayınları, 1939. 436 s.
- Kaplan, 2002 – *Kaplan M.* Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002. 272 s.
- Karaömerlioğlu, 2021 – *Karaömerlioğlu M.A.* Köy Enstitüleri. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2021. 688 s.
- Kazancıoğlu, 1938 – *Kazancıoğlu A.S.* Yeni Orta Coğrafya. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938. 138 s.
- Kirby, 2019 – *Kirby F.* Türkiye'de Köy Enstitüleri. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2019. 528 s.
- Kökdemir, 1939 – *Kökdemir B.* Yeni İjyen. İstanbul: Maarif Yayınları, 1939. 266 s.
- Köstüklü, 2007 – *Köstüklü N.* Kâzım Karabekir ve Eğitim. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007. 272 s.
- Maarif Vekilliği, 1942 – *Maarif Vekilliği // Tebliğler Dergisi.* 1942. № 188 (5). S. 1.
- Maarif Vekilliği, 1943 – *Maarif Vekilliği.* Köy Enstitüleri Öğretim Programı. Ankara: Maarif Basımevi, 1943. 191 s.
- Maarif Vekilliği, 1947 – *Maarif Vekilliği.* Köy Enstitüleri Öğretim Programı. Ankara: MEB Yayınları, 1947. 277 s.
- Mansel, Baysun, Karal, 1942a – *Mansel A.M., Baysun C., Karal E.Z.* Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi. İstanbul: Maarif Yayınları, 1942. 208 s.
- Mansel, Baysun, Karal, 1942b – *Mansel A.M., Baysun C., Karal E.Z.* Orta Çağ Tarihi. İstanbul: Maarif Yayınları, 1942. 168 s.
- MEB, 1947 – *Milli Eğitim Bakanlığı.* Köy Enstitüleri Yönetmeliği. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Pazar, 2001 – *Pazar M.* Demokratik Eğitimde Bir Anıt Kurum Köy Enstitüleri. Ankara: Güldiken Yayınları, 2001. 192 s.
- Seymen, 1950 – *Seymen R.* Yeni Coğrafya Dersleri. İstanbul: Ders Kitapları Türk Ltd., 1950. 160 s.
- Tahir, 2019 – *Tahir K.* Bozkırdaki Çekirdek. İstanbul: İthaki Yayınları, 2019. 452 s.
- Taner, 1940 – *Taner A.H.* Ortaokul İçin Tarih. İstanbul: Maarif Yayınları, 1940. 170 s.

Tangülü, 2012 – *Tangülü Z.* Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları // *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. 2012. № 10 (2). Ss. 389–410.

Tonguç, 1945 – *Tonguç İ.H.* Köy Eğitimi ve Öğretimi Amaçları // *Köy Enstitüleri*. 1945. № 2. S. 3.

Türkoğlu, 2024 – *Türkoğlu P.* Tonguç ve Enstitüleri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024. 677 s.

Unat, 1941 – *Unat F.R.* Ortaokul için Tarih I. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941. 268 s.

Uygur, 1963 – *Uygur A.* Köy Enstitüleri'nin İç Yüzü // *Türk Yurdu*. 1963. № 3. S. 6.

References

- Akalin, 1945 – *Akalin B.* Köy Enstitülerinde Müzik Eğitimi Klavuzu [Guide to Music Education in Village Institutes]. İstanbul: Köy Enstitüleri Yayınları, 1945. 310 p. [in Turkish]
- Akdogan, 2016 – *Akdogan E.M.* Köy Enstitülerine Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi [Educational Philosophy of Village Institutes and Teaching of History and Citizenship]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2016. 252 p. [in Turkish]
- Avcioglu, 1969 – *Avcioglu D.* Türkiye'nin Düzeni (Dunu, Bugunu, Yarini) [The Order of Turkey (Yesterday, Today, Tomorrow)]. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1969. 609 p. [in Turkish]
- Baltacıoglu, 1942 – *Baltacıoglu İ.H.* Turke Dogru [Towards Turkism]. İstanbul: Kültür Basımevi, 1942. 183 p. [in Turkish]
- Cimi, 2001 – *Cimi M.* Tonguc Baba [Father Tonguc]. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001. 300 p. [in Turkish]
- Duran, 1938 – *Duran F.S.* Umumi Coğrafya Dersleri [General Geography Lessons]. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938. 424 p. [in Turkish]
- Gogus, Demiray, 1946 – *Gogus B., Demiray K.* Türkçe I [Turkish Language I]. İstanbul: MEB Yayınları, 1946. 150 p. [in Turkish]
- Gogus, Demiray, 1950 – *Gogus B., Demiray K.* Türkçe III [Turkish Language III]. İstanbul: MEB Yayınları, 1950. 248 p. [in Turkish]
- Gök, 1999 – *Gök F.* 75 Yılda Eğitim [Education in 75 Years]. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999. 382 p. [in Turkish]
- Gunaltay, 1939 – *Gunaltay S.* Tarih I [History I]. İstanbul: Maarif Yayınları, 1939. 436 p. [in Turkish]
- Kaplan, 2002 – *Kaplan M.* Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri [The Enlightenment Revolution and Village Institutes]. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002. 272 p. [in Turkish]
- Karaomerlioglu, 2021 – *Karaomerlioglu M.A.* Köy Enstitüleri [Village Institutes]. In: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm [Political Thought in Modern Turkey: Kemalism]. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2021. 688 p. [in Turkish]
- Kazancıoglu, 1938 – *Kazancıoglu A.S.* Yeni Orta Coğrafya [New Middle School Geography]. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938. 138 p. [in Turkish]
- Kirby, 2019 – *Kirby F.* Türkiye'de Köy Enstitüleri [Village Institutes in Turkey]. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2019. 528 p. [in Turkish]
- Kokdemir, 1939 – *Kokdemir B.* Yeni Hijyen [New Hygiene]. İstanbul: Maarif Yayınları, 1939. 266 p. [in Turkish]
- Kostuklu, 2007 – *Kostuklu N.* Kazım Karabekir ve Eğitim [Kazım Karabekir and Education]. Konya: Cizgi Kitabevi Yayınları, 2007. 272 p. [in Turkish]
- Maarif Vekilligi, 1942 – *Maarif Vekilligi. Tebliğler Dergisi* [Official Bulletin]. 1942. № 188 (5). P. 1. [in Turkish]
- Maarif Vekilligi, 1943 – *Maarif Vekilligi.* Köy Enstitüleri Öğretim Programı [Village Institutes Curriculum]. Ankara: Maarif Basımevi, 1943. 191 p. [in Turkish]
- Maarif Vekilligi, 1947 – *Maarif Vekilligi.* Köy Enstitüleri Öğretim Programı [Village Institutes Curriculum]. Ankara: MEB Yayınları, 1947. 277 p. [in Turkish]
- Mansel, Baysun, Karal, 1942a – *Mansel A.M., Baysun C., Karal E.Z.* Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi [Modern and Contemporary History]. İstanbul: Maarif Yayınları, 1942. 208 p. [in Turkish]
- Mansel, Baysun, Karal, 1942b – *Mansel A.M., Baysun C., Karal E.Z.* Orta Çağ Tarihi [History of the Middle Ages]. İstanbul: Maarif Yayınları, 1942. 168 p. [in Turkish]
- MEB, 1947 – *Milli Eğitim Bakanlığı.* Köy Enstitüleri Yönetmeliği [Regulation on Village Institutes]. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947. [in Turkish]
- Pazar, 2001 – *Pazar M.* Demokratik Eğitimde Bir Anıt Kurum Köy Enstitüleri [Village Institutes as a Monumental Institution in Democratic Education]. Ankara: Guldiken Yayınları, 2001. 192 p. [in Turkish]
- Seymen, 1950 – *Seymen R.* Yeni Coğrafya Dersleri [New Geography Lessons]. İstanbul: Ders Kitapları Türk Ltd., 1950. 160 p. [in Turkish]
- Tahir, 2019 – *Tahir K.* Bozkırdaki Çekirdek [The Seed in the Steppe]. İstanbul: İthaki Yayınları, 2019. 452 p. [in Turkish]
- Taner, 1940 – *Taner A.H.* Ortaokul İçin Tarih [History for Secondary School]. İstanbul: Maarif Yayınları, 1940. 170 p. [in Turkish]
- Tangulu, 2012 – *Tangulu Z.* Democratic Party Period Education Policies. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. 2012. № 10 (2). Pp. 389–410. [in Turkish]
- Tonguc, 1945 – *Tonguc İ.H.* Köy Eğitimi ve Öğretimi Amaçları [Aims of Village Education and Instruction]. *Köy Enstitüleri*. 1945. № 2. P. 3. [in Turkish]
- Türkoglu, 2024 – *Türkoglu P.* Tonguc ve Enstitüleri [Tonguc and His Institutes]. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024. 677 p. [in Turkish]
- Unat, 1941 – *Unat F.R.* Ortaokul İçin Tarih I [History I for Secondary Schools]. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941. 268 p. [in Turkish]
- Uygur, 1963 – *Uygur A.* Köy Enstitülerinin İç Yüzü [The Inner Face of Village Institutes]. *Türk Yurdu*. 1963. № 3. P. 6. [in Turkish]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 66–76
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ MPHTI/ IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_66-76

THEORETICAL AND SOURCE BASE FOR THE STUDY OF HISTORY OF KAZAKHSTANI PRISONERS OF WAR IN CONCENTRATION CAMPS ON THE TERRITORY POLAND DURING THE WORLD WAR II

Aliya Amangalykyzy Sissenbayeva¹, Manara Chaltenovna Kalybekova²

¹ Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan) Junior researcher, doctoral student

<https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

² Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences

<https://orcid.org/0000-0001-5194-6136> E-mail: k.manara@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Sissenbayeva A.A., Kalybekova M.Ch., 2026

Abstract. Introduction. This article examines the theoretical and source base for the study of history of kazakhstani prisoners of war in concentration camps on the territory of Poland during the World War II. The stages of historiography on this issue are systematized and analyzed, from the Soviet period to the present day, including both kazakhstani and foreign historiography. The study presents and analyzes archival documents and materials introduced into academic circulation for the first time, enabling the reconstruction of an objective historical narrative and the identification of the methodological approaches employed. *The aim and objectives* of the research are to analyze and systematize the theoretical and source-based foundations for the study of the history of Kazakhstani prisoners of war in concentration camps on Poland territory during the World War II. Based on this goal, the study seeks to: identify the features of how this issue was studied during the Soviet period; analyze the works of Kazakhstani historians during the years of independence; and, based on the research of Russian, Poland, and German scholars, conduct a comparative analysis of the concepts developed on this issue. *Results.* The study found that the issue of Kazakhstani prisoners of war has been unevenly studied in historiography. During the Soviet period, for ideological reasons, this topic remained on the periphery of scholarly attention, and prisoners of war were not considered a distinct social group. The fates of kazakhstani soldiers who ended up in concentration camps in Poland were not the subject of specialized research. Only during the years of Kazakhstan's independence, due to expanded access to archival documents, did the issue of Kazakhstani prisoners of war gradually enter scholarly circulation. However, in most studies, Kazakhstani prisoners are still considered as part of the general mass of Soviet prisoners of war. In Poland and German historiography, individuals from Kazakhstan are generally not distinguished by nationality and are most often described simply as «Soviet military personnel». *Conclusion.* Thus, the history of studying the issue of Kazakhstani prisoners of war in concentration camps on the territory of Poland during the World War II has not yet received a complete,

systematic, and applied study. Ideological restrictions during the Soviet period significantly hindered its scholarly understanding. Only after Kazakhstan gained independence did this topic begin to be studied from a new perspective; however, a significant portion of archival materials remains inaccessible to researchers. In the future, fundamental research is needed on the fates of Kazakhstani prisoners of war and the conditions of their detention in concentration camps on Poland territory. Conducting such research will help fill the «gaps in history» in the history of Kazakhstan and contribute to preserving the historical memory of war victims.

Keywords: Concentration camp, World War II, prisoners of war, archival data, documentary database.

For citation: Sissenbayeva A.A., Kalybekova M.Ch. Theoretical and source base for the study of history of kazakhstani prisoners of war in concentration camps on the territory Poland during the World War II // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No 1. Pp. 66–76. [in Eng]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_66-76

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЛЬША ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ДЕРЕКТІК НЕГІЗІ

Алия Амангалиқызы Сисенбаева¹, Манара Чальтеновна Калыбекова²

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй. Әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы қ., Қазақстан Республикасы)
Докторант
<https://orcid.org/0000-0002-5299-8250> E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көш., 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0001-5194-6136> E-mail: k.manara@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Польша территориясындағы концлагерьлерде болған қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын зерттеудің теориялық және деректік негіздері қарастырылған. Зерттеу барысында осы мәселені зерттеу бойынша тарихнамалық кезеңдері жүйелендіріліп, талданды: Совет кезеңінен бастап бүгінгі күнге дейінгі кезең, оның ішінде қазақстандық және шетелдік тарихнама да қамтылды. Сондай-ақ, ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған архивтік құжаттар мен материалдар талданды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Польша аумағындағы концлагерьлерде болған қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын зерттеудің теориялық және деректік негіздерін талдау және жүйелеу. Белгіленген мақсатқа сүйене отырып, мыналар қарастырылды: Советтік кезеңде мәселені зерттеудің ерекшеліктерін анықтау; тәуелсіздік жылдарында қазақстандық тарихшылардың еңбектерін талдау; ресейлік, поляк және неміс ғалымдарының зерттеулері негізінде осы мәселеге қатысты қалыптасқан концепцияны салыстырмалы талдау жүргізу. Нәтижелер. Зерттеу барысында анықталғандай, қазақстандық әскери тұтқындар мәселесі тарихнамада біркелкі зерттелмеген, өйткені Кеңес кезеңінде идеологиялық себептерге байланысты бұл тақырып ғылыми назардан шет қалған және тұтқындар дербес әлеуметтік топ ретінде қарастырылмаған. Польша территориясындағы концлагерьлерге түскен қазақстандық сарбаздардың тағдыры арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Тек тәуелсіздік жылдарында архивтік құжаттарға қолжетімділіктің кеңеюі нәтижесінде қазақстандық әскери тұтқындардың мәселесі біртіндеп ғылыми айналымға енді. Дегенмен, зерттеулерде қазақстандық әскери тұтқындар әлі де көбінесе жалпы кеңестік әскери тұтқындардың құрамында қарастырылады. Польша және Германия тарихнамасында Қазақстаннан шыққан әскери қызметшілер әдетте ұлттық белгілері бойынша бөлінбейді және көбінесе «Кеңес Одағы әскери қызметшілері» ретінде сипатталады. *Қорытынды.* Осылайша, Польша территориясындағы концлагерьлерде болған қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын зерттеу қазіргі уақытқа дейін толық жүйелік қолданбалы зерттеуді ала қоймаған. Тек Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана бұл тақырып жаңа қырынан зерттеле бастады, алайда архивтік материалдардың едәуір бөлігі әлі де зерттеушілерге

қолжетімсіз болып отыр. Болашақта қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры, олардың Польша территориясындағы концлагерьлерде ұстау жағдайлары жөнінде фундаменталды зерттеулер жүргізу қажет. Мұндай зерттеулер Қазақстан тарихындағы «ақтаңдақтарды» толтыруға және соғыс құрбандары туралы тарихи есте сақтауды сақтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: концлагерь, Екінші дүниежүзілік соғыс, әскери тұтқындар, архив деректері, деректік база.

Дәйексөз үшін: Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Польша территориясындағы концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындар тарихын зерттеудің теориялық-деректік негізі // Отан тарихы. 2026. Т. 29 № 1. 66–76-бб. [ағылш. тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_66-76

ТЕОРЕТИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ БАЗА ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ В КОНЦЕНТРАЦИОННЫХ ЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Алия Амангалиқызы Сисенбаева¹, Манара Чальтеновна Калыбекова²

¹Казахский Национальный университет им. аль-Фараби. пр. Аль-Фараби 71,
(050040, г. Алматы, Республика Казахстан)

Докторант

<https://orcid.org/0000-0002-5299-8250> E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

²Институт истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко., 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0000-0001-5194-6136> E-mail: k.manara@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается теоретико-источниковедческая база изучения истории военнопленных-казахстанцев в концентрационных лагерях на территории Польши в годы Второй мировой войны. Систематизируются и анализируются этапы историографии по изучению данной проблемы, начиная с советского периода по сегодняшний день, включая казахстанскую и зарубежную историографию. Также дается описание и анализ архивных документов и материалов, которые вводятся впервые в научный оборот и что позволяет создать объективную картину исторической правды и определить методологические особенности изучения. *Цель и задачи исследования* заключаются в анализе и систематизации теоретико-источниковедческой базы изучения истории военнопленных-казахстанцев в концентрационных лагерях на территории Польши в годы Второй мировой войны. Исходя из поставленной цели, предполагается: определить особенности изучения проблемы в советский период; проанализировать труды казахстанских историков в годы независимости; на основе исследований российских, польских и немецких ученых провести сравнительный анализ выработанной концепции по данной проблеме. *Результаты.* В ходе исследования установлено, что проблема казахстанских военнопленных в историографии изучена неравномерно, так как в советский период данная тема по идеологическим причинам оставалась на периферии научного внимания и военнопленные не рассматривались как самостоятельная социальная группа. Судьбы казахстанских солдат, оказавшихся в концлагерях на территории Польши, не становились предметом специального исследования. Лишь в годы независимости в результате расширения доступа к архивным документам, проблема казахстанских военнопленных начала постепенно входить в научный оборот. Однако в большинстве своем в исследованиях казахстанские военнопленные по-прежнему рассматриваются в составе общей массы советских военнопленных. В польской и немецкой историографии выходцы из Казахстана, как правило, не выделяются по национальному признаку и чаще всего характеризуются как «военнослужащие Советского Союза». *Заключение.* Таким образом, история изучения проблемы казахстанских военнопленных, находившихся в концентрационных лагерях на территории Польши в годы Второй

мировой войны, до настоящего времени не получила полного системного прикладного исследования. Идеологические ограничения советского периода существенно препятствовали ее научному осмыслению. Лишь после обретения независимости Казахстаном данная тема стала изучаться в новом ракурсе, однако значительная часть архивных материалов по-прежнему не доступна для исследователей. В перспективе необходимы фундаментальные исследования судеб казахстанских военнопленных, условий их содержания в концлагерях на территории Польши. Реализация таких исследований позволит восполнить «белые пятна» в истории Казахстана и будет способствовать сохранению исторической памяти о жертвах войны.

Ключевые слова: концентрационный лагерь, Вторая мировая война, военнопленные, архивные данные, источниковедческая база.

Для цитирования: Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч. Теоретико- источниковедческая база изучения истории военнопленных-казахстанцев в концентрационных лагерях на территории Польши в годы Второй мировой войны // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 66–76. [на англ. яз]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_66-76

Introduction. The World War II left a profound mark on both global and national historical consciousness as one of the bloodiest and most tragic periods in human history. The severe consequences of this war affected all peoples of the Soviet Union, including the Kazakh population. Over 1.2 million Kazakhs were mobilized to the front, and hundreds of thousands of soldiers were captured by the enemy and became prisoners of war. A significant portion of them were placed in concentration and prisoner-of-war camps on the territory of Poland.

However, during the Soviet period, the topic of prisoners of war was ideologically «closed», and captured soldiers were often labeled as «traitors». As a result, the history of Kazakh prisoners of war in camps on Poland territory remained largely unstudied for a long time and was excluded from collective memory. One of the main reasons for the lack of research on this topic in the post-war Soviet era was the official position of the Soviet authorities. This perspective was codified in Order No. 270 issued by the Headquarters of the Supreme High Command of the Red Army on 16 August 1941. The document stated: *«I ORDER:

Commanders and political officers who remove their insignia during battle and desert to the rear or surrender to the enemy are to be considered malicious deserters, and their families are to be arrested as families of deserters who violated their oath and betrayed their Motherland. All superior commanders and commissars are obligated to execute such deserters from the ranks on the spot.»* [Headquarters of the Supreme High Command of the Red Army, 1941: 476]. This document was clearly significant for maintaining military discipline and ideological conformity. However, the scarcity of archival data regarding prisoners in Poland and other occupied territories resulted in a fragmentary historiographical record. The relevance of this issue lies in the necessity to restore historical justice, to reconstruct, based on archival sources, the fate of Kazakhs who suffered during the war, and to commemorate their heroism in the collective memory of future generations. Furthermore, this topic holds international significance as it contributes to a broader understanding of the humanitarian and ethical dimensions of the World War II.

The relevance of this study can be supported by several factors. First, Poland researcher Grzegorz Motyka, citing Wiesław Marchik, noted that «within the borders of modern Poland, according to Wiesław Marchik's calculations, there were 77 such camps» [Motyka, 2021: 23]. This evidence demonstrates that Poland territory was one of the major centers of the prisoner – of – war system during the World War II. The ninth volume of Prisoners of War – Kazakhs of the World War II. Akmolinsk Region. Collection of Documents and Materials [Collection of Documents, 2022: 632] provides a list of approximately 50 concentration camps located in Poland territory [Collection of Documents, 2022: 24 – 44]. Establishing the precise conditions of Soviet prisoners, including Kazakhs, within the camp system in Poland allows for the restoration of historical justice.

Second, in Russian historiography, a special commission conducted research in Poland territory in the year following the end of the war. The study revealed memoirs and previously classified archival documents. Some of these materials, published in the first compilation of documents, pertain to the Extraordinary State Commission's investigations into the cruelties committed by the German-Fascist invaders and their collaborators. These materials detail the history of concentration camps in the region, the capture of prisoners, their conditions, and the forensic examinations of burial sites. Among these sources, the presence

of Kazakh prisoners is specifically noted: «all other people were divided into three groups by nationality. In one were Russians, in another – Ukrainians, and in the third – Kazakhs...» [1947: 9].

The issues described above indicate that Soviet prisoners of war in camps on Poland territory, including Kazakh prisoners, were ethnically categorized and treated as a distinct group. This evidence enables researchers to determine the specific features of Kazakh prisoners' experiences during the war, clarifying their social and legal conditions under the camp regime. Additionally, the forensic examinations, burial site data, and witness testimonies documented by the Extraordinary State Commission provide a comprehensive basis for studying the operational mechanisms of the camp system in Poland, its criminal nature, and the human losses it caused.

Materials and Methods. The empirical basis of this study consists of the works of foreign and domestic historians devoted to the issue of prisoners of war during the World War II. In particular, the research draws upon historical studies published during the Soviet period, as well as publications by Russian, Poland, and German scholars, and the works of Kazakh researchers produced in the years of independence. In addition, archival document collections related to the topic of prisoners of war were analyzed, with special emphasis on the materials of the Extraordinary State Commission concerning several camps located on the territory of Poland. These include: Report of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Crimes of the German-Fascist Invaders and Their Accomplices. On Crimes Committed by the German Government and the German High Command against Soviet Prisoners of War in the Lamsdorf Camp [1946: 34]; Report of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Crimes of the German-Fascist Invaders and Their Accomplices. On the Murder of Soviet Prisoners of War by the Germans in the Area of the City of Ostrow Mazowiecki in Poland [1947: 37]; On the Murder of Soviet Prisoners of War by the Germans in the Demblin Fortress (Ivangorod) and in Several Other German Camps on the Territory of Poland [1948: 46]; as well as the collection of scholarly articles Soviet Prisoners of War during the World War II on Poland Lands [2021: 196].

A comprehensive set of historical and cognitive research methods was employed in this study. The historical-chronological method was used to identify the stages in the historiographical study of the issue of Kazakh prisoners of war. The historiographical analysis made it possible to examine the content and orientations of scholarly works produced in different periods. The comparative-historical method was applied to determine the level of attention given to the issue of Kazakh prisoners of war in foreign and domestic research. In addition, the methods of systematization and generalization served as the basis for synthesizing the scholarly conclusions obtained.

Discussion. In national historical studies, there are virtually no direct or dedicated studies to date on the issue of Kazakh prisoners of war in concentration camps located in the territory of Poland during the World War II. This topic has primarily been examined within the broader context of the history of Soviet prisoners of war, with Kazakh prisoners rarely treated as a distinct research subject.

In the course of studying this issue, an archival collection preserved at the World Literature Department of the National Library of the Republic of Kazakhstan was identified. This collection is based on materials produced by a special commission established in Poland immediately after the end of the war. During the commission's work, memoirs, eyewitness testimonies, and official documents that had previously held «classified» status were introduced into scholarly circulation. As a result, the first compilation of documentary materials dedicated to the history of Soviet prisoners of war in concentration camps on Poland territory was published.

In particular, the materials of the Extraordinary State Commission for the establishment and investigation of the crimes committed by the German-Fascist invaders and their collaborators possess significant source value. The documentary collection published in 1947, entitled Report of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Crimes of the German-Fascist Invaders and Their Accomplices. On the Murder of Soviet Prisoners of War by the Germans in the Area of the City of Ostrow Mazowiecki in Poland [Collection, 1947], provides a comprehensive description of the functioning of concentration camps on the territory of Poland.

This collection contains detailed information on the history of the concentration camps located near the settlements of Grądy and Komarowo in the vicinity of the city of Ostrow Mazowiecki, situated approximately 100 kilometers northeast of Warsaw. It documents the transfer of Soviet prisoners of war to these camps, the internal camp regime, and the results of forensic medical examinations conducted at the burial sites of deceased prisoners. Based on the documentary evidence, it was established that more than 67,000 Soviet prisoners of war were held in these camps: «The Commission established the fact of the

deliberate extermination by the German-Fascist invaders of more than 67,000 Soviet prisoners of war in two camps in the area of the city of Ostrow Mazowiecki» [Collection, 1947: 3].

This conclusion was drawn on the basis of eyewitness testimonies obtained from 26 residents of the city of Ostrow Mazowiecki and nearby villages, as well as the results of forensic expert examinations [Collection, 1947: 3]. The facts and statistical data presented in the collection were obtained through a comprehensive investigation conducted by a special commission and are therefore considered reliable from a source-critical perspective. These materials should be introduced into scholarly circulation as an essential source for the study of the history of Kazakh prisoners of war who were held in concentration camps on the territory of Poland.

In addition, in 2022 a regional documentary collection based on the materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (covering the 1920s–1950s) was published. Volume 9 of Kazakh Prisoners of War of the World War II. Akmolinsk Region. Collection of Documents and Materials [2022: 632], entitled Kazakh Prisoners of War during the World War II. Akmolinsk Region, represents the first publication devoted to the fates of Kazakh prisoners of war who were captured during the World War II and who, after the end of the war, resided in or returned to the territory of Akmolinsk Region and the city of Akmolinsk. The biographical data presented in the volume were compiled on the basis of archival documents relating to both the wartime and post-war periods. This publication is intended for researchers, scholars, and all readers interested in the fate of Kazakh prisoners of war who were long considered «missing in action». It constitutes an important source describing the organization and functioning of the system of prisoner – of – war camps (camp infrastructure) established by the German authorities during the World War II. The documents provide a step-by-step account of the trajectory of Red Army servicemen following their capture, including their transfer, accommodation, registration, and utilization as forced labor. The publication demonstrates that the German prisoner-of-war camp system was strictly organized yet repressive in nature and characterized by gross violations of human rights. This evidence is of particular importance for the historical interpretation of the harsh conditions endured by Soviet prisoners of war, including Kazakhs, held in concentration camps on the territory of Poland. One of the key documents included in the volume is the Reference on the Dislocation of German Prisoner-of-War Camps during the Great Patriotic War of 1941 – 1945, which lists the names of prisoner-of-war camps established by Nazi Germany and identifies their geographical locations.

The reference lists a total of 546 camps, among which prisoner-of-war camps known as Stalags occupy a prominent place. These camps were primarily intended for Soviet prisoners of war from the ranks and non-commissioned officers. According to the data presented in the table, the camps were located not only within the territory of Germany but also in occupied Poland and the Baltic region.

The dislocation data contained in the document demonstrate the large-scale organization of the German prisoner-of-war system. The wide geographical distribution of the camps indicates that they formed part of a broader policy aimed at the mass control, exploitation of forced labor, and isolation of prisoners of war. Moreover, millions of Soviet servicemen, including soldiers from Kazakhstan, passed through these camps.

Results. Foreign studies, including those on the postwar period of the Soviet Union, indicate that the fate of Soviet soldiers held as prisoners in the territory of Poland began to be systematically investigated by the State Extraordinary Commission from 1945. This commission published its work as official documents, which included records on the history of concentration camps in the region, the arrival of Soviet military prisoners, the camp regime, and forensic examinations of burial sites. The commission included medical experts, physicians, and other specialists. The acts documented the existence of concentration camps managed under the Third Reich leadership, including atrocities committed against the prisoners, particularly Soviet soldiers. These were established through exhumations, examinations of human remain, and corroborated eyewitness accounts. For example: «On the murder of Soviet prisoners of war by the Germans in the fortress of Demblin (Ivangorod) and in some other German camps on the territory of Poland» [Collection, 1948: 46]. After the war, the Soviet government sent the Extraordinary State Commission. Its members included representatives of the Ministry of Justice, professors of medicine, chief forensic experts, and other officials. From the Poland side, the commission included the Deputy Minister of Justice, the Deputy Prosecutor of the Appellate Court, and the Deputy Prosecutor of the Warsaw District Court. Datner, in his work «Crimes of the German-Fascist Wehrmacht against prisoners of war during the World War II», discusses several camps located in the territory of Poland, including the camp at Demblin, also known as Frontstalag No. 307. According to Datner, this encompassed four facilities: Demblin, Zazheche, Ponyatova, and the camp infirmary «Bolonja». Through this stalag, approximately 180,000 Soviet soldiers passed, with

around 100,000 present at the end of 1941 and the beginning of 1942. Over 80,000 Soviet soldiers died in the stalag [Datner, 1961: 361]. According to the commission, between 1941 and 1942, 132,000 Soviet soldiers perished due to starvation, torture, shootings, poisoning, and the spread of infectious diseases [Collection, 1948: 4]. These figures provide insight into the daily life of Soviet prisoners and reflect one of the most tragic aspects of the World War II: the mass extermination of prisoners of war. One such site of horrific crimes was the Demblin fortress, known as Ivangorod. Here, as in other German camps in Poland, Soviet military prisoners were subjected to systematic brutality and killing. These events require careful analysis not only to understand the scale of the tragedy but also the underlying causes. Datner's accounts discuss the camps in Poland, providing commentary based on the work of the aforementioned commission.

From June 1941 until the end of the World War II, there is still no consensus among researchers regarding the total number of Soviet soldiers captured by the Germans. For instance, the Poland scholar Jakub Wojtkowiak, citing K. Streit in his article, estimates the total number of Soviet prisoners at 5.7 million, of whom 3.3 million (57.8%) died in captivity [Wojtkowiak, 2017: 18]. The question of why the number is so high is addressed in K. Streit's study, which is considered a «classic» in this field. As noted above, the figures for the total number of Soviet military prisoners and those who perished in German captivity are regarded as the most objective to date and remain evidence of the criminal actions of the fascist regime.

Since 1990, a new stage has begun in the study of this issue. During this period, reference works and encyclopedias containing information on Soviet prisoners of war began to appear, such as «Who Was Who in the Great Patriotic War 1941–1945: A Concise Reference» and «Reference on the Preservation of Documents on German Fascist Camps, Ghettos, Other Places of Forced Detention, and the Forced Labor of Citizens to Germany and Other European Countries during the Great Patriotic War 1941–1945», among others. In addition, the fate of Soviet prisoners of war is analyzed in N.P. Dembitsky's research «Sudyba Plennykh» («The Fate of Prisoners»), where the historiography of the Great Patriotic War is divided into two stages. The first stage, 1941 – 1945, describes the initial period of research on the conditions of Soviet prisoners of war. A key feature of this period was the relatively closed nature of information. During the war, both Soviet and foreign press published only limited information, which included the harsh living conditions of Soviet prisoners, the cruelty of German military personnel, and the failure of the Wehrmacht to comply with international obligations. The second stage covers the years 1956 – 2003. This period is considered an active phase in the scientific study of Soviet prisoners of war in the USSR and later in the post-independence period. The starting point of research is the 29 June 1956 decree of the CPSU Central Committee and the Council of Ministers of the USSR, «On the Elimination of Violations of the Rights of Former Prisoners of War and Their Families», as well as the decisions of the 20th Party Congress. It should also be noted that foreign historians studied this problem significantly earlier than Soviet researchers. Among them were E. Andreeva, N. Bettl, A. Vert, D. Gerns, A. Dallin, S. Datner, N. Tolstoy, S. Frölich, I. Hoffmann, W. Shirer, and others [Dembitsky, 2004].

The issue of prisoners of war, within the scope of this research, is examined through the example of Soviet military personnel during the World War II, who constituted the largest category of victims. In connection with this issue, research based on archival materials began to emerge in the 1990s. Scholar P. Polyan, in his work, comprehensively and systematically described the fate of Soviet prisoners of war, citizens subjected to forced labor by German occupiers in Germany during World War II, deported individuals, and those who returned to the USSR after the war [Polyan, 2002]. Kazakh historian G. Kokebayeva highlighted the significance of this study, noting that «the author considers Soviet prisoners of war as defenseless victims crushed between two dictators» [Kokebayeva, 2022: 17]. Another foundational work on this topic is P. Polyan and N. Pobl's «Nam zapretili belyi svet...», which examines diaries of captured soldiers, memoirs of military personnel, and post-war issues. The core of this collection is formed by five diaries, including the diary of G.Saenko, a resident of occupied Taganrog; the accounts of two Ostarbeiters, B.Andreev and V. Baranov; the diary of former prisoner of war Vasilii Pakhomov, deported to Germany as an Ostarbeiter; and the memoirs of military prisoner Sergey Voropaev [Polyan, 2006]. These diaries represent unique primary sources, illustrating the personal experiences of civilians during the war, forced laborers, and military prisoners. One such Kazakh soldier who was captured in a Poland concentration camp was Sergey Voropaev, taken prisoner in 1943 at a young age. Voropaev kept a diary documenting the harsh conditions and strict regime of the Nazi camp. His diary serves as both a personal chronicle and a historical source, providing crucial testimony regarding the varied experiences encountered by Kazakh soldiers in the Soviet army [Prostor, 2005: 135–149]. The reliance on primary sources is a defining feature of

this work, as personal diaries and memoirs reveal subjective aspects of wartime experience that are often absent from official documents. Such sources allow the study of World War II and its aftermath not merely as a collection of political or military events, but as a reflection of daily life under occupation, the specific features of camp regimes, and the socio – psychological consequences of forced labor and imprisonment.

Although research on the history and fate of Kazakh prisoners of war in the territory of Poland has been limited within Kazakh historiography, there are nonetheless a number of domestic studies. The study of Kazakh prisoners of war developed gradually, shaped by specific historical and political circumstances. Chronologically, research begins with works produced in the immediate post-war years and continues through the period of independence, during which legal, archival, and source-based opportunities expanded. Over time, the scope and content of these studies have broadened: initially, the focus was on determining the general contribution of Kazakh participants in the war, while later research treated the issue of prisoners of war as an independent object of study. In this regard, the works discussed below highlight, in both a chronological and source-based perspective, the evolution of the study of prisoners of war in Kazakh historiography, the expansion of the documentary base, and the transformation of research methodologies.

These works include some of the earliest studies on Kazakh citizens who participated in World War II, such as those by A. Nuspbekov [Nusupbekov, 1947: 73–84], historian K.S. Aldazhumanov, articles by T.B. Balakaev [Aldazhumanov, Balakaev, 1980: 113–124], as well as the works of Abylkhozhin and Kozybayev [Abylkhozhin, 1997; Kozybayev, 1970].

In Kazakhstan, the study of prisoners of war was first supported legally through the Law of April 14, 1993, «On the Rehabilitation of Victims of Mass Political Repressions». In 1995, on the 50th anniversary of Victory, R.N. Nurgaliyev published the multi-volume book series *Bozdaktar – Book of Memory* [Nurgaliyev, 1995], devoted to soldiers who went missing during the war.

Further advancement in this field was achieved in 2007 with G.K. Kokebayeva's doctoral dissertation *Official Policies of Germany and the USSR on the Problem of Prisoners of War (1918–1955)*, which laid a foundation for systematic research. In 2015, the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan launched the project *Prisoners of War in World War II*, aimed at creating a unified national database of prisoners of war. As part of this project, the multifunctional system *tutkyn.kz* (*tutkyn.kz*) was developed, designed to support comprehensive research with information resources, study the history of Soviet prisoners of war, and document the fates of Kazakh military personnel. The website includes a list of over 30,000 individuals who were held as prisoners.

In 2016, G.M. Mendikulova and A.Zh. Gabdullina published a substantial article titled «Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War» [Mendikulova, Gabdullina, 2020: 10–18]. The study examines the issue of Soviet prisoners of war during World War II within both Kazakh and foreign sources and historiography. It considers works on prisoners of war in Kazakhstan, Russia, and Belarus, including historiographical studies. However, documents related to Soviet prisoners of war have not been thoroughly studied. In recent years, considerable efforts have been devoted to searching for missing persons. Research teams investigate battle sites, and based on the collected data, scientific articles and books are being published.

In periodical press, a comprehensive article by K.S. Aldazhumanov titled *Kazakh Soldiers in Captivity* appeared in the «Zhas Kazakh» newspaper. The article addresses the broader issue of prisoners of war and, while referencing the *Bozdaktar* book, challenges the figure of 7,046 soldiers reported as missing. Aldazhumanov estimates that the number of missing corresponds approximately to 271,503 prisoners. The article also examines conditions in the camps located in Częstochowa, Suwałki, and Legionowo in Poland. For example, it notes: «Of the 30,000 Turkic Muslim prisoners gathered in the Częstochowa camp, only two thousand survived. All others perished from typhus and other diseases» [Aldazhumanov, 2017: 11]. The study emphasizes that the German authorities' overall goal regarding prisoners of war was to exploit them for economic purposes.

In 2017, the collection *Survivors of the Hunger* was published. The book recounts the experiences and later lives of Red Army soldiers from the then South Kazakhstan region who were captured by German forces during World War II and suffered severe hardships in concentration camps.

In 2022, scholar G.K. Kokebayeva published the monograph *Fate in the Balance: Turkestan Prisoners of War*. The monograph examines the history and fate of Turkestan prisoners of war during World War II. The book is based on previously unpublished data obtained from archives in Germany, Russia, and Poland [Kokebayeva, 2022].

In 2025, a scientific project titled *The History and Experiences of Kazakh Prisoners of War in Nazi Concentration Camps in Poland, Russia, Ukraine, Belarus, and the Baltic States* was launched under the initiative of the Ch. Ch. Ualikhanov Institute of History and Ethnology. This project represents a significant qualitative advance in Kazakh historiography concerning the study of prisoners of war. In particular, one of the project's research directions – the theoretical and spatial focus on the territory of Poland – holds special significance. This is partly due to the fact that during World War II, Poland was one of the major nodes of the Nazi concentration camp system, and partly because the concentration of Kazakh prisoners of war in this area has been insufficiently studied in the historiography [2025: 192].

Conclusion. The fate of Kazakh military prisoners of war held in concentration camps on the territory of Poland during the World War II can be fully understood only through historical research and archival data. The results of the study show that during the Soviet period, the topic of prisoners of war was ideologically «closed», with very few concrete data available, which were largely fragmented. For this reason, the life, labor conditions, suffering, and national composition of Kazakh military prisoners in Poland camps were not specially studied in Soviet historiography.

In the period of independent Kazakhstan, increased access to archival materials and the work of researchers made it possible to introduce this topic into scientific discourse. Studies by Kazakh historians, based on archival documents, memoirs, and official publications, opened the way for a systematic examination of the fate of Soviet prisoners of war, including those from Kazakhstan. These sources provide detailed information on the location of camps in Poland, the number of prisoners, camp regimes, forced labor, burial of the deceased, and even specifics regarding the prisoners' national composition.

The study has shown that the issue of Kazakh military prisoners is also significant in an international historical context, as it sheds light on the humanitarian and ethical aspects of the World War II. Moreover, scientific projects and databases developed during the years of independence (tutkyn.kz) have allowed for the systematic study of the fate of Kazakh military prisoners and for reviving their memory in the collective consciousness.

In conclusion, research on the history of Kazakh military prisoners in Poland camps is still far from complete. Future studies should focus on individual fates, the specifics of national composition, conditions in particular camps, causes of suffering, and the use of prisoners for labor. Such research is essential for restoring historical justice and preserving the memory of war victims. It will also help uncover important «historical gap» in the history of Kazakhstan and transmit the courage and heroism of war victims to future generations.

Literature

- Абишев, 1958 – *Абишев Г.А.* Казахстан в Великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1958. 346 с.
- Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы, 1997. 360 с.
- Алдажуманов, Балакаев, 1980 – *Алдажуманов К.С., Балакаев Т.Б.* Историография Казахстана периода Великой Отечественной войны // Актуальные проблемы истории Советского Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 113 – 124.
- Алдажуманов Қ.С. – *Алдажуманов Қ.С.* Тұтқындағы қазақ жауынгерлері // Жас қазақ. 2017. № 20 (644). 19 мамыр. 11-б.
- Боздақтар, 1995 – *Боздақтар.* Ұлы Отан соғысы (1941–45) жеңісінің 50 жылдығына арналады; [бас ред. Р.Н. Нұрғалиев]. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. Томдар жинағы.
- Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Акмолинская область. Сборник документов и материалов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Т. 9. Астана, 2022. 632 с.
- Датнер, 1963 – *Датнер Ш.* Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во Второй Мировой войне / Пер. с польского Я. О. Немчинского; Вступит. статья С. К. Тимошенко; Под ред. Д.С. Карева. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. 486 с.
- Дембицкий, 2004 – *Дембицкий Н. П.* Судьба пленных. Война и общество, 1941-1945 книга вторая. - М.: Наука, 2004. С. 232–264. URL: https://scepsis.net/library/id_1250.html
- Козыбаев, 1970 – *Козыбаев М.* Казахстан – арсенал фронта. Алма-Ата, 1970. 473 с.
- Козыбаев, 1991 – *Козыбаев М.* История и современность. Алма-Ата, 1991. 254 с.
- Көкебаева, 2022 – *Көкебаева Г.К.* Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары. Монография. Алматы: [б. ж.], 2022. 302 б.
- Mendikulova, Gabdullina, 2020 – *Mendikulova G. M., Gabdullina A. Z.* Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War. *Vestnik KazNU. Serija istoricheskaja*. 2020. № 80(1). Pp. 10–18. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/683>
- Нусупбеков, 1947 – *Нусупбеков А.Н.* Могучий арсенал великой Отечественной войны Советского Союза. Известия АН КазССР. Серия историческая. 1947. Вып. 3. 73–84-66.

Об убийстве немцами советских военнопленных, 1948 – *Об убийстве немцами советских военнопленных в крепости Демблин (Иван-Город) и в некоторых других немецких лагерях на территории Польши: Док. и фотоснимки / Чрезвычайная Государственная Комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников.* [М.]: ОГИЗ; Госполитиздат, 1948. 46 с.

Полян, 2002 – Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Российская политическая энциклопедия. (РОССПЭН), 2002. 896 с.

Полян, 2021 – Полян П. Военнопленный Сергей Воропаев. «Жизнь в наземном аду, только без смолы» // Полян П. «Если только буду жив...»: 12 дневников военных лет. СПб.: Нестор-История, 2021. С. 287 – 326.

Полян, и др., 2006 – Полян П, Поболь Н. «Нам запретили белый свет...»: Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет / Состав. П. Полян, Н. Поболь. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 416 с.

Приказ Ставки Верховного Главнокомандования, 1941 – *Приказ Ставки Верховного Главнокомандования Красной Армии "О случаях трусости и сдаче в плен и мерах по пресечению таких действий".* 16 августа 1941 г. // Военно-исторический журнал. 1988. № 9. Лл. 26 – 28. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/102746-prikaz-stavki-verhovnogo-glavnokomandovaniya-krasnoy-armii-o-sluchayah-trusosti-i-sdache-v-plen-i-merah-po-presecheniyu-takih-deystviy-16-avgusta-1941-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>.

Сисенбаева, Калыбекова, 2025 – Сисенбаева А., Калыбекова М. Жеке іс – штуттгоф концлагеріндегі қазақстандық соғыс тұтқындарын зерттеу мәселелерінің дерек көзі ретінде (А. Белозаровтың жеке ісі мысалында) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2025. 12(4). Рр. 1177–1189. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_4_1177-1189

Советские военнопленные, 2021 – *Советские военнопленные во Время Второй мировой войны на польских землях: сб.ст. /* Науч.ред. Я. Войтковяк, пер. М.А. Крисань. СПб.: Алетея, 2021. 196 с.

Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии, 1946 – *Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. О преступлениях, совершенных германским правительством и германским верховным командованием над советскими военнопленными в лагере «Ламсдорф».* М.: Госполитиздат, 1946. 34 с.

Сообщение чрезвычайной государственной комиссии, 1947 – *Сообщение чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Об убийстве немцами советских военнопленных в районе города Остров-Мазовецкий в Польше.* [М.]: ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. 37 с.

Тамұқтан тірі қалғандар, 2017 – *Тамұқтан тірі қалғандар.* Шымкент, 2017. 162 б.

Филипов, 2016 – Филипов К. Деньги концентрационных лагерей Третьего Рейха. Банкаўскі веснік, Студзень. 2016. С.62–67. URL <https://www.nbrb.by/bv/pdf/articles/10226.pdf>

Чиликова, 2017 – Чиликова Е. Военнопленные-казахстанцы: проект архива Президента РК // Акпараттық және ғылыми практикалық журнал. Архивы Казахстана. 2017. № 2 (42). С. 5 – 9.

Штрайт, 2009 – Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. М.: АНО. Русское историческое общество. НП ИД Русская панорама. 2009. 480 с.

References

Abishev, 1958 – *Abishev G.A. Kazakhstan v Velikoy Otechestvennoy Voyne* [Kazakhstan in the Great Patriotic War]. Alma-Ata: 1958. 346 p. [in Russ.]

Abylhozhin, 1997 – *Abylhozhin Zh. Ocherki social'no-jekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek.* [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty, 1997. 360 p. [in Russ.]

Aldazhumanov K.S. – *Aldazhumanov K.S. Tūtqyndağy qazaq jauyngerleri* [Captured Kazakh soldiers]. *Zhas qazaq*. 2017. № 20 (644). 19 мамыр. Р. 11. [In Kaz.]

Aldazhumanov, Balakaev, 1980 – *Aldazhumanov K.S., Balakaev T.B. Istoriografija Kazakhstana perioda Velikoy Otechestvennoy vojny* [Historiography of Kazakhstan during the Great Patriotic War]. *Aktual'nye problemy istorii Sovetskogo Kazakhstana*. Alma-Ata, 1980. Pp. 113–124. [in Russ.]

Bozdaqtar, 1995 – *Bozdaqtar*. [Bozdaqtar] Uly Otan sogysy (1941–45) zhenisinin 50 zhyldygyna arnalady; [bas red. R. N. Nurgaliev]. Tomdar zhinagy. Almaty: Qazaq enciklopediyasy, 1995. [In Kaz.]

Chilikova, 2017 – *Chilikova E. Voennopelnyye-kazahstancy: proekt arhiva Prezidenta RK.* [Soldiers of Kazakhstan: project of the archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Akparattyk zhane gylimi praktikalyk magazine. *Archives of Kazakhstan*. 2017. № 2 (42). Pp. 5–9. [in Russ.]

Datner, 1963 – *Datner, S. Prestupleniya nemetsko-fashistskogo Vermahta v otnoshenii voennoplennykh vo Vtoroi Mirovoi vojne* [Crimes of the Nazi Wehrmacht against Prisoners of War during the World War II]. Translated from Poland by Ya.O. Nemchinskii; Introductory article by S.K. Timoshenko; Ed. by D.S. Karev. Moscow: Izdatel'stvo inostrannoi literatury, 1963. 486 p. [in Russ.]

Dembitskii, 2004 – *Dembitskii, N.P. Sud'ba plennykh* [The Fate of Prisoners]. *Voina i obshchestvo, 1941–1945* [War and Society, 1941–1945], Book 2. Moscow: Nauka, 2004. Pp. 232–264. URL: https://scepsis.net/library/id_1250.html [in Russ.]

Filipov, 2016 – *Filipov K. Den'gi koncentracionnykh lagerey Tret'ego Rejha.* [Money from the concentration camps of the Third Reich.] *Bankaŭskі vesnik, STUDZEN'* 2016. Pp. 62–67. URL: <https://www.nbrb.by/bv/pdf/articles/10226.pdf> [in Russ.]

Kokebaeva, 2022 – *Kokebaeva G.K.* Talqyga tysken tagdyr: tyrkistandyq sogys tutqindary. [The fate discussed: Turkestan prisoners of war]. Almaty: [b. zh.], 2022. 302 p. [In Kaz.]

Kozybaev, 1970 – *Kozybaev M.* Kazakhstan – arsenal fronta. [Kazakhstan – Arsenal Front] Alma-Ata, 1970. 473 p. [in Russ.]

Kozybaev, 1991 – *Kozybaev M.* Istoriya i sovremennost' [History and Modernity]. Alma-Ata: 1991. 254 p. [in Russ.]

Mendikulova, Gabdullina, 2020 – *Mendikulova G. M., Gabdullina A. Z.* Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the World War II. *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaja.* 2020. № 80(1). Pp. 10–18. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/683>

Nusupbekov, 1947 – *Nusupbekov A.N.* Moguchij arsenal velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza. [The mighty arsenal of the Great Patriotic War of the Soviet Union.] *Izvestija AN KazSSR. Seriya istoricheskaja.* 1947. Vyp. 3. Pp. 73–84. [in Russ.]

Ob ubijstve nemcami sovetskih voennoplennyh, 1948 – *Ob ubijstve nemcami sovetskih voennoplennyh v kreposti Demblin (Ivan-Gorod) i v nekotoryh drugih nemeckih lageryah na territorii Pol'shi: Dok. i fotosnimki* [On the murder of Soviet prisoners of war by the Germans in the fortress of Demblin (Ivan-Gorod) and in some other German camps on the territory of Poland: Documents and photographs]. *Chrezvychajnaya Gosudarstvennaya Komissiya po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyanij nemecko-fashistskih zahvatchikov i ih soobshchnikov.* [M.]: OGIZ; Gospolitizdat, 1948. 46 p. [in Russ.]

Polyan, 2002 – *Polyan P.M.* Zhertvy dvuh diktatur: Zhizn', trud, unizheniya i smert' sovetskih voennoplennyh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine [Victims of two dictatorships: Life, work, humiliation and death of Soviet prisoners of war and Ostarbeiters in foreign lands and at home.] 2-e izd., pererab. i dop. M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopediya (ROSSPJEN), 2002. 896 p. [in Russ.]

Polyan, 2006 – *Polyan, P., Pabol', N.* «Nam zapretili belyi svet...»: Al'manakh dnevnikov i vospominanii voennykh i poslevoennykh let [«We Were Forbidden to See the White World...»: An Almanac of Diaries and Memoirs of the Wartime and Postwar Years]. Comp. by P. Polyan, N. Pabol'. Moscow: Rossijskaja politicheskaja entsiklopediya (ROSSPEN), 2006. 416 p. [in Russ.]

Polyan, 2021 – *Polyan, P.* Voennoplennyi Sergei Voropaev. «Zhizn' v nazemnom adu, tol'ko bez smoly» [Prisoner of War Sergei Voropaev: «Life in an Earthly Hell, Only without Tar»]. *Polian, P. «Esli tol'ko budu zhit'...»: 12 dnevnikov voennykh let* [«If Only I Stay Alive...»: Twelve Wartime Diaries]. St. Petersburg: Nestor-Istoriia, 2021. Pp. 287–326. [in Russ.]

Prikaz Stavki Verkhovnogo Glavnokomandovaniia Krasnoi Armii, 1941 – *Prikaz Stavki Verkhovnogo Glavnokomandovaniia Krasnoi Armii «O sluchaiakh trusosti i sdache v plen i merakh po presecheniyu takikh deystvii»* [Directive of the Supreme High Command of the Red Army «On Cases of Cowardice and Surrender and Measures to Prevent Such Actions»]. August 16, 1941. *Voenno-istoricheskii zhurnal.* 1988. № 9. Il. Pp. 26–28. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/102746-prikaz-stavki-verkhovnogo-glavnokomandovaniya-krasnoy-armii-o-sluchayah-trusosti-i-sdache-v-plen-i-merah-po-presecheniyu-takikh-deystviy-16-avgusta-1941-g#mode/inspect/page/1/zoom/4> [in Russ.]

Sissenbayeva, Kalybekova, 2025 – *Sissenbayeva A., Kalybekova M.* Zheke is – Shtuttgof kontslagerindegi kazakhstandyq sogys tutqyndaryn zertteu meselelerinini derek kozi retinde (A. Belozarovtyn zheke isi mysalynda) [Personal File as a Source for Studying Kazakh War Prisoners in the Stutthof Concentration Camp (Based on A. Belozarov's Personal File)]. *Asian Journal «Steppe Panorama».* 2025. № 12(4). Pp. 1177–1189. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_4_1177-1189 [In Kaz.]

Soobshchenie Chrezvychainoi Gosudarstvennoi Komissii, 1946 – *Soobshchenie Chrezvychainoi Gosudarstvennoi Komissii po ustanovleniyu i rassledovaniyu zloedianii nemetsko-fashistskikh zahvatchikov i ikh soobshchnikov. O prestupleniyakh, sovershennykh germanskim pravitel'stvom i germanskim verkhovnym komandovaniem nad sovetskimi voennoplennymi v lagere «Lamsdorf»* [Report of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of Crimes Committed by the Nazi German Invaders and Their Accomplices. On Crimes Committed by the German Government and the German High Command against Soviet Prisoners of War in the Lamsdorf Camp]. Moscow: Gospolitizdat, 1946. 34 p. [in Russ.]

Soobshhenie chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii, 1947 – *Soobshhenie chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyanij nemecko-fashistskih zahvatchikov i ikh soobshchnikov. Ob ubijstve nemcami sovetskih voennoplennyh v rajone goroda Ostrov-Mazoveckij v Pol'she* [Report of the extraordinary state commission for the establishment and investigation of the atrocities of the German fascist invaders and their accomplices. On the murder of Soviet prisoners of war by the Germans in the area of the city of Ostrow Mazowiecki in Poland]. [M.]: OGIZ; Gospolitizdat, 1947. 37 p. [in Russ.]

Sovetskie voennoplennye, 2021 – *Sovetskie voennoplennye vo Vremya Vtoroj mirovoj vojny na pol'skikh zemljah* [Soviet prisoners of war during World War II on Poland lands] sb.st. Nauch.red. Ja.Vojtkovjak, per. M.A.Krisan'. SPb.: Aletejja, 2021. 196 p. [in Russ.]

Streit, 2009 – *Streit C.* «Oni nam ne tovarishchi...»: Vermakht i sovetskie voennoplennye v 1941–1945 gg. [«They Are Not Comrades to Us...»: The Wehrmacht and Soviet Prisoners of War, 1941–1945]. Translated from German by I. Diakonova; Preface and ed. by I. Nastenko. Moscow: ANO «Russkoe istoricheskoe obshchestvo»; NP ID «Russkaja panorama», 2009. 480 p. [in Russ.]

Survivors of Hell, 2017 – *Tamuktan tiri qalgandar* [Survivors of Hell]. Shymkent, 2017. 162 p.

Voennoplennye-kazakhstantsy Vtoroi mirovoi vojny, 2022 – Voennoplennye-kazakhstantsy Vtoroi mirovoi vojny. Akmolinskaya oblast'. Sbornik dokumentov i materialov [Prisoners of War–Kazakhs of World War II. Akmola Region. Collection of Documents and Materials]. Vol. 9. Ed. by E.T. Karin. Astana, 2022. 632 p.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 77–90
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_77-90

ҚЫЗЫЛОРДАДАҒЫ ИСЛАМНАН ӨЗГЕ ДІНИ ҰЙЫМДАР: СОВЕТТІК КЕЗЕҢ ТӘЖІРИБЕСІ (1960–1980 жж.)

Талғат Жолдасұлы¹, Аякөз Бақытбекқызы Досым²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Университеті
(29А-үй, Әйтеке би көшесі, 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Аға оқытушы, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. e-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Университеті
(29А-үй, Әйтеке би көшесі, 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
«Тарих және археология» БББ-ның магистранты
<https://orcid.org/0009-0006-2836-9856>. e-mail: aagozdosym@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Жолдасұлы Т., Досым А.Б., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Советтік кезеңде жүргізілген мемлекеттік діни саясат қоғамның рухани өміріне терең ықпал етті. Атеистік идеологияға негізделген бұл саясат діннің қоғамдық рөлін шектеуге, діни институттарды әлсіретуге бағытталды. Аталған үдерістер Қазақстанның аймақтарында өзіндік ерекшеліктермен жүзеге асырылды. Осы тұрғыдан алғанда, Қызылорда облысындағы діни ахуалды зерттеу советтік діни саясаттың өңірлік қырларын ашуға мүмкіндік береді. *Мақсаттары мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – 1960–1980 жылдар аралығында Қызылорда облысында исламнан өзге діни ұйымдардың қызмет ету тетіктерін, құқықтық мәртебесін және олардың советтік мемлекеттік діни саясат аясындағы жағдайын айқындау. Зерттеу міндеттері совет мемлекетінің діни саясатының заңнамалық негіздерін талдауды, Қызылорда облысында дінге қарсы күрестің қолданылған түрлері мен әдістерін көрсетуді, XX ғасырдың екінші жартысындағы аймақтағы діни ахуалды сипаттауды, православтық, католик, протестант және иудаистік діни бірлестіктердің жергілікті халық өміріндегі рөлін анықтауды қамтыды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік негізін Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві қорларында сақталған құжаттар құрайды. Сонымен қатар тақырып бойынша отандық және ресейлік ғалымдардың ғылыми еңбектері пайдаланылды. Зерттеу барысында тарихи-ғылыми талдау, салыстырмалы зерттеу, жүйелеу және деректерді сыни тұрғыда сараптау әдістері қолданылды. Бұл әдістер советтік кезеңдегі аймақтық діни саясаттың ерекшеліктерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері Қызылорда облысында советтік діни саясаттың қатаң түрде жүзеге асырылғанын көрсетеді. Аймақта шіркеулер мен діни ұйымдардың жабылуы, діни қызметкерлердің қудалануы және кең көлемде жүргізілген атеистік насихат діни өмірдің шектелуіне әкелді. Әсіресе Н. Хрущевтің «дінге қарсы науқаны» кезеңінде үгіт-насихат жұмыстары күшейтіліп, діни бірлестіктердің қызметі барынша шектелді. Соған қарамастан,

тұрғындардың белгілі бір бөлігі өз наным-сенімдерін жасырын түрде сақтап, діни дәстүрлерді бейресми деңгейде жалғастырды. Православтық және иудаистік қауымдар шектеулі жағдайда болса да қызметін тоқтатпады. *Қорытынды.* Мақаланың ғылыми жаңалығы советтік кезеңде Қызылорда облысындағы діни ахуалдың аймақтық ерекшеліктерін кешенді түрде талдауымен айқындалады. Зерттеуде мемлекеттік атеистік идеология жағдайында діни сенімдердің жойылмай, жасырын формада сақталу тетіктері нақты архивтік деректер негізінде көрсетілді.

Түйін сөздер: Советтік Қазақстан, Қызылорда, атеистік саясат, өзге діндер, православ шіркеуі, діни ахуал, идеология, діни институттар.

Дәйексөз үшін: Жолдасұлы Т., Досым А.Б. Қызылордадағы исламнан өзге діни ұйымдар: советтік кезең тәжірибесі (1960–1980 жж.) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 77–90-бб.[қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_77-90

НЕИСЛАМСКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В КЫЗЫЛОРДЕ: ОПЫТ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА (1960–1980 ГГ.)

Талгат Жолдасұлы¹, Аякоз Досым²

¹Қызылординский университет имени Коркыт Ата
(дом 29А, улица Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Старший преподаватель, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. e-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Қызылординский университет имени Коркыт Ата
(дом 29А, улица Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
магистрант образовательной программы «История и археология»
<https://orcid.org/0009-0006-2836-9856>. e-mail: aagozdosym@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Жолдасұлы Т., Досым А.Б., 2026

Аннотация. *Введение.* В советский период проводимая государственная религиозная политика оказала глубокое влияние на духовную жизнь общества. Основанная на атеистической идеологии, данная политика была направлена на ограничение общественной роли религии и ослабление религиозных институтов. Указанные процессы реализовывались в регионах Казахстана с учетом их специфических особенностей. В этом контексте изучение религиозной ситуации в Кызылординской области позволяет выявить региональные аспекты советской религиозной политики. *Цель и задачи.* Цель статьи – выявить механизмы функционирования и правовой статус религиозных организаций, не относящихся к исламу, в Кызылординской области в 1960–1980-е годы, а также определить их положение в рамках государственной религиозной политики советского периода. Задачи исследования включали анализ законодательных основ религиозной политики советского государства, выявление форм и методов антирелигиозной борьбы, применявшихся в Кызылординской области, характеристику религиозной ситуации в регионе во второй половине XX века, а также определение роли православных, католических, протестантских и иудейских религиозных объединений в жизни местного населения. *Материалы и методы.* Источниковую базу исследования составляют документы, хранящиеся в фондах Кызылординского областного государственного архива и Центрального государственного архива Республики Казахстан. Кроме того, были использованы научные труды отечественных и российских ученых по данной теме. В ходе исследования применялись методы историко-научного анализа, сравнительного исследования, систематизации и критического анализа источников. Эти методы позволили комплексно рассмотреть особенности региональной религиозной политики в советский период. *Результаты.* Результаты исследования показывают, что в Кызылординской области советская религиозная политика осуществлялась в жесткой форме. Закрытие церквей и религиозных организаций, преследование духовенства и широкомасштабная атеистическая пропаганда привели к существенному ограничению религиозной жизни в регионе. Особенно усилилась агитационно-пропагандистская деятельность в период «антирелигиозной кампании» Н. Хрущева, когда деятельность религиозных объединений

была максимально ограничена. Несмотря на это, определенная часть населения продолжала сохранять свои религиозные убеждения в скрытой форме и поддерживать религиозные традиции на неофициальном уровне. Православные и иудейские общины, хотя и в ограниченных условиях, не прекратили свою деятельность. *Заключение.* Научная новизна статьи определяется комплексным анализом региональных особенностей религиозной ситуации в Кызылординской области в советский период. В исследовании на основе конкретных архивных данных показаны механизмы сохранения религиозных верований в условиях господства государственной атеистической идеологии.

Ключевые слова: Советский Казахстан, Кызылорда, атеистическая политика, другие религии, православная церковь, религиозная ситуация, идеология, религиозные институты.

Для цитирования: Жолдасулы Т., Досым А.Б. Неисламские религиозные организации в Кызылорде: опыт советского периода (1960–1980 гг.) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №.1. С. 77–90. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_77-90

NON-ISLAMIC RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN KYZYLORDA: THE SOVIET PERIOD EXPERIENCE (1960–1980)

Talgat Zholdassuly¹, Ayakoz Dossym²

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Street, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Senior Lecturer, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. e-mail: zholdassuly2018@gmail.com

² Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Street, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Master's student of the Educational Program "History and Archaeology"
<https://orcid.org/0009-0006-2836-9856>. e-mail: aagozdossym@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Zholdassuly T., Dossym A.B., 2026

Abstract. Introduction. The state religious policy implemented during the Soviet period had a profound impact on the spiritual life of society. Based on atheistic ideology, this policy was aimed at limiting the public role of religion and weakening religious institutions. These processes were carried out in the regions of Kazakhstan with their own specific characteristics. In this context, the study of the religious situation in the Kyzylorda region makes it possible to reveal the regional aspects of Soviet religious policy. *Objectives.* The aim of the article is to identify the mechanisms of functioning and the legal status of non-Islamic religious organizations in the Kyzylorda region from the 1960s to the 1980s, as well as to determine their position within the framework of Soviet state religious policy. The research objectives include analysis of the legislative foundations of the Soviet state's religious policy, identifying the forms and methods of anti-religious campaigns applied in the Kyzylorda region, overview of the religious situation in the region in the second half of the twentieth century, and establishing the role of Orthodox, Catholic, Protestant, and Jewish religious associations in the life of the local population. *Materials and Methods.* The source base of the study consists of documents stored in the collections of the Kyzylorda Regional State Archive and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. In addition, scientific works by Kazakhstani and Russian scholars on the topic were used. The study employed methods of historical and scholarly analysis, comparative research, systematization, and critical evaluation of sources. These methods make it possible to comprehensively examine the specific features of regional religious policy during the Soviet period. *Results.* The research findings indicate that Soviet religious policy in the Kyzylorda region was implemented in a strict manner. The closure of churches and religious organizations, persecution of clergy, and large-scale atheistic propaganda led to significant restrictions on religious life in the region. Propaganda activities intensified especially during N. Khrushchev's "anti-religious campaign," when the activities of religious associations were maximally limited. Despite this, a certain part of the population continued to preserve their religious beliefs in a concealed form and maintained religious traditions at an informal level. Orthodox and Jewish communities, although operating under restricted conditions, did not cease their activities.

Conclusion. The scientific novelty of the article is determined by a comprehensive analysis of the regional characteristics of the religious situation in the Kyzylorda region during the Soviet period. Based on specific archival materials, the study demonstrates the mechanisms through which religious beliefs were preserved in concealed forms under the conditions of a dominant state atheistic ideology.

Keywords: Soviet Kazakhstan, Kyzylorda, atheistic policy, non-Islamic religions, Orthodox Church, religious situation, ideology, religious institutions.

For citation: Zholdassuly T., Dosym A.B. Non-islamic religious organizations in Kyzylorda: the soviet period experience (1960–1980) // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 77–90. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_77-90

Кіріспе. Советтік дәуірдегі дін саясаты Қазақстанның барлық аймақтарындағы діни институттардың дамуына түбегейлі ықпал еткен факторлардың бірі болды. Социалистік мемлекет атеистік идеологияны негізгі қағида ретінде қабылдап, дінді қоғамнан ығыстыруды ұзақ мерзімді саяси мақсат ретінде айқындады. Бұл ретте дін тек сенім саласы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қатынастардың, мәдени дәстүрлердің және этникалық ұқсастықтың маңызды құрамдас бөлігі болғандықтан, советтік биліктің дінді шектеу саясаты қоғамдық өмірдің көптеген салаларына әсерін тигізді. Қазақстан аумағында ислам діни тарихи жағынан басым болғанымен, XX ғасырдың басынан бастап, әсіресе советтік кезеңде, православие, католицизм, протестанттық бағыттар, лютерандық және старообрядтық қауымдар сияқты исламнан өзге діни ұйымдар да қоғамда тұрақты түрде қызмет етіп келді.

Қызылорда өңірі бұл тұрғыда ерекше зерттеуді талап ететін аймақ болып саналады. Себебі, мұнда тарихи тұрғыдан мұсылмандық орта басым болғанымен, XIX–XX ғасырларда әртүрлі этномәдени топтардың қоныс аударуы нәтижесінде өңірдің діни құрылымы күрделене түсті. Әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде облыс аумағына қоныс аударған орыс, украин, беларус, неміс және поляк тектес тұрғындар православ, лютеран және протестанттық діни қауымдардың қалыптасуына алғышарт жасады. Осылайша, Қызылорда облысындағы діни ахуал советтік исламмен қатар көпконфессионалды сипат алды. Зерттеу тақырыбының өзектілігі совет кезеңіндегі Қызылорда өңірінің көпконфессионалды діни кеңістігін тарихи тұрғыдан қайта бағалау қажеттілігімен айқындалады. Егер советтік құжаттарда аталған діни топтар көбіне «антисоветтік» немесе «деструктивті» секта ретінде сипатталса, қазіргі тарих ғылымы олардың әлеуметтік-мәдени рөлін бейтарап және объективті тұрғыдан зерделеуді талап етеді. Осыған сәйкес, бұл зерттеу аймақтағы исламнан тыс діни ұйымдардың советтік саясат жағдайындағы өмір сүру ерекшеліктерін, олардың бейімделу стратегияларын, қоғаммен байланыс формаларын анықтауға бағытталады.

1943 жылы құрылған Діни істер жөніндегі совет арқылы советтік билік Қызылорда өңірінде діни ұйымдарды қатаң бақылауда ұстап, ресми есептерде тіркелмеген діни топтардың жоқ екендігін көрсеткенімен, архив деректері кейбір протестанттық және старообрядтық қауымдардың жасырын түрде қызмет еткенін айғақтайды, бұл есеп берудің формалды әрі идеологиялық сипатын көрсетеді. Өңірдегі діни ұйымдардың қызметінде советтік биліктің идеологиялық қысымына бейімделу стратегиялары айқын байқалды. Бірқатар қауымдар мемлекетпен ашық қарсыластыққа бармай, заң шеңберінен шықпауға тырысты. Мысалы, православ шіркеулері діни ғұрыптарды жүргізумен қатар, көбінесе шаруашылық қызметін күшейтуге, шіркеу советтері арқылы өзін-өзі басқару жүйесін реттеуге көңіл бөлді. Ал баптистік немесе евангелистік христиандық бағыттағы қауымдар шағын топтар түрінде отбасылық деңгейде жиналыстар өткізу арқылы бақылаудан тыс қалуға тырысты. Кей жағдайларда қауым жетекшілері мемлекетпен ымыраға келудің дін ұстанушылар үшін қауіпсіз екенін діни уағыз барысында түсіндіріп отырды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының деректік базасын Қазақстан Республикасы архивтерінің қорларындағы құжаттар құрайды. Дәлірек айтқанда, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 2079-қоры (ССРО Министрлер кеңесі жанындағы Қазақ ССР-і бойынша Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңес, 1966–1974), Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің (ҚОМА) Р-808-қорының (ССРО Министрлер кеңесі жанындағы Қызылорда облысы бойынша Дін істері жөніндегі Уәкілетті кеңес) материалдары қолданылды. Оның ішінде 1960–1991 жылдар аралығындағы облыстық партия ұйымы, атқару комитеті, ішкі істер және мәдениет бөлімдерінің қорларындағы материалдар пайдаланылды. Бұл құжаттарда аймақтағы діни ұйымдардың тіркелуі, олардың қызметін шектеу, дін қызметкерлерінің есепке алынуы және атеистік насихат жұмыстары туралы нақты деректер қамтылған. Бұдан өзге, зерттеу барысында советтік

идеологиялық саясаттың қоғамдық санаға әсерін анықтау мақсатында сол кезеңнің мерзімді баспасөз материалдары («Ленин жолы» газеті, аудандық басылымдар) пайдаланылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында советтік дін саясатына қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қосымша дерек ретінде қолданылды. Атап айтқанда, Л.А. Бургарттың «Из истории католической веры и церкви в Казахстане» [Бургарт, 2012] атты еңбегі, З.Т. Тастанованың «История религий Казахстана» [Тастанов, 2012] және А.И. Артемьевтің «Свидетели Иеговы Казахстана и Средней Азии: историко-религиоведческий анализ» [Артемьев, 2010] атты еңбектері салыстырмалы талдау объектісі ретінде қарастырылды. Бұл еңбектер совет дәуіріндегі дін және мемлекет арасындағы қатынастардың теориялық негізін айқындауға алғышарт болды.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, деректанулық, жүйелік және контенттік талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер Қызылорда өңіріндегі діни ұйымдардың дамуын басқа аймақтардағы үрдістермен салыстыруға, архив пен баспасөз материалдарының мазмұнын және идеологиялық бағытын саралауға, сондай-ақ советтік дін саясатын идеология, мәдениет және әкімшілік бақылау тұрғысынан кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл әдіснамалық ұстанымдар зерттеліп отырған кезеңдегі Қызылорда өңіріндегі исламнан тыс діни ұйымдардың құқықтық мәртебесін, әлеуметтік жағдайын, советтік бақылау тетіктері ықпалындағы өмір сүру формаларын жан-жақты сипаттауға негіз болды.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қызылорда өңіріндегі исламнан тыс діни ұйымдардың қызметі советтік биліктің идеологиялық және әкімшілік бақылау жағдайында өзіндік бейімделу үлгісін қалыптастырды. Совет өкіметінің негізгі ұстанымы дінді қоғамдық өмірден ығыстырып, атеистік сана қалыптастыру болды. Бұл саясат Қазақстанның барлық өңірлерінде біртіндеп жүргізілді, бірақ Қызылорда облысында ислам діні басым болғандықтан, православ, католик және протестанттық ұйымдарға қатысты бақылау мен шектеу ерекше қатаң сипат алды.

Бұл үдерісті архив деректері мен мерзімді баспасөз материалдары дәлелдейді. Мәселен, облыстық атқару комитетінің 1962 жылғы есебінде тіркелмеген діни жиналыстардың жиілегені және сенушілердің діни рәсімдерді «отбасылық деңгейде» өткізіп жүргені көрсетілген. Бұл діннің тек сенім ретінде емес, мәдени дәстүр мен күнделікті өмірдің бір бөлігі ретінде сақталғанын дәлелдейді. Т. Жолдасұлы мен Г. Байжанова [Жолдасұлы, Байжанова, 2022] зерттеуінде де осындай ахуал сипатталып, советтік дінге қарсы науқандардың толық нәтиже бермегені атап өтіледі.

К. Бодеевтің [Бодеев, 2020] зерттеулерінде, 1960 жылдары Қарағанды облысында атеистік семинарлардың белсенді жүргізілгені, партия органдарының діни ұйымдарды бақылауды күшейткені айтылады. Автор атап өткендей, идеологиялық комиссиялар дін қызметкерлерінің ықпалын әлсірету және халық арасында атеистік насихаттың сапасын арттыру бағытында қатаң шаралар қабылдаған. Бұл үрдіс Қызылорда өңіріне де тән болды. Архив материалдары көрсеткендей, дәл осы кезеңде Қызылордада да партия комитеттері бірнеше атеистік семинар өткізіп, дін өкілдерінің қызметін шектеу және халық арасындағы діни сенімнің таралуын азайтуға бағытталған бірқатар қаулылар қабылдаған. Яғни, К. Бодеев сипаттаған аймақтық жағдай жалпыодақтық саясаттың Қызылордадағы көрінісімен толық сәйкес келеді.

Советтік кезеңдегі діни саясатты талдау барысында Қызылорда облысындағы жағдайды Оңтүстік Қазақстан бойынша жүргізілген ғылыми зерттеулермен салыстыру аймақтық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқын көрсетеді. Е. Жақсылық пен С. Ершахиннің [Zhakyslyk, Ershahin, 2024] Оңтүстік Қазақстандағы 1940-1980 жылдардағы діни саясат туралы зерттеуі көрсеткендей, советтік билік бұл өңірлерде діни институттарды әлсіретуге бағытталған идеологиялық, заңнамалық және әкімшілік шараларды кешенді түрде жүзеге асырған. Авторлар атап өткендей, Оңтүстік Қазақстанда мешіттерді жабу, діни тұлғаларды қудалау, «қасиетті орындарға» баруды шектеу және діни ғұрыптарды бақылауға алу кеңінен қолданылған.

Қызылорда облысындағы православ қауымдарының діни өмірі негізінен орыс және украин тұрғындары арасында сақталып, советтік бақылау жағдайында жасырын сипат алды. Архив деректері діни рәсімдердің ашық түрде емес, тұрмыстық деңгейде және жеке кеңістікте өткізілгенін көрсетеді. Бұл жағдай Е. Рохожинскийдің [Rohozinski, 2024] Солтүстік Қазақстандағы тіркелмеген діни қозғалыстарды талдаған еңбегіндегі тұжырымдармен үйлеседі. Автор советтік билік дінді толық жоя алмағанымен, оны қоғамдық кеңістіктен ығыстырып, «жерасты мәдениетінің» құрамдас бөлігіне айналдырғанын атап өтеді.

Г.А. Алпыспаева [Алпыспаева, 2025] өз мақаласында 1940-1980 жылдары Қазақ ССР аумағында сектанттық деп аталған протестанттық, баптистік және адвентистік бағыттағы діни қауымдардың

советтік бақылау жағдайындағы өмірін сипаттайды. Зерттеуде бұл ұйымдардың ресми түрде тіркелмей, көбіне бейресми, жасырын түрде әрекет еткені, діни жиналыстардың жеке үйлерде өткені және сенушілердің мемлекет тарапынан қысым көргені нақты архив деректерімен дәлелденген. Мұндай құбылыс Қызылорда өңірінде де байқалды: облыстағы протестант және баптистік топтар өз діни қызметін қоғамнан жасырын атқарып, сенімін тұрмыстық деңгейде сақтауға тырысқан. Бұл құбылыс советтік биліктің дінге қатысты саясаты барлық жерде бірдей болмағанын, әр өңір жағдайға қарай өзінше бейімделгенін аңғартады.

Советтік биліктің дінге қарсы насихаты аймақтық баспасөз арқылы жүзеге асырылды. «Ленин жолы» газетінде жарияланған С. Жетпісбаевтың «Ғылыми-атеистік насихаттың пәрменділігі үшін» мақаласында дін «ескіліктің сарқыншағы», «артта қалушылық белгісі» ретінде сипатталды. Мұндай риторика сол дәуірдегі идеологиялық бағытқа сай келіп, қоғам санасында дінге деген теріс көзқарас қалыптастыруды көздеді. Алайда 1980 жылдардың соңына қарай қайта құру кезеңінің ықпалымен баспасөз беттерінде дінге қатысты бейтарап көзқарастар көріне бастады.

Е. Ивановтың [Иванов, 2025] зерттеуіне сәйкес, Қызылорда қаласындағы православ дін қызметкерлері советтік бақылау жағдайында өз қызметін шектеулі түрде жүргізген. Архив деректерінде, Қызылорда приходындағы священник Владимир Горлановтың діни белсенділік танытпағаны, приходты кеңейту немесе ғибадат үйін жаңарту жоспарларының болмағаны көрсетіледі. Зерттеуші бұл мысалды Қызылорда сияқты аймақтарда орыс-православ шіркеуінің қызметі бейресми әрі тұйық сипат алып, діни өмірдің тар шеңберде сақталғанын дәлелдейтін дерек ретінде бағалайды.

Жалпы алғанда, бірқатар зерттеушілер советтік діни саясаттың дінді толық жоюды емес, оның қоғамдық қызметін шектеуді көздегенін атап өтеді. Алайда, бұл тұжырымдар көбіне Қазақстанның басқа өңірлеріне немесе жалпыодақтық деңгейге қатысты айтылып, исламнан тыс діни қауымдардың аймақтық тәжірибесін нақты талдаумен толықтырыла бермейді. Дәлірек айтқанда, Т. Жолдасұлы мен Г.Н. Байжанованың зерттеулерінде дінге қарсы үгіт-насихат тек ислам дінінің шеңберінде ғана баяндалады, бірақ Қызылорда өңіріндегі өзге діни қауымдастықтар туралы, олардың діни жағдайы туралы қамтылмайды. Дәл осындай мазмұнда, Е. Жақсылық пен С. Ершахиннің зерттеу жұмысын алсақ болады, яғни, авторлардың зерттеуі бойынша Оңтүстік Қазақстан мысалында ислам дінін қудалау кеңінен жүргізілгенін көрсетеді. Осындай «қудалаудың» өзге діндерге де көрсетілгені және де Қызылорда өңірінде де орын алғаны баяндалмайды. Осы тұрғыдан алғанда, Қызылорда өңіріндегі православ, католик және протестант діни қауымдарының советтік бақылау жағдайында діни сенімдерін сақтап, дәстүрлерін қоғамға бейімделген формада жалғастыру ерекшеліктері осы зерттеу барысында айқындалды. Зерттеу нәтижелері арқылы советтік жүйенің қатаң идеологиялық шеңберінде де исламнан өзге діни қауымдардың рухани өмірі үзілмегенін және сенімнің мәдени-тарихи фактор ретінде өміршең болғанын Қызылорда мысалында дәлелдеуге болады.

Нәтижелер. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін атеизм мемлекеттік идеология дәрежесіне көтеріліп, саяси тәжірибенің құрамдас бөлігіне айналды. Сонымен бірге большевиктік идеологияның негізгі қағидалары православиелік дүниетаныммен айқын параллельдерге немесе ұқсас постулаттарға ие болды. 1918 жылы ұлттық уездерде өткен конференцияларда РК(б)П өзін «коммунизм идеясына сенушілердің рухани одағы» деп атап, ал бұл конференцияларды «коммунистік храмның жаңа тастары» ретінде сипаттағаны да айрықша назар аударарлық. Дүниетанымдық үлгілердің түбегейлі өзгеруі кейбір зерттеушілерге В.И. Ленинді діни типтегі революционер ретінде, большевиктік идеологияны ерекше, «дұрыс» дін ретінде, ал Қазан төңкерісін «терең діни қозғалыс» ретінде бағалауға негіз берді деуге болады [Козлов, 2017: 57].

Советтік діни культтер туралы заңнаманың негізін қалыптастыруда 1918 жылғы 23 қаңтарда В.И. Ленин қол қойған РСФСР Халық комиссарлары кеңесінің «Шіркеуді мемлекеттен және мектепті шіркеуден бөлу туралы» декреті маңызды рөл атқарды. Аталған декретте «әрбір азамат қандай да бір дінді ұстануға немесе ешқандай дінді ұстанбауға құқылы» екені атап көрсетілді. Осылайша, ар-ождан және діни сенім бостандығы ресми түрде жарияланып, ар-ождан еркіндігін шектеудің кез келген түріне, сондай-ақ адамның діни сеніміне байланысты артықшылық беретін шешімдер қабылдауға тыйым салынды. Басқаша айтқанда, азаматтардың діни сеніміне қарамастан, олардың барлығының теңдігі заң жүзінде бекітілді [Джунусбаева, Шамшиденова, Маликов, 2024: 5].

ССРО-да 1920-1930 жылдары дінге қарсы жаппай науқан ұйымдастырылып, оларды жүргізудің нақты тетіктері осы кезеңде қалыптасты. Бұл тәжірибе дінге қарсы кезекті ашық шабуылға көшу барысында ескерілді, алайда ол жаңа идеологиялық негізде және жаңа саяси жағдайларда жүзеге

асырылды. Бұрынғы және кейінгі саясаттың ұқсастығы орыс-православ шіркеуін қоғамдық маңызы бар институт ретінде жоюға ұмтылуында әрі оны елдің қоғамдық өмірінен ығыстыруға бағытталуында болды. 1930 жылдары дінді толықтай жою немесе елдегі діни сенімді түбегейлі құрту мақсаты ресми түрде жарияланбаған еді. Ал 1960 жылдардың басында бұл мақсат алғаш рет ашық түрде жарияланды деуге болады [Шкаровский, 1999: 10]. Осы жарияланымдарға дейін-ақ, 1930 жылдары дінге қарсы күрес ашық әрі жүйелі сипат алып, негізінен күштеу және зорлық-зомбылық әдістерімен жүргізілді. Беделді ишандар мен діни қайраткерлердің ағартушылық қызметі совет өкіметіне қарсы идеологиялық үгіт-насихат ретінде бағаланып, қудалауға ұшырады. Мұндай айыптаулар белгілі бір дәрежеде қоғамдық ахуалмен де астасып жатты. Ел ішінде совет билігіне деген терең сенімсіздік қалыптасты: экономикалық қиындықтар мен дінге қарсы саясат түбінде совет өкіметін әлсіретіп, рухани дағдарысқа әкеледі деген түсінік тарады. Бұл көзқарас бірқатар қарсылық әрекеттеріне ұласты. Мәселен, 1926-1927 жылдары бұқаралық сипаттағы 63 қарсы іс-қимыл тіркелсе, 1928 жылы олардың саны 709-ға, 1929 жылы 1190-ға жетті. Ал 1930 жылдың наурыз айына дейін Қазақстан аумағында 3104 адам қамауға алынған [Айталы, 2020: 116].

XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы зобалаң дінбасылармен қатар діни ұйымдарды да қырғынға ұшыратты. Ал Екінші дүниежүзілік соғыс басталып, әлі де болса, одақтас елдер тарапынан көмек көрсетілмей отырған шақта, ішкі ресурстардың барлығын жауға қарсы жұмылдыруды көздеген совет өкіметі дін, діни ұйымдармен діндарларға жеңілдіктер жасай бастады [Бодеев, 2018: 56]. Соғыс діни сенушілерге діни салада белгілі бір дәрежеде еркіндік беруге ықпал етті. Егер соғыс жағдайы болмағанда, сенушілердің ахуалы мен оларға қатысты саясаттың қандай боларын болжау қиын еді. Соғыс және сенушілермен күрестің «пайдасыздығы» (өйткені ол кей жағдайда кері нәтиже берген) кем дегенде Сталин билігі кезеңінде діни өкілдерге қарсы күресті тоқтатуға себеп болды. 1946 жылдың 28 қаңтарында «Діни қауымдардың ғибадат орындары туралы» қаулы қабылданып, соған сәйкес жергілікті билік органдарына діни ұйымдарды бақылаусыз түрде жабуға тыйым салынды. Соған сай 1948 жылы Қазақ ССР аумағында тіркелген 30 мешіт болды. Бірақ 1950 жылдардың басында олардың саны 20-ға дейін қысқартылды [Мустафаева, 2012: 33].

1960 жылдары ССРО-да Н.С. Хрущёвтің бастамасымен дінге қарсы науқан кең ауқымда жүргізіле бастады. Бұл науқанның басты мақсаты советтік қоғамнан діни сана мен сенім қалдықтарын жою, оның орнына маркстік-лениндік дүниетанымды орнықтыру болды. 1958-1964 жылдар аралығында қабылданған бірқатар маңызды құжаттар діннің қоғамдағы ықпалын әлсіретуге бағытталды. Атап айтқанда, 1954 жылғы «Ғылыми-атеистік насихатты жетілдіру туралы» қаулы, 1958 жылғы «Ғылыми-атеистік насихаттағы кемшіліктер туралы» құпия шешім, 1958 жылғы «ССРО-дағы монастырлар туралы» қаулы және «Епархиялық кәсіпорындар мен монастырлардың табысына салынатын салықты арттыру туралы» атты шешімдер арқылы діни ұйымдарға қысым жасалып, олардың қызметін шектеу саясаты заңды түрде бекітілді [Михайлович, 2019: 71].

Совет билігі дінді қоғамның дамуына кедергі келтіретін «ескі сананың қалдығы» деп есептеп, атеистік тәрбиені күшейтті. Мектептер мен жоғары оқу орындарында ғылыми-атеистік сабақтар енгізілді, бұқаралық ақпарат құралдарында дінге қарсы мақалалар, фильмдер мен дәрістер жиі жарияланды. Осы саясаттың ықпалы Қазақ ССР-інде, соның ішінде Қызылорда облысында да айқын сезілді. Өңірдегі барлық діни ұйымдар жергілікті партия комитеттері мен атқару органдарының қатаң бақылауында болды. Дін өкілдері мен мешіттер қызметі арнайы тіркеуден өтуге тиіс еді, ал тіркелмеген діни топтардың әрекеті заңсыз деп танылды.

Дінге сенушілердің басым бөлігін қазақ халқы құрап, олар негізінен ислам дінін ұстанды. Сонымен бірге, аймақтың этникалық құрамының алуан түрлі болуына байланысты өзге діни бағыттар да сақталды. Атап айтқанда, орыс және украин тұрғындары арасында православие діні кең таралса, неміс және поляк қоныс аударушылары католицизмді ұстанды. Кәріс ұлт өкілдері арасында протестанттық бағыттар, соның ішінде баптизм мен «пятидесятники» қозғалысы таралған болатын. Одан бөлек иудей қауымдастығы да өз дәстүрлерін сақтап келді.

1958-1959 жылдары Қазақстан аумағында дін қызметкерлерін тіркеу шектеулі санатпен жүзеге аса бастады. Бұл советтік биліктің діни кадр саясаты тұрақты қадағалау мен әкімшілік қысымға негізделгенін көрсетеді. Мұндай жағдай дін қызметкерлерінің қызметтік белсенділігіне де тікелей әсер етіп, олардың қоғамдық бастамалардан саналы түрде бас тартуына алып келді. Осындай жағдайды Қызылорда қаласындағы священник Владимир Горлановтың қызметінен анық байқауға болады. Ол уәкілетті орган өкілімен болған әңгімеде шіркеу қауымын көбейтуге немесе дұға үйін

қайта жөндеуге қызығушылық танытпайтынын, «өзінің де, жамағатының да осы жағдайға қанағаттанатынын» мәлімдеген [Иванов, 2025: 70].

Сол кезеңнен тағы бір мысал келтіретін болсақ, 1959 жылдың соңғы тоғыз ай ішінде шіркеу жиырмалығы бірнеше рет жиналыс өткізгенімен, оған тұрақты түрде шамамен 10-12 адам ғана қатысқаны туралы айтылған [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 1. П. 17]. Бұл қатысушылар санының төмендігі қауым мүшелерінің ортақ іске бейжай қарағанын байқатады. Сонымен бірге «Свято-Казанский молитвенный дом» ғимаратында жүргізіліп жатқан жөндеу жұмыстары кезінде де белсенділік танытқан адамдар шектеулі болған. Осылайша, құжатта сипатталған жағдай діни қауымдардың советтік кезеңдегі ішкі өзара қатынасын, олардың өзін-өзі ұйымдастыру тетіктерін және материалдық-шаруашылық міндеттерді орындаудағы қиындықтарды айқын көрсетеді.

Осы ішкі әлсіздік пен формалды белсенділік жағдайы дін саласының сыртқы тұрғыдан толық мемлекеттік бақылауға алынуымен ұштасып жатты. Бір мәліметте 1960 жылы Қызылорда облысы бойынша тіркелмеген діни ұйымдардың болмағаны көрсетіледі [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 3. П. 13]. Дегенмен, бейресми діни тәжірибелердің тұрмыстық деңгейде сақталып отырғаны байқалады. Оған қоса, архив мәліметтеріне сәйкес, 1960 жылы облыс аумағында төмендегі діни ұйымдар ресми тіркеуден өткен.

1-кесте. 1960 жылғы қаңтар айындағы Қызылорда облысындағы тіркелген діни ұйымдар мен культтік топтар туралы мәліметтер [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 3. П. 3]

№	Діни бірлестіктердің атауы	Орналасқан аймағы	Сенушілер саны	Қай уақыттан бері істейді	Басқарушы туралы	Діни жоралғылар қайда өтеді	Қауымдардың қызметінің сипаттамасы
1	Православиялық ғибадат үйі	Қызылорда қаласы	Шіркеуге жексенбі күні 150-200 адам келеді	1947 жылы 13 қазан	Михаил Ромашко	Ғибадат үйі бар	Қауымның шіркеу советі, тексеру (ревизиялық) комиссиясы және «Дватцаток» қауымы бар
2	Қазақ мешіті	Қызылорда қаласы	Күніне 15-20	1946 жылы 30 мамыр	Бегманов Ходжак	Мұратбаев к-сі, 13 үй	Үнемі жұмыс жасайды
3	Иудей қауымы	Қызылорда қаласы	64	1938 жыл	Алимов Иосиф	Арнайы үйлер бар	Үнемі жұмыс жасайды

Советтік жүйеде діни ұйымдардың заңды әрекет етуі үшін арнайы тіркеуден өту міндеттелді. Қазақ ССР Министрлер советі жанындағы Діни культтер ісі жөніндегі кеңестің уәкілетті өкілдерінің (кейінгі Дін істері жөніндегі мемлекеттік комиссия) бақылауында тіркеусіз жұмыс істеу заңсыз деп танылып, жауапкершілікке тарту шаралары қолданылды. Мысалы, Қазақ ССР-індегі протестант топтар тек 1960-1970 жылдары ғана шектеулі түрде тіркеліп, аздаған ұйымы мемлекетке есеп беріп отырған.

Діни ұйымдарды бүге-шігесіне дейін қадағалау және билікке бағынышты ету мақсатында советтік партия әр түрлі деңгейдегі бақылау механизмдерін қолданды. Мысалы, дін қызметкері Ромашка Михаилдың Владык Иннокентийге жолдаған рапортында діни ұйым жиырмалығында бұрынғы 41 адамнан, тек 18 адамның жұмыс жасап жатқандығы туралы мәлімет берген [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 1. П. 16]. Сол кезеңдегі біраз діни ұйымдардағы қызметкерлердің өз жұмыстарына бейқам қарағандары, салғырттық танытып, жұмысқа келмегендері туралы деректерден көптеп кездестіруге болады.

Жергілікті обком мен аудандық комитеттердің діни істері жөніндегі бөлімдері, сондай-ақ Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті (КГБ) қызметі діни қызметкерлер мен қауым мүшелерін тұрақты бақылауда ұстап, олардың «басшылыққа қарсы топтарға» қатысы жоқтығын тексеріп отырды. Мұндай қадағалау діни белсенділікті шектеумен қатар, діннің қоғамдық ықпалын әлсіретуге бағытталған кең ауқымды идеологиялық саясаттың бір бөлігі болды.

Мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты балалар мен жастарды атеистік рухта тәрбиелеу болды. Орталық партияның нұсқауына сәйкес, Қызылорда облысында мектеп мұғалімдері, комсомол жетекшілерімен қатар, жаратылыстану саласының өкілдері тартылған атеистік үйірмелер мен дәрістер жүйелі түрде ұйымдастырылды. Мәселен, 1963 жылы облыста 579 ұжымдық дәріс өткізіліп, атеистік насихат жұмысына 27 дәрігер, 26 физика-математика маманы, 11 географ және 38 биолог жұмылдырылған [Олешук, 1962: 3]. Барлық мектептер мен пионер лагерьлерде совет идеологиясын насихаттайтын сабақтар мен көрмелер ашылып, газеттерде діни сенімдердің «кемшілігі» мен коммунистік атеизм артықшылығы туралы жүздеген мақалалар жарық көрді. Бұл шаралардың барлығы жастарды ерте кезден партия идеологиясына бағындырып, діни ықпалдан арылтуға бағытталған еді.

1960 жылдардан бастап советтік атеистік саясаттың маңызды бағыттарының бірі қоғамдық өмірде сақталып келе жатқан діни салттар мен дәстүрлерді азаматтық мазмұндағы рәсімдермен ауыстыру болды. Бұл үрдіс отбасы-адамгершілік қатынастарын жаңаша социалистік негізде қалыптастыру міндеттерімен ұштастырылды. Христиандық конфессияларда орын алатын шоқындыру рәсімінің орнына діни элементтерден ада, азаматтық сипаттағы салтанатты шара енгізу ұсынылды. Мұндай шаралар қалалық, аудандық және ауылдық мәдениет үйлерінде ұйымдастырылып, онда жергілікті совет органдарының өкілдері, соғыс ардагерлері, еңбек озаттары, мұғалімдер және қоғамдық белсенділер жас отбасыларға баланы коммунистік қоғамның белсенді мүшесі ретінде тәрбиелеу жөнінде тілектерін білдіруі тиіс болды [Александрович, 2024: 203]. Аталған азаматтық рәсім иудей қауымына және ислам діндеріне тән есім беру мен сүндеттеу дәстүрлерін де алмастыру құралы ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, туу туралы куәлікті ата-аналарға мерекелік безендірілген арнайы мұқабада, оның ішінде Совет Одағы коммунистік партиясы (СОКП) бағдарламасынан алынған тәрбиелік бағыттағы үзінділермен бірге ұсыну алға тартылды. Мұндай шаралар советтік биліктің діни салттарды тұрмыстық кеңістіктен ығыстырып, олардың орнына зайырлы, идеологиялық мазмұндағы рәсімдерді енгізуге бағытталған кешенді саясатының бір бөлігі болды.

Жалпы атеистік саясаттың өңірлік деңгейдегі нақты көрінісі 1963-1964 жылдарға қатысты архив деректерінен айқын байқалады. Атап айтқанда, Қызылорда облысында православ діни ұйымдарының қызметі жүйелі түрде шектеліп, Жаңақазалыдағы православ қауымын тіркеуден өткізуден бас тарту арқылы оның ұйым ретінде дамуы толық тоқтатылды. Сонымен бірге шіркеу мүлкін жергілікті кеңестерге беру туралы шешім діни бірлестіктердің материалдық негізін жоюға бағытталған саяси тетік ретінде қолданылды. Мұндай жағдайда тіпті ресми діни қоғамның өзі советтік бақылау жағдайында құқықтық және ұйымдастырушылық тәуелсіздігін сақтай алмады [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 5. П. 77-78].

Совет идеологиясының одан әрі бір тармағы діни ағымдарды «секталар» қатарында қарастыру болды. Мысалы, кейбір христиандық бағыттағы ағымдар тиым салынған ұйымдарға теңесті. Бұл топтардың қимылын қатаң бақылау үшін КГБ қызметкерлері арнайы партия кураторларымен бірлесе отырып, көп жағдайда оларды жаппай ұстап, іс қозғалғанға дейін қысым көрсетіп отырды. Жалпы, қатаң қадағалау жағдайында діни қауымдар қатты қысым көріп, еркіндігі мүлдем шектелді. Сол іспеттес оқиғалар Қызылорда аумағында тіркелген еді. 1964 жылғы Қызылорда облысы бойынша Дін істері жөніндегі уәкілдің есебінде, өңір аумағында ресми тіркеуден өтпестен, жасырын діни қызмет жүргізген бірнеше «сектаның» бар екені көрсетіледі. Құжатта лютерандық, старообрядтық және евангелистік христиан-баптистік (ЕХБ) топтардың, сондай-ақ жергілікті мұсылман жамағаттарының бір бөлігінің «заңсыз діни жиналыстар» өткізгені атап көрсетілген [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 6. П. 43]. Советтік заңнамаға сәйкес, кез келген діни бірлестік мемлекет органдарында тіркелмейінше өз қызметін ашық жүргізе алмайтындықтан, аталған қауымдар «заңсыз» діни топ ретінде бағаланды.

1965 жылы діни бірлестіктердің әрекетін тексеру барысында облыс аумағында заңсыз қызмет атқарған алты топ анықталған. Аталған топтардың көпшілігі шіркеулерде емес, жасырын түрде жеке үйлерде жиналып отырған [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1(қосымша). І. 3]. Бұл жағдай советтік биліктің атеистік саясаты нәтижесінде діни өмірдің ашық қоғамдық кеңістіктен ығыстырылып, тұрмыстық әрі жасырын сипат алғанын көрсетеді. Жалпы осы үрдістің аймақтық көрінісі ретінде Шиелі ауылында евангелистік христиан-баптистердің жасырын қауымының әрекет еткені жөнінде архивтік мәліметтер келтіріледі. Құжатта аталған қауымның белсенді мүшелері – Кушейко Лука Алексеевич (1899 ж.т.), Квасинин Михаил Иванович (1902 ж.т.) және Франц Иванович (1904 ж.т.) бұрын «антисоветтік» деп бағаланған әрекеттері үшін сотталған адам ретінде сипатталған [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1(қосымша). І. 3].

П. 18]. Мұндай айыптаулар советтік құжаттарда діни сенушілерді саяси тұрғыдан қауіпті топ ретінде көрсету және олардың қызметін заңсыз деп тану үшін жүйелі түрде қолданылғанын көрсетеді.

Архив деректері бойынша, 1966 жылы Қызылорда облысы аумағында барлығы 10 діни бірлестік әрекет еткен, оның ішінде 4 діни ұйым ресми тіркеліп, қалғандары жасырын түрде қызмет жүргізген. Ресми тіркелген діни бірлестіктер қатарында: Қызылорда қаласындағы мұсылман мешіті (1947 жылы ашылған), Қызылорда қаласындағы орыс-православ шіркеуі (1948 жылы ресми тіркеуден өткен), Қызылорда қаласындағы иудей қауымы (1948 жылдың 17 қаңтарында тіркелген) [ҚР ОМА. Қ. 2079. Т. 1. І. 3. П. 112]. Есеп материалдарында жалпы қауымдардың жетекшілерімен түсіндіру әңгімелерінің жүргізілгенін және оларға қызметін тоқтату немесе мемлекеттік тіркеуден өту туралы ресми ескерту жасалғаны айғақталады.

Бұл жағдайдың уақыт өте өзгермегенін 1968 жылғы деректер де дәлелдейді. Аталған жылы Қызылорда облысында 10 діни бірлестік жұмыс істеп, олардың тек төртеуі ғана ресми тіркелген күйінде қалған, ал алтауы жасырын түрде қызметін жалғастырған. Тіркелмеген топтардың қатарында евангелистік христиан-баптистер, молокандар, старообрядшылар және жекелеген мұсылман қауымдары болған [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 9. П. 7].

2-кесте. Секта қауымдары (Қазақстан облыстары бойынша, 1970-1980 жж.) [Алпыспаева, 2025: 128]

Облыстар	Католиктер	Лютеран дар	ЕХБ	«Пятидесятни ктер»	АС Д	Менонитт ер	Иеговисте р	Т.б.
Алматы	5 / 166	11 / 561	18 / 1196	8 / 183	6 / 189	1 / 36	4 / 328	—
Шығыс Қазақстан	1 / 12	9 / 187	10 / 380	2 / 21	3 / 126	—	1 / 26	5 / 140
Жезқазған	1 / 60	4 / 350	15 / 1050	—	1 / 18	—	1 / 12	—
Қарағанды	1 / 1600	9 / 2560	12 / 2800	7 / 850	1 / 108	3 / 1590	5 / 55	1 / 85
Қызылорда	—	1 / 12	2 / 49	—	1 / 24	1 / 19	—	1 / 50
Көкшетау	—	6 / 112	16 / 792	6 / 112	1 / 66	5 / 172	1 / 8	—
Қостанай	2 / 124	9 / 244	11 / 877	3 / 70	4 / 60	—	2 / 99	—
Солтүстік Қазақстан	5 / 244	12 / 256	19 / 225	7 / 128	3 / 24	—	1 / 8	4 / 35
Семей	1 / 83	14 / 398	9 / 597	4 / 90	4 / 118	3 / 41	—	3 / мәлі мет жоқ

Кестедегі деректер өңірде секталық ұйымдарға қатысушылар санының салыстырмалы түрде аз болғанын көрсетеді. Бұл жағдай Қызылорда облысында неміс, поляк және славян халықтарының аз қоныстануымен тікелей байланысты еді. Дегенмен, сандық көрсеткіштердің төмендігіне қарамастан, исламнан өзге діни қауымдардың қызметі толық тоқтатылмады, керісінше, олардың қызметі әкімшілік бақылау аясында шектеулі түрде жалғасын тапты. Осыны 1971 жылы Қызылорда қаласындағы орыс-православ шіркеуінің ғибадат үйін кеңейтуге қатысты өтініштің қанағаттандырылмауы да дәлелдейді. Дін істері жөніндегі совет өтінішті сенушілер санының аздығымен және құрылыс қажеттілігінің жоқтығымен негіздегенімен, құжат мазмұны діни ұйымдардың дамуына әдейі әкімшілік кедергілер қойылғанын аңғартады [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 16. П. 42]. Бұған қоса, ғибадат үйі 1950 жылдан кейін ресми тіркеуден өтпесе де, қауым мүшелері діни жиналыстарын үзбей жалғастырып отырған. Бұл дерек советтік кезеңде Қызылордадағы православ қауымының діни өмірі шектеулі жағдайда болса да, толық жойылмағанын көрсетеді.

1970 жылдары Қызылорда облысында дінге қарсы идеологиялық жұмыс жүйелі түрде жүргізілген болатын. 1971 жылғы аудандық Дін істері жөніндегі комиссияның есептік баяндамасында, жергілікті тұрғындар арасында діни әдет-ғұрыптардың әлі де сақталып отырғаны

атап өтіледі. Әсіресе жерлеу, неке қию, мерекелік діни рәсімдер тұрмыстық деңгейде жалғаса берген. Осыған байланысты комиссия «ескі діни салттарды» ығыстыру мақсатында жаңа зайырлы рәсімдер енгізуді (музыкамен шығарып салу, гүл шоқтарын қою, естелік сөз айту) және атеистік насихатты күшейтуді талап етті. Есеп бойынша, 1971 жылы халық арасында 200-ден астам атеистік дәрістер мен әңгімелер өткізіліп, дін мәселесін «қоғамдық қалдық» ретінде таныту жұмысы белсенді жүргізілген [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 19. П. 23-24]. Соған қарамастан, діни дәстүрлер толық жойылып кеткен жоқ. Мәселен, советтік атеистік саясаттың қысымына қарамастан, мұсылман қауымы арасында ғасырлар бойы қалыптасқан ғұрыптар тұрмыстық деңгейде сақталып отырды. Солардың бірі мұсылмандар арасында ұл балаларды сүндетке отырғызу рәсімі жүргізілді. Дәстүрге сәйкес сүндеттеу 3 жастан 9 жасқа дейінгі тақ жылдары жасалып, көбінесе бес жас шамасында орындалатын. Алайда, егер бұрын сүндетке отырғызу мұсылман үшін міндетті діни рәсім болып саналса, 1970 жылдары оны орындамау немесе елемеу жағдайлары да кездесе бастады [Бекмағамбетова және т.б., 2022: 174]. Бұл советтік идеологиялық ықпалдың күнделікті өмірге біртіндеп әсер ете бастағанын аңғартатын.

1974 жылғы есептік құжаттарда, Қызылорда және Қазалы қалаларында ресми тіркеуден өтпеген евангелистік христиан-баптистер қауымдарының бірнеше жыл бойы жасырын түрде әрекет еткені көрсетілген. Аталмыш топтар шағын құрамда (7-12 адам) ұйымдасып, діни жиналыстарын жеке үйлерде өткізген. Құжаттарда олардың мемлекеттік органдарға тіркелуге ниет білдірмегені және басқа христиан ұйымдарымен тұрақты байланыс орнатпағаны атап өтіледі [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 23. П. 60]. Сонымен қатар, барлық сектанттық ұйымдар советтік билікке қарсы бағытта бола қойған жоқ, кейбіреулері мемлекетпен ымыраға келуге үміттенді. Мәселен, Қызылорда облысындағы старообрядшылар-беспоповшылар қауымының жетекшісі Н.С. Естеев Дін істері жөніндегі кеңестің жергілікті өкілі Ж.Б. Боташевпен әңгімесінде былай деген: «Біздің қызметіміз совет өкіметіне қарсы бағытталмаған. Біз әрдайым діндарларға совет өкіметі Құдай тарапынан берілген билік екенін түсіндіруге тырысамыз, сондықтан біз олардан заңдарды қатаң сақтауды талап етеміз» [Иванов, 2025: 133]. Бұл ұстаным діни қауымдардың бір бөлігінің өз қызметін сақтап қалу үшін қоғамдық шарттарға бейімделу стратегиясын таңдағанын аңғартады.

Алайда осындай саяси жүйеге адам көзқарастардың өзіне қарамастан, діни ұйымдардың қызметі, соның ішінде олардың ішкі шаруашылық мәселелері де қатаң мемлекеттік бақылауда қалды. 1976 жылғы есеп бойынша, орыс-православ шіркеуінің жалпы табысының 80 пайыздан астамы шам сатудан түскен. Алайда, 1971-1976 жылдар аралығында шам өндірісі мен жеткізілім көлемі сұраныстан жоғары болып, көп мөлшерде шамдар сатылмай қоймаларда қалып отырған. 1977 жылдың басында шіркеу қоймасында 14 672 дана шамның өткізілмей қалуы мемлекеттік бақылау органдарын шам жеткізілімін қысқарту шараларын қарастыруға итермеледі. Бұл дерек советтік кезеңде тіпті шіркеудің ішкі шаруашылығының да жоспарлы-экономикалық реттеу тетіктеріне тәуелді болғанын көрсетеді [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 29. П. 2-3].

1978 жылғы облыстық халық депутаттары кеңесінің атқару комитеті қабылдаған арнайы қаулы бойынша, барлық сот органдарына діни культтерге қатысты заңдық нормаларды қатаң сақтау және осы мәселелер бойынша түсетін материалдарды дереу қарастыру тапсырылған. Сонымен қатар, халық соттары мен төменгі буын атқару комитеттеріне конституцияның діни нормаларын түсіндіру және жергілікті деңгейде бақылау шараларын күшейту міндеттелген. Архивтік мәліметтерге сүйенсек, аталған қаулы мен іс-шаралар бойынша әділет құрылымдары белгілі бір жұмыс жүргізгенімен, бұл бағытта сот өндірісіне 8 ай ішінде бірде-бір материал түспегені тіркелген. Бұл, бір жағынан, совет кезеңінде діни ұйымдардың ашық әрекет ету мүмкіндігінің шектелгенін, екінші жағынан, діни өмірдің жасырын сипат алғанын байқатады [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 32. П. 57-58].

1979 жылғы аудандық атқару комитеттерінің құжаттары, Қызылорда облысында советтік діни саясаттың жергілікті деңгейде де қатаң жүзеге асырылғанын нақты айғақтайды. Архивтік материалдардан байқағанымыздай, аудандық советтерге діни рәсімдердің (жаназа, құран оқу, неке қию, балаға ат қою, діни мерекелер) заңға қайшы орындалуына жол бермеу туралы нақты тапсырмалар берілген. Діни қызметкерлердің жасырын жиналыстар өткізуі, үй жағдайында діни қызмет көрсетуі және тіркелмеген діни әрекеттерімен байланысты жағдайлар билік тарапынан бақылауды қажет ететін құқықтық тәртіп бұзушылықтар ретінде бағаланған. Бірқатар ауылдарда ресми діни ұйымдар болмағанымен, жекелеген дін қызметкерлерінің ықпалының сақталуы аудандық деңгейдегі идеологиялық жұмысты күшейтуге себеп болған [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 34. П. 56-57].

1980 жылдың алғашқы тоғыз айында, Қызылордадағы орыс-православ шіркеуінде 200 адам шоқындырылғаны тіркелген. Шоқындырылғандардың басым бөлігі (110 адам) 3 жасқа дейінгі

балалар еді. Бұл діннің ұрпақ арқылы жалғасуын қамтамасыз етуге бағытталған отбасындағы діни дәстүрлердің сақталғанын көрсетеді. Жасөспірімдер мен ересектердің үлесі айтарлықтай аз болған (тиісінше 26 және 5 адам). Бұл советтік кезеңдегі идеологиялық қысым жағдайында саналы түрде дінге келудің шектеулі болғанын аңғартады [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 36. П. 40]. Оған қоса, бұл дерек православ қауымының советтік бақылауға қарамастан, демографиялық жолмен табиғи түрде сақталып отырғанын айғақтайды.

Өмір салтына отбасылық бақылау шаралары да енгізілді. Қызылордада діни нанымға берілген отбасы мүшелері елдің ішкі қауіпсіздік қызметі мен мектеп әкімшілігінің ерекше бақылауында болды. Мысалы, дәстүрлі діни отбасылардың балалары мектеп пен пионер ұйымына барған кезде олардың ата-аналарының наным-сенімі туралы сұрау жүргізіп, отбасының «қауіптілігі» туралы анықтама жинайтын. Пионер лагерінде немесе комсомолдың қоғамдық жиынында айдар таққысы келетін жастардың ата-анасының діни сенімі, әдеті жоқ екені міндетті түрде тексерілетін. Бұл құрылымдық бақылау діндар отбасылардың қоғамдық-саяси белсенділігін әлсіретіп, кейбір отбасылардағы балалардың совет идеологиясын қабылдамауына тыйым салуға талпынды. Атеистік тәрбие құралдары да жастарға зор ықпал етті, мектептер мен университеттерде діни көзқарастардың дұрыстығына шүбәмен қарауға үйрету, атеистік клубтарды ұйымдастыру сияқты шаралар іске асырылды [ҚОМА. Қ. Р-808. Т. 1. І. 33. П. 74]. Нәтижесінде, 1970-1980 жылдары Қызылорда өңірінде діни ұстанымын ашық жариялаған жастар сирек кездесті, көпшілігі совет идеологиясына бағыну үшін діни іс-әрекеттерден алыстап, отбасылық құндылықтарды ұмытуға мәжбүр болды.

Қорытынды. Қорытындылар болсақ, 1960-1980 жылдар аралығында Қызылорда өңіріндегі исламнан өзге діни ұйымдар советтік идеологияның қатаң бақылауы мен жүйелі атеистік үгітінің ықпалында қалыптасты. Совет билігі дінді қоғамнан ығыстыруды мақсат етіп, діни бірлестіктердің қызметін заңды түрде тіркеу, қадағалау және әкімшілік қысым көрсету арқылы шектеп отырды. 1960 жылы облыста заңды түрде тіркелген үш діни ұйым жұмыс істеген болса, 1965-1966 жылдардағы деректерде жалпы 10 діни бірлестік анықталған, олардың тек төртеуі ғана ресми тіркелген ұйым болған. 1968 жылында да тіркелмеген діни ұйымдардың саны 6 еді. Архив деректері көрсеткендей, Қызылорда облысында ресми тіркелген мұсылман мешіті, православ шіркеуі және иудейлік қауым өз қызметін тек қатаң шектеулер мен бақылау жағдайында ғана жүзеге асырды. Орыс-православ шіркеуінің ғимараттарының жабылуы, протестанттық және басқа да христиандық ағымдардың жасырын жағдайда қызмет етуі, иудей қауымының діни өмірінің отбасылық деңгейге дейін тарылуы дінге қарсы саясаттың тікелей салдары болды.

Сонымен қатар, мектептер мен мәдени-ағартушылық мекемелерде жүргізілген ғылыми атеизмге негізделген тәрбие жастарды діни құндылықтардан алыстатуға бағытталды. Кейбір діни топтарды «сектанттық» құбылыс ретінде бағалап, оларды қоғамдық «қауіпті фактор» ретінде көрсету советтік идеологияның басты тәсілдерінің біріне айналды. 1970-1980 жылдары Қызылорда облысында «секталар» ретінде аталған діни ұйымдар қатарында лютерандар, ЕХБ, Жетінші күн адвентистері, менониттер және басқа да топтар болды. Архив деректері көрсеткеніндей, 1974 жылы Қызылорда және Қазалы қалаларында анықталған ЕХБ қауымы тіркелмеген ұйым ретінде танылып, оның мүшелері қатты қысымға ұшыраған. Осындай көпдеңгейлі қадағалау мен шектеу шаралары нәтижесінде өңірдегі исламнан өзге діни ұйымдар әлсіреп, олардың қоғамдық ықпалы төмендеді. Ал діни өмір көбінесе жасырын, тұрмыстық сипатқа ие болды. Жалпы алғанда, бұл кезең Қызылордадағы діни ұйымдардың табиғи дамуын тежеп, ұрпақаралық діни сабақтастықтың әлсіреуіне, діни сананың қоғамдық кеңістіктен шеттетілуіне әкелді деуге болады.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві

ҚОМА – Қызылорда облысының мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Артемов, 2010 – *Артемов А.И.* Свидетели Иеговы Казахстана и Средней Азии: историко-религиоведческий анализ. Алматы: ТОО «ИД Кочевники», 2010. 365 с.

Алпыспаева, 2025 – *Алпыспаева Г.А.* Сектантские общины в Казахской ССР (1940–1980-е гг.) // Российская Академия наук. 2025. № 1. С. 119–138.

Александрович, 2024 – *Александрович М.М.* Из истории введения гражданской обрядности как стратегии секуляризации советского общества в 1960-е гг. (выписки из докладов участников Всесоюзного совещания

уполномоченных Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР, 25-29 июня 1963 г.) // *Теологический вестник Смоленской православной духовной семинарии*. 2024. № 4. С. 199–214.

Айталы, 2020 – *Айталы А.Ә.* Қазақстандағы XX ғ. 20-30 жылдарындағы діни ахуал (тарихи-дінтанымдық зерттеу) // *Отан тарихы*. 2020. № 1(89). 108–117-бб.

Бодеев, 2020 – *Бодеев К.* Орталық Қазақстанның діни ұйымдарының тарихы (1941-1991 жж.): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті. Қарағанды, 2020. 208 б.

Бодеев, Сактаганова, 2018 – *Бодеев К., Сактаганова З.Г.* Кеңес дәуіріндегі діни ұйымдардың құқықтық жағдайы (XX ғ. 40-шы жылдары) // *Қарағанды университетінің хабаршысы*. Серия «Тарих. Философия». 2018. № 2 (90). 56–61-бб.

Бургарт, 2012 – *Бургарт Л.А.* Из истории католической веры и церкви в Казахстане: сборник статей (для внутреннего пользования). Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2012. 342 с.

Бекмагамбетова және т.б., 2022 – *Бекмагамбетова М. Ж., Бекмагамбетов Р. К., Бимолданова А.А.* Опиум для народа: атеистическое воспитание казахстанцев периода «развитого социализма» // *Отан тарихы*. 2022. № 1(97). С. 170–180.

Джунусбаева, Шамшиденова, Маликов, 2024 – *Джунусбаева А., Шамшиденова Ф.М., Маликов Б.У.* О Религиозной ситуации в Казахстане накануне Великой Отечественной Войны // *Вестник КазНПУ имени Абая*. Серия: Исторические и социально-политические науки. 2024. № 2(81). С. 139–150.

Жолдасұлы, Байжанова, 2022 – *Жолдасұлы Т., Байжанова Г.* Кеңестік Қазақстандағы дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының қызметі (1929–1941 жж.) // *Қарағанды университетінің хабаршысы*. Серия «Тарих. Философия». 2022. № 1(105). 55–63-бб.

Иванов, 2025 – *Иванов Е.Г.* Русская православная церковь в Казахской ССР в 1943 – 1991 гг.: церковно-государственные отношения, епархиальное управление, приходская жизнь: Диссертация на соискание ученой степени кандидата богословия. М., 2025. 179 с.

Козлов, 2017 – *Козлов Ф.Н.* Государственно-церковные отношения в 1917 – начале 1940-х гг. в национальных регионах (на примере республик Марий Эл, Мордовии и Чувашии). Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 335 с.

Мустафаева, 2012 – *Мустафаева А.А.* Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане // *Вестник КазНУ. Серия Востоковедения*. 2012. № 3(60). С. 31–35.

Михайлович, 2019 – *Михайлович З.С.* Хрущевская антирелигиозная кампания 1954–1964 гг.: практическая реализация и результаты // *Вестник КГУ. Исторические науки и археология*. 2019. № 1. С. 71–75.

Олещук, 1962 – *Олещук Ф.* Коммунизм және дін // *Ленин жолы*. 1962. №66. 1 сәуір.

Тастанова, 2012 – *Тастанова З.Т.* История религий Казахстана. Учебное пособие. Алматы: Айтұмар, 2012. 120 с.

Шкаровский, 1999 – *Шкаровский М.В.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Москва: Граал, 1999. 402 с.

Zhaksylyk, Ershahin, 2024 – *Zhaksylyk Ye.Ye., Ershahin S.* History of religious policy of the Soviet power in South Kazakhstan in the 40-80s of the twentieth century // *Bulletin of the Karaganda university History*. Philosophy series. 2024. № 4. Pp. 32–38.

Rohozinski, 2024 – *Rohozinski J.* Religious Revival and its Limitations in the Postwar Soviet Union: The Case of Northern Kazakhstan // *Studia Religiológica*. 2024. № 1. Pp. 51–71.

Sources

QR OMA – Qazaqstan Respublikasy Ortalyq Memlekettik arhivі [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

QOMA – Qyzylorda oblysynyñ memlekettik arhivі [State Archive of the Qyzylorda Region]

References

Aitaly, 2020 – *Aitaly A.A.* Qazaqstandagy XX g. 20-30 jyldaryndagy dini ahual (tarihi-dintanymdyq zertteu) [The Religious Situation in Kazakhstan in the 1920s–1930s (A Historical and Religious Studies Analysis)]. *Otan tarihy*. 2020. № 1(89). Pp. 108–117. [in Kazakh]

Aleksandrovich, 2024 – *Aleksandrovich M.M.* Iz istorii vvedenia grajdanskoi obradnosti kak strategii sekularizatsii sovetskogo obsestva v 1960-e gg. (vypiski iz dokladov uchastnikov Vsesoiuznogo sovesania upolnomochennyh Soveta po delam ruskoi pravoslavnoi serkvi pri Sovete Ministrov SSSR, 25-29 iuna 1963 g.) [From the History of the Introduction of Civil Rituals as a Strategy for the Secularization of Soviet Society in the 1960s (Excerpts from the Reports of Participants of the All-Union Conference of Authorized Representatives of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church under the Council of Ministers of the USSR, June 25–29, 1963)]. *Teologicheski vestnik Smolenskoi pravoslavnoi duhovnoi seminarii*. 2024. № 4. Pp. 199–214. [in Russian]

Alpyspaeva, 2025 – *Alpyspaeva G.A.* Sektantskie obsiny v Kazahskoi SSR (1940–1980-e gg.) [Sectarian Communities in the Kazakh SSR (1940s–1980s)]. *Rosiskaia Akademia nauk*. 2025. № 1. Pp. 119–138. [in Russian]

Artemev, 2010 – *Artemev A.I.* Svideteli Iegovy Kazakhstana i Srednei Azii: istoriko-religievedcheski analiz [Jehovah's Witnesses of Kazakhstan and Central Asia: A Historical and Religious Studies Analysis]. Almaty: TOO "ID Kochevnik", 2010. 365 p. [in Russian]

Bekmagambetova et al., 2022 – Bekmagambetova M. J., Bekmagambetov R. K., Bimoldanova A.A. Opium dla naroda: ateisticheskoe vospitanie kazakhstansev perioda «razvitoogo sosializma» ["Opium for the People": Atheistic Education of Kazakhstanis during the Period of "Developed Socialism"]. *Otan tarihy*. 2022. № 1(97). Pp. 170–180. [in Kazakh]

Bodeev, 2020 – *Bodeev Q.* Ortalyq Qazaqstannyn dini uymdarynyn tarihy (1941–1991 jj.) [The History of Religious Organizations in Central Kazakhstan (1941–1991)]: filosofia doktory (PhD) darejesin alu usin daiyndalghan disertasia: Akademik E. A. Boketov atyndagy Qaragandy universiteti. Qaragandy, 2020. 208 p. [in Kazakh]

Bodeev, Saktaganova, 2018 – *Bodeev Q., Saktaganova Z.G.* Kenes daurindegi dini uymdardyn quqyqtyq jagdaiz (XX g. 40-sy jylgary) [The Legal Status of Religious Organizations during the Soviet Period (the 1940s of the 20th Century)]. *Qaragandy universitetinin habarsysy*. Seria «Tarih. Filosofia». 2018. № 2 (90). Pp. 56–61. [in Kazakh]

Burgart, 2012 – *Burgart L.A.* Iz istorii katolicheskoi very i serkvi v Kazakhstane: sbornik statei (dla vnutrenego polzovania) [From the History of the Catholic Faith and the Church in Kazakhstan: A Collection of Articles (for Internal Use)]. Ust-Kamenogorsk: [B.i.], 2012. 342 p. [in Russian]

Ivanov, 2025 – *Ivanov E.G.* Rускаia pravoslavnaia serkov v Kazahskoi SSR v 1943 – 1991 gg.: serkovno - gosudarstvennye otnosenia, eparhialnoe upravlenie, prihodskaia jizn [The Russian Orthodox Church in the Kazakh SSR (1943–1991): Church–State Relations and Parish Life]: Disertasia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata bogoslovia. M., 2025. 179 p. [in Russian]

Joldasuly, Baijanova G., 2022 – *Joldasuly T., Baijanova G.* Kenestik Qazaqstandagy dinge qarsy ugıt-nasihat uymynyń qyzmeti (1929–1941 jj.) [The Activities of Anti-Religious Propaganda Organizations in Soviet Kazakhstan (1929–1941)]. *Qaragandy universitetinin habarsysy*. Seria «Tarih. Filosofia». 2022. № 1(105). Pp. 55–63. [in Kazakh]

Junusbaeva, Samsidenova, Malikov, 2024 – *Junusbaeva A., Samsidenova F.M., Malikov B.U.* O Religioznoi cituasii v Kazakhstane nakanue Velikoi Otechestvennoi Voyny [On the Religious Situation in Kazakhstan on the Eve of the Great Patriotic War]. *Vestnik KazNPU imeni Abaia*. Seria: Istoricheskie i sosialno-politicheskie nauki. 2024. №2(81). Pp. 139–150. [in Russian]

Kozlov, 2017 – *Kozlov F.N.* Gosudarstvenno-serkovnye otnosenia v 1917 – nachale 1940-h gg. v nasionalnyh regionah (na primere respublik Mari El, Mordovii i Chuvashii) [State–Church Relations in National Regions from 1917 to the Early 1940s (Based on the Republics of Mari El, Mordovia, and Chuvashia)]. Moskva: Politicheskaiia ensiklopedia, 2017. 335 p. [in Russian]

Mihailovich, 2019 – *Mihailovich Z.S.* Hrusevskaia antireligioznaia kampania 1954–1964 gg.: prakticheskaiia realizasia i rezultaty [The Khrushchev Anti-Religious Campaign of 1954–1964: Practical Implementation and Results]. *Vestnik KGU*. Istoricheskie nauki i arheologia. 2019. № 1. Pp. 71–75. [in Russian]

Mustafaeva, 2012 – *Mustafaeva A.A.* Istoricheski obzor evolusii islama v sovetskom Kazakhstane [A Historical Overview of the Evolution of Islam in Soviet Kazakhstan]. *Vestnik KazNU*. Seria Vostokovedenia. 2012. № 3(60). Pp. 31–35. [in Russian]

Olesuk, 1962 – *Olesuk F.* Komunizm jane din [Communism and Religion]. *Lenin joly*. 1962. № 66. 1 sauir. [in Kazakh]

Rohozinski, 2024 – *Rohozinski J.* Religious Revival and its Limitations in the Postwar Soviet Union: The Case of Northern Kazakhstan. *Studia Religiosa*. 2024. № 1. Pp. 51–71.

Skarovski, 1999 – *Skarovski M.V.* Rускаia Pravoslavnaia Serkov pri Staline i Hruseve [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev]. Moskva: Graal, 1999. 402 p. [in Russian]

Tastanova, 2012 – *Tastanova Z.T.* Istoria religi Kazakhstana. Uchebnoe posobie [The History of Religion in Kazakhstan: A Study Guide]. Almaty: «Aitumar», 2012. 120 p. [in Russian]

Zhaksylyk, Ershahin, 2024 – *Zhaksylyk Ye.Ye., Ershahin S.* History of religious policy of the Soviet power in South Kazakhstan in the 40-80s of the twentieth century. *Bulletin of the Karaganda university History*. Philosophy series. 2024. № 4. Pp. 32–38.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 91–106
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_91-106

TSARIST RUSSIA'S CIVILIZING MISSION AND POLICY OF CHRISTIANIZATION OF THE KAZAKHS IN THE SECOND HALF OF THE 19th AND BEGINNING OF THE 20th CENTURIES

Gabit Zhumatay^{1*}, Akmaral Yskak²

¹Narxoz University (55 Zhandosov St., 050035, Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0003-0468-8538> E-mail: gzhumatay@gmail.com

²Narxoz University (55 Zhandosov St., 050035, Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0003-3998-584X> E-mail: sakmaral7@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026

© Zhumatay G., Yskak A., 2026

Abstract. *Introduction.* The study explores tsarist Russia's civilizing mission and Christianizing policy of the Kazakhs in the second half of the 19th and beginning of the 20th century. The relevance and significance of the research problem lie in the fact that religious conversion of non-Russian populations of the empire to Orthodoxy constituted the backbone of Russia's civilizing mission in the steppe in this period. Like other European colonial empires, tsarist Russia sought cultural, ethnic, linguistic and religious homogenization of its culturally diverse populations. Hence, it is essential to consider how this policy was implemented in the Kazakh steppe and what outcomes it generated. *Purpose and objectives of the study.* The aim of the study is to look into tsarist Russia's civilizing mission and religious policy in the Kazakh steppe. The objectives are to consider and analyze how and why tsarist Russia shifted from the policy of Islamizing the Kazakhs to Christianizing efforts in the second half of the 19th century, look into a deep paradigm change among Russian political elite and officials regarding Russia's civilizing mission, attempts to remove Islam and the Tatars cultural influence from the steppe, efforts to baptize the Kazakhs and the outcome of this policy. *Materials and methods.* The study uses a comparative analysis, the method of cause and effect, and a critical discourse analysis, which allow for a thorough analysis and examination of different aspects of tsarist Russia's civilizing mission and Christianizing policy in the steppe. *Results.* The findings of the study demonstrate that despite an ambitious agenda of civilizing and Christianizing the Kazakhs in this period, due to limitations of tsarist Russia's capabilities and other contextual constraints, all efforts to baptize the nomads induced meager results. Achieving cultural and religious transformation of the Kazakhs towards Christianity and Russification proved to be both unlikely and impractical. *Conclusion.* The study concludes that due to the evident and observable errors in knowledge production about the religious affiliation and identity of the Kazakhs, Russian colonial authorities and missionaries failed to generate any far-reaching sustainable results in baptizing the Kazakhs.

Keywords: tsarist Russia, Kazakhs, nomads, Russians, Tatars, Islam, Christianity, Orthodoxy, baptizing, civilizing mission.

For citation: Zhumatay G., Yskak A. Tsarist Russia's civilizing mission and policy of Christianization of the Kazakhs in the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries (a review of foreign historiography) // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 91–106. [in Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_91-106

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ӨРКЕНИЕТТІК МИССИЯСЫ МЕН ҚАЗАҚТАРДЫ ШОҚЫНДЫРУ САЯСАТЫ

Ғабит Бекенұлы Жұматай^{1*}, Ақмарал Сыдығалықызы Ысқақ²

¹Нархоз Университеті (Қазақстан Республикасы, Алматы, 050035, Жандосов көшесі, 55)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-0468-8538> E-mail: gzhumatay@gmail.com

²Нархоз Университеті (Қазақстан Республикасы, Алматы, 050035, Жандосов көшесі, 55)

Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-3998-584X> E-mail: sakmaral7@gmail.com

*Корреспондент-автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басы аралығындағы кезеңдегі патшалық Ресейдің өркениеттік миссиясы мен қазақтарды шоқындыру саясаты жан-жақты қарастырылып, талданады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі мен маңызы ең алдымен қазақтарды шоқындыру саясаты патшалық Ресейдің өркениеттік миссиясының негізін құрауымен тікелей байланысты. Патшалық Ресей империяның құрамындағы алуан түрлі халықтарды мәдени, этникалық, тілдік және діни жағынан біртұтас етуге айрықша мән берді. Осыған орай патшалық Ресейдің бұл бағыттағы саясатының қазақ даласында жүзеге асқанын зерттеу аса маңызды. *Мақсаты мен міндеттері.* Патшалық Ресейдің қазақ даласындағы өркениеттік миссиясы мен шоқындыру саясатын зерттеу бұл мақаланың мақсаты болып табылады. Патшалық Ресейдің қазақ даласындағы саясатының қазақтарды исламдандырудан шоқындыруға қарай ойысуы, орыстың саяси элитасы мен шенеуніктері арасында Ресейдің өркениеттік миссиясына қатысты дискурстарының өзгеруі, даладағы ислам мен татарлардың мәдени ықпалын жою, қазақтарды шоқындыру саясаты және оның нәтижесі сынды іргелі мәселелерді қарастырып, талдау бұл мақаланың міндеттері саналады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу аясында ғылыми еңбектерге шолу жасау, түп деректерге талдау жасау, салыстырмалы талдау, себеп-салдары әдісі және сыни дискурс талдау сынды әдіс-тәсілдер қолданылды. Бұл зерттеу әдістерінің тақырыпты тереңнен әрі жан-жақты талдап, баға берудегі маңызы ерекше. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері патшалық Ресейдің қазақ даласындағы өркениеттік миссиясы мен христиан дінін тарату бағытында ауқымды міндеттерге қол жеткізуге ұмтылуына қарамастан, империяның мүмкіндіктерінің шектеулігі мен өзге де қосалқы кедергілер салдарынан қазақтарды шоқындыру бағытындағы саясат ешбір нәтиже бермеді. Қазақтарды мәдени және діни жағынан шоқындырып, орыстандырудың мүмкін емес екенін айқындалды. *Қорытынды.* Зерттеу қазақтардың діни сенімі мен болмысы туралы мағлұматты өндірудегі айқын қателіктердің салдарынан Ресейдің отаршылдық билігі мен миссионерлері қазақтарды шоқындыруда қандай да бір қомақты нәтижеге қол жеткізе алмады деген қорытындыға келді.

Түйін сөздері: патшалық Ресей, қазақтар, көшпенділер, орыстар, татарлар, ислам, христиандық, православие, шоқындыру, өркениеттік миссия.

Дәйексөз үшін: Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы патшалық Ресейдің өркениеттік миссиясы мен қазақтарды шоқындыру саясаты (шетелдік тарихнамаға шолу) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 91–106-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_91-106

ЦИВИЛИЗАТОРСКАЯ МИССИЯ ЦАРСКОЙ РОССИИ И ПОЛИТИКА ХРИСТИАНИЗАЦИИ КАЗАХОВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Жуматай Габит Бекенулы^{1*}, Ыскак Акмарал Сыдыгалыкызы²

¹ Университет Нархоз (Республика Казахстан, Алматы, 050035, ул. Жандосова, 55)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-0468-8538> E-mail: gzhumatay@gmail.com

² Университет Нархоз (Республика Казахстан, Алматы, 050035, ул. Жандосова, 55)

Доктор исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-3998-584X> E-mail: sakmaral7@gmail.com

* Корреспондент-автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Жуматай Г.Б., Ыскак А.С., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается цивилизаторская миссия и политика христианизации царской России в отношении казахов во второй половине XIX и начале XX веков. Актуальность и значимость исследовательской проблемы заключаются в том, что обращение казахов в православие составляло основу цивилизаторской миссии России в этот период. Царская Россия стремилась к культурной, этнической, языковой и религиозной гомогенизации населения империи. Следовательно, необходимо исследовать, как эта политика осуществлялась в казахской степи и какие результаты она принесла. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования – изучить цивилизаторскую миссию и религиозную политику царской России в казахской степи. Задачи исследования заключаются в рассмотрении и анализе того, как и почему царская Россия во второй половине XIX века перешла от политики исламизации казахов к христианизации, изучении глубоких изменений в дискурсах российской политической элиты и чиновников относительно цивилизаторской миссии России, попытки искоренить ислам и татарское культурное влияние в степи, усилий по крещению казахов и результатов этой политики. *Материалы и методы.* В исследовании используются сравнительный анализ, метод причинно-следственной связи и критический дискурсивный анализ, что позволяет провести тщательный анализ различных аспектов цивилизаторской миссии царской России в степи. *Результаты.* Результаты исследования показывают, что, несмотря на амбициозную политику христианизации казахов в этот период, из-за ограниченности потенциала царской России и других факторов все усилия по крещению кочевников привели к незначительным результатам. Достижение культурной и религиозной трансформации казахов в сторону христианства и русификации оказалось маловероятным. *Заключение.* В исследовании делается вывод, что из-за очевидных и наблюдаемых ошибок в формировании знаний о религиозной принадлежности и идентичности казахов российские колониальные власти и миссионеры не смогли добиться каких-либо результатов в крещении казахов. **Ключевые слова:** царская Россия, казахи, кочевники, русские, татары, ислам, христианство, православие, крещение, цивилизаторская миссия.

Для цитирования: Жуматай Г.Б., Ыскак А.С. Цивилизаторская миссия царской России и политика христианизации казахов во второй половине XIX и начале XX веков (обзор зарубежной историографии) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 91–106. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_91-106

Introduction. The study investigates the religious policy of tsarist Russia within the framework of the concept of a “civilizing mission” and attempts to baptize the Kazakhs through administrative measures and active missionary efforts in the second half of the 19th and beginning of the 20th century. This topic is highly relevant and important in a sense that religion, in particular conversion of non-Russian populations to Christianity constituted the backbone of Russia’s civilizing mission in the steppe. The problem with Russia’s religious policy was that although Christianization of aliens (*inorodtsy*) lied at the core of Russian colonial policy in the eastern and southern frontier areas, under the reign of Catherine II and her heirs up to the 1860s, Russian colonial authorities had increasingly invested in bringing the Kazakhs closer to Islam through the top-down state-orchestrated Islamization of the steppe. For over several decades, Russian colonial authorities

had tried to subdue and civilize the Kazakhs through Islam but not Christianity. Enlightened Russian rulers came to see Islam as a civilizing force through which they believed that it was feasible to subjugate, control and absorb the Kazakhs. Yet in the mid-19th century, with the rise and dissemination of ethnonationalism and anti-Muslim sentiment among Russian political elites and intellectuals, attempts to civilize the Kazakhs through Islam was abruptly put to an end and colonial authorities shifted their attention to Christianization of the nomads of the steppe. At the core of Russia's civilizing mission in the steppe and in other colonial possessions lied cultural transformation of non-Russian alien populations from the state of backwardness and savagery to enlightenment and civilization. Under the influence of Christian theology and the Enlightenment ideas, Russian political elites and intellectuals came to see Christianity as the key source of cultural transformation of non-Russian populations of the empire. In this regard, Christianization of aliens meant their civility, which in turn meant their cultural assimilation and becoming Russian [Vulpus 2020: 313]. Russia under tsars conquered and colonized the Kazakh steppe in the 19th century. However, the conquest and colonization were not sufficient for full subjugation and control of the Kazakhs. Abdulina indicates that the rationale behind Christianization of the Kazakh Muslims was to change their mentality and turn them into docile and loyal subjects of the Russian empire [Abdulina, 2021: 68]. To retain the Kazakh steppe under imperial rule and incorporate it into the empire, Russian authorities placed a greater emphasis on cultural assimilation of the Kazakhs. Both colonization and control of the conquered populations were justified by a European Enlightenment concept of a "civilizing mission" [Campbell, 2015; Dzalaeva, 2019; Hofmeister, 2016: 411; Kobakhidze, 2016; 2017; Tolz, 2011: 27; Vulpus, 2020: 215]. As efforts to baptize the Kazakhs constituted the cornerstone of tsarist Russia's assimilationist policy towards the steppe, this study seeks to look at this issue from the perspective of historical and sociocultural anthropology.

Materials and methods. The study draws upon the relevant literature on this pertinent issue. An in-depth analysis of the current literature is provided in the discussion section. Specifically, the study draws on research studies of foreign scholars such as A. Afanasyeva, D.R. Brower, I.E. Campbell, I.W. Campbell, R.D. Crews, D.A. DeWeese, A.W. Fisher, A. Frank, R.P. Geraci, M. Khodarkovsky, U. Hofmeister, F.T. McCarthy, Y. Malikov, A. Morrison, N. Pianciola, V. Tolz, T. Uyama, R. Vulpus, P.W. Werth and others. These studies provide a thorough analysis and assessment of tsarist Russia's religious policy towards the steppe. The study utilizes a comparative approach, the method of cause and effect, an analysis of primary sources, and a critical discourse analysis. Using a comparative approach the study has juxtaposed different periods of Russian policy towards the steppe under the reign of Catherine II and then in the second of the 19th century. Specifically, after the conquest of the Kazakh steppe and Turkestan in the 1860s, the Russian empire adopted and applied two contrasting approaches toward these areas. While Russia did not intervene in internal affairs and religious freedom of the indigenous peoples of Turkestan having kept making use of Catherine's policy of religious toleration, Russian colonial authorities terminated this policy in the steppe and increasingly focused on reducing the influence of Islam and baptizing the Kazakhs. The method of cause and effect is used to explore the long-term consequences and results of Russia's policy of proselytizing the Kazakhs and its eventual fiasco. An in-depth analysis of primary sources is crucial in getting insights into the top-down decision-making and policy implementation. A critical discourse analysis helps us critically approach and analyze the texts and dominant imperial discourses and narratives about the concept of "civilizing mission", imperial policy, evolution of tsarist Russia's policy towards the steppe, Islam, the Tatars, nomadism and Christianization of the Kazakhs.

The study theoretically builds on the theory of the civilizing mission, which is the main ideological basis for Russian colonial expansion and the dissemination of Russian civilization and Christianity among the Kazakhs in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Abdulina points out that the principles of historicism and the cultural-civilizational approach reveal the historical roots of tsarist Russia's Christianization policy vis-à-vis diverse conquered peoples of the Russian empire [Abdulina, 2021: 68]. The spread of Christianity and efforts to baptize the Kazakhs constituted the backbone of tsarist Russia's civilizing mission in the Kazakh steppe. The bottom line of imperial Russia's Christianization of the Kazakhs was that conversion to Orthodoxy was supposed to lead to the destruction of centuries-old nomadic Kazakh traditions, Muslim identity and way of life that served a powerful barrier to Russia's civilizing mission and the advancement of Orthodoxy into the steppe (Sadvokasova, 2020: 406). Specifically, Islam became a very serious obstacle to missionary efforts of Russian clergy to convert the Kazakh to Christianity (Sadvokasova, 2021: 91). According to the concept of the civilizing mission, European colonial empires had a moral duty and historical task to elevate non-European peoples from their state of savagery to the level of civilization through imposing their culture, languages, Christianity, schooling, political and economic

system. This belief stemmed from Eurocentrism and a European sense of cultural and political superiority over non-European peoples. From this Eurocentric viewpoint, traditions, customs, cultures, languages, religious faiths and way of life of non-European peoples were considered deficient and incompatible with the notions of progress and civilization. For instance, leading Russian officials, intellectuals and clergy were united in their view of Islam as inconsistent with civilization, progress, enlightenment and education [Sadvokasova, 2021: 87]. Tsarist Russia's Christianization policy in the Kazakh steppe in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries was motivated by the concept of the civilizing mission.

Discussion. The issues pertaining to Russia's civilizing mission in the Kazakh steppe and its attempts to proselytize the Kazakhs have received greater attention in contemporary studies. Literature draws attention to the construction of the hegemonic imperial knowledge about the religious affiliation and identity of the Kazakhs by Russian officials, ethnographers, clergy and some Kazakh informants [Werth, 2013: 129]. The dominant discourse that was produced and perpetuated by Russians was that the Kazakhs were not genuine Muslims, their Islamization was rather nominal [Afanasyeva, 2013: 144; Pianciola, 2009: 239; Werth, 2013: 129]. On those grounds, it was argued that as opposed to other Muslim ethnic groups such the Tatars, the Kazakhs were more receptive to Russian influence, and it was feasible to convert them to Christianity. Therefore, in the second half of the 19th century Russian colonial authorities terminated the official policy of religious toleration and Islamization of the Kazakhs initiated and implemented by Catherine II and her successors. Afanasyeva, Frank and DeWeese draw attention to the discourse of shallowness of Muslim identity of the Kazakhs was embedded in not only the tsarist era historiography, but also it was adopted and reproduced in Soviet and Western scholarship for many decades [Afanasyeva, 2013: 144; DeWeese, 1994; Frank, 2003: 261-262].

Russian construction of knowledge about the Kazakhs dates back to the pre-1731 period when Russian rulers and frontier administrators referred to them as "unbridled, unreliable, untrustworthy and unstable steppe beasts" [Khodarkovsky, 2004: 152-156; Vulpius, 2020: 40]. This knowledge production about the Kazakhs and other colonized peoples is conceptualized differently in studies. For instance, Yaroshevski refers to it as identity-building [Yaroshevski, 1997: 75], Khodarkovsky as the state construction of identity [Khodarkovsky, 1997: 21], and Pianciola as constructing colonial categories [Pianciola, 2009: 238]. Pianciola draws attention to the construction and application of colonial categories in tsarist Russia such as "*inorodtsy*" (aliens) to its colonies [Pianciola, 2009: 238]. The Kazakhs were among colonized peoples by Russia who stood apart from the colonizers due to their distinct ethnic, cultural, linguistic, religious identity and nomadic way of life. In this case, Eschment argues that the Kazakhs as an Oriental nomadic non-Christian ethnic group were the antipodes of the Slavic, sedentary and Orthodox Russians [Eschment, 2004: 148]. In her view, the Russian perceptions and views of the Kazakhs were shaped by three distinct differences, notably by the diversity of beliefs, the affiliation to various regions of the world, and the divergence in the way of life [Eschment, 2004: 147-148]. In this regard, the Kazakhs were portrayed as a culturally and civilizationally "alien" and "other" people.

Khodarkovsky indicates key four dimensions of identity that separated the Kazakhs and other colonized peoples from Russians, namely political, ethnolinguistic, economic and religious [Khodarkovsky, 1997: 9-10]. In this case, Khodarkovsky singles out the religious dimension as the most important tool of the empire as conversion of non-Russians to Orthodoxy would bring them into the Russian states and ensure their cultural assimilation [Khodarkovsky, 1997: 17]. As Orthodoxy was the most important dimension of Russian national identity [Katrov, 2009: 412], anyone who did not adhere to the Russian Orthodoxy was seen as an "alien" and "other" [Vulpius, 2017: 117]. From this perspective, belonging to the Russian state and the Russian people was predicated upon one's adherence to Orthodoxy [Vulpius, 2017: 117]. In this sense, religion was the key identity marker in Russia. The "alien" and "other" status of non-Russians would come to an end once they converted to Orthodoxy [Geraci, 1997: 139; Khodarkovsky, 1997: 10] and they would be regarded as Russians [Vulpius, 2017: 117]. As Christianity was closely associated with civilization, Russian political elites and officials in frontier areas were convinced of the civilizing power of Christianity and believed as soon as non-Russians convert to Orthodoxy, they would voluntarily become Russian [Dzalaeva, 2019: 39].

Although Islam was considered a source of "otherness" and "alienness" [Geraci, 1997: 139], under the reign of Catherine II Russia invested in Islamizing the Kazakhs. Despite the fact that Catherine II dreamed of Christianizing the Kazakhs, she knew that the time was not ripe for sending Russian missionaries to the steppe. The crux of the problem was that Russia was unable to subdue the Kazakhs even if Russians had long seen them as their subjects. To pacify and bring the Kazakhs under control of Russia, Catherine II

instrumentalized Islam. Catherine II and her officials in the Orenburg frontier areas attributed the failure of Russia to subdue the Kazakhs and their recalcitrance to submit to the rule of Russia to nomadism [Fisher, 1968: 548]. In this case, Catherine II and Count Igelstrom, the governor of Orenburg, stressed the values of Islam, Islamic institutions and clergy for transforming nomads from an unruly belligerent group into peaceful docile settled peasants [Fisher, 1968: 548]. However, in the mid-19th century Catherine II's policy of Islamization of the Kazakhs came under assault from Russian officials and intellectuals. The growing disenchantment with Catherine's legacy of religious toleration coincided with the rise of Russian imperial nationalism, the calls for cultural, ethnic and religious homogenization of multicultural populations of the empire, a joint attack of the Russian government and the Russian Orthodox Church against colonized peoples [Malikov, 2013: 181].

Tolz claims that by the mid-19th century the concept of "civilizing mission" had become the ideology of Russian imperialism [Tolz, 2011: 27]. Russian rulers and officials in frontier areas considered Russian military conquest and colonization of the steppe and broader Central Asia as part and parcel of the European civilizing mission and extending Europe's borders deep into Asia [Morrison, 2015]. For Russian political elites and officials "civilizing mission" implied total cultural transformation of the Kazakhs, which involved their conversion to Orthodoxy, shift to sedentarism and cultural assimilation [Malikov, 2013: 182-183]. Russia's civilizing mission in the steppe envisioned the erasure of Kazakh nomadic culture and its full replacement by Russian culture [Malikov, 2013: 183]. In this case, Russians dreamed of not only transforming the steppe into a Russian guberniia, but also, turning the Kazakhs into Russians through their de-nomadization and sedentarization, their conversion to Orthodoxy and Russification. Yet Russians encountered formidable foes in the steppe. Islam and the Tatars were constructed as mortal enemies of Russia and a serious impediment to its civilizing mission [Fisher, 1968: 551]. In this regard, Russians came to argue that to be able to Russify the Kazakhs, they would first have to de-Islamize and de-Tatarize them. Despite drastic administrative measures taken against Islam and the Tatars and enormous investment in proselytizing the Kazakhs, the Russian government and clergy eventually failed to convert them to Orthodoxy [Geraci, 2001: 291]. The failures of Russia in converting the Kazakhs to Orthodoxy are attributed to a variety of reasons in literature. Yet the most conclusive argument seems to be that the views held by Russians about the religious affiliation and identity of the Kazakhs turned out to be false and misleading [Uyama, 2007: 39]. Russians failed to distinguish between religious doctrines and ethno-religious identity and were unable to admit the fact that the Kazakhs had long possessed a strong Muslim identity [Afanasyeva, 2013: 145; Frank, 2003: 261]. Highlighting the futility and ineffectiveness of Russian missionary activities in the Kazakh steppe, especially in southern Kazakhstan, Abdulina notes that the failure of Russian missionaries testifies to the strong adherence of the Kazakhs to Islam, which consolidated them against the encroachment of the empire on their national and religious liberties and rights (Abdulina, 2021: 76). As a result, Russian missionaries managed to convert about 1000 individuals to Christianity in Semirechie at the beginning of the 20th century, yet virtually all of these converts were refugees from China, but not Kazakhs [Abdulina, 2021: 75]. Up to 1917, the total number of Kazakhs who had converted to Christianity did not exceed 2659 individuals [Abdulina, 2021: 75].

Results. After the conquest of the Kazakh steppe in the 1860s, Russian colonial authorities focused on undoing Catherine II's legacy of Islamization of the nomads. The intent behind the attempts to put an end to Catherine's policy was that a new Russian imperial elite and officials in frontier areas came to see it as detrimental to Russian interests. They believed that the top-down imperial policy of Islamization of the nomads through the Tatar mullahs backfired and brought nearly irreparable and irredeemable harm to Russia. The state-orchestrated policy of disseminating Islam in the steppe created an unbridgeable gap between the empire and the Kazakhs, who distanced themselves from the "benevolent" influence of Russia. Russian political elite, officials and clergy argued that Islam and the Tatars were to blame for this disastrous situation. For instance, Grigoriev, the head of the Orenburg Border Commission in 1854-1859 and a prominent Russian orientalist, portrayed Islam as a threat to Russia and its civilizing mission in the steppe [Sartori, Shabley, 2024: 5]. Grigoriev's antagonism to Islam and Tatars lied in the belief that their unchecked influence had led to the alienation of the Kazakhs from Russia and failures in Russia's policy in the steppe [Sartori, Shabley, 2024: 5]. Therefore, Russian colonial authorities took drastic political measures and mobilized the resources of the empire to displace Islam and the Tatars. At the same time, by reducing the influence of Islam and the Tatars, imperial elites sought to remove all obstacles between the empire and the Kazakhs. In turn, this would pave the way for the spread of Russian culture, education and Christianity among the Kazakhs without much difficulty and efforts. As a result, in the second half of the 19th century,

Russian colonial administration attempted to displace Islam and the Tatars from the steppe and spread the gospel among the Kazakhs with the intention to convert them to Christianity.

As political discourse in favor of Islam had shifted against it, Russian officials and intellectuals emphasized the necessity to divorce the Kazakhs from Islam and the Tatar cultural influence. During the 1860s the establishment of Russian colonial governance in the steppe and application of its laws made the role that Islam, the Tatars and the OMSA (the Orenburg Muslim Spiritual Assembly) had long played in the name of Russia irrelevant and unnecessary. From now on, Russia persistently sought to remove them and introduce its direct colonial rule over the steppe. Moreover, Russians placed cultural and religious homogenization of multiethnic and multi-confessional populations of the empire at the center of their new nationalistic policy. In McCarthy's view, the driving force behind the renewal of missionary activity in the mid-19th century was Russian nationalism and Orthodoxy [McCarthy, 1973: 314]. The Russian church was closely associated with Russian nationalism. Russian tsars since the time of Nicholas I had deeply been committed to the cause of Russian nationalism and Orthodoxy. Despite under the reign of Catherine II the dominance of the Russian Orthodox Church had been reduced and missionary activity of Russian clergy had been diminished and even proscribed, the primacy of Orthodoxy and the need to propagate Christianity among Muslims and others were emphasized under the rule of Nicholas I. Sergei Uvarov, the Minister of Education, designed the imperial and nationalist ideology of "Orthodoxy, Autocracy and Nationality" under the reign of Nicholas I, in which he stressed the historical and strategic significance of Orthodoxy in empire building and bringing culturally and religiously heterogeneous populations closer to the Russian people. Specifically, Uvarov highlighted the enlightening power of Orthodoxy [Uyama, 2007: 24]. In the second half of the 19th century, Russian officials in cahoots with Russian clergy prioritized proselytizing the Kazakhs, but not the settled and semi-nomadic populations of Turkestan. As Russian officials firmly believed that the indigenous inhabitants of Turkestan were more fanatical Muslims, they devised the policy of benign non-intervention for this region and abstained from proselytizing locals [Hofmeister, 2016: 424].

While Orthodoxy was perhaps seen as the most important marker of Russianness, Islam came to be portrayed not only as an embodiment of backwardness, ignorance, primitiveness and savagery, but also, as an indication of hostility to the Russian Empire [Hofmeister, 2016: 423-424]. For that reason, there were heated debates among Russian officials and intellectuals about the urgency of conducting missionary activity in the Kazakh steppe. In the 1860s and onwards a discourse of Kazakhs as "bad Muslims" became deeply established and informed policies of Russian officials and clergy in the steppe. In 1863, having argued that since the Kazakhs were ignorant of Islam and displayed their interest in Christianity, Stefan Pshenishnikov proposed initiating Orthodox missionary activity among the Kazakhs [Uyama, 2007: 26]. The need to proselytize the Kazakhs and other non-Russian populations was highlighted by high-ranking Russian statesmen such as Dmitry Tolstoy, the Ober-Procurator of the Holy Synod who drew attention to the benefits of proselytizing efforts to the Russian state as converted subjects would always be loyal to the empire [Hofmeister, 2016: 424].

Having portrayed the Kazakhs, the Tatars and other non-Russian populations of the empire as "wild and ignorant", Dmitry Tolstoy argued that they ought to be enlightened through the gospel, European civilization and science [Tolstoy, 1876: 4-5]. He justified his call for Orthodox mission in the steppe based on the belief that all subjects of the empire ought to practice the same religion as the Russian tsar [Uyama, 2007: 26]. Although Russian colonial authorities exercised caution with the possible proselytizing efforts in the steppe, the Steppe Commission that functioned in 1865-1868 highlighted the feasibility of initiating missionary activity among the Kazakhs. Having been assigned with the task to design the right model of colonial governance for the steppe, the Steppe Commission was also responsible for devising a strategy for preventing Islam and the Tatar cultural influence from further growth. The Steppe Commission reiterated and reinforced a dominant discourse of the shallowness of Muslim identity of the Kazakhs and their strong adherence to pre-Islamic beliefs such as shamanism [Uyama, 2007: 26]. Having concluded that Islam had been brought to the Kazakhs by Russia and Tatar mullahs, the Steppe Commission suggested canceling Russia's patronage of Islam and curtailing the influence of Islam and the Tatars.

Before 1867, Russian influence in the steppe had been negligible, Russian laws and institutions had not taken root in the region. The steppe had been under the jurisdiction of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly (OMSA) or the Orenburg Muftiate since 1788 [Shabley, 2020: 305]. Russian officials now saw this body as unnecessary and detrimental to Russian interests. Hence, they decided to remove the steppe from the oversight of the OMSA. Thus, anti-Islam and anti-Tatar sentiment and calls for Christianizing the Kazakhs were crystallized into a concrete blueprint for political action and implementation, which was

reflected in the reports of the Kazakh Steppe Commission in the 1860s. Displacing Islam and Tatar missionaries and Christianization of the Kazakhs were emphasized as one of the key objectives of the steppe policy. Although the discourse of the Kazakhs as “bad Muslims” had taken deep root among Russians, the investigation undertaken by the Steppe Commission showed that Islam had firmly embedded itself in Kazakh culture and society [Uyama, 2007: 27]. In this regard, the Steppe Commission seems to have placed the blame upon Catherine’s policy of religious toleration and patronage of Islam, vigorously advocating the erosion of the influence of Islam in the steppe [Uyama, 2007: 27]. In this sense, the Commission extensively referred to prominent Russian and indigenous experts and scholars such as Levshin, Valikhanov and others, who had ardently advocated the removal of Islam and Tatars from the steppe as they were deemed to be a key impediment to the spread of Russian influence [Uyama, 2007: 27]. With reference to Orthodox proselytization, although it was highlighted that it was premature and risky to spread the gospel in the steppe, the Steppe Commission determined that the time was ripe for initiating missionary activities among the Kazakhs [Uyama, 2007: 27]. Thus, the Steppe Commission was not only tasked with paving the way for spreading Christianity among the Kazakhs, but also it was supposed to design the pertinent strategy for integrating the steppe into the empire.

The issue of what kind of policy approach to the governance of the steppe and Turkestan ought to be applied lied at the center of political debates among Russian high-ranking officials and policymakers. In this matter, there were two key opposing rival camps within Russian political elites. On the one hand, hard-liners or hawks, such as Nikolai Kryzhanovsky, the Governor-General of the Orenburg, vigorously demanded applying a harsher, more severe and uncompromising approach to the indigenous populations of Central Asia, advocating the total eradication of Islam and the Tatar influence and a large-scale Christianization policy. On the other hand, pragmatics, moderates or proponents of Catherine’s legacy of religious tolerance, such as Konstantin Kaufman, governor-general of Turkestan, drew attention to the prematurity and danger of efforts to proselytize the indigenous Muslim populations, calling for the continuation of Catherine’s policy in its modified form, which was reflected in the new formulation of Catherine’s legacy as “toleration but not protection” [Brower, 1997: 120]. With respect to Turkestan’s settled and semi-nomadic Muslim populations the Russian authorities decided to apply Catherine’s modified policy of religious toleration advocated and put into motion by Kaufman and his superiors in Saint-Petersburg such as Dmitry Miliutin, the minister of war.

It should be noted that both Kaufman and Miliutin and other moderates in fact entirely shared Islamophobic and anti-Tatar views of Russian hawks and hard-liners and searched for ways to eradicate these threats. The discourse of the “Islamic and Tatar threat” guided policy action of Russian colonial officials and Kaufman who argued that peace between Islam and any foreign power was unthinkable [Brower, 1997: 119]. Like Nikolai Kryzhanovsky, Kaufman dreamed of getting rid of Islam. However, Kaufman had two options, either achieving his goal through brutal persecution of Islam or through complete disregard of it (*ignoririvanie*). Considering his previous experience in the North Caucasus, specifically ruinous wars with Muslims, Kaufman opted for the second option, arguing that brutal crackdown on local Muslims would stir up their rebellion, which would ultimately be disastrous for Russia in its quest for integrating them into the imperial body. Another reason for the reemergence of Catherine’s policy in these frontier areas of newly conquered Turkestan was rooted in the belief that local Muslim populations of Turkestan were too fanatical [Hofmeister, 2016: 424]. The narrative of Muslim fanaticism in Turkestan prevented Kaufman from allowing the establishment of Orthodox missions in the region on the grounds that proselytism would induce ire and violent resistance of local Muslims that Russia may not be able to handle at all [Hofmeister, 2016: 424]. Believing in the superiority of Russian civilization and Christianity, Kaufman hoped that the introduction of Russian colonial administration, culture and education would lead to the disruption of Islamic institutions and extinction of Islam [Hofmeister, 2016: 425]. In Kaufman’s view, convinced of the superiority of Russian culture, indigenous populations of Turkestan would soon abandon their religious identity, voluntarily embrace the Russian way of life and would ultimately merge with the Russian people [Hofmeister, 2016: 425].

Uyama argues that Kaufman’s attitude to the steppe and its nomadic inhabitants seems to have drastically diverged from his policy towards Turkestan. Considering the Kazakhs to be less “fanatic” in comparison with the sedentary Muslims of Turkestan, he favored efforts to proselytize the former [Uyama, 2007: 31]. On that ground, Kaufman believed that it was feasible to Christianize the Kazakhs. Thus, when it came to the Kazakhs, Kaufman appears to have disregarded Catherine’s policy of religious tolerance [Brower, 1997: 122]. Subscribed to the discourse of the Kazakhs as “bad Muslims”, he argued that although

the nomads adhered to Islam, they shunned it and, in fact, they did not have any specific religious faith [Brower, 1997: 122]. In this case, while Kaufman partially extended the conventional policy of religious tolerance to Turkestan, he advocated the nullification of Catherine's policy of Islamization of the Kazakhs. From this perspective, Catherine's policy of religious toleration was solely reserved for settled and semi-nomadic Muslims of Turkestan. At the same time, with the introduction of the Provisional Statute for the Administration of the Steppe in 1868, the tsarist regime terminated Catherine's policy vis-a-vis the Kazakhs. It should be noted that Kaufman applied religious toleration policy to not all provinces of Turkestan. He seems to have acquiesced in Gerasim Kolpakovsky's policy of Christianization of the nomadic population in Semirechie [Uyama, 2007: 31]. Gerasim Kolpakovsky, the governor of Semirechie, and later the first governor-general of the Steppe, placed a greater emphasis on proselytization of the Kazakhs.

Kaufman may have seemed to be a moderate and accommodating as opposed to more belligerent hawkish prominent colonial administrators such as Nikolai Kryzhanovsky. In fact, he pursued the same policy of displacing Islam and the Tatar cultural influence. Furthermore, he pursued Russification of the indigenous peoples of Central Asia. Kaufman and Kryzhanovsky diverged in their approaches to achieving the common goal of integrating the region and its inhabitants into the empire. As opposed to Kaufman, Nikolai Kryzhanovsky held explicitly an anti-Muslim and anti-Tatar attitude, which he endeavored to translate into practice by eradicating the "Islamic and Tatar threat" and spreading the Gospel among the Kazakhs. As a militant Russian nationalist, Kryzhanovsky was increasingly irked by the cultural, ethnic, linguistic and religious heterogeneity of the empire, seeing this diversity as the main source of evil and trouble [Dyakin, 1998: 809]. Portraying Islam and the Tatars as sworn enemies of Russia, Kryzhanovsky waged a crusade and cultural war against them. To undermine and erode the Muslim-Tatar influence in the steppe, Kryzhanovsky called for tightening the grip on the activity of the OMSA and other Muslim institutions, lessening the number of mosques and Muslim clergy, introducing Russian education in Tatar schools, and restricting pilgrimage to Mecca [Dyakin, 1998: 810].

In his report of January 1867 to the Minister of Internal Affairs Pyotr Valuyev, Kryzhanovsky drew attention to the Muslim and Tatar threat across the empire, and to a lack of religious fanaticism among the Kazakhs and their receptiveness to the Russian cultural influence [Materialy po istorii SSSR, 1936: 202]. Calling attention to the need for shielding the Kazakhs from religious fanaticism, Kryzhanovsky proposed dramatic changes in the empire's religious and education policy towards the steppe. Specifically, he suggested introducing schools for Kazakh and Russian children where instructions would be conducted by Russian priests, all subjects be offered in Russian and students would have to study only Tatar literacy, reducing Islamic education and instead Orthodox dogmas be taught, outlawing pedagogical activity of Tatar mullahs, banning the residence of Tatar and Central Asian Muslim missionaries in the steppe [Dyakin, 1998: 813; Lysenko et al., 2014: 222; Materialy po istorii SSSR, 1936: 203-205].

The Russian crusade against Islam and the Tatar cultural influence in the steppe took the center stage in the imperial government's policy from the 1860s up to the fall of the tsarist regime in 1917. In accordance with the 1868 "Provisional Statute for the Administration of Uralsk, Turgai, Akmolinsk and Semipalatinsk Oblasts", the steppe and the Kazakhs were removed from the jurisdiction of the OMSA, the influence of Islamic institutions and clergy was significantly reduced, only one mullah be assigned to a volost, mullahs ought to be ethnic Kazakhs with the knowledge of Russian language, and mullahs be appointed and dismissed by the oblast governors [Zakonodatel'nye akty Rossiiskoi imperii, 2015: 143-144]. Thus, with the enactment of the Provisional Statute in 1868, Catherine's legacy of patronage of Islam came to an end in the Kazakh steppe. Moreover, through implementing anti-Muslim and anti-Tatar policies, Russian colonial authorities established a direct colonial rule over the steppe based on cultural superiority and paternalistic relationships between the colonizer and the colonized. This paternalism was the continuation of the conventional Russian sense of cultural superiority and an obligation of a "civilizing mission", which manifested in Russia's efforts to civilize the Kazakhs and safeguarding them from the "pernicious influence" of Islam, the Tatars and Muslim clergy of Turkestan. Yet it should be emphasized that Russia's "benevolent" and "humanitarian" efforts were aimed at wresting the Kazakhs from the influence of Islam and then subjecting them to Christianization and Russification.

Having established direct colonial rule over the steppe, Russian officials portrayed themselves as the protectors and guardians of the Kazakhs and their culture from the adverse impact of Islam, Tatars and Muslim clergy. In this regard, Russian attitudes towards the Kazakhs could be categorized as condescending and paternalistic [Remnev, 2006: 26]. Remnev points to Russian ambiguity and hypocrisy vis-a-vis the Kazakhs. On the one hand, they made efforts to rescue the Kazakhs from the "disastrous influence" of Islam

and Tatars. Yet on the other hand, their ultimate intention was to fully assimilate the Kazakhs through conversion and Russification [Remnev, 2006: 26]. However, the institution of Russian colonial governance did not immediately generate the expected and desired outcomes. Islam continued to play a prominent role in the lives of the Kazakhs and the Tatar influence had not been reduced. For that reason, confronting Islam and the Tatars remained one of the pressing issues in the agenda of Russian colonial authorities up to the demise of the tsarist empire in 1917.

Russian officials attributed Russian progress and success in civilizing the Kazakhs to the level of their Islamization and Tatarization [Materialy po istorii SSSR, 1936: 337]. In this case, Russian officials underlined the receptiveness of the Kazakhs to Russian culture and enlightenment. However, they also admitted the barriers created by Catherine's policy of Islamization and Tatarization in the steppe, which eventually held back and undermined the efforts of colonial authorities to Russify the Kazakhs [Carrère d'Encausse, 2007: 102-103]. One of the key measures for reducing the influence of Islam and the Tatars upon Kazakhs was to introduce and spread Russian education among the Kazakhs. Dmitry Tolstoy, the minister of education, and prominent Russian missionaries such as Nikolai Ilminsky advocated the introduction of the Cyrillic script into the Kazakh language and spread of faith-based Russian education in the steppe to put an end to the dominance of Islam and the Tatar cultural influence [Materialy po istorii SSSR, 1936: 338-339].

Like his many other contemporaries, Nikolai Ilminsky harbored deep Islamophobic and anti-Tatar sentiments, promoting a conspiracy theory that the Tatars were inherently enemies of Russia and were making efforts to instrumentalize Islam and Muslim institutions, including the OMSA, to unite all Muslims of Russia to dismantle the Russian empire [Crews, 2009: 226-227]. Ilminsky attributed the failures of Russia to integrate, assimilate and baptize the Tatars not to their natural right and obligation to resist Russian colonization, but to the purported hostility of Islam to education, progress, civilization and its tendency to shield the Tatars and other Muslims from Russia's "benevolent influence" [Geraci, 1997: 153]. In this regard, it can be argued that Ilminsky and other Russians who held Islamophobic attitudes ascribed anti-Russian behavior of non-Russians, their anticolonial resistance and attempts to maintain their distinct cultural identities to Islam. In this sense, Ilminsky argued that the removal of Islam would lead to the elimination of all existing barriers between Russians and non-Russians and would in turn result in absorbing non-Russians into Russian society through conversion and education.

Nikolai Ilminsky became perhaps the most influential faith-based educator of non-Russian peoples of the empire [Werth, 2001: 163]. While many Russian officials and clergy sought cultural assimilation of alien populations without a clear and efficient approach, Ilminsky developed a pedagogical strategy to lure non-Russians into Orthodoxy and ultimately Russify them. Unlike his contemporaries, he advocated the use of languages of non-Russians peoples to teach them the precepts of Christianity and bring them to the faith of Christ. This new pedagogical approach became known as the "Ilminsky system", which was designed to instrumentalize languages of non-Russian peoples for his missionary work [Geraci, 2001: 277]. He attempted to convert non-Russians to Christianity through their languages. The essence of the "Ilminsky system" lied in the introduction of an Orthodox school curriculum to schools with non-Russian children where instructions would be given in their mother tongues, textbooks and Orthodox scriptures would be translated into non-Russian languages, in which the Cyrillic script would be used not Arabic or any other alphabets [Geraci, 2001: 277]. Moreover, future pedagogues would be educated in such schools, who would later spread Russian education and Christianity among their kins. Ilminsky applied his method extensively and invested significantly in disseminating his large network of schools in the Volga region and beyond [Geraci, 2001: 278]. He considered the use of languages of non-Russian peoples as a temporary and transitional period from their Muslimness or other ethno-religious identity to Christianity and full Russification [McCarthy, 1973: 317]. Furthermore, he was certain that once aliens converted to Christianity, they would immediately be Russified, leaving behind their mother tongues, culture and ethnic roots [McCarthy, 1973: 317].

Ilminsky and his students focused on disseminating the "Ilminsky system" and his network of schools in the steppe, Turkestan and in other areas of the empire. They also engaged in missionary activities in the Kazakh steppe from the 1880s till the demise of the tsarist regime in 1917. In the last quarter of the 19th century, driven by aggressive Russian nationalism, Russian authorities advocated and implemented belligerent nationalizing policies, putting tremendous pressure upon Muslims and other non-Russians to assimilate [Geraci, 2001: 281]. The huge pressure mounting upon the Kazakhs was reflected in the state-inspired mass migration of Russian and other Slavic peasants to the Kazakh steppe and a growing zeal of missionary activities of Russian clergy among the Kazakhs. While the state-orchestrated mass settlement of

Russian settlers in the steppe was intended to disrupt, shatter and ultimately dismantle the nomadic way of life of the Kazakhs, Orthodox missionaries were designed to induce mass conversion of the Kazakhs to Christianity and their full assimilation into Russian culture. One prominent Russian theologian noted in 1893 that mass conversion of non-Russians to Orthodoxy would lead them to fuse organically with the Russian nation [Geraci, 2001: 282].

The institution of the Kazakh (Kirghiz) Spiritual Mission by the Holy Synod in 1881 coincided with the rise of aggressive Russian nationalism and assimilationist policies across the empire. The key task of the Spiritual Mission was to spread the gospel in the steppe and convert the Kazakhs to Orthodoxy. Nikolay Ilminsky and his followers significantly contributed to the institutionalization of Orthodox mission in the steppe [Campbell, 2017: 70]. The head of the Kazakh Spiritual Mission Vladimir Senkovsky in 1882-1891 determined the task of the mission as raising the banner of Christ in the steppe and make the Kazakhs genuine Christians [Belyaev, 1900: 294]. Indicating the uselessness of the Kazakh way of life that had been made worthless due to the deep social transformation induced by the implementation of the 1868 Provisional Statute, Vladimir Senkovsky envisioned inevitable assimilation of the Kazakhs and their eventual merging with the Russian people [Belyaev, 1900: 292]. The Kazakh Spiritual Mission was significantly backed by Russian colonial authorities, specifically by Gerasim Kolpakovsky, the former governor of Semirechie and now the first governor-general of the Steppe, who ardently advocated missionary activities of Russian clergy and Christianization of the Kazakhs [Uyama, 2007: 31]. Kolpakovsky increasingly targeted impoverished Kazakhs, who in his view, were more susceptible to conversion. In this regard, he invested in building communities of destitute Kazakhs in the form of villages, who would one day become rich and successful and would in turn attract their Muslim kins to Christianity [Uyama, 2007: 32]. Kolpakovsky believed that mass conversion of the Kazakhs and other Oriental peoples to Orthodoxy would lead to their spiritual affinity with the Russian people [Uyama, 2007: 32].

However, the top-down state-inspired concerted efforts of Russian authorities and Russian missionaries to convert the Kazakhs to Orthodoxy ultimately produced infinitesimal results. Discussing the problem of the fiasco of Russian missionaries in the steppe and its underlying causes is out of the scope of this study. Yet drawing on the relevant literature, it can be argued that all dominant Russian discourses of the religious identity of the Kazakhs turned out to be erroneous and false. Uyama draws attention to the primary wrong perceptions of Russians about the Kazakhs [Uyama, 2007: 39]. The discourse of the Kazakhs as “bad Muslims” and the conviction that it would be much easier to convert them to Orthodoxy proved to be erroneous [Uyama, 2007: 39]. Russians’ views of non-Russian peoples’ religious faith and identity were primarily shaped by religion. This was because in the state of Muscovy and later in imperial Russia religion was the main identity maker, and hence, Russians’ worldviews and perceptions of others were shaped by religion. Coupled with the religiously driven civilizing mission, a religious-based understanding of the world prevented Russians from forming a correct view of others. One of the clear indications of such erroneous views of the Kazakhs was the failure of Russians to differentiate between religious doctrines and identity [Uyama, 2007: 39]. Although it could be true that the Kazakhs were not as devout Muslims as those sedentary peoples of Turkestan or Tatars, Islam was an integral part of their national identity. It was also a spurious view that the Kazakhs had embraced Islam due to Catherine’s patronage of Islam and Islamization of the nomads of the steppe. In this case, Frank calls attention to the infelicity of the term “Islamization” of the Kazakhs as they had long been Muslims before the Russian conquest, who overwhelmingly regarded Islam as their ancestral religious faith adopted in the distant past [Frank, 2003: 261]. In Frank’s view, Catherine’s policy of Islamization of the steppe nomads was in fact one of the important periods of the development of Kazakh Muslim identity [Frank, 2003: 262]. For that reason, the Kazakhs came to see the efforts of Russian colonial authorities to curtail and terminate Islam and Islamic institutions as a clear indication of a concerted and intentional assault upon their ethnic, cultural and religious identity. As a result, the Kazakhs increasingly perceived Christianity as a religion of their oppressors and Russian missionaries as agents of Russian colonialism and imperialism [Lysenko, 2008: 154]. In this case, Islam was seen as a powerful shield against Russian colonialism. To sum up, although Russia was ultimately able to integrate the steppe and its inhabitants into its imperial body, all efforts to Christianize and Russify the Kazakhs proved fruitless.

Conclusion. The study has explored tsarist Russia’s civilizing mission in the steppe and its policy of Christianizing the Kazakhs in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. The results of the study have shown that despite the political, cultural and military prevalence of Russia in its quest to spread civilization and Christianity in the steppe, the accomplishment of cultural and religious

transformation of the Kazakhs remained out of question. From the last quarter of the 18th century and up to the demise of the tsarist regime, imperial Russia's religious policy underwent drastic profound changes and transformations from "Islamization" of the Kazakhs initiated and implemented by Catherine II and to "Christianization" efforts by Russian Orthodox clergy in cahoots with the Russian government. Both "Islamization" and "Christianization" policies were conceptually, ideologically and theoretically underpinned by the Enlightenment ideas of a "civilizing mission" and a cultural superiority of European Christian nations over the peoples of the Orient. Although Christianization of non-Russians preceded the Russian empire going back to the era of Muscovy, with the adoption of the European Enlightenment ideas Russia assumed the worldwide role of spreading Christianity and European civilization to its colonies in Asia. From now on, Christianity and civilization were considered as identical and fundamentally the same. From this standpoint, along with other European colonial powers, Russia increasingly invested in disseminating Christianity and European civilization among its subject populations across the empire. Yet under the rule of Catherine II and her successors there had been a drastic paradigm shift in Russia's civilizing mission in its eastern and southern frontiers. Despite the deep-rooted prevalent anti-Islam sentiments in Russian society, Catherine II leveraged Islam and recruited the Tatars as a civilizing force to pacify and subdue the Kazakhs. The negative discourse on Islam changed dramatically. Russian political elites and officials depicted Islam as a benevolent tool from which the empire would benefit significantly.

However, by the mid-19th century due to the rise of imperial nationalism and the failures to subdue the Kazakhs through Islam and the Tatar mullahs, Russian political elites and officials had drastically shifted their view of Islam and the Tatars, seeing them as enemies of Russia and its civilizing mission in its colonies. The rise and dissemination of anti-Muslim and anti-Tatar sentiments among Russians gradually led to the end of Catherine II's policy of religious toleration and patronage of Islam in the Kazakh steppe in the 1860s-1870s. Having outrightly rejected any idea of the utility of Islam and the Tatars, Russians officials stressed the need to remove them from the steppe and embark upon the path of baptizing and Russifying the Kazakhs through the top-down administrative measures and missionary activities. Russian officials, orientalist and clergy constructed the hostile image of Islam and the Tatars, portraying them as vicious and vile foes of Russia and a serious hurdle to its civilizing mission in the steppe. Administrative reforms in the 1860s led to the removal of the Kazakhs from the jurisdiction of the OMSA and prohibition of the activities of Tatar and Central Asian Muslim missionaries in the steppe. Through the weakening of the influence of Islamic institutions and clergy as well as reducing the role of Islam and the Tatars, Russian colonial authorities sought to establish Russia's political, cultural and religious domination in the steppe and beyond. For that purpose, Russian colonial authorities established the Kazakh Spiritual Mission and allowed Russian missionaries to spread the gospel among the Kazakhs with the intent to bring them to Orthodoxy. Yet ultimately the policy of religious conversion of the Kazakhs ended in failure. Studies attribute the failures of Russian Christian missionary activities in the steppe to a variety of factors, which ought to be explored in detail in future research.

Literature

- Абдулина, 2021 – Абдулина А.Т. К практике миссионерской деятельности русской православной церкви в Семиречье // *Отан тарихы*. 2021. № 2 (94). С. 66–79. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_66
- Afanasyeva, 2013 – Afanasyeva A. Qazaq Religious Beliefs in the Writings of Russian Doctors during the Imperial Age (1731–1917) // *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (15th - early 20th Centuries)* / Niccolò Pianciola (editor) (Veröffentlichungen Zur Iranistik). Wein: Austrian Academy of Sciences Press, 2013. 352 p. Pp. 143–179.
- Беляев, 1900 – Беляев И.Д. Русские миссии на окраинах; Историко-этнографический очерк. Санкт-Петербург: П.П. Сойкин, ценз. 1900. 308 с.
- Brower, 1997 – Brower D.R. Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan // *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917* / Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (eds). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 115–135.
- Campbell, 2015 – Campbell I.E. The Muslim Question and Russian Imperial Governance. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015. 320 p.
- Campbell, 2017 – Campbell I.W. Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2017. 288 p.
- Crews, 2009 – Crews R.D. For Prophet and Tsar. Islam and Empire in Russia and Central Asia. Massachusetts Hall, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. 480 p.
- DeWeese, 1994 – DeWeese D.A. Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1994. 638 p.

- Дзалаева, 2019 – *Дзалаева К.Р.* Русификация северного Кавказа в контексте интеграционной политики Российской империи во второй половине XIX - начале XX вв. // *Известия СОИГСИ*. 2019. № 33 (72). С. 38–50.
- Дякин, 1998 – *Дякин В.С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX - начало XX вв.). Санкт-Петербург: «ЛИСС», 1998. 1000 с.
- Eschment, 2004 – *Eschment B.* “Wider die leichtsinnigen, wilden und der viehischen Lebensart sehr ergebenen Kirgis-Kasaken.” Vorschläge eines baltendeutschen Adligen in russischen Diensten zur Befriedung der Kazachen” [“Against the careless, wild Kyrgyz Kazaks, who are very devoted to the beastly way of life.” Suggestions from a Baltic German nobleman in Russian service to pacify the Kazakhs”] // Thomas Herzog, Wolfgang Holzwarth (Hg.): *Nomaden und Sesshafte – Fragen, Methoden, Ergebnisse* [Nomads and Sedentary People - Questions, Methods, Results]. Halle 2004. Pp. 131–157.
- Законодательные акты, 2015 – *Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век)* // Сборник документов. В 3-х частях. Под ред. Г.А. Отепова, А.С. Ильясова. Павлодар: ПГПИ, 2015. 300 с.
- Fisher, 1968 – *Fisher A.W.* Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II // *Slavic Review*. 1968. № 27(4). Pp. 542–553. <https://doi.org/10.2307/2494437>
- Frank, 2003 – *Frank A.* Islamic Transformation on the Kazakh Steppe, 1742–1917: Toward an Islamic History of Kazakhstan under Russian Rule // *The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia* / edited by Tadayuki Hayashi. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2003. 363 p. Pp. 261–289.
- Geraci, 1997 – *Geraci R.P.* Russian Orientalism at An Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam // *Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* / D. Brower, E. Lazzerini (eds.). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 138–167
- Geraci, 2001 – *Geraci R.P.* Going Abroad or Going to Russia?: Orthodox Missionaries in the Kazakh Steppe, 1881–1917 // *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia* / R.P. Geraci & M. Khodarkovsky (eds.). Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001. 368 p. Pp. 274–310.
- Hofmeister, 2016 – *Hofmeister U.* Civilization and Russification in Tsarist Central Asia, 1860–1917 // *Journal of World History*. 2016. № 27(3). Pp. 411–442. <https://dx.doi.org/10.1353/jwh.2016.0115>
- Карпер Д’Анкокс, 2007 – *Карпер Д’Анкокс Э.* Евразийская империя. История Российской Империи с 1552 года до наших дней. Москва: РОССПЭН, 2007. 360 с.
- Катков, 2009 – *Катков М.Н.* Идеология охранительства. Москва: Институт русской цивилизации, 2009. 796 с.
- Khodarkovsky, 1997 – *Khodarkovsky M.* “Ignoble Savages and Unfaithful Subjects”: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia // *Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917* / Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (eds.). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 9–26.
- Khodarkovsky, 2001 – *Khodarkovsky M.* The Conversion of Non-Christians in Early Modern Russia // *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia* / R.P. Geraci & M. Khodarkovsky (eds.). Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001. 368 p. Pp. 115–143.
- Khodarkovsky, 2004 – *Khodarkovsky M.* Russia’s Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2004. 290 p.
- Кобахидзе, 2016 – *Кобахидзе Е.И.* Ресурсы позднеимперской «русификации»: опыт Центрального Кавказа // *Kafkasya Çalışmaları – Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*. Eylül / September 2016. № 2(3). С. 115–145.
- Кобахидзе, 2017 – *Кобахидзе Е.И.* Интегративные практики Российской империи на Центральном Кавказе в контексте политики «русификации» // *Электронный журнал – Кавказология*. 2017. № 4. С. 116-133. <https://doi.org/10.31143/2542-212X-2017-4-116-133>
- Лысенко, 2008 – *Лысенко Ю.А.* Степень исламизации казахского общества на рубеже XIX-XX вв. в оценке миссионеров Киргизской духовной миссии // *Известия Алтайского государственного университета*. 2008. № 4–3. С. 149–155.
- Лысенко, Анисимова, Тарасова, Стурова, 2014 – *Лысенко Ю.А., Анисимова И.В., Тарасова Е.В., Стурова М.В.* Традиционное казахское общество в национальной политике Российской империи: концептуальные основы и механизмы реализации (XIX – начало XX в.) // *Документы и извлечения / коллектив авторов*. Барнаул: Азбука, 2014. 272 с.
- Malikov, 2013 – *Malikov Y.* Disadvantaged Neophytes of the Privileged Religion: Why Qazaqs Did Not Become Christians // *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (15th - early 20th Centuries)* / Niccolò Pianciola (editor). Austrian Academy of Sciences Press, 2013. 352 p. Pp. 181–211.
- Материалы по истории СССР, 1936 – *Материалы по истории СССР*. Выпуск 6. Татарская АССР. Материалы по истории Татарии второй половины XIX века, часть первая. Аграрный вопрос и крестьянское движение 50-70-х годов XIX в. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1936. 512 с.
- McCarthy, 1973 – *McCarthy F.T.* The Kazan missionary congress // *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1973 juillet-septembre. № 14(3). Pp. 308–332.
- Morrison, 2015 – *Morrison A.* Peasant settlers and the ‘civilizing mission’ in Russian Turkestan, 1865-1917 // *Journal of Imperial & Commonwealth History*. 2015. № 43(3). Pp. 387–417.

Pianciola, 2009 – *Pianciola N. Orthodoxy in the Kazakh Territories (1850–1943)* // *Kazakhstan: Religions and Society in the History of Central Eurasia* / edited by G.L. Bonora, N. Pianciola, and P. Sartori. Turin: Allemandi, 2009. 303 p. Pp. 237–254.

Shabley, 2020 – *Shabley P. A Kazakh Muftiate or the Orenburg Muslim Spiritual Assembly: The Shape of Public Opinion in the Expanses of the Empire (Second Half of the Nineteenth–Beginning of the Twentieth Century)* // *Russian Studies in History*. 2020. № 59(4). Pp. 292–309. <https://doi.org/10.1080/10611983.2021.2014759>

Ремнёв, 2006 – *Ремнёв А.В. Татары в казахской степи: соратники и соперники Российской империи* // *Вестник Евразии*. 2006. № 4. С. 5–32.

Садвокасова, 2020 – *Садвокасова З.Т. Православная проповедь среди казахов (XIX – начало XX веков)* // *Asian Journal “Steppe Panorama”*. 2020. № 4. С. 399–410. <https://ajspiie.com/index.php/history/article/view/358>

Садвокасова, 2021 – *Садвокасова З.Т. Ислам – как препятствие на пути православной проповеди. Известия // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия Международные отношения и регионоведение*. 2021. № 45(3). С. 85–93 <https://doi.org/10.48371/ISMO.2021.45.3.008>

Сартори, Шаблей, 2024 – *Сартори П., Шаблей П. Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в казахской степи*. Москва: Новое литературное обозрение, 2024. 280 с.

Толстой, 1876 – *Толстой Д.А. Речи и статьи графа Дмитрия Андреевича Толстого*. Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева, 1876. 187 с.

Tolz, 2011 – *Tolz V. Russia’s Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*. New York: Oxford University Press, 2011. 203 p.

Uyama, 2007 – *Uyama T. A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianisation and Military Conscription in Central Asia* // *Empire, Islam and Politics in Central Eurasia* / Tomohiko Uyama (ed.). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. 376 p. Pp. 23–63.

Vulpus, 2017 – *Vulpus R. Civilizing Strategies and the Beginning of Colonial Policy in the Eighteenth-Century Russian Empire* // *Enlightened Colonialism: Civilization Narratives and Imperial Politics in the Age of Reason* / D. Tricoire (ed.). Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series. Palgrave Macmillan, 2017. 318 p. Pp. 113–132.

Vulpus, 2020 – *Vulpus R. Die Geburt des Russländischen Imperiums: Herrschaftskonzepte und -praktiken im 18. Jahrhundert [The Birth of the Russian Empire: Concepts and Practices of Rule in the 18th Century]*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2020. 610 p.

Werth, 2001 – *Werth P.W. Big Candles and “Internal Conversion”: The Mari Animist Reformation and Its Russian Appropriations* // *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia* / R. P. Geraci & M. Khodarkovsky (eds.). Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001. 368 p. Pp. 144–172.

Werth, 2013 – *Werth P.W. The Qazaq Steppe and Islamic Administrative Exceptionalism: A Comparison with Buddhism Among Buriats* // *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (15th - early 20th Centuries)* / Niccolò Pianciola (editor) (Veröffentlichungen Zur Iranistik). Austrian Academy of Sciences Press, 2013. 352 p. Pp. 119–142.

Yaroshevski, 1997 – *Yaroshevski D. Empire and Citizenship* // *Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917* / Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (eds). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 58–79.

References

Abdulina, 2021 – *Abdulina A.T. K praktike missionerskoy deyatelnosti russkoy pravoslavnoy tserkvi v Semireche [On the practice of missionary activity of the Russian Orthodox Church in Semirechye]*. *Otan Taryhi*. 2021. № 2 (94). Pp. 66–79. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_66 [in Russian]

Afanasyeva, 2013 – *Afanasyeva A. Qazaq Religious Beliefs in the Writings of Russian Doctors during the Imperial Age (1731–1917). Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (15th - early 20th Centuries)*. In Niccolò Pianciola (editor) (Veröffentlichungen Zur Iranistik). Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2013. 352 p. Pp. 143–179.

Belyaev, 1900 – *Belyaev I.D. Russkie missii na okrainakh: Istoriko-etnograficheskiy ocherk [Russian missions in the regions; Historical and ethnographic essay]*. St. Petersburg: P.P. Soikin, tsenz., 1900. 308 p. [in Russian]

Brower, 1997 – *Brower D.R. Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan. Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917*. In Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (eds). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 115–135.

Campbell, 2015 – *Campbell I.E. The Muslim Question and Russian Imperial Governance*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015. 320 p.

Campbell, 2017 – *Campbell I.W. Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2017. 288 p.

Carrère d’Encausse, 2007 – *Carrère d’Encausse H. Evraziyskaya imperiya. Istoriya Rossiyskoy Imperii s 1552 goda do nashih dney [The Eurasian Empire. History of the Russian Empire from 1552 to the present day]*. Moscow: ROSSPEN, 2007. 360 p. [in Russian]

Crews, 2009 – *Crews R.D. For Prophet and Tsar. Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Massachusetts Hall, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. 480 p.

DeWeese, 1994 – *DeWeese D.A.* Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1994. 638 p.

Dyakin, 1998 – *Dyakin V.S.* Natsional'nyi vopros vo vnutrennei politike tsarizma (XIX – nachalo XX vv.) [The National Question in the Domestic Policy of Tsarism (19th - early 20th centuries)]. St. Petersburg: "LISS", 1998. 1000 p. [in Russian]

Dzalaeva, 2019 – *Dzalaeva K.* Rusifikatsiya severnogo Kavkaza v kontekste integratsionnoi politiki Rossiiskoi imperii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [Russification of the North Caucasus in the context of the integrative policy of the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Izvestiya SOIGSI*. 2019. № 33(72). Pp. 38-50. [in Russian]

Eschment, 2004 – *Eschment B.* "Wider die leichtsinnigen, wilden und der viehischen Lebensart sehr ergebenen Kirgis-Kasaken." Vorschläge eines baltendeutschen Adligen in russischen Diensten zur Befriedung der Kazachen" ["Against the careless, wild Kyrgyz Kazaks, who are very devoted to the beastly way of life." Suggestions from a Baltic German nobleman in Russian service to pacify the Kazakhs"]. *Nomaden und Sesshafte – Fragen, Methoden, Ergebnisse* [Nomads and Sedentary People – Questions, Methods, Results]. In Thomas Herzog, Wolfgang Holzwarth (Hg.). Halle 2004 (Orientwissenschaftliche Hefte 15; Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration“ 4/2). Pp. 131–157. [in German]

Fisher, 1968 – *Fisher A.W.* Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II. *Slavic Review*. 1968. № 27(4). Pp. 542–553. <https://doi.org/10.2307/2494437>

Frank, 2003 – *Frank A.* Islamic Transformation on the Kazakh Steppe, 1742–1917: Toward an Islamic History of Kazakhstan under Russian Rule. *The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia*/ In Tadayuki Hayashi (editor). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2003. 363 p. Pp. 261–289.

Geraci, 1997 – *Geraci R.P.* Russian Orientalism at An Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*. In D. Brower, & E. Lazzerini (eds.). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 138–167.

Geraci, 2001 – *Geraci R.P.* Going Abroad or Going to Russia?: Orthodox Missionaries in the Kazakh Steppe, 1881–1917. *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. In R.P. Geraci & M. Khodarkovsky (eds.). Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001. 368 p. Pp. 274–310.

Hofmeister, 2016 – *Hofmeister U.* Civilization and Russification in Tsarist Central Asia, 1860–1917. *Journal of World History*. 2016. № 27(3). Pp. 411–442. <https://dx.doi.org/10.1353/jwh.2016.0115>

Katkov, 2009 – *Katkov M.N.* Ideologiya ohranitelstva [Conservation ideology]. Sostavlenie, predislovie i kommentarii: Klimakov Y.V. Otv. red. O. Platonov. Moscow: Institute of Russian Civilization, 2009. 800 p. [in Russian]

Khodarkovsky, 1997 – *Khodarkovsky M.* "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects": Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917*. In Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (eds). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 9–26.

Khodarkovsky, 2001 – *Khodarkovsky M.* The Conversion of Non-Christians in Early Modern Russia. *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. In R.P. Geraci & M. Khodarkovsky (eds.). Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001. 368 p. Pp. 115–143.

Khodarkovsky, 2004 – *Khodarkovsky M.* Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2004. 290 p.

Kobahidze, 2016 – *Kobahidze E.I.* Resursyi pozdneimperskoy «rusifikatsii»: opyt Tsentralnogo Kavkaza [Resources of late imperial "Russification": the experience from the Central Caucasus]. *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi. Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*. Eylül. 2016. № 2(3). September. Pp. 115–145. [in Russian]

Kobahidze, 2017 – *Kobahidze E.I.* Integrativnyie praktiki Rossiyskoy imperii na Tsentralnom Kavkaze v kontekste politiki «rusifikatsii» [Integrative practices of the Russian Empire in the Central Caucasus in the context of the policy of "Russification"]. *Elektronnyy jurnal – Kavkazologiya*. 2017. № 4. Pp. 116–133. <https://doi.org/10.31143/2542-212X-2017-4-116-133> [in Russian]

Lysenko, 2008 – *Lysenko, Yu.A.* Stepen islamizatsii kazahskogo obschestva na rubeje XIX-XX vv. v otsenke missionerov Kirgizskoy duhovnoy missii [The degree of Islamization of Kazakh society at the turn of the 19th and 20th centuries as assessed by missionaries of the Kyrgyz Spiritual Mission]. *Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2008. № (4–3). Pp. 149–155. [in Russian]

Lysenko, Anisimova, Tarasova, Sturova, 2014 – *Lysenko Yu.A., Anisimova I.V., Tarasova E.V., Sturova M.V.* Traditsionnoe kazahskoe obschestvo v natsionalnoy politike Rossiyskoy imperii: kontseptualnyie osnovy i mekhanizmy realizatsii (XIX – nachalo XX v.) [Traditional Kazakh society in the national policy of the Russian Empire: conceptual foundations and implementation mechanisms (19th – early 20th centuries)]. Documents and extracts. Group of authors. Barnaul: Azbuka, 2014. 272 p. [in Russian]

McCarthy, 1973 – *McCarthy F.T.* The Kazan missionary congress. *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1973 juillet-septembre. № 14(3). Pp. 308–332.

- Malikov, 2013 – *Malikov Y.* Disadvantaged Neophytes of the Privileged Religion: Why Qazaqs Did Not Become Christians. *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (15th - early 20th Centuries)*. In Niccolò Pianciola (editor) (Veröffentlichungen Zur Iranistik). Austrian Academy of Sciences Press, 2013. 352 p. Pp. 181–211.
- Materialy po istorii SSSR, 1936 – *Materialy po istorii SSSR*. Vypusk 6. Tatarskaya ASSR. Materialy po istorii Tatarii vtoroi poloviny XIX veka, chast' pervaya. Agrarnyi vopros i krest'yanskoe dvizhenie 50-70-x godov XIX v. [Materials on the History of the USSR. Issue 6. Tatar ASSR. Materials on the History of Tataria in the Second Half of the 19th Century, Part One. The Agrarian Question and the Peasant Movement of the 1850s–1870s.]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1936. 512 p. [in Russian]
- Morrison, 2015 – *Morrison A.* Peasant settlers and the 'civilizing mission' in Russian Turkestan, 1865-1917. *Journal of Imperial & Commonwealth History*. 2015. № 43(3). Pp. 387–417.
- Pianciola, 2009 – *Pianciola N.* Orthodoxy in the Kazakh Territories (1850–1943). *Kazakhstan: Religions and Society in the History of Central Eurasia*. G.L. Bonora, N. Pianciola, and P. Sartori (editors). Turin: Allemandi, 2009. 303 p. Pp. 237–254.
- Remnev, 2006 – *Remnev A.V.* Tatars v kazakhskoi stepi: soratniki i soperniki Rossiiskoi imperii [Tatars in the Kazakh Steppe: Comrades and Rivals of the Russian Empire]. *Vestnik Evrazii*. 2006. № 4. Pp. 5–32. [in Russian]
- Sadvokasova, 2020 – *Sadvokasova Z.T.* Pravoslavnyaya propoved sredi kazakhov (XIX – nachalo XX vekov) [Orthodox Sermon among the Kazakhs (19th – Early 20th Centuries)]. *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2020. № 4. Pp. 399–410. <https://ajspiie.com/index.php/history/article/view/358> [in Russian]
- Sadvokasova, 2021 – *Sadvokasova Z.T.* Islam – kak prepyatstvie na puti pravoslavnoy propovedi [Islam as an Obstacle to Orthodox Preaching]. *Bulletin of the Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, International Relations and Regional Studies Series*. 2021. № 45(3). Pp. 85–93. <https://doi.org/10.48371/ISMO.2021.45.3.008> [in Russian]
- Sartori, Shabley, 2024 – *Sartori P., Shabley P.* Experiments of Empire: Adat, Sharia and the production of knowledge in the Kazakh Steppe. 2nd edition. Moscow: New Literary Review. 2024. 280 p. [in Russian]
- Shabley, 2020 – *Shabley P.* A Kazakh Muftiate or the Orenburg Muslim Spiritual Assembly: The Shape of Public Opinion in the Expanses of the Empire (Second Half of the Nineteenth–Beginning of the Twentieth Century). *Russian Studies in History*. 2020. № 59(4). Pp. 292–309. <https://doi.org/10.1080/10611983.2021.2014759>
- Tolstoy, 1876 – *Tolstoy D.A.* Rech'i i stati grafa Dmitriya Andreevicha Tolstogo [Speeches and Articles of Count Dmitry Andreevich Tolstoy]. St. Petersburg: V.S. Balasheva Publishing House, 1876. 187 p. [in Russian]
- Tolz, 2011 – *Tolz V.* Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods. New York: Oxford University Press, 2011. 203 p.
- Uyama, 2007 – *Uyama T.* "A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianisation and Military Conscription in Central Asia." *Empire, Islam and Politics in Central Eurasia*. Tomohiko Uyama (ed.). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. 376 p. Pp. 23–63.
- Vulpus, 2017 – *Vulpus R.* Civilizing Strategies and the Beginning of Colonial Policy in the Eighteenth-Century Russian Empire. *Enlightened Colonialism: Civilization Narratives and Imperial Politics in the Age of Reason*. D. Tricoire (ed.). Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series. Palgrave Macmillan, 2017. 318 p. Pp. 113–132.
- Vulpus, 2020 – *Vulpus R.* Die Geburt des Russländischen Imperiums: Herrschaftskonzepte und -praktiken im 18 Jahrhundert [The Birth of the Russian Empire: Concepts and Practices of Rule in the 18th Century]. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2020. 610 p. [in German]
- Werth, 2001 – *Werth P.W.* Big Candles and "Internal Conversion": The Mari Animist Reformation and Its Russian Appropriations. *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. R. P. Geraci & M. Khodarkovsky (eds.). Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001. 368 p. Pp. 144–172.
- Werth, 2013 – *Werth P.W.* The Qazaq Steppe and Islamic Administrative Exceptionalism: A Comparison with Buddhism Among Buriats. *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (15th - early 20th Centuries)*. In Niccolò Pianciola (editor) (Veröffentlichungen Zur Iranistik). Austrian Academy of Sciences Press, 2013. 352 p. Pp. 119–142.
- Yaroshevski, 1997 – *Yaroshevski D.* Empire and Citizenship. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917*. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (eds.). Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1997. 339 p. Pp. 58–79.
- Zakonodatel'nye akty Rossiiskoi imperii, 2015 – *Zakonodatel'nye akty Rossiiskoi imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek)*. Sbornik dokumentov. V 3-kh chastyakh [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (19th century). Collection of documents. In 3 volumes]. Edited by G.A. Otepov, A.S. Ilyasov. Pavlodar: PGPI, 2015. 300 p. [in Russian]

FTAXP/ MPHTI/ IRSTI 03.20

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 29. Is. 1. Pp. 107–
117
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_107-117

SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATION OF THE TURKIC-MUSLIM SOCIETY IN THE INTELLECTUAL HERITAGE OF THE «ALASH» MOVEMENT

Magripa Zholseitova

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
(29, Sattarkhanov Str., 161200 Turkistan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0001-7296-2653>. E-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

© Ch.Ch. Valichanov, 2026

© Zholseitova M.A., 2026

Abstract. *Introduction.* The intellectual heritage of the «Alash» movement represents a key source for studying the socio-political transformation of the Turkic-Muslim society in the early 20th century, when the masses faced colonial pressures from the Russian Empire. *The purpose and objectives of the study.* This study aims to analyze the ideas, programs, and practical initiatives of the «Alash» figures, which were directed at fostering national consciousness, consolidating Turkic-Muslim peoples, and promoting political engagement among youth. *Materials and methods.* The research materials and methods include archival documents, periodicals, memoirs of movement participants, and analytical works on the activities of «Alash», employing historical-genetic and comparative-analytical approaches to reveal mechanisms of socialization, political mobilization, and cultural transformation. *Results.* The results indicate that the intellectual heritage of «Alash» was manifested in the development of educational and political reform programs, the creation of platforms for uniting Turkic-Muslim youth, and the formation of a new generation of leaders capable of collective action in the interests of the nation. The movement's leaders actively utilized ideas of modernization, national enlightenment, and legal participation in political life, which contributed to strengthening social cohesion and preserving cultural identity. *Conclusion.* The conclusion demonstrate that the intellectual heritage of «Alash» served as an instrument for socialization, the development of political maturity, and the consolidation of the Turkic-Muslim society. Studying this heritage allows for a deeper understanding of societal transformation processes, the role of youth and the intelligentsia in national-political life, and the resilience of Turkic-Muslim communities under colonial administration.

Keywords: «Alash», turkic-muslim peoples, social transformation, political activity, national consciousness, youth, modernization, intelligentsia.

For citation: Zholseitova M.A. Socio-political transformation of the turkic-muslim society in the intellectual heritage of the «Alash» movement // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 107–117. [in Eng]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_107-117

«АЛАШ» ҚОЗҒАЛЫСЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МҰРАСЫНДАҒЫ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ҚОҒАМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Мағрипа Ажмаханқызы Жолсеитова

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
(29-үй, Саттарханов көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)
<https://orcid.org/0000-0001-7296-2653>. E-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Жолсеитова М.А., 2026

Аңдатпа. *Кіріспе.* «Алаш» қозғалысының зияткерлік мұрасы XX ғасырдың басында Ресей империясының отарлық қысымына тап түскен түркі-мұсылман қоғамының әлеуметтік-саяси трансформациясын зерттеуде негізгі дереккөзі болып табылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты, «Алаш» қайраткерлерінің ұлттық сана қалыптастыруға, түркі-мұсылман халықтарын біріктіруге және жастардың саяси белсенділігін арттыруға бағытталған идеялары, бағдарламалары және практикалық бастамаларын талдау. *Материалдар мен әдістер.* Материалдар мен әдістер ретінде мұрағаттық құжаттар, мерзімді басылымдар, қозғалыс қатысушыларының естеліктері және «Алаш» қызметіне арналған аналитикалық еңбектер пайдаланылып, әлеуметтік, саяси және мәдени трансформация механизмдерін анықтау үшін тарихи-генетикалық және салыстырмалы-талдау әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Алаш» интеллигенциясының интеллектуалды мұрасы білім беру және саяси реформалар бағдарламаларын әзірлеу, түркі-мұсылман жастарын біріктіру және ұлт мүддесі үшін әрекет етуге қабілетті жаңа көшбасшылар буынын қалыптастыруда көрініс тапты. Қозғалыс көшбасшылары модернизация, ұлттық ағартушылық және саяси өмірге құқықтық қатысу идеяларын белсенді пайдаланып, әлеуметтік тұтастықты нығайтуға және мәдени бірегейлігінің сақтауына ықпал етті. *Қорытынды.* Қорытынды жасалғандар көрсеткендей, «Алаш» интеллектуалды мұрасы қоғамды әлеуметтендіру, саяси сананы қалыптастыру және түркі-мұсылман халқының бірлігін нығайту құралына айналды. Осы мұраны зерттеу қоғамның трансформация үдерістерін, жастар мен интеллигенцияның ұлттық-саяси өмірдегі ролін және түркі-мұсылман халықтарының отарлық әкімшілік жағдайында тұрақтылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: «Алаш», түркі-мұсылман халықтары, әлеуметтік трансформация, саяси белсенділік, ұлттық сана, жастар, модернизация, интеллигенция.

Дәйексөз үшін: Жолсеитова М.А. Алаш қозғалысы интеллектуалды мұрасындағы түркі-мұсылман қоғамының әлеуметтік-саяси трансформациясы // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 107–117-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_107-117

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ НАСЛЕДИИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Мағрипа Ажмахановна Жолсеитова

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи,
(д. 29, ул. Б. Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)
<https://orcid.org/0000-0001-7296-2653>. E-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Жолсеитова М.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Интеллектуальное наследие движения «Алаш» представляет собой ключевой источник для изучения социально-политической трансформации тюрко-мусульманского общества в начале XX века, когда народные массы сталкивались с колониальным давлением Российской

империи. *Цель и задачи.* Цель исследования заключается в анализе идей, программ и практических инициатив деятелей «Алаш», направленных на формирование национального самосознания, консолидацию тюрко-мусульманских народов и развитие политической активности молодежи. *Материалы и методы.* Материалы и методы включают изучение архивных документов, периодических изданий, воспоминаний участников движения и аналитических трудов о деятельности «Алаш», применяя историко-генетический и сравнительно-аналитический подходы для выявления механизмов социализации, политической мобилизации и культурной трансформации. *Результаты.* Результаты исследования показывают, что интеллектуальное наследие «Алаш» выразилось в разработке программ образовательных и политических реформ, создании платформы для объединения тюрко-мусульманской молодежи и формирования нового поколения лидеров, способных к коллективным действиям в интересах нации. Лидеры движения активно использовали идеи модернизации, национального просвещения и правового участия в политической жизни, что способствовало укреплению социальной сплоченности и сохранению культурной идентичности. *Заключение.* Выводы демонстрируют, что интеллектуальное наследие «Алаш» стало инструментом социализации, формирования политической зрелости и укрепления единства тюрко-мусульманского общества. Заключение подчеркивает, что изучение этого наследия позволяет глубже понять процессы трансформации общества, роль молодежи и интеллигенции в национально-политической жизни, а также устойчивость тюрко-мусульманских сообществ в условиях колониальной администрации.

Ключевые слова: «Алаш», тюрко-мусульманские народы, социальная трансформация, политическая активность, национальное сознание, молодежь, модернизация, интеллигенция.

Для цитирования: Жолсеитова М.А Социально-политическая трансформация тюрко-мусульманского общества в интеллектуальном наследии движения Алаш // Отан тарихы. 2026. Т. 29. No 1. С. 107–117. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_107-117

Introduction. During the First Russian Revolution of 1905–1907, amid the intensification of the socio-political crisis in the Russian Empire, the liberation movement of the Turkic-Muslim peoples who were experiencing the consequences of colonial oppression became increasingly active. In response to mounting pressure from the imperial administration, representatives of Turkic-Muslim societies undertook efforts to consolidate their forces with the aim of collectively defending their political, socio-economic, and cultural-religious interests. A significant role in this process was played by the idea of Turkic unity, which emerged as one of the most important intellectual and political reference points of the early twentieth century. The Kazakh national intelligentsia, which was taking shape within the framework of all-imperial transformations, was likewise drawn into these processes.

Indicative in this regard is the observation of the leader of the Alash movement, A. Bukeikhanov, articulated in his 1910 work *The Kirghiz*, in which he pointed to the formation of two political currents within the Kazakh national movement: Westernizers, oriented toward the adoption of Western European models of social development, and Turkists, who constituted the majority of active participants in the movement and associated the future of society with the idea of Turkic solidarity [Bukeikhanov, 1995: 76]. This testimony reflects the ideological pluralism within the Kazakh intelligentsia and the embeddedness of Alash figures in both the all-imperial and the transnational Turkic-Muslim discourse.

In Soviet historiography, the forms of political mobilization of the Turkic-Muslim peoples during the years of the First Russian Revolution were interpreted predominantly through the prism of the concepts of «pan-Turkism» and «pan-Islamism», which were regarded as reactionary manifestations of the activities of representatives of the «exploiting classes» and the clergy. Within the framework of Marxist-Leninist methodology, cooperation among Turkic-Muslim peoples in the liberation movement did not receive an objective scholarly assessment, and its social, political, and cultural preconditions were substantially distorted. Moreover, works produced in accordance with the ideological prescriptions of the Soviet period effectively ignored both the intellectual legacy of figures who stood at the center of the processes of Turkic rapprochement and the positions of representatives of the Alash movement on these issues. As M. Shokay rightly noted in his article «Bolshevism Is the Enemy of Turkism», published in the journal «Yash Turkistan» in 1931, such an interpretation was driven by the desire to present Turkism and Kemalism as «the most repugnant and harmful phenomena» [Shokay, 1998: 187].

At the same time, in a number of works published in the early twentieth century, the joint actions of the political forces of the Turkic-Muslim peoples during the revolutionary events were viewed as a democratic movement that articulated socio-political and cultural demands. Of particular significance in this context are

the studies by K. Zalevsky [Zalevsky, 1911: 326], F. Tuktarov [Tuktarov, 1912: 240], and M. Bigiev [Bigiev, 1915: 298], which emphasized that the processes of Turkic-Muslim consolidation constituted a response to the colonial policy of the tsarist government. This position conceptually coincides with the assessments of M. Tynyshbaev, who at the Congress of Autonomists on 19 November 1905 stated that colonial policy in the Kazakh steppe was aimed, first, at the assimilation of Kazakhs through pressure on language, traditions, and religion; second, at transforming them into a disenfranchised and legally marginalized mass through administrative measures; and third, at their displacement from ancestral lands into unsuitable and arid regions [Tynyshbaev, 2009: 288].

The novelty of this study lies in the fact that, for the first time, the socio-political transformation of Turkic-Muslim society in the early twentieth century is examined through an integrated analysis of the intellectual legacy of the Alash movement and the pan-Turkic discourse of the liberation movement, taking into account both internal sources and their comparison with contemporaneous Turkic-Muslim perspectives. The study makes it possible to reconsider the role of ideas of Turkic unity as a rational strategy for countering colonial pressure, as well as to identify the mechanisms underlying the formation of alternative models of social and political development in the context of the early twentieth century.

The aim of this article is to analyze the socio-political transformation of Turkic-Muslim society in the early twentieth century through the prism of the intellectual heritage of the figures of the Alash movement in the context of the First Russian Revolution and the colonial policy of the Russian Empire. To achieve this aim, the article sets out to address the following objectives: to identify the ideological foundations of the participation of the Kazakh intelligentsia in the Turkic-Muslim liberation movement of the early twentieth century; to analyze interpretations of the processes of Turkic unity in the works of the leaders of the Alash movement; and to compare the assessments of Alash figures with the positions of their contemporary Turkic-Muslim thinkers.

The article advances the hypothesis that the ideas of Turkic unity and joint political mobilization of the Turkic-Muslim peoples, as reflected in the intellectual legacy of the Alash movement, constituted not a manifestation of «reactionary pan-Turkism», but rather a rational and modernist response to systemic colonial pressure exerted by the Russian Empire, and represented an important element in the formation of alternative models of social and political development.

Materials and methods. The sources employed in the study of the socio-political transformation of Turkic-Muslim society in the early twentieth century were based on a comprehensive approach combining historical source analysis, content analysis of printed materials, comparative examination of the views of various intellectual centers, and the reconstruction of networks of political and educational activity. The core of the source base consisted of publications and the personal intellectual legacy of leading figures of Jadidism and the Alash movement, including the works of I. Gasprinskii, A. Ibragimov, Y. Akchura, and A. Topchubasov, as well as journalistic and newspaper materials from Tardjiman, Ulfat, and Serke [GARF. F. 102. In. 240. C. 74. P. 52]. These materials reflect both ideological positions and educational initiatives, as well as practical activities aimed at mobilizing Turkic-Muslim communities under the conditions of colonial pressure exerted by the Russian Empire.

Particular attention in the materials was devoted to I. Gasprinskii, whom A. Bukeikhanov characterized as a «historic Muslim leader» [Bukeikhanov, 1995: 177], and M. Dulatuly as a «great mentor, an outstanding teacher, and a venerable forebear» [Dulatuly, 2013: 212]. His pedagogical and educational activity involved the integration of secular education encompassing mathematics, geography, history, and the natural sciences – with traditional religious instruction. A central innovation was the adaptation of the Arabic script to the linguistic specificities of the Turkic-speaking peoples and the promotion of a transition from qadimism to usul-i jadid, that is, a new method of instruction oriented toward the active acquisition of secular knowledge. The publishing activity of I. Gasprinskii, above all the newspaper Tardjiman, which had been issued since 1883 under the slogan «Unity in language, thought, and action», served as an important channel for the dissemination of modernist ideas among youth and influential segments of the intelligentsia [Seralin, 2002: 74–75; Kemengeruly, 1924: 24].

The research material included data on how Jadidist ideas penetrated the territory of Turkistan, stimulating the formation of groups of active youth involved in educational and socio-political initiatives. An important element of the analysis was the examination of publications and biographies of Alash figures such as M. Tynyshbaev, M. Dulatuly, and Zh. Seidalin, as well as information on the activities of A. Ibragimov, who, after leaving his post as qadi of the Orenburg Muftiate in 1893, actively drew the attention of the international public to the problems of the Turkic-Muslim peoples through publications in émigré

periodicals, including the book Sholpan Zhuldyzy (1895) [Validov, 1923: 215]. The analysis of these sources made it possible to investigate ideological positions and the practical implementation of political strategies aimed at uniting the Turkic-Muslim peoples and coordinating their actions during the First Russian Revolution.

The methodological framework of the study was based on the integration of several approaches. Historical source analysis made it possible to reconstruct the course of events and assess the role of individual figures in the formation of political solidarity. Content analysis of newspaper publications and books enabled the identification of key thematic and ideological orientations, as well as an assessment of their impact on public consciousness and the activation of political mobilization. The comparative-historical method was employed to compare the views of various Turkic-Muslim leaders and to identify both common and specific approaches to issues of national identity, autonomy, and interaction with the authorities. Network analysis allowed for the reconstruction of horizontal and vertical linkages among educational, journalistic, and political centers, thereby revealing the mechanisms of coordination, information exchange, and collective responses to the political challenges of the period.

As specific objects of analysis, the study examined the political and educational initiatives of A. Ibragimov, including the publication of the newspapers *Ulfat* and *Serke*, the preparation and publication of the book *Autonomy* (1905), as well as the organization of petitions to the Russian administration and participation in the activities of parties and associations such as the Constitutional Democratic Party (Kadets) and the Union of Autonomists. The activities of A. Ibragimov were analyzed in the context of his interaction with other Turkic-Muslim leaders (Y. Akchura, A. Topchubashov) and the involvement of youth based in Saint Petersburg, such as M. Tynyshbaev, in organizational and informational work [Validi, 1994: 16]. This approach made it possible to trace how ideas of Turkic unity, educational reforms, and Jadidist publications were transformed into concrete instruments of political consolidation.

The research materials made it possible to trace how Jadidist publications and activities stimulated the formation of autonomist sentiments, strengthened a sense of national identity, and contributed to the development of cooperation among various Turkic-Muslim communities. The study of these processes was conducted through the systematic comparison of materials from different regions and sources, including biographical data, newspaper articles, books, memoirs, and reports on the activities of public organizations.

The novelty of the methodological approach lies in the fact that the study did not confine itself to the analysis of ideological or educational activity in isolation, but rather examined it as an element of an integrated system of socio-political resistance to the colonial policy of the Russian Empire. The combination of source-based analysis, content analysis, comparative-historical analysis, and network analysis made it possible to reconstruct the multi-level structure of interaction among Turkic-Muslim leaders, educational initiatives, print culture, and socio-political action. Such a comprehensive approach enabled the identification of interconnections between the formation of an intellectual foundation, the dissemination of ideas, and practical steps toward political mobilization, thereby allowing conclusions to be drawn regarding strategies of collective action and the development of alternative models of social and political development.

The application of these methods made it possible to trace how the educational initiatives of I. Gaspraly, publications in the newspapers *Tardjiman*, *Ulfat*, and *Serke*, as well as the books and articles of Alash figures, shaped an environment of political consolidation, stimulated the development of autonomist and national-liberation sentiments, and contributed to the emergence of new mechanisms of interaction among diverse Turkic-Muslim communities. Source analysis also demonstrated that the joint actions of representatives of the political and educational elites, as well as their interaction with Russian parties and unions, enabled effective coordination of efforts to defend the interests of the Turkic-Muslim peoples and to assert the right to autonomy.

Overall, the comprehensive methodological framework-grounded in historical source analysis, comparative-historical analysis, content analysis, and network analysis – made it possible to conduct an in-depth examination of the processes of socio-political transformation of Turkic-Muslim societies in the early twentieth century, to identify the role of the educational, journalistic, and political activities of Jadidist and Alash figures, and to reconstruct the mechanisms underlying the formation of political solidarity and autonomist strategies. The integration of these methods ensures the scholarly robustness of the conclusions, allowing the ideas of Turkic unity and joint political mobilization to be interpreted as a rational and modernist response to the colonial pressure of the Russian Empire, as well as an important factor in the formation of alternative models of social and political development.

Discussion. An analysis of the activities of the Turkic-Muslim peoples in the context of the First Russian Revolution of 1905–1907 demonstrates that processes of political consolidation and cultural self-determination unfolded at several interrelated levels. At the center of these processes were prominent representatives of the Turkic national movement, such as Yusuf Akchura and A. Ibragimov, alongside a younger generation-student youth – who assimilated the ideas of senior leaders and became actively involved in educational, journalistic, and organizational activities. In his memoirs, M. Shokay singled out Yusuf Akchura as one of the key figures contributing to the strengthening of unity among the Turkic-Muslim peoples, describing him as «the most active citizen of Turkey, the most knowledgeable political journalist», and emphasizing his ability to influence youth and engage students in political activity [Shokay, 1998: 450–451]. This characterization confirms that personal authority and leadership played a significant role in shaping political identity and collective self-consciousness.

According to M. Shokay, Y. Akchura embodied the idea of «two homelands» for every Turk: one's native land and Turkey as a spiritual center, a concept that became a symbol of political and cultural solidarity. This notion carried profound educational and mobilizing significance for youth, fostering a sense of responsibility for the fate of all Turkic-Muslim communities. In practice, Y. Akchura demonstrated that political activism and service to one's homeland could be combined with broad educational engagement and participation in international initiatives, a point that is particularly important for understanding strategies of youth mobilization during periods of political upheaval [Shokay, 1998: 450–451].

Student youth played a central role in transmitting the ideas of Jadidism and autonomist aspirations. M. Shokay, himself a student at Saint Petersburg University, documented the active involvement of young people in the movement, as reflected in detail in his article «From Memoirs (On the Life of Turkish Students in Russia)», published in the journal «Yash Turkistan» in 1933 [Shokay, 1998: 367–370]. An examination of this material allows one to conclude that student communities were not passive observers but active agents of socio-political change, capable of articulating collective positions, coordinating actions, and disseminating political ideas among their peers and the broader public. Particular attention should be paid to the organizational activities of students and their interaction with the leaders of Turkic-Muslim movements. Thus, under the leadership of A. Topchubashov, the «Muslim Charitable Society» was founded in Saint Petersburg in 1898, followed later by the «Central Committee of Muslim Students» [GARF. F. 102. In. 245. C. 174]. These organizations set themselves strategic objectives: conducting educational work among Muslims, facilitating the establishment of schools and libraries, supporting institutions of higher education, and providing moral and material assistance to students from disadvantaged backgrounds. These institutions not only created an infrastructure of support but also fostered an environment conducive to political mobilization and the strengthening of interethnic and interregional ties.

The synergy between students and exiled political leaders also manifested itself at the transnational level. A case in point is the establishment in 1909 in Turkey of the Society for Education and Charity of Bukhara, in which more than 250 students from various regions of the Russian Empire participated [AVPRI. F. 147. In. 485. C. 1256]. This project illustrates how educational initiatives, emigration, and political activism were interlinked and contributed to the strengthening of transnational networks of solidarity. Y. Akchura and A. Ibragimov exerted a decisive influence on the functioning of the society, guiding student activities and shaping its strategic orientations. This, in turn, confirms that personal initiative and the authority of leaders were crucial components of political and educational consolidation.

Student engagement was also closely connected to the international political situation. During the Balkan Wars, the political engagement of youth increased significantly, as reflected in the memoirs of M. Shokay: students of Saint Petersburg University organized demonstrations, participated in debates on the position of Turkic students regarding Russia's involvement in the Balkan events, and coordinated assistance to the Balkan Slavs [Shokay, 1998: 512]. These examples demonstrate that student activism was not merely a local response to internal constraints but formed part of a broader political process embedded in international dynamics.

An important aspect of the discussion is the assessment of the role of print culture and educational initiatives in strengthening political solidarity. Newspaper and journal publications, including *Ulfat*, *Serke*, and *Tardjiman*, as well as books and articles by Alash figures, functioned both as instruments of propaganda and as means of constructing an intellectual and organizational infrastructure conducive to political mobilization. Through these publications, young people gained access to information about national and international developments, engaged with the strategic approaches of senior leaders, and acquired

opportunities to coordinate their actions across different regions [TGARF. F. 102. In. 245. C. 174; AVPRI. F. 147. In. 485. C. 1256].

The discussion also demonstrates that the process of forming political solidarity was multidimensional and encompassed several key elements: the personal authority of leaders, the organizational activities of youth communities, transnational interaction, and informational support through print media. Taken together, these elements created a sustainable system for the exchange of knowledge, resources, and strategic approaches, enabling the Turkic-Muslim peoples to develop collective strategies to counter colonial pressure while simultaneously cultivating internal mechanisms of self-governance.

Particular attention should be paid to the role of M. Shokay in documenting and interpreting these processes. His memoirs make it possible to trace how the student movement and youth activism within the universities of Saint Petersburg interacted with both émigré and domestic leaders, forming a complex network of interactions. These materials confirm that the ideas of Turkic unity and joint political mobilization were not merely abstract concepts but were implemented through concrete practices of organization, education, and publishing activity [Shokay, 1998: 450–451; 367–370].

The discussion reveals that successes in consolidating Turkic-Muslim youth and disseminating ideas of autonomy and national unity were achieved through the synthesis of several factors: the personal authority of leaders, the organizational capacity of youth communities, the educational and journalistic infrastructure, and participation in international political processes. This constellation of factors allows us to argue that the socio-political transformation of Turkic-Muslim societies in the early twentieth century was the result of a purposeful strategy of unification and mobilization, embedded within a system of transnational connections and educational initiatives [GARF. F. 102. In. 245. C. 174; AVPRI. F. 147. In. 485. C. 1256].

An analysis of historical evidence indicates a high level of political and national activism among Turkic-Muslim students in the early twentieth century, particularly in the context of the Balkan War of 1912. As noted by M. Shokay, during this period Turkist students, including representatives of Kazakh youth, demonstrated a keen interest in events in the Ottoman Empire and even considered the possibility of volunteering to participate in military operations on the side of Turkey [Shokay, 1998: 368]. This fact illustrates the formation of national self-consciousness among young people and their readiness for active engagement within an international political context.

Particularly revealing is the testimony of S. Asfendiyarov, who, while studying in his final year at the Saint Petersburg Military Medical Academy, took part in the student movement that supported Turkey. In memoirs presented at a conference held in 1933 at the Kazan branch of the Institute of Marxism-Leninism, Asfendiyarov emphasized that among students of various Muslim peoples of the Russian Empire – Kazakhs, Tatars, and Uzbeks there emerged significant support for Turkey, which at times led to confrontations with Bulgarian students [Koygeldiev, 1995: 91]. At the same time, A. Bukeikhanov adopted a critical stance toward the youth's «Turkish enthusiasm», seeking to redirect their attention toward Western models of civilization and warning of the internal crisis of the Ottoman Empire [Koygeldiev, 1995: 91]. This episode highlights the complex interplay between nationalist ideas, international solidarity, and critical assessments of political reality.

Additional evidence of the active participation of Kazakh students in the events of the Balkan War is provided by data on their work in hospitals of the Turkish army. Turkic-Muslim students from the Russian Empire who were in Turkey assisted the wounded, reflecting a combination of humanitarian initiative and national identity. Thus, the encounter of the editor of the Tatar newspaper *Vaqyt*, F. Karimov, with two Kazakh students who were voluntarily working in a hospital – recorded and published in the book *Istanbul Maktublary* (1913) serves as a concrete testimony to this form of engagement [Karimi, 191: 149].

Consequently, the totality of this evidence allows us to conclude that Turkic-Muslim student youth of the Russian Empire in the early twentieth century actively participated in political and humanitarian life beyond their homeland and demonstrated a clear aspiration to realize national solidarity within an international context. This confirms the existence of early forms of transnational identity that united Muslim peoples in support of the Ottoman Empire and also highlights the role of youth in the formation and dissemination of ideas of nationalism and solidarity under conditions of colonial and imperial rule.

Results. During the Balkan War, active support for Turkey was evident among Turkic-Muslim youth, including the collection of funds to assist wounded Turkish soldiers at the front. This is corroborated by the memoirs of M. Shokay. His recollections further indicate that Turkic-Muslim youth played an intermediary role in transferring the collected funds to the Turkish ambassador in Russia, Turhan Pasha. M. Shokay describes this episode as follows: «I received a telegram from my friend from Turkestan, Otegen Sadyquly,

informing me that he would arrive in Petersburg. On the day of his arrival, I met him at the railway station. When we came to my home, he said: "I have brought some gold coins. I must personally hand them to the Turkish ambassador", barely catching his breath. Two days later, in the evening, when the streets were deserted, Sadyq and I went to the Turkish embassy and were received by Turhan Pasha. The ambassador, seated in the reception room, listened to us attentively. When Sadyq told him that these modest funds had been collected by Turkic-Muslim compatriots living in distant Turkestan for the treatment of wounded Turks, the ambassador was deeply moved and tears appeared in his eyes. Sadyq and I were also unable to restrain our emotions and wept» [Shokay, 1998: 370].

This testimony by M. Shokay demonstrates how the collection of funds in support of Turkey was organized among Turkic-Muslim youth in Russia during the Balkan War. According to available data, in 1912–1913 Muslims of the Orenburg region collected 50,000 sums (rubles) for Turkey [GARF. F. 102. In. 241. C. 74. P. 6]; Muslims of Yalta collected 20,000 sums [GARF. F. 102. In. 240. C. 74. P. 148]; Muslims of the Caucasus collected 150,000 sums [GARF. F. 102. In. 240. C. 74. P. 149]; residents of the city of Kokand collected 23,000 sums [Abdullaev, 1999: 81]; Muslims of Moscow collected 400,000 sums [TGARU. F. 461. In. 1. C. 1174. P. 51]; Kazakhs of the Sozak district of the Syrdarya region collected 40,000 sums [TGARU. F. 461. In. 1. C. 1174. P. 1]; and residents of the Verny district collected 10,000 sums [TGARU. F. 461. In. 1. C. 1026. P. 39]. The significant influence of Turkic-Muslim youth on the organization and transfer of these funds is confirmed by M. Shokay himself [Shokay, 1998: 367]. These initiatives testify to the wide dissemination of the idea of Turkic unity among youth, even under conditions of direct police supervision over universities in the Russian Empire.

In his memoirs, M. Shokay also notes the activism of Azerbaijani students in connection with the Balkan War, emphasizing that Turkic-Muslim youth, known for their revolutionary orientation, were aware of the international situation and were capable of acting beyond narrow personal interests [Shokay, 1998: 370]. This observation underscores the fact that the Turkic-Muslim youth movement contributed to the formation of a new generation of patriotic Turkic activists.

Data provided by M. Shokay indicate that the activism of Turkic-Muslim youth continued even after the Balkan War. In 1913, representatives of Turkic peoples studying at institutions of higher education in Kyiv decided to convene a congress of Turkic-Muslim students of Russia [GARF. F. 102. In. 245. C. 174. P. 1]. Following M. Shokay's arrival in Saint Petersburg, the organization of elections of delegates to this congress began at the university and in other cities. Thus, on 4 April 1913, a group of students from Kazan University, including B. Mambetov, F. Tuktarov, I. Aqymbetov, Efendi Zade Mamet, and S. Yambulov, decided to send A. Imanbaev as their delegate to the Kyiv congress [NART. F. 199. In. 1. C. 914. P. 17]. The congress agenda included discussions of ways to defend the interests of the Turkic-Muslim peoples of Russia. The organizational bureau of the congress was headed by Majitbek Aliyev, a student of the medical faculty of Kyiv University and an Azerbaijani, who also involved representatives from other universities. However, information about the preparations for the congress reached the police, and the organizers, including M. Aliyev, Kh. Chapchakchi from Novorossiysk University, and A. Khaliev from Moscow University, were arrested [GARF. F. 102. In. 245. C. 174. P. 61].

The imperial policy of the Russian Empire sought to hinder the strengthening of unity and participation of Turkic-Muslim students in the liberation movement. According to a publication by M. Shokay and his colleagues in the Petrograd Tatar newspaper «Suz» dated 9 March 1916, the government deliberately attempted to sow division among Turkic-Muslim activists by creating so-called parties of hypocrites loyal to the authorities [GARF. F. 102. In. 245. C. 174. P. 60]. Thus, from March 1914, the party «Sirat al-Mustaqim» was established under the leadership of M. S. Bayazitov, and its membership gradually increased. The authorities aimed to weaken the unity of Turkic-Muslim movements; however, the active stance of students, including M. Shokay, was expressed through the publication of declarations and leaflets directed against this party [GARF. F. 102. In. 245. C. 174. P. 61].

These events demonstrate that Turkic Muslim youth in the early twentieth century actively participated in political life, advocated the consolidation of Turkic Muslim peoples within the State Duma, and supported the Muslim faction. The involvement of young activists in the work of the bureau attached to the Muslim faction, which later included M. Shokay, confirms the importance of student activism in shaping political participation and national self-awareness.

On the basis of the data presented, the following conclusions may be drawn:

– Turkic Muslim students in Russia at the beginning of the twentieth century played a key role in organizing assistance to Turkey during the Balkan War and demonstrated a high degree of transnational solidarity [Shokay, 1998: 370].

– The student movement contributed to the formation of a new generation of Turkic patriotic activists and to the development of ideas of national solidarity among Turkic peoples [Shokay, 1998: 368; GARF. F. 102. In. 245. C. 174. P. 1].

– Student activism encountered repressive state policies, including arrests and attempts to create loyalist parties, which indicates the significance of student initiatives for the consolidation of Turkic Muslim communities in the political life of the Russian Empire [GARF. F. 102. In. 245. C. 174. P. 60–61].

– The memoirs of M. Shokay constitute an important source for the study of the social and political activity of Turkic students and may be used in the preparation of contemporary educational materials on the history of Turkic peoples [Shokay, 1998: 367].

The activism of Turkic Muslim youth in the Russian Empire in the early twentieth century demonstrates their capacity for social and political mobilization under conditions of colonial pressure. The organization of fundraising campaigns in support of Turkey during the Balkan War, personal involvement in the transfer of these funds to the Turkish ambassador, and voluntary assistance in hospitals indicate that young activists effectively combined humanitarian initiatives with expressions of national solidarity. These actions fostered practices of collective participation in international and interethnic affairs, thereby strengthening a sense of belonging to a broader Turkic Muslim community.

A second important aspect concerns the role of Turkic Muslim youth in political organization and the consolidation of peoples. Participation in the organization of Muslim student congresses, involvement in the bureau attached to the Muslim faction of the State Duma, and the publication of declarations opposing parties loyal to the authorities demonstrate that young people were actively engaged in defending national interests and in shaping political identity. Youth activism contributed to the preparation of a new generation of leaders and activists capable of interacting with diverse communities, analyzing international developments, and undertaking collective action in the interests of Turkic Muslim peoples.

Finally, the activities of Turkic Muslim youth in the early twentieth century illustrate the complex interaction between youthful political initiative and the repressive policies of the Russian Empire. Attempts by the authorities to fragment the movement through the creation of loyalist parties and the arrest of congress organizers indicate that youth activism was perceived as a significant threat to the existing order. At the same time, the ability of young activists to consolidate, engage in mutual assistance, and jointly organize initiatives testifies to the emergence of sustainable mechanisms of collective resistance and support for national interests. Taken together, these factors allow Turkic Muslim youth to be regarded as a key force in strengthening identity and socio-political maturity among the peoples of the region in the early twentieth century.

Conclusion. The study of the socio-political activity of Turkic Muslim youth in the Russian Empire in the early twentieth century, viewed through the lens of the intellectual legacy of the Alash movement, makes it possible to draw several key conclusions regarding social transformation, the formation of national identity, and the political maturity of Turkic peoples. The memoirs of M. Shokay, S. Asfendiyarov, and other participants in the student movement, together with archival materials and contemporary newspaper publications, attest to the broad involvement of youth in social, educational, and political processes. The organization of fundraising campaigns to support Turkey during the Balkan War, the personal participation of students in transferring financial contributions to Turhan Pasha, and voluntary work in hospitals demonstrate the humanitarian dimension of their activities and reflect expressions of national solidarity and a conscious civic position. These actions fostered practices of collective participation in international and interethnic affairs, contributing to the strengthening of a shared Turkic Muslim identity and to the development of organizational skills essential for future leaders.

Youth activism also had a pronounced political dimension. The organization of student congresses, the establishment of a bureau attached to the Muslim faction of the State Duma, and the publication of declarations opposing parties loyal to the authorities indicate that student initiatives actively promoted the consolidation of Turkic Muslim peoples under conditions of repressive control by the imperial administration. Turkic Muslim youth demonstrated an ability to analyze the international situation, organize collective action, and defend community interests, which testifies to a high level of political maturity and strategic thinking. Their initiatives enabled the mobilization of resources, the engagement of broad segments

of the population in social and educational projects, and the formation of a new generation of politically active leaders capable of acting in the interests of national communities.

The intellectual legacy of the Alash movement is closely connected with youth activism and reflects a broader transformation of social consciousness. The programs of educational and cultural reform developed by the movement's leaders contributed to the strengthening of national identity, the dissemination of ideas of modernization and enlightenment among Turkic Muslim peoples, and the preparation of young professionals and activists for the collective defense of national interests. These initiatives included the formulation of political platforms, the organization of cultural and educational activities, and the creation of mechanisms for interaction with state authorities, which enabled youth to develop skills of social and political leadership and to enhance their level of political competence.

A particularly important aspect of this process was the response of youth to the restrictive and repressive policies of the Russian Empire. Attempts by the authorities to fragment the student movement through the creation of loyalist parties, the arrest of congress organizers, and pressure on educational institutions demonstrate that youth activism was perceived as a potential threat to the foundations of imperial power. Nevertheless, the capacity of Turkic Muslim youth for consolidation, mutual assistance, and the organization of collective activities made it possible to overcome these obstacles and to preserve the integrity of national initiatives. An active civic position and collective action on the part of youth became key factors in the formation of resilient social and political structures, ensuring the continuity of national ideas and the preparation of future leaders.

Based on the analysis of the sources, it can be concluded that Turkic Muslim youth and the Alash movement played a pivotal role in the socio-political transformation of society, the strengthening of national unity, and the formation of identity. Their activities demonstrate the ability of youth to combine humanitarian, educational, and political initiatives, to develop strategies of collective action, and to interact effectively with diverse social and political institutions. The intellectual legacy of Alash provides insight into the processes of modernization and consolidation of Turkic Muslim peoples, reveals the role of students and youth in national and political life, and underscores the importance of youth initiatives for sustainable social development under conditions of colonial control.

Sources

- AVPRI – Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire]
 TGARK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
 TGARU – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]
 NART – Natsional'nyi arkhiv Respubliki Tatarstan [National Archives of the Republic of Tatarstan]
 GARF – Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archives of the Russian Federation]

Literature

- Абдуллаев, 1999 – *Абдуллаев Р.М.* Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джаиды // Жадидчилик: ислохот, янглиниш, мустақиллик ва тарақиёт учун кураш. Тошкент: Университет, 1999. 218 б.
 Бигиев, 1915 – *Бигиев М.* Ислахат асаслари. Петроград: Максудов матбугеси, 1915. 298 б.
 Бөкейхан, 1995 – *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы (избранное). Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 б.
 Бөкейханов, 1994 – *Бөкейханов Ә.* Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
 Валидов, 1923 – *Валидов Дж.* Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). М.–Л.: Госиздат, 1923. 215 с.
 Валиди, 1994 – *Валиди З.* Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальные бытие и сохранение культуры. Т. 1. Уфа: Китап, 1994. 410 с.
 Дулатұлы, 2013 – *Дулатұлы М.* Алты томдық шығармалар жинағы. Т. 2. Алматы: Мектеп, 2013. 390 б.
 Залевский, 1911 – *Залевский К.* Национальные движения // Общественные движения в России в начале XX века. Т. 4. СПб.: Общественная польза, 1911. 326 с.
 Карими, 1913 – *Карими Ф.* Истамбул мактублари. Оренбург: Вақыт, 1913. 276 б.
 Кемеңгерұлы, 1924 – *Кемеңгерұлы Қ.* Бұрынғы езілген ұлттар. М.: КССО халықтарының кіндік баспасы, 1924. 72 б.
 Қойгелдиев, 1995 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.
 Сералин, 2002 – *Сералин М.* Мақалалары, публицистикалық шығармалары, поэмалары. Астана: Аударма, 2002. 344 б.
 Сейдалин, 1906 – *Сейдалин Ж.* Бір қазақтың пікірі // Үлфәт. 1906. 23 март.

Студент Мухамеджан Тынышбаев жаноблариниң хәтбеси // Үлфәт. 1905. 26 декабрь.

Туктаров, 1912 – *Туктаров Ф.* Беренче, икинче вә өченче Думадеги мөселман депутатлар һәм аларның килган эшләре. Казан: Матбуге Кариме, 1912. 240 с.

Тынышпаев, 2009 – *Тынышпаев М.* История казахского народа. Алматы: Санат, 2009. 288 с.

Тынышбаев, 1906 – *Тынышбаев М.* Тар заман // Үлфәт. 1906. 24 октябрь.

Шокай, 1998 – Шокай М. Таңдамалы. Т. 1. Алматы: Қайнар, 1998. 512 б.

References

Abdullaev, 1999 – *Abdullaev R.M.* Integratsionnye protsessy v musulmanskoy mire i Turkestanskies dzhadidy. Zhadidchilik: islokhhot, yanglanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash [Integration processes in the Muslim world and the Jadids of Turkestan]. Tashkent, 1999. 218 p. [in Russian]

Bigiev, 1915 – *Bigiev M.* Islahat esaslari [Fundamentals of reform]. Petrograd, 1915. 298 p. [in Russian]

Bukeikhan, 1995 – *Bokeykhan A.* Tandamaly (izbrannoe) [Selected works]. Almaty: Kazakh Encyclopedia, 1995. 478 p. [in Kazakh]

Bukeikhanov, 1994 – *Bukeikhanov A.* Shygharmalar [Essays]. Almaty: Kazakhstan, 1994. 384 p. [in Kazakh]

Validov, 1923 – *Validov Dzh.* Ocherki istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revolyutsii 1917 g.) [Essays on the history of literacy and literature of the Tatars (before the 1917 revolution)]. M.–L.: Gosizdat, 1923. 215 p. [in Russian]

Validi, 1994 – *Validi Z.* Vospominaniya. Borba narodov Turkestana i drugih vostochnykh musulman-tyurkov za natsionalnoye bytie i sokhraneniye kulturey. T.1 [Memoirs. Struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim-Turkic peoples for national existence and preservation of culture. Vol.1]. Ufa: Kitap, 1994. 410 p. [in Russian]

Dulatuly, 2013 – *Dulatuly M.* Alty tomdyk shygharmalar zhinagy. T.2 [Collected essays in six volumes. Vol.2]. Almaty: Mektep, 2013. 390 p. [in Kazakh]

Zalevskiy, 1911 – *Zalevskiy K.* Natsionalnye dvizheniya. Obshchestvennye dvizheniya v Rossii v nachale XX veka. T.4 [National movements. Social movements in Russia at the beginning of the 20th century. Vol.4]. St. Petersburg: Obshchestvennaya polza, 1911. 326 p. [in Russian]

Karimi, 1913 – *Karimi F.* Istanbul maktublari [Istanbul letters]. Orenburg: Vakyt, 1913. 276 p. [in Uzbek]

Kemengeruly, 1924 – *Kemengeruly Q.* Burynghy ezilgen ulttar [Former oppressed nations]. Moscow: KSSO khalykhtarynyng kindik baspasy, 1924. 72 p. [in Kazakh]

Koygeldiev, 1995 – *Koygeldiev M.* Alash kozgalysy [Alash movement]. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. [in Kazakh]

Seralin, 2002 – *Seralin M.* Mqalalary, publitsistikalyk shygharmalary, poemalary [Articles, journalistic works, poems]. Astana: Audarma, 2002. 344 p. [in Kazakh]

Seydalin, 1906 – *Seydalin Zh.* Bir kazaktyng pikiri [A Kazakh opinion]. Ulfat, 1906, March 23 [in Kazakh]

Student Mukhamedzhan Tynyshbaev zhanoblarynyng khatbesi [Letter from student M. Tynyshbaev]. Ulfat. 1905. December 26. [in Kazakh]

Tuktarov, 1912 – *Tuktarov F.* Berenche, ikinche va ushinche Dumadegi musulman deputatlar zham anlarning kilgan eshlary [First, second and third Muslim deputies in the Duma and their activities]. Kazan: Matbuge Karime, 1912. 240 p. [in Kazakh]

Tynyshpaev, 2009 – *Tynyshpaev M.* Istoriya kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. Almaty: Sanat, 2009. 288 p. [in Russian]

Tynyshbaev, 1906 – *Tynyshbaev M.* Tar zaman [The harsh time]. Ulfat, 1906, October 24. [in Kazakh]

Shokay, 1998 – *Shokay M.* Tandamaly. T. 1 [Selected works. Vol. 1]. Almaty: Qaynar, 1998. 512 p. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 118–
131
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

MPНТИ 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_118-131

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ИСТОРИИ ПЛЕМЕНИ АРГЫН

Жаксылык Муратович Сабитов¹, Адильбек Альбекович Каратаев² *

¹Научный институт изучения Улуса Джучи
(ул. Пушкина, 15Б, 010000, г. Астана, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X> E-mail: zh.sabitov@gmail.com

²Научный институт изучения Улуса Джучи
(ул. Пушкина, 15Б, 010000, г. Астана, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
<https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сабитов Ж.М., Каратаев А.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Вопрос о происхождении казахского племени аргын, а также его истории в Улусе Джучи и постмонгольских государствах не становился предметом отдельного исследования. Данный вопрос является довольно актуальным по причине того, что аргыны являются крупнейшим казахским племенем, внесшим большой вклад в этническую и политическую историю казахского народа. *Целью и задачами* являются установление происхождения племени аргын, а также его этнополитической истории в каждом отдельно взятом государстве. *Материалы и методы.* В качестве материалов были использованы средневековые летописи, как «Мусаххир аль-билад» ибн Араб Катагана, «Бабур-наме» Бабура, «Тарих-и Рашиди» мирзы Хайдара дуглата, «Шараф-наме-йи шахи» Хафиза Таныша, а также шежире казахских аргынов. *Результаты.* В результате данного исследования была рассмотрена сложная этнополитическая история племени аргын, начиная от раннего средневековья и до XVIII в., в ходе которой было установлено его происхождение и роль в политической истории Улуса Джучи и постмонгольских государств. *Выводы.* Выдвинута гипотеза о происхождении аргынов от тюркизированного согдийского народа аргу. Также была выдвинута гипотеза о том, что часть племени аргын вошло в состав Казахского ханства при Есим-хане, перейдя из государства шибанидов.

Ключевые слова: аргын, Кара-ходжа, тимуриды, могулы, Могулистан, Улус Джучи, Казахское ханство.

Благодарности: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН № BR24992878 «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках.»)

Для цитирования: Сабитов Ж.М., Каратаев А.А. О происхождении и истории племени аргын // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 118–131. [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_118-131

АРҒЫН РУЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ ЖӘНЕ ТАРИХЫ ЖАЙЛЫ

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы¹, Әділбек Әлбекұлы Қаратаев²¹ Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты

(156 үй, Пушкин көшесі, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com² Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты

(156 үй, Пушкин көшесі, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Сабитов Ж.М., Қаратаев Ә.Ә., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Арғын тайпасының шығу тегі, сондай-ақ оның Жошы Ұлысы мен моңғолдан кейінгі мемлекеттердегі тарихы туралы мәселе жеке зерттеудің нысанасына айналмады. Бұл мәселе арғындардың қазақ халқының этникалық және саяси тарихына үлкен үлес қосқан ірі қазақ тайпасы болуына байланысты өзекті болып табылады. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері* арғын тайпасының шығу тегін, сондай-ақ әрбір жеке мемлекетте оның этносаяси тарихын белгілеу болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Материалдар ретінде Ибн Араб Катаганның "Мұсаххир әл-билад", Бабырдың "Бабыр-наме", Мырза Хайдар дұғлаттың "Тарих-и Рашиди", Хафиз Таныштың "Шараф-наме-и шахи", сондай-ақ қазақ арғындарының шежіресі сияқты ортағасырлық шежірелер пайдаланылды. *Нәтижелер.* Осы зерттеу нәтижесінде арғын тайпасының ерте орта ғасырлардан бастап XVIII ғасырға дейінгі күрделі этносаяси тарихы қарастырылды, оның барысында Жошы Ұлысы мен моңғолдан кейінгі мемлекеттердің саяси тарихындағы оның шығу тегі мен рөлі анықталды. *Қорытындылар.* Арғындардың аргу түркіленген соғды халқынан шыққандығы туралы гипотеза жасалды. Сондай-ақ, шибанидтер мемлекетінен көшіп, Есім хан тұсында арғын тайпасының бір бөлігі Қазақ хандығының құрамына кірді деген болжам бар.

Түйін сөздер: Арғын, Қарақожа, тимуридтер, моғолдар, Моғолстан, Жошы ұлысы, Қазақ хандығы.

Алғыс: Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды [ЖРН № BR18574101].

Дәйексөз үшін: Сәбитов Ж.М., Қаратаев Ә.Ә. Арғын тайпасының шығу тегі мен тарихы жайлы // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 118–131-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_118-131

ABOUT ORIGIN AND HISTORY OF THE ARGYN TRIBE

Zhaxylyk M. Sabitov¹, Adilbek A. Karatayev²¹Research Institute for Jochi Ulus Studies

(15B, Pushkin Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)

Research Associate

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com²Institute for the Study of Ulus Jochi

(15B, Pushkin Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)

Research Associate

<https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© Valichanov IHE, 2026

© Sabitov Zh., Karatayev A., 2026

Abstract. Introduction. The question of the origin of the Kazakh tribe Argyn, as well as its history in the Ulus Juchi and post-Mongol states has not been the subject of a separate study. This question is quite relevant, because the Argyns are the largest Kazakh tribe, which made a great contribution to the ethnic and political history of the Kazakh people. *The aim and objectives* are to establish the origin of the Argyn tribe, as well as its ethno-political history in each separate state. *Materials and methods.* Medieval chronicles such as "Musakhir al-bilad" by Ibn Arab Katagan, "Babur-name" by Babur, "Tarikh-i Rashidi" by Mirza Haydar Duglat, "Sharaf-name-yi Shahi" by Hafiz Tanysh, as well as shezhire of Kazakh Argyns were used as materials. *Results.* As a result of this study, the complex ethno-political history of the Argyn tribe from the early Middle Ages to the 18th century was considered, during which its origin and role in the political history of the Ulus Juchi and post-Mongol states was established. *Conclusions.* The hypothesis of the origin of the Argyns from the Turkicised Sogdian people Argu was put forward. It has also been hypothesized that part of the Argyn tribe became part of the Kazakh Khanate under Yesim Khan, moving from the Sheibanid state.

Keywords: Argyn, Karakhoja, Timurids, Moghuls, Moghulistan, Ulus Juchi, Kazakh Khanate.

Acknowledgements: The work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan [IRN № BR18574101].

For citation: Sabitov Zh. M., Karatayev A. A. On the Origin and History of the Argyn Tribe // Otan Tarikhy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 118–131. [in Rus.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_118-131

Введение. Племя аргын является одним из самых многочисленных племен, составивших казахский этнос. Несмотря на многочисленность аргынов, сведений об их происхождении, позволяющих проследить их историю, не имеется в достаточном количестве. Если такие этнонимы как кыпчак, найман, коньрат встречаются в домонгольскую эпоху, и их политическую и этническую историю можно проследить с XI–XII вв. по настоящий день, то в случае с племенем аргын это представляет некоторую сложность. В связи с этим, вопросы о происхождении аргынов и развитие их этнополитической истории являются актуальными. Данное исследование является попыткой ответа на данные вопросы.

Материалы и методы. Основными использованными материалами являются труды: «Мулхакат би-сурах» Джамала ал-Карши [Карши, 2005], записи о путешествиях Марко Поло [Поло, 1956] и Гильома де Рубрука [Рубрук, 1957], материалы «Истории Казахстана в китайских источниках» [КТКД, 2005], «Мусаххир ал-билад» ибн Араб Катагана [Катаган, 2009], «Шараф-наме-йи шахи» Хафиз-и Таныша [Таныш, 1983; Таныш, 1989], «Маджму ат-таварих» Ахсикенди [Сабитов, 2017], «Бабур-наме» Бабура [Бабур, 1993], «Бахр ал-асрар» ибн Вали [Ахмедов, 1965] и другие средневековые источники.

Нами были использован историко-сравнительный метод в части сравнения сведений из письменных и устных источников об истории племени аргын. В частности, при сравнении шежиры казахских аргынов и сведений «Шараф-наме-йи шахи» удалось установить племенную принадлежность бия шибанидских аргынов Дустума, игравшего важную роль при дворе шибанидского Абдуллы-хана.

Обсуждение. Согласно данным исследований, имеется около пятнадцати гипотез о происхождении племени аргын [Джунисова, 2020: 74]. Рассмотрим некоторые из них.

Тынышпаев М. писал, что «в 5 веке; китайские историки упоминают о народе алунь или бай-егу». Данное племя обитало в Северной Монголии. Тынышпаев М. считал, что алунь можно читать арунь или аргуень, а бай-егу - улуг-аргуень» [Тынышпаев, 2009: 23-24]. Как мы знаем, байырку было телеским племенем [близкое древним уйгурам] и проживало в районе современном Тувы и Хакасии.

Тынышпаев М. выдвинул также вторую версию, согласно которой аргыны переводится как «помесь» [так кыргызы называли помесь яка и простого крупного рогатого скота]. На основе этой идеи Тынышпаев М. приходит к мысли, что аргыны это смесь двух племен басмыл [басими китайских источников, Тынышпаев М. считает их изначальными аргынами] и восточных карлуков. Как писал он «восточные карлуки растворились в массе другого племени, а именно аргынов».

Исследователи родоплеменной структуры казахского народа Востров В. и Муканов М. считали, что аргыны это потомки карлуков [Востров, Муканов, 1968].

Ш. Кудайбердыулы в своей книге «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий» писал, что «аргыны Среднего жуза являются потомками ойрата Аргун-аги» [Кудайбердыулы, 1990], наместника монгольских каганов в Иране.

Махпиров В. связывает Аргынов с народом Аргу, который жил в XI веке в Южном Казахстане [современная Жамбылская область] [Махпиров, 1997].

Аргыны – это упоминаемые в «Юань-ши» аэрхуни. Этой точки зрения придерживаются Кадырбаев А. [Кадырбаев, 2013], Ошан Ж., Еженханулы Б. [КТКД, 2005].

Также стоит отметить, что, согласно Бахр ал-Асрар, аргыны были в составе войска Бату. Рашид ад-Дин упоминает Аргун-Тикин-хатун – из рода аргуна, дочь Кури-Качакара, жену Тимур-Буки, сына Хулагу, сына Орда эджена, сына Джучи. С большой долей вероятности аргуна и есть племя аргу [аргын].

Таким образом, как мы видим, касательно происхождения рода аргын существует большая научная дискуссия. Дальнейшее исследование историографии по данному вопросу с детальным анализом аргументов «за и против» каждой версии поможет выявить глубину аргументации каждой версии.

Результаты. Ранняя история аргынов. На наш взгляд, исходя из полученных генетических данных, есть ряд версий, которые наиболее обоснованы.

1. Одной из самых обоснованных версий является версия происхождения аргынов от тюркоязычного племени аргу, обитавшем от Сайрама до Баласагуна в XI – XII в.в. и относившемся к карлукскому племени чигиль, согласно некоторым интерпретациям [Исабекова, 2017: 305]. Другие исследователи считали их отдельным от карлуков племенем.

В. Бартольд и М. Вяткин считали, что аргу являются тюркизированными согдийцами [Вяткин, 1941: 43]. Есть большая доля вероятности, что именно согдийское происхождение тюркоязычных аргу является причиной доминирования гаплогруппы G1 среди казахских аргынов, поскольку согласно генетическим исследованиям аргыны по отцовской линии близки к народам Иранского нагорья [Жабагин и др., 2016: 66]. Данная гаплогруппа появилась в евразийской степи в раннем железном веке, около трех тысячелетий назад.

С завоеванием Чингисханом территории Центральной Азии территория аргу вошла в состав улуса Чагатай. Джамал аль-Карши в своем труде «аль-Мульхакат би-с-сурах» сообщает, что владением Чагатай, которое ему выделил Чингисхан, является местность «иль Ал-Аргу» с центром в г. Алмалык [Карши, 2005: 124]. Из этого следует, что к XIII в. племя Аргу проживало в Восточном Туркестане и Семиречье.

Гораздо более точно пишет об этом Гильом де Рубрук, посетивший г. Кайлак/Кайалык, располагавшийся на территории нынешнего с. Койлык, Саркандского района, Жетысуской области. Рубрук указывает, что местность, на которой расположен г. Кайлак называется Органум, восточнее которой живут уйгуры [Рубрук, 1957: 126–127]. Основываясь на вышеуказанном, мы предполагаем, что Кашгари, аль-Карши, Поло и Рубрук говорили об одной и той же местности, именовавшейся аргу/иль ал-Аргу/Аргон/Органум, где проживало племя аргу – предки казахских аргынов.

Здесь необходимо отметить, что есть вероятность того, что все-таки страна так называлась в честь Органа-хатун [Оракина, Ергене, Эргэнэ], которая была дочерью Торэлчи, вождя ойратов, и Чэчэйкан, дочери Чингисхана [«внучка Чингис-хана по женской линии»] и которая была вдовой Кара-Хулагу, сына Чагатай и была регентшей-правительницей в Чагатайском улусе с 1252 по 1261 год при своем малолетнем сыне.

Также, мы встречаем на страницах хроники «Юань-ши» представителей данного племени, служивших Чингисхану и его потомкам. В главе о жизнеописании Хасанна из племени Цэлэй говорится, что он был близким соратником Чингисхана и ему было даровано возглавить войско племени аэрхунь [КТКД, 2005: 187]. Вместе с Чингисханом Хасанна во главе аэрхунов участвовал в завоевании городов Самарканд и Бухара. К моменту смерти Чингисхана, Хасанне было даровано управление аэрхунами и хуэй-хуэй – китайскими мусульманами в местности Сяньмалинь, находящейся в нынешней провинции Хэбэй, городе Чжанцзякоу.

Китайские ученые Чэнь Дэжи и Чжоу Циншу также считают племя Аэрхунь потомками вышеупомянутого народа Аргу [КТКД, 2005: 188]. Чэнь Дэжи писал, что карлуки и аэрхуны не входили в состав хуэй-хуэй, однако, по причине того, что также были мусульманами, вступали в браки с ними [КТКД, 2005: 190]. Параллельное упоминание аэрхунов и карлуков, дает косвенные аргументы в пользу того, что племя Аргу не было частью карлуков.

Отдельная глава в «Юань-ши» посвящена жизнеописанию Чыли-Тимура из племени Алувэнь, что по мнению исследователя Ж. Ошана является другим вариантом названия племени аэрхунь. Данный Чыли-Тимур служил династии Юань и согласно хронике «его предки имеют огромные

заслуги в войнах и происходят из особо крупного рода в Западном крае» [КТКД, 2005: 189]. Западным краем, на тот момент, именовали Восточный Туркестан и Центральную Азию.

Другим представителем племени аэрхунь являлся Хаджи-Хасим. Изначально он служил государству Хорезмшахов, но за его мужество, он был помилован Чингисханом, и принят на службу [Кадырбаев, 2013: 139]. Позднее он умер на службе у ильханов. Служба Хаджи-Хасима в государстве Хорезмшахов не должна нас удивлять, поскольку Рубрук указывает на то, что жители страны Органум, являющиеся мусульманами, также живут и в мусульманских странах в направлении Персии [Рубрук, 1957: 127]. Также если предположить, что арэхунь – это племя аргу, данное известие не противоречит географии, так как известно, что племя аргу проживало в районе современного Тараза, то есть в пределах досягаемости Хорезмшахов.

Второй не менее обоснованной версией является версия о том, что аргыны это часть населения, жившего среди онгутов. Само название онгут идет от титула основателя династии онгутских правителей, который, судя по всему, носил этот титул (Онг-хан), которые отдельные авторы отождествляют с термином Ван или именем пресвитера Иоанна [Ивана]. Здесь стоит отметить, что правитель кереитов Тогрул также носил титул Онг-хан, который также фиксировался как Ван-хан.

Возможно, об этой территории пишет и Марко Поло, называя ее Тендук/Сендук, жителями которой являются представители племени аргон, являющиеся мусульманами

Согласно Марко Поло: *«Сендук [Тендук] – область на восток; много там городов и замков; принадлежит она великому хану, потому что потомки попа Ивана его подданные. Главный город называется Тендук. Царь здесь из рода попа Ивана, и сам он поп Иван, а зовется Георгием; страну правит от имени великого хана, но не всею, что была у попа Ивана, а только одною частью... Есть здесь народ, называется «аргон», что по-французски значит Guastul; происходит он от двух родов, от рода аргон тендук и от тех тендуков, что Мухаммеду молятся, из себя красивее других жителей и поумнее, торговлею занимается побольше. Здесь главным образом пребывал поп Иван, когда властвовал над татарами и владел этими областями и соседними царствами; потомки его жили тут же и тот Жор [Георгий], кого я уже называл; и он из рода попа Ивана, шестой государь после попа Ивана»* [Поло, 1956: 94].

Здесь также стоит отметить, что аргыны, проживавшие среди онгутов вполне могли быть связаны с племенем аргу из Тараза. С одной стороны, в силу миграций до эпохи Чингисхана. С другой стороны, они могли прийти в этот регион вместе с предками онгутов, племенем шато [чжое, чжусе, чугай], которое переселилось на территорию Китая в IX веке нашей эры. Племя шато было частью одного из чуйских племен Чуюе [Чуюэ], которое происходило от семиреченских Хунну [владение Юебань] и выделилось из них в результате политических событий в Западно-Тюркском каганате в VII веке. То есть исходная родина онгутов [Западно-тюркский каганат, Семиречье, Чуйская долина] и локализация племени Аргу [регион Тараза] совпадают.

Также существует еще две версии, менее аргументированные, но также имеющие право на жизнь.

Третья версия заключается в том, что казахские аргыны по своему названию происходят от могульского племени аркинут. Согласно Маджму ат-Таварих, мать Темир-ходжи [Даир-ходжи] происходила от Онг-хана [титул], который был правителем г. Ташкента и был одним из близких родственников по мужской линии, судя по генеалогиям из Маджму ат-Таварих, Анка-тура [Енке-тура] из рода аркинут, современника Тамерлана, Камар ад-Дина и золотоордынского хана Тохтамыш. Более того, имя Анка [Енке, Инга] вполне может быть вариацией титула Онг. Согласно этой версии внук по женской линии племени аркинут Акжол [Темир-ходжа, Даир-ходжа] стал основателем рода аргын и аргыны происходят от могульского племени аркинут. Но здесь есть логические нестыковки, так как китайские и персидские источники фиксируют племя аргун еще в XIII веке задолго до рождения Акжола из племени аргын.

Четвертая версия опирается на степную традицию, согласно которой название племени идет от имени прародителя. В этой версии, человек по имени аргын являлся предком всех аргынов. Согласно «Тархан-наме», племя аргын происходит от человека по имени аргын, который, судя по генеалогическим расчетам жил в XII веке. При этом, авторы «Тархан-наме» его отождествляют с ильханом Аргуном, который жил гораздо позже. Очевидно, что здесь были слиты воедино настоящая генеалогия племени аргын и «генеалогический миф», делающий племя аргын чингизидами. В условиях конкуренции в Северной Индии и Пакистане между Бабуридами и династией Аргун, такой

«генеалогический миф» обосновывал первенство племени Аргун над потомками Тамерлана, которые Чингисидами не являлись.

Эта версия также имеет недостатки, как и третья версия, так как в письменных источниках уже в XIII веке мы видим много разных представителей племени аргын.

Таким образом, по нашему мнению, наиболее обоснованными версиями являются версии о происхождении аргынов от народа аргу, жившего в районе Тараза и от Аргонов, живших среди онгутов, а также синтетическая версия о том, что часть племени аргу еще в эпоху каганатов переселилась с территории Казахстана вместе с тюрками Шато [часть чуйского племени чуюе, потомки семиреченских хунну и предки онгутов] на территорию Китая.

Аргыны в Улусе Джучи. Как мы видим, после монгольских завоеваний аргыны оказались в составе империи Юань и улуса Чагатай. Если про их дальнейшую историю в составе династии Юань у нас не имеется сведений, то в улусе Чагатай мы встречаем племя аркинут/арканут. Из данного племени происходили такие политические деятели как Анка-торе и Хаджи-бек, главные политические конкуренты дуглатского эмира Камар-ад-дина.

Судя по генетическим данным, потомки представителей данного племени [кыргызский род монолдор, генеалогические потомки Анка-торе] относятся к гаплогруппе C2-F4581 [«старкларстер»] и, судя по генетике, восходят к монгольским нирунским племенам. Поэтому, возможно, аргыны не связаны по названию с аркинуитами, при этом генеалогические браки между двумя племенами могли быть.

Часть аргынов, по всей видимости, вошла в состав улуса Джучи, так как они упоминаются в улусе Орду-Ичена, граничащего с Восточным Туркестаном. В частности, Тимур-Бука, сын Хулагу, сына Орду-Ичена, был женат на женщине по имени Аргун-тикин, дочери Кури-Кучакара из племени Аргунан [Рашид-ад-дин, 1960: 71], которое мы отождествляем с аргынами. От их брака родился Тука-Тимур либо Бука-Тимур. Учитывая, что Тимур-Бука правил после смерти отца в 1263 г. в улусе ордуидов долгое время, можно считать, что это было временем возвышения аргынов в восточной части Улуса Джучи, так как имеются аналогичные примеры возвышения коньратов, киятов и кыпчаков через брачные союзы с чингисидами при Узбек-хане и Джанибек-хане.

Согласно «Бахр аль-асрар» Махмуда ибн Вали, в войске Бату-хана также состояли представители племени аргын [Ахмедов, 1965: 163]. По всей видимости, это вышеуказанные аргыны из владений ордуидов, которых упоминает Рашид-ад-дин.

Следующим упоминанием аргынов по хронологии, на наш взгляд, являются сведения о Котантайши или Котан-жырау – прародителе казахских аргынов согласно шежире. По фольклорным данным, период его жизни приходится на середину XIV в. Он известен тем, что был поэтом. В ногайских эпосах он именуется сказителем Кутаном Аргын-улы [Сикалиев, 1994: 165]. Сохранились строки его стихов [Әбдіқалықова, 2015: 237], посвященные его сыну – Дайыр-ходже после того, как тот умер от рук Кобланды-батыра из племени Кара-кыпчак:

*Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді,
құлыным?!,
Сексеннен асып, таянғанымда тоқсанға,*

*Тұра алмастай үзілді ме, жұлының!
Адасқанын жолға салдың бұл ноғайлы,
ұлының!
Аққан бұлақ, жанған шырақ жалғыз
күнде, құрыдың,
Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді,
құлыным?!*

*Зачем ты связался с каракыпчаком
Кобланды, жеребенок мой?!
Прошло более восьмидесяти лет мне,
приблизился к девяноста годам,
Когда ты умер!
Сбившихся сыновей ногайлинцев ты
наставлял на праведный путь!
Ты был струящимся ручьем, горящей
свечой, а теперь тебя нет,
Зачем ты связался с каракыпчаком
Кобланды, жеребенок мой?!*

Стоит обратить внимание на несколько моментов:

1. Вышеупомянутый сын Котана – Дайыр-ходжа является отцом Кара-ходжи, предка казахских аргынов по шежире. Дайыр-ходжа известен в фольклоре также как Акжол-бий, его имя является ураном – боевым кличем племени аргын. В «Маджму ат-таварих» отцом Кара-ходжи назван Темир-ходжа, известный также как Ай-ходжа, что приводит нас к выводу о тождественности Дайыр-ходжи и

Темир-ходжи. Таким образом, он известен под четырьмя лакабами – Дайыр-ходжа, Темир-ходжа, Ай-ходжа, Акжол-бий.

2. Котан указывает на то, что на момент смерти Дайыр-ходжи ему было между восемьюдесятью и девяноста годами. Согласно «Маджму ат-таварих» муллы Ахсикенди, Темир-ходжа умер вскоре после того, как убил джучида Пулад-хана, то есть около 1409–1410 гг. Исходя из этого, Котан-тайши мог родиться около 1315 г. и умер позже 1409–1410 гг. При этом стоит отметить, что существует альтернативная точка зрения касательно датировки данного рассказа. В устной консультации, известный нумизмат и историк Р. Рева предположил, что убитый Пулад-хан не был Тука-тимуридом начала XV века из дома Нумкана, а являлся шибанидом Пуладом, активным участником Замятни 1360–1370-х годов.

3. Котан повествует, что его сын наставлял ногайлинцев на праведный путь. Из того же «Маджму ат-таварих» известно, что Темир-ходжа являлся мюридом суфийского шейха Джалал-ад-дина из тариката Ишкийя. По всей видимости, Темир-ходжа также как и его духовный наставник проповедовал ислам среди кочевого населения Улуса Джучи, указанные в стихах как «ногайлинцы».

В наших предыдущих исследованиях, мы пришли к выводу, что под именем легендарного Алаша-хана скрывался Урус-хан, прадед ханов Керей и Джанибека [Каратаев, 2023]. Также мы пришли к выводу, что под тремя сотнями во главе с Уйсун, Аргыном и Алшином, последовавшими за Урус-Алаша ханом, подразумеваются уйсун Алат, аргын Котан и алшин Алау. Ранее мы пришли к выводу о том, что под Аргыном скрывается Котан лишь на основе того, что Котан и Урус-хан являлись современниками. Однако это подтверждается тем, что в другом предании, зафиксированном Г. Потаниным, Котан фигурирует рядом с Алаша-ханом [Потанин, 1917: 59-60]. Также, согласно еще одной легенде, после смерти Алаша-хана его народ возглавил Даир-ходжа.

Исходя из всего вышеуказанного, мы приходим к выводу, что аргын Котан-тайши, родившийся в первые десятилетия XIV века, являлся аргынским эмиром при Джанибек-хане, Урус-хане и Тохтамыш-хане, ушел из жизни после 1409-1410 гг.

Также здесь стоит отметить, что согласно Маджму ат-Таварих, 3 золотоордынских племени (аргын, барын, кыпчак (видимо с подразделениями ульмес и кулан) проживали где-то в районе реки Иртыш, на границе с Могулистаном.

Утемиш-хаджи сообщает, что племена аргын, кыпчак, барын и ширин подчинялись Урус-хану, однако являлись наследственными эялами Тохтамыша, доставшимися ему от его отца Туй-ходжи, владением которого был Мангыстау [Утемиш-хаджи, 2017: 55]. На наш взгляд, эти племена не могли быть потомственными эялами Тохтамыша, так как из «Маджму ат-таварих» известно, что аргыны, кыпчаки и барыны [бахрины] жили на самом востоке Улуса Джучи, а не на Мангыстау и являлись союзниками Тохтамыш-хана.

Видимо, во времена Урус-хана аргыны во главе с Котаном подчинялись ему и во время его противостояния с Тохтамышем, перешли на сторону последнего, так как упоминается о том, что Урус-хан притеснял аргынов, вследствие чего они перешли к Тохтамышу [Кырыми, 2018: 62]. Его ближайшими соратниками, согласно письменным и устным источникам, являлись Дайыр-ходжа, сын Котана, и Кара-ходжа, сын Дайыр-ходжи.

Дайыр-ходжа известен также под лакабами Темир-ходжа, Ай-ходжа и Акжол-бий. Судя по тому, что его отец родился в начале XIV века, Темир-ходжа должен был родиться не позднее 1345 г. Также, согласно генетическим расчетам, предок казахских аргынов, относящихся к гаплогруппе G1 родился около 1355 года [погрешность плюс минус 119 лет] [Balanovsky O. et al., 2015].

Большую часть сведений о его жизни мы можем почерпнуть из «Маджму ат-таварих». Согласно источнику, Темир-ходжа правил частью племен Шимал Джаста – Северного Джете, то есть могульских племен, кочевавших на севере Могулистана у Балхаша или Алтая, а другой частью правил Жолой, отец известного эмира Камар-ад-дина из племени Дуглат. П. Петров называет Темир-ходжу и его сына Кара-ходжу правителями Или-Иртышского междуречья. Темир-ходжа являлся союзником Тохтамыш-хана и кыргызского батыра Манаса, мюридом суфийского шейха Саида Джалал-ад-дина, воевал против войск дуглатов Жолоя, мангытов и Пулад-хана, сына Шадибек-хана. В одной из битв Темир-ходжа убил Пулада, отрубив ему голову. Под конец его жизни, когда Тохтамыш-хан попросил его быть правителем г. Манасия, но Темир-ходжа отказался и попросил разрешения удалиться в г. Ширкент к Саиду Джалал-ад-дину, и назначить вместо него его сына Кара-ходжу. Через год он уходит из жизни, и заупокойную молитву по нему читает шейх Джалал-ад-дин.

Как было указано выше, Темир-ходжа был убит каракыпчаком Кобланды батыром, о чем повествуют стихи Котан-тайши. Согласно преданию, приведенному Ш. Кудайбердиевым и М. Тынышпаевым, причиной откочевки казахских ханов Керей и Джанибека от Абул-хайра хана являлось убийство Дайыр-ходжи [Темир-ходжи] Кобланды батыром. На наш взгляд, данное предание не является полностью достоверным, так как Кобланды и Дайыр-ходжа жили ранее, при Тохтамыш-хане, согласно «Маджму ат-таварих» и ногайскому эпосу. Сам же факт убийства Акжола Кобланды-батыром, скорее всего имел место быть, что в последствии сохранилось в толгау (поминальной песне) Котан-жырау.

Сын Темир-ходжи – Кара-ходжа является гораздо более известным персонажем в письменных и устных источниках. Он являлся одним из ближайших соратников Тохтамыш-хана. В «Дафтар-и Чингиз-наме» он указан как эмир Джанибек-хана [Мустакимов, 2009: 123], что является анахронизмом, так как известно, что он жил позднее, при Тохтамыше. Согласно Йазди, он являлся «старинным нукером Тохтамыш-хана», и был направлен им в качестве посла к Тамерлану в 1405 г. [Йазди, 2008: 342].

Отсутствие Кара-ходжи в битвах при Кундурче и Тереке, легко объясняется тем, что он был ответственным за границу Улуса Джучи и Могулистана.

В ногайском варианте эпоса «Эдиге» также говорится о том, что Караходжа являлся приближенным Тохтамыш-хана. Следующие строки от имени Тохтамыш-хана обращены к нему [Суюнова, 2016: 81]:

Кочкенде коьчин айланган,

Жанына оьткир семсер байланган,

Жав карасын коьргенде

Жавар куьндей торланган...

Аллахдан тилек тилеп зарланган,

Аргындарнынъ басы эдинъ,

Каракожа батырым,

Сен бир кирип толгажы!

*При перекочевке, обсматривающий
кочевье,*

Привязавший к поясу саблю,

Когда видел врага,

Становился как грозовая туча...

Взывал к Аллаху с надеждой,

Глава аргынов ты,

Батыр мой Караходжа,

Войди и скажи свое слово!

Как известно, Кара-ходжа, как и его отец, являлся мюридом суфийского шейха Джалал-ад-дина. И строки о взывании к Богу из вышеуказанного отрывка подтверждают эти сведения. В кыргызском эпосе «Манас» аргын Кара-ходжа является союзником Манаса. Большое количество сведений о Кара-ходже и его отце Темир-ходже приводится в летописи «Маджму ат-таварих» Сайф-ад-дина Ахсикенди, где они выступают в качестве представителей Тохтамыш-хана на восточных рубежах Улуса Джучи и ведут активную военно-политическую деятельность в части отношений с кыргызами, могулами и тимуридами, являясь союзниками Манаса.

В казахских шежире Кара-ходжа является прародителем всего племени аргын. Судя по тому, что его отец родился около 1345 г., Кара-ходжа должен был родиться не позднее 1375 г.

В «Сборнике летописей» Кадыргали-бека указывается, что Кара-ходжа находился при Тохтамыш-хане до последних моментов его жизни и умер вместе с ним в северной части Улуса Джучи от рук мангыта Нур-ад-дина в 1406 г. [Алимов, 2022: 106]. Согласно русским летописям, это произошло близ Тюмени. Ч. Валиханов сообщает, что могила Кара-ходжи находится на правом берегу реки Ишим [Валиханов, 1985: 296].

Тот факт, что аргынские эмиры Темир-ходжа и Кара-ходжа являлись мюридами и ближайшими сподвижниками весьма влиятельного суфийского лидера братства Ишкия – Саида Джалал-ад-дина сохранилось в исторической памяти аргынов вплоть до начала XIX в. В «Туркестанском сборнике», изданном в 1907 г., перечисляются суфийские шейхи – духовные наставники каждого племени, и в нем указано, что у племени аргын таковым является шейх Джалал-ад-дин. Вне всякого сомнения, что он является одним лицом с Саидом Джалал-ад-дином – наставником Темир-ходжи и Кара-ходжи. Суфийское духовное влияние на представителей аргынской элиты можно проследить и по именам потомков Кара-ходжи. Имена его сыновей и внуков звучат следующим образом: Мейрам-суфи, Кара-суфи, Кенже-суфи, Болат-ходжа и т.д. Впоследствии и среди тимуридских аргынов мы встречаем такие имена как Хасан аль-Басри, Зун-нун, Ашик, которые также носили известные святые из числа суфиев.

После смерти Тохтамыш-хана и Кара-ходжи от рук Нур-ад-дина, сына беклярбека Едыге, аргыны по всей видимости переселились в западную часть Улуса Джучи, не желая признавать власть мангытских биев. Кырыми сообщает, что после смерти Тохтамыша его сын Кадырберды казаковал в Крыму, где ему оказали поддержку племена аргын, кыпчак, барын и ширин [Кырыми, 2018: 75], впоследствии ставшие четырьмя карачи-бекскими племенами в Крымском, Казанском и Касимовском ханствах. По всей видимости, в сражениях между Кадырберды и Едыге, в ходе которых последний был убит в 1419-1420 гг., аргыны принимали самое деятельное участие, помня об убийстве Кара-ходжи мангытами.

По всей видимости, большая часть аргынов переселилась на запад при Тохтамыше и Кадырберды. Дальнейшая их история связана с Крымским, Казанским, Касимовским ханствами, а также после 1450-х годов с государствами тимуридов, шибанидов и Казахским ханством.

Аргыны в государстве шибанидов и Казахском ханстве. Как хорошо известно, аргыны на территорию Узбекистана попало как племя, которое привел тимурид Абу Сеид в 1450 году из-под стен города Туркестана. Племя аргын тогда подчинялось тука-тимуриду Султан-Баязиду, близкому родственнику Хаджи-Гирея, который считается основателем Крымского ханства. Во второй половине XV века аргыны хорошо распространились по владениям тимуридов.

Одним из виднейших представителей племени аргун является Шейх Джамал-ад-дин Хар или Шейх Джамал, упоминаемый в «Муизз ал Ансаб», «Тарих-и Рашиди», «Хабиб ус-сияр» и «Бабур-наме». В «Муизз ал Ансаб» он назван эмиром тумана при Абу Саиде. В остальных источниках он появляется после его смерти. Абу Саид назначил его наместником Ташкента, Сайрама и Шахрухии, и после его смерти Шейх Джамал Хар проявлял лишь поверхностную лояльность к его преемнику. Все свое внимание он уделял внутренним событиям в Могулистане. В 1469 г. Шейх Джамал в сговоре с могульскими эмирами взял их хана Юнуса и всю его семью в плен, когда они прибыли в Ташкент, спасаясь от вторгшихся в Могулистан ойратов [Дуглат, 1996: 74]. Вокруг Джамал Хара собрались бывшие сторонники могульского хана Юнуса, презиравшие его тяготение к оседлому образу жизни. Юнус-хан оставался в плену около года, пока все могулы не подчинились Джамал Хару. В 1472 г. дуглатский эмир Абд аль-Куддус, зять мирзы Мухаммад Хайдар дуглата, убил Джамал Хара и освободил хана [Дуглат, 1996: 85]. Все могульские эмиры, предавшие Юнус-хана прибыли к нему с повинной, и он простил их, и обязался вернуться к кочевому образу жизни [Дуглат, 1996: 74]. После ухода ойратов из Могулистана, хан и его подданные вернулись в свои места.

Как мы видим, в то время как ханы Керей и Джанибек после смерти Абул-хайр хана возвращали власть в восточном Дешт-и Кыпчаке своей династии, аргуны находились на службе у тимуридов.

Ранее было указано, что аргыны во главе с Шахбеком, сыном Зуннуна отправились в Синд, где основали свое государство (государство Аргунов и Тарханов). Однако в Мавераннахре осталась небольшая их часть, подчинившаяся Шейбани-хану. Т. Султанов включает аргынов в число племен, оставшихся верными внуку Абул-хайр-хана во время его казакования [Султанов, 1982: 8]. Абу Йусуф аргын был тем человеком, благодаря кому Шейбани завладел Самаркандом. По его совету Зухра Бики Ага, мать тимурида Султан Али мирзы послала к Шейбани хану человека с письмом следующего содержания: «Если Шейбани хан возьмет ее в жены, то ее сын отдаст ему Самарканд...» [Бабур, 1993: 95].

Ключевыми личностями в истории шибанидских аргынов являются Шахим-бий и Дустум-бий, часто упоминающиеся в источниках в период правления Абдулла-хана, а также реже упоминаемые Нурум, Турум-мирза и Надир-курчи.

Ценным источником по Шахим-бию является «Мусаххир аль-билад» Мухаммад-Яра ибн Араб катагана, в котором он назван «амир кабир» – великим эмиром [Катаган, 2009: 178]. Аргын Шахим упоминается при осаде войсками Абдуллы-хана Ташкента, захваченного сторонниками Баба-султана. Аргынский бий сумел захватить в плен Абдулгаффар-султана и отправил его к Абдулле. После Ташкента ханские войска подошли к Сайраму, где состоялось сражение между войсками Абдулла-хана и Баба-султана, в котором участвовали аргыны Дустум-бий и Шахим-бий [Катаган, 2009: 315]. После победы в битве ханские войска вошли в Сайрам, и благодаря посредничеству и заступничеству Шахим-бия и Саида Хади-ходжа Накшбанди, жители Сайрама и Абдулкарим-султан, внук Науруз-Ахмеда, были помилованы. Однако Шахим был схвачен после того, как вошел в Сайрам, и посажен в тюрьму. Затем прибыл его сын, освободил его и захватил главного заговорщика – Бузахур-султана и передал в руки отца. Шахим-бий отрубил голову Бузахур-султану и отправил Абдулла-хану [Катаган, 2009: 178].

В «Шараф-наме-йи шахи» также есть упоминания о Шахим-бие, его родственниках Турум-мирзе и Надире-курчи, сыне Турума, и их участии в походах на Баба-султана. В 1587 г. войска Абдуллы подошли к Сырдарье, недалеко от Ходжента. На противоположном берегу расположились войска Баба-султана, собравшего большое войско из Саурана, Туркестана и Ферганы. Ночью Шахим, Турум и Надир соорудили плот, переплыли реку, подошли к ставке Бабы, взяли в плен его стражника и доставили в лагерь Абдуллы. Пленник поведал ценную информацию, и Шахим был вознагражден за доблесть [Таныш, 1989: 177–178].

В 1580 г. на берегу реки Чирчик произошло крупное сражение, в котором Абдулла-хан разгромил войска Баба-султана. В данном сражении активную роль играли аргыны Дустум-бакавул/бий, Надир-курчи и Нурум [Таныш, 1989: 262–264]. После данной битвы Бабе пришлось скитаться в казахских степях.

Отдельного внимания заслуживает аргынский бий Дустум по прозвищу «чашм ва абру», что в перевод с персидского означают «брови и глаза». Причина, по которой ему было даровано это прозвище неизвестно. У Хафиза Таныша в одном месте он упоминается как представитель рода танийарук [Таныш, 1983: 142], в другом как аргын [Таныш, 1989: 142]. По всей вероятности, танийарук было ветвью племени аргын. Изучая шежире казахских аргынов, мы встречаем в нем Танжарыка – сына вышеупомянутого Дайыр-ходжи, от которого происходят рода бесмейрам, басентиин, атыгай и караул [Әбдіқалықова, 2015: 232].

В 1552 г. Дустум участвовал в походе Абдуллы на Хорасан, а в 1555 г. участвовал в битве с Науруз-Ахмедом. Вместе с Джавум-бахадуром алшином находился в свите Абдуллы-хана [Таныш, 1983: 142]. В 1573 г. участвовал в осаде Балха, после чего ему был пожалован г. Хульм [Таныш, 1989: 141].

В 1590-х годах Дустум бий правил Кулябом, и вернулся в центральный Мавераннахр лишь после смерти Абд-аль-Мумин хана в 1598 г. Дустум-бий аргын, который на тот момент занимал должность чухра-агасы, совместно с Худайназар-бием и дурманом Мухаммад-Баки бием возвели на престол Пир-Мухаммад-хана, последнего представителя династии шибанидов [Алексеев, 2006: 95]. При поддержке Дустума в Самарканде власть в свои руки взял катаган Абд-аль-Васи бий [Алексеев, 2006: 97]. Вскоре, прознав о междоусобицах в Мавераннахре казахский хан выступил в поход, захватив Ташкент, Фергану, Самарканд и осадил Бухару. Одним из главных ее защитников был аргынский бий Дустум [Алексеев, 2006: 100]. После смерти Пир-Мухаммада в 1601 г. к власти в Мавераннахре пришла династия Аштарханидов. Дустум-бий-аталык был приближен к Вали-Мухаммад хану, который опасался растущего влияния своего племянника Имамкули, и составил против него заговор. Дустум аргын и катаганские бии Абд-ар-Рахман и Карача-бахадур возглавили этот заговор, но вскоре были раскрыты [Ахмедов, 1982: 102]. В 1610-х годах из-за подозрений в заговоре Вали-Мухаммад-хан казнил Дустум-бия, а вместе с ним и кушчи Хаджи-бия и дурмана Шах-Кучук бия.

После казни Дустума аргыны больше не упоминаются в Мавераннахре. По всей вероятности, в 1610-х годах они полностью перешли в Казахское ханство, в котором правил Есим-хан. Согласно преданиям атыгайские батыры участвовали в разгроме катаганов, устроенном Есимом в 1627 г. [Темиргалиев, 2023: 158], а сам предок атыгаев по имени Дауд жил в Бухаре. На карте Стралленберга, где указаны основные племена, входившие в состав Казахского ханства в начале XVII в., казахские аргыны указаны между Ташкентом и Кармана [Сабитов, 2016: 44]. Учитывая, что главным местом деятельности шибанидского аргына Шахим-бия были Сайрам и Ташкент, можно говорить о том, что казахские аргыны ведут происхождение от шибанидских. По всей видимости, они полностью вошли в состав казахов после смерти Дустум-бия.

Однако, вполне возможно, что часть аргынов входила в состав Казахского ханства с XV в. Так, к примеру, в фольклоре сохранились сведения о том, что Мейрам-сопы, сын Кара-ходжи имел кочевья от Иртыша до рек Ишим и Нура [Темиргалиев, 2023: 158]. Видимо, не все представители племени аргын откочевали на запад после смерти Кара-ходжи. Вероятно, что часть аргынов продолжала кочевать в восточном Дешт-и Кыпчаке в XV в. и далее, войдя в состав Казахского ханства.

Перекочевка племени аргын из Средней Азии на территории Центрального, Северного и Восточного Казахстана началась после побед над джунгарами и отвоевания у них Сары-Арки. Об этом сохранилось достаточное количество сведений в фольклоре.

По Аристову, аргыны двигались тремя партиями. Первыми из Каратауских гор к р. Чу и Улытауским горам направились момыны, состоявшие из двух союзов: бегендык и шегендык; в числе их роды: атыгай, багыс, канжигалы, тобыкты, сарыжетим, шакшак, басентиин, караул. Далее

басентиины и тобыкты ушли к Баян-аулу. После момынов из Каратау пришел союз куандык, состоявший из аргынских родов алтай, калкаман, агыс, карпык и темеш. Этот союз оттеснил момынов к северу и расположился в степях по верховьям рек Сарысу, Нура. Позднее пришел третий аргынский союз суйиндык, состоявший из родов тортуыл, каржас, козган. Тортуылы отличался жестокостью и отбросил момынов от Баян-аула к Иртышу [Ирмуханов, 2008: 196–198].

Сохранились предания, аргынов, кочевавших к юго-западу от Сырдарьи на восточный берег не пропускали каракалпаки [Бабалар сөзі, 2012: 179]. В материалах по Каркаралинскому уезду экспедиции Ф. Щербины есть сведения о том, что в XVIII в. род каракесек жил в окрестностях Ташкента. Их сородичи из рода канжигалы – абыз и шомак бии звали их в Сары-Арку. Тогда глава каракесеков Казбек-бий возглавил своих сородичей в переселении на север [Еңсебаев, 2017: 86].

Здесь стоит отметить, что аргыны, которые были у шибанидов, могли быть как из числа первой волны аргынов в тимуридские владения 1450-х годов, так и из числа эмиров, пришедших во владения тимуридов вместе с Мухаммедом Шейбани в начале XVI века. Также вполне возможно шибанидские аргыны были смесью как первых, так и вторых.

Заключение. Стоит отметить, что этническая история племени аргын является довольно сложной темой, связанной с недостаточным количеством сведений об их происхождении, в отличии от истории племен, названия которых часто упоминаются в летописях монгольской эпохи. Однако, подводя итоги исследования, мы можем утверждать, что это связано с географическим расположением мест проживания данного племени, в частности речь идет о юго-восточном Казахстане и Восточном Туркестане, где проживали аргу/аргыны в раннем средневековье. Если история степного региона того времени тесно связана с огузами, кыпчаками, канлы и племенами, прибывшими в составе монгольских войск, то история юго-восточного Казахстана связана с племенами, входившими в состав карлуков, в частности, мы говорим об аргынах.

В XIII-XIV в.в. аргыны появляются на страницах истории вместе с династиями Орду-Ичена и Тукай-Тимура, достигнув пика своего влияния при Тохтамыш-хане, приближенным эмиром которого был известный аргын Кара-ходжа. Впоследствии, в ходе политической борьбы и междоусобиц, аргыны оказываются в разных частях Улуса Джучи, а также в составе государства тимуридов, в каждой из которых играют значительную роль, влияя на политику джучидов, тимуридов и, впоследствии шибанидов, в качестве великих эмиров и карачи-беков.

С большой долей вероятности, мы можем утверждать, что ветвь казахского племени аргын ведет свое происхождение от шибанидских аргынов. Однако, учитывая тот факт, что племена, кочевавшие по Сырдарье, входили в разные периоды своей истории в состав различных политических групп, как урусиды, шейбаниды, тимуриды, могулы, и перенимали их политонимы, как «казахи», «шибанские узбеки», «могулы», можем предположить, что племя аргын могло появиться в составе Казахского ханства и ранее в XVI в. Что касается более ранней эпохи, то во времена Керее и Джанибека, аргыны во главе с Шейхом Джамал-ад-дином Харом владели Ташкентом и Сайрамом, и несколько лет правили Могулистаном, держа в плену могульского Юнус-хана. По этой причине, говорить о том, что аргыны были с ханами Кереем и Джанибеком, не приходится.

По всей видимости, часть аргынов вошла в состав казахов ко времени правления Есим-хана, когда Присырдарьинский регион, в том числе и Ташкент, вошел в состав Казахского ханства, что отразилось на известной карте Стралленберга. Регион Ташкента являлся основным местом проживания аргынов вплоть до середины XVIII в., пока джунгары не были изгнаны из территории Центрального, Северного и Восточного Казахстана. После этого, аргыны заняли большую часть данных территорий и являлись одним из крупнейших казахских племен.

Источники

Алимов, 2022 – Алимов Р. Кадыр Али-бек. Джамии ат-таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с.

Бабалар сөзі, 2012 – Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.83. Шежірелік аңыздар. Астана: Фолиант, 2012. 448 б.

Бабура, 1993 – Захир ад-дин Мухаммед Бабура. Бабура-наме. Записки Бабура / Перевод М. Салье. Издание второе, доработанное. Ташкент: Институт востоковедения Академии наук РУ, 1993. 464 с.

Дуглат, 1996 – Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент: Фан, 1996. 728 с.

Йазди, 2008 – Шараф-ад-дин Йазди. Зафар-наме. Ташкент: издательство журнала SAN'AT, 2008. 486 с.

Карши, 2005 – Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 416 с.

Катаган, 2009 – Мухаммадёр ибн Араб Катаган. Мусаххир ал-билод [мамлакатларнинг эгалланиши]. Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. 430 с.

- Кырыми, 2018 – *Абдулгаффар Кырыми*. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 200 с.
- КТКД, 2005 – Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I т. Алматы: Дайк-пресс, 2005. 396 б.
- Мустакимов, 2009 – *Мустакимов И.* Об одном списке «Дафтар-и Чингиз-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства, Вып. 1. Казань, 2009. С. 122–131.
- Поло, 1956 – *Марко Поло*. Книга Марко Поло. Москва: Государственное издательство Географической литературы, 1956. 378 с.
- Потанин, 1917 – *Потанин Г.Н.* Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки // Живая старина. 1917. XXV. С. 47–198.
- Рашид-ад-дин, 1960 – *Рашид-ад-дин*. Сборник летописей. Том II. Москва. Ленинград. Издательство Академии наук СССР. 1960. 214 с.
- Рубрук, 1957 – *Гильом де Рубрук*. Путешествие в восточные страны. Москва: Государственное издательство Географической литературы, 1957. 287 с.
- Таныш, 1983 – *Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари*. Шараф-нама-йи шахи [Книга шахской славы]. Часть 1. Москва: Наука, 1983. 536 с.
- Таныш, 1989 – *Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари*. Шараф-нама-йи шахи [Книга шахской славы]. Часть 2. Москва: Наука, 1989. 559 с.
- Утемиш-хаджи, 2017 – *Утемиш-хаджи*. Кара таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 312 с.

Литература

- Balanovsky O. et al., 2015 – *Balanovsky O. et al.* Deep phylogenetic analysis of haplogroup G1 provides estimates of SNP and STR mutation rates on the human Y-chromosome and reveals migrations of Iranic speakers // *PLoS One*. 2015. № 10 [4]: e0122968.
- Алексеев, 2006 – *Алексеев А.К.* Политическая история тукай-тимуридов. По материалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. СПб: Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 2006. 229 с.
- Ахмедов, 1965 – *Ахмедов Б.* Государство кочевых узбеков. Москва: Наука, 1965. 194 с.
- Ахмедов, 1982 – *Ахмедов Б.А.* История Балха [XVI – первая половина XVIII в.]. Ташкент: Фан, 1982. 297 с.
- Әбдіқалықова, 2015 – *Әбдіқалықова Г.Н.* «Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Астана: Форма Плюс, 2015. 304 б.
- Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Том 5. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 528 с.
- Востров, Муканов, 1968 – *Востров В.В. Муканов М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов [конец XIX – начало XX в.]. Алма-ата. Наука, 1968. 258 с.
- Вяткин, 1941 – *Вяткин М.* Очерки по истории Казахской ССР. Т. 1. С древнейших времен по 1870 г. ОГИЗ. Госполитиздат, 1941. 367 с.
- Джунисова, 2020 – *Джунисова З.* Историография изучения происхождения казахского рода «Аргын» // *Medieval History of Central Eurasia*. 2020. № 3 [1]. С. 72–76.
- Еңсебаев, 2017 – *Еңсебаев Т.А.* Қаракесек шежіресі. II кітап. Павлодар: ЭКО. 2017. 646 б.
- Жабагин и др., 2016 – *Жабагин М.К., Сабитов Ж.М., Агджоян А.А., Юсупов Ю.М., Богунов Ю.В., Лавряшина М.Б., Тажигулова И.М., Акильжанова А.Р., Жумадилов Ж.Ш., Балановский О.П., Балановская Е.В.* Генезис крупнейшей родоплеменной группы казахов – аргынов – в контексте популяционной генетики // *Вестник Московского университета. Серия ХХII. Антропология*. № 4/2016. С. 59–68.
- Ирмуханов, 2008 – *Ирмуханов Б. Б.* К вопросу о происхождении казахского народа [дооктябрьская историография]. Алматы: Ғалым. 2008. 288 с.
- Исабекова, 2019 – *Исабекова У.К.* Махмуд Кашгари — основоположник ареальной лингвистики // *Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*. 2017. Т. 8. № 2. С. 301–308.
- Кадырбаев, 2013 – *Кадырбаев А.Ш.* Средневековые уйгуры и народы Великой степи в Персии и Азербайджане в эпоху Хулагуидов // *Иран-намэ*. 2013. № 1[25]. С. 132–145.
- Каратаев, 2023 – *Каратаев А.А.* Об Алаша хане и формировании объединения «Алаш» // *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. 2023. Т. 10. № 2. С. 241–255.
- Кудайбердыұлы, 1990 – *Кудайбердыұлы Ш.* Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алма-Ата, СП Дастан, 1990. 120 с.
- Махпиров, 1997 – *Махпиров В.У.* Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. Алматы. 1997. 302 с.
- Сабитов, 2016 – *Сабитов Ж.М.* Исторические карты XVI–XVII веков как источник по истории казахов и Казахского ханства // *Мемлекет тарихы. История государства*. 2016. № 3. С. 39–48.
- Сабитов, 2017 – *Сабитов Ж.М.* «Маджму ат-Таварих» как источник по истории Улуса Джучи // *Золотоордынское обозрение*. 2017. Т. 5. № 3. С. 577–590.
- Сикалиев, 1994 – *Сикалиев А.И.-М.* Ногайский героический эпос. Черкесск: КЧИГИ, 1994. 328 с.

Султанов, 1982 – Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV – XVII в.в. [вопросы этнической и социальной истории]. Москва: Наука, 1982. 133 с.

Суюнова, 2016 – Суюнова Н.Х. Эдиге: Ногайская эпическая поэма. Москва: Наука, 2016. 512 с.

Темиргалиев, 2023 – Темиргалиев Р. Тамга. История казахских племен. Алматы: MELOMAN Publishing, 2023. С. 696.

Тынышпаев, 2009 - Тынышпаев М. История казахского народа. Алматы. Санат. 2009. 288 с.

Sources

Alimov, 2022 – Alimov R. Kadyr Ali-bek. Jami at-tavarih. Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2022. 544 p. [In Russ.]

Babalar sozi, 2012 – Babalar sozi: ZHuztomdyq. T.83. SHEzhirelik anyzdar. [The Word of ancestors: One hundred volumes]. Astana: «Foliant», 2012. 448 p. [In Kaz.]

Babur, 1993 – Zahir ad-din Muhammed Babur. Babur-name. Zapiski Babura [Notes of Babur]. Perevod M.Sal'e. Izdanie vtoree, dorabotannoe. Tashkent: Institut vostokovedeniya Akademii nauk RU, 1993. 464 p. [In Russ.]

Duglat, 1996 – Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. Tashkent: Izdatel'stvo Fan, 1996. 728 p. [In Russ.]

Jazdi, 2008 – SHaraf-ad-din Jazdi. Zafar-name. Tashkent: izdatel'stvo zhurnala «SAN'AT». 2008. 486 p. [In Russ.]

Karshi, 2005 – Dzhama al-Karshi. Al-Mulhakat bi-s-surah. Almaty: Dajk-Press, 2005. 416 p. [In Russ.]

Katagan, 2009 – Muhammadyor ibn Arab Katagan. Musahkhir al-bilod. Toshkent: «YAngi asr avlodi», 2009. 430 p. [In Uzb.]

Kyrymi, 2018 – Abdulgaffar Kyrymi. Umdet al-ahbar. Kniga 2: Perevod. Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2018. 200 p. [In Russ.]

QTQD, 2005 – Qazaqstan tarihy turaly qytaj derektemeleri. I tom. [Chinese details about the history of Kazakhstan]. Almaty: Dajk-press, 2005. 396 p. [In Kaz.]

Mustakimov, 2009 – Mustakimov I. Ob odnom spiske «Daftar-i CHingiz-name» [About one list of "Daftar-i Chingiz-name"]. Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva. Vyp. 1. Kazan'. 2009. Pp. 122 –131. [In Russ.]

Polo, 1956 – Marko Polo. Kniga Marko Polo. [The Book of Marco Polo]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Geograficheskoy literatury, 1956. 378 p. [In Russ.]

Potantin, 1917 – Potantin G.N. Kazak-kirgizskie i altajskie predaniya, legendy i skazki [Kazak-Kirghiz and Altai legends, legends and fairy tales]. ZHivaya starina. 1917. XXV. Pp. 47–198. [In Russ.]

Rashid-ad-din, 1960 – Rashid-ad-din. Sbornik letopisej. Tom II. [Collection of annals]. Moskva. Leningrad. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1960. 214 p. [In Russ.]

Rubruk, 1957 – Gil'om de Rubruk. Puteshestvie v vostochnye strany. [Travelling to the eastern countries]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Geograficheskoy literatury, 1957. 287 p. [In Russ.]

Tanysh, 1983 – Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammad Buhari. SHaraf-nama-ji shahi [Kniga shahskoj slavy]. CHast' 1. Moskva: Nauka, 1983. 536 p. [In Russ.]

Tanysh, 1989 – Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammad Buhari. SHaraf-nama-ji shahi [Kniga shahskoj slavy]. CHast' 2. Moskva: «Nauka», 1989. 559 p. [In Russ.]

Utemish-hadzhi, 2017 – Utemish-hadzhi. Kara tavarih. Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2017. 312 p. [In Russ.]

References

Balanovsky O. et al., 2015 – Balanovsky O. et al. Deep phylogenetic analysis of haplogroup G1 provides estimates of SNP and STR mutation rates on the human Y-chromosome and reveals migrations of Iranic speakers. PLoS One. 2015. № 10 [4]: e0122968. URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0122968>

Alekseev, 2006 – Alekseev A.K. Politicheskaya istoriya tukaj-timuridov. Po materialam persidskogo istoricheskogo sochineniya Bahr al-asrar [Political history of the Tuqai-Timurids. On the materials of the Persian historical work Bahr al-asrar]. SPb: Izd-vo S.-Peterb. Un-ta. 2006. 229 p. [In Russ.]

Ahmedov, 1965 – Ahmedov B. Gosudarstvo kochevyh uzbekov [The State of Nomadic Uzbeks]. Moskva: Nauka. 1965. 194 p. [In Russ.]

Ahmedov, 1982 – Ahmedov B.A. Istoriya Balha [XVI – pervaya polovina XVIII v.]. [History of Balha [XVI - first half of XVIII century]. Tashkent: Fan, 1982. 297 p. [In Russ.]

Abdiqualyqova, 2015 – Abdiqualyqova G.N. «Qazaq handyghy tusyndaghy hanymdar men arular»: halyqaralyq ghylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary [Ladies of Kazakh khanate. Materials of conferention]. Astana: Forma Plyus, 2015. 304 p. [In Kaz.]

Valihanov, 1985 – Valihanov CH.CH. Sbranie sochinenij v pyati tomah. Tom 5. [Collected Works in Five Volumes. Volume 5]. Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetskoj enciklopedii. 1985. 528 p. [In Russ.]

Vostrov, Mukanov, 1968 – Vostrov V.V. Mukanov M.S. Rodoplemennoj sostav i rasselenie kazahov [konec XIX-nachalo XX v.]. [Tribal composition and settlement of Kazakhs [the end of XIX-beginning of XX century]. Alma-ata. Nauka. 1968. 258 p. [In Russ.]

Vyatkin, 1941 – *Vyatkin M.* Ocherki po istorii Kazahskoj SSR. Tom 1. S drevnejshih vremen po 1870 g. [Sketches on the history of the Kazakh SSR. Volume 1. From the most ancient times to 1870]. OGIZ. Gospolitizdat. 1941. 367 p. [In Russ.]

Dzhunisova, 2020 – *Dzhunisova Z.* Istoriografiya izucheniya proiskhozhdeniya kazahskogo roda «Argyn» [Historiography of the study of the origin of the Kazakh clan "Argyn"]. *Medieval History of Central Eurasia*. 2020. № 3 [1]. Pp. 72–76. [In Russ.]

Ensebaev, 2017 – *Ensebaev T.A.* Qarakesek shezhiresi. II kitap [Genealogy of Karakesek tribe. Book 2]. Pavlodar: EKO, 2017. 646 p. [In Kaz.]

ZHabagin i dr., 2016 – *ZHabagin M.K., Sabitov ZH.M., Agdzhoyan A.A., YUsupov YU.M., Bogunov YU.V., Lavryashina M.B., Tazhigulova I.M., Akil'zhanova A.R., ZHumadilov ZH.SH., Balanovskij O.P., Balanovskaya E.V.* Genezis krupnejšej rodoplemennoj gruppy kazahov – argynov – v kontekste populyacionnoj genetiki [Genesis of the largest tribal group of Kazakhs – Argyns – in the context of population genetics]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya XXII. Antropologiya*. 2016. № 4. Pp. 59–68. [In Russ.]

Irmuhanov, 2008 – *Irmuhanov B. B.* K voprosu o proiskhozhdenii kazahskogo naroda [dooktyabr'skaya istoriografiya] [Question about the origin of the Kazakh people [pre-October historiography]]. Almaty: Ghalym, 2008. 288 p. [In Russ.]

Isabekova, 2019 – *Isabekova U.K.* Mahmud Kashgari – osnovopolozhnik areal'noj lingvistiki [Mahmud Kashgari – the founder of areal linguistics]. *Vestnik RUDN. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika*. 2017. T. 8. № 2. Pp. 301–308. [In Russ.]

Kadyrbaev, 2013 – *Kadyrbaev A.SH.* Srednevekovye uigury i narody Velikoj stepi v Persii i Azerbajdzhanе v epohu Hulaguidov [Medieval Uyghurs and peoples of the Great Steppe in Persia and Azerbaijan in the era of the Hulaguids]. *Iran-name*. 2013. № 1 [25]. Pp. 132–145. [In Russ.]

Karatayev, 2023 – *Karatayev A.A.* Ob Alasha hane i formirovanii ob"edineniya «Alash» [About Alash khan and the formation of the association "Alash"]. *Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz.»*. 2023. T. 10. № 2. Pp. 241–255. [In Russ.]

Kudajberdyuly, 1990 – *Kudajberdyuly SH.* Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazahov i hanskih dinastij [Genealogy of Turks, Kirghiz, Kazakhs and Khan dynasties]. Alma-Ata, SP Dastan, 1990. 120 p. [In Russ.]

Mahpirov, 1997 – *Mahpirov V.U.* Imena dalekih predkov. Istochniki formirovaniya i osobennosti funkcionirovaniya drevnetyurkskoj onomastiki. [Names of distant ancestors. Sources of formation and peculiarities of functioning of ancient Turkic onomastics]. Almaty. 1997. 302 p. [In Russ.]

Sabitov, 2016 – *Sabitov ZH.M.* Istoricheskie karty XVI-XVII vekov kak istochnik po istorii kazahov i Kazahskogo hanstva. [Historical maps of the XVI-XVII centuries as a source on the history of Kazakhs and the Kazakh Khanate]. *Memleket tarihy. Istoriya gosudarstva*. 2016. № 3. Pp. 39–48. [In Russ.]

Sabitov, 2017 – *Sabitov Zh.M.* «Madzhmu at-Tavarih» kak istochnik po istorii Ulusa Dzhuchi [“Madzhmu‘ at-Tavāriḥ” as a Source on the History of the Ulus of Jochi]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2017. T. 5. № 3. Pp. 577–590. [In Russ.]

Sikaliev, 1994 – *Sikaliev A.I.-M.* Nogajskij geroicheskiy epos. [Nogai heroic epic.] Cherkessk: KCHIGI. 1994. 328 p. [In Russ.]

Sultanov, 1982 – *Sultanov T.I.* Kochevyje plemena Priaral'ya v XV – XVII v.v. [voprosy etnicheskoj i social'noj istorii]. [Nomadic tribes of Priaralie in the XV–XVII centuries [issues of ethnic and social history]. Moskva: Nauka. 1982. 133 p. [In Russ.]

Suyunova, 2016 – *Suyunova N.H.* Edige: Nogajskaya epicheskaya poema [Edige: Nogai epic poem]. Moskva: Nauka. 2016. 512 p. [In Russ.]

Temirgaliev, 2023 – *Temirgaliev R.* Tamga. Istoriya kazahskih plemen [Tamga. History of Kazakh tribes]. Almaty: «MELOMAN Publishing», 2023. P. 696. [In Russ.]

Tynyshpaev, 2009 – *Tynyshpaev M.* Istoriya kazahskogo naroda [History of the Kazakh people]. Almaty. Sanat. 2009. 288 p. [In Russ.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 132–
141
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_132-141

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «КІШІ ҚАЗАН» ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

Зылыйха Шахметқызы Бимақанова¹, Гүлнар Қайроллақызы Мұқанова², Фарида Маратовна Нұрғалиева³

¹ М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
(114, Жұмабаев, 150000, Петропавл, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының еңбек сіңірген профессоры

E-mail: bimakanova1956@mail.ru

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалы
(11/5-үй, Қабанбай батыр көш., Астана қ., Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³ «Абылай хан резиденциясы» мұражай кешені
(16-үй, К.Сүгішев көш., Петропавл қ., Қазақстан)

ғылыми қызметкер

E-mail: nurmukanovafarida2@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Бимақанова З.Ш., Мұқанова Г.К., Нұрғалиева Ф.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* «Қазақстандағы Кіші Қазан» (1926–1940 жж.) — кеңестік саяси қуғын-сүргіннің ауқымды кезеңі, оны жан-жақты зерттеу тек тарих ғылымының әдістерімен шектелмей, пәнаралық тәсілді қажет етеді. *Мақсаты.* Зерттеудің мақсаты — «Қазақстандағы Кіші Қазан» тақырыбын зерттеуде пәнаралық тәсілді қолданудың әдіснамалық негіздері мен принциптерін айқындау. *Міндеттері:* әдіс пен әдістеменің үйлесімділік мәселелерін анықтау; басқа әлеуметтік ғылымдар әдістерін қолданудың критерийлерін белгілеу; пәнаралық зерттеулердің артықшылықтары мен кемшіліктерін салыстырмалы талдау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты (141-қор), ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты (1137-қор), Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағатының (17-қор) құжаттары пайдаланылды. Салыстырмалы-тарихи, жүйелік-құрылымдық әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Тарихи зерттеулерде құқық, әлеуметтану, антропология әдістерін қолданудың бес критерийі анықталды: эпистемологиялық негізделу, эмпирикалық материалға сәйкестік, репрезентативтілік, түсініктілік, тарихи деректердің табиғатына сәйкестік. «Анналы» мектебі мен квантитативті тарих тәжірибесі негізінде пәнаралық синтездің тиімділігі дәлелденді. *Қорытынды.* Пәнаралық тәсіл саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту

процесінде ғылыми негіз қалыптастыруға мүмкіндік береді және отандық тарих ғылымының әдіснамасын дамытуға үлес қосады.

Түйін сөздер: тарих, «Кіші Қазан», пәнаралық тәсіл, әдістеме, принциптер, ғылыми синтез, антропология, құқық.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН «BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Бимақанова З.Ш., Мұқанова Г.К., Нұрғалиева Ф.М. «Қазақстандағы кіші қазан» зерттеулерінде пәнаралық тәсілді қолданудың әдіснамалық негіздері мен принциптері // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 132–141-бб. [қазақ тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_132-141

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА В ИССЛЕДОВАНИЯХ «МАЛОГО ОКТЯБРЯ» В КАЗАХСТАНЕ

Зылыйха Шахметовна Бимаканова¹, Гульнар Кайроллиновна Муканова², Фаридида Маратовна Нурғалиева³

¹ Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева

(114, Жумабаева, 150000, г. Петропавловск, Казахстан)

Кандидат исторических наук, заслуженный профессор кафедры Истории Казахстана и социально-гуманитарных наук

E-mail: bimakanova1956@mail.ru

² Филиал Института Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(Кабанбай батыра 11/5, г. Астана, Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³ Музейный комплекс «Резиденция Абылай хана»

(16 д., ул. К.Сүтішев, г. Петропавловск, Казахстан)

научный сотрудник

E-mail: nurmukanovafarida2@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Бимаканова З.Ш., Муканова Г.К., Нурғалиева Ф.М., 2026

Аннотация. *Введение.* «Малый Октябрь в Казахстане» (1926–1940 гг.) – масштабный период советских политических репрессий, всестороннее изучение которого требует не только методов исторической науки, но и междисциплинарного подхода. *Цель* исследования – определить методологические основы и принципы применения междисциплинарного подхода в изучении темы «Малого Октября» в Казахстане. *Задачи:* выявить проблемы совместимости метода и методологии; установить критерии применения методов других социальных наук; провести сравнительный анализ преимуществ и недостатков междисциплинарных исследований. *Материалы и методы.* В исследовании использованы документы Архива Президента Республики Казахстан (ф. 141), Центрального Государственного архива РК (ф. 1137), Российского Государственного архива социально-политической истории (ф. 17). Применены сравнительно-исторический и системно-структурный методы, анализа и синтеза и др. *Результаты.* Определены пять критериев применения методов права, социологии, антропологии в исторических исследованиях: эпистемологическая обоснованность, соответствие эмпирическому материалу, репрезентативность, доступность для понимания, соответствие природе исторических источников. На основе опыта школы «Анналов» и количественной истории доказана эффективность междисциплинарного синтеза. *Заключение.* Междисциплинарный подход позволяет сформировать научную основу процесса полной

реабилитации жертв политических репрессий и вносит вклад в развитие методологии отечественной исторической науки.

Ключевые слова: история, «Малый Октябрь» в Казахстане, междисциплинарный подход, методология, принципы, научный синтез, антропология, право.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ (ИРН: BR24993057) «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Бимаханова З.Ш., Муканова Г.К., Нурғалиева Ф.М. Методологические основы и принципы применения междисциплинарного подхода в исследованиях «Малого Октября в Казахстане» // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 132–141. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_132-141

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND PRINCIPLES OF APPLICATION OF AN INTERDISCIPLINARY APPROACH IN THE RESEARCH OF "SMALL OCTOBER" IN KAZAKHSTAN

Zylykha Sh.Bimakanova¹, Gyulnar K.Mukanova², Farida M.Nurgaliyeva³

¹ Kozybayev North Kazakhstan University

(114, Zhumabayeva, 150000, Petropavlovsk, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Honored Professor of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Sciences

E-mail: bimakanova1956@mail.ru

² Branch of Valikhanov Institute of History and Ethnology

(11/5, Kabanbay batyr str., Astana, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³ Museum Complex «Abylai Khan Residence»

(1B, K. Sütishev Street, Petropavlovsk, Kazakhstan)

Researcher

E-mail: nurmukanovafarida2@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Bimakanova Z.Sh., Mukanova G.K., Nurgaliyeva F.M., 2026

Abstract. Introduction. "Small October in Kazakhstan" (1926–1940) was an extensive period of Soviet political repressions, the comprehensive study of which requires not only historical methods but also an interdisciplinary approach. **Aim.** The aim of the research is to identify the methodological foundations and principles of applying an interdisciplinary approach in studying the topic of "Small October in Kazakhstan". **Objectives:** to identify problems of compatibility between method and methodology; to establish criteria for applying methods of other social sciences; to conduct a comparative analysis of the advantages and disadvantages of interdisciplinary research. **Materials and methods.** The study utilized documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (F. 141), the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (F. 1137), and the Russian State Archive of Socio-Political History (F. 17). Comparative-historical and systemic-structural methods were applied. **Results.** Five criteria for applying methods of law, sociology, and anthropology in historical research were identified: epistemological validity, correspondence to empirical material, representativeness, comprehensibility, and correspondence to the nature of historical sources. Based on the experience of the Annales School and quantitative history, the effectiveness of interdisciplinary synthesis was demonstrated. **Conclusion.** The interdisciplinary approach enables the formation of a scientific foundation in the process of full rehabilitation of victims of political repressions and contributes to the development of the methodology of national historical science.

Keywords: history, "Small October in Kazakhstan", interdisciplinary approach, methodology, principles, scientific synthesis, anthropology, law.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Program-targeted financing (IRN: BR24993057) "Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Bimakanova Z.Sh., Mukanova G.K., Nurgaliyeva F.M. Methodological foundations and principles of application of an interdisciplinary approach in the research of "Small October in Kazakhstan" // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 132–141. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_132-141

Кіріспе. Қазақстан тарихындағы XX ғасырдың 20–30-жылдары терең әлеуметтік-саяси трансформациялар кезеңі ретінде сипатталады. Осы кезеңдегі ең күрделі әрі қайшылықты құбылыстардың бірі – «Кіші Қазан» саясаты. Бұл саясат кеңестік биліктің ауылды кеңестендіру, дәстүрлі шаруашылық құрылымды жою және әлеуметтік құрылымды түбегейлі өзгертуге бағытталған реформаларымен байланысты болды. «Кіші Қазан» тұжырымдамасы Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болған Филипп Голощекин есімімен тығыз байланысты. Аталған саясат ұжымдастыру, тәркілеу, отырықшыландыру науқандары арқылы жүзеге асырылып, қазақ қоғамының демографиялық құрылымына, әлеуметтік стратификациясына және ұлттық санасына терең ықпал етті.

Қазіргі тарихи зерттеулерде «Кіші Қазан» көбіне саяси-тарихи үдеріс немесе әкімшілік-экономикалық реформа ретінде қарастырылып келеді. Алайда оның салдары тек саяси өзгерістермен шектелмей, әлеуметтік психология, мәдени трансформация, ұжымдық жады және ұлттық бірегейлік қалыптасуымен де сабақтасып жатыр. Сондықтан бұл құбылысты тек тарих ғылымының шеңберінде талдау жеткіліксіз. Осы тұрғыдан алғанда, пәнаралық тәсілді қолдану – «Кіші Қазан» саясатының көпқырлы табиғатын ашудың маңызды ғылыми бағыты болып табылады.

Мақаланың мақсаты – «Қазақстандағы Кіші Қазан» зерттеулерінде пәнаралық тәсілді қолданудың әдіснамалық негіздері мен негізгі принциптерін айқындау. Осы мақсатқа жету үшін пәнаралық зерттеу ұғымының теориялық мазмұны талданып, тарих, әлеуметтану, саясаттану, демография және мәдениеттану ғылымдарының әдістерін ықпалдастыру мүмкіндіктері қарастырылады. Сонымен қатар жүйелілік, тарихилық, объективтілік, контекстуалдық және көпфакторлы талдау принциптерінің ғылыми маңызы негізделеді.

Зерттеу нысаны – Қазақстандағы «Кіші Қазан» саясаты, ал зерттеу пәні – оны зерделеудегі пәнаралық әдіснаманың ерекшеліктері мен ғылыми қағидалары. Пәнаралық тәсіл «Кіші Қазан» құбылысын тек саяси науқан ретінде емес, қоғамның құрылымдық өзгерісін, әлеуметтік қатынастар эволюциясын және тарихи жадтың қалыптасуын қамтитын кешенді тарихи феномен ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу жұмысының деректік негізін 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы «Кіші Қазан» саясатына қатысты ресми құжаттар, партиялық қаулылар, статистикалық мәліметтер, мұрағат материалдары, сол кезеңдегі мерзімді баспасөз жарияланымдары, сондай-ақ отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері құрайды. Атап айтқанда, өлкелік партия комитетінің құжаттары, тәркілеу және ұжымдастыру науқандарына қатысты нұсқаулықтар, халық санағы материалдары, демографиялық көрсеткіштер, жеке естеліктер мен нарративтік деректер пайдаланылды. Бұл материалдар «Кіші Қазан» саясатының әлеуметтік-экономикалық және саяси мазмұнын кешенді талдауға мүмкіндік береді. Деректік базасын осы төрт мұрағаттың құжаттары құрайды. Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағатының (РМЭСТА) 17-қорынан Бүкілодақтық коммунистік партия Орталық комитетінің Қазақстанға қатысты қаулылары, 85-тізімнен (1926–1934 жж.) діни қызметкерлерге қарсы жүргізілген науқан құжаттары алынды. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағатының 141-қорынан Қазақ өлкелік комитетінің хаттамалары, Ф.И. Голощекиннің партия белсенділері алдында сөйлеген сөздері пайдаланылды. Атап айтқанда, 1928 жылғы 16 қазанда Қызылордада өткен жиналыстағы «Кіші Қазан» туралы алғашқы мәлімдемесі [ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 1455-іс] зерттеудің негізгі дереккөздерінің бірі болды.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының 1137-қорынан үкімет қаулылары мен нормативтік актілер, 369, 145, 33-қорлардан облыстық деңгейдегі есептер, ауыл шаруашылығы статистикасы зерделенді. Өңірлік мұрағаттардан алынған құжаттар жекелеген облыстардағы науқандардың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, 1925–1933 жылдар аралығындағы

«Советская степь» газетінің материалдары, Қазақ АКСР-ның заң жинақтары, байларды тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру жөніндегі декреттер мен қаулылар қолданылды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Қазақстандағы үдерістерді кеңестік кеңістіктегі ұқсас реформалармен салыстыра отырып талдауға мүмкіндік берді. Жүйелілік әдіс саясаттың қоғамның әртүрлі салаларына (экономика, әлеуметтік құрылым, мәдениет, демография) ықпалын өзара байланыста қарастыруға бағытталды.

Зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдіс әртүрлі өңірлердегі науқандардың барысын салыстыру үшін қолданылды. Бұл әдіс Т. Омарбековтың [Омарбеков, 1995] және Е. Куандықтың [Куандык, 2002] еңбектерінде «Кіші Қазан» зерттеулеріне қатысты сәтті қолданылған. Жүйелік-құрылымдық әдіс тәркілеу, ұжымдастыру, отырықшыландыру, дінге қарсы күрес науқандарының өзара байланысын анықтауға бағытталды. Проблемалық-хронологиялық тәсіл оқиғаларды 1926-1940 жылдар аралығындағы уақыт тізбегінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында пәнаралық тәсіл әдіснамалық негіз ретінде алынды. Пәнаралық тәсіл аясында бірнеше әлеуметтік ғылымның әдістері қолданылды. Құқықтық талдау К.К. Айтхожин мен М.Т. Бейсенбаеваның [Айтхожин, Бейсенбаева, 2025] ұсынған әдістемесі негізінде қуғын-сүргін заңдылығын бағалауға бағытталды. Тарихи талдау әдісі арқылы «Кіші Қазан» саясатының қалыптасу алғышарттары, жүзеге асу кезеңдері және салдары қарастырылды. Демографиялық талдау халық санының өзгеруін, қоныс аудару бағыттарын анықтау үшін қолданылды. Әлеуметтанулық талдау әлеуметтік топтардың құрылымын, «бай», «кулак», «лишенец» санаттарының белгілену критерийлерін зерттеуге мүмкіндік берді. Әлеуметтанулық талдау элементтері әлеуметтік стратификацияның өзгерісін, дәстүрлі институттардың трансформациясын анықтауда қолданылды. Демографиялық әдістер халық санының өзгеруі, көші-қон, ашаршылық салдарлары сияқты көрсеткіштерді саралауға пайдаланылды. Нарративтік талдау тәсілі тарихи жады мен жеке куәліктерді зерделеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар дереккөздерді сыни талдау (критикалық анализ) қағидасы негізінде құжаттардың мазмұны, идеологиялық сипаты және контексті бағаланды.

Осылайша, зерттеуде қолданылған материалдар мен әдістер «Кіші Қазан» саясатын кешенді, көпқырлы тарихи құбылыс ретінде қарастыруға және пәнаралық тәсілдің ғылыми тиімділігін негіздеуге мүмкіндік береді.

Талқылау. «Қазақстандағы Кіші Қазан» тақырыбы отандық тарихнамада белгілі бір дәрежеде зерттелген. Алғашқы ғылыми талдаулар тәуелсіздік алғаннан кейін басталды. Т. Омарбеков «Кіші Қазан. Ол не?» мақаласында [Омарбеков, 1995] алғаш рет бұл терминнің мәнін ашып, Ф. Голощекиннің саясатына сыни баға берді. Е. Куандық докторлық диссертациясында [Куандык, 2002] «Кіші Қазан» курсының басталуы, барысы мен салдарын саяси-тарихи тұрғыдан талдады. М. Қойгелдиев қазақстандық тарихнаманың қазіргі жағдайын зерттей отырып, осы кезеңнің әлі толық ашылмағанын атап өтті [Қойгелдиев, 2023: 46]. Кеңес дәуірінде бұл тақырып идеологиялық шектеулерге байланысты объективті зерттелмеді. Г.Ф. Дахшлейгер қазақ көшпенділерін отырықшыландыру мәселесін «социалистік құрылыстың жетістігі» ретінде бағалады [Дахшлейгер, 1966]. Тек 1990 жылдардан бастап мұрағаттардың ашылуымен шынайы зерттеулер мүмкін болды. Г. Дулатова «Шындық шырағы» кітабында [Дулатова, 1995] алғаш рет құрбандардың жеке тағдырларын жариялады.

Соңғы жылдары тақырыптың жекелеген қырлары терең зерттелуде. К. Балтабаева ислам мен діни қызметкерлерге қарсы күресті талдады [Baltabaeva, 2025]. Г.К. Муканова мұсылман дін қызметкерлерінің – молдалар, ишандар, қазылардың - қуғындалу тарихын мұрағат құжаттары негізінде ашты [Муканова, 2025]. О. Йорулмаз бен М. Токжігітова Оңтүстік Қазақстандағы репрессияланған діни қызметкерлер туралы зерттеу жүргізді [Йорулмаз, Токжигитова, 2025]. К.К. Сарсембина мен М.М. Қозыбаева қуғын-сүргін жылдарындағы қазақстандық әйелдердің тағдырын зерттеді [Сарсембина, Қозыбаева, 2023]. Ю.В. Шаповал Солтүстік Қазақстандағы мұсылман дін қызметкерлеріне қарсы күресті талдады [Шаповал, 2022].

Алайда, бірқатар мәселелер әлі толық зерттелмеген. Біріншіден, құрбандардың нақты санын анықтау демографиялық, статистикалық әдістерді қажет етеді. М. Николова, О. Попова, В. Отращенко сталиндік репрессиялардың ұрпақтар арасындағы сенімсіздікке әсерін психологиялық тұрғыдан зерттеді [Nikolova, Popova, Otrachshenko, 2022], бірақ Қазақстан контекстінде мұндай зерттеулер жүргізілмеген. Екіншіден, «бай», «кулак», «лишенец» санаттарының құқықтық негіздері толық талданбаған. К.К. Айтхожин мен М.Т. Бейсенбаева қуғын-сүргін құрбандарын оңалтудың құқықтық мәселелерін көтерді [Айтхожин, Бейсенбаева, 2025], бірақ бұл бағыт одан әрі дамытуды қажет етеді.

Пәнаралық тәсілдің қажеттілігі тарихи процестердің күрделілігімен түсіндіріледі. Л.П. Репинаның пікірінше, қазіргі тарихи зерттеулер монодисциплинарлық шеңберден шығып, кешенді сипатқа ие болуда [Репина, 2011: 549]. П. Бурке бұл үрдістің тарих ғылымының әдіснамалық аппаратын байытатынын атап өтеді [Бурке, 2020: 21]. Алайда, Дж. Тощ ескертуінше, басқа ғылымдардың әдістерін механикалық көшіру қателіктерге әкелуі мүмкін [Tosh, 2021: 30].

«Адал азамат» Мемлекеттік бағдарламасы (2025) аясында саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жүргізілуде. Бұл процесс тек тарихи фактілерге ғана емес, құқықтық, әлеуметтанулық, психологиялық талдауларға да негізделуі тиіс. Заңгерлер Е.М. Абайдельдинов [Абайдельдинов, 2002], С.А. Қасымов [Қасымов, 2021], И.Ш. Борчашвили [Борчашвили, 2015] еңбектері осы бағытта маңызды үлес қосуда. Пәнаралық тәсіл болмаса, заң жобаларын әзірлеу үшін дәлелдер базасын құру қиын болар еді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Кіші Қазан» саясатын тек саяси-тарихи құбылыс ретінде қарастыру оның күрделі әлеуметтік табиғатын толық ашуға мүмкіндік бермейді. Филипп Голощекин бастамасымен жүргізілген реформалар тек әкімшілік өзгерістер емес, қазақ қоғамының құрылымдық трансформациясына алып келген терең әлеуметтік үдеріс болды.

Пәнаралық тәсіл қолдану нәтижесінде «Кіші Қазан» құбылысы қоғамның экономикалық негізін, әлеуметтік стратификациясын, демографиялық динамикасын және мәдени құндылықтар жүйесін қамтитын кешенді тарихи феномен ретінде қарастырылды. Тарихи талдау саяси шешімдердің логикасын түсіндірсе, демографиялық деректер олардың нақты салдарын сандық тұрғыда дәлелдейді. Ал нарративтік әдіс ұжымдық жады қалыптасуының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар зерттеу барысында кеңестік дереккөздердің идеологиялық сипаты мен статистикалық мәліметтердің дәлдігіне қатысты мәселелер анықталды. Бұл жағдай пәнаралық тәсілдің маңызын арттыра түседі, себебі әртүрлі ғылым салаларының әдістері арқылы деректерді салыстыра талдау ғылыми объективтілікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Осылайша, пәнаралық әдіснаманы қолдану «Кіші Қазан» саясатын көпқырлы тарихи құбылыс ретінде түсіндіруге, оның қазіргі тарихи сана мен ұлттық бірегейлік қалыптасуындағы орнын айқындауға жол ашады.

Нәтижелер. «Кіші Қазан» терминін алғаш рет Ф.И. Голощекин 1928 жылғы 16 қазанда Қызылордада партия белсенділерінің жиынында қолданды: «Товарищи, мы сейчас проводим в ауле настоящий Октябрь, эта конфискация для нас не обычная, особенная, очень важная и должна стать нашим лозунгом» [ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 1455-іс. 38-п.]. Голощекин бұл науқанды «пролетарлық мемлекеттің заңдары бойынша» жүргізілетінін, ауылда «рулық және патриархалдық қатынастар сақталған» жағдайда революциялық шаралар қолданылатынын атап өтті [ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2963-іс. 141-п.]. 1930 жылғы маусымда VII Жалпы Қазақстан конференциясында Голощекин байларды тәркілеуді де «Кіші Қазан» саясатының құрамдас бөлігі ретінде жариялады [Куандық, 2002: 11].

Әдіс пен әдістеменің үйлесімділігі

«Кіші Қазан» кезеңін зерттеуде әдіс пен әдістеменің үйлесімділігі маңызды рөл атқарады. Тарихи әдіс – зерттеу мақсатына жетудің жалпы жолы, ал әдістеме - нақты ғылым салаларында қолданылатын тәсілдердің жиынтығы. Мысалы, статистикалық әдістерді 1920-1930 жылдардағы Қазақстан деректеріне қолданғанда, сол кезеңнің есеп жүргізу ерекшеліктерін ескеру қажет. Көшпенді халықтың санағы отырықшы халықтан өзгеше жүргізілді, бұл демографиялық деректердің сенімділігіне әсер етеді [РМӨСТА. 17-қ. 125-т. 318-іс. 67-68-п.].

Кеңес кезеңінде тарихи материализм жалғыз дұрыс әдіс ретінде жарияланып, басқа тәсілдердің дамуын тежеді. Г.Ф. Дахшлейгер қазақ көшпенділерін отырықшыландыруды «прогрессивті құбылыс» ретінде бағалады [Дахшлейгер, 1966], бұл тарихи шындықты бұрмалауға әкелді. Тек 1990 жылдардан бастап әдіснамалық плюрализм принципі қолданыла бастады. Т. Омарбеков алғаш рет «Кіші Қазан» саясатына сыни баға берді [Омарбеков Т., 1995], Е. Куандық оның саяси-экономикалық салдарын кешенді талдады [Куандық, 2002].

Басқа ғылым әдістерін қолдану критерийлері

Зерттеу барысында тарихи зерттеулерде басқа әлеуметтік ғылымдар әдістерін қолданудың бес критерийі анықталды.

Бірінші критерий – эмпирикалық материалға сәйкестік. Құқық тықталдау әдістерін қолданғанда сол кезеңнің заңнамалық базасын ескеру міндетті. К.К. Айтхожин мен М.Т. Бейсенбаева атап өткендей, қуғын-сүргін құрбандарын «қылмыс субъектілері ретінде қарастыруға болмайды», өйткені олар

қылмыстық іс-әрекет жасаған жоқ, тек әлеуметтік шығутегі немесе діни көзқарасы үшін жауапқа тартылды [Айтхожин, Бейсенбаева, 2025: 12].

Екінші критерий – репрезентативтілік. Ашаршылық құрбандарының санын анықтау үшін бірнеше облыстың деректерін салыстыру қажет. ҚР ОМА-ның 369, 145, 33-қорларындағы құжаттар әртүрлі өңірлердегі жағдайды салыстыруға мүмкіндік береді.

Үшінші критерий – верификациялау мүмкіндігі. Зерттеуші қолданған әдістемені егжей-тегжейлі сипаттауы керек. Г.К. Муканова діни қызметкерлердің қуғындалу тарихын зерттеуде мұрағат құжаттарының нақты сілтемелерін көрсетті [Муканова, 2025], бұл басқа ғалымдарға зерттеуді қайталауға мүмкіндік береді.

Төртінші критерий – тарихи контекстке сәйкестік. Психологиялық әдістерді қолданғанда сол кезеңнің мәдени ерекшеліктерін ескеру қажет. М. Николова, О. Попова, В. Отращенко сталиндік репрессиялардың ұрпақтар арасындағы сенімсіздікке әсерін зерттеді [Nikolova, Popova, Otrachshenko, 2022], бірақ бұл әдістемені Қазақстан контекстіне бейімдеу қажет.

Бесінші критерий – әдістердің бір-бірін толықтыруы. «Кіші Қазан» зерттеуінде тарихи, құқықтық, демографиялық әдістер бір-бірін толықтырып, кешенді көрініс беруі тиіс.

Зерттеу барысында «Кіші Қазан» саясатын зерделеуде пәнаралық тәсілді қолданудың ғылыми тиімділігі анықталды. Бұл тәсіл саясаттың тек әкімшілік-идеологиялық мазмұнын ғана емес, оның әлеуметтік, демографиялық және мәдени салдарын кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік беретіні дәлелденді.

Пәнаралық тәсілдің оң және теріс нәтижелері

Пәнаралық тәсілдің оң нәтижелеріне нақты мысалдар келтіруге болады. К. Балтабаева тарихи және мәдениеттану әдістерін біріктіріп, ислам мен діни қызметкерлерге қарсы күрестің қазақтардың ұлттық бірегейлігіне әсерін ашты [Baltabaeva, 2025]. О. Йорулмаз бен М. Тоқжігітова тарихи және әлеуметтанулық әдістерді қолданып, Оңтүстік Қазақстандағы репрессияланған діни қызметкерлердің әлеуметтік құрамын талдады [Йорулмаз, Тоқжигитова, 2025]. К.К. Сарсембина мен М.М. Қозыбаева гендерлік тәсілді қолданып, қуғын-сүргін жылдарындағы әйелдердің тағдырын зерттеді [Сарсембина, Қозыбаева, 2023]. Ю.В. Шаповал құқықтық талдау арқылы діни қызметкерлердің «лишенец» мәртебесінен «контрреволюциялық ұйымдарға қатысушы» мәртебесіне дейінгі жолын көрсетті [Шаповал, 2022].

Алайда, пәнаралық зерттеулердің теріс нәтижелері де кездеседі. Бірінші қауіп – әдістердің механикалық көшірілуі. Кеңес тарихнамасында экономикалық детерминизмді абсолютизациялау тарихи процестердің күрделілігін қарапайымдастырды [Дахшлейгер, 1966: 14]. Екінші қауіп – терминологиялық шатасулар. «Бай», «кулак», «лишенец» терминдері кеңестік заңнамада нақты анықталмай, саяси мақсаттарға қарай өзгертіліп отырды [РМӨСТА. 17-қ. 3-т. 1045-іс. 156-п.]. Үшінші қауіп – деректердің ерекшеліктерін ескермеу. Көшпенді қоғамның демографиялық көрсеткіштерін есептеуде отырықшы қоғамға арналған әдістемелерді қолдану қателіктерге әкеледі.

Қазақстанда 1930–1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарының нақты санын анықтау үшін демографиялық, географиялық, этнографиялық әдістерді біріктіру қажет. Қазақтардың көшпенді өмір салты, отбасының орташа құрамы, маусымдық көші-қон бағыттары – осылардың барлығы есептеулерге әсер етеді. Сондықтан «Кіші Қазан» кезеңін толық зерттеу тек тарихшылардың ғана емес, заңгерлердің, демографтардың, этнографтардың бірлескен жұмысын талап етеді.

Тарихи талдау нәтижесінде «Кіші Қазан» саясатының жүзеге асу кезеңдері мен негізгі бағыттары жүйеленді. Демографиялық көрсеткіштер халық санының күрт азаюын және көші-қон үдерістерінің күшеюін айқындады. Әлеуметтанулық тұрғыдан қоғамның әлеуметтік құрылымында түбегейлі өзгерістер болғаны анықталды. Нарративтік деректер тарихи жады мен ұлттық бірегейлік трансформациясының күрделі сипатын көрсетті.

Осылайша, пәнаралық әдіснаманы қолдану «Кіші Қазан» феноменін кешенді тарихи құбылыс ретінде түсіндіруге мүмкіндік беретіні ғылыми тұрғыда негізделді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу «Қазақстандағы Кіші Қазан» саясатын зерделеуде пәнаралық тәсілді қолданудың әдіснамалық тұрғыдан негізді әрі ғылыми тұрғыда тиімді екенін көрсетті. «Кіші Қазан» құбылысы кеңестік модернизациялық саясаттың бір бағыты ретінде ғана емес, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, шаруашылық жүйесін, демографиялық ахуалын және рухани-мәдени кеңістігін түбегейлі өзгерткен кешенді тарихи феномен екені анықталды.

Зерттеу нәтижелері «Кіші Қазан» саясатының Филипп Голощекин бастамасымен жүзеге асырылған әкімшілік шаралар шеңберінен әлдеқайда кең әлеуметтік салдарға ие болғанын

дәлелдейді. Тарихи талдау оның саяси мазмұнын айқындаса, демографиялық және әлеуметтанулық әдістер қоғамдағы құрылымдық өзгерістерді, халық саны динамикасын және әлеуметтік стратификация трансформациясын нақты көрсетті. Нарративтік талдау тарихи жады мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуындағы бұл кезеңнің орны ерекше екенін айқындады.

Пәнаралық тәсілді қолдану зерттеудің объективтілігі мен кешенділігін арттыруға мүмкіндік берді. Жүйелілік, тарихилық, дереккөздерді сыни талдау және көпфакторлы түсіндіру принциптері «Кіші Қазан» саясатын біржақты бағалаудан арылып, оны кең тарихи контексте қарастыруға жағдай жасайды.

Осылайша, пәнаралық әдіснаманы қолдану «Кіші Қазан» феноменін терең әрі жан-жақты түсіндіруге мүмкіндік береді және болашақта кеңестік кезең тарихын, ұжымдық жады мен ұлттық бірегейлік мәселелерін зерттеуде әдіснамалық негіз бола алады.

«Қазақстандағы Кіші Қазан» (1926–1940 жж.) кезеңін зерттеу тек тарих ғылымының әдістерімен шектелмей, құқық, әлеуметтану, демография, антропология салаларының тәсілдерін біріктіруді талап етеді. Зерттеу барысында пәнаралық тәсілді қолданудың әдіснамалық негіздері анықталып, оның «Кіші Қазан» тақырыбына қатысты тиімділігі дәлелденді.

Зерттеудің бірінші нәтижесі – әдіс пен әдістеменің үйлесімділік мәселесі шешілді. Кеңес кезеңіндегі тарихи материализмнің догматикалық қолданылуы объективті зерттеулерге кедергі болғаны анықталды. Г.Ф. Дахшлейгердің отырықшыландыруды «прогрессивті құбылыс» деп бағалауы осының айқын мысалы. Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана Т. Омарбеков, Е. Куандық, М. Қойгелдиев еңбектерінде әдіснамалық плюрализм принципі қолданыла бастады.

Зерттеудің екінші нәтижесі – басқа әлеуметтік ғылымдар әдістерін қолданудың бес критерийі белгіленді: эмпирикалық материалға сәйкестік, репрезентативтілік, верификациялау мүмкіндігі, тарихи контекстке сәйкестік, әдістердің бір-бірін толықтыруы. Бұл критерийлерді сақтау К. Балтабаева, Г.К. Муканова, О. Йорулмаз бен М. Тоқжігітова, К.К. Сарсембина мен М.М. Қозыбаева зерттеулерінде өз тиімділігін көрсетті.

Зерттеудің үшінші нәтижесі – пәнаралық тәсілдің оң жақтары теріс салдарларынан басым екендігі дәлелденді. Құқықтық талдау қуғын-сүргін құрбандарының заңсыз жауапқа тартылғанын анықтауға мүмкіндік берді. Демографиялық әдістер ашаршылық құрбандарының санын нақтылауға бағытталды. Гендерлік тәсіл әйелдер тағдырының ерекшеліктерін ашты. Алайда, әдістерді механикалық көшіру, терминологиялық шатасулар сияқты қауіптерден сақтану қажет.

Болашақта «Кіші Қазан» зерттеулерін тереңдету үшін бірнеше бағытта жұмыс жүргізу ұсынылады: құрбандардың нақты санын демографиялық әдістермен анықтау, репрессиялардың ұрпақтар арасындағы психологиялық салдарын зерттеу, өңірлік ерекшеліктерді салыстырмалы талдау. Пәнаралық тәсіл отандық тарих ғылымының әлемдік деңгейге шығуының маңызды шарты болып табылады.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві
РМӨСТА – Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві

Әдебиеттер

Абайдельдинов, 2002 – *Абайдельдинов Е.М.* Соотношение международного и национального права Республики Казахстан (проблемы становления приоритетности). Алматы: Юридическая литература, 2002. 272 с.

«Адал азамат», 2025 – «*Адал азамат*» Мемлекеттік бағдарламасы туралы. ҚР Президентінің 2025 жылғы 15 сәуірдегі № 512 Жарлығы.

Айтхожин, Бейсенбаева, 2025 – *Айтхожин К.К., Бейсенбаева М.Т.* Реабилитация жертв политических репрессий в Казахстане: правовые вызовы и историческая справедливость // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Юриспруденция». 2025. № 1 (79). С. 11–25.

Baltabaeva, 2025 – *Baltabaeva K.* Klassenkampf gegen Geistliche Sowjetische Islampolitik in Kasachstan 1920–1940 [Class Struggle against the Clergy: Soviet Policy towards Islam in Kazakhstan 1920–1940] // OSTEUROPA. 2025. № 4. Pp. 175–194 [In German].

Блок М., 1973 – *Блок М.* Апология истории, или Ремесло историка. М.: Наука, 1973. 232 с.

Борчашвили, 2015 – *Борчашвили И.Ш.* Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть. Т. 2. Алматы: Жеті Жарғы, 2015. 1120 с.

Бурке, 2020 – *Бурке П.* История и социальная теория. М.: Университетская книга, 2020. 384 с.

- Голощекин, 1930 – Голощекин Ф.И. Материалы VII Всеказахской конференции // Советская степь. 1930. № 124. 7 июня.
- Дахшлейгер, 1966 – Дахшлейгер Г.Ф. Из опыта истории оседания казахских кочевых и полукочевых хозяйств (до массовой коллективизации сельского хозяйства) // Этнографическое обозрение. 1966. № 4. С. 3–23.
- Дулатова, 1995 – Дулатова Г. Шындық шырағы (бірінші кітап). Алматы: Мектеп, 1995. 225 б.
- Касымов, 2021 – Касымов С.А. Независимые государства реабилитируют своих кахарманов // E-history. 2021. 9 ноября. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/33192>
- Куандык, 2002 – Куандык Е.С. Курс «Малого Октября» в Казахстане: начало, ход и последствия (историко-политический анализ). Дисс. ... докт. ист. н. Алматы, 2002. 554 с.
- Қойгелдиев, 2023 – Қойгелдиев М.Қ. Қазақстан тарихнамасының қазіргі жағдайы және даму болашағы. Алматы: Қазақ университеті, 2023. 245 б.
- Материалы Государственной комиссии..., 2022 – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 1 / Под ред. Е.Т. Карина. Нур-Султан, 2022. 622 с.
- Муканова, 2025 – Муканова Г.К. Прерванный намаз. История репрессий мулл, ишанов, хазретов и казиев в рамках «Малого Октября» в Казахстане (1920–1950 гг.) // Отан тарихы. 2025. № 1(28). С. 76–90.
- Nikolova, Popova, Otrachshenko, 2022 – Nikolova M., Popova O., Otrachshenko V. Stalin and the origins of mistrust. *Journal of Public Economics*. 2022. 208, 104629. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2022.104629>
- Омарбеков, 1995 – Омарбеков Т. «Кіші Қазан». Ол не? // Ақиқат. 1995. № 3. 35–39 б.
- Репина, 2011 – Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М.: Кругъ, 2011. 560 с.
- Сарсембина, Козыбаева, 2023 – Сарсембина К.К., Козыбаева М.М. Саяси қуғын-сүргін жылдарындағы қазақстандық әйелдер тағдыры (1920–1950 жж.) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2023. № 10 (4). Pp. 802–814.
- Февр, 1991 – Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 629 с.
- Шаповал, 2022 – Шаповал Ю.В. Борьба советской власти с мусульманским духовенством в Северном Казахстане в 20–30-е годы XX века: от статуса «лишенцев» до «участников контрреволюционных организаций» // Аль-Фараби. 2022. № 1 (77). С. 153–168.

Sources

- KR OMA – Kazakstan Respublikasy Ortalyk memleketтик arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
- KR PM – Kazakstan Respublikasy Prezidentining Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]
- RMASTA – Resej Memleketтик Aleumettik-Sayasi Tarih Arhivi [Russian State Archive of Socio-Political History]

References

- Abajdel'dinov, 2002 – Abajdel'dinov E.M. Sootnoshenie mezhdunarodnogo i natsional'nogo prava Respubliki Kazakhstan (problemy stanovleniya prioritetnosti) [Correlation of international and national law of the Republic of Kazakhstan (problems of priority formation)]. Almaty, 2002. 272 p. [in Russian]
- «Adal azamat», 2025 – «Adal azamat» State Program. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 15, 2025. № 512. [in Kazakh]
- Ajthozhin, Bejsenbaeva, 2025 – Ajthozhin K.K., Bejsenbaeva M.T. Reabilitatsiya zhertv politicheskikh repressii v Kazakhstane: pravovye vyzovy i istoricheskaya spravedlivost' [Rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: legal challenges and historical justice]. *Bulletin of Abai KazNPU. Series "Jurisprudence"*. 2025. № 1(79). Pp. 11–25. [in Russian]
- Baltabaeva, 2025 – Baltabaeva K. Klassenkampf gegen Geistliche Sowjetische Islampolitik in Kasachstan 1920–1940 [Class Struggle against the Clergy: Soviet Policy towards Islam in Kazakhstan 1920–1940]. *Osteuropa*. 2025. № 4. Pp. 175–194 [In German]
- Blok, 1973 – Blok M. Apologiya istorii, ili Remeslo istorika [The Historian's Craft]. Moscow, 232 p. [in Russian]
- Borchashvili, 2015 – Borchashvili I.Sh. Kommentarii k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazakhstan. Osobennaya chast'. T. 2 [Commentary to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Special Part. Vol. 2]. Almaty, 1120 p. [in Russian]
- Burke, 2020 – Burke P. Istoriya i sotsial'naya teoriya [History and Social Theory]. Moscow, 384 p. [in Russian]
- Dahshlejger, 1966 – Dahshlejger G.F. Iz opyta istorii osedaniya kazakhskikh kochevykh i polukochevykh khozyaistv [From the experience of the settling history of Kazakh nomadic and semi-nomadic farms]. *Etnograficheskoe obozrenie*. 1966. № 4. Pp. 3–23. [in Russian]
- Dulatova, 1995 – Dulatova G. Shyndyq shyraghy [The Candle of Truth]. (1st book). Almaty: Mektep. 225 p. [in Kazakh]
- Fevr, 1991 – Fevr L. Boi za istoriyu [Fights for History]. Moscow, 629 p. [in Russian]
- Goloshchekin, 1930 – Goloshchekin F.I. Materialy VII Vsekazakhskoi konferentsii [Materials of the VII All-Kazakh Conference]. *Sovetskaya step'*. 1930. June 7. № 124. [in Russian]

- Kasymov, 2021 – *Kasymov S.A.* Nezavisimye gosudarstva rehabilitiruyut svoikh kakharmanov [Independent states rehabilitate their heroes]. *E-history*. 2021. November 9. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/33192> [in Russian]
- Kojgeldiev, 2023 – *Kojgeldiev M.K.* Qazaqstan tarikhnamasynyng qazirgi zhaghdaıy zhane damu bolashaghy [Current state and prospects for the development of historiography of Kazakhstan]. Almaty, 245 p. [in Kazakh]
- Kuandyk, 2002 – *Kuandyk E.S.* Kurs "Malogo Oktyabrya" v Kazakhstane: nachalo, khod i posledstviya [istoriko-politicheskii analiz] [The course of "Small October" in Kazakhstan: the beginning, course and consequences [historical and political analysis]]. Almaty. 554 p. [in Russian]
- Materialy Gosudarstvennoy komissii..., 2022 – *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka)* [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s-1950s)]. Ed. by E.T. Karin. Nur-Sultan, 2022. Vol. 1. 622 p. [in Russian]
- Mukanova, 2025 – *Mukanova G.K.* Prervannyi namaz. Istoriya repressii mull, ishanov, khazretov i kaziev v ramkakh "Malogo Oktyabrya" v Kazakhstane (1920–1950 gg.) [Interrupted prayer. The history of the repression of mullahs, ishans, khazrets and kazis in the framework of the "Small October" in Kazakhstan (1920-1950)]. *Otan tarikhy*. 2025. № 1(28). Pp. 76–90. [in Russian]
- Nikolova, Popova, Otrachshenko, 2022 - *Nikolova M., Popova O., Otrachshenko V.* Stalin and the origins of mistrust. *Journal of Public Economics*. 2022. 208, 104629. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2022.104629>
- Omarbekov, 1995 – *Omarbekov, T.* "Kishi Qazan". Ol ne? ["Small October". What is it?]. *Aqiqat*. 1995. № 3. Pp. 35–39. [in Kazakh]
- Repina, 2011 – *Repina L.P.* Istoricheskaya nauka na rubezhe XX–XXI vv.: sotsial'nye teorii i istoriograficheskaya praktika [Historical science at the turn of the XX–XXI centuries: social theories and historiographical practice]. Moscow, 2011. 560 p. [in Russian]
- Sarsembina, Kozybaeva, 2023 – *Sarsembina K.K., Kozybaeva M.M.* Sayasi qughyn-surgin zhyldaryndaghy qazaqst andyq aielder taghdyry (1920-1950 zhzh.) [The fate of Kazakhstani women during the years of political repression (1920-1950)]. *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2023. № 10(4). Pp. 802–814. [in Kazakh]
- Shapoval, 2022 – *Shapoval Yu.V.* Bor'ba sovetskoi vlasti s musul'manskim dukhovenstvom v Severnom Kazakhstane v 20–30-e gody XX veka: ot statusa "lishentsev" do "uchastnikov kontrrevolyutsionnykh organizatsii" [The struggle of the Soviet government against the Muslim clergy in Northern Kazakhstan in the 1920s–1930s: from the status of "disenfranchised" to "participants in counter-revolutionary organizations"]. *Al-Farabi*. 2022. № 1(77). Pp. 153–168. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 29. Is. 1. Pp. 142–
160
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_142-160

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Гульжан Мырзамухамбетовна Ахметова

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова

(улица 30-гвардейской дивизии, 34, 070020 Усть-Каменогорск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана

<https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>. E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч.Валиханова, 2026

© Ахметова Г.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается торгово-экономическое развитие Казахстана в XIX – начале XX века на основе анализа отечественной и зарубежной историографии. Внимание уделено роли купечества и ярмарок, интеграции региона в имперскую экономику, выявлены основные этапы формирования торговой инфраструктуры и предпринимательских практик. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования – определить уровень изученности истории торгово-экономического развития Казахстана в XIX – начале XX веков. Задачи исследования: проанализировать методологические подходы отечественных и зарубежных авторов, определив их вклад в изучение торговых процессов; систематизировать научное значение трудов, изданных в советский период и в годы независимости; выявить пробелы в исследованиях и определить перспективные направления для изучения. *Материалы и методы.* Материалы исследования включают работы отечественных исследователей, а также зарубежную литературу, освещающую кочевую экономику, колониальную интеграцию региона и транснациональные торговые связи. Методология опирается на сопоставительный, междисциплинарный и проблемно-тематический анализ с применением инструментов экономической истории, этнографии, социологии и социальной географии, что обеспечивает комплексное понимание исторического процесса. *Результаты.* Обзор отечественных исследований советского периода показывает, что исследователи интерпретировали торгово-промышленное развитие через призму классовой борьбы, подчеркивая зависимость региона от метрополии и слабость местного капитала. В постсоветский период наблюдается переосмысление национальной истории, расширение тематического поля исследований, появление региональных и локальных работ, анализ ярмарок, торговых династий, миграций торговцев, социокультурной роли предпринимателей и благотворительности. Сравнительный анализ зарубежной литературы демонстрирует применение междисциплинарного подхода, включающего экономическую, институциональную и культурную перспективы. Исследователи реконструируют традиционную кочевую экономику, анализируют колониальную интеграцию и формирование сырьевой зависимости, выявляют транснациональные торговые потоки и экономические связи региона с Центральной Азией и внешними рынками. *Заключение.* Историография торгово-экономического развития Казахстана в XIX – начале XX веков характеризуется постепенной эволюцией методологических подходов, расширением тематического поля и ростом внимания к региональной и

национальной специфике. Обзор литературы позволяет выявить слабые и сильные стороны исследований, определить тенденции развития отрасли и формировать теоретико-методологическую базу для дальнейшего изучения экономической истории региона.

Ключевые слова: историографический обзор, Казахстан, торгово-экономическое развитие, предпринимательство, купечество, XIX–XX века, региональная специфика.

Для цитирования: Ахметова Г.М. Торгово-экономическое развитие Казахстана в XIX – начале XX века: отечественная и зарубежная историография // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 142–160. [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_142-160

XIX–XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТАРИХНАМАДА

Гүлжан Мырзамұхамбетқызы Ахметова

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

(30-гвардиялық дивизия көшесі, 34, 070020, Өскемен, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры

<https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>. E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ахметова Г.М., 2026

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада отандық және шетелдік тарихнаманы талдау негізінде XIX - XX ғасырдың басындағы Қазақстанның сауда-экономикалық дамуы қарастырылады. Саудагерлер мен жәрменкелердің рөліне, аймақтың империялық экономикаға интеграциялануына назар аударылады, сауда инфрақұрылымы мен кәсіпкерлік тәжірибені қалыптастырудың негізгі кезеңдері анықталады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты-XIX-XX ғасырдың басындағы Қазақстанның сауда-экономикалық даму тарихын зерделеу деңгейін анықтау. Зерттеудің міндеттері: отандық және шетелдік авторлардың сауда процестерін зерттеуге қосқан үлесін анықтай отырып, олардың әдіснамалық тәсілдерін талдау; кеңестік кезеңде және тәуелсіздік жылдарында жарияланған еңбектердің ғылыми маңыздылығын жүйелеу; зерттеулердегі олқылықтарды анықтау және зерттеу үшін перспективалық бағыттарды анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу материалдарына отандық зерттеушілердің жұмыстары, сондай-ақ көшпелі экономиканы, аймақтың отарлық интеграциясын және трансұлттық сауда байланыстарын қамтитын шетелдік әдебиеттер кіреді. Әдістеме тарихи процесті жан-жақты түсінуді қамтамасыз ететін экономикалық тарих, әлеуметтану және әлеуметтік география құралдарын қолдана отырып, салыстырмалы, пәнаралық және проблемалық-тақырыптық талдауға сүйенеді. *Нәтижелер.* Кеңестік кезеңдегі отандық зерттеулерге жасалған шолу зерттеушілердің сауда-өнеркәсіптік дамуды таптық күрес призмасы арқылы біржақты түсіндіргенін, соның нәтижесінде өңірдің метрополияға тәуелділігі мен жергілікті капиталдың айқын әлсіздігіне ерекше мән бергенін көрсетеді. Тәуелсіздік кезеңде ұлттық тарихты қайта қарастыру, зерттеудің тақырыптық өрісін кеңейту, аймақтық және жергілікті жұмыстардың пайда болуы, жәрменкелерді, сауда әулеттерін, саудагерлердің көші-қонын, кәсіпкерлердің әлеуметтік-мәдени рөлін және қайырымдылықты талдау байқалады. Шетелдік әдебиеттерді салыстырмалы талдау экономикалық, институционалдық және мәдени перспективаларды қамтитын пәнаралық тәсілдің қолданылуын көрсетеді. Зерттеушілер дәстүрлі көшпелі экономиканы қалпына келтіреді, отарлық интеграция мен шикізатқа тәуелділіктің қалыптасуын талдайды, трансұлттық сауда ағындарын және аймақтың Орталық Азиямен және сыртқы нарықтармен экономикалық байланыстарын анықтайды. *Қорытынды.* Қазақстанның XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы сауда-экономикалық дамуын зерттеуге арналған историография методологиялық ұстанымдардың кезең-кезеңімен жаңаруымен, зерттеу тақырыптарының кеңеюімен және өңірлік әрі ұлттық ерекшеліктерді ескеруге бағытталған ғылыми қызығушылықтың күшеюімен сипатталады. Тарихнамалық әдебиеттерді талдау ғылыми еңбектердің артықшылықтары мен кемшіліктерін айқындауға, осы бағыттағы зерттеулердің даму бағыттарын анықтауға және аймақтың экономикалық тарихын одан әрі кешенді түрде зерттеуге арналған теориялық-методологиялық негізді қалыптастыруға мүмкіндік береді. XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстанның сауда-экономикалық дамуының тарихнамасы әдістемелік тәсілдердің

біртіндеп эволюциясымен, тақырыптық өрістің кеңеюімен және аймақтық және ұлттық ерекшеліктерге назар аударудың өсуімен сипатталады. Әдебиеттерге шолу зерттеудің әлсіз және күшті жақтарын анықтауға, саланың даму тенденцияларын анықтауға және аймақтың экономикалық тарихын одан әрі зерттеу үшін теориялық және әдіснамалық базаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тарихнамалық шолу, Қазақстан, сауда-экономикалық даму, кәсіпкерлік, саудагерлік, XIX–XX ғғ., аймақтық ерекшеліктер.

Дәйексөз үшін: Ахметова Г.М. XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстанның сауда-экономикалық дамуы: отандық және шетелдік тарихнама // Отан тарихы, 2026. Т. 29. № 1. 142–160-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_142-160

TRADE AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN IN THE XIX EARLY XX CENTURIES: DOMESTIC AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Gulzhan M. Akhmetova

S. Amanzholov East Kazakhstan University

(34, 30th Guards Division Street, 070020, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan

<https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>. E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Akhmetova G.M., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the trade and economic development of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries based on the analysis of domestic and foreign historiography. Attention is paid to the role of merchants and fairs, the integration of the region into the imperial economy, the main stages of the formation of trade infrastructure and business practices are identified. *The purpose and objectives of the study.* The purpose of the study is to determine the level of knowledge of the history of trade and economic development of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries. Research objectives: to analyze the methodological approaches of domestic and foreign authors, identifying their contribution to the study of trade processes; to systematize the scientific significance of works published in the Soviet period and the years of independence; to identify gaps in research and identify promising areas for study. *Materials and methods.* The research materials include the works of Kazakhstani researchers, as well as foreign literature on the nomadic economy, the colonial integration of the region and transnational trade relations. The methodology is based on comparative, interdisciplinary and problem-thematic analysis using the tools of economic history, ethnography, sociology and social geography, which provides a comprehensive understanding of the historical process. *Results.* A review of domestic research from the Soviet period shows that researchers interpreted commercial and industrial development through the prism of class struggle, emphasizing the region's dependence on the metropolis and the weakness of local capital. In the post-Soviet period, there has been a rethinking of national history, an expansion of the thematic field of research, the emergence of regional and local works, an analysis of fairs, trading dynasties, migration of merchants, the socio-cultural role of entrepreneurs and charity. A comparative analysis of foreign literature demonstrates the application of an interdisciplinary approach, including economic, institutional and cultural perspectives. The researchers reconstruct the traditional nomadic economy, analyze colonial integration and the formation of commodity dependence, identify transnational trade flows and economic ties between the region and Central Asia and foreign markets. *Conclusion.* The historiography of Kazakhstan's trade and economic development in the XIX and early XX centuries is characterized by the gradual evolution of methodological approaches, the expansion of the thematic field and the growing attention to regional and national specifics. The literature review allows us to identify the weaknesses and strengths of research, identify trends in the development of the industry and form a theoretical and methodological basis for further study of the economic history of the region.

Keywords: historiography, Kazakhstan, trade and economic development, entrepreneurship, merchants, XIX–XX centuries, regional specificity.

For citation: Akhmetova G.M. Trade and Economic Development of Kazakhstan in the XIX and Early XX Centuries: Domestic and Foreign Historiography // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 142–160. [in Rus.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_142-160

Введение. Изучение историографии торгово-экономического развития Казахстана представляет собой одно из важных направлений историко-экономических исследований, так как оно позволяет реконструировать эволюцию хозяйственных процессов, выявить специфику социально-экономических трансформаций и проследить механизмы формирования торговых и межкультурных связей на различных этапах истории.

В советской научной традиции, несмотря на определённые идеологические ограничения, отечественными историками были разработаны фундаментальные подходы к изучению региональной экономической истории, институциональных преобразований и процессов модернизации хозяйственных структур. Эти работы заложили базу для дальнейшего анализа формирования новых моделей экономической организации и трансформации торговых практик в XX веке.

Постсоветский период ознаменовался существенным пересмотром методологических парадигм, расширением источниковой базы и активным привлечением междисциплинарных методов. Это способствовало появлению комплексных исследований, охватывающих широкий спектр проблем социально-экономического развития Казахстана, а также включению региональной тематики в контекст мировой историографической традиции.

Зарубежные исследователи проявляют устойчивый интерес к вопросам нomaдизма, трансграничной торговли, экономико-социальных структур и колониальной политики Российской империи в казахской степи, что существенно расширяет горизонты научного анализа.

Совокупный историографический материал демонстрирует не только значительный объём накопленных сведений, но и наличие концептуальных пробелов, требующих систематизации, критического осмысления и дальнейшего изучения. В этой связи обращение к историографическому наследию приобретает особую актуальность: оно позволяет выделить ключевые исследовательские тенденции, определить дискуссионные зоны и уточнить направления совершенствования теоретико-методологических подходов. Необходимость подобного анализа обусловлена задачами структурирования научного знания, оценкой степени изученности проблемы и обоснованием истории торговли как самостоятельной историографической категории со своей внутренней логикой, тематической структурой и динамикой развития.

Материалы и методы. Источниковая база исследования формировалась с учётом предметно-хронологических рамок и понимания историографии как самостоятельной области научного знания, охватывающей не только массив исторических трудов, но и широкий спектр историографических фактов, отражающих процессы формирования, трансляции и интерпретации экономических представлений. В качестве источников использованы научные работы отечественных и зарубежных исследователей, представленные в монографиях, диссертациях, статьях и материалах международных научных форумов.

Историографический массив, посвящённый проблемам становления и функционирования торговых отношений Казахстана XIX – начала XX веков, отличается методологической и содержательной неоднородностью. Он включает труды, созданные в русле классической исторической науки и опирающиеся на источниковедческий анализ, сравнительно-исторический и системный подходы. Значимую долю этого комплекса составляют исследования, рассматривающие как общие закономерности экономического развития казахских степей, так и специализированные аспекты – историю купечества, трансграничную и караванную торговлю, структуру товарообмена и механизмы взаимодействия кочевых и оседлых хозяйственных систем.

Привлечение данных материалов позволило проследить эволюцию исследовательских парадигм, определить степень преемственности научных традиций и динамику обновления методологических подходов. В аналитический корпус включены также труды экономистов и социологов, оказавшие влияние на интерпретацию социально-экономических процессов Казахстана и способствовавшие расширению теоретико-методологических рамок историко-экономических исследований.

Методологический аппарат исследования основан на сопоставительном анализе отечественной и зарубежной историографии, что позволяет установить различия в концептуальных подходах к изучению экономической истории региона и выявить степень интеграции казахстанской проблематики в международный научный дискурс. Применение междисциплинарного метода,

включающего элементы этнографического, экономико-исторического, социологического и социально-географического анализа, обеспечивает комплексное понимание механизмов хозяйственного развития и структуры торговых взаимодействий. Использование системного и проблемно-тематического анализа дает возможность реконструировать основные компоненты историографического процесса и определить его основные тенденции.

Обсуждение. Историография торгово-экономического развития казахской степи занимает сравнительно периферийное место в отечественной исторической науке, несмотря на важную роль экономических процессов второй половины XIX – начала XX веков в структурной трансформации традиционного казахского общества. Ограниченность разработанности данной проблематики обусловила необходимость обращения к трудам, заложившим основы историографического анализа истории Казахстана.

Одним из наиболее значимых исследований является монография Д. Дулатовой «Историография дореволюционного Казахстана» [Дулатова, 1984], в которой предложена концептуальная модель, опирающаяся на традиционную для советской науки трактовку присоединения Казахстана к Российской империи как «добровольного акта». Эта методологическая установка предопределила интерпретацию ключевых социально-экономических процессов: формирования промышленных центров, миграции крестьянского населения, изменения хозяйственных структур и постепенной трансформации патриархально-феодалных институтов аула.

Существенное значение в развитии историографического анализа принадлежит монографии И. Козыбаева «Историография Казахстана: уроки истории» [Козыбаев, 1990]. Автор предпринимает критическую оценку направлений советской исторической школы, подчёркивая вклад Е. Бекмаханова в изучение социально-экономического развития Казахстана. В работе поднимается вопрос о необходимости пересмотра идеологических ограничений, препятствовавших формированию объективных экономических интерпретаций.

Важным этапом переосмысления накопленного историографического опыта стало издание коллективного сборника «Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение» (1994). Авторы, прежде всего С. Мажитов [Казахстан в начале..., 1994: 62–73], обозначили проблемные узлы, позволяющие раскрыть сущность колониальной политики Российской империи: особенности административной системы, специфику аграрного законодательства, характер торгово-экономических отношений между центром и окраиной, влияние колониальных практик на социальную структуру общества, формы казачьей и крестьянской колонизации, механизмы разрушения традиционных институтов и проникновение капиталистических отношений, а также культурно-религиозную политику царизма. Несмотря на расширение архивной базы, значительная часть исследований советского периода носила преимущественно описательный характер, ограничиваясь фиксацией фактического материала и не выходя на уровень концептуального анализа.

На современном этапе сделан существенный прорыв в историографических исследованиях, наибольший интерес вызывают работы О. Мухатовой [Мухатова, 2016], С. Игибаева [Игибаев, 2023], Б. Альжаппаровой [Альжаппарова, 2023].

Постсоветский этап стал временем институционализации историографических исследований. Существенную роль в этом процессе сыграло создание специализированных научных журналов, среди которых ведущим является «Отан тарихы». На его страницах формируется профессиональная площадка для обсуждения методологических подходов, источниковедческих проблем и вопросов экономической истории Казахстана. Публикации ведущих исследователей способствовали переходу от фрагментарного описания торгово-экономических процессов к их аналитическому и сравнительному рассмотрению.

Анализ совокупности историографических трудов позволяет констатировать, что современная научная литература о торгово-экономическом развитии Казахстана на рубеже XIX–XX вв. находится в стадии перехода от преимущественно эмпирического накопления фактов к формированию концептуально выстроенных интерпретационных моделей. Перед исследовательским сообществом стоит задача интеграции накопленного материала, выявления долгосрочных закономерностей, осмысления механизмов колониальной модернизации и разработки междисциплинарных подходов, которые обеспечат более глубокое понимание трансформации экономической системы казахской степи в условиях имперского влияния и глобальных социально-экономических изменений.

Результаты. Особенностью советского этапа историографии являлись жёсткие идеологические рамки и наличие социального заказа, определявшие трактовку экономических процессов. Однако

именно в этот период был создан комплекс фундаментальных исследований, сохраняющих актуальность и сегодня. В центре внимания исследователей находились проблемы развития купечества, состояние внутренней и внешней торговли, формирование торгового населения, уровень товарности казахских хозяйств, а также роль различных форм капитала в трансформации традиционной хозяйственной системы.

Советская историография накопила значительный массив исследований, посвящённых социально-экономическому развитию дореволюционного Казахстана, проникновению капиталистических отношений и эволюции традиционного хозяйственного уклада. Среди наиболее значимых трудов следует выделить работы М. Рожковой [Рожкова, 1949], Н. Аполловой [Аполлова, 1976], Ж. Касымбаева [Касымбаев, 1990; 1996; 1998], С. Сундетова [Казахстан..., 1968], Т. Литвиновой [Литвинова, 1961] и других исследователей, внесших существенный вклад в изучение торгово-экономических процессов региона.

В первые десятилетия существования советской власти анализ торговли развивался в рамках марксистско-ленинской методологии, согласно которой торговля рассматривалась как инструмент капиталистической экспансии на окраины Российской империи. Ранние исследования носили преимущественно описательный характер и стремились выявить социальные элементы, способствующие разложению патриархально-феодальных отношений. В частности, Г. Тогжанов [Тогжанов, 1934] подчёркивал, что проникновение русского торгового капитала стимулировало перестройку хозяйственной деятельности казахской элиты, формирование посреднического слоя и распространение ростовщических практик. К середине XIX века, по выводам автора, хозяйственная модель оседлой части казахского населения всё более сближалась с русским крестьянским укладом [Тогжанов, 1934: 54]. В то же время, анализ статистических материалов свидетельствует, что этот процесс был характерен для начала XX века и зависел от региона расположения казахских хозяйств.

Исследователь М. Вяткин [Вяткин, 1937] отмечал, что до полного вовлечения крестьянства в товарно-денежные отношения основными поставщиками продукции на рынок выступали баи, которые выполняли посреднические функции и постепенно перерастали в купцов и ростовщиков. Однако, демографический анализ показывает медленный рост национального купечества и пассивность коренного населения в коммерческих операциях кредитного характера.

В 40–80 годы двадцатого столетия создание научных центров, расширение источниковедческой базы и публикация фундаментальных монографий способствовали активизации сравнительных исследований региональной экономики, торговли и предпринимательства, что значительно углубило понимание хозяйственных трансформаций.

Е. Бекмаханов [Бекмаханов, 1957] связывал рост товарного производства с формированием казахской торговой буржуазии, концентрировавшей в своих руках земельные ресурсы, поголовье скота и денежный капитал. Активизация ярмарочной торговли увеличивала денежные доходы байских хозяйств, придавая им черты товарно-капиталистических предприятий. Между тем, катализатором финансового благополучия байских хозяйств стал активизировавшийся закуп скота, открытие предприятий по первичной переработке сельскохозяйственного сырья.

Дополнительное развитие проблематика социально-экономических трансформаций получила в работах С. Сундетова [Казахстан..., 1968: 220–240], исследовавшего процессы первоначального накопления капитала, усиление товарно-денежных отношений и эволюцию аульного хозяйства. По его мнению, становление оптового регионального рынка происходило через развитие сети ярмарок – основного механизма интеграции скотоводческих районов Казахстана в общероссийскую рыночную систему. Согласно исследованию, стационарная торговля концентрировалась преимущественно в крупных городах – Омске, Петропавловске, в меньшей степени в Акмолинске, Кокчетаве, Семипалатинске. Между тем, отметим, что крупные ярмарки постепенно уступили место стационарной торговле, анализ выборки промысловых свидетельств показывает увеличение торговых предприятий в начале XX века в относительном исчислении в Акмолинске и Семипалатинске.

Значительное место в историографии занимают труды Ж. Касымбаева, посвящённые истории досоветских городов Казахстана, формирование которых связано с возведением крепостей и созданием административных округов. Исследователь анализирует экономическое развитие торговых центров, роль купечества, особенности внешней торговли с Китаем и влияние торговых институтов на социальную и культурную жизнь населённых пунктов. Работы Ж. Касымбаева позволяют реконструировать экономическую жизнь северо-восточного Казахстана, проследить эволюцию ярмарок и торговых заведений, оценить уровень развития коммуникаций и выявить ключевых

представителей купеческого сословия. Особое внимание учёный уделял Положению об управлении сибирскими казахами, которое расширяло возможности для развития торгово-экономических отношений и ограничивало произвол административных структур. Казахские купцы получали право уплачивать пошлину наравне с другими городскими торговцами, пользуясь при этом пятилетней льготой [Касымбаев, 1998: 29]. Среди особенностей городов Северо-Восточного Казахстана Ж. Касымбаев выделял их «растянутость» и пространственную разреженность, обусловленные низкой стоимостью земельных участков [Касымбаев, 1990: 105]. В тоже время анализ источников показывает противоречивость тезиса о реальном действии пятилетней льготы, в архивных данных имеются разночтения по вопросам предоставления таких привилегий в разрезе городов и поселений.

Исследуя демографические процессы, Н. Алексеенко проанализировал возрастной и этнический состав населения, профессиональную структуру и уровень образования. Он отмечал, что массовое переселение российских крестьян в северо-восточные районы Казахстана обусловило изменение состава населения и способствовало превращению региона в поставщика хлеба на российский рынок. Исследователь привёл данные о количестве купцов, их социальном и этническом составе и вычислил численность торговцев в относительном исчислении – 28 представителей на 1000 человек населения [Алексеенко, 1981: 76]. Между тем, статистический анализ по областям Казахстана позволяет скорректировать эти данные, показать этнический состав купечества в разрезе областей и уездов.

По данным М. Рожковой, ведущую роль в торговых операциях в Казахстане играли купцы из Оренбурга и Поволжья [Рожкова, 1949: 116]. Однако анализ статистических источников свидетельствует о том, что к середине XIX века важное место в торговле с Казахстаном заняли купцы Западной Сибири, многие из которых переселялись в степные районы, превращаясь не только в посредников, но и в основателей первых промышленных предприятий.

В трудах Н. Аполловой [Аполлова, 1976], Т. Литвиновой [Литвинова, 1961] и И. Ерофеевой [Обменные..., 1990] систематизированы категории казахских торговцев (саудагеры, арбакши, бакалши, узун-коржуны). Значительную часть профессиональных торговцев составляли маклеры – посредники-переводчики, сопровождавшие заключение торговых сделок. Между тем в нормативно-правовых положениях царизма выделяются такие категории, как агенты, приказчики двух классов, коммивояжёры, странствующие коммивояжёры и другие служащие.

Н. Аполлова подчёркивала активное вовлечение казахских баев в торговлю. Распоряжения 1835 года были направлены на расширение слоя купцов за счёт состоятельной части казахского общества. Посредниками в торговле скотом выступали маклаки (прасолы), которые создавали видимость конкуренции, тем самым повышая цены [Аполлова, 1976: 347]. В интересах развития торговли правительство разрешило русским купцам беспрепятственную торговлю на территории степи уже в начале XIX века. Анализ налогового законодательства показывает, что правительство с одной стороны стимулировало распространение торговли вглубь степи, с другой постоянно регламентировало финансовое состояние торгующих лиц.

Особое место в историографии занимает вклад И. Ерофеевой. Исследовательница отмечала, что реформы 1820–1860-х годов включили Казахстан в структуру полиэтнического государства, способствовав формированию единого экономического пространства Российской империи [Обменные..., 1990: 114–132]. Эти процессы сопровождались ростом товарно-денежных отношений, становлением регионального рынка и интеграцией казахской экономики в общероссийскую хозяйственную систему. Автор подчёркивала ключевую роль ярмарок как механизма перехода от натурального хозяйства к рыночному, выделяя розничные ярмарки северо-восточного Казахстана и оптовые ярмарки – Константиновскую, Петровскую, Таинчикульскую. В работах И. Ерофеевой торговля рассматривается как структурный элемент социально-экономических трансформаций. Исследовательница анализирует изменение социальной структуры и определяет, что формирование купечества происходило из среды знати, крупных скотоводов, ремесленников и мигрировавших торговцев. Важное значение придаётся роли религиозных деятелей и культурных посредников, выступавших агентами доверия в условиях доинституциональной экономики. Однако, изучение законодательной базы царской России свидетельствует о регулировании участия граждан в торговле с учётом сословного, служебного и этнического статуса, закрепляя ограничения для военнослужащих, государственных служащих, священнослужителей и национальных меньшинств.

П. Галузо, исследуя развитие капиталистических отношений в Казахстане, подчёркивал колониальный характер экономической политики Российской империи. По его мнению, анализ казахского народного хозяйства невозможен без учёта масштаба вывоза капитала из метрополии в

колонии, где он преимущественно функционировал в сфере торгового и ростовщического капитала, обеспечивая воспроизводство аппарата имперского контроля [Галузо, 1929: 22]. Механизмами проникновения царизма в кочевые районы исследователь считал эксплуатацию через административный аппарат и налоговую систему, торговлю сырьём и фабричными изделиями, а также крестьянскую колонизацию.

Рост внутреннего рынка, как подчёркивали В. Басин и Т. Литвинова [Вестник, 1982: 49–56], определялся изменением пропорций между натуральным и товарным потреблением. Денежные операции увеличивались по мере приближения хозяйств к железным дорогам и крупным торговым центрам. Несмотря на сохранение доминирующей роли натуральных форм доходов, около трети всех операций уже осуществлялось в денежной форме. В структуре доходов от земледелия преобладала натуральная составляющая, тогда как денежные поступления от скотоводства достигали трети общего объёма. Заметная часть расходов приходилась на приобретение одежды, обуви и тканей, что свидетельствует о растущей зависимости населения от товарного рынка.

Важный вклад в изучение роли традиционных промыслов внесла Г. Есенгалиева [Вопросы..., 1961: 88–124], показавшая, что местные промыслы выступали значимым источником сырья и полуфабрикатов для формирующейся обрабатывающей промышленности. Развитие винокуренных заводов, мельниц и других предприятий, ориентированных на переработку местного сырья, способствовало укреплению экономических связей между уездами. Возникали устойчивые отношения между производителем, потребителем и реализатором продукции.

Значительное место в развитии торговли и расширении слоя торговцев занимали банки и система кредитования. Ц. Фридман [Фридман, 1974], анализируя проникновение иностранного капитала в экономику Казахстана и функционирование банковской системы, отмечал её тесную взаимосвязь с торгово-ростовщическим капиталом. Исследователь пришёл к выводу, что в регионе промышленная буржуазия не выделилась в самостоятельный класс, а кредитование преимущественно обслуживало торгово-скотоводческую специализацию экономики. Важную роль играли биржевые организации Омска и Петропавловска, обеспечивавшие стандартизированный оптовый сбыт массовой продукции и тем самым способствовавшие развитию регионального рынка.

Железнодорожное строительство рассматривалось в советской историографии как один из наиболее значимых факторов модернизации. Х. Асылбеков [Асылбеков, 1974] подчёркивал, что появление железных дорог ускорило разрушение традиционного хозяйства, повысило товарность аграрного и промышленного производства, стимулировало развитие отходничества, формирование рынка наёмного труда и активизацию переселенческих потоков.

В целом отечественные историки в советский период трактовали торгово-промышленное развитие Казахстана преимущественно через призму его включения в систему колониальной экономики Российской империи – как рынок дешёвого сырья и сферу приложения капитала. В центре исследовательского внимания находились такие вопросы, как слабость местного казахского капитала, использование посредников крупными купцами для получения неэквивалентной прибыли, состояние обрабатывающей промышленности, развитие ростовщичества и зарождение финансового капитала. Проблематика экономической истории начала XX века долгое время оставалась идеологически нагруженной. Экономические процессы рассматриваемого периода интерпретировались сквозь призму последующей Октябрьской революции, а любые попытки переоценки уровня экономического развития империи накануне 1917 года воспринимались как сомнение в марксистско-ленинской парадигме исторического развития. Тезис о закономерности социалистической революции выступал методологической аксиомой. Тем не менее, в этот период получили глубокую разработку вопросы, касающиеся роли баев как ранних предпринимателей, формирования торговых центров, железнодорожного строительства и становления ростовщического капитала. Несмотря на идеологические ограничения, именно в советские десятилетия был создан фундамент, который впоследствии позволил по-новому осмыслить торгово-экономические процессы XIX – начала XX веков, интегрируя их в более широкие исследовательские контексты.

С обретением независимости в стране начался масштабный процесс переосмысления исторического прошлого и восстановления национальной памяти. Историческая наука получила возможность свободного развития вне идеологических рамок, что способствовало активному возрождению национальной историографии, появлению новых учебников, монографий, специализированных журналов и коллективных исследований. На этом фоне произошла трансформация подходов к изучению социально-экономической истории страны: рыночная модель

стала рассматриваться как основа эффективного хозяйственного развития, основанного на конкуренции, частной инициативе и предпринимательстве. Соответственно усилился интерес к историческому опыту купечества и предпринимательских практик, воспринимаемых как важный ресурс модернизационных процессов.

Среди отечественных исследователей заметный вклад в изучение торгово-экономического развития внесли К. Абилов [Абилов, 2006], Б. Отарбаева [Отарбаева, 1990], С. Наумов [Наумов, 1996], Д. Жакупбекова [Жакупбекова, 1993], Б. Атантаева [Атантаева, 2024], Г. Ахметова [Ахметова, 2014], С. Мамытова [Мамытова, 2014], Э. Альжанова [Альжанова, 2002] и другие историки. Их труды посвящены изучению региональной специфики торговли, форм коммерческой активности, предпринимательских стратегий, социальной структуры торгового населения, а также роли купечества в культурном и социополитическом развитии городов.

Особое внимание стало уделяться региональной истории. Практически по каждой области Казахстана в последние десятилетия проведены исследования, посвящённые деятельности купечества и его вкладу в развитие локальных хозяйственных систем. В работах К.Ж. Абилова, Д. Жакупбековой, Г. Шотановой и Е. Ужкенова [Шотанова, Ужкенов, 2024], О. Қожақұлы и А. Асқар [Қожақұлы, Асқар, 2025] раскрыты особенности включения кочевого социума в рыночные отношения и последствия колониальной политики, приведшей к асимметричному экономическому освоению территории и слабому развитию частного предпринимательства в Центральном Казахстане, Уральской и Тургайской областях, Букеевской Орде, Сырдарьинской области. В частности, Д. Жакупбекова подробно изучила экономическую жизнь Уральской и Тургайской областей на рубеже XIX–XX веков, аналогичное исследование провели Г. Шотанова и Е. Ужкенов, отметившие, что в XIX веке торговля в Западном Казахстане, особенно в Букеевском ханстве и приграничных пунктах, являлась ключевым фактором экономического развития и межэтнических связей. Сравнительный анализ с другими областями Казахстана позволил бы найти общие черты и специфику каждого региона, в зависимости от концентрации коренного населения в каждом уезде.

Коллектив авторов Г. Ерменбаева, Ж. Нурбаев и Г. Султангазы [Ерменбаева, 2023] проанализировали систему налогов и сборов в Уральской и Тургайской областях, отметив, что фискальная политика Российской империи выступала инструментом колониального контроля над казахским населением. Авторы подчеркивают, что развитие торговли сопровождалось охраной караванов, созданием таможенных постов и ярмарок, что обеспечивало доходы администрации. В работе подробно рассмотрена фискальная политика в первой половине XIX века, без сравнительного анализа с другими областями Казахстана.

Л. Бисембаева [Бисембаева, 2025], используя подходы этнометодологии для анализа повседневной жизни населения, показала развитие товарно-денежных отношений, социальную структуру и повседневность казахов Жетысу. Отметив, что колониальная политика России через налоги, изъятие земель и неравноправную торговлю формировала экономическую зависимость казахов и разрушала традиционные связи. Однако в работе недостаточно сведений о количественном и качественном составе купцов.

Коллектив авторов (Б. Атантаева, У. Сайранбекова и М. Каримов) рассмотрел предпринимательскую деятельность в Зайсанском регионе, который благодаря выгодному географическому положению превратился в значимый торгово-экономический центр. Исследователи отмечают, что местные предприниматели активно участвовали не только в развитии торговли, но и в создании социальной инфраструктуры, поддерживая просвещение, благотворительность и культурные инициативы.

Э. Альжанова подчёркивает, что во второй половине XIX – начале XX веков торговля в Южном Казахстане была основой региональной экономики. Несмотря на превращение региона в сырьевую периферию, зависимую от российского капитала, трансграничные торговые связи стимулировали формирование национальной торговой буржуазии. Основными центрами товарообмена являлись Аулие-Ата и Ташкентский оазис. При этом, несмотря на рост ввоза фабричных товаров, ремесленные изделия сохраняли устойчивый спрос в силу особенностей местного быта и слабого развития транспортной инфраструктуры.

С. Мамытова исследовала экономическое развитие Прииртышья во второй половине XIX – начале XX века, акцентируя внимание на формировании предпринимательских слоёв в условиях интеграции региона в рыночное пространство Российской империи. Она подчёркивает, что города Семипалатинск и Акмолинск выступали важными торговыми узлами, где доминировали русские

купцы-монополисты. Важное место в региональной экономике занимало скотоводство, а благоприятные административные условия способствовали росту капитала, развитию судоходства по Иртышу и укреплению социальной структуры предпринимательства. Между тем анализ этнической структуры купцов Северо-восточного Казахстана показывает пеструю картину, представленную русскими, казахами, татарами, немцами, сартами, евреями, немцами.

Ярмарочная торговля стала одним из ключевых направлений постсоветских исследований. Работы Б. Отарбаевой, С. Наумова и других авторов показали, что устойчивость ярмарочной системы объяснялась совокупностью факторов: этнокультурными традициями, мобильностью кочевого хозяйства, слаборазвитой транспортной инфраструктурой и сезонностью товарообмена. Однако, исследования локализованы территориальными рамками, что затрудняет сравнительный анализ развития областей.

Значительный вклад в изучение торгового населения внесли С. Игибаев и Г. Ахметова. По подсчётам С. Игибаева, в Семипалатинской области в сфере торговли было занято 14 221 человек, из которых 45,4 % составляли сарты, 32,4 % – татары, 6,4 % – русские и лишь 1 % – казахи [Социально-полит..., 1995: 33]. В Семиреченской области различными видами торговли занимались 8296 человек (с членами семей – 25 962 человека), что составляло 2,63% всего населения; из числа занятых 3,81% были профессиональными торговцами [Игибаев, 2002: 54]. Г. Ахметова показала, что деятельность населения Северо-Восточного Казахстана в торговых операциях была неравномерной и зависела от хозяйственной специализации областей, имущественной дифференциации, социального статуса потребителей, уровня грамотности и предпринимательских навыков. Из 18 видов торговых занятий, представленных в переписи 1897 года, наиболее распространёнными были 13, приоритет отдавался продаже продуктов сельского хозяйства, ростовщическим операциям и торговле тканями. Менее привлекательными были виды деятельности, требующие значительных капиталовложений и ориентированные на обеспеченные слои населения (торговля предметами роскоши и дорогостоящими товарами домашнего обихода). Этнический состав купечества характеризовался значительным преобладанием русских и татар, купцы-казахи в основном проживали в Семипалатинской и Семиреченской областях. Для выявления общей тенденции формирования торгового предпринимательства необходимо комплексное исследование в разрезе областей Казахстана.

Исследователи Б. Тулеуова [Тулеуова, 2012], Р. Джаниева [Джаниева, 2007], А. Рустемова [Рустемова, 2020] и другие изучили хозяйственную структуру казахского общества, уделяя особое внимание торговле и её преобразованию в условиях колониальной политики Российской империи. В их работах рассматриваются специфика предпринимательских форм в кочевом хозяйстве, эволюция национального предпринимательства и его социальные функции. Б. Тулеуова подчёркивает, что во второй половине XIX – начале XX века торговля стала механизмом адаптации казахов Центрального Казахстана к рыночным отношениям. Степные ярмарки, особенно Ботовская (Куяндинская), выполняли роль основных центров оптового сбыта скота и продуктов животноводства, связывая кочевые хозяйства с российским и международным рынками. Ярмарки меняли хозяйственные практики и потребительскую культуру, способствовали возникновению навыков работы с оптовыми партиями товаров, оценке качества продукции и использованию кредита. Исследовательница делает вывод, что казахское общество обладало предпринимательскими способностями и высокой степенью рыночной адаптивности, несмотря на ограничения колониальных институтов.

Р. Джаниева отмечает, что уездные города Степного края в конце XIX – начале XX веков постепенно интегрировались в российскую капиталистическую экономику. Долгое время они сохраняли преимущественно административный характер, однако после строительства Сибирской железной дороги стали развивать торгово-промышленные функции. Переселенческие процессы и рост населения способствовали занятости горожан в торговле и мелкой промышленности. А. Рустемова и коллектив авторов, анализируя историю коммерции, указывают, что первый пароход прошёл из Омска в Семипалатинск в 1862 году. К рубежу XIX–XX веков между этими городами курсировали около 40 пароходов, перевозивших уголь, хлеб, соль, лекарственные травы и продукцию животноводства. Во второй половине XIX века торговля Казахстана всё более включалась в мировые экономические связи: расширялся экспорт хлеба, мяса, кожи и шерсти, а ввоз машин и сельскохозяйственного оборудования способствовал модернизации хозяйства. Социологический и демографический анализ позволил бы реконструировать участников торгово-экономических отношений в уездных городах.

История караванной и приграничной торговли стала предметом специального изучения в работах Ж. Касымбаева [Касымбаев, 1996] и В. Галиева [Галиев, 2003]. Ж. Касымбаев реконструировал численность и социальный состав мусульманских торговцев, проживавших в городах Западного Китая. Исследованием выявлены масштабы торговой миграции и степень участия казахских купцов в караванной торговле.

В. Галиев, опираясь на богатый комплекс актовых материалов и документы таможенных учреждений, проанализировал приграничную торговлю и деятельность купцов, осуществлявших внешнеторговые операции. Он отмечал: «Было отправлено 2 каравана в Чугучак, один – в Кульджу, два – в Кобдо и 13 – в Улясутай и Манас. В 1891 году через таможи Семипалатинской области вывезено товаров на сумму 221 766 рублей, отправлено 29 караванов, часть которых принадлежала казахским торговцам» [Галиев, 2003: 23]. Работы исследователя значительно расширили представления об экономических связях казахской степи с сопредельными регионами и выявили роль таможенной инфраструктуры в пропуске товаров.

Распространение получили краеведческие исследования посвященные реконструкции торговых династий по всем областям Казахстана. Среди них выделяется книга Г. Щербик [Щербик, 2007], в которой подробно описана купеческая среда Усть-Каменогорска. Автор на основе архивных и музейных материалов показывает участие купцов в торговле, благотворительности, общественной жизни и развитии городской инфраструктуры. В книге приводятся примеры гостеприимства, взаимодействия купцов с российскими торговыми центрами, поддержки религиозных учреждений. Анализ краеведческих исследований позволяет проследить динамику цен на важнейшие товары, определить направления товарных потоков и оценить хозяйственную конъюнктуру.

Таким образом, современная историография демонстрирует расширение интереса к статистическим источникам, активное развитие региональных и локальных исследований, изучающих деятельность местных торговцев, работу ярмарок, влияние транспортной инфраструктуры на торговые пути, а также повседневную жизнь купечества и его социокультурные функции. Постсоветский этап характеризуется многовекторностью подходов, включающих цивилизационный, институциональный, культурно-антропологический и региональный анализ. История торговли рассматривается как важный элемент социально-экономической модернизации, а предприниматель – как активный участник общественных преобразований.

В то же время наблюдается недостаточная изученность процессов формирования единого национального рынка. Большинство работ фокусируется на отдельных регионах, тогда как ярмарки представляли собой механизм интеграции территориальных хозяйств в общенациональное экономическое пространство с учётом природно-географических, политических и этносоциальных факторов. Перспективными направлениями остаются исследования транзитной функции ярмарок, их взаимодействия с рынками Средней Азии, а также изучение этнического состава торговцев и их имущественной дифференциации, что позволит выявить закономерности трансформации торговой инфраструктуры и социальной структуры предпринимательства Казахстана.

Одной из проблем современной историографии является значительная зависимость ряда работ от российской исторической традиции 1990-х годов, что приводит к механическому переносу российских моделей на казахстанский материал. Безусловно, развитие торгового капитала и становление торговых домов в Казахстане и Сибири имеют общие черты. Однако отечественные исследования должны учитывать национальную специфику, ментальные особенности казахского общества и степень восприятия имперских реформ. Особое значение при анализе торгово-экономических процессов приобретает транзитная роль Казахстана, устойчивые связи с соседними регионами и государствами Средней Азии, а также специфика традиционного хозяйственного уклада казахов.

В этом контексте важно обращаться к зарубежной историографии, которая широко использует междисциплинарный инструментарий. Использование зарубежных исследований открывает возможности для формирования национальной школы по экономической истории Казахстана.

В теоретическом плане интерес представляет работа профессора В. Лексиса [Лексис, 1914], внесшего значительный вклад в историю коммерции. Он разработал комплексную классификацию форм торговли по нескольким критериям: по характеру деятельности – профессиональная и фабричная; по объёму капитала – оптовая, розничная, мелочная; по техническому признаку – оседлая и разъездная; по географическому параметру – внутренняя и внешняя. Сопоставление состояния

торговли в России и Германии позволило В. Лексису выявить структурные слабости российского торгового законодательства во второй половине XIX века.

Крупным достижением немецкой историографии является исследование профессора Райнхарда Юнге [Junge, 1915], в котором реконструируется модель кочевой экономики казахов. Он выявил взаимосвязь между автономностью хозяйственного уклада и политической самостоятельностью степных сообществ, а также указывает возможные пути модернизации региона в условиях взаимодействия с внешними экономическими центрами. Автор подчёркивает высокую внутреннюю устойчивость традиционной кочевой экономики и её способность адаптироваться к внешним вызовам, формируя специфический тип социально-экономической мобильности.

Весомый вклад в исследование Центральной Азии внес Р.А. Пирс [Pierce, 1960], изучивший интерес России к ресурсному потенциалу Казахстана, развитие горнодобывающей промышленности и масштабы привлечения иностранного капитала. Согласно его данным, в 1910 году в регионе действовало около 300 предприятий, преимущественно принадлежащих русским купцам и российским акционерным обществам. Строительство Закаспийской, Транссибирской и Оренбургско-Ташкентской железных дорог превратило степные территории в важный экспортный узел, однако Центральная Азия сохраняла зависимую роль поставщика сырья. Основными причинами зависимости исследователь считает недостаток капитала, нехватку квалифицированной рабочей силы и слабую транспортную инфраструктуру.

Монография М. Б. Олкотт [Olcott, 1995] посвящена трансформации традиционного кочевого общества в процессе включения степей в состав Российской империи. Особое внимание уделено деятельности колониального управления, перегибам переселенческой политики и росту социального недовольства среди казахского населения. Сходные выводы делает Иэн Мэтли [Ian, 2012], отмечая аграрный характер экономики региона, сочетание ирригационного земледелия и кочевого скотоводства, а также перестройку торговых потоков после установления российского контроля. Центральная Азия, по мнению исследователя, была интегрирована в экономику империи преимущественно как сырьевой придаток, что ограничивало развитие местного производства.

Александр Моррисон [Morrison, 2021] реконструирует процесс присоединения Коканда, Бухары и Хивы, подчёркивая сочетание военного превосходства и сотрудничества с местным населением. Он отмечает стратегическую роль региона как «природной границы» и экономические интересы России, связанные с интеграцией Центральной Азии в имперские торговые и транспортные сети.

Особый интерес с методологической точки зрения представляют работы Джефффри Джонс и Р. Дэниел Вадхвани [Jones, Wadhvani, 2006], они показывают, что в 1940–50-х гг. предпринимательство стало важным направлением бизнес-истории благодаря Гарвардскому центру и журналу «Explorations in Entrepreneurial History», однако методологические трудности сместили интерес исследователей в сторону корпоративной истории. Авторы подчёркивают значимость экономического, институционального и культурного контекста для понимания предпринимательских практик, рассматривая предпринимательство как фактор структурных и социально-экономических преобразований, в том числе через создание «новых комбинаций», трансформирующих рынки, технологии и организационные формы. Важное место уделяется смежным направлениям: гендерным исследованиям, теории индустриальных округов, истории семейного бизнеса и глобализации, расширяющим понимание предпринимательских процессов.

По исследованиям Иэн Кэмпбелл [Campbell, 2017], российская колониальная администрация на казахской степи в 1731–1917 годы не была исключительно «навязанной сверху» системой управления. Автор показывает, что эффективное функционирование имперских институтов опиралось на активное участие казахских посредников – биев, султанов, старшин, толмачей и писарей, которые адаптировали традиционную власть к новым условиям, предоставляли сведения о территории и обеспечивали сбор налогов, судопроизводство и управление родами. Работа позволяет по-новому оценить природу колониального управления в Центральной Азии как процесс совместного конструирования имперского знания и власти между центром и локальными факторами.

О. Куанбай [Kuanbay, 2021] на основе архивных источников реконструирует механизмы колонизации казахских земель Российской империей во второй половине XIX века, подчёркивая системный характер вмешательства в хозяйственную и социальную структуру общества. Автор отмечает, введение налогов снижало материальное благосостояние населения и усиливало зависимость от администрации. В то же время интенсивная торговля с Китаем демонстрировала экономический потенциал региона. Согласно исследованию, переселение русских крестьян носило

принудительный характер, сопровождаясь административным контролем и ограничением традиционной мобильности. Русские поселения под видом медицинской и санитарной помощи укрепляли колониальный контроль, разрушали традиционные социальные связи и подчиняли местное население. Автор сделал вывод, что колониальная политика имела комплексный характер, сочетая экономическое, административное и социальное давление на казахское общество.

Анализ зарубежной историографии показывает, что междисциплинарный подход значительно расширяет возможности изучения истории торгово-экономического развития Казахстана. Эти исследования обеспечивают комплексное понимание традиционной кочевой экономики, колониальной интеграции и формирования сырьевой зависимости, выявление транснациональных торговых потоков и региональных экономических связей. Они позволяют рассматривать Казахстан и Центральную Азию как часть широких транзитных, экономических и культурных процессов, создавая теоретическую и методологическую основу для глубокого осмысления исторического опыта региона.

Анализ экономической истории Казахстана XIX – начала XX века демонстрирует многослойность и комплексность торгово-предпринимательских процессов, тесно связанных с трансформацией социально-экономической структуры региона. Постсоветская историография, освобождённая от идеологических ограничений, позволила выявить региональные особенности торговли, разнообразие предпринимательских практик, структуру купечества и его социально-культурное влияние. В центре внимания оказались ярмарочная, меновая и караванная торговля, функционирование торговых домов, миграционные процессы и интеграция степей в рыночные и транспортные сети Российской империи. Важной тенденцией стало расширение источниковой базы, позволявшей реконструировать товарные потоки, динамику цен, ассортимент продукции и имущественное положение торговцев. При этом выявляется неоднородность экономического развития различных регионов, зависимость от внешнего капитала и транспортной инфраструктуры, а также преобладание русских и татарских купцов среди торгового населения. В то же время казахское население проявляло предпринимательские качества и способность к рыночной адаптации, несмотря на давление колониальной системы.

Зарубежная историография, использующая междисциплинарные подходы, открывает возможности для комплексного анализа экономического развития Казахстана. Эти работы позволяют рассматривать Казахстан как часть широкой сети транзитных, экономических и культурных связей, выявлять влияние колониальной интеграции на социально-экономическую структуру региона, оценивать трансформацию традиционной кочевой экономики и становление сырьевой зависимости. Особое значение придаётся методологической перспективе: использование междисциплинарных инструментов и сравнительных исследований формирует теоретическую базу для развития национальной школы по экономической истории Казахстана.

В совокупности эти исследования позволяют создать целостную картину торгово-экономического развития Казахстана в контексте его исторического и цивилизационного пространства, раскрывая взаимосвязь экономических процессов, социальной структуры и культурной динамики региона.

Анализ отечественных и зарубежных исследований демонстрирует различия в методологических подходах, тематическом фокусе и степени внимания к национальной специфике. Исследования советского периода преимущественно опирались на статистические и архивные материалы, официальную отчетность и документооборот колониальных органов. Основной акцент делался на экономические показатели, ростовщические и торгово-промышленные связи, строительство железных дорог, колонизацию и вовлечение местного населения в рынок. Исследования отличались ограниченной методологической рефлексией, а оценка процессов часто трактовалась через призму идеологических концепций, характерных для советской историографии: подчёркивалась сырьевая зависимость региона, слабость местной буржуазии и закономерность социалистической революции.

В зарубежной историографии акцент сделан на сравнительный анализ, моделирование хозяйственных систем, исследование кочевой экономики, транснациональных торговых потоков, колониальных интеграционных процессов и факторов устойчивости местного хозяйства. Особое внимание уделялось использованию комплексных классификаций форм торговли, а также анализу социальных, культурных и политических аспектов предпринимательства.

Отечественные исследования концентрируются на внутренней структуре экономики, ярмарках, деятельности купечества, региональных различиях и социальной роли предпринимателей. Внимание

уделяется статистическим данным, демографической характеристике торгового населения и денежно-товарным операциям. Тематика преимущественно ограничивается территорией Казахстана, и рассматриваются через призму колониальной зависимости и административного контроля.

Зарубежные работы расширяют горизонт анализа, рассматривая Казахстан как элемент более широких экономических и транзитных сетей Центральной Азии. Исследователи изучают взаимодействие с внешними рынками, транспортные коридоры, транснациональные связи, роль иностранного капитала и колониальных администраций, а также социальную мобильность местных сообществ. Анализ предпринимательства включает институциональные, культурные и глобальные аспекты, что позволяет выявить механизмы адаптации традиционной экономики к внешним вызовам.

Отечественные исследования часто рассматривают колониальную интеграцию как фактор экономической зависимости и эксплуатации, подчёркивая ограниченные возможности казахского предпринимательства и сырьевую ориентацию региона. Зарубежная литература, напротив, рассматривает колониальную интеграцию как сложный процесс, где традиционные хозяйственные практики демонстрируют устойчивость, а местные предприниматели адаптируются к рыночным и транзитным условиям, сохраняя социальную мобильность и экономическую активность.

Заключение. Таким образом, отечественная литература обеспечивает глубокий анализ локальных и статистических аспектов экономики, фиксирует региональные особенности и социальные структуры, но ограничена в междисциплинарном и сравнительном подходе. Зарубежные исследования дополняют этот взгляд, расширяя пространство анализа до транзитных связей, глобальных торговых процессов, институциональных и культурных факторов, что позволяет более комплексно понимать экономическое развитие Казахстана и его интеграцию в имперскую и мировую экономику. Современные исследования могут эффективно синтезировать оба подхода, объединяя статистическую строгость отечественной традиции с междисциплинарной широтой зарубежной науки.

Результаты исследования показывают, что историческая наука накопила интересный обширный материал о социально-экономическом развитии Казахстана, формировании торговли и взаимодействии с внешними рынками. Труды ученых выявили региональные особенности торговли, роль ярмарок, караванных путей, колониальной политики и формирования предпринимательских слоёв. В то же время, отечественные исследования имеют специфику: узкий хронологический период, территориальная обособленность, недостаточная проработка вопросов формирования рынков, недостаточный уровень проработанности нормативно-правовой базы царизма по вопросам развития торговли в регионах.

Изучение истории торгово-экономического развития Казахстана динамично развивающаяся область исследования, открывающая широкие возможности для будущих работ, которые позволят не только уточнить исторические факты, но и сформировать комплексное понимание социально-экономических процессов.

Этот анализ позволит показать степень гибкости и адаптивности предпринимателей, вынужденных приспосабливаться к специфическим условиям Казахстана. Исторический опыт может быть использован для понимания стратегий устойчивости бизнеса в условиях современных экономических кризисов. Сравнительный анализ состояния торговли по областям Казахстана выявляет значительные региональные различия, подтверждающие неоднородность экономического развития, что подчёркивает необходимость учета региональной специфики при разработке экономической стратегии и политики развития предприятий торговли и промышленности.

Перспективы изучения истории торгово-экономического развития Казахстана XIX –начала XX вв., на наш взгляд, можно развить по следующим направлениям:

- комплексный анализ источников: широкое использование местных архивов, устных источников, этнографических и музейных данных для изучения коммерческой деятельности;
- использование междисциплинарных методов: интеграция экономической истории с антропологией, социологией и исторической географией для комплексного понимания механизмов формирования рынков и экономических институтов;
- изучение институциональной структуры торговли: анализ торговых законов, правовых норм, налоговой системы и льгот, реконструкция деятельности органов саморегуляции (например, торговых депутатов), исследование системы торговых разрядов и их влияния на социальную стратификацию казахского общества;

– рассмотрение истории предпринимательства как отдельного направления: механизмы формирования частного капитала, торговые дома и купеческие династии, стратегии адаптации предпринимателей к экономическим кризисам, роль гендерных и семейных структур;

– внедрение в исследования цифровых технологий: построение статистических серий товарооборота, пространственный анализ торговых путей GIS-картами, цифровые базы данных по торговым домам, предпринимателям, моделирование циклов торговли.

Таким образом, историографический анализ истории торговли Казахстана открывает новые возможности для формирования объективного представления о социально-экономическом развитии региона. Это направление способствует не только уточнению знаний о прошлом, но и созданию методологической базы для будущих исследований, способных интегрировать локальные, региональные и международные аспекты исторического процесса.

Литература

Абилов, 2006 – *Абилов К.Ж.* История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.): Дисс... докт. ист. наук. Караганда, 2006. 375 с.

Алексенко, 1981 – *Алексеев Н.В.* Население дореволюционного Казахстана (Численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.). Алма-Ата: Наука, 1981. 110 с.

Альжанова, 2002 – *Альжанова Э.Е.* Мелкотоварное производство в Южном Казахстане во второй половине XIX – начале XX в. (по материалам кустарно-ремесленного хозяйства Сыр-Дарьинской области): Дисс... канд. истор. наук. Алматы, 2002. 141 с.

Альжаппарова, 2023 – *Альжаппарова Б.К.* Историография и источниковедение истории Казахстана (XVIII–XX века). Алматы: Эпиграф, 2023. 156 с.

Аполлова, 1976 – *Аполлова Н.Г.* Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – I половине XIX века. М.: Наука, 1976. 371 с.

Асылбеков, 1974 – *Асылбеков М.Х.* Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917–1970 гг.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Алма-Ата: б. и., 1974. 46 с.

Atantayeva, Sairanbekova, Karimov, 2024 – *Atantayeva B., Sairanbekova U., Karimov M.* Historical analysis of entrepreneurial activity in the second half of the XIX to the early XX century (using the example of Eastern Kazakhstan) // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. 2024. No. 2 (147). Pp. 33–56.

Ахметова, 2014 – *Ахметова Г.М.* История торговли в Казахстане в конце XIX- начале XX вв. Сарабрюкен: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 176 с.

Басин, Литвинова, 1982 – *Басин В.Я., Литвинова Т.К.* Развитие русско-казахских торгово-экономических связей в начале XX века // Вестн. АН КазССР. 1982. № 3. С. 49–56.

Бекмаханов, 1957 – *Бекмаханов Е.Б.* Присоединение Казахстана к России. М., 1957. 298 с.

Бисембаева, 2025 – *Бисембаева Л.* Тауар-акша қатынастары жағдайындағы Жетісу қазақтары (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басы) // Steppe Panorama. 2025. № 4. 100–109-бб.

Вяткин, 1937 – *Вяткин М.П.* Очерки истории Казахской ССР. Москва: Госполитиздат, 1937. 145 с.

Галиев, 2003 – *Галиев В.В.* Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне: (конец XIX – нач. XX в.). Алматы: Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, 2003. 189 с.

Галузо, 1929 – *Галузо П.Г.* Туркестан – колония. Москва: Издание Университета трудящихся Востока, 1929. С. 143.

Джаниева, 2007 – *Джаниева Р.М.* Социально-экономическое и культурное развитие уездных городов Степного края в конце XIX – начале XX вв. Дисс...канд.истор.наук. Омск, 2007. 153 с.

Дулатова, 1984 – *Дулатова Д.И.* Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. 272 с.

Ерофеева, 1990 – *Ерофеева И. В.* Характер торговли и формирование купеческого сословия в городах Северо-восточного Казахстана XIX века // Обменные операции в городах Сибири периода феодализма. Новосибирск, 1990. С. 114–132.

Есенгалиева, 1961 – *Есенгалиева Г.* О развитии промышленности по переработке сельскохозяйственных продуктов в Семипалатинской области в к. XIX - н. XX вв. // Вопросы истории Казахстана в XIX – н. XX вв. Алма-Ата, 1961. С. 88–124

Jones, Wadhwani, 2006 – *Jones G., Wadhwani R.* Entrepreneurship and Business History: Renewing the Research Agenda. Boston: Harvard Business School, 2006. 45 p.

Junge, 1915 – *Junge R.* Das Problem der Europäisierung orientalischer Wirtschaft. Weimar: Kiepenheuer, 1915. 516 p.

Жакупбекова, 1993 – *Жакупбекова Д.* Торгово-промышленное предпринимательство в Казахстане во второй половине XIX - начале XX веков (На материалах Уральской и Тургайской областей): дис. ... канд. истор. наук. Алматы, 1993. 160 с.

- Игибаев, 1995 – *Игибаев С.К.* Население Семипалатинской области конца XIX века (По данным Первой Всеобщей переписи населения Российской империи) // Социально-полит. и демограф. аспекты развития Казахстана. Алма-Ата, 1995. С. 9–18.
- Игибаев, 2023 – *Игибаев С.К.* Историография истории Казахстана. Алматы: Эпиграф, 2023. 404 с.
- Игибаев, Игибаева, 2002 – *Игибаев С.К., Игибаева А.К.* Данные о численности и составе населения Семипалатинской области в к. XIX века // Отан тарихы. 2002. № 2. С. 49–63.
- Campbell, 2017 – *Campbell Ian.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell University Press, 2017. 312 p.
- Касымбаев, 1990 – *Касымбаев Ж.К.* Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг.: (Социально-эконом. аспект). Алма-Ата: Ғылым, 1990. 184 с.
- Касымбаев, 1998 – *Касымбаев Ж.К.* История города Семипалатинска (1718–1917 гг.). Алматы: БИ. 1998. 274 с.
- Касымбаев, 1996 – *Касымбаев Ж.К.* Казахстан-Китай: караванная торговля в XIX – начале XX вв. Алматы: Өлке, 1996. 206 с.
- Козыбаев, 1990 – *Козыбаев И.М.* Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата: Пауан, 1990. 135 с.
- Kuanbay, 2021 – *Kuanbay O.B.* The colonial policy of the Russian empire in relation to the Kazakhs of the west siberian governorship in archival documents (II half of XIX c.) // Отан тарихы, 2021. No. 3 (95). Pp. 67–73.
- Қожақұлы, Асқар, 2025 – *Қожақұлы Ө., Асқар А.* XIX г. II жартысы мен XX г. бас кезіндегі Сырдария облысындағы сауда мен өнеркәсіптің дамуы // Отан тарихы. 2025. № 28 (3). 881–894-бб.
- Лексис, 1914 – *Лексис В.* Торговля. Рига: Наука и жизнь. 1914. 176 с.
- Литвинова, 1961 – *Литвинова Т.К.* Развитие торговли в Казахстане и проникновение товарно-капиталистических отношений в хозяйство казахов во второй половине XIX - нач. XX вв.: Автореф. дис...канд.эконом.наук. Алма-Ата. 1961. 20 с.
- Мажитов, 1994 – *Мажитов С.Ф.* Вопросы методологии изучения характера колониального господства России в контексте истории Казахстана начала XX века // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей Алматы: ТУДАП, 1994. С. 62–73.
- Мамытова, 2014 – *Мамытова С.Н.* История предпринимательства в Казахстане во второй половине 19 – начале 20 веков. Алматы: Эверо. 2014. 324 с.
- Matley, 2012 – *Matley I.* Central Asia XII. Economy in the 19th–20th Centuries // *Encyclopædia Iranica*. V/2. Pp. 221–223. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-xii>
- Morrison, 2021 – *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 641 p.
- Мұхатова, 2016 – *Мұхатова О.* Қазақстан тарихының тарихнамасы. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 402 б.
- Наумов, 1996 – *Наумов С.Н.* Ярмарочная торговля в системе социально-экономических отношений на юге Казахстана (вторая половина XIX – начало XX вв. Исторический аспект): Диссертация...канд. истор. наук. Алматы, 1996. 172 с.
- Olcott, 1995 – *Olcott M.* The Kazakhs (2nd ed.). Stanford: Hoover Institution Press, 1995, 388 p.
- Отарбаева, 1990 – *Отарбаева Б. З.* Хлебная торговля Казахстана в системе хозяйственных взаимоотношений с Россией, конец XIX – нач. XX вв.: на материалах северного и северо-восточного Казахстана: Дисс. ... канд. истор.н. Алма-Ата, 1990. 190 с.
- Pierce, 1960 – *Pierce R.* Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Los Angeles: University of California Press, 1960. 359 p.
- Рожкова, 1949 – *Рожкова М.К.* Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй половине XIX века и русская буржуазия. М.-Л., 1949. 416 с.
- Rustemova, Baymuratova, Orazbekova, 2020 – *Rustemova A., Baymuratova I., Orazbekova I.* History of commerce development abroad and in Kazakhstan // *Vestnik of Abai KazNPU*, 2020. No. 4 (67). Pp. 103–107.
- Сундетов, 1968 – *Сундетов С.* Торговля в Казахстане в начале XX века // Казахстан в канун Октября. Алма-Ата: Наука, 1968. С. 220–240.
- Тогжанов, 1934 – *Тогжанов Г.* Казахский колониальный аул. М., 1934. 120 с.
- Тулеева, 2012 – *Тулеева Б.Т.* Адаптация казахского общества Центрального Казахстана к рыночным условиям во второй половине XIX – начале XX веков. Караганда: ТОО «Tengri Ltd», 2012. 193 с.
- Yermenbayeva, Nurbayev, Sultangazy, 2025 – *Yermenbayeva G., Nurbayev Zh., Sultangazy G.* The system of collecting taxes and fees in the orenburg region in the 19th century // *Steppe Panorama*. 2025. No 10(3). Pp. 504–518.
- Фридман, 1974 – *Фридман Ц.Л.* Банки и кредит в дореволюционном Казахстане. Алма-Ата, 1974. 140 с.
- Шотанова, Ужкенов, 2024 – *Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.* Западный Казахстан в XIX веке: торговля как инструмент региональной колонизации // Отан тарихы. 2024. № 27 (3). С. 801–813.
- Щербик, 2007 – *Щербик Г.* Усть-Каменогорское купечество. Усть-Каменогорск, 2007. 420 с.

References

- Abilov, 2006 – *Abilov K.J.* Istoriya stanovleniya i razvitiya predprinimatelstva v Kazahstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.) [History of the Formation and Development of Entrepreneurship in Kazakhstan (Second Half of the XIX – Early XX Century)]: Diss... dokt. ist. nauk. Karaganda, 2006. 375 p. [in Russian]
- Ahmetova, 2014 – *Ahmetova G.M.* Istoriya trgovli v Kazahstane v kontse XIX- nachale XX vv. [History of Trade in Kazakhstan at the End of the 19th-Beginning of the 20th Centuries] Sarabryuken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 176 p. [in Russian]
- Aleksenko, 1981 – *Alekseenko N.V.* Naselenie dorevolutsionnogo Kazahstana (Chislennost, razmeschenie, sostav, 1870–1914 gg.) [Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan (Size, Distribution, Composition, 1870–1914)]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 110 p. [in Russian]
- Aljanova, 2002 – *Aljanova E.E.* Melkotovarnoe proizvodstvo v Yujnom Kazahstane vo vtoroy polovine XIX – nachale XX v. (po materialam kustarno-remeslennogo hozyaystva Syir-Darinskoy oblasti) [Small-Scale Production in Southern Kazakhstan in the Second Half of the XIX – Early XX Century (Based on the Materials of Cottage and Handicraft Economy of the Syr-Darya Region)]: Diss... kand. istor. nauk. Almatyi, 2002. 141 p. [in Russian]
- Alzhapparova, 2023 – *Alzhapparova B.K.* Istoriografiya i istochnikovedenie istorii Kazahstana (XVIII–XX veka). [Historiography and Source Studies of the History of Kazakhstan (XVIII–XX centuries)]. Almaty: Epigraf, 2023. 156 p. [in Russian]
- Apollova, 1976 – *Apollova N.G.* Hozyaystvennoe osvoenie Priirtyishya v kontse XVI- I polovine XIX veka [Economic Development of the Irtysh Region in the Late XVI – First Half of the XIX Century]. M.: Nauka, 1976. 371 p. [in Russian]
- Asylbekov, 1974 – *Asylbekov M.H.* Formirovanie i razvitie kadrov jeleznodorojnikov Kazahstana (1917–1970 gg.) [Formation and Development of Railway Personnel in Kazakhstan (1917–1970)]: Avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk. Alma-Ata: b. i., 1974. 46 p. [in Russian]
- Atantayeva, Sairanbekova, Karimov, 2024 – *Atantayeva B., Sairanbekova U., Karimov M.* Historical analysis of entrepreneurial activity in the second half of the 19th to the early 20th century (using the example of Eastern Kazakhstan). *Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University*. 2024. No. 2 (147). Pp. 33–56.
- Basin, Litvinova, 1982 – *Basin V. YA Litvinova T.K.* Razvitie russko-kazahskikh torгово-ekonomicheskikh svyazey v nachale XX veka [Development of Russian-Kazakh Trade and Economic Relations in the Early XX Century]. *Vestnik AN KazSSR*, 1982 № 3. Pp. 49–56 [in Russian]
- Bekmahanov, 1957 – *Bekmahanov E.B.* Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. [The Incorporation of Kazakhstan into Russia]. M., 1957. 298 p. [in Russian]
- Bisembaeva, 2025 – *Bisembaeva L.* Tauar-aqsha qatynastary jaǵdayyndaǵı Zhetisu qazaqtary (XIX ǵasyrdyń II zhartysy – XX ǵasyrdyń basy) [The Zhetysu Kazakhs in the Context of Commodity-Money Relations (Second Half of the XIX Century – Early XX Century)]. *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2025. № 4. Pp. 100–109. [in Kazakh]
- Campbell, 2017 – *Campbell Ian.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell University Press, 2017. 312 p.
- Djanieva, 2007 – *Djanieva R.M.* Sotsialno-ekonomicheskoe i kulturnoe razvitie uezdnykh gorodov Stepnogo kraia v kontse XIX – nachale XX vv. [Socio-Economic and Cultural Development of the District Towns of the Steppe Region in the Late XIX – Early XX Centuries] Diss...kand.istor.nauk. Omsk, 2007. 153p. [in Russian]
- Dulatova, 1984 – *Dulatova D.I.* Istoriografiya dorevolutsionnogo Kazahstana (1861–1917 gg.) [Historiography of Pre-Revolutionary Kazakhstan (1861–1917)]. Alma-Ata: Nauka, 1984. 272 p. [in Russian]
- Erofeeva, 1990 – *Erofeeva I. V.* Harakter trgovli i formirovanie kupecheskogo sosloviya v gorodakh Severo-vostochnogo Kazahstana XIX veka [The Nature of Trade and the Formation of the Merchant Estate in the Cities of Northeastern Kazakhstan in the 19th Century]. *Obmennyye operatsii v gorodakh Sibiri perioda feodalizma* [Exchange Operations in Siberian Cities during the Feudal Period]. Novosibirsk, 1990. Pp. 114–132. [in Russian]
- Esengalieva, 1961 – *Esengalieva G.* O razvitiy promyshlennosti po pererabotke selskohozyaystvennykh produktov v Semipalatinskoy oblasti v k. XIX – n. XX vv. [On the Development of Industry for Processing Agricultural Products in the Semipalatinsk Region at the Turn of the 19th–20th Centuries]. *Voprosy istorii Kazahstana v XIX – n. XX vv.* [Questions of the History of Kazakhstan in the 19th–20th Centuries]. Alma-Ata, 1961. Pp. 88–124 [in Russian]
- Fridman, 1974 – *Fridman Ts.L.* Banki i kredit v dorevolutsionnom Kazahstane [Banks and Credit in Pre-Revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata, 1974. 140 p. [in Russian]
- Galiev, 2003 – *Galiev V.V.* Kazahstan v sisteme rossiysko-kitayskikh torгово-ekonomicheskikh otnosheniy v Sintszyane: (konets XIX – nach. XX v.) [Kazakhstan in the System of Russian-Chinese Trade and Economic Relations in Xinjiang (Late XIX – Early XX Century)]. Almatyi: In-t istorii i etnologii im. Ch. Ch. Valihanova, 2003. 189 p. [in Russian]
- Galuzo, 1929 – *Galuzo P.G.* Turkestan – koloniya [Turkestan – a Colony]. M., 1929. 143 p. [in Russian]
- Igibaev, 1995 – *Igibaev S.K.* Naselenie Semipalatinskoy oblasti kontsa XIX veka (Po dannym Pervoy Vseobschey perepisi naseleniya Rossiyskoy imperii) [Population of the Semipalatinsk Region at the End of the XIX Century (Based on the Data of the First General Census of the Russian Empire)]. *Sotsialno-polit. i demograf.aspektyi razvitiya*

- Kazakhstana [Social, Political, and Demographic Aspects of the Development of Kazakhstan]. Alma-Ata, 1995. Pp. 9–18. [in Russian]
- Igibaev, 2023 – *Igibaev S.K.* Istoriografiya istorii Kazakhstana. [Historiography of the History of Kazakhstan]. Almaty: Epigraf, 2023. 404 p. [in Russian]
- Igibaev, Igibaeva, 2002 – *Igibaev S.K., Igibaeva A.K.* Dannyye o chislennosti i sostave naseleniya Semirechenskoy oblasti v k. XIX veka [Data on the Population Size and Composition of the Semirechensk Region at the End of the XIX Century]. *Otan Tarihy*. 2002. № 2. Pp. 49–63. [in Russian]
- Jakupbekova, 1993 – *Jakupbekova D.* Torgovo-promyshlennoe predprinimatelstvo v Kazahstane vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vekov (Na materialah Uralskoy i Turgayskoy oblastey) [Commercial and Industrial Entrepreneurship in Kazakhstan in the Second Half of the 19th–Early 20th Centuries (Based on Materials from the Uralsk and Turgay Regions)]: Dis. ... kand. istor. nauk. Almaty, 1993. 160 p. [in Russian]
- Jones, Wadhwani, 2006 – *Jones G., Wadhwani R.* Entrepreneurship and Business History: Renewing the Research Agenda. Boston: Harvard Business School, 2006. 45 p.
- Junge, 1915 – *Junge R.* Das Problem der Europäisierung orientalischer Wirtschaft. Weimar: Kiepenheuer, 1915. 516 p.
- Kasyimbaev, 1990 – *Kasyimbaev J.K.* Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861–1917 gg.: (Sotsialno-ekonom. aspekt) [Cities of Eastern Kazakhstan in 1861–1917: Social and Economic Aspects]. Alma-Ata: Fyilyim, 1990. 184 p. [in Russian]
- Kasyimbaev, 1998 – *Kasyimbaev J.K.* Istoriya goroda Semipalatinska (1718–1917 gg.) [History of the City of Semipalatinsk (1718–1917)]. Almaty: BI. 1998. 274 p. [in Russian]
- Kasyimbaev, 1996 – *Kasyimbaev J.K.* Kazakhstan-Kitay: karavannaya trgovlya v XIX – nachale XX vv. [Kazakhstan – China: Caravan Trade in the XIX–Early XX Centuries]. Almaty: Olke, 1996. 206 p. [in Russian]
- Kozyibaev, 1990 – *Kozyibaev I.M.* Istoriografiya Kazakhstana: uroki istorii [Historiography of Kazakhstan: Lessons of History]. Alma-Ata: Rauan, 1990. 135 p. [in Russian]
- Kuanbay, 2021 – *Kuanbay O.B.* The colonial policy of the Russian empire in relation to the Kazakhs of the west siberian governorship in archival documents (II half of XIX c.). *Otan Tarihy*. 2021. No. 3 (95). Pp. 67–73.
- Leksis, 1914 – *Leksis V.* Torgovlya [Trade]. Riga: Nauka i jizn. 1914. 176 p. [in Russian]
- Litvinova, 1961 – *Litvinova T.K.* Razvitie trgovli v Kazahstane i proniknovenie tovarno-kapitalisticheskikh otnosheniy v hozyaystvo kazahov vo vtoroy polovine XIX – nach. XX vv. [Development of Trade in Kazakhstan and the Penetration of Commodity-Capitalist Relations into the Kazakh Economy in the Second Half of the 19th–Early 20th Centuries]: Avtoref. Dis. ... kand. ekonom. nauk. Alma-Ata. 1961. 20 p. [in Russian]
- Majitov, 1994 – *Majitov S.F.* Voprosy metodologii izucheniya haraktera kolonialnogo gosподstva Rossii v kontekste istorii Kazakhstana nachala XX veka [Issues of Methodology in Studying the Nature of Russia's Colonial Economy in the Context of Early 20th-Century Kazakh History]. Kazakhstan v nachale XX veka: metodologiya, istoriografiya, istochnikovedenie [Kazakhstan at the Beginning of the 20th Century: Methodology, Historiography, Source Studies]. Sbornik statey [Collection of Articles]. Almaty: TUDAP, 1994. Pp. 62–73. [in Russian]
- Mamyitova, 2014 – *Mamyitova S.N.* Istoriya predprinimatelstva v Kazahstane vo vtoroy polovine 19-nachale 20 vekov [History of Entrepreneurship in Kazakhstan in the Second Half of the XIX–Early XX Century]. Almaty: Evero. 2014. 324 p. [in Russian]
- Matley, 2012 – *Matley I.* Central Asia XII. Economy in the XIX–XX Centuries // *Encyclopædia Iranica*. V/2. Pp. 221–223. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-xii>
- Morrison, 2021 – *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 641 p.
- Mukhatova, 2016 – *Mukhatova O.* Kazakhstan tarikhynyñ tarikhnamasy [The Historiography of the History of Kazakhstan]. Almaty: Qazaquniversiteti, 2016. 402 p. [in Russian]
- Naumov, 1996 – *Naumov S.N.* Yarmarochnaya trgovlya v sisteme sotsialno-ekonomicheskikh otnosheniy na yuge Kazakhstana (vtoraya polovina XIX–nachalo XX vv. Istoricheskiy aspekt) [Fair Trade in the System of Socio-Economic Relations in Southern Kazakhstan (Second Half of the 19th – Early 20th Century): A Historical Perspective]: Dissertatsiya... kand. istor. nauk. Almaty, 1996. 172 p. [in Russian]
- Olcott, 1995 – *Olcott M.* The Kazakhs (2nd ed.). Stanford: Hoover Institution Press, 1995, 388 p.
- Otarbaeva, 1990 – *Otarbaeva B. Z.* Hlebnaya trgovlya Kazakhstana v sisteme hozyaystvennykh vzaimootnosheniy s Rossiei, konets XIX – nach. XX vv.: Na materialah severnogo i cevepo-vostochnogo Kazakhstana [Grain Trade in Kazakhstan within the System of Economic Relations with Russia, Late XIX–Early XX Centuries: Based on Materials from Northern and Northeastern Kazakhstan]: Diss. ... kand. Istor. Alma-Ata, 1990. 190 p. [in Russian]
- Pierce, 1960 – *Pierce R.* Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Los Angeles: University of California Press, 1960. 359 p.
- Qojaquly, Asqar, 2025 – *Qojaquly Ö., Asqar A.* XIX ğ. II jartysy men XX ğ. bas kezindegi Syrdariya oblysyndagy sawda men önerkäsiptiñ damuwy [Development of Trade and Industry in Syrdariya Region in the Second Half of the XIX Century and the Beginning of the XX Century]. *Otan Tarihy*. 2025. № 28 (3). Pp. 881–894.

Qojaquly, Asqar, 2025 – *Qojaquly Ö., Asqar A.* XIX g. II zhartysy men XX g. bas kezindegi Syrdariya oblysyndagy sauda men önerkäsiptin damuy [The Development of Trade and Industry in the Syrdarya Region in the Second Half of the XIX Century and Early XX Century]. *Otan Tarihy*. 2025. № 28 (3). Pp. 881–894. [in Kazakh]

Rojkova, 1949 – *Rojkova M.K.* Ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitelstva na Srednem Vostoke vo vtoroy polovine XIX veka i russkaya burjuaziya [Economic Policy of the Tsarist Government in the Middle East in the Second Half of the 19th Century and the Russian Bourgeoisie]. M.-L., 1949. 416 p. [in Russian]

Rustemova, Baymuratova, Orazbekova, 2020 – *Rustemova A., Baymuratova I., Orazbekova I.* History of commerce development abroad and in Kazakhstan. *Vestnik of Abai KazNPU*. 2020. No. 4 (67) Pp. 103–107.

Scherbik, 2007 – *Scherbik G.* Ust-Kamenogorskoe kupechestvo [The Merchant Class of Ust-Kamenogorsk]. Ust-Kamenogorsk, 2007. 420 p. [in Russian]

Shotanova, Uzhkenov, 2024 – *Shotanova G.A., Uzhkenov E.M.* Zapadnyy Kazakhstan v XIX veke: trgovlya kak instrument regionalnoy kolonizatsii [Western Kazakhstan in the 19th Century: Trade as a Tool of Regional Colonization]. *Otan Tarihy*. 2024. № 27 (3). Pp. 801–813 [in Russian]

Sundetov, 1968 – *Sundetov S.* Torgovlya v Kazahstane v nachale XX veka [Trade in Kazakhstan at the Beginning of the XX Century]. *Kazahstan v kanun Oktyabrya* [Kazakhstan on the Eve of October]. Alma-Ata: Nauka, 1968. Pp. 220–240. [in Russian]

Togjanov, 1934 – *Togjanov G.* Kazahskiy kolonialnyy aul [Kazakh Colonial Aul]. M., 1934. 120 p. [in Russian]

Tuleuova, 2012 – *Tuleuova B.T.* Adaptatsiya kazahskogo obshchestva Tsentralnogo Kazahstana k ryinochnym usloviyam vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vekov [Adaptation of Kazakh Society of Central Kazakhstan to Market Conditions in the Second Half of the XIX – Early XX Century]. Karaganda: TOO «Tengri Ltd», 2012. 193 p. [in Russian]

Vyatkin, 1937 – *Vyatkin M.P.* Ocherki istorii Kazahskoy SSR [Essays on the History of the Kazakh SSR]. M., 1937. 145 p. [in Russian]

Yermenbayeva, Nurbayev, Sultangazy, 2025 – *Yermenbayeva G., Nurbayev Zh., Sultangazy G.* The system of collecting taxes and fees in the orenburg region in the XIX century. *Steppe Panorama*. 2025. No. 10(3). Pp. 504–518.

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 29. Is. 1. Pp. 161–173
2026
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20.41

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_161-173

АҢЫЗ ЖӘНЕ ШЫНДЫҚ: ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВТІҢ ТҮЛҒАСЫНА ҚАТЫСТЫ ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мадина Анатольевна Ермаханова¹, Алмагүл Өмірзаққызы Абдразақова², Ботакөз Малдыбайқызы Айтуар³

¹ Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті
(А. Байтұрсынов көшесі, 050013 Алматы, Қазақстан Республикасы)
т.ғ.к., Әлеуметтану пәндері кафедрасының аға оқытушысы
<https://orcid.org/0009-0004-6923-841X> E-mail: madina.a@mail.ru

² Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Өйтеке би көшесі 29а, Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
П.ғ.м., Тарих және археология Білім Беру Бағдарламасы тарихының аға оқытушысы
<https://orcid.org/0000-0003-1793-7011> E-mail: abdrazakova.alma.71@mail.ru

³ МЭТА университеті (Төле би көш. 1096, 050012, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ә.ғ.к., Жалпы білім беру пәндері кафедрасының қауымдастырылған профессоры
<https://orcid.org/0000-0002-7155-9755/> E-mail: bota_zakira77@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ермаханова М.А., Абдразақова А.Ө., Айтуар Б.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада ХХ ғасырдың 20–30-жылдарындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілі Темірбек Жүргенов тұлғасының кеңестік, посткеңестік және қазіргі қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде сипатталуы мен тұлғатанулық ерекшеліктері талданады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Зерттеу барысында Т. Жүргеновтың саяси, мәдени-ағартушылық қызметінің әр кезеңде түрлі идеологиялық ұстанымдар тұрғысынан қалай интерпретацияланғандығы көрсетіледі. Кеңестік кезеңде оның қызметінің бұрмалануы мен идеологиялық мифологизациясының астарын, тәуелсіздік жылдарында тарихи әділеттілікті қалпына келтіру барысында жарыққа шыққан еңбектердегі тұлғатанулық зерттеулердің даму бағыттарын талдауға назар аударылған. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада деректанулық және тарихнамалық талдау әдістері қолданылып, Темірбек Жүргенов тұлғасының тарихи шынайы бейнесін қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Архив құжаттары мен мерзімді басылымдардың беттерінде жарияланған еңбектер өзара салыстырылған. *Нәтижелер.* Т. Жүргенов Кеңестік тоталитарлық өкіметтің құрбаны, саяси режимнің қарсыласы, өз ұлтының жанашыры екендігі мәлім. Ол сол заманның куәгері, оның қызметі мен еңбектерін зерттеу арқылы Кеңестік заманның ұстанған саясатын, жүргізген науқандарының кейбір тұстарын зерттеуде көмек беретіні сөзсіз. Сонымен қатар, бүгінгі таңға дейін жарияланған еңбектер саяси биліктің ұстанған идеологиялық тұжырымдамаларынан шыға алмай, оның тұлғалық келбеті мен қоғамдық

қызметі толық ашылмағандығы анықталды. *Қорытынды.* Бұл тақырып жаңа архивтік құжаттардың ашылуымен, тың мәліметтердің жарыққа шығуына байланысты болашақта да әлі көптеген зерттеулердің өзегі болатындығы сөзсіз.

Түйін сөздер: Темірбек Жүргенов, қазақ зиялылары, тарихнама, саяси репрессиялар, тарихи жады, миф.

Дәйексөз үшін: Ермаханова М.А., Абдразакова Ө.У., Айтуар Б.М. Аңыз және шындық: Темірбек Жүргеновтің тұлғасына қатысты тарихнамалық талдау // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 161–173.-бб. [қазақша.] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_161-173

МИФ И РЕАЛЬНОСТЬ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИЧНОСТИ ТЕМИРБЕКА ЖУРГЕНОВА

Мадина Анатольевна Ермаханова¹, Алмагуль Умурзаковна Абдразакова², Ботакоз Малдыбаевна Айтуар³

¹Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева
(ул. А. Байтұрсынова, 050013, Алматы, Республика Казахстан)
к.и.н., старший преподаватель кафедры социальных дисциплин
<https://orcid.org/0009-0004-6923-841X>, E-mail: madina.a@mail.ru

²Кызылординский университет имени КORKYT АТА
(ул. Айтеке би 29а, г. Кызылорда, Республика Казахстан)
м.п.н., старший преподаватель, ОП История и археология
<https://orcid.org/0000-0003-1793-7011> E-mail: abdrazakova.alma.71@mail.ru

³МЕТА университет (ул. Толе би 1096 050012 Алматы, Республика Казахстан)
к.с.н., ассоциированный профессор кафедры Общеобразовательных дисциплин
<https://orcid.org/0000-0002-7155-9755>, E-mail: bota_zakira77@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ермаханова М.А., Абдразакова А.У., Айтуар Б.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется репрезентация личности Темирбека Караулы Жүргенова, видного деятеля казахской интеллигенции 1920–1930-х годов, в советской, постсоветской и современной казахстанской историографии. *Цель и задачи.* Осветить некоторые особенности оценки его политической и культурно-просветительской деятельности в разные исторические периоды, механизмы мифологизации образа и процессы восстановления исторической справедливости. В исследовательской работе уделяется внимание анализу искажений и идеологической мифологизации его деятельности как в советский период, так и в персоналистических исследованиях за годы независимости. *Материалы и методы.* Широко использованы историографические, источниковедческие и сравнительно-аналитические методы, что позволяет воссоздать объективный образ данной исторической личности. Также были сопоставлены данные архивных документов с работами, опубликованными на страницах периодических изданий. *Результаты.* Известно, что Т. Жүргенов был жертвой советского тоталитарного режима, противником политического строя и патриотом своей нации. Он является свидетелем и очевидцем той эпохи, и изучение его деятельности и трудов, несомненно, способствует раскрытию некоторых аспектов проводимой политики и кампаний в советскую эпоху. Кроме того, было установлено, что большинство трудов, опубликованных в советское время, и некоторые работы, написанные в период независимости, не смогли отойти от идеологических концепций и марксистской трактовкой хода истории и не раскрывают в полной мере личностный облик и общественную деятельность Жүргенова. *Заключение.* Личность Жүргенова многогранна, поэтому, данная тема, безусловно, в будущем также станет основой для множества исследований в связи с открытием новых архивных документов и появлением ранее неизвестных данных.

Ключевые слова: Темирбек Жүргенов, казахская интеллигенция, историография, политические репрессии, историческая память, миф.

Для цитирования: Ермаханова М.А., Абдразакова А.У., Айтуар Б.М. Миф и реальность: историографический анализ личности Темірбека Жұргенова // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 161–173.-бб. [на каз.] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_161-173

MYTH AND REALITY: THE HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE PERSONALITY OF TEMIRBEK ZHURGENOV

Madina Anatolyevna Ermakhanova¹, Almagul Umurzakovna Abdrazakova², Botakoz Maldybaevna Aituar³

¹Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev (50A, Baytursynov St., Almaty 050013, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Social Disciplines
<https://orcid.org/0009-0004-6923-841X>. E-mail: madina.a@mail.ru

²Kyzylorda University named after Korkyt Ata (Aiteke Bi Street 29A, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Master of pedagogical sciences, Senior Lecturer, OP History and Archeology
<https://orcid.org/0000-0003-1793-7011>. E-mail: abdrazakova.alma.71@mail.ru

³META University (Tole Bi St. 109b, 050012 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of social sciences, Associate Professor of the Department of General Education Disciplines
<https://orcid.org/0000-0002-7155-9755>. E-mail: bota_zakira77@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Ermakhanova M.A., Abdrazakova A.U., Aituar B.A., 2026

Abstract. Introduction. The article analyzes the representation of the personality of Temirbek Karaula Zhurgenov, a prominent figure of the Kazakh intelligentsia of the 1920s and 1930s, in Soviet, post-Soviet and modern Kazakh historiography. *Purpose and objectives* are to highlight some features of the assessment of his political, cultural and educational activities, the mechanisms of mythologization of the image and the processes of restoring historical justice. The research paper focuses on the analysis of distortions and ideological mythologization of his activities both during the Soviet period and in personalistic studies during the years of independence. *Materials and methods.* Historiographical, source-based, and comparative analytical methods are widely used, which makes it possible to recreate an objective image of this historical figure. The data from archival documents were also compared with the works published in periodicals. *Results.* It is known that T. Zhurgenov was a victim of the Soviet totalitarian regime, an opponent of the political system and a patriot of his nation. He is an eyewitness of that era, and the study of his activities and writings undoubtedly contributes to the disclosure of some aspects of the policies and campaigns in the Soviet era. In addition, it was found that most of the works published during the Soviet era and some works written after 1991 could not deviate from ideological concepts and Marxist interpretation of the course of history, and did not fully reveal the personal appearance and social activities of Zhurgenov. *Conclusion.* Zhurgenov's personality is multifaceted, therefore, this topic will certainly also become the basis for many studies in the future in connection with the discovery of new archival documents and the appearance of previously unknown data.

Key words: Temirbek Zhurgenov, Kazakh intelligentsia, historiography, political repression, historical memory, myth.

For citation: Ermakhanova M.A., Abdrazakova A.U., Aituar B.A. Myth and reality: the historiographical analysis of the personality of Temirbek Zhurgenov // Otan tarihy. 2026. Vol 29. № 1. Pp. 161–173. [In Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_161-173

Кіріспе. Темірбек Қараұлы Жұргенов ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси және мәдени өмірі тарихында ерекше орын алған. Оның қызметі ұлттық интеллигенцияның қалыптасуын, білім беру мен мәдени институттардың дамуын, ағартушылық бастамалардың енгізілуін және кеңестік жүйе шеңберінде қазақ ұлттық бірегейлігін қолдауды қамтыды. Жұргенов дәстүрлі мәдени тәжірибелерді жаңа білім беру бағдарламалары мен мәдени

жобаларға ықпалдастыруға айрықша көңіл бөле отырып, тарихи және ұлттық мұраны сақтауға ықпал еткен болатын.

Жүргенов 1898 жылы қызметкер отбасында дүниеге келді. Семей қаласында бастауыш және орта білім алып, жастайынан педагогикалық және мәдени қызметке қызығушылық танытты. 1920 жылдары ол қазақ өлкесінде білім мен өнерді қолдайтын инфрақұрылым қалыптастыру мақсатында мектептер, кітапханалар мен театр үйірмелерін ұйымдастыруға белсене қатысты. Оқулықтар жазуға, музыкалық ансамбльдер құруға, ұлттық әдебиетті қолдауға, Қазақстанның мәдениеті мен тарихы жөнінде мақалалар жариялауға атсалысты [Шахаев, Орынбекова, 2023: 66].

Саяси салада Жүргенов кеңестік басқару органдарында, соның ішінде білім беру және мәдениет жөніндегі комитеттерде басшылық қызметтер атқарды. Оның қызметі партиялық тәртіп талаптары мен ұлттық мәдениетті дамыту қажеттілігі арасындағы тепе-теңдікті сақтай білуімен ерекшеленді, бұл репрессия жағдайындағы қазақ интеллигенциясының күрделі ахуалын көрсетеді.

Жүргенов тұлғасының әлі күнге дейін қарама-қайшы интерпретациялардың нысаны болып қалуы – бұл тақырыптың әлі күнге шейін зерттеушілер арасында талас бар екендігінің, бір тоқтамға келмегендігінің айғағы. Кеңестік тарихнамада оның қызметі көбіне елеусіз қалдырылып немесе теріс қырынан көрсетіліп, ұлттық мәдениет пен білім берудегі рөлі туралы тұрақты аңыздардың туындауына ықпал етті. Посткеңестік кезеңде оның қызметін қаһармандық сипатта асыра дәріптеу үрдісі байқалды, бұл да әрдайым қатаң ғылыми өлшемдерге сәйкес келе бермеді. Қазіргі зерттеулер жүйелі тәсілді, архивтік дереккөздерді пайдалануды және сыни талдауды талап етеді, бұл Жүргеновтің өмірі мен қызметін зерделеуді Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастыру және мәдени дамуын түсіну үшін өзекті етеді.

Мақсаты. Осы зерттеудің мақсаты – Темірбек Қараұлы Жүргенов тұлғасының кеңестік, посткеңестік және қазіргі қазақстандық тарихнамадағы репрезентациясын кешенді түрде талдау. Кеңестік кезеңдегі оның бейнесінің аңыздану тетіктерін және тәуелсіздік жылдарында тарихи әділеттілікті объективті түрде қалпына келтіру үдерістерін анықтауға ерекше назар аударылады. Зерттеу архивтік материалдарды, әр дәуірдегі жарияланымдарды және заманауи ғылыми еңбектерді жүйелі түрде салыстыру арқылы Жүргеновтің Қазақстан тарихындағы рөлі туралы тұтас әрі дәйекті түсінік қалыптастыруға бағытталған. Аталмыш мақалада зерттеу объектісі ретінде Темірбек Қараұлы Жүргеновтің тарихи тұлғасы және оның білім беру, мәдениет пен ағартушылық саласындағы қызметі алынды. Оның кеңестік, посткеңестік және қазіргі кезеңдерді қамтитын отандық әдебиеттердегі Жүргенов бейнесінің қалыптасуы мен өзгеріске ұшырау үрдістері басты назарға алынған.

Талқылау. Кеңестік тарихнамада Жүргеновтің қызметі қатаң идеологиялық тұрғыда қарастырылған. Оның есімі көбіне «ұлтшыл-ауытқушылықпен» күрес және саяси репрессиялар контекстінде ғана аталды. Бұл тарихи бейненің елеулі түрде бұрмалануына және білім беру мен мәдениет саласындағы жетістіктерінің көлеңкеде қалуына алып келді. 1990 жылдардан басталатын ерте посткеңестік кезең репрессияға ұшыраған қайраткерлерді ақтауға бағытталған жарияланымдармен сипатталады. Бұл кезеңдегі еңбектер публицистикалық сипатта болып, Жүргеновтің құрбандығы мен тағдыр трагедиясына басымдық бере отырып, оны идеалдандырылған бейнеде көрсетуге бейім болды [Қойшыбаев, 2016].

Қазіргі қазақстандық зерттеушілер М. Қойгелдиев ұсынған еркіндік, ұлттық методология тұрғысында еңбектер жазып, жүйелі және сыни талдау әдіс-тәсілдеріне ден қоюда. Зерттеушілер бұрын жабық болған архивтік құжаттарды, әр дәуірдегі жарияланымдарды белсенді пайдалануда. Мұндай тәсіл Жүргеновті саяси қысым мен шектеулер жағдайында әрекет еткен күрделі тарихи субъект ретінде қарастыруға және ұлттық мәдениет пен ағартушылықты дамытудағы рөлі туралы неғұрлым объективті түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде 1990 жылдардан бастап репрессияға ұшыраған ұлт зиялыларының есімін ұлықтау үрдісі басталып, бүгінгі таңда ол ірі гранттық жобалар, фундаменталды зерттеулер, көптомдық құжаттық жинақтардың дайындалуымен жалғасын табуда. Осы орайда Б. Қойшыбаевтың алғашқылардың бірі болып жазықсыз жапа шеккен құрбандар мәселесін көтеріп, Т. Жүргеновтың өмірі мен қызметіне қатысты бір тарау арнаған [Қойшыбаев, 1990]. Кейін де автордың ізденістері арқасында көптеген құнды еңбектер жарыққа шыққан. Ғ. Әнес бастаған топ Жүргеновтың таңдамалы еңбектерін жинап шығарса [Таңдамалы, 2001]. С. Қирабаевтың басшылығымен зерттеулер, естеліктер жинағы шыққан [Темірбек Жүргенов, 2018]. Ә. Жалдыбаев өз еңбегінде тарихи тұлғаның мемлекеттік қызметіне баса назар аударып, оны асқан дарынды, жасампаз тұлға деп бағаласа [Жалдыбаев, 2016], Б.С. Иманғалиев өз зерттеулерінде барлық қырынан ашуға тырысқан [Иманғалиев Б.С., 2013].

Өмірбаяны және педагогикалық қызметі. Темірбек Қараұлы Жүргенов 1898 жылы Семей қаласында қызметкер отбасында дүниеге келген. Бастауыш және орта білім алғаннан кейін ол ерте жастан педагогикаға және мәдени-ағартушылық қызметке қызығушылық танытты. Жастайынан Жүргенов жергілікті білім беру мекемелерімен ынтымақтастық орнатып, балалар мен жасөспірімдерге арналған үйірмелер ұйымдастырды, қазақ халқының мәдениеті мен тарихы жөніндегі білімнің таралуына ықпал етті. 1920-жылдары Жүргенов Қазақстан аумағында мектептер, кітапханалар мен театр үйірмелерінің желісін құру ісіне белсене араласты. Ол оқу-әдістемелік материалдарды даярлауға, музыкалық ансамбльдер ұйымдастыруға, ұлттық әдебиетті шығаруға, елдің мәдениеті мен тарихы туралы мақалалар жариялауға қатысты. Ол дәстүрлі мәдени тәжірибелерді білім беру бағдарламаларына енгізуге ерекше мән берді, бұл ұлттық мұраны сақтауға және оны кеңестік білім беру жүйесінің жаңа жағдайларына бейімдеуге мүмкіндік берді [Сарсембин, 2018].

Жүргеновтің педагогикалық қызметі тарих, әдебиет және музыка пәндері бойынша оқулықтар мен әдістемелік құралдар әзірлеуді қамтыды. Оның еңбектері бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыруға және педагогтердің кәсіби деңгейін арттыруға ықпал етті, бұл білім беру жүйесі жедел өзгеріп отырған жағдайда аса маңызды болды. Ол дәстүрлі және жаңашыл оқыту әдістерін пайдалана отырып, жастармен жұмыс істей алатын кадрларды даярлауға ерекше көңіл бөлді.

Жүргенов музыкалық және театрлық білім беру саласында да белсенді қызмет атқарды. Ол ұлттық ансамбльдер мен театр ұжымдарының құрылуына ықпал етіп, ұлттық композиторлар мен әртістерді қолдады, осылайша мәдени бірегейліктің дамуына үлес қосты. Бұл бастамалар ұлттық интеллигенцияны қалыптастыруға және ұлттық мұраға деген тиесілілік сезімін тәрбиелеуге бағытталған Қазақстанның мәдени саясатының маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

Саяси қызметі және мәдени саясат. Темірбек Жүргеновтің саяси қызметі оның педагогикалық және мәдени жұмыспен тығыз байланысты болды. 1920–1930-жылдары ол білім беру және мәдениет саласындағы комитеттерде басшылық қызметтер атқарып, Қазақстан аумағында ұлттық білім беру мен мәдени саясатты дамыту стратегияларын әзірлеуге қатысты. Оның негізгі міндеттеріне мектептердің, кітапханалардың, театрлардың, музыкалық және көркемөнер ұжымдарының жұмысын үйлестіру, сондай-ақ педагогтер мен мәдениет қызметкерлеріне арналған әдістемелік ұсынымдар дайындау кірді.

Жүргенов партиялық тәртіп талаптарын қазақтың мәдени дәстүрін сақтау және дамыту қажеттілігімен шебер ұштастыра білді. Ол кеңестік органдар тарапынан қатаң бақылау жағдайында әрекет етті, бұл ұлттық дамуға бағытталған бастамаларға белгілі бір шектеулер қойды. Соған қарамастан, Жүргенов ымыралы шешімдер тауып, ұлттық бірегейліктің қалыптасуына ықпал еткен білім беру және мәдени жобаларды іске асыра алды [Сарсембин, 2018: 77].

Жүргенов қызметінің негізгі бағыттарының бірі театрлық және музыкалық ұжымдарды ұйымдастыру болды. Ол ұлттық әдебиеттің жариялануын, әртістер мен композиторларды даярлауды ынталандырып, ұжымдардың ел өңірлерін аралап гастрольдік сапарлар жасауын ұйымдастырды. Бұл мәдени мұраны жаңа білім беру және мәдени жүйеге енгізуге, дәстүрлер сабақтастығы мен жаңғырту үдерістерін қамтамасыз ете отырып, ұлттық мәдени ортаны қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Жүргеновтің саяси қызметі ұлттық білім беру бағдарламаларын әзірлеуге қатысуды да қамтыды. Ол мектептер мен мәдени мекемелерге кадрлар даярлауға бағытталған бағдарламаларды жасап, мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсынымдар әзірледі, оқу материалдарының дайындалуын қамтамасыз етті. Бұл білім беру үдерісін біріздендіруге және педагогикалық даярлық деңгейін арттыруға ықпал етті. Оның қызметінің маңызды ерекшелігі партиялық органдар тарапынан үздіксіз қысым жағдайында әрекет ете білуі болды. Жүргенов кеңестік идеология талаптары мен ұлттық мүдделер арасындағы тепе-теңдікті сақтауға ұмтылды, бұл оның қызметін күрделі әрі сонымен қатар қазақ бірегейлігін сақтауда нәтижелі етті [Узакбаева, Садыкова, 2009: 141].

Кеңестік тарихнамада Жүргеновтің саяси және мәдени қызметін көбіне елемей немесе оны теріс қырынан көрсетті, «ұлтшыл-ауытқушылық» туралы айыптаулармен ғана шектелді. Мұндай үнсіздік оның ұлттық мәдениетті дамытуға қосқан нақты үлесін көрсетпейтін мифологизацияланған тұлғалық бейненің қалыптасуына әкелді. КСРО ыдырап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Жүргеновтің рөлін қайта пайымдау үдерісі басталды. 1990-жылдары оның мәдени және білім беру қызметіне, сондай-ақ мәжбүрлі түрде барған саяси ымыраларына арналған жарияланымдар жарық көрді. Бұл зерттеулер Жүргеновтің ұлттық интеллигенцияны қалыптастырудағы және білім беру жүйесін қалпына келтірудегі стратегиялық рөлін айқындады.

Жүргеновтың тарихи тұлғасына қатысты тарихнамалық талдау жүргізу барысында оның бейнесінің тарихи және саяси билік жүйесіне байланысты елеулі өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді. Оның тұлғасы мен қызметі кеңестік кезеңде, ерте посткеңестік кезеңде және қазіргі қазақстандық зерттеулерде әрқалай бағаланды.

Кеңестік кезеңде Жүргенов көбіне «ұлтшыл-ауытқушы» ретінде ғана аталып, оның білім беру мен мәдениет саласындағы нақты жетістіктері ресми ғылыми дискурстан тыс қалды. Мұндай көзқарас оның саяси ұстанымы мен мәдени қызметі жөнінде орнықты мифтердің қалыптасуына ықпал еткен ақпараттық вакуум туғызды. Ерте посткеңестік кезең репрессияға ұшыраған қайраткерлерді ақтауға бағытталған жарияланымдардың пайда болуымен сипатталады. Бұл еңбектерде Жүргенов жиі идеалдандырылып, оның трагедиялық тағдыры мен саяси қуғын-сүргін құрбаны ретіндегі бейнесіне басымдық берілді, ал қызметіне жасалған талдау негізінен публицистикалық сипатта болды. Соған қарамастан, мұндай зерттеулер тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мен ұлттық жадты қалыптастыруда маңызды рөл атқарды [Қойшыбаев, 2016].

Қазіргі қазақстандық историография жүйелі және сыни тәсілді қолданады. Зерттеушілер архивтік дереккөздерді, бұрын жабық болған құжаттар мен материалдарды кеңінен пайдаланып, Жүргеновті тұрақты саяси қысым жағдайында әрекет еткен күрделі тарихи субъект ретінде қарастырады. Мұндай тәсіл оның қазақ мәдениетін, білім беру жүйесін және ағартушылық бастамаларды дамытуға қосқан үлесін неғұрлым объективті түсінуге мүмкіндік береді. Жүргенов бейнесінің мифологизациялану факторларын талдауға ерекше назар аударылады. Тұрақты мифтер бір жағынан кеңестік кезеңде оның жетістіктерінің еленбеуінен, екінші жағынан посткеңестік кезеңдегі идеалдандырылған нарративтерден туындады. Архивтік материалдарды сыни тұрғыдан интерпретациялау және әр дәуірдегі ғылыми зерттеулерді салыстыру оның қызметі мен қазақ тарихындағы маңызы туралы объективті пайымға жақындауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қазіргі зерттеулер Жүргеновтің педагогикалық және мәдени қызметін ұлттық модернизацияның негізгі элементі ретінде айқындайды. 1920-жылдары ол халық ағарту жүйесін құруға қатысып, қазақ жастарына арналған мектептер мен білім беру үйірмелерін ашты, дәстүрлі мәдени элементтерді оқу бағдарламаларына енгізді. Бұл кеңестік модернизация жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтауға ықпал етті.

Тарихи дереккөздерді талдау нәтижесінде Жүргеновтың театр, музыка және әдебиет салаларындағы қызметінің ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға стратегиялық бағытталғанын аңғаруға болады. Музыкалық ансамбльдер мен театр труппаларын ұйымдастыру, ұлттық әдебиетті жариялауды қолдау, әртістер мен композиторларды даярлау Қазақстанның мәдени ортасын жүйелі түрде дамытуға жағдай жасады. Қазіргі зерттеулер Жүргеновтің партиялық органдар талаптары мен ұлттық мүдделер арасында шебер маневр жасай білгенін де атап өтеді. Мұндай тәсіл оның икемділігін, күрделі саяси жағдайларда әрекет ете отырып, қазақ интеллигенциясы мен білім беру жүйесінің әлеуетін сақтай алғанын көрсетеді.

Тарихнамалық талдау Жүргенов тұлғасын зерттеудегі негізгі бағыттарды айқындайды:

- кеңестік кезең – жетістіктерді елемей, идеологиялық бояуы бар пікірлер;
- ерте посткеңестік кезең – ақтау мен қаһармандық сипатта көрсетуге басымдық, эмоциялық-публицистикалық тәсіл;
- қазіргі қазақстандық тарихнама – талдамалық қатаңдық, архивтік дереккөздерді пайдалану, Жүргеновтің мәдениеттегі, білім берудегі және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін жүйелі бағалау.

Мұндай талдау Жүргеновтің тарихи тұлғасы туралы объективті көрініс қалыптастыруға және тарихи интерпретациялардың трансформациясы әр кезеңдегі саяси және идеологиялық жағдайлармен қалай байланысқанын түсінуге мүмкіндік береді.

Педагогикалық қызметі және білім беру бастамалары. Темірбек Қараұлы Жүргенов 1920-1930-жылдары Қазақстандағы білім беру жүйесін қалыптастыруда шешуші рөл атқарды, бұл оның педагогикалық қызметінің негізгі қыры болды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қазақ жеріндегі білім беру жүйесі бастапқы деңгейде қалып, сауатсыздықтың жоғары деңгейімен, тұрақты мектеп желісінің жоқтығымен және педагог кадрлардың тапшылығымен сипатталды. Жүргенов осы жағдайды өзгертіп, халық арасында білімді кеңінен таратуға жағдай жасауды мақсат етті. Ол сауатсыздықты жою, мектептердің бірыңғай құрылымын енгізу және оқытудың әр деңгейіне арналған білікті мұғалімдер даярлау бағытында белсенді жұмыс жүргізді, бұл қоғам дамуы мен

мемлекеттің мәдени негізін нығайтуда маңызды қадам болды [«20–50 жылдардағы Қазақстандағы...», 2023: 105].

1933 жылы Қазақ АКСР-інің Халық ағарту комиссары болып тағайындалғаннан кейін, Жүргенов сауатсыздықты жою және мектеп жүйесін қайта ұйымдастыру туралы қаулының қабылдануына бастамашы болды. Бұл білім беру мекемелерін бастауыш, толық емес орта және орта мектептерге бөлу мен нақты оқу бағдарламаларын бекітуді қамтыды. Реформалардың маңызды нәтижелерінің бірі көптеген оқу орындарының ашылуы болды: Алматы қаласының өзінде бірнеше жыл ішінде 18 орта мектеп құрылып, олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін жұмыс істеп келеді. Бұл шаралар қазақстандық жастардың білім деңгейін едәуір арттырып, жүйелі білім алуға мүмкіндіктерді кеңейтті.

Жоғары білімге қолжетімділікті кеңейту Жүргенов қызметінің ерекше маңызды бағыты болды. Ол педагогтерді, мәдениет мамандарын, инженерлерді және республика дамуына қажетті өзге де кәсіби кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындары мен мамандандырылған оқу мекемелерін құруды белсенді түрде қолдады. Оның басшылығымен Қазақ мемлекеттік университеті (кейін - ҚазҰУ), политехникалық институт (қазіргі Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ), педагогикалық және медициналық жоғары оқу орындары ашылып, Қазақстанның қазіргі жоғары мектебінің іргетасын қалады. Бұл университеттер уақыт талаптарына жауап бере алатын және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қосатын элитаны даярлау орталықтарына айналды.

Жүргенов қызметі тек әкімшілік басқарумен шектелмеді. Ол ана тілінде білім беруді қолдады, бұл қазақ халқының мәдени өзіндік болмысын сақтауға ықпал етті. Ресми және білім беру кеңістігінде орыс тілі үстемдік еткен жағдайда ұлттық тілдік бірегейлікке басымдық беру маңызды жетістік болды. Бұл саясат қазақ тілінің білім беру жүйесінде орнықты дамуына негіз қалап, студенттер мен педагогтер арасында ұлттық сана-сезімді нығайтты.

Жүргеновтің жұмысы педагогтердің кәсіби деңгейін арттыруды да қамтыды. Ол әдістемелік құралдар, оқулықтар мен оқу бағдарламаларын әзірлеуді қолдап, білімнің теориялық және практикалық қырларын ұштастыруға мән берді. Бұл материалдар бірыңғай білім беру стандарттарын қамтамасыз етіп, мектептер мен жоғары оқу орындарының жедел кеңейген жағдайында оқу үдерісін жүйелеуге көмектесті. Нәтижесінде даярланған педагогтер республиканың шалғай өңірлерінде де білім беру бағдарламаларын тиімді жүзеге асыра алды, бұл халықтың жалпы сауаттылығы мен мәдени деңгейінің артуына ықпал етті [СОМА, 12-к., 2-т., 45-іс].

Мемлекеттік комиссиялар аясындағы жұмыстан бөлек, Жүргеновтің педагогикалық қызметі қоғамдық бастамалар арқылы да қолдау тапты. Өртүрлі жоғары оқу орындары мен оқу ұжымдарында оның әдістері мен идеяларына арналған іс-шаралар өткізілді. Педагогика және тарих факультеттерінде Жүргеновтің шығармашылығы мен педагогикалық мұрасына арналған апталықтар, дөңгелек үстелдер мен фестивальдер ұйымдастырылып, педагогикалық дәстүрді нығайтуға және ұлттық білім беру мәселелеріне ғылыми қызығушылықты арттыруға ықпал етті.

Жүргеновтің тағы бір маңызды жетістігі білім мен мәдениет арасындағы байланысты күшейту болды. Ол білім беруді кең ауқымды ағартушылық міндеттің бір бөлігі ретінде қарастырып, мектептер мен жоғары оқу орындарын мәдени өмірдің орталықтарына айналдыруды көздеді. Театрларды, музыкалық мектептерді, көркем студияларды және өзге де оқу-мәдени мекемелерді қолдау жаңа шығармашылық интеллигенция буынын қалыптастыруға жағдай жасады. Бұл буын мәдени дәстүрлерді заманауи білім беру үдерісіне ықпалдастыра алды. Осылайша, білім мен мәдениет өзара ықпалдаса отырып, орнықты интеллектуалдық ортаның қалыптасуына негіз қалады.

Осылайша, Темірбек Жүргеновтің педагогикалық қызметі мектептер мен университеттер құрудан бастап, білім беру бағдарламаларын қалыптастыруға, кадрлар даярлауға және мәдени дәстүрлерді оқу үдерісіне енгізуге дейінгі кең ауқымды бастамаларды қамтыды. Оның реформалары Қазақстанның білім беру жүйесін түбегейлі трансформациялауда шешуші рөл атқарып, елдің ғылымын, өнерін және ұлттық бірегейлігін одан әрі дамытуға берік негіз қалады.

Жүргеновтің мәдени қызметі. Жүргенов мәдени тәрбиені білім беру үдерісінің ажырамас бөлігі деп санады және 1920–1930 жылдары ұлттық мәдениетті дамыту ісіне белсене атсалысты. Оның қызметі театр труппаларын, музыкалық ансамбльдерді, әдеби үйірмелер мен көркемөнер шеберханаларын ұйымдастыруды қамтыды. Негізгі мақсат – ұлттық мәдениетті халықтың күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналдыру және оны жаңа ұрпақты тәрбиелеудің құралы ретінде пайдалану болды.

1925 жылы оның тікелей қатысуымен республиканың ірі қалаларында бірнеше драмалық үйірмелер құрылды. Бұл үйірмелер қазақ тілінде спектакльдер қоюмен қатар, жастар арасында

актерлік шеберлікті дамытуға, студенттерді әлемдік классикалық және заманауи драматургиямен таныстыруға, сахналық өнердің бастапқы дағдыларын қалыптастыруға ықпал етті. Үйірмелер қызметі ұлттық бірегейлікті тәрбиелеуге және дәстүрлі мәдени формаларды заманауи мәдени шындыққа бейімдеуге бағытталды [ҚР ОМА, 125-к., 3-т., 98-іс].

Музыкалық білім беру де Жүргенов қызметінің негізгі бағыттарының бірі болды. Ол фольклорлық ансамбльдер, оркестрлер және ұлттық музыка бойынша оқу бағдарламаларын құруға қолдау көрсетті. Маңызды жетістіктердің бірі – қазақтың халық аспаптарын мектептер мен жоғары оқу орындарының музыкалық бағдарламаларына енгізу болды. Бұл музыкалық дәстүрлерді сақтауға және оларды академиялық тұрғыда дамытуға мүмкіндік берді. Оның басшылығымен ашылған музыкалық мектептер ұлттық және батыстық музыкалық тәжірибелерді қатар оқыта алатын білікті педагогтерді даярлады.

Жүргенов әдеби дамуға да ерекше назар аударды. Оның қамқорлығымен әдеби студиялар мен үйірмелер ашылып, онда жастар қазақ және шетел авторларының шығармаларымен танысты. Бұл үйірмелер оқу-әдістемелік материалдар дайындаумен және ғылыми-көпшілік мақалалар жариялаумен айналысып, студенттердің сыни ойлау қабілетін қалыптастыруға және ұлттық әдебиеттің дамуын ынталандыруға ықпал етті. Сонымен қатар ол кітапханалар мен оқу залдарын ашуды қолдап, кең оқырман қауымға кітаптар мен мерзімді басылымдарға қолжетімділікті қамтамасыз етті.

Жүргеновтің мәдени қызметінің маңызды бөлігі аймақтық театр труппаларымен өзара әрекеттесу болды. Ол әртүрлі облыстардағы труппалар арасында гастрольдер мен тәжірибе алмасуды ұйымдастыруды бастап, мәдени тәжірибелердің таралуына және актерлік құрамның кәсібиленуіне ықпал етті. Театр қойылымдары ұлттық тақырыптармен қатар әлемдік әдебиет туындыларын да қамтыды, бұл мәдени үдерісте дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесуіне мүмкіндік берді.

Жүргенов бейнелеу өнерін де белсенді қолдап, көркемөнер шеберханалары мен ұлттық шығармашылық көрмелерін ұйымдастыруды ынталандырды. Бұл шеберханаларда жастар кескіндеме, графика және сәндік-қолданбалы өнер техникаларын меңгеріп, дәстүрлі формаларды сақтауға және оларды заманауи мәдени контекстке бейімдеуге мүмкіндік алды. Сонымен қатар шеберханалар суретшілерді, педагогтер мен студенттерді біріктіретін мәдени орталық қызметін атқарды.

Жүргеновтің мәдени қызметінің ерекшелігі – білім беру мен ағартушылықты көркем бастамалармен ұштастыруы болды. Ол мектеп пен жоғары оқу орнын тек білім беретін орын емес, мәдени дамудың орталығы ретінде қарастырды. Театрларды, музыкалық мектептерді және көркем студияларды қолдау дәстүрлерді заманауи білім беру жүйесіне енгізуге және зияткерлік әрі мәдени тұрғыдан дамыған ұрпақты қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Осылайша, Жүргеновтің мәдени қызметі оның педагогикалық жұмысының логикалық жалғасы болып табылады. Бұл қызмет ұлттық бірегейлікті сақтауға, жастардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және мәдени мұраны заманауи білім беру мен әлеуметтік ортаға интеграциялауға бағытталған кең ауқымды жобалар жүйесін қамтыды. Жүргенов қызметі мәдени жаңғыртуға жүйелі көзқарасты көрсетеді және Қазақстанның дамуына қосқан жалпы үлесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Жүргеновтің саяси қызметі. Жүргенов тек білім беру және мәдени жұмыстармен шектелмеді. Оның саяси қызметі осы салалармен тығыз байланысты болды және Кеңестік Қазақстандағы ұлттық саясатты жүзеге асыруда маңызды рөл атқарды. Ол халық ағарту органдарында, мәдениет және ағарту комитеттерінде басшылық қызметтер атқарып, республика аумағында мектептер, кітапханалар, театрлар мен музыкалық ұжымдардың дамуын үйлестіруге мүмкіндік алды [Утегалиева, 2023: 45].

Жүргеновтің мақсаты – білім беру және мәдени бастамалардың партиялық талаптарға сәйкес келуін қамтамасыз ете отырып, ұлттық бірегейлікті жоғалтпау болды. Ол саяси шектеулерді де, қазақ дәстүрлерін сақтаудың қажеттілігін де ескере отырып, білім беру және мәдени бағдарламаларды әзірлеуге белсенді қатысты. Мұндай ұстаным партиялық органдармен қарым-қатынаста жоғары икемділік пен дипломатиялық қабілетті талап етті.

Жүргеновтің саяси қызметіндегі маңызды бағыттардың бірі ұлттық кадр саясатын қалыптастыруға қатысуы болды. Ол кеңестік жүйеде жұмыс істей алатын, бірақ қазақ мәдени ерекшелігін сақтайтын білікті педагогтерді, оқытушыларды және өнер қайраткерлерін даярлауды талап етті. Бұл оқу жоспарларын әзірлеуді және мамандардың біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыруды қамтыды.

Ол сондай-ақ аймақтық мәдени органдардың жұмысын үйлестіріп, облыс орталықтарында кітапханалар, музейлер, мектептер мен театрлар ашылуына ықпал етті. Бұл халықтың білім беру және мәдени ресурстарға қолжетімділігін кеңейтіп, партиялық құрылымдармен келісуді және саяси бақылау жағдайында жұмыс істеуді талап етті.

Жүргенов жастар ұйымдары мен үйірмелерін қалыптастыруға ерекше мән берді. Бұл ұйымдар мәдени-ағартушылық жұмысты идеологиялық тәрбиемен ұштастырды. Ол жастар одақтарын, спорт секцияларын және әдеби студияларды қолдап, олардың әдістемелік сүйемелденуін қамтамасыз етті. Осы ұйымдар арқылы жастар республикадағы саяси және мәдени өмірмен танысты.

Архивтік деректер Жүргеновтің партиялық тәртіп пен ұлттық мүдделер арасындағы қайшылықтарға жиі тап болғанын көрсетеді. Ол идеологиялық талаптарды орындау мен ұлттық бағыттағы білім мен мәдениетті дамыту қажеттілігі арасында тепе-теңдік сақтауға мәжбүр болды. Бұл оның қызметін күрделі әрі қайшылықты етсе де, мәдени мұраның едәуір бөлігін сақтауға мүмкіндік берді.

Осылайша, Жүргеновтің саяси қызметі оның педагогикалық және мәдени жұмысымен ажырамас байланыста болды. Ол партиялық тәртіп пен ұлттық мүдделерді үйлестіре отырып, білім беру, мәдениет және жастар ұйымдарының дамуына ықпал етті және ұлттық бірегейлікті кеңестік жүйе аясында сақтауға жағдай жасады. Бұл оның мемлекет пен ұлттық мәдениет арасындағы дәнекрлеуші ретіндегі күрделі рөлін айғақтайды [История Казахстана, 2010].

Темірбек Жүргенов тұлғасының тарихнамадағы репрезентациясы бірнеше негізгі кезеңдерден өтті. 1920–1980 жылдардағы кеңестік кезеңде оның қызметі дерлік зерттелмеді немесе қатаң идеологиялық призма арқылы түсіндірілді. Сол уақыттағы жарияланымдар «ұлтшылдық ауытқуымен» күрес мәселесіне басымдық беріп, Жүргеновтің нақты білім беру және мәдени-ағартушылық қызметі ғылыми талдаудан тыс қалды.

Ерте посткеңестік кезең, яғни 1990 жылдардан бастап, қуғын-сургінге ұшыраған қайраткерлерді ақтау мен дәріптеуге бағытталған еңбектермен сипатталады. Бұл кезеңде Жүргеновтің бейнесі жиі идеалдандырылып, оның тағдырының трагедиясына және саяси репрессиялардың құрбаны ретіндегі орнына баса назар аударылды. Көптеген зерттеулер публицистикалық сипатта болып, дереккөздердің шектеулі аясымен шектелді.

Қазіргі қазақстандық историография алдыңғы тәсілдердің шектен шыққан тұстарын еңсеруге ұмтылады. Бұрын жабық болған архивтік құжаттар, сирек материалдар, сондай-ақ Қазақстандағы білім мен мәдениет тарихына арналған зерттеулер кеңінен пайдаланылуда. Мұндай жүйелі көзқарас Жүргеновті саяси қысым мен шектеулер жағдайында әрекет еткен күрделі тарихи тұлға ретінде қарастыруға мүмкіндік береді және оның ұлттық мәдениетті, білім беру мен ағартушылық саланы қалыптастырудағы рөлін неғұрлым объективті түсінуге жағдай жасайды.

Историографиялық талдау бірнеше негізгі үрдістерді айқындайды. Біріншіден, кеңестік зерттеулер Жүргеновтің үлесін дерлік толықтай елемей, ақпараттық вакуум қалыптастырды. Екіншіден, 1990 жылдардағы посткеңестік жарияланымдар эмоционалдық реабилитация сипатында болып, қайраткердің идеалдандырылған бейнесін қалыптастырды. Үшіншіден, қазіргі зерттеулер дереккөздерді салыстыруға, сындарлы талдауға және тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған.

Архивтік материалдарды әртүрлі кезеңдердегі жарияланымдармен салыстыруға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл Жүргенов бейнесінің мифологизациясын, қайшылықтарын анықтауға, сондай-ақ оның білім беру, театр, музыка және әдебиет салаларындағы нақты қызмет ауқымын бағалауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде саяси қысыммен байланысты шектеулерді де, қайраткердің нақты жетістіктерін де ескеретін неғұрлым теңгерімді картина қалыптасады [Аңсат, 2020].

Историографиялық бөлім дереккөздерге сындарлы көзқарастың маңызын да көрсетеді. Архивтік құжаттарды, мерзімді баспасөз материалдарын, әдістемелік еңбектерді және замандастардың естеліктерін пайдалану Жүргеновтің қызметін жоғары дәлдікпен қайта құрастыруға мүмкіндік береді. Бұл кеңестік модернизация жағдайында ұлттық интеллигенцияның қалыптасу үдерістерін, мәдени саясат пен білім беру бастамаларын түсіну үшін аса маңызды.

Осылайша, историографиялық талдау Жүргенов тұлғасының ұзақ уақыт бойы идеологиялық қысым, жарияланым тапшылығы және кейінгі героизация жағдайында қалғанын көрсетеді. Тек дереккөздерді жүйелі пайдалану мен әртүрлі ғылыми тәсілдерді сындарлы бағалау ғана оның тұлғасын объективті тарихи тұрғыдан қайта пайымдауға мүмкіндік береді және оның педагогикалық, мәдени және саяси қызметін одан әрі талдаудың негізін қалайды.

Мәдени және білім беру қызметі. Темірбек Жүргенов мәдениетті ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен халықты ағартудың маңызды құралы ретінде қарастырды. Ол театр ұжымдарын, музыкалық ансамбльдерді және әдеби үйірмелерді ұйымдастыруға белсене қатысып, өнер қайраткерлері мен педагогтердің кәсіби дамуына жағдай жасады, сондай-ақ қазақ мәдениетін кең жұртшылық арасында насихаттауға ықпал етті. 1920–1930 жылдары Жүргенов Қазақстанның әртүрлі қалалары мен уездерінде көптеген театр труппалары мен драмалық үйірмелердің ашылуына бастамашы болды. Ол актерлерді, музыканттарды және педагогтерді іріктеу мен даярлауға тікелей араласып, өнерді оқытуға арналған әдістемелік материалдар әзірледі. Бұл ұлттық мәдени сала үшін кадрлар даярлаудың тұрақты жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Ұлттық дәстүрлерді заманауи білім беру және мәдени тәжірибеге енгізу мәселесіне ерекше мән берілді. Жүргенов қазақтың музыкалық, театрлық және әдеби формаларын сақтаумен қатар, оларды кеңестік білім беру жүйесі мен мәдени саясат талаптарына бейімдеп жаңғыртуға ұмтылды. Бұл халық музыкасын жүйелеуді, театр шеберлігі мен әдеби шығармашылық бойынша оқу бағдарламаларын әзірлеуді, сондай-ақ оқытушыларға арналған әдістемелік құралдарды жариялауды қамтыды [ҚР ОМА, 47-қ., 1-т., 223-іс].

Музыкалық мәдениет саласындағы Жүргеновтің қызметі айрықша маңызға ие болды. Ол ансамбльдер мен оркестрлер ұйымдастырып, музыканттарды даярлаумен айналысты, ұлттық әуендер мен еуропалық музыкалық формаларды үйлестіретін жаңа репертуарлар енгізді. Мұндай тәсіл мәдени мұраны сақтаумен қатар, оны жастар үшін өзекті етуге және кәсіби өнер ортасын қалыптастыруға ықпал етті.

Әдебиет саласында да Жүргенов маңызды рөл атқарды. Ол қазақ жазушыларының шығармаларын жариялауға қолдау көрсетіп, әдеби үйірмелер мен оқырман қоғамдарын ұйымдастырды, әлемдік әдебиет туындыларын қазақ тіліне аударуды ынталандырды. Бұл қызмет жазушылар, педагогтер мен оқырмандар арасындағы білім және тәжірибе алмасуға арналған мәдени кеңістік қалыптастырды.

Жүргеновтің театр саласындағы қызметі ұлттық труппаларды кәсібилендіруге және театрды халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарына қолжетімді етуге бағытталды. Ол қазақ аудиториясының мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, классикалық және заманауи пьесалардың қойылымын ұйымдастырды, сондай-ақ театр мектептері үшін педагогтер даярлауға ерекше көңіл бөлді.

Маңызды бағыттардың бірі КСРО-ның басқа өңірлерімен және халықаралық мәдени орталықтармен ынтымақтастық болды. Жүргенов тәжірибе алмасуды, қазақ әртістерінің фестивальдер мен байқауларға қатысуын қолдап, ұлттық мәдениетті кең ауқымды мәдени кеңістікке интеграциялауға ықпал етті. Бұл қазақ мәдениетінің беделін арттырып, оның кәсіби деңгейін көтеруге мүмкіндік берді.

Осылайша, Жүргеновтің мәдени және білім беру қызметі жүйелі әрі кешенді сипатта болды. Ол театрлар мен музыкалық ұжымдарды ұйымдастыруды, әдеби үйірмелерді дамытуды, оқу-әдістемелік материалдар әзірлеуді, кадрлар даярлауды және ұлттық дәстүрлерді заманауи білім беру жүйесіне енгізуді қамтыды. Архивтік деректер мен ғылыми жарияланымдар оның қызметі кеңестік модернизация жағдайында ұлттық мәдени ортаның қалыптасуына, шығармашылық интеллигенцияның дамуына және ұлттық мұраны сақтауға зор үлес қосқанын көрсетеді.

Саяси қызмет және мәдени саясатқа қатысу. Темірбек Қараұлы Жүргенов педагог және мәдени қайраткер ғана емес, XX ғасырдың алғашқы үштен біріндегі Қазақстанның саяси өміріне белсенді қатысқан тұлға болды. Оның саяси қызметі білім беру және мәдениет салаларымен тығыз байланыста өрбіді, бұл ұлттық интеллигенцияның қазақстандық мемлекеттілікті қалыптастырудағы айрықша рөлін айқындайды.

Жүргенов білім беру мен мәдениетке қатысты кеңестік басқару органдарында бірқатар басшылық қызметтер атқарды. Ол ұлттық білім беру мен мәдени саясатты дамыту стратегияларын әзірлеуге, мектептерді, кітапханаларды, театрлар мен музыкалық ұжымдарды ұйымдастыруға қатысты. Оның міндеттері оқу және мәдени мекемелердің жұмысын үйлестіруді, педагогтер мен өнер қайраткерлеріне арналған әдістемелік ұсыныстар әзірлеуді және жаңа білім беру бағдарламаларын енгізуді бақылауды қамтыды [Оразбақов, 2014: 54].

Жүргенов партиялық тәртіп талаптары мен ұлттық мәдениетті дамыту қажеттілігі арасындағы тепе-теңдікті сақтай білді. Қатаң саяси бақылау жағдайында ол ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталған білім беру және мәдени бастамаларды іске асыра алды. Бұл оның кәсіби шеберлігі мен саяси икемділігін көрсетеді.

Оның саяси қызметінің маңызды бөлігі білім беру және мәдени мекемелерді сақтау жолындағы күрес болды. Шектеулер мен репрессияларға қарамастан, Жүргенов ұлттық интеллигенцияның мүдделерін қорғап, мәдени және білім беру жобаларын қолдады. Бұл қазақ мектебі, театры және музыка саласы үшін кәсіби кадрлар даярлаудың тұрақты жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Ол сондай-ақ жаппай ағарту мен мәдени дамуға бағытталған бағдарламаларды әзірлеуге қатысты. Бұл бастамалар халыққа арналған дәрістерді, мәдени іс-шараларды, театр қойылымдары мен концерттерді ұйымдастыруды қамтып, білім деңгейін арттыруға және ұлттық сананы нығайтуға бағытталды.

Осылайша, Жүргеновтің саяси қызметі оның білім беру және мәдени қызметінің ажырамас бөлігі болды. Ол ұлттық мекемелердің дамуын үйлестіріп, кәсіби кадрлар даярлауға, ұлттық дәстүрлерді заманауи білім беру жүйесіне енгізуге және ұлттық интеллигенцияны қолдауға зор үлес қосты. Архивтік материалдар оның партиялық талаптар мен ұлттық даму мүдделері арасында тұрақты түрде тепе-теңдік сақтауға мәжбүр болғанын көрсетеді, бұл оның қызметін күрделі әрі Қазақстанның XX ғасырдың бірінші жартысындағы мәдени-білім беру ортасын қалыптастыру үшін аса маңызды етті.

Жүргеновтің әдеби және театр қызметі – ұлттық бірегейлік құралы ретінде. Темірбек Қараұлы Жүргенов 1920–1930 жылдары Қазақстан территориясында ұлттық әдебиет, театр және музыкалық мәдениетті дамытуға ерекше көңіл бөлген. Оның бастамалары тек шығармашылық ұжымдарды қолдаумен шектелмей, талантты жастарды тәрбиелейтін және дамытатын ұлттық мәдени институттар жүйесін қалыптастыруға бағытталған еді.

Жүргенов ірі қалалар мен аудандық орталықтарда театр студиялары мен ансамбльдерді ұйымдастыруға қатысқан. Бұл ұжымдар қазақ мәдени дәстүрін сақтау және сахналық өнердің жаңа формаларын енгізу мақсатында құрылды. Ол кәсіби актерлер мен режиссерлерді белсенді тартқан, пьесалар мен театр мектептері үшін әдістемелік құралдарды жариялауды қолға алған, осылайша актерлік ортада кәсібилікті дамытқан [Исламбаева, 2015: 47].

Музыкалық білім беруге ерекше көңіл бөлінді. Жүргенов ұлттық оркестрлер мен хорларды құруды бастады, жас музыканттарды оқытуды ұйымдастырды, оқу бағдарламаларын және репертуарларды әзірлеу үшін композиторлар мен дирижерлермен ынтымақтастық жасады. Бұл бастамалар қазақ халықтық музыкалық дәстүрлерін ресми білім жүйесіне енгізуге және ұлттық өнердің сабақтастығын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Әдебиет саласында Жүргенов ұлттық әдебиеттің жариялануына қолдау көрсеткен, классикалық авторлармен қатар жас жазушылардың шығармаларын да насихаттаған. Ол әдеби шеңберлерді қалыптастыруға ықпал еткен, онда шығармалардағы тіл, стиль және тақырып мәселелері талқыланған. Оның жарияланымдары мен мақалалары қазақ әдебиетінің мәдени және тарихи аспектілерін талдап, әрі қарайғы зерттеулер үшін сын тұрғысынан база құрып, ұлттық сананы нығайтты.

Жүргеновтің қызметінің маңызды аспектісі – ағартушылық жұмысты мәдени жаңғыртумен біріктіру. Ол дәстүрлерді сақтаумен шектелмей, оларды жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімдеуді мақсат етті, қоғамның индустриализация және мәдени жаңару кезеңінде қажеттіліктерін ескеретін оқу және мәдени бағдарламалар жасады. Оның жетекшілігімен театр репертуарлары, музыкалық бағдарламалар және әдеби жинақтар әзірленді, олар ұлттық ерекшеліктерге және сол уақыттың саяси талаптарына сәйкес келді.

Жүргенов театр және музыкалық мектептер үшін кадрларды даярлауға да белсенді қатысқан. Ол оқушылардың кәсібилігі мен шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға бағытталған әдістемелік тәсілдерді енгізген. Бұл бағдарламалардың маңызды құрамдасы – ұлттық мәдени дәстүрлерді қазіргі білім тәжірибелерімен біріктіру, бұл тұтас мәдени және өнер кеңістігінің қалыптасуына ықпал етті. Архивтік материалдар Жүргеновтің әдебиет пен театр саласындағы қызметінің жүйелі болғанын көрсетеді. Ол репертуар жоспарларын әзірлеген, шығармашылық ұжымдардың жұмысын үйлестірген, әдістемелік құралдарды жариялауды қолға алған, осылайша білім беру мен мәдени бастамаларды біртұтас жүйеге біріктірген.

Қорыта келгенде, Жүргеновтің әдебиет және театр қызметі ұлттық мәдениетті жаңғыртудағы жұмысының ажырамас бөлігі болды. Бұл бастамалар мәдени мұраны сақтауға, шығармашылық интеллигенцияны дамытуға және күрделі саяси және әлеуметтік ортада ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Темірбек Жүргеновтың тарихи бейнесі аңыз бен шындықтың тоғысуында қалыптасқан, онда советтік идеология мен ұлттық жад бір-бірімен қақтығысып, әртүрлі интерпретациялар тудырды. Тарихнама зерттеулері советтік дәуірдегі ресми нарративтерден бастап,

тәуелсіз Қазақстандағы қайта бағалауларға дейін эволюция жасады, оның көсемдік рөлі мен трагедиялық тағдырын ашық талдауға жол ашты.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві

СОМА – Семей облысының мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

«20–50 жылдардағы Қазақстандағы...», 2023 – «20–50 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін». 20 ғасыр және оңалту мәселелері. Алматы: «Литера-М», 2023. 1167 б.

Аңсат, 2020 – *Аңсат С.* Ұлт рухын түлеткен Темірбек Жүргенов. Қызылорда: Тұмар, 2020. 230 б.

Жалдыбаев, 2016 – *Жалдыбаев Ә.* Темірбек Жүргенов – Қазақстандағы тұңғыш озық мәдениет революциясының бас жасампазы, асқан дарынды, кеменгер мемлекет қайраткері. Ақтөбе: Қазақ-орыс Халықаралық ун-ті, 2016. 96 б.

Иманғалиев Б.С., 2013 – *Иманғалиев Б.С.* Шығармалары: әдеби-публицистикалық және ғылыми мұралары / құраст. Б. Иманғалиев. Алматы: Ел-шежіре, 2013. 574 б.

Исламбаева, 2015 – *Исламбаева З.У.* Терістік және шығыс өңірлеріндегі қазақ театрларының дамуы. Алматы: Тарих тағылымы, 2015. 247 б.

История Казахстана, 2010 – История Казахстана = Қазақстан тарихы: с древнейших времен до наших дней: в 5 т. Алматы: Атамұра, 2010. Т. 3. 768 с.

Қойшыбаев, 1990 – *Қойшыбаев Б.* Жазықсыз жапа шеккендер. Алматы: Қазақстан, 1990. 168 б.

Қойшыбаев, 2016 – *Қойшыбаев Б.О.* Түнектен оралған есімдер. 4-кітап: тұлға және тарих. Алматы: Рух БГ, 2016. 247 б.

Оразбақов, 2014 – Темірбек Жүргенов – мұрағат құжаттарында (құжаттар жинағы) / құраст.: А.Ж. Оразбақов. Астана: Фолиант, 2014. 156 б.

Сарсембин, 2018 – *Сарсембин У.К.* Қазақ интеллигенциясы мәдени феномен ретінде. Ақтөбе: «Жұбанов атындағы университет баспасы», 2018. 170 б.

Таңдамалы, 2001 – *Таңдамалы* = Избранное / Жауапты ред. Ғ. Әнес, Е. Арын. Алматы: Арыс, 2001. 275 б.

Темірбек Жүргенов, 2018 – *Темірбек Жүргенов:* зерттеулер, мақалалар, естеліктер мен арнау, жыр-толғаулар / құраст.: А.Н. Алматов, Б.Б. Мырзабай. Астана: Сарыарқа, 2018. 579 б.

Узақбаева С., Садыкова А., 2009 – *Узақбаева С., Садыкова А.* Служение родному народу. Алматы: ABILIT, 2009. 235 с.

Утеғалиева, 2023 – *Утеғалиева А.* Темірбек Жүргенов: триумф и трагедия. Алматы: Smart University Press, 2023. 235 с.

Шахаев, Орынбекова, 2023 – *Шахаев А.Ж., Орынбекова Р.Ж.* 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік саяси репрессиялар мәселелері // XX Ғ. 20-50 жылдарындағы Қазақстандағы жаппай қуғын-сүргін тарихы: жаңа мұрағат деректері және зерттеулер. 31-мамыр саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған халықаралық ғыл.-тәжір. конф. материалдары. 2023. 64–70-бб.

Sources

KR OMA – Kazakstan Respublikasynyng Ortalyk Memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

SOMA – Semej oblysynyng memlekettik arhivi [State Archives of the Semey Region]

References

«20–50 zhyldardagy Kazakstandagy...», 2023 – «20–50 zhyldardagy Kazakstandagy sayasi qugyn-syrgin». 20 gasyr zhane ongaltu maseleleri ["Political repression in Kazakhstan in the 20-50s". 20th century and rehabilitation problems]. Almaty: «Litera-M», 2023. 1167 p. [in Kazakh]

Angsat, 2020 – *Angsat S.* Ult ruhyn tyletken Temirbek Zhyrgenov [Temirbek Zhurgenov, who raised the national spirit]. Kyzylorda: Tumar, 2020. 230 p. [in Kazakh]

Zhaldybaev, 2016 – *Zhaldybaev A.* Temirbek Zhyrgenov – Kazakstandagy tungysh ozyq madeniet revolyuciya-synyng bas zhasampazy, asqan daryndy, kemenger memleket kajratkeri [Temirbek Zhurgenov is the main creator of the first advanced cultural revolution in Kazakhstan, a talented, kemenger statesman]. Aktobe: Kazak-orys Halykaralyk un-ti, 2016. 96 p. [in Kazakh]

Imangaliev B.S., 2013 – *Imangaliev B.S.* Shygarmalary: adebi-publicistikalyk zhane gylymi muralary [Works: literary, journalistic and scientific heritage] / kurast. B. Imangaliev. Almaty: El-shezhire, 2013. 574 p. [in Kazakh]

Islambaeva, 2015 – *Islambaeva Z.U.* Teristik zhane shyfys onirlerindegi kazak teatrlarynyng damuy [Development of Kazakh theaters in the north and eastern regions]. Almaty: Tarih tagylymy, 2015. 247 p. [in Kazakh]

- Istoriya Kazahstana, 2010 – *Istoriya Kazahstana = Kazakstan tarihy: s drevnejshih vremen do nashih dnei*: v 5 t [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day: in 5 volumes.]. Almaty: Atamura, 2010. T. 3. 768 p. [in Kaz/Russian]
- Kojshybaev, 1990 – *Kojshybaev B. Zhazyksyz zhapa shekkender* [Innocent victims]. Almaty: Kazakstan, 1990. 168 p. [in Kazakh]
- Kojshybaev, 2016 – *Kojshybaev B.O. Tynekten oralgan esimder* [Names wrapped in darkness]. 4-kitap: tulga zhane tarih. Almaty: Ruh BG, 2016. 247 p. [in Kazakh]
- Orazbakov, 2014 – *Orazbakov A.Zh. Temirbek Zhyrgenov – muragat quzhattarynda (quzhattar zhinagy)* [Temirbek Zhurgenov-in archival documents (collection of documents)] / qurast.: A.Zh. Orazbakov. Astana: Foliant, 2014. 156 p. [in Kazakh]
- Sarsembin, 2018 – *Sarsembin U.K. Kazak intelligenciyasy madeni fenomen retinde* [Kazakh intelligentsia as a cultural phenomenon]. Aktobe: «Zhubanov atyndagy universitet baspasy», 2018. 170 p. [in Kazakh]
- Tangdamaly, 2001 – *Tangdamaly = Izbrannoe* [Favorites] / zhauapty red. G. Ənes, E. Aryn. Almaty: Arys, 2001. 275 p. [in Kaz/Russian]
- Temirbek Zhyrgenov, 2018 – *Temirbek Zhyrgenov: zertteuler, makalalar, estelikter men arnau, zhyr-tolgaular* [research, articles, memoirs and dedications, poems] / qurast.: A.N. Almatov, B.B. Myrzabaj. Astana: Saryarka, 2018. 579 p. [in Kazakh]
- Uzakbaeva S., Sadykova A., 2009 – *Uzakbaeva S., Sadykova A. Sluzhenie rodnomu narodu* [Service to the native people]. – Almaty: ABILIT, 2009. 235 p. [in Russian]
- Utegalieva, 2023 – *Utegalieva A. Temirbek Zhurgenov: triumf i tragediya* [Temirbek Zhurgenov: triumph and tragedy]. Almaty: Smart University Press, 2023. 235 p. [in Russian]
- Shahaev, Orynbeikova, 2023 – *Shahaev A.Zh., Orynbeikova R.Zh. 1920–1930 zhyldardagy Kazakstandagy kenestik sayasi repressiyalar maseleleri* [Problems of Soviet political repression in Kazakhstan in the 1920s and 1930s]. XX g. 20-50 zhyldaryndagy Kazakstandagy zhappaj qugyn-syrgin tarihy: zhana muragat derekteri zhane zertteuler. 31-mamyr sayasi qugyn-syrgin zhane asharshylyk kurbandaryn eske alu kynine arnalgan halykaralyk gyl.-tazhir. konf. materialdary. 2023. Pp. 64–70. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 174–
184
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP 03.61.91 / МРНТИ 03.61.91/ IRSTI: 03.61.91
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_174-184

У.Х. ШӘЛЕКЕНОВТІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР МЕН ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Лайла Алиевна Махамбетова¹, Гүлжан Асановна Мейрманова^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
«Этнология және антропология» ББ 1 курс докторанты
<http://orcid.org/0000-0002-7756-6833>. E-mail: laila030578@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

*Автор-корреспондент
<https://orcid.org/0000-0003-3990-01726>. E-mail: meirmanovaga@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Махамбетова Л., Мейрманова Г., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада көрнекті этнограф, археолог, академик Уахит Хамзаұлы Шәлекенов еңбектеріндегі қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесі тарихи-этнографиялық тұрғыдан талданады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – Уахит Хамзаұлы Шәлекенов еңбектеріндегі қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесін тарихи-этнографиялық тұрғыдан талдау. Зерттеудің міндеттері қазақтар мен қарақалпақтардың мал шаруашылығы, егіншілік және балық аулау тәжірибелерін салыстыру, олардың табиғи-географиялық ортаға бейімделу ерекшеліктерін айқындау болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің материалдық негізін У. Х. Шәлекеновтің қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесіне қатысты еңбектері құрады. Ғалым еңбектерін талдауда тарихи-салыстырмалы, тарихи-контекстуалды және жүйелеу әдістері қолданылып, бұл қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық үлгілеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды, сондай-ақ табиғи және тарихи жағдайлардың ықпалын анықтауға мүмкіндік берді. Аталған әдістер У. Х. Шәлекенов зерттеулерінің этнография мен Орталық Азия тарихындағы методологиялық маңызын айқындап, екі халық шаруашылығындағы өзгерістерді құрылымдық тұрғыдан жүйелеуге негіз болды. *Нәтижелері.* Зерттеу нәтижесінде екі халықтың шаруашылық жүйесі өзара ықпалдастықта дамыған ортақ шаруашылық-мәдени кеңістік аясында қалыптасқаны анықталды. Қорытындысында У. Х. Шәлекенов еңбектерінің қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесін зерттеуде деректік және әдіснамалық маңызы жоғары екені көрсетілді. *Қорытынды.* У. Х. Шәлекенов еңбектері қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесін табиғи-географиялық ортаға бейімделу мен өзара ықпалдастық тұрғысынан түсіндіруге мүмкіндік беретін деректік және әдіснамалық маңызы жоғары ғылыми мұра екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: У.Х. Шәлекенов, этнография, қазақтар, қарақалпақтар, шаруашылық.

Дәйексөз үшін: Махамбетова Л.А. Мейрманова Г.А. У.Х. Шәлекеновтің еңбектеріндегі қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық жүйесі // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 174–184-бб. [Қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_174-184

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ СИСТЕМА КАЗАХОВ И КАРАКАЛПАКОВ В ТРУДАХ У.Х. ШАЛЕКЕНОВА

Лайла Алиевна Махамбетова¹, Гульжан Асановна Мейрманова^{2*}

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(проспект Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Казахстан)

Докторант 1 курса ОП «Этнология и антропология»

<http://orcid.org/0000-0002-7756-6833>. E-mail: laila030578@gmail.com

² Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(проспект Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0003-3990-01726>. E-mail: Meirmanovaga@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Махамбетова Л., Мейрманова Г., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье историко-этнографически анализируется традиционная хозяйственная система казахов и каракалпаков в трудах выдающегося этнографа, археолога, академика Уахита Хамзаулы Шалекенова. *Цель и задачи исследования.* Цель статьи – провести историко-этнографический анализ традиционной хозяйственной системы казахов и каракалпаков в трудах Уахита Хамзаулы Шалекенова. Задачи исследования заключаются в сравнительном рассмотрении практик скотоводства, земледелия и рыболовства у казахов и каракалпаков, а также в выявлении особенностей их адаптации к природно-географической среде. *Материалы и методы.* Материальную основу исследования составили труды У. Х. Шалекенова, посвященные традиционной хозяйственной системе казахов и каракалпаков. В ходе анализа использованы историко-сравнительный, историко-контекстуальный и систематизирующий методы, что позволило выявить сходства и различия в хозяйственных моделях двух народов, а также показать влияние природных и исторических факторов. Применение данных методов позволило определить методологическое значение исследований У. Х. Шалекенова для этнографии и истории Центральной Азии и структурно систематизировать изменения в хозяйстве обоих народов. *Результаты.* В результате исследования установлено, что хозяйственные системы казахов и каракалпаков сформировались в рамках общего хозяйственно-культурного пространства и развивались во взаимном взаимодействии. Показано, что труды У. Х. Шалекенова обладают высокой источниковедческой и методологической значимостью для изучения традиционной хозяйственной системы казахов и каракалпаков. *Заключение.* Труды У. Х. Шалекенова представляют собой научное наследие, имеющее высокую источниковедческую и методологическую ценность, позволяющее рассматривать традиционную хозяйственную систему казахов и каракалпаков в контексте адаптации к природно-географической среде и взаимного хозяйственного взаимодействия.

Ключевые слова: У. Х. Шалекенов, этнография, казахи, каракалпаки, хозяйство.

Для цитирования: Махамбетова Л.А. Мейрманова Г.А. У.Х. Хозяйственная система казахов и каракалпаков в трудах У. Х. Шалекенова // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 174–184. [на казахском.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_174-184

THE ECONOMIC SYSTEM OF THE KAZAKHS AND KARAKALPAKS IN THE WORKS OF U. KH. SHALEKENOV

Laila Makhambetova¹, Gulzhan Meirmanova^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 0500401 Almaty, Republic of Kazakhstan)
1st year doctoral student EP “Ethnology and Anthropology”

<http://orcid.org/0000-0002-7756-6833>. E-mail: laila030578@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 0500401 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0003-3990-01726>. E-mail: Meirmanovaga@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026

© Makhambetova L., Meirmanova G., 2026

Abstract. *Introduction.* The article provides an historical and ethnographic analysis of the traditional economic system of the Kazakhs and Karakalpaks as reflected in the works of the prominent ethnographer, archeologist, and academician Uakhit Khamzinovich Shalekenov. *Purpose and objectives of the study* are to conduct an historical and ethnographic analysis of the traditional economic system of the Kazakhs and Karakalpaks in the works of Uakhit Khamzauly Shalekenov. The objectives include a comparative examination of pastoralism, agriculture, and fishing practices among the Kazakhs and Karakalpaks, as well as identifying the features of their adaptation to the natural and geographical environment. *Materials and methods.* The empirical basis of the study consists of Shalekenov's works devoted to the traditional economic systems of the Kazakhs and Karakalpaks. The research employs historical-comparative, historical-contextual, and systematization methods, which make it possible to identify similarities and differences in the economic models of the two peoples and to demonstrate the influence of natural and historical factors. These methods also help to determine the methodological significance of Shalekenov's studies for ethnography and the history of Central Asia and to structurally systematize changes in the economic practices of both peoples. *Results.* The study shows that the economic systems of the Kazakhs and Karakalpaks developed within a shared economic and cultural space and evolved through close interaction. It is demonstrated that Shalekenov's works have high source-based and methodological value for the study of the traditional economic systems of the Kazakhs and Karakalpaks. *Conclusion.* Shalekenov's scholarly legacy represents a body of work of high source-based and methodological significance, enabling the traditional economic systems of the Kazakhs and Karakalpaks to be examined in the context of adaptation to the natural and geographical environment and mutual economic interaction.

Keywords: U. Kh. Shalekenov, ethnography, Kazakhs, Karakalpaks, economy.

For citation: Makhambetova L.A., Meirmanova G.A. The Traditional Economic System of the Kazakhs and Karakalpaks in the Scholarly Works of U.Kh. Shalekenov // Otan tarihy. Vol. 29. No 1. Pp. 174–184. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_174-184

Кіріспе. Қазақстан тарихы мен этнография ғылымында Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтің орны айрықша. Ғалым Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының тарихы, археологиясы және этнографиясын зерттеуге өмірін арнап, әсіресе Әмудария мен Сырдария бойындағы халықтардың дәстүрлі мәдениеті мен тұрмысын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерделеді. Ол отандық тарих ғылымында археологиялық және этнологиялық деректерді кешенді түрде пайдалану арқылы аймақтық этнографияны ғылыми айналымға енгізуге елеулі үлес қосты.

У.Х. Шәлекеновтің этнографиялық зерттеулері бірнеше ғылыми бағытты қамтығанымен, олардың ішінде қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесін зерттеу жетекші орын алады. Ғалым архивтік және далалық этнографиялық материалдар негізінде Әмударияның төменгі ағысын мекендеген қазақтар мен қарақалпақтардың мал шаруашылығы, егіншілік және балық аулауға негізделген аралас шаруашылық жүйесін табиғи-географиялық орта, ирригациялық құрылым және әлеуметтік қатынастармен өзара байланыста талдады. Ол шаруашылықты тек экономикалық қызмет түрі ретінде емес, этникалық бейімделу мен мәдени тәжірибенің тұтас жүйесі ретінде қарастырады.

Осы тұрғыдан алғанда, Шәлекенов еңбектеріндегі қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық жүйесін салыстырмалы талдау аймақтық этнологияны түсінуде маңызды ғылыми мәнге ие. Аталған мәселе мақаланың негізгі өзегін құрай отырып, Орталық Азия халықтарының шаруашылық-мәдени бейімделу ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізгі материалдары ретінде Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтің «Шымбай ауданы қарақалпақ шаруаларының өмір салты: өткені мен бүгіні» [Шәлекенов, 1958], «1960 жылғы Қоңырат этнографиялық отрядының материалдары жайлы» [Шәлекенов, 1962], «К вопросу о взаимоотношениях казахских племен с оседлым и полuosедлым населением Хорезма в XVIII-XIX вв.» [Шәлекенов, 1964], «Амударияның төменгі ағысындағы қазақтар» [Шәлекенов, 1966], «Арал маңы қазақтарының этнографиялық очерктері» [1978] және «Орта Азия және Қазақстан халықтарының этнографиясы: арнаулы курс бағдарламасы» [Шәлекенов, 1993] және «XVIII-XXғғ. Әмудария және Сырдария халықтарының тарихы мен этнологиясы» [Шәлекенов, 2003] атты еңбектері алынды.

1953 жылы Ресей Ғылым академиясы Этнология және антропология институтында «Қарақалпақ АКСР-інің Шымбай ауданындағы материалдар негізінде қарақалпақ колхозшы шаруаларының тұрмысындағы социалистік өзгерістер» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясы да зерттеу материалын құрайды [Шәлекенов, 1953].

Ғалымның зерттеулерін талдау барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-контекстуалды және жүйелеу әдістері қолданылды. Аталған алғашқы әдіс қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық үлгілеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға, сонымен қатар табиғи және тарихи жағдайлардың ықпалын көрсетуге мүмкіндік берді. Өз кезегінде ғалым еңбектерінің этнография мен Орталық Азия тарихындағы методологиялық маңызын айқындады. Екі халықтың шаруашылығындағы өзгерістерді анықтауда тарихи-контекстуалды әдіс көмектесті. Жүйелеу әдісі ғалымның тұжырымдарын құрылымдық тұрғыдан реттеуде негіз болды.

Талқылау мен нәтижелер. Танымал академик, тарих ғылымдарының докторы және этнограф Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтің өмірі, қызметі, ғылыми-зерттеу және ұстаздық еңбектері туралы шәкірттері мен әріптестері жазған көптеген мақалалар мен естеліктер бар. Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтің өмірі, ұстаздық және ғылыми қызметі туралы көптеген зерттеулер мен естеліктер жарияланған. Сонымен қатар, У.Х. Шәлекеновтің өмірбаяны мен ғылыми ізденістері қысқаша түрде Қазақ Совет Энциклопедиясында [Шәлекенов Уахит Хамзаұлы, 1978: 171], Қазақ ССР қысқаша энциклопедияларында [Шәлекенов У.Х., 1988: 573] баяндалған.

У. Шәлекеновтің ғылыми мұрасын бағалаған шәкірттері мен әріптестері оның еңбектерін түрлі қырынан талдап, тарихи-этнографиялық зерттеулерінің құндылығын айқындаған. 2014 жылы ғалымның 90-жылдығына орай Т.Е. Қартаеваның «Отан тарихы» журналына құттықтау мақала шықты [Қартаева, 2014]. 2022 жылы ұйымдастырылған «І У.Шәлекенов оқулары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында Ә.Т. Төлеубаев, М. Елеуов, Ж.К. Таймағамбетов және Б.К. Қалшабаеваның мақалалары жарық көрді [Төлеубаев, 2022; Елеуов, 2022; Таймағамбетов, 2022; Қалшабаева, 2022]. Ғалымның ғылыми мұрасы өзінің шәкірті Е.Ш. Ақымбектің мақаласына арқау болды [Ақымбек, 2022: 17].

Жоғарыда айтылғандай, қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесі У.Х. Шәлекеновтің басты зерттеу мәселелерінің бірі болды. Еңбектері этнографиялық-сипаттамалық деңгейде ғана емес, тарихи-мәдени процестерді түсіндіретін пәнаралық ғылым ретінде дамытты. Оның зерттеулері қазақтар мен қарақалпақтардың мәдениеті мен тұрмысын кең тарихи өрісте қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл этнографиядағы деректік сенімділікті күшейтіп, әдіснамалық жаңашылдық енгізді.

Кандидаттық диссертациясын У. Шәлекенов Ресей ғылым академиясында этнология және антропология институтында 1953 жылы «Қарақалпақ АКСР-інің Шымбай ауданындағы материалдар негізінде қарақалпақ колхозшы шаруаларының тұрмысындағы социалистік өзгерістер» атты тақырыбында қорғаған [Шәлекенов, 1953]. Нәтижеде бұл еңбек қазақ және қарақалпақ этнографиясының деректік қорын байытқан іргелі еңбек болды. Бұл зерттеуде ғалым ауыл шаруашылығының құрылымын, тұрмыс салтын және дәстүрлі мәдениетті кешенді түрде қарастырып, далалық материалдарды ғылыми айналымға енгізді. Ол диссертациясында этнографиялық бақылаулар мен далалық материалдарға сүйене отырып, Чимбай өңіріндегі колхоздық шаруашылықтың күнделікті өмірін сипаттады. Бұл деректер этнографияда сирек кездесетін нақты тұрмыстық мәліметтерді қамтиды.

Автор 1930–1950 жылдар аралығындағы социалистік құрылыстың ауыл тұрмысына әсерін, дәстүрлі өмір салтының өзгерісін көрсеткен. Диссертация қарақалпақ халқының тұрмысындағы социалистік өзгерістерді алғашқылардың бірі болып жүйелі түрде зерттеген еңбектердің қатарында. Ол этнографиялық материалдар арқылы ауылдағы күнделікті өмірдің қалай өзгергенін нақты мысалдармен көрсетеді.

Қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық мәдениетін салыстырмалы түрде талдады. Материалдық мәдениетті [тағам, киім, еңбек құралдары] әлеуметтік-экономикалық жағынан қарастырды. Дәстүрлі тұрмыстың кеңестік кезеңдегі өзгеріске ұшырауын көрсетті. Зерттеу құрылымдық-функционалдық және салыстырмалы-тарихи әдістерге сүйеніп, этнографияны деректанулық тұрғыдан байытты. У.Шәлекенов этнографиялық материалды тек сипаттап қана қоймай, оны әлеуметтік процестердің динамикасымен байланыстырды.

Бұл диссертация кейінгі еңбектеріне [1966, 1978 ж. монографияларына] негіз болды. Ол этнографияны пәнаралық тұрғыдан дамытуға, қазақтар мен қарақалпақтардың мәдениеті мен тұрмысын кешенді пайымдауға жол ашты. Зерттеуші Қарақалпақстанның Шымбай ауданының географиялық, тарихи және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін кешенді талдай отырып, табиғи-экологиялық орта мен шаруашылық құрылымының өзара байланысын зерттеу шеңберінде негіздейді. Амудария өзеніне сүйенген ирригациялық жүйе, топырақ жамылғысының әркелкілігі мен өсімдік табиғатының ерекшеліктері егіншіліктің дамуына қолайлы алғышарттар қалыптастырғаны анықталады. Революцияға дейінгі кезеңде өңірде дәнді дақыл өсіру, бау-бақша және мақта шаруашылығы жетекші рөл атқарған, ал мал шаруашылығы қазақ қауымдары арасында басым, қарақалпақтарда қосалқы кәсіп ретінде сақталған [Шәлекенов, 1958: 95].

Этнографиялық зерттеулерінің басты деректік тірегі ХХ ғасырдың 1950-жылдары Қарақалпақстан аумағында жүргізілген далалық экспедициялар барысында жинақталған материалдар. Бұл экспедициялар барысында ғалым халықтың революцияға дейінгі тұрмыс-тіршілігі, ұжымдастыру кезеңіндегі әлеуметтік өзгерістер, колхоздардың құрылу тәжірибесі, дәстүрлі шаруашылық үлгілері мен әлеуметтік қатынастар жөнінде мол этнографиялық деректерді жинады. Далалық материалдар этнографиялық ғылымда деректанулық сенімділікті қамтамасыз ететін негізгі база ретінде қарастырылды [Шәлекенов, 1958: 269].

Аталған зерттеулердің қатарында «1960 жылғы Қоңырат этнографиялық отрядының материалдары жайлы» атты мақаласы маңызды орын алады [Шәлекенов, 1960]. Ол этнографиялық экспедиция барысында жиналған материалдар негізінде Қоңырат өңіріндегі қазақтар мен қарақалпақтардың тұрмыс-тіршілігі, дәстүрлі мәдениеті мен әлеуметтік қатынастарын қарастырған. Өңірдің әлеуметтік құрылымы мен құқықтық дәстүрлеріне қоңырат қауымындағы туыстық байланыстар, рулық қатынастар және олардың қоғамдық өмірдегі рөлін сипаттаған. Автор Қоңырат халқының ортағасырлық егістік алқаптарын қайта игеріп, ирригациялық жүйені жетілдірді деп атап өтіп, өз пікірін ҚР ОМА-ң құжаттарымен де нақтылайды. «Қарақалпақтар ежелгі және ортағасырлық каналдарды зерттеп, оларды тереңдетіп, жер шаруашылығында қолданды. Оны XVIII-XIX ғғ. Бештам-қала және т.б. қалашықтарды қазу барысында байқауға болады. Сонымен қатар шөл аймақтарды да игергенін айту керек», – деп жазады [Шәлекенов, 1960: 72]. Сөйтіп, оның деректері бойынша, қазақтарда қоныстану схемасы табиғи жағдайлармен және мал санына байланысты икемді қалыптасқан, бұл олардың әлеуметтік құрылымы мен отбасы дәстүрлерімен тығыз байланысты болды [Шәлекенов, 1960: 80].

Келесі еңбегі баяндама түрінде болғанымен, онда қазақтар мен Хорезмнің отырықшы және жартылай отырықшы халқы арасындағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени байланыстары қарастырылған. Ғалым Амударияның төменгі ағысындағы қазақтардың өзбек, қарақалпақ және түркмендермен сауда қатынасын дамытып, өнімдерін айырбас саудаға салғанын белгілейді [Шәлекенов, 1964: 5]. Әрі қарай ойын дамыта, А.Л. Кунның «оң жағалаудағы қазақтар үшін Шымбай Қожеліден кейін екінші сауда орталығы болды» деген пікірін негізгі алып, «Хиуа, Көне Үргеніш, Жаңа Үргеніш, Гүрлен, Хазарасп, Қожелі, Маңғыт және Қоңырат қалалары отырықшылар мен көшпелілер үшін қолайлы сауда орны болды. Мал шаруашылығы өнімдерін [ет, тері, жүн] айырбасқа салып, орнына қолөнер бұйымдары, астық, тұрмыстық заттар алған» деп тұжырымдайды [Шәлекенов, 1964: 5]. Яғни, автордың пікірінше, XIX ғасырда көшпелілер көктемде Үстіртке көшкенде және күзде қыстауға оралғанда базарда қазақтардың көп болуы себепті, осы күнге дейін, яғни ХХ ғасырдың 60-жылдары зерттеу жүргізген кезеңде де Қоңыраттағы базар ел арасында «қазақ базары» деп аталып кеткенін алға тартады [Шәлекенов, 1964: 6]. Әрі қарай автор, «Хорезм қазақтары

1917 жылға дейін көшпелі мал шаруашылығымен айналысты, атап айтсақ Әлімұлы және Байұлы рулары. Одан кейін кедейленген қазақтар малы болмағандықтан, отырықшылыққа өтті. Қарақалпақтар да суармалы егіншілікпен айналысты. Сыр бойынан келген Әлімұлы қазақтары тез үйренді, себебі олар бұрыннан егін салған» [Шалекенов, 1964: 6].

«Шаруашылық өзара ықпалдастығы ретінде көшпелі қазақтар егіншілік пен қолөнер дәстүрлерін отырықшы халықтан үйренген, ал Хорезм тұрғындары мал өнімдеріне тәуелді болған» деген пікірі қызығушылық тудырады [Шалекенов, 1964: 7]. Қазақ руларының Хорезм хандығымен қарым-қатынасы кейде бейбіт саудаға, кейде әскери-саяси шиеленістерге ұласқан. Бұл байланыстар аймақтық тұрақтылыққа әсер еткен. Діни дәстүрлер, әдет-ғұрыптар және тілдік элементтер алмасқан. Қазақтар арасында Хорезмдік діни орталықтардың ықпалы байқалған. У. Шалекенов бұл мақаласында қазақ қоғамының тарихын тек көшпелі тұрмыс арқылы емес, отырықшы өркениеттермен өзара байланыста қарастыру қажеттігін көрсетеді. Ол қазақ руларының Хорезммен қарым-қатынасы арқылы: экономикалық бейімделуін, мәдени алмасуды, аймақтық интеграцияны дәлелдейді. Бұл мақала қазақ тарихындағы көшпелі мен отырықшы мәдениеттердің өзара ықпалына назар аударған алғашқы ғылыми зерттеулердің бірі. Ғалым қазақ руларының Хорезммен байланысын тек сауда немесе саясат тұрғысынан емес, қоғамдық дамудың кешенді факторы ретінде қарастырады.

1966 жылы жарық көрген У.Х. Шалекеновтің «Әмударияның төменгі ағысындағы қазақтар» атты монографиясы өңірдегі қазақтардың тарихи этнографиясын кешенді түрде сипаттаған іргелі зерттеу. Ғалым шежірелік деректер, далалық және архивтік материалдарды кеңінен пайдалана отырып, қазақтардың көне дәуірден бастап қоныстану тарихын, шаруашылық түрлерін және өзге халықтармен этномәдени байланыстарын жан-жақты талдайды. Бұл еңбек қазақтардың Әмудария өңіріндегі этномәдени даму ерекшеліктерін түсінудегі маңызды дереккөздердің бірі саналады [Шалекенов, 1966].

Автор Әмударияның төменгі ағысында негізінен Арал теңізінің батыс және шығыс жағалауларынан келген Кіші жүз рулары қоныстанғанын атап өтіп, олардың бұл аймаққа көшіп келгенге дейін де егіншілікпен айналысқанын көрсетеді [Шалекенов, 1966: 108]. Бұл пікірін Н.Н. Каразиннің Сырдария бойындағы көне суландыру жүйелерінің іздері туралы жазбаларымен, сондай-ақ КСРО ҒА Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы құрамында жүргізілген көпжылдық зерттеу нәтижелерімен негіздейді [Шалекенов, 1966: 75–76]. Осы тұрғыда ғалым: «Әмудария мен Сырдария бойындағы қазақтарда егіншіліктің дамуына Орта Азияның отырықшы және жартылай отырықшы халықтарымен тығыз байланыс ықпал етті. Өзбек және қарақалпақ халықтары қазақтарға жасанды суландыру негізіндегі егіншілік жүргізу тәжірибесін берді», – деп тұжырымдайды [Шалекенов, 1966: 75]. Бұл ойды дәлелдеу үшін А.И. Левшиннің мәліметтерін де ғылыми айналымға енгізеді.

У.Шалекенов қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығын негізгі тіршілік көзі ретінде сипаттай отырып, қой, жылқы және түйе өсіру кең тарағанын, ал өзен аңғарларында егіншіліктің қосымша сипат алғанын көрсетеді. Мал өнімдері [ет, жүн, тері] айырбас пен сауда қатынастарында маңызды рөл атқарған. Ал, қарақалпақтарда, керісінше, егіншілік пен балық аулау жетекші кәсіп ретінде дамыған. Әмудария мен Сырдария бойындағы суармалы егіншілік жүйелері арқылы тары, бидай, күріш және мақта өсірілгенімен, мал шаруашылығы да халық тұрмысында елеулі орын алған [Шалекенов, 1966: 109].

Екі халықтың шаруашылық жүйесін салыстыра келе, автор олардың табиғи ортаға бейімделу ерекшеліктерін айқындайды: қазақтарда көшпелі мал шаруашылығы басым болса, қарақалпақтарда отырықшы егіншілік пен балық аулау жетекші орын алған. Дегенмен, сауда және айырбас қатынастары арқылы екі халық арасында тұрақты экономикалық және мәдени ықпалдастық қалыптасқан. Ғалымның қорытындысы бойынша, «қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылығы тек экономикалық бейімделу формасы ғана емес, мәдени сабақтастық пен этнографиялық тұтастықтың көрінісі» болып табылады [Шалекенов, 1966: 116]. Бұл тұжырым өңірлік интеграция мен әлеуметтік тұрақтылықты түсіндіруде маңызды ғылыми мәнге ие.

Сонымен қатар автор Әмудария бойындағы қазақтардың егіншілікпен ертеден айналысқанын орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектері арқылы негіздейді. Ол қазақтарда егіншіліктің дамуын Орта Азияның отырықшы және жартылай отырықшы халықтарымен үздіксіз байланыста болуы әсер етті, ауқатты қазақтардың егістікке кедей батырақтарды жалдағанын атап өтеді [Шалекенов, 1966: 76–77]. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің материалдары

негізінде сұлы, зығыр, бидай егу тәжірибесі дәлелденіп, бау-бақша шаруашылығының дамуыны қарақалпақ диқандарының тартылғаны көрсетіледі.

Ғалым қоныстану мен шаруашылық ұйымдасу мәселесін талдай отырып, елді мекендердің су арналары мен өзен бойында шоғырлануын табиғи ортаға бейімделудің тарихи формасы ретінде түсіндіреді. Қоныстану құрылымы отырықшы-егіншілік және жартылай көшпелі шаруашылық үлгілерінің өзара ықпалдастығы арқылы сипатталып, этникалық топтардың шаруашылық бейімделуі мен кеңістіктік ұйымдасу жүйесі салыстырмалы-этнографиялық тұрғыда талдады [Шалекенов, 1966: 108].

У. Шалекенов маусымдық еңбек циклін, шаруашылық жұмыстарының табиғи-климаттық ырғаққа тәуелділігін, сондай-ақ ауыл ішіндегі еңбек бөлінісі мен әлеуметтік кооперация формаларын айқындайды. Автордың пайымдауынша, әлеуметтік-экономикалық трансформация нәтижесінде дәстүрлі шаруашылық құрылымдары біршама өзгеріске ұшырағанымен, олардың негізгі элементтері мәдени сабақтастық аясында сақталып, этникалық ортада тұрақтанған. Сонымен қатар зерттеуде қоныстану типологиясы шартты түрде бірнеше үлгіге бөлінеді: өзен бойындағы ирригациялық қоныстар, шаруа-отырықшы ауылдар, маусымдық қоныс пен шаруашылық учаскелері. Мұндай жіктеу аймақтық қоныстану жүйесін құрылымдық-функционалдық тұрғыда түсіндіруге мүмкіндік береді және өңірдің әлеуметтік-экономикалық кеңістігін этнографиялық деңгейде сипаттайды. Осылайша, У.Х. Шалекенов еңбектерінде шаруашылық пен қоныстану мәселелері тек экономикалық құбылыс ретінде ғана емес, этникалық бірегейлік, мәдени бейімделу және тарихи тәжірибе контекстінде қарастырылып, аймақтық этнографияның деректік және теориялық базасын толықтырды [Шалекенов, 1966: 100–107].

Еңбекте автор, «өңір қазақтарының қойды тауарлық маңызда пайдаланғанын, жалпы жайылымдық жердің болуы мал шаруашылығына тиімді болды» деп санайды [Шалекенов, 1966: 112]. Ет тағамдары мал шаруашылығымен байланысты мәдени-экономикалық факторлар арқылы түсіндіріліп, маусымдық тұтыну үлгілерімен қарастырылады. У.Х. Шалекеновтың тұжырымына сүйенсек, Амудария өңіріндегі қазақтар мен қарақалпақтардың тағамдық жүйесінде нан өнімдері басты назарда болған: олар дәстүрлі түрде әртүрлі формадағы шелпек және тандыр-тағам түрінде дайындалған. Сонымен қатар өсімдік тектес және сүт өнімдері маңызды тағамдық компонент ретінде сипатталады, бұл жергілікті шаруашылық құрылымы мен табиғи ортаға бейімделген өмір салтынан туындайды. Ет тағамдары мал шаруашылығымен байланысты мәдени-экономикалық факторлармен түсіндіріліп, маусымдық тұтыну үлгілерімен байланыста қарастырылады [Шалекенов 1966: 111]. У.Х. Шалекенов тағам мәдениетін тұрмыстық тәжірибе ғана емес, қоғамның әлеуметтік қатынастары мен дәстүрлі өмір салтының көрсеткіші ретінде бағалап, оның этникалық мәдениеттің маңызды маркері ретіндегі рөлін негіздейді.

У.Х. Шалекеновтің бұл еңбегі жарық көрген бойда ғылыми қауымдастық тарапынан жоғары бағаланды. Мәселен, 1966 жылы тарих ғылымдарының докторы А. Садықов «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған «Соны зерттеу» атты мақаласында: «Бұл зерттеу сонылығымен назар аудартады. У. Шалекенов отырықшылар мен көшпенділер арасында ежелден келе жатқан антагонизм бар деген пікірдің жаңсақ екенін дәлелдеп шыққан. Монографияның ғылымға қосылған үлес екендігіне дау жоқ» деп атап өткен [Садықов, 1966: 6].

Автордың бұл бағыттағы зерттеулері 2003 жылы жарық көрген «XVIII–XX ғғ. Әмудария және Сырдария халықтарының тарихы мен этнологиясы» атты біріккен монографиясында жалғасын тапты. Аталған еңбекте У. Х. Шалекенов Орталық Азия халықтарының шаруашылық жүйесін тарихи-этнографиялық тұрғыдан жіктей отырып, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында аймақта шаруашылықтың үш негізгі түрі қалыптасқанын көрсетеді: отырықшы халықтардың жасанды суландыруға негізделген интенсивті егіншілігі; жартылай отырықшы халықтардың мал шаруашылығын егіншілікпен ұштастыруы; көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық түрлері. Автордың пікірінше, табиғи-географиялық жағдайларға байланысты бұл типтердің бірі белгілі бір өңірде басымдыққа ие болады. Алайда Әмударияның төменгі ағысын мекендеген Қарақалпақстан халқы үшін ежелден кешенді шаруашылық жүйесі егіншілік, мал шаруашылығы және балық аулау қатар дамыған [Шалекенов, 2003: 95].

Ғалым революцияға дейінгі деректерге талдау жасай отырып, Әмудария бойындағы халықтарды тек «отырықшы» немесе «көшпелі» деп қатаң бөлу ғылыми шындыққа сәйкес келмейтінін негіздейді. Оның тұжырымы бойынша, бұл аймақта отырықшылық пен жартылай отырықшылық түрлері кең таралған [Шалекенов, 2003: 96]. Мұндай қорытынды табиғи-географиялық ортаның әркелкілігімен

байланыстырылады: өңірде оазистік егістік алқаптармен қатар тақыр және шөлейт аймақтар қатар орналасып, климаттың континентальды сипаты шаруашылықтың әртүрлі формаларының қалыптасуына әсер еткен.

Зерттеуші патшалық кезеңде [1912–1913 жж.] Әмудария бойындағы қарақалпақтардың Дәуқара, Шымбай, Талдық, Шурахан және Қызылқұм атты бес табиғи-шаруашылық аймаққа бөлінгенін көрсетеді. Мәселен, Дәуқара ауданында 1290 қазақ және 6 қарақалпақ шаруашылығы тіркеліп, олардың басым бөлігі егіншілікпен айналысқанымен, көшпелі шаруашылық та сақталған. Ал Қызылқұм ауданы табиғи жағдайына байланысты көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына қолайлы болған [Шалекенов, 2003: 98–99]. Қоныс аудару мекемесінің мәліметтеріне сүйене отырып, автор Дәуқарада жылқы, ірі қара, түйе және қой өсірілгенін, ал Қызылқұмда негізінен қой мен түйе шаруашылығы басым болғанын атап өтеді [Шалекенов, 2003: 100].

Шымбай мен Шурахан аудандары табиғи суландыру жүйелерінің дамуына байланысты тұрақты отырықшы шаруашылық аймақтары ретінде сипатталып, мұнда егіншілік балық аулаумен қатар жүргізілген [Шалекенов, 2003: 103]. Ал Талдық ауданы бойынша деректердің болмауы зерттеудің дереккөздік шектеулерін көрсетеді, бұл автор еңбегінің сыни тұрғыдан бағалануына мүмкіндік береді.

Қарақалпақтардың шаруашылық жүйесін талдай келе, ғалым олардың егіншілігінің үш түрін: лиманды, каирлы және тұрақты суармалы егіншілікті айқындайды. Алғашқы екі түрі табиғи су тасқындарын пайдалануға негізделген. Бұл жіктеу Әмудария өңіріндегі халықтардың шаруашылық-мәдени бейімделуінің көпқырлы сипатын көрсететін маңызды ғылыми нәтиже болып табылады [Шалекенов, 2003: 109].

«Арал маңы қазақтарының этнографиялық очерктері» атты еңбегінде У.Х. Шалекенов XIX–XX ғасырдың басында Арал өңірін мекендеген қазақтардың этнографиялық келбетін аймақтық ерекшеліктер негізінде талдайды. Зерттеуде қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен шаруашылық жүйесі табиғи-географиялық ортамен тығыз байланыста қарастырылып, өңірлік бейімделу тетіктері айқындалады. Автор теңіз маңы, өзен аңғарлары мен шөлейт ландшафттардың халықтың өмір салтына және шаруашылық құрылымына тікелей ықпал еткенін дәлелдейді [Шалекенов, 1978].

Ғалымның деректеріне сәйкес, Арал маңы қазақтары мал шаруашылығын негізгі тіршілік көзі ретінде сақтай отырып, егіншілік пен балық аулау кәсіптерін қатар дамытқан. Мал шаруашылығында қой, түйе және жылқы өсіру басым болса, егіншілікте тары, бидай, арпа және күріш өсіріліп, суармалы жүйелер кеңінен пайдаланылған. Сонымен қатар Арал теңізі мен өзен-көлдерде балық аулау өңір экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болған [Шалекенов, 1978: 29].

Осылайша, У.Х. Шалекенов Арал маңы қазақтарының өмірін тек жекелеген шаруашылық түрлерінің жиынтығы ретінде емес, табиғи орта, әлеуметтік құрылым және мәдени дәстүрлердің өзара сабақтастығы негізінде қалыптасқан кешенді жүйе ретінде қарастырады. Бұл тәсіл Арал өңіріндегі қазақтар мен көршілес қарақалпақтардың шаруашылық-мәдени өзара ықпалдастығын салыстырмалы тұрғыдан талдауға методологиялық негіз қалайды. Автор табиғи орта мен этнографиялық дәстүрлердің өзара байланысын көрсету арқылы аймақтық ерекшеліктерді жалпы қазақ мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде түсіндіреді.

У.Х. Шалекеновтың «Орта Азия және Қазақстан халықтарының этнографиясы: арнаулы курс бағдарламасы» [Шалекенов, 1993] атты еңбегінде қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылығы этнографиялық тұрғыдан салыстырмалы түрде қарастырылады. Автор екі халықтың табиғи ортаға бейімделген дәстүрлі шаруашылық жүйесін сипаттап, олардың әлеуметтік-экономикалық өміріндегі ортақ және ерекше белгілерін айқындайды. Қазақтар үшін мал шаруашылығы негізгі тіршілік көзі болып, қой, жылқы және түйе өсіру кең тарағаны тағы да атап көрсетіліп, қарақалпақтарда егіншілік пен балық аулау маңызды орын алғанымен, мал шаруашылығы да халық тұрмысында елеулі рөл атқарғанын жазады [Шалекенов, 1993: 17]. Әрине, бұл еңбек арнаулы курс болғандықтан, көп жылдық зерттеулерінде негізінен ұсынған пікірлері ұсықаша тұжырымдалған. Екі халықтың шаруашылық мәдениеті өзара ықпалдастықта дамығанын, яғни, қазақтар қарақалпақтардан суармалы егіншілік тәжірибесін үйренсе, қарақалпақтар қазақтармен мал өнімдері арқылы сауда байланысын нығайтқанын айқындаған. Сонымен қатар, шаруашылық дәстүрлері олардың материалдық мәдениетінде – тұрғын үй, киім-кешек, тұрмыстық құралдарда – аймақтық ерекшеліктерді көрсетілген.

У.Х. Шалекенов ғылыми көзқарасын оның ұстазы, белгілі этнограф Т.А. Жданко [Жданко, 1950] еңбектерімен салыстыра қарастырсақ, екі ғалымның да зерттеу нысаны – Әмудария, Сырдария және

Арал маңын мекендеген қарақалпақтар мен қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы болғанымен, методологиялық басымдықтары әртүрлі екені байқалады.

У.Х. Шалекенов өз еңбектерінде қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық жүйесін этнографиялық тұрғыдан кешенді түрде зерттеп, дәстүрлі мал шаруашылығы, егіншілік және балық аулау тәжірибелерін табиғи-географиялық ортаға бейімделу үдерістерімен тығыз байланыста қарастырады. Ғалым екі халықтың шаруашылығын салыстыра отырып, айырбас пен сауда қатынастары арқылы қалыптасқан өзара ықпалдастықты айқындайды. Сонымен қатар ол шаруашылықты тек экономикалық құбылыс ретінде емес, мәдени сабақтастықтың, әлеуметтік құрылым мен құқықтық дәстүрлердің ажырамас бөлігі ретінде талдайды [Шалекенов, 1962; 1966; Шалекенов, Шалекенов, 2003].

У.Х. Шалекенов еңбектерінің ерекшелігі – этнографияны тарихи деректермен ұштастыра отырып, отбасылық дәстүрлерді, әдет-ғұрып құқықтарын, рухани мәдениет элементтерін шаруашылық жүйесімен біртұтас мәдени кешен ретінде қарастыруында. Осы тұрғыдан алғанда, оның зерттеулері аймақтық этнологияны жалпы қазақ және қарақалпақ мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде түсіндіруге бағытталған. Ал, Т.А. Жданко қарақалпақтардың этнографиясына басымдық бере отырып, оларды қазақтармен салыстырмалы тұрғыда қарастырады. Ғалым шаруашылықтың нақты түрлерін – мал шаруашылығы, егіншілік және балық аулауды этнографиялық дерек ретінде талдап, олардың әлеуметтік құрылымға, қоныстану үлгілеріне және этногенез үдерістеріне ықпалын зерттейді. Оның еңбектерінде ирригациялық жүйелердің рөлі, табиғи ортаға бейімделу механизмдері және шаруашылықтың әлеуметтік қатынастарды қалыптастырудағы маңызы айқын көрсетіледі [Жданко, 1950; Жданко, 1964].

Осылайша, екі ғалымның зерттеулері өзара толықтыратын сипатқа ие. У.Х. Шалекенов қазақтар мен қарақалпақтардың этнографиясын кең ауқымда, мәдени және әлеуметтік контексте талдаса, Т.А. Жданко шаруашылықтың нақты этнографиялық деректерін жүйелеп, оның әлеуметтік құрылымға әсерін терең зерттеген. Бұл ғылыми сабақтастық Әмудария мен Арал өңіріндегі халықтардың шаруашылық-мәдени бейімделуін кешенді түрде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдау Уахит Хамзаұлы Шалекенов еңбектерінде қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық жүйесі табиғи-географиялық ортаға бейімделген, тарихи қалыптасқан және өзара ықпалдастықта дамыған күрделі этнографиялық құбылыс ретінде қарастырылатынын көрсетті. Ғалым зерттеулерінде қазақтарда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы жетекші орын алғанымен, Арал маңы мен өзен аңғарларында егіншілік пен балық аулаудың қосалқы, бірақ маңызды рөл атқарғаны дәлелденеді. Ал қарақалпақтарда табиғи жағдайларға сәйкес егіншілік пен балық аулау негізгі шаруашылық салалары ретінде қалыптасып, мал шаруашылығы оларды толықтырған.

Талдау нәтижелері Шалекенов еңбектерінде екі халықтың шаруашылық жүйесі бір-біріне қарама-қарсы емес, керісінше, ортақ экологиялық кеңістік аясында өзара ықпалдасып дамығанын айқындайды. Айырбас пен сауда қатынастары, егіншілік тәжірибесінің, суармалы жүйелер мен балық аулау дағдыларының таралуы қазақтар мен қарақалпақтар арасындағы шаруашылық-мәдени байланыстардың тұрақты болғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, У.Х. Шалекенов еңбектері қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық жүйесін зерттеуде деректік қана емес, салыстырмалы-тарихи және әдіснамалық маңызы бар ғылыми нәтижелер ұсынады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Уахит Хамзаұлы Шалекенов еңбектері қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесін тарихи-этнографиялық тұрғыдан салыстыра зерттеуде айрықша ғылыми маңызға ие. Ғалым Әмудария, Сырдария және Арал маңы өңірлеріндегі халықтардың шаруашылық құрылымын табиғи-географиялық орта, әлеуметтік қатынастар және мәдени дәстүрлермен өзара байланыста қарастырып, олардың тарихи қалыптасу ерекшеліктерін жан-жақты талдады.

У.Х. Шалекенов зерттеулерінде қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық жүйелері айқын салыстырмалы қырынан көрсетіледі. Қазақтарда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының жетекші рөлі сақталғанымен, өзен аңғарлары мен теңіз маңында егіншілік пен балық аулау қосалқы, бірақ маңызды кәсіп ретінде дамығаны анықталады. Ал қарақалпақтарда табиғи жағдайларға сәйкес егіншілік пен балық аулау негізгі шаруашылық салаларына айналып, мал шаруашылығы қосымша сипат алған. Бұл айырмашылықтар өңірдің табиғи-географиялық ерекшеліктерімен қатар, тарихи-әлеуметтік үдерістердің ықпалымен қалыптасқан.

Сонымен бірге ғалым екі халықтың шаруашылық жүйесін бір-бірінен оқшау құбылыс ретінде емес, өзара ықпалдастықта дамыған ортақ шаруашылық-мәдени кеңістік аясында түсіндіреді.

Айырбас пен сауда қатынастары, егіншілік тәжірибесінің, суармалы жүйелердің және балық аулау дағдыларының таралуы қазақтар мен қарақалпақтар арасындағы шаруашылық байланыстардың тығыз болғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, У.Х. Шәлекенов еңбектерінде шаруашылық жүйесі тек экономикалық қызмет ретінде емес, мәдени сабақтастық пен этнографиялық тұтастықтың маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылады.

Зерттеушінің ғылыми мұрасы қазақтар мен қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылық жүйесін кешенді түрде түсіндіруге мүмкіндік беріп, аймақтық этнологияда салыстырмалы-тарихи әдістің маңызын айқындайды. У.Х. Шәлекенов еңбектері арқылы Орталық Азия халықтарының шаруашылық-мәдени бейімделу үлгілері, табиғи ортаға икемделу тетіктері және өзара ықпалдастық формалары ғылыми тұрғыдан негізделді. Осылайша, ғалымның зерттеулері қазақтар мен қарақалпақтардың шаруашылық жүйесін зерттеуде деректік қана емес, теориялық-методологиялық маңызы бар іргелі еңбектер қатарына жатады.

Әдебиеттер

- Ақымбек, 2020 – *Ақымбек Е.Ш.* Тағлымы мол ұстаз-ғалым – Уахит Хамзаұлы Шәлекенов [1924–2020] // *Археология Казахстана*. 2020. № 4. 125–132-бб.
- Елеуов, 2022 – *Елеуов М.* Профессор У.Х. Шәлекенов университет археологиялық базасының негізін қалаушы // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері: қазіргі практикасы мен даму бағыты» атты «I Шәлекенов оқулары» халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары / Жауапты редактор Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 3–8-бб.
- Жданко, 1950 – *Жданко Т.А.* Очерки исторической этнографии каракалпаков // *Труды Института Этнологии РАН*. Т. IX. М., 1950. С. 12–20.
- Жданко, 1964 – *Жданко Т.А.* Каракалпаки. Основные проблемы этнической истории и этнографии. М., 1964. 73 с.
- Қалшабаева, 2022 – *Қалшабаева Б.К.* Есіміңіз әр уақытта есімізде ұлағатты да қамқор ұстаз, отандық тарих ғылымының тарланы // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері: қазіргі практикасы мен даму бағыты» атты «I Шәлекенов оқулары» халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары / Жауапты редактор Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 19–21-бб.
- Қартаева, 2014 – *Қартаева Т.Е.* Екі майданда ерлік көрсеткен майдангер ғалым // *Отан тарихы*. 2014. № 2. 184–186-бб.
- Садықов, 1966 – *Садықов А.* Соңы зерттеу // *Қазақ әдебиеті*. 1966. 9 желтоқсан. 6-б.
- Таймагамбетов, 2022 – *Таймагамбетов Ж.К.* Память о человеке, фронтовике, ученом и педагоге – Шәлекенова Уахите Хамзиновиче // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері: қазіргі практикасы мен даму бағыты» атты «I Шәлекенов оқулары» халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары / Жауапты редактор Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 13–18-бб.
- Төлеубаев, 2022 – *Төлеубаев Ә.Т.* Қымбатты ұстаз, абыз аға // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері: қазіргі практикасы мен даму бағыты» атты «I Шәлекенов оқулары» халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары / Жауапты редактор Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 8–12-бб.
- Шәлекенов 1966 – *Шәлекенов У.Х.* Из истории казахов низовьев Амударьи в XIX-нач. XX вв. // *Сб. по вопросам истории, археологии и этнографии*. Алма-Ата, 1978. С. 3–24.
- Шәлекенов 1966 – *Шәлекенов У.Х.* Казахи низовьев Амударьи: к истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII–XX вв. Ташкент: Фан, 1966. 335 с.
- Шәлекенов, 1953 – *Шәлекенов У.Х.* Социалистическое преобразование быта каракалпакского крестьянства: по материалам в Чамбайского района Каракалпакской АССР: . Автореферат на соискание канд. Ист. Наук. М., 1953. 28 с.
- Шәлекенов, 1958 – *Шәлекенов У.Х.* Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем // *Материалы исследования по этнографии каракалпаков*. Москва: АН СССР, 1958. С. 260–370.
- Шәлекенов, 1962 – *Шәлекенов У.Х.* О материалах Кунградского этнографического отряда 1960 года // *Вести. Каракалпак, филиала АН УзССР*. 1962. № 2. С. 69–77.
- Шәлекенов, 1964 – *Шәлекенов У.Х.* К вопросу о взаимоотношениях казахских племен с оседлым и полуоседлым населением Хорезма в XVIII – XIX вв. М.: Наука, 1964. 9 с.
- Шәлекенов, 1993 – *Шәлекенов У.Х.* Этнография народов Средней Азии и Казахстана: программа спецкурса. Алма-Ата: КазГУ, 1993. 27 с.
- Шәлекенов, Шәлекенов, 2003 – *Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У.* История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII–XX вв. Алматы: Қазақ университеті, 2003. 315 с.
- Шәлекенов У.Х., 1988 – *Шәлекенов У.Х.* // *Қазақ ССР: Қысқаша энциклопедиясы*. Алматы, 1988. Т.3. 573 бб.
- Шәлекенов Уақит Хамзаұлы, 1978 – *Шәлекенов Уақит Хамзаұлы* // *Қазақ совет энциклопедиясы*. Алматы, 1978. Т. 12. 171 б.

References

- Akymbek, 2022 – *Akymbek Y.Sh.* Taglymy mol Ustaz-Galym – Uakhit Khamzauly Shalekenov [1924–2020] [A teacher-scholar of great wisdom – Wakhit Khamzauly Shalekenov (1924–2020).]. *Archeology of Kazakhstan*. №. 4. 2020. Pp. 125–132. [in Kazakh]
- Eleuov, 2022 – *Eleuov M.* Professor U.Kh. Shalekenov universitet arkheologialyq basasynyn negizin qalaushy. «*Qazaqstan arxeologiyası men etnologiya gylımynyn ozekti maseleleri: qazirgi praktikasy men damu bağıtı*» attı «*I Shalekenov oquları*» xalyqaralyq gylımi praktikalıq konferenciya materialdarı [Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference “Shalekenov Readings: Current Issues in the Archaeology and Ethnology of Kazakhstan – Contemporary Practice and Development Trends.”]. Responsible Editor: B.K. Kalshabayeva. Almaty, 2022. Pp. 3–8. [in Kazakh]

- Qalshabaeva, 2022 – *Qalshabaeva B.K.* Esmimiz ar uakytta esimizde ulagatty da qamqor ustaz, otandyq tariq gylmynyn tarlany. *Qazaqstan arxeologiyası men etnologiya gylmynyn ozekti maseleleri: qazirgi praktikasy men damu bağıtı» attı «I Shalekenov oquları» xalyqaralyq gylmi praktikalyq konferenciya materialdary* [Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference “Shalekenov Readings: Current Issues in the Archaeology and Ethnology of Kazakhstan – Contemporary Practice and Development Trends.”]. Responsible Editor: B.K. Kalshabayeva. Almaty, 2022. Pp. 19–21. [in Kazakh]
- Qartaeva, 2014 – *Qartaeva T.E.* Eki maydanda erlik korsetken maydanger galym [A War Veteran and Scholar Who Displayed Heroism on Two Fronts]. *Otan tarixi*. 2014. № 2 [66]. Pp. 184–186. [in Kazakh]
- Sadykov, 1966. *Sadykov A.* Sony zertteu [A Study]. *Qazaq adebiyeti*. 1966. 9 December, P. 6.
- Shalekenov 1966 – *Shalekenov U.Kh.* Iz istorii kazakhov nizov'ye Amudar'i v XIX-nach. XX vv. [From the History of the Kazakhs of the Lower Amu Darya in the 19th–Early 20th Centuries]. Sb. po voprosam istorii, arkheologii i etnografii. Alma-Ata, 1978. Pp. 3–24. [in Russian]
- Shalekenov U.Kh., 1988 – *Shalekenov U.Kh.* Qazaq SSR: Qysqasha entsiklopediya. Almaty, 1988. T. 3. 573 p. [in Kazakh]
- Shalekenov Uaqit Khamzauly, 1978 – *Shalekenov Uaqit Khamzauly*. Qazaq Sovet Entsiklopediyasy. Shalekenov Uaqit Khamzauly. Almaty, 1978. T. 12. 171 p. [in Kazakh]
- Shalekenov, 1953 – *Shalekenov U.Kh.* Sotsialisticheskoe preobrazovanie byta karakalpakskogo krest'yanstva: po materialam Chambaikskogo raiona Karakalpakskoi ASSR. Avtoreferat na soiskanie kand. ist. Nauk [The Socialist Transformation of the Way of Life of the Karakalpak Peasantry: Based on Materials from the Chimbay District of the Karakalpak ASSR. Author's Abstract of a Candidate Dissertation]. M., 1953. 28 p. [in Russian]
- Shalekenov, 1958 – *Shalekenov U.Kh.* Byt karakalpakskogo krest'yanstva Chimbayskogo rayona v proshlom i nastoyashchem [Past and Present Life of the Karakalpak Peasantry in the Chimbay District]. *Materialy issledovaniya po etnografii karakalpakov*. Moskva: AN SSSR, 1958. Pp. 260–370. [in Russian]
- Shalekenov, 1962 – *Shalekenov U.Kh.* O materialakh Kungradskogo etnograficheskogo otryada 1960 goda [Regarding the Materials of the 1960 Kungrad Ethnographic Expedition] *Vesti. Karakalpak*, filiala AN UzSSR. 1962. № 2. Pp. 69 – 77. [in Russian]
- Shalekenov, 1964 – *Shalekenov U.Kh.* K voprosu o vzaimootnosheniyakh kazakhskikh plemen s osedlym i poluosedlym naseleniyem Khorezma v XVIII – XIX vv. [On the Question of Relations between Kazakh Tribes and the Sedentary and Semi-Sedentary Population of Khorezm in the 18th–19th Centuries] M.: Nauka, 1964. 9 p. [in Russian]
- Shalekenov, 1966 – *Shalekenov U.Kh.* Kazakhi nizov'ev Amudar'i: k istorii vzaimootnosheniy narodov Karakalpakii v XVIII–XX vv. [The Kazakhs of the Lower Amu Darya: Toward a History of Interethnic Relations in Karakalpakia, 18th–20th Centuries]. Tashkent: Fan, 1966. 335 p. [in Russian]
- Shalekenov, 1993 – *Shalekenov U.Kh.* Etnografiya narodov Sredney Azii i Kazakhstana: programma spetskursa [Ethnography of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan: A Special Course Syllabus]. Alma-Ata: KazGU, 1993. 27 p. [in Russian]
- Shalekenov, 2003 – *Shalekenov U.Kh., Shalekenov M.U.* Istoria i etnologia narodov Amudarii i Syrdarii v XVIII–XX vv. [The History and Ethnology of the Peoples of the Amu Darya and Syr Darya, 18th–20th Centuries]. Almaty: Qazaq universiteti, 2003. 315 p. [in Kazakh]
- Taimagambetov, 2022 – *Taimagambetov Zh.K.* Pamyat o cheloveke, frontovike, uchenom i pedagoge – Shalekenova Uakhite Khamzinoviche. *Qazaqstan arxeologiyası men etnologiya gylmynyn ozekti maseleleri: qazirgi praktikasy men damu bağıtı» attı «I Shalekenov oquları» xalyqaralyq gylmi praktikalyq konferenciya materialdary* [Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference “Shalekenov Readings: Current Issues in the Archaeology and Ethnology of Kazakhstan – Contemporary Practice and Development Trends.”]. Responsible Editor: B.K. Kalshabayeva. Almaty, 2022. Pp. 13–18. [in Kazakh]
- Toleubaev, 2022 – *Toleubaev A.T.* Qymbatty ustaz, abyз aga. Qazaqstan arxeologiyası men etnologiya gylmynyn ozekti maseleleri: qazirgi praktikasy men damu bağıtı» attı «I Shalekenov oquları» xalyqaralyq gylmi praktikalyq konferenciya materialdary [Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference “Shalekenov Readings: Current Issues in the Archaeology and Ethnology of Kazakhstan – Contemporary Practice and Development Trends.”]. Responsible Editor: B.K. Kalshabayeva. Almaty, 2022. Pp. 8–12. [in Kazakh]
- Zhdanko, 1964 – *Zhdanko T.A.* Karakalpaki. Osnovnye problemy etnicheskoy istorii i etnografii [The Karakalpak: Major Issues in Ethnic History and Ethnography]. M., 1964, 73 p. [in Russian]
- Zhdanko, 1950 – *Zhdanko T.A.* Ocherki istoricheskoy etnografii karakalpakov [Essays on the Historical Ethnography of the Karakalpak]. *Trudy Instituta Etnologii RAN*. T. IX. M., 1950. Pp. 12–20. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814–6961 (Print)
ISSN: 2788–9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 185–
198
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.91

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_185-198

XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ-АҒARTУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Алма Әмірханқызы Байжанова¹, Әуезхан Қадіржанұлы Шашаев², Забираш Әділбекқызы
Әділбекова^{3*}

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов к., Шымкент қ., 160012. Қазақстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0002-2063-7810> E-mail: alma_2786@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко к., Алматы қ., 050000. Қазақстан).
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120> E-mail: shashaevauvezhan@mail.ru

^{3*} Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті
(29/3-үй, Б.Саттарханов к., Түркістан қ., 161200. Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://0000-0003-3522-3733> E-mail: Zabirash.adilbekova@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Байжанова А.Ә., Шашаев Ә.Қ., Әділбекова З.Ә., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесінің қалыптасуы мен дамуы күрделі әрі көпсатылы үдеріс ретінде қарастырылған. Зерттеуде кеңестік биліктің білім беру саласына енгізген реформаларының саяси, әлеуметтік және мәдени алғышарттары талданып, ағартушылық қозғалыстың ұлттық сипаттағы мазмұны ашылады. Автор мемлекеттік саясатпен қатар, ұлттық интеллигенцияның, әсіресе Түркістан республикасында қызмет еткен «Талап» қоғамының ағартушылық бастамаларын білім беру жүйесінің даму динамикасындағы маңызды фактор ретінде атап көрсетеді. *Мақсаттар мен міндеттер.* Мақалада 1920–30 жылдардағы оқу-ағарту ісінің негізгі бағыттарын анықтау, сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асу тетіктерін талдау, мұғалім кадрларын даярлау ісінің проблемаларын айқындау, ұлттық мектептер үшін оқулық әзірлеу ісінің ерекшеліктерін зерттеу негізгі міндеттер ретінде қойылады. Сонымен қатар «Талап» қоғамының ағартушылық қызметінің мазмұнын, оның білім беру реформаларына ықпалын ашу мақсаты көзделеді. *Материалдар мен тәсілдер.* Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының қорларынан алынған материалдар, «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» сияқты мерзімді басылымдар мен ұлттық ағартушылардың еңбектері құрады. Деректерге тарихи-генетикалық талдау, салыстырмалы және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеуде Қазақстандағы білім беру жүйесінің қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар

айқындалды: сауатсыздықты жою шараларының ұйымдасуы, ұлттық мектептердің құрылуы, оқу-әдістемелік қамтамасыз етудегі қиындықтар, мұғалім тапшылығы, сондай-ақ оқу мазмұнының кеңестік идеологияға сәйкестендірілуі. «Талап» қоғамының оқулық әзірлеу, ғылыми дәрістер ұйымдастыру, этнографиялық материалдар жинау, жаңа емле курстарын өткізу және жастарды оқытуға қолдау көрсету бағытындағы нақты қызметтері айқындалды. Ұлттық интеллигенцияның ағартушылық бастамаларының білім беру жүйесінің қалыптасуына ықпалы ерекше көрсетілді. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижелері XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі оқу-ағарту саясатының тек әкімшілік шара ғана емес, ұлттық мәдени жаңғырудың маңызды құрамдас бөлігі болғанын дәлелдейді. «Талап» қоғамы сияқты ағартушылық ұйымдардың қызметі қазақ қоғамында жаңа білім кеңістігін қалыптастыруға ықпал етіп, ұлттық мектеп пен педагогикалық ойдың дамуындағы шешуші факторлардың бірі болды.

Түйін сөздер: оқу-ағарту, сауатсыздықты жою, «Талап» қоғамы, ұлттық мектеп, мұғалім кадрлары, оқулық, ағарту ісі.

Дәйексөз үшін: Байжанова А.Ә., Шашаев Ә.К., Әділбекова З.Ә. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту мәселелері: тарихи талдау // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 185–198-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_185-198

ИСТОРИКО-НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 1920–1930-е ГОДЫ

¹Алма Байжанова Амирхановна, Ауезхан Кадыржанович Шашаев², Адилбекова Забираш Ашимхановна^{3*}

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков
(ул. Байтұрсынова, 13, г. Шымкент, 160012, Казахстан)
PhD докторант
ORCID <https://orcid.org/0009-0002-2063-7810> E-mail: alma_2786@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Уалиханова
(ул. Шевченко, 28, г. Алматы, 050000, Казахстан).
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120> E-mail: shashaevauvezhan@mail.ru

^{3*}Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(ул. Б. Саттарханова, дом 29/3, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3522-3733> E-mail: Zabirash.adilbekova@ayu.edu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Уалиханова, 2026

© Байжанова А.А., Шашаев А.К., Адилбекова З.А., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается формирование и развитие системы народного образования в Казахстане в 1920–1930-е годы как сложный и многоэтапный процесс. Анализируются политические, социальные и культурные предпосылки реформ, проведённых советской властью в сфере образования, а также раскрывается сущность национального просветительского движения. Автор подчёркивает, что помимо государственной политики важную роль играла деятельность национальной интеллигенции, в частности просветительского общества «Талап», действовавшего в Туркестанской республике. *Цели и задачи.* В статье поставлены следующие задачи: определить основные направления развития образования в 1920–1930-е годы, проанализировать механизмы борьбы с неграмотностью, выявить проблемы подготовки педагогических кадров, а также исследовать особенности создания учебников для национальной школы. Особое внимание уделено содержанию деятельности общества «Талап» и его влиянию на образовательные реформы. *Материалы и методы.* Источниковую базу исследования составили материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан, периодическая печать («Ақ жол», «Еңбекші қазақ»), а также труды национальных просветителей. Применены методы историко-генетического,

сравнительного и текстологического анализа. *Результаты.* В исследовании выявлены ключевые факторы, повлиявшие на становление системы образования: организация мероприятий по ликвидации неграмотности, создание национальных школ, трудности учебно-методического обеспечения, нехватка учителей и идеологизация учебного содержания. Установлена значимая роль общества «Талап» в подготовке учебников, проведении научных лекций, сборе этнографических материалов, организации курсов нового правописания и поддержке молодёжи. Показан вклад национальной интеллигенции в формирование образовательного пространства. *Заключение.* Результаты исследования демонстрируют, что образовательная политика 1920–1930-х годов была не только административной мерой, но и важной частью национального культурного обновления. Деятельность таких просветительских организаций, как «Талап», способствовала формированию нового образовательного пространства и стала одним из ключевых факторов развития национальной школы и педагогической мысли.

Ключевые слова: народное образование, ликвидация неграмотности, общество «Талап», национальная школа, педагогические кадры, учебник, просвещение.

Для цитирования: Байжанова А.А., Шашаев А.К. Адилбекова З.А., Адилбекова З.А. 2026. Проблемы народного образования в Казахстане в 1920–1930-е годы: исторический анализ // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 185–198. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_185-198

HISTORICAL AND SCHOLARLY ANALYSIS OF THE ISSUES IN THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN'S EDUCATIONAL SYSTEM IN THE 1920S–1930S

¹Alma Baizhanova Amirkhanovna, ²Auezhan Kadyrzhanovich Shashaev, Adilbekova Zahirash Ashimkhanovna^{3*}

¹O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University

(13 Baitursynov St., Shymkent, 160012, Kazakhstan)

PhD doctoral student

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2063-7810> E-mail: alma_2786@mail.ru

²Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

(28 Shevchenko St., Almaty, 050000, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120> E-mail: shashaevauezhan@mail.ru

^{3*}International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi

(29/3 B. Sattarkhanov Street, Turkistan, 161200, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3522-3733> E-mail: Zahirash.adilbekova@ayu.edu.kz

© Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2026

© Baizhanova A.A., Shashaev A.K., Adilbekova Z.A., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the formation and development of the education system in Kazakhstan during the 1920s–1930s as a complex and multi-stage process. It analyzes the political, social, and cultural prerequisites of educational reforms introduced by the Soviet government and reveals the national character of the Enlightenment movement. The authors emphasize the important role of the national intelligentsia, particularly the “Talap” Society, which was active in the Turkestan Republic. *The purpose and objectives of the study.* The study aims to identify the main directions of educational development in the 1920s–1930s, analyze mechanisms of the literacy campaign, determine challenges in teacher training, and explore features of textbook creation for national schools. Special attention is given to the activities of the “Talap” Society and its influence on educational reforms. *Materials and methods.* The research is based on materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, periodicals (“Aq Zhol”, “Enbekshi Qazaq”), and works of prominent Kazakh educators. Historical-genetic, comparative, and textual analysis methods were used. *Results.* The study identifies the key factors influencing the formation of the education system: the organization of literacy campaigns, the establishment of national schools, challenges in

methodological support, shortage of teachers, and the ideological framing of the curriculum. The role of the “Talap” Society in preparing textbooks, organizing scientific lectures, collecting ethnographic materials, conducting new orthography courses, and supporting youth is revealed. The contribution of the national intelligentsia to shaping the educational landscape is emphasized. *Conclusion.* The findings demonstrate that the educational policy of the 1920s–1930s was not merely an administrative measure but an essential component of national cultural renewal. The activity of societies such as “Talap” contributed to shaping a new educational environment and became a key factor in the development of national schooling and pedagogical thought.

Keywords: education, literacy campaign, “Talap” Society, national school, teacher training, textbook, enlightenment.

For citation: Baizhanova A.A., Shashaev A.K., Adilbekova Z.A. Educational Issues in Kazakhstan in the 1920s–1930s: Historical Analysis // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 185–198. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_185-198

Кіріспе: XX ғасырдың 20–30 жылдары Қазақстан тарихындағы ең күрделі әрі шешуші кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл уақыт саяси жүйенің түбегейлі өзгеруіне, жаңа мемлекеттік құрылым қалыптасуына, экономикалық қатынастардың қайта ұйымдасуына ғана емес, сонымен бірге халықтың рухани дүниесі мен мәдени өмірінің де түбегейлі жаңаруына жол ашты. Кеңестік биліктің орнығуымен бірге Қазақстандағы оқу-ағарту саласы түбегейлі өзгерістерге ұшырап, білім беру жүйесін модернизациялауға бағытталған масштабты реформалар жүргізілді. Осы реформалар мен бастамалардың ішіндегі ең маңыздысы – халықты жаппай сауаттандыру, ұлттық мектеп жүйесін қалыптастыру, қазақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдарын дайындау, жаңа әліпбиді енгізу, мұғалім кадрларын даярлау және қазақ халқының тарихи-этнографиялық мұрасын жинау сияқты істер болды.

Бұл міндеттердің жүзеге асуына мемлекеттік органдармен бірге ұлттық интеллигенцияның, соның ішінде Түркістан республикасында құрылған «Талап» қоғамы сияқты ағартушылық ұйымдардың қосқан үлесі ерекше. 1920-жылдары оқу-ағарту мәселелері тек мемлекет деңгейіндегі саясат емес, қазақ зиялылары үшін ұлттық болмысты сақтау, мәдени тұтастықты нығайту және жаңа қоғамдық сананы қалыптастыру жолындағы стратегиялық міндет болды.

Қазақ халқы үшін оқу-ағарту XIX ғасырдың соңынан бастап негізгі әлеуметтік қажеттілікке айналғанымен, нақты жүйелі мектеп құрылымы мен отандық педагогика XX ғасырдың алғашқы ширегінде ғана қарқынды дами бастады. Бұл тұрғыдан келгенде 1920–1930 жылдар арасындағы кезең қазақ қоғамының мәдени жаңғыруында ерекше тарихи орын алады. Біріншіден, Қазақстанда сауатсыздық деңгейі өте жоғары болды. Ресми статистикаға сәйкес, ауылдық жерлердегі халықтың 90 пайызға жуығы хат танымаған. Сондықтан кеңестік билік білімді қоғам құруды негізгі идеологиялық бағыттардың бірі деп санап, сауатсыздықты жою бағдарламасын жариялады.

Екіншіден, ұлттық кадрлардың аздығы білім беру ісінің қарқынды дамуына кедергі жасады. Педагогикалық мамандардың жетіспеушілігінен көптеген мектептерде оқу процесін біліксіз немесе қысқа мерзімді курстардан өткен мұғалімдер жүргізді. Үшіншіден, қазақ тіліндегі оқулықтардың жоқтығы немесе тым тапшылығы оқу-ағарту ісін дамытудағы басты проблемалардың бірі болды.

Дәл осындай жағдайда «Талап» қоғамы сияқты ұлттық ағартушылық ұйымдардың пайда болуы кездейсоқ емес еді. Түркістандағы қазақ зиялылары бұрынғы «Алаш» қозғалысының идеялық мұрагерлері ретінде халықты білімдендіруді, ұлттық мәдениетті зерттеуді, қазақ тіліндегі оқу құралдарын шығаруды, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүйелеуді басты мақсат етіп қойды.

«Талап» қоғамының мүшелері – М. Тынышпаев, Ә. Диваев, М. Есболов, М. Әуезов, Х. Досмұхамедов және басқа да тұлғалар – тек ағарту ісімен айналысып қана қоймай, бүкіл ұлттық рухани кеңістіктің мазмұнын анықтауға күш салды. Олардың ұйымдастырған ашық дәрістері, ұлттық тарих пен этнографияға арналған баяндамалары, қазақ тілінің ғылыми зерттелуіне қосқан үлестері, оқулық дайындау ісіндегі бастамалары Қазақстандағы оқу-ағарту саясатына шынайы мазмұн берді.

Сондай-ақ бұл кезең саяси қуғын-сүргін, идеологиялық қысым, ұлттық интеллигенцияға жасалған шектеулермен де ерекшеленеді. Соған қарамастан, қазақ зиялыларының 20-жылдардағы ағартушылық қызметі өзінің тарихи миссиясын атқарды және еліміздің ұлттық білім жүйесінің іргетасын қалады.

Бұл мақалада XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің негізгі бағыттары мен проблемалары «Талап» қоғамының қызметімен тығыз байланыста талданады. Архив

деректері мен баспасөз материалдары негізінде оқулық шығару, оқыту мазмұнын жаңарту, этнографиялық зерттеулер жүргізу және ұлттық мәдениетті қайта түлету жолындағы әрекеттер тарихи тұрғыда сараланады.

XX ғасырдың 20–30 жылдары Қазақстандағы оқу-ағарту саясаты кеңестік мемлекет құрудың стратегиялық бағыты ретінде айқындалды. Бұл кезеңде білім беру жүйесі жаңа саяси жүйенің идеологиялық талаптарына негізделіп қайта құрылды. Кеңес билігі үшін білім – өндіріс кадрларын даярлау құралы ғана емес, сонымен бірге жаңа қоғамды қалыптастырудың идеологиялық тетігі болды. Сондықтан Қазақстандағы мектеп жүйесін жаңғырту бірнеше бағыт бойынша қатар жүзеге асты: сауатсыздықты жою, ұлттық мектептерді ашу, жаңа оқулықтар әзірлеу, педагог кадрларды даярлау, мектептердің материалдық базасын қамтамасыз ету және білім мазмұнын социалистік идеологияға сәйкестендіру.

Материалдар мен әдістер: Зерттеудің деректік негізін XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту ісіне қатысты мұрағат құжаттары, кезеңдік баспасөз материалдары және ұлттық интеллигенция өкілдерінің ғылыми еңбектері құрады. Негізгі деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының 693-қорының 1-тізбесіндегі 7, 9, 15, 19, 20, 33-істерден алынды [ҚРОМА. 693-қ. 1-т. 20-іс. 20-п.; 693-қ. 1-т. 20-іс. 3-п.; 693-қ. 1-т. 19-іс. 1-п.; 693-қ. 1-т. 15-іс. 27-п.]. Бұл мұрағат материалдары оқу-ағарту жүйесінің институционалдық құрылымы, оқулық мәселесі, мұғалім кадрларының даярлануы, «Талап» қоғамының қызметі және халықтың сауаттылық деңгейі жөнінде нақты әрі құнды мәліметтер береді.

Сонымен қатар «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» сияқты мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалар мен хабарламалар 1920–30 жылдардағы ағартушылық бастамалардың қоғамдық қабылдануын, ұлттық интеллигенцияның көзқарастарын және білім беру саласындағы өзекті мәселелерді айқындауға мүмкіндік берді [ҚРОМА. 693-қ. 1-т. 7-іс. 2-п.]. Қазақ зиялыларының ғылыми және педагогикалық еңбектері (А. Байтұрсынұлы, М. Тынышпаев, Х. Досмұхамедов, М. Жұмабаев және т.б.) ұлттық мектептің теориялық-әдістемелік негізін талдау үшін пайдаланылды.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, жүйелік талдау және құжаттарды текстологиялық талдау әдістеріне сүйенді. Бұл тәсілдер оқу-ағарту ісінің эволюциясын, оның саяси-әлеуметтік факторларға тәуелділігін және ұлттық интеллигенцияның, соның ішінде «Талап» қоғамының білім беру жүйесін қалыптастырудағы рөлін объективті түрде бағалауға мүмкіндік берді [Қозыбаев, 1998; Қойгелдиев, 2004; Қабылдинов, 2019].

Талқылау. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің дамуы кеңестік саяси жүйенің қалыптасуы, әлеуметтік қайта құрулар және ұлттық мәдени жаңғыру үдерістерімен тығыз байланысты болды. Жоғарыда талданған мұрағаттық деректер бұл кезеңдегі білім беру жүйесінің қалыптасуына ықпал еткен бірнеше негізгі бағытты айқындауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың тапшылығы оқу-ағарту ісін ұйымдастырудағы басты проблемалардың бірі болды. Қазақ тіліндегі оқу құралдарының жетіспеуі ұлттық мектептердің мазмұндық дамуын тежеді. Осы тұрғыдан алғанда, «Талап» қоғамының оқулық әзірлеу ісіндегі қызметі ерекше маңызға ие болды. Жәленовтің «Есептану» оқулығын басып шығаруға қатысты мұрағаттық құжаттарда Халық комиссарлар кеңесі тарапынан қаржы бөлініп, Мемлекеттік баспаның оқулықты 15 000 данамен басып шығаруға міндеттелуі қоғамның ағартушылық бастамаларының мемлекеттік деңгейде қолдау тапқанын көрсетеді [ҚРОМА. 693-қ. 1-т. 7-іс. 5-п.; 693-қ. 1-т. 20-іс. 23-п.]. Бұл жағдай «Талап» қоғамының қызметін ұлттық білім беру жүйесінің нақты қажеттіліктеріне жауап берген ұйым ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Қоғам оқу-ағарту саласындағы ең өзекті мәселелерге – қазақ тіліндегі оқулықтардың тапшылығына, ұлттық мазмұндағы білім беру қажеттілігіне және мұғалім кадрларының біліктілігін арттыруға нақты практикалық шешімдер ұсынды. «Талап» қоғамы әзірлеген және қолдаған оқулықтар мен ғылыми дәрістер мемлекеттік оқу саясатының олқылықтарын толықтырып, ұлттық мектептің мазмұндық негізін қалыптастыруға ықпал етті. Осы арқылы қоғам тек ағартушылық бастамашы ғана емес, ұлттық білім беру жүйесінің институционалдық дамуына әсер еткен маңызды қоғамдық құрылым ретінде көрінеді [Әлмаханова, 1998; Шашаев, 2020].

Екіншіден, «Талап» қоғамының ғылыми-ағартушылық қызметі қазақ халқының тарихы, этнографиясы, тілі мен әдебиетіне қатысты білімнің жүйелі түрде қалыптасуына ықпал етті. Қоғам ұйымдастырған дәрістер қатарында М.Тынышпаевтың түркі-монғол тарихына арналған баяндамалары, Ә.Диваевтың этнографиялық зерттеулері, М.Әуезов пен М. Жұмабаевтың әдеби-ғылыми дәрістері болды. Бұл материалдар «Талап» қоғамының қызметі тек оқу құралдарын

дайындаумен шектелмей, ұлттық ғылыми ойды дамытуға бағытталғанын дәлелдейді [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 7-іс. 6-п.; 693-қ. 1-т. 20-іс. 73-п.; Шашаев, 2020].

Үшіншіден, шетелде білім алып жүрген қазақ жастарына материалдық және ұйымдастырушылық көмек көрсету де қоғам қызметінің маңызды бағыттарының бірі болды. Берлин қаласындағы қазақ студенттеріне қатысты 1923 жылғы мәжіліс материалдары «Талап» қоғамының ұлттық кадрларды даярлау ісін стратегиялық маңызы бар мәселе ретінде қарастырғанын көрсетеді. Қоғамның шетелде оқып жүрген жастарға қаржылай және ұйымдастырушылық қолдау көрсетуі болашақ ұлттық интеллигенцияны сақтап қалуға және кәсіби даярлауға бағытталды. Арнайы дәріс-талқылар өткізу арқылы қаражат жинау бастамасы кеңестік білім беру жүйесінің әлеуметтік шектеулерін қоғамдық деңгейде өтеуге ұмтылыс болғанын аңғартады. Бұл әрекеттер «Талап» қоғамының ағартушылық қызметі тек ішкі білім беру мәселелерімен шектелмей, ұлттық кадр саясатын қалыптастыруға бағытталғанын дәлелдейді [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 15-іс. 27-п.; Әпендиев, 2021].

Төртіншіден, ұлттық мәдениетті сақтау және насихаттау мәселесі оқу-ағарту ісінің ажырамас бөлігіне айналды. А.Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойына арналған құттықтау хатта «Талап» қоғамының оны ұлттық мектептің негізін қалаушы, қазақ тіл білімінің реформаторы ретінде жоғары бағалауы зиялы қауым арасындағы рухани сабақтастық пен ұлттық элитаның тарихи миссиясын айқындайды [Қамзабекұлы, 1997: 43–47; Қойгелдиев, 2004].

Осылайша, «Талап» қоғамының қызметі XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің қайта жаңғыруына, ұлттық мектеп пен педагогикалық ойдың қалыптасуына берік негіз қалады.

Нәтижелер: Қазақстанда білім беру саясатын орталықтандыру 1920 жылы Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариатының құрылуымен басталды [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 20-іс. 20-п.]. Комиссариат мектептердің жұмысын реттеп, білім беру мазмұнын кеңестік талаптарға сәйкестендіру, жаңа типтегі біртұтас еңбек мектебін енгізу, ұлттық кадрларды даярлау сияқты міндеттерді атқарды.

Қазақстанның оқу-ағарту жүйесін қалыптастыруда РСФСР Халық ағарту комиссариатының нормативтік құжаттары үлгі ретінде қолданылды. 1918 жылғы «Біртұтас еңбек мектебінің жарғысы» қазақ даласында да енгізілді. Бұл модель мектептің еңбек және политехникалық сипатына басымдық берді: оқушыларды өндірістік, ауыл шаруашылық және тұрмыстық еңбектің элементтерімен таныстыру міндеттелді.

Алайда Қазақстан жағдайында бұл модельді іске асыру оңайға түскен жоқ. Өйткені ауылдық аймақтардағы экономикалық жағдай өте төмен болды, мектеп ғимараттары жетіспеді, мұғалім кадрлары тапшы еді. Дегенмен кеңестік билік оқу-ағарту ісін идеологиялық құрал ретінде көргендіктен, білім саласына үлкен мемлекеттік қаржы бөлінді.

20-жылдары қазақ халқының білім алуын ана тілінде жүргізу мәселесі өзекті болды. Бұған дейінгі миссионерлік мектептерде оқыту орыс тілінде жүргізілгендіктен, қазақ балаларының көпшілігі бұл жүйеден тыс қалған еді.

Кеңес үкіметі «ұлттарды жақындастыру» саясаты барысында ұлттық тілдердегі мектептер ашуды қолдады. Қазақ мектептерінің саны 1920–1925 жылдар аралығында бірнеше есеге артты [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 20-іс. 73-п.]. Бірақ мектептердің тез көбеюі оқулықтардың, мұғалімдердің және оқу материалдарының тапшылығын тудырды.

Дәл осы тұста «Талап» сияқты ұлттық мәдени-ағарту қоғамдарының маңызы артты. Олар мемлекет қол жеткізе алмай отырған мәселелерді өз еркімен шешуге кірісті – оқулықтар жазу, мұғалімдерге курс ұйымдастыру, ұлттық мәдениетті зерттеу, жастардың білім алуына қолдау көрсету.

Қоғамдық ағартушылық ұйымдардың рөлі. Түркістан республикасында құрылған «Талап» қоғамы оқу-ағарту ісін дамытуда ерекше белсенділік танытты. Қоғамның негізгі мақсаттарының бірі – қазақ мектептері үшін оқу құралдарын әзірлеу, ұлттық тарих пен этнографияны зерттеу, ғылыми-педагогикалық мәжілістер өткізу болды [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 7-іс. 2-п.].

Жәленовтің арифметика оқулығын («Есептану») шығару ісі қоғам жұмысының нақты және нәтижелі үлгісі болып табылады. Бұл оқулықты басып шығаруға мемлекет тарапынан қаржы бөлінуі және Мемлекеттік баспаның қолдауы – ұлттық оқу құралдарына деген сұраныстың жоғарылығын дәлелдейді [Әлмаханова, 1998; Қамзабекұлы, 1997; Байтұрсынұлы, 1922].

«Талап» қоғамы ұйымдастырған ғылыми дәрістер оқу-ағарту саясатын мазмұндық тұрғыда толықтырды. М. Тынышпаев, Ә. Диваев, М. Әуезов, М. Жұмабаев сынды тұлғалардың дәрістері қазақ халқының тарихын, әдебиетін, тілін ғылыми негізде таныстыруға бағытталды.

20–30 жылдардағы оқу-ағарту ісінің тағы бір ерекшелігі – идеологияландырудың күшеюі. Кеңестік сабақ жоспарлары мен оқулықтарда маркстік-лениндік қағидалар міндетті түрде енгізілді. Тарих пәнінде революциялық қозғалыстар, тап күресі, социалистік жүйенің артықшылықтары басым берілді.

Сонымен қатар ұлттық интеллигенцияның оқу-ағарту жүйесіне ықпалы біртіндеп шектеле бастады. 1930-жылдардағы репрессия кезінде қазақ зиялыларының басым бөлігі қудаланып, оқу-ағарту саласына ауыр зардап келді. Х. Досмұхамедов, М. Тынышпаев, М. Жұмабаев, А. Байтұрсынұлы сияқты тұлғалардың еңбектері оқу бағдарламаларынан алынып тасталды.

Социалистік экономиканың оқу-ағартуға әсерін талдау нәтижесінде, 20–30 жылдарда индустриализация мен ұжымдастыру саясаты жүргізіліп жатқандықтан, техникалық және кәсіптік білімге сұраныс артты. Осыған байланысты жұмысшы факультеттері (рабфак), техникумдар және қысқа мерзімді курстар ашылды. Бірақ ауылдық жерлердегі қауырт әлеуметтік өзгерістер, ашаршылық және көшпелі халықтың отырықшылануы мектеп жүйесін тұрақты дамытуға қиындық тудырды.

Соған қарамастан, Қазақстанда оқу-ағарту ісі қысқа мерзімде дамып, халықтың сауаттылық деңгейі едәуір көтерілді. Бұл жетістіктердің ар жағында ұлттық ағартушылардың қажырлы еңбегі тұр.

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің ең басты міндеттерінің бірі – халық арасындағы сауатсыздықты жою болды. 1920-жылдардың басында Қазақстан аумағында сауаттылардың үлесі шамамен 8–10 пайызды ғана құрады [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 20-іс. 73-п.] Қазақ ауылдарындағы жағдай одан да төмен еді. Сауатсыздықтың жоғары болуы шаруашылық, құқықтық мәдениет, мемлекеттік басқару, азаматтық қатынастар сияқты салалардың дамуын тежеді. Кеңес үкіметі бұл мәселені әлеуметтік құрылымды өзгертудің басты кедергісі деп бағалап, сауатсыздықты жоюды мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыты ретінде қабылдады.

Сауатсыздықты жою науқанының саяси-құқықтық негіздерінен мысал келтірейік, 1921 жылы жарияланған «Сауатсыздықты жою туралы» декрет Қазақстандағы жаппай оқу-ағарту жүйесін қалыптастырудың басты құқықтық базасы болды. Осы құжатқа сәйкес, 18–50 жас аралығындағы барлық азаматтар белгілі бір оқу деңгейін меңгеруге міндеттелді. Декретті іске асыру үшін арнайы оқу-тәрбие жүйесі құрылып, жеделдетілген курстар, сауат ашу пункттері, кешкі мектептер және «қызыл отаулар» ұйымдастырылды [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 20-іс. 82-п.].

Сауатсыздықты жою ісін Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариаты тікелей бақылап отырды. Комиссариат әрбір уезд, болыс және ауылдық кеңестерге оқу-ағарту жұмысының жоспарын жасатты, мұғалімдерді дайындау, оларды ауылдық жерлерге бөлу, оқу материалдарын басып шығару сияқты шараларды орталықтан басқарып отырды.

Ұйымдастыру құрылымдары мынадай болды:

Сауатсыздықты жою жұмыстары Қазақстанда екі бағытта қатар жүргізілді:

- бірінші, балалар арасында қарапайым бастауыш білім беру жүйесін кеңейту;
- екінші, ересектерге арналған қысқа мерзімді оқыту курстарын ұйымдастыру.

Осы мақсатта «Қызыл отаулар», жылжымалы мектебілер, көшпелі мектептер құрылды. Қазақстанның көптеген ауылдарына арнайы инструктор-мұғалімдер жіберілді. Бұл жұмыстың ерекшелігі – оқытушылардың тек кәсіби педагогтар ғана емес, партия-кеңес қызметкерлері, белсенді жастар, комсомолдар қатарынан алынғандығы болды.

Білім беру ісіне «Талап» сияқты қоғамдық ұйымдардың қосқан үлесі де айрықша маңызды. Олар оқу құралдарын әзірлеу, дәрістер ұйымдастыру, халық арасында жаңа емле мен жазу жүйесін насихаттау арқылы сауат ашу саясатына көмектесті.

Оқу-әдістемелік база және оқулық мәселесіне тоқталайық. Қазақстандағы сауатсыздықты жою ісінің ең үлкен қиындықтарының бірі – оқулықтар мен оқу құралдарының тапшылығы болды. Қазақ тіліндегі оқу материалдары жоқтың қасы болды. Осы жағдайда ұлттық зиялылардың өздері оқулықтар жазып, баспаға ұсынуға кірісті. А. Байтұрсынұлының «Әліпби», Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика», Х. Досмұхамедовтың «Жануарлар тіршілігі», М. Дулатұлының «Есеп құралы» сияқты еңбектері 20-жылдары жарық көре бастады.

Оқу құралдарының ішінде арифметика, тіл, тарих, география сияқты базалық пәндер бойынша кітаптарға сұраныс ерекше жоғары болды. Осындай жағдайда «Талап» қоғамының мүшесі Жәленовтің дайындаған «Есептану» (арифметика) оқулығын басып шығару бастамасы ұлттық мектептер үшін өте маңызды шешімдердің бірі еді.

Қоғам басқармасының 1923 жылы Т.Рысқұловқа жолдаған баянхатында оқулықты 15 000 данамен басып шығару үшін қаржы бөлу мәселесі нақты көтерілді [Қамзабекұлы, 1997]. ТЭС тарапынан қағаздың ақысыз берілуі және Мемлекеттік баспаның қаржылық қолдауы оқу-ағарту жұмыстарының мемлекеттік және қоғамдық күштердің бірлесуі арқылы жүзеге асқанын көрсетеді [Нұрпейісов, 2002., Байтұрсынұлы, 1922]

Бұл оқулық қазақ бастауыш мектебінің алғашқы стандартталған оқу құралдарының бірі болып, сауатсыздықты жою ісінде практикалық рөл атқарды.

Ересектерді оқытуда жеделдетілген оқыту әдістемесі қолданылды. Оқу бағдарламасы 2–3 айлық курстардан тұрды. Бағдарламаға әліпби, буындап оқу, қарапайым арифметика, қысқа мәтіндер оқу енгізілді. Әсіресе әскери бөлімдер мен жұмысшы кадрлары арасында оқыту ерекше қарқынмен жүрді.

Халық арасында оқу-ағарту жұмыстарын насихаттау мақсатында арнайы үгіт топтары, клубтар, мәдени ошақтар жұмыс істеді. Оқытудың тиімділігін арттыру үшін театрланған қойылымдар, газета-оқулар, дәрістер, көрнекіліктер пайдаланылды.

«Талап» қоғамының сауатсыздықты жою ісіндегі үлесіне келер болсақ, Түркістан республикасында қызмет еткен «Талап» ағарту қоғамы сауатсыздықты жою үдерісін ғылыми-әдістемелік тұрғыда қолдады.

Қоғам:

- қазақ тіліне қажетті оқу құралдарын әзірледі;
- жаңа емлені үйрететін курстар ашты;
- халыққа арналған тарихи, тілдік және мәдени дәрістер ұйымдастырды;
- қазақтану материалдарын жинап, ғылыми ортаға ұсынды;
- зиялы қауымның сөзін халыққа жеткізуді мақсат еткен мәдени-ағартушылық орталық ретінде қызмет етті. Әсіресе жаңа әліпбиді (латын графикасын) енгізу кезеңінде қоғам мүшелерінің белсенді қызметі халық арасында жазу мәдениетін қалыптастыруға елеулі ықпал етті. М. Әуезов пен Ф. Ғалымжановтың курстары жаңа жазу жүйесін меңгергісі келген көптеген мұғалімдер мен жастарға білім берді.

1920–1930 жылдар аралығында Қазақстан халқының сауаттылық деңгейі күрт өсті. 1939 жылғы санақ бойынша республика халқының шамамен 65–70 пайызы сауатты болды. Бұл көрсеткішке небәрі 15–18 жыл ішінде қол жеткізілуі оқу-ағарту саясатының қарқынды жүзеге асқанын дәлелдейді.

Сауаттылық деңгейінің өсуі мынадай нәтижелерге алып келді:

- ұлттық мектеп жүйесінің қалыптасуы;
- педагогикалық кадрлардың көбеюі;
- қазақ тіліндегі кітаптардың жарық көруі;
- ғылым мен әдебиеттің дамуы;
- ұлттық мәдениетті зерттеу жұмыстарының күшеюі;
- қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер.

Бұл жетістіктердің арасында «Талап» қоғамы секілді ұйымдардың еңбегі айрықша. Өйткені олар оқу-ағарту саясатын тек мемлекеттік деңгейде емес, қоғамдық деңгейде қолдады, тәрбие, білім, мәдениет бағытында нақты нәтижелерге қол жеткізді.

XX ғасырдың 20–30 жылдарында Қазақстандағы оқу-ағарту саласының дамуы күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдаймен қатар жүрді. Ұлттық мектеп жүйесін қалыптастыру ісі мемлекеттік деңгейде қолға алынғанымен, аймақтық теңсіздік, материалдық тапшылық, кадрлардың жетіспеушілігі, оқу-әдістемелік қамтамасыз ету проблемалары мектептердің толыққанды қызмет етуіне үлкен кедергі болды. Бұл жағдайды сол кезеңдегі мұрағат құжаттары, жергілікті білім бөлімдерінің есептері, қазақ зиялыларының баянхаттары нақты көрсетеді.

Қазақ мектептерінің материалдық-техникалық жағдайы. 1920-жылдардың басында Қазақстандағы мектептердің басым көпшілігі ауылдық жерлерде орналасқан болатын. Алайда ауылдық мектептердің абсолют басым бөлігінің оқуға жарамды ғимараттары болмады. Мектептер мешіттерде, ескі үйлерде, қолдан салынған күркелерде ашылды. «Қазақ ауылында нағыз мектеп дәрежесіне жеткен оқу орындарының саны өте аз», – деп көрсетілген Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариатының 1923 жылғы есебінде [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 19-іс. 1-п.]

Материалдық-техникалық жағдайдың нашарлығы бірнеше себептен туындады:

- ауылдық жерлердің кедейлігі;
- мемлекет тарапынан қажетті қаржының жеткіліксіздігі;
- құрылыс материалдарының тапшылығы;

- оқу жиһаздарының жоқтығы;
- жылу жүйесінің болмауы, құрал-жабдықтың жетіспеуі;
- оқулықтар мен дәптер тапшы болуы.

Көптеген мектептерде қарапайым парта, тақта мен бордың өзі жеткіліксіз болды. Мысалы, ҚР ОМА қорларындағы 1923 жылғы есептерде Жетісу және Сырдария облыстарындағы мектептердің 60–70 пайызында парта мүлде болмағаны айтылады [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 15-іс. 27-п., 693-қ. 1-т. 20-іс. 7-п]. Көп жағдайда оқушылар жерге отырып оқыған.

Мұғалім кадрларының тапшылығы.

Оқу-ағарту саласын дамытудағы ең күрделі мәселенің бірі — мұғалімдерді даярлау ісі болды. Қазақ даласында кәсіби педагогикалық кадрлардың өте аз болуы білім сапасын төмендетті.

1920-жылдардың басында Қазақстанда мектептердің жылдам көбеюі мұғалім тапшылығын күрт күшейтті. Мұғалімдердің бір бөлігі арнайы педагогикалық білімсіз, тек қысқа мерзімді курстарды аяқтағандар болды. Бұл жағдайды қазақ зиялыларының өздері бірнеше рет мемлекеттік органдарға баянхаттарында атап өткен [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 9-іс. 3-п., ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 20-іс. 31 арт.п].

Педагогикалық техникумдар мен мұғалімдер институттары тек 1920-жылдардың ортасынан бастап жүйелі түрде ашыла бастады. Бірақ олардың материалдық базасы әлсіз, оқу бағдарламалары толық қалыптаспаған, білікті профессор-оқытушылар жетіспейтін.

Осы кезеңде «Талап» қоғамы мұғалімдердің білімін жетілдіру курстарын ұйымдастырып, жаңа әліпбиді оқытуға арналған мамандар даярлауға тікелей атсалысты М. Әуезов пен Ф. Ғалымжанов жүргізген курстар көптеген ауыл мұғалімдерінің біліктілігін арттырды.

Ұлттық мектептер үшін оқулық дайындау ісі. Оқулық мәселесі 20-жылдардағы білім жүйесінің негізгі түйіні болды. Қазақ тіліндегі оқулықтардың жоқтығы немесе тым тапшылығы оқыту сапасын тікелей төмендетті.

Осы қажеттілікті өтеу үшін қазақ зиялылары өз күштерімен оқулықтар әзірледі. Бұл бағытта «Талап» қоғамының атқарған жұмысы айрықша маңызды. Қоғам оқу құралдарын дайындауды күн тәртібінің ең басты мәселелерінің бірі ретінде қарастырды.

Жәленовтің дайындаған «Есептану» оқулығы қазақ бастауыш мектебіне арналған алғашқы арифметика кітаптарының бірі болды. 1923 жылғы 14 қаңтарда «Талап» басқармасы оқулықты Мемлекеттік баспадан 15 000 данамен шығару үшін қаржы бөлуді сұрап, Т. Рысқұловқа арнайы баянхат жазды [Қамзабекұлы, 1997]

Оқулық шығару ісінде бірнеше маңызды фактор айтылады:

- авторға қаламақы төлеу қажеттілігі;
- корректура шығындары;
- ТЭС тарапынан қағаз бөлу мәселесі;
- баспахана қызметінің қаржылық қиындықтары.

Т.Рысқұлов бұл мәселенің маңызын түсініп, 1923 жылдың 15 қаңтарында № 435 хат арқылы Мемлекеттік баспаға оқу құралын шұғыл басып шығаруды және оның алғашқы даналарын тез арада дайындауды тапсырды [Байтұрсынұлы, 1922]

Бұл жағдай ұлттық мектептер үшін оқулық шығарудың мемлекеттік және қоғамдық күштердің тығыз байланыста жүргізілгенін көрсетеді.

Оқулық пен білім мазмұнына қатысты қайшылықтар

Оқулық дайындау ісінде бірнеше қайшылық айқын көрінді:

Тілдік қайшылықтар: жаңа латын графикасына көшу кезінде жаңа емле бойынша оқулықтар жетіспеді.

Идеологиялық талаптар: оқулық мәтіндері маркстік-лениндік ұстанымға сай келуі тиіс болды. Бұл ұлттық мазмұндағы материалдарды шектеуге әкелді.

Авторлық кадрлардың жетіспеуі: оқулық жаза алатын қазақ зиялылары санаулы болды.

Баспасөздің техникалық мүмкіндігі: баспаханалардың жабдықтары ескі, қағаз жетіспеді [Әлмаханова, 1998]

Көптеген мұрағат деректерінде оқулықтардың жеткіліксіздігіне байланысты ауыл мектептерінде әр сыныпқа бір ғана кітап берілген жағдайлар кездеседі [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 15-іс. 27-п., Садуақасұлы, 2003]

Педагогикалық әдістемелердің дамуы. Қазақ мектебінің қалыптасуы барысында педагогикалық әдістемелерді ұлттық ерекшеліктерге бейімдеу мәселесі де көтеріле бастады.

А. Байтұрсынұлының «Тіл құралы», М. Жұмабаевтың «Педагогика» еңбектері қазақ тілінде ғылыми-педагогикалық ойдың қалыптасуына жол ашты.

«Талап» қоғамының ұйымдастырған дәрістері педагогикалық ойды жаңғыртуда да ерекше рөл атқарды:

- М. Әуезов қазақ әдебиетінің даму кезеңдері туралы тың ғылыми тұжырымдар жасады;
- Х. Досмұхамедов тілдегі сингармонизм заңдылықтарын түсіндірді;
- М. Жұмабаев Абай шығармашылығына терең талдау жасады;
- М. Тынышпаев қазақ тарихына қатысты тың мұраларды айналымға енгізді.

Бұл дәрістер ұлттық оқу мазмұнының қалыптасу үдерісін байытты.

Оқу-ағарту ісіндегі қосымша қиындықтар.

1920–30 жылдары мектеп жүйесінің дамуына тосқауыл болған бірнеше факторды атауға болады:

– Экономикалық қиындықтар: Азамат соғысы, жұт, ашаршылық салдарынан халықтың әлеуметтік жағдайы нашар болды.

– Жаппай ұжымдастыру: Малынан айырылған ауылдарда балаларды мектепке даярлау мүмкіндігі төмендеді.

– Көшпелі халықты отырықшыландыру: жаңа қоныстарда мектеп салу мәселесі уақыт алады.

– Идеологиялық қысым: ұлттық оқулықтардың мазмұны кеңестік талаптарға сай болуы тиіс болды.

Дегенмен осы қиындықтарға қарамастан, қазақ мектебі 20-жылдары қарқынды дамыды. Бұл кезең – ұлттық білім беру жүйесінің іргетасы қаланған тарихи уақыт.

Түркістан республикасында 1922–1923 жылдары белсенді қызмет атқарған «Талап» қоғамы XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту саясаты мен ұлттық мәдениетті дамытуда айрықша рөл атқарған ұйымдардың қатарында болды. Қоғамның қызметі тек оқу құралдарын әзірлеумен немесе студенттерге көмек көрсетумен шектелмей, оның аясында қазақ халқының тарихын, этнографиясын, тілін, әдебиетін, мәдени мұрасын зерттеу және насихаттау ісі кең көлемде жүргізілді.

Қоғамның жұмыс мазмұнына мән берсек, оның қызметі ғылым, мәдениет, білім салаларының тоғысқан тұсында тұрғанын көреміз. Бұл – ол кезеңдегі қазақ зиялыларының жан-жақтылығын, қоғам алдындағы жауапкершілігін, ұлттық мәдениетті сақтап қалуға деген күшті ұмтылысының дәлелі.

Ғылыми дәрістер мен талқылаулар – ұлттық білім кеңістігінің жаңа үлгісі.

1920-жылдардағы қазақ зиялыларының ғылыми-ағартушылық қызметінің ең маңызды формаларының бірі – ашық дәрістер болды. «Талап» қоғамының ұйымдастыруымен 1923 жылдың өзінде 10-нан астам дәріс оқылды. Бұл дәрістер ғылыми мазмұнымен ғана емес, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне бағытталған тың көзқарастарымен ерекшеленді.

Дәрістердің мазмұны бойынша олар бірнеше бағытқа бөлінді: Түркі-монғол және қазақ тарихына қатысты дәрістер.

М. Тынышпаевтың дәрістері қоғам мүшелері мен зиялы қауым арасында үлкен ықылас тудырды. Оның «Түрік-монғол тарихы туралы» баяндамасы үш негізгі мәселені қамтыды:

- Қарахандар және Сейілхандар әулеті;
- Қарақытайлар мен Хорезм арасындағы тарихи қатынас;
- Монғол жұрты және Шыңғыс ханның саяси-экономикалық реформалары.

Бұл мәліметтер сол кезең үшін мүлде тың болатын, өйткені отарлық кезеңде қазақ тарихына қатысты мұрағат құжаттары халыққа қолжетімсіз еді. Тынышпаевтың еңбектері қазақтың тарихи сана-сезімін қалыптастыруға, тарихи білімді кеңейтуге зор ықпал етті.

Қазақ этнографиясы мен фольклоры жөніндегі дәрістер

Ө. Диваевтың дәрістері қазақ этнографиясы, тұрмыс-салт дәстүрлері, ауыз әдебиетінің шығу тарихы туралы болды. Ол «Аңыздардағы қазақ әйелдері», «Түркістан халықтарының археологиялық-этнографиялық ерекшеліктері» сияқты тақырыптарға ғылыми сипаттама берді.

Ө. Диваев жинаған этнографиялық материалдар сол кезеңдегі қазақ оқырмандары үшін ғана емес, кеңестік этнография ғылымы үшін де құнды болды. Оның мұрасын ғылыми айналымға түсірген алғашқы зиялылардың бірі – «Талап» қоғамы.

Әдебиеттанулық және тілтанулық бағыттар.

М. Әуезовтің «Қазақ халық әдебиетінің негізгі даму кезеңдері» атты дәрісі ұлттық әдебиеттанудың қалыптасуына үлкен серпін берді. Бұл дәрісте әдеби жанрлар, ауыз әдебиеті дәстүрінің тарихи эволюциясы, ақын-жыраулар мектебі туралы жүйелі талдау жасалды.

М. Жұмабаевтың «Ақын Абай, шығармаларына сын-пікір» дәрісі – Абайтанудың қалыптасуындағы алғашқы ғылыми қадамдардың бірі. Ол Абай шығармашылығын жүйелі талдап, қазақ әдебиетінің жаңа рухани арнасын айқындап берді.

Х. Досмұхамедовтың «Түркі тіліндегі, ең алдымен қазақ тіліндегі сингармонизм заңдылықтары» атты баяндамасы қазақ тіл білімінің негізін ғылыми жолмен түсіндіруге бағытталды. Бұл дәріс қазақ тілін оқытуда теориялық негізді күшейтіп, емле реформасына ғылыми сипат берді.

Қазақтану бағыты және мұра жинау ісі. «Талап» қоғамының ең ауқымды бағыттарының бірі – қазақ халқының рухани, тарихи-этнографиялық мұрасын жинау, жүйелеу және жариялау болды.

Қоғамның мақсаты – ұлттық болмысты танытатын ғылыми деректерді жинақтап, оны ғылыми ортаға ұсыну. 1923 жылы жарияланған «Ақ жол» газетінің мәліметінде қоғамның басты міндеттерінің қатарында қазақтану негізіндегі алғашқы ірі кітапхананы құру мақсаты тұрғаны айтылады [Ақ жол, 2011].

Кітапханаға жинау көзделген материалдар:

- көне қолжазбалар;
- халық ауыз әдебиетінің нұсқалары;
- тарихи шежірелер;
- қазақтар туралы шетелдік зерттеушілердің еңбектері;
- фольклорлық деректер;
- этнографиялық жазбалар.

Бұл бастама қазақ мәдениетін жүйелі зерттеуге бағытталған алғашқы институционалдық қадамдардың бірі болып саналады.

Жаңа әліпби және емле реформасын насихаттау.

1920-жылдардың соңында қазақ халқын жаңа латын графикасына көшіру мәселесі күн тәртібіне шықты. Бұл реформаны халыққа түсіндіру, жаңа жазуды үйрету, жаңа емле бойынша оқулықтар дайындау міндеттері қоғамдық ұйымдардың қолдауын қажет етті.

Осы кезеңде «Талап» қоғамы жаңа әліпбиді насихаттау ісінің алдыңғы қатарында болды. Басқарма мүшелері М. Әуезов пен Ф. Ғалымжановқа жаңа әліпби курстарын ұйымдастыру тапсырылды [ҚР ОМА. 693-қ. 1-т. 20-іс. 7-п.] Бұл курстарды қоғам мүшелерінің бәрі оқуға міндеттелді.

Жаңа әліпбиді меңгеру ауыл мұғалімдері үшін аса маңызды болды, өйткені сауатсыздықты жою және ұлттық мектептердегі білім сапасын арттыру жаңа графика негізінде жүргізілді.

Қоғамның шетелдегі қазақ жастарына көрсеткен қолдауы. 1920-жылдары шетелде, әсіресе Германияда, Түркияда, Ресейдің орталық қалаларында қазақ жастары білім алды. Олар – болашақ ұлттық кадрлар, қазақ ғылымының тірегі.

Қоғам 1923 жылы Берлиндегі қазақ студенттерінің қиын жағдайына байланысты мәселе көтеріп, оларға қаржылай көмек жинау үшін дәріс-талқылар ұйымдастыру туралы қаулы қабылдады [ҚР ОМА. 693-қ., 1-т., 15-іс, 27. п] Бұл бастама — оқу-ағарту ісі тек ішкі саясатпен шектелмей, кең көлемді ұлттық мүдде деңгейіне көтерілгенін дәлелдейді.

Ұлттық зиялыларды ұлықтау – тарихи сананы қалыптастыру үлгісі.

«Талап» қоғамы қазақтың аса ірі тұлғаларын құрметтеу, олардың шығармашылығын насихаттау ісін ұлттық мақтаныш сезімін қалыптастырудың бір бөлігі деп есептеді.

1923 жылы қоғам А. Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойын өз бетімен атап өтті. М. Есболовтың М. Дулатовқа жазған хатында Алаш көсеміне: – «Ғасырлық ұйқыдағы қазақты оятқан ұлы тұлға» – деп баға беруі [Қамзабекұлы, 1997] – сол дәуірдегі ұлттық рухани сана деңгейінің жоғары болғанын дәлелдейді.

Сол сияқты Ә. Диваевтың 40 жылдық ғылыми қызметін атап өтуге мемлекет алдында ұсыныс білдіруі [ҚР ОМА. 693-қ., 1-т., 33-іс, 4 п.] – қоғамның мәдени-ағартушылық қарекетінің кеңдігін көрсетеді.

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту саласының даму динамикасын талдағанда, бұл үдерістің кеңестік идеологиямен тығыз байланыста болғанын ескермеуге болмайды. Білім беру жүйесі социалистік қоғам құрудың негізгі саяси құралы ретінде қарастырылды. Оқу мазмұны, мұғалімдер даярлау жүйесі, мектептердің ұйымдастырылуы, оқулықтардың құрылымы – бәрі де кеңестік саяси талаптарға сәйкес болуы тиіс еді.

Осы тарихи контекст оқу-ағарту саласының әлеуетін шектеп қана қоймай, ұлттық интеллигенцияның қызметін саяси бақылауға алып, кейіннен жаппай репрессияға негіз қалады.

1920-жылдарда оқу мазмұнында салыстырмалы түрде ғылыми еркіндік басым болды. Қазақ зиялылары өздері дайындаған оқулықтарды, ғылыми еңбектерді, әдеби және педагогикалық материалдарды оқу үдерісіне енгізе алды. А. Байтұрсынұлының «Тіл құралы», М. Жұмабаевтың «Педагогикасы», Х. Досмұхамедовтың биология саласындағы еңбектері, М. Дулатұлының математика оқулықтары кеңінен қолданылды.

Алайда 1930-жылдардың басынан бастап бұл жағдай түбегейлі өзгерді. Кеңестік партиялық бақылау күшейіп, білім беру жүйесі маркстік-лениндік идеологияға толықтай бағындырылды. Басты мақсат – социалистік дүниетанымы берік «жаңа адам» қалыптастыру болды.

Нәтижесінде қазақ мектептеріндегі оқу бағдарламасында келесі идеологиялық ұстанымдар басымдық алды:

- тап күресінің үстемдігі;
- социализмнің капитализмге қарағанда артықшылығы;
- марксизм-ленинизм негіздері;
- партияның жетекші рөлі;
- кеңестік мемлекет мүддесіне қызмет ету.

Бұл өзгерістер, шын мәнінде, ұлттық білім мазмұнын шектеуге алып келді.

Ұлттық тарихты оқытудың шектелуі.

Кеңес билігі үшін қазақ халқының дәстүрлі тарихын толық әрі объективті оқыту қауіпті саналды. Қазақ хандары, батырлар, ұлт-азаттық қозғалыстар тұлғаларына байланысты деректер оқу бағдарламасынан алынып тасталды немесе бұрмаланған түрде берілді.

Мысалы:

- Кеңесары хан бастаған көтеріліс «феодалдық-монархиялық реакция» деп бағаланды;
- Алаш қозғалысы «ұлтшыл-буржуазиялық» деп айыпталды;
- Қазақ хандығы тарихы «көшпелі феодализмнің көрінісі» ретінде түсіндірілді.

Осы тұста «Талап» қоғамының ұлт тарихын зерттеуге бағытталған дәрістеріне күдікпен қарау орын алды. Х. Досмұхамедов пен М. Тынышпаевтың тарихи баяндаулары, Ә. Диваевтың этнографиялық зерттеулері 1930-жылдардан кейін «ұлтшылдықтың көрінісі» ретінде қабылданды.

Оқулық жазу ісіндегі идеологиялық бақылау.

1930-жылдары жаңа оқулықтар жазу ісі саяси қадағалауға түсті. Әр бір оқу құралы арнайы партиялық редакциядан өтетін болды.

Маркстік-лениндік идеологияға сай келмейтін материалдар бірден алынып тасталатын. Бұл жағдай ұлттық зиялылардың педагогикалық шығармашылығына үлкен шектеу қойды. Ұлт оқулықтарының алғашқы нұсқалары (А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Жәленов және басқалардың еңбектері) 1930-жылдары қолданыстан біртіндеп шығарылып, олардың орнына орталықтан әзірленген кеңестік үлгідегі оқулықтар енгізілді. Мысалы, Жәленовтің 1923 жылы шыққан арифметика оқулығы пайдалы және практикалық қолданбалы болғанына қарамастан, 1930-жылдардың ортасына қарай жаңа идеологияға бейімделген математикалық оқулықтармен алмастырылды. Сонымен бірге, автордың өзі Алаш қозғалысына жақындығы үшін саяси қысымға түсті.

1937–1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін қазақ қоғамына орны толмас зиян келтірді. Қазақтың ғылыми, әдеби және педагогикалық элитасы түгелге жуық репрессияға ұшырады. Бұл жағдай оқу-ағарту саласының дамуына ауыр соққы болды.

Репрессияға ұшыраған зиялылардың қатарында: А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедов, М. Тынышпаев, М. Жұмабаев, С. Қожанов, Х. Ғаббасов, Ж. Аймауытов, С. Сәдуақасов және өзге көптеген мемлекет қайраткерлері, ғалымдар мен ұстаздар болды. Бұлардың барлығы оқу-ағарту ісінде жетекші рөл атқарған, оқулық дайындаған, ұлттық ғылым мен әдебиетті дамытқан тұлғалар еді. Олардың жоқтығы ұлттық педагогиканың дамуындағы үзіліске алып келді.

Түркістандағы «Талап» қоғамы да репрессия толқынына ұшырады. Қоғам мүшелерінің көбінің Алашорда қозғалысымен байланысы болғаны үшін 1930-жылдары олардың қызметіне күдікпен қаралды.

Мысалы:

- Х. Досмұхамедов 1930 жылы тұтқындалып, кейін атылды;
- М. Тынышпаев қуғын-сүргінге ұшырап, 1937 жылы атылды;
- М. Жұмабаев «ұлтшыл» деген айыппен 1937 жылы репрессияланды;
- М. Әуезов те қудалауға түскенімен, өз өмірін сақтап қалды;

– М. Есболов қоғам жұмысының ұйымдастырушысы ретінде бірнеше мәрте тергеуге шақырылды. Бұл тұлғалардың тұлғалық тағдыры – халықтың мәдени интеллигенциясына жасалған зор қылмыс еді.

Қорытынды. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы оқу-ағарту саласы күрделі тарихи жағдайларға қарамастан, ұлттық мәдениеттің жаңғыруына және қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының өзгеруіне зор ықпал еткен кезең болып табылады. Бұл жылдары білім беру жүйесі бір жағынан кеңестік идеологияға тәуелді болса, екінші жағынан қазақ зиялыларының күш-жігерінің арқасында ұлттық педагогика, ана тіліндегі оқулықтар, ғылыми-ағартушылық қозғалыстар қалыптасты.

Сауатсыздықты жою науқаны қысқа мерзім ішінде халықтың білім деңгейін көтерді, ұлттық мектептер саны артты, білім беру жүйесі біршама орталықтандырылды. Қазақ тіліндегі алғашқы оқулықтар, әдістемелік құралдар шығарылып, мұғалім кадрларын даярлау ісі жолға қойылды.

Түркістан республикасында құрылған «Талап» қоғамы осы үдерістің шынайы интеллектуалдық орталығына айналды. Қоғам мүшелері ұлттық тарих, этнография, әдебиет пен тіл зерттеулерін жүргізіп қана қоймай, қазақ мектептерінің қажеттілігі үшін оқулықтар дайындады, жаңа әліпбиді насихаттады, ғылыми дәрістер оқыды, шетелде оқып жүрген қазақ жастарына қолдау көрсетті. «Талап» қоғамы ұйымдастырған мәдени-ағартушылық іс-шаралар қазақ зиялыларының ұлттық мүдде жолындағы бірлігін көрсететін маңызды тарихи феномен ретінде бағалануы тиіс.

Дегенмен 1930-жылдардағы тоталитарлық режимнің күшеюі, жаппай репрессия, білім беру ісінің толық идеологиялануы ұлттық ағартушылық бағыттың табиғи дамуын үзді. Қазақ зиялыларының үлкен бөлігі қуғындалды, олардың еңбектері оқу бағдарламаларынан алынып тасталды, ұлттық педагогика тоқырауға ұшырады.

Соған қарамастан, 1920-жылдардағы ағартушылық қозғалыс пен «Талап» қоғамының мұрасы қазақ қоғамының рухани дамуы үшін тарихи түрде өлшеусіз маңызды. Бұл кезеңде қаланған ұлттық білім жүйесінің іргетасы кейінгі дәуірлерде жалғасып, Қазақстанның қазіргі білім беру кеңістігінің қалыптасуына негіз болды.

Зерттеу көрсеткендей, XX ғасырдың 20–30 жылдары – оқу-ағарту саясатының қарама-қайшылыққа толы, бірақ нәтижелі, тарихи маңызы зор кезеңі. Ол қазақ халқының ұлттық санасын оятып, мәдени мұрасын жаңғыртып, жаңа буын сауатты азаматтарын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Ақ жол, 2011 – *Ақ жол*. Көп томдық. Алматы: Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайы, 2011. 170–172-бб.

Әлмаханова, 1998 – *Әлмаханова Р.* Халел басқарған «Талап» қоғамы // *Ақиқат*. 1998. № 3. 62–63-бб.

Әпендиев, 2021 – *Әпендиев Е.Т.* Білім беру саясатының әлеуметтік салдары: Қазақстан тарихы (1920–1930 жж.) // *EduHistory*. 2021. № 1. 55–68-бб.

Байтұрсынұлы, 1922 – *Байтұрсынұлы А.* Қалам қайраткерлерінің жайынан // *Еңбекші қазақ*. 1922. 8 шілде.

Қамзабекұлы, 1997 – *Қамзабекұлы Д.* Руханият. Алматы, 1997. 43–47-бб.

Қозыбаев, 1998 – *Қозыбаев М.* Тарих зердесі. Алматы: Ғылым, 1998. 2 т. 275 б.

Қойгелдиев, 2004 – *Қойгелдиев М.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Алматы: Жалын, 2004. 279–280-бб.

Нұрпейісов, 2002 – *Нұрпейісов К.* «Садақ» атты қолжазба туралы пікір // *Кәкішев Т.К. Мерей*. Алматы, 2002. Т. 1. 633 б.

Садуақасұлы, 2003 – *Садуақасұлы С.* Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Алаш, 2003. 360 б.

Шашаев, 2020 – *Шашаев А.Қ.* Қазақ ұлттық интеллигенциясының оқу-ағарту саласындағы қызметі (1920–1930 жж.) // *Отан тарихы*. 2020. № 2. 72–86-бб.

Sources

CRCSA – Qazaqstan Respublikasynyń Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

References

- Aq zhol, 2011 – *Aq zhol*. Kop tomdyq [Aq Zhol. Multivolume edition]. Almaty: South Kazakhstan Regional Museum of Victims of Political Repression, 2011. Pp. 170–172. [in Kazakh]
- Almahanova, 1998 – *Almahanova R.* Khalel basqarğan «Talap» qoğamy [The “Talap” Society led by Khalel]. *Aqiqat*. 1998. No. 3. Pp. 62–63. [in Kazakh]
- Appendiev, 2021 – *Appendiev E.T.* Bilim beru sayasatynyn aleumettik saldary: Qazaqstan tarikhy (1920–1930) [Social consequences of education policy: History of Kazakhstan (1920–1930)]. *EduHistory*. 2021. No. 1. Pp. 55–68. [in Kazakh]
- Baitursynuly, 1922 – *Baitursynuly A.* Qalam qairatkerlerinin jayinan [On literary figures]. *Enbekshi qazaq*. 1922. July 8. [in Kazakh]
- Kamzabekuly, 1997 – *Kamzabekuly D.* Ruhaniat [Spirituality]. Almaty. 1997. Pp. 43–47. [in Kazakh]
- Kozybaev, 1998 – *Kozybaev M.* Tarih zerdesi [Historical memory]. Almaty: Gylym, 1998. Vol. 2. 275 p. [in Kazakh]
- Koigeldiev, 2004 – *Koigeldiev M.* Ulttyq saiasi elita. Qyzmeti men tagdyry (XVIII–XX gg.) [National political elite. Activity and destiny (18th–20th centuries)]. Almaty: Jalyn, 2004. Pp. 279–280. [in Kazakh]
- Nurpeisov, 2002 – *Nurpeisov K.* «Sadaq» atty qolzhazba turaly pikir [On the manuscript “Sadaq”]. In: Kakishev T.K. Merey. Almaty. 2002. Vol. 1. 633 p. [in Kazakh]
- Saduakasuly, 2003 – *Saduakasuly S.* Eki tomdyq shygarmalar zhinagy [Collected works in two volumes]. Almaty: Alash, 2003. 360 p. [in Kazakh]
- Shashaev, 2020 – *Shashaev A.Q.* Qazaq ulttyq intelligentsiasynyn oqy-ağartu salasyndagy qyzmeti (1920–1930) [Educational activity of the Kazakh national intelligentsia (1920–1930)]. *Otan tarihy*. 2020. No. 2. Pp. 72–86. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 199–
209
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20; 03.81.33
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_199-209

«ИМПЕРАТОР ГУАНСЮЙ БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК-БАТЫС ШЕКАРА ДЕЛИМИТАЦИЯЛЫҚ КАРТАСЫНЫҢ ҚЫТАЙША АУДАРМАСЫНДА» КӨРСЕТІЛГЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАСЫНА ҚАТЫСТЫ ТАРИХИ ТОПОНИМИКАЛАР

Жанымхан Ошан¹, Нұрлан Кенжеахмет², Марыс Қадылбек³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, 13-үй, Достық даңғылы, 050100 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Профессор, «Шығыс қолжазбалар мұрасы» Халықаралық деректану орталығының жетекшісі
<https://orcid.org/0009-0004-7871-6153>. E-mail: nrlnkjhmt721@gmail.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Кіші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Ошан Ж., Кенжеахмет Н., Қадылбек М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Тайпей қаласындағы «Гугун» музейінің (故宮博物院) архивтік қорларында сақталған маңызды деректің бірі — «Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасы» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖») деп аталатын картографиялық материалдағы Қазақстанның шығыс шекарасына қатысты тарихи топонимикалар анықталды. *мақсаты мен міндеттері.* «Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасы» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖») деп аталатын картографиялық материалдағы Қазақстанның шығыс шекарасына қатысты тарихи топонимикаларды анықтау. Олардың қытайша транскрипциядағы нұсқаларын салыстыра талдау және карта деректерін өзге шекаралық материалдармен байланыстырып, қазақ этнотерриториясын айқындаудағы маңызын ашу. Олардың қытайша транскрипциядағы нұсқаларын салыстыра талдау және карта деректерін өзге шекаралық материалдармен байланыстырып, қазақ даласының жер аттарын айқындаудағы маңызын ашу. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада қолданылған негізгі дереккөздерге Цин ұлықтарының сызған карталары мен басқада жазба деректер негіз болды. тарихи-географиялық реконструкция, картографиялық салыстырмалы талдау, деректанулық зерттеу және архивтік топонимдерді карта нұсқаларымен сәйкестендіруге арналған тарихи-лингвистикалық әдістерге негізделеді. *Қорытынды.*

Аталмыш картада негізгі жер аттары жазылған. Көбісі қолданыста бар болғанымен біз ұмытып қалған немесе қазір Орыс тіліне алмасып кеткен жер аттары кездеседі. Бұдан сол кездегі Қытай карталарының бұрынғы жазбалардағы жер аттарын сақтап қалғанын, ал ішінара қазақша жер аттары орыс карталарында өзгергендігін байқауға болады.

Түйін сөздер: Қазақ жері, шығыс шекара, Ресей империясы, Цин империясы, шекара бөлісі, карта, тарихи деректер, топонимдер.

Алғыс. Мақала «Тайвань қорларындағы Қазақстан тарихы мен мәдениетіне қатысты мұрағаттар: жинақтау, жүйелеу, зерттеу» жобасы аясында жарияланды.

Дәйексөз үшін: Ошан Ж., Кенжеахмет Н., Қадылбек М. «Император Гуансюй билігі тұсындағы солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасында» көрсетілген Қазақстанның шығыс шекарасына қатысты тарихи топонимикалар// Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 199–209-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_199-209

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЕ КАЗАХСТАНА, ПРЕДСТАВЛЕННЫЕ В КИТАЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ «ДЕЛИМИТАЦИОННОЙ КАРТЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ГРАНИЦЫ ПЕРИОДА ПРАВЛЕНИЯ ИМПЕРАТОРА ГУАНСЮЯ»

Жанымхан Ошан ¹, Нурлан Кенжеахмет ², Марыс Қадылбек ³

¹ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0009-0003-3659-9254>. E-mail: 792185844@qq.com

² Казахский Национальный университет им. Абая

(д. 13, ул. Достык, 050100 Алматы, Республика Казахстан)

Профессор, Руководитель Международного центра источниковедения «Наследие восточных рукописей»

<https://orcid.org/0009-0004-7871-6153>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

³ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Младший научный сотрудник

<https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ошан Ж., Кенжеахмет Н., Қадылбек М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье выявлены исторические топонимы, относящиеся к восточной границе Казахстана, содержащиеся в одном из важных архивных материалов, хранящихся в фондах музея «Гугаун» (故宮博物院) в Тайбэе — картографическом источнике под названием «Китайский перевод русской карты делимитации северо-западной границы периода правления императора Гуансюя» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖»). *Задачи и цели.* Определить исторические топонимы, относящиеся к восточной границе Казахстана, зафиксированные в картографическом материале «Китайский перевод русской карты делимитации северо-западной границы периода правления императора Гуансюя» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖»). Провести сравнительный анализ их вариантов в китайской транскрипции и, соотнося данные карты с другими пограничными материалами, раскрыть их значение для определения казахской этнотерритории, а также значение этих топонимов и картографических сведений для выявления географических названий казахской степи. *Материалы и методы.* Основу используемых в статье источников составили карты, составленные чиновниками Цинской империи, а также другие письменные материалы. Исследование опирается на методы историко-географической реконструкции, сравнительного картографического анализа, источниковедческого изучения и историко-лингвистические подходы, направленные на сопоставление архивных топонимов с их картографическими вариантами. *Результаты.* На данной

карте зафиксированы основные топонимы региона. Многие из них продолжают использоваться и сегодня, однако встречаются названия, которые были утрачены или заменены русскими эквивалентами. Это свидетельствует о том, что китайские карты того времени сохраняли топонимы, зафиксированные в более ранних источниках, тогда как часть казахских названий на русских картах подверглась изменениям.

Ключевые слова: казахская территория, восточная граница, Российская империя, Цинская империя, делимитация границы, карта, исторические источники, топонимы.

Благодарность: Статья опубликована в рамках проекта «Архивные материалы по истории и культуре Казахстана в фондах Тайваня: сбор, систематизация и исследование».

Для цитирования: Жанымхан О., Кенжеахмет Н., Кадылбек М. Исторические топонимы, относящиеся к восточной границе Казахстана, представленные в китайском переводе «Делимитационной карты северо-западной границы периода правления императора Гуансюя» // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 199–209. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_199-209

HISTORICAL TOPONYMS RELATED TO THE EASTERN BORDER OF THE KAZAKHSTAN PRESENTED IN THE CHINESE TRANSLATION OF THE “DELIMITATION MAP OF THE NORTHWESTERN FRONTIER DURING THE REIGN OF EMPEROR GUANGXU”

Zhanymkhan Oshan¹, Nurlan Kenzheakhmet², Mars Qadilbek³

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

² Abai Kazakh National Pedagogical University
(13, Dostyq Str., 050100. Almaty, Kazakhstan)
Professor, Head of the International Source Studies Center “Eastern Manuscript Heritage”
<https://orcid.org/0009-0004-7871-6153>. E-mail: nrlnknjhmt721@gmail.com

³ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Junior Researcher
<https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Oshan Zh., Kenzheakhmet N., Qadilbek M., 2026

Abstract. Introduction. This article identifies the historical toponyms related to the eastern border of Kazakhstan found in one of the important archival materials preserved in the collections of the National Palace Museum (“Gugong”) in Taipei — the cartographic document titled “Chinese Translation of the Russian Map for the Delimitation of the Northwestern Border during the Reign of Emperor Guangxu” (光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖). **Objectives and purpose.** The study aims to identify the historical toponyms related to the eastern border of Kazakhstan found in the cartographic material titled “Chinese Translation of the Russian Map for the Delimitation of the Northwestern Border during the Reign of Emperor Guangxu” (光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖). It further seeks to conduct a comparative analysis of their forms in Chinese transcription and, by correlating the map data with other boundary-related materials, to clarify their significance in delineating the Kazakh ethnoterritory. Additionally, the study highlights the importance of these transcribed place names and cartographic data in determining geographic nomenclature across the Kazakh steppe. **Materials and methods.** The primary sources used in this article consist of maps drawn by Qing officials as well as other written documents. The study is based on methods of historical-geographical reconstruction, comparative cartographic analysis, source-critical investigation, and historical-linguistic approaches aimed at correlating archival toponyms with their corresponding cartographic representations. **Result.** The map in question records the principal place names of the region. While many of these toponyms remain in use today, the map also contains names that have been forgotten over time or have

since been replaced by their Russian equivalents. This demonstrates that contemporary Chinese maps of that period preserved earlier geographic nomenclature found in older records, whereas some Kazakh place names were altered or replaced in Russian cartographic materials.

Keywords: Kazakh territory, eastern border, Russian Empire, Qing Empire, border delimitation, map, historical sources, toponyms.

Acknowledgments. The article was published within the framework of the project “Archival Materials on the History and Culture of Kazakhstan in Taiwan Collections: Collection, Systematization, and Research”.

For citation: Zhanymkhan O., Kenzheakhmet N., Qadilbek M. Historical toponyms related to the eastern border of Kazakhstan presented in the Chinese translation of the “Delimitation Map of the Northwestern Frontier during the Reign of Emperor Guangxu” // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 199–209. [In Kaz.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_199-209

Кіріспе. XVIII ғасырдың 50 жылдарына дейін Қазақ хандығы жоңғарларды жоя жүріп, бір кездері жоңғарлардың қолына өткен өздерінің шығыстағы тарихи көне жұртына табан тірей бастаған еді. XVIII ғасырдың 50 жылдарының екінші жартысында Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін Қазақ халқының іргесі шұршіттердің Цин империясымен шектесті. Елдің мүддесін жоғары қойған қазақ билеушілері дипломатиялық әдістер арқылы Цин империясымен байланыс орната бастады. 1757 жылы Қазақ билеушілері Абылай мен Әбілпейіз Цин ордасымен ресми түрде саяси-дипломатиялық байланыс орнатты. Осы саяси-дипломатиялық барыста қазақ елшілері өздерінің жер мәселесі бойынша талаптарын Цин ордасына жеткізіп отырды. Цин империясы Тарбағатай секілді аймақтың Қазақ елінің көне жұрты екенін біле тұрсада, қазақ елінің территориялық талабынан жалтарып отырды. Екі ел арасында бір қатар шекаралық мәселе туындап отырды. Қазақ билеушісі Абылай хан шекара сызығын мойындату мақсатында император Цяньлунге «қызыл таңбалы қолхат» беруді сұрады. Оның бұл қадамдары Қазақ даласының шығыс шекарасын қалыптастыруға негіз қалады.

Алайда Цин патшалығының шекарадағы ұлықтары көне жұртына көшіп барып малын баққан қазақ малшыларын қоныстарынан қуып, малдарын тонап, күш көрсетіп, қазақтардың көшін тежеп, қоныстанған жерлерін Циннің территориясы етіп қалыптастыруға тырысқан [Еженханұлы, 2025: 303]. Қазақ хандығымен шекара аймақта тың игеру және жылжымалы әскери линияларын құрып тарихи шекара деп қарастырған.

Абылай хан қайтыс болғаннан кейін Цяньлун патша хандық орынға үлкен ұлы Уәлидің хан екенін мойындаған. Цин патшалығының хандық мұрагерлікті мойындау үрдісі 1863 жылға дейін жалғасып келген [Әбділәшім, 2025: 372-374]. Алайда 1864 жылы Ресей мен Цин империясы арасында «Шәуешек протоколы» (Қытайша: «中俄勘分西北界条约») деп аталады) жасалып, бұрынғы Қазақ хандығының тарихи территориясын бөліске түсті.

1882–1884 жылдар аралығында патшалық Ресей мен Цин империясы арасында жаңа шекара сызығы жан-жақты зерттеліп, демаркациялау жұмысы жасалды. Кезекті шекара сызығын анықтау жұмыстары солтүстікте Ұлы Алтай тау жоталарының Қобда өңірінен басталып, оңтүстікте Қашғар маңындағы Өзбел асуына дейін жалғасты, сол кезеңде шекарасы толық айқындалмаған Памир өңірі де аталған жұмыс көлеміне кірді. Аталған шарада карталарды аудару, топонимдерді тексеріп тұрақтандыру және шекара сызығын анықтап белгілеу қатарлы кешенді жұмыстар атқарылды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Бұл зерттеу мақаласында Цин патшалығының шекаралық картасы талданды. Қытайдағы XX ғасырдың алғашқы жартысындағы саяси және тарихи өзгерістерге байланысты бірқатар маңызды архивтік материалдар әртүрлі өңірлерге тарап кеткені белгілі. Соның ішінде Цин дәуірінің бірқатар сирек кездесетін құжаттары Қытай Республикасының кезеңінде Тайваньға ауыстырылып, қазіргі таңда Тайпей қаласындағы «Гугун» музейінің (故宫博物院) архивтік қорларында сақталған. Зерттеуге негіз болған сондай маңызды деректің бірі — «Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасы» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖») деп аталатын картографиялық материал. Аталған карта Ресей империясы мен Цин патшалығы арасындағы шекара белгілеу жұмыстарының нәтижесінде жасалған ресми құжаттардың бір бөлігі ретінде құнды тарихи-географиялық ақпарат береді. Материалдар кешені ретінде біз бұл картадан бөлек, Қазақ даласының шығыс өңірлеріне қатысты топонимдер кездесетін Цин әскери-әкімшілік құжаттарын, тарихи географиялық кітаптарды, сондай-ақ патшалық

дәуірдің шекаралық мәселелерін қамтитын ресми хаттамалар мен аударма материалдарды да пайдаландық.

Зерттеу әдістері тарихи-географиялық реконструкцияға бағытталған кешенді талдау тәсілдеріне сүйенеді. Біріншіден, біз «Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасы» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖») картасының құрылымы, өлшемдік ерекшеліктері, сызба элементтері және топонимдік көрсеткіштері бойынша толық сипаттамалық талдау жүргіздік. Екіншіден, картадағы жер-су атауларын қазіргі атауларымен және сол кезеңге тән өзге шекара карталарымен (Цин әскерінің әскери карталары, Ресейдің Жетісу және Алтай шекара экспедицияларының материалдары) салыстыру әдісі қолданылды. Бұл салыстырмалы талдау қазақтардың шығыс шекарасына қатысты жер-су аттарының трансформациясын, олардың қытайша транскрипциядағы өзгерістерін және картографиялық бейнелену логикасын анықтауға мүмкіндік берді. Үшіншіден, біз архивтік мәтіндерде кездесетін топонимдерді карталардағы нұсқаларымен сәйкестендіру үшін тарихи-лингвистикалық әдісті пайдаландық. Осы әдістер кешені картадағы топонимдердің тарихи контекстін түсіндіруге, олардың қазақ этнотерриториясын айқындаудағы орны мен маңызын анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау. XIX ғасырдың орта шені мен екінші жартысында Цин империясы мен патшалық Ресей Орта Азия аумағында бір-біріне тікелей тірелген ықпал аймақтарын қалыптастырды. Ресей әскери және дипломатиялық тәсілдерді қатар қолдану арқылы Қоқан, Бұқара, Хиуа хандықтарын қысқа мерзімде бағындырып, өз ықпалын Іле аңғарының басына дейін жеткізді. Ұқсас уақытта Цин империясы Цзо Цзунтанның басшылығында Шыңжаңды қайта бағындыру науқанын аяқтады. Осыдан кейін олар өңірде провинциялық басқару жүйесін орнатып, тиімді шекаралық бақылау тетіктерін айқындауға мұқтаж болды. Сөйтіп Цин патшалығы үшін шекаралық карта жасау, олардың жаңа шекаралық аймақ – Шыңжаңдағы билігін сақтап қалу мен аймақтық басқаруды баянды түрде жүйелеу үшін құжат болды. Жаулап алынған жаңа аймақтарды тұрақтандырып, Орта Азиядағы стратегиялық кеңістікті қамтамасыз етуге арналған құралдарды нығайту Ресей империясы үшін де қажет болды. Осылайша, бұл карта екі империя арасындағы мүдделер тоғысуының сипаты болды.

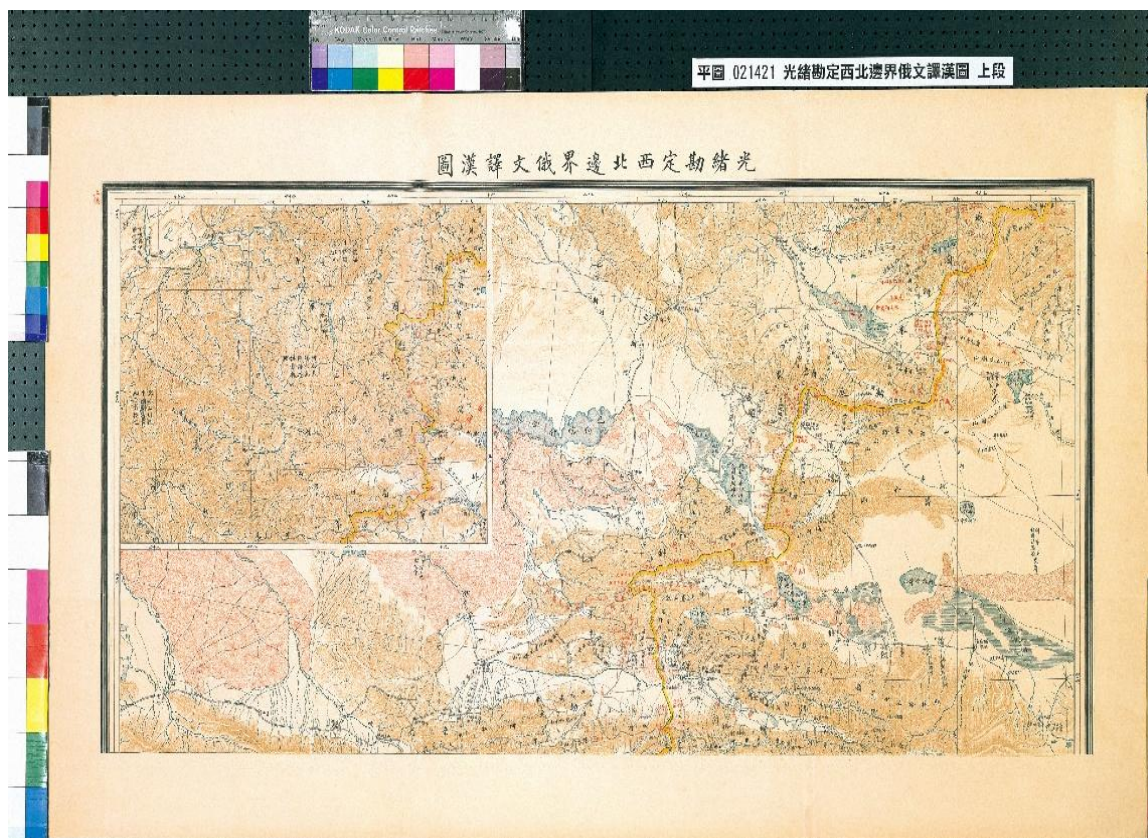
Нәтижесінде патшалық Ресей мен Цин арасында бір қатар шекаралық келісімдер жасалды. 1858 жылы «Айгунь келісім шарты (璦琿條約)», 1860 жылы «Пекин келісімі (中俄北京條約)», 1864 жылы «Шәуешек келісімі» (Қытайшасы: «Қытай-Ресей солтүстік-батыс шекараны белгілеу келісімі»/中俄勘分西北界條約), 1881 жылы «Іле келісімі», 1883 жылы «Қобда-Тарбағатай келісімі» қатарлы бір қанша келісімдерге келіп, ресми түрде қол қойды.

Дәл осы XIX ғасырдың 70-90 жылдары аралығында Ресей империясы Алтай таулары, Тарбағатай өңірінен Іле аңғары аумақтарына дейінгі жерлерге көптеген әскери-топографиялық мамандарын жіберіп, жаппай өлшеу жұмыстарын жүргізді. «Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасы» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖») деп аталған бұл карта 1894 жыл көктемде Санкт-Петербург қаласында басылып шыққан. Орысша картаның қытайша аудармасы болғанына қарамастан карта авторы ретінде Сюй Цзинчэн (許景澄) есімді Қытай дипломатының аты аталады. Сюй Цзинчэн Цин патшалығының соңғы кезіндегі Қытай дипломатиясының алғашқы кәсіби өкілдерінің бірі саналады.

Карта авторы делінген Сюй Цзинчэн, аталмыш картаны Ресейдегі Цин елшілік қызметін атқарған кезінде аударған. Ол 1864 жылы «Шәуешек келісіміне» қатысты Орыс-Қытай карталарын жинақтай келе, осы картаны қытай тіліне аударған. Шын мәнінде бұған дейін мұндай жұмысты қытайдың басқа да дипломаттары атқарған. Соның бірі Хун Цзюнь (洪鈞) есімді дипломат (тарихшы) 1890 жылы «Қытай-Ресей шекарасының толық картасы» (中俄交界全圖) атты картаны жариялаған. Сюй Цзинчэн осы картаны да пайдаланған.

Түпнұсқа екі бөлек (жоғарғы және төменгі) парақтан құралады. Толық өлшемі 54 × 99 см. Қартаның бірінші бөлігінің сол жақ үстіне Алтай-Қобда аймағын арнаулы түрде анықтап көрсеткен. Қартаның екінші бөлегінде осыған ұқсас Памир өңірін қоса алған. Қартаның төменгі оң жақ бұрышында «Хотаннан Лобнорға дейінгі жаңа карта» атты қосымша карта берілген. Картада шекара сызығы, қалалар мен жергілікті нысандар егжей-тегжейлі көрсетілген. Қартаны орыс тіліндегі түп нұсқадан қытайша тәржімалау кезінде қытайда бұған дейін қалыптасқан атаулармен сәйкестендіру принципін жолға қойған.

Түпнұсқа картада британдық ендік және бойлық жүйесі қолданылған, қосымша қытайша географиялық координаттармен белгіленген. Картадағы барлық жазу белгілер мен суреттер аударма стандарттарына сәйкестендіру мақсатында мүмкіндігінше түпнұсқа қалпында сақталған.

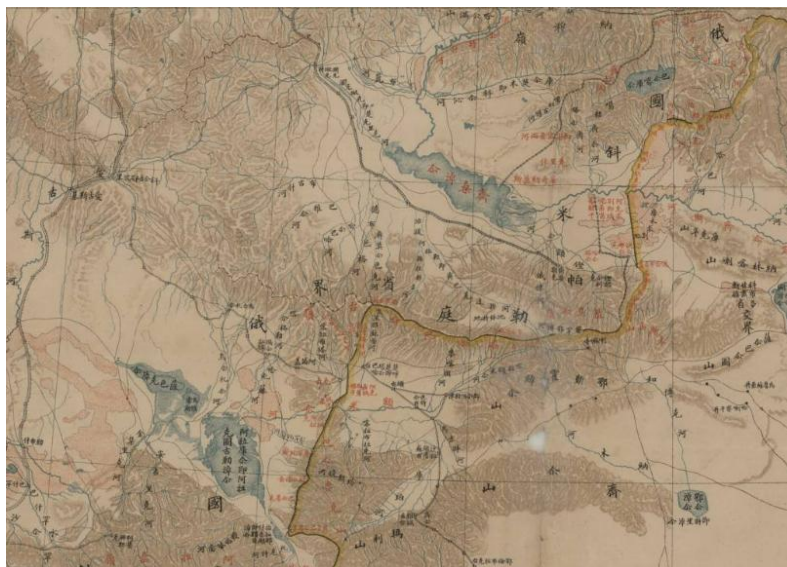

Сур. 1. «Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасы» («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖») [Карта 021421, Тайпей «Гугун» музейі (故宮博物院) архивтік қоры]

Ресейдің картографиялық жүйесі сол кезеңдегі ғылыми-техникалық деңгейі жағынан озық болғандықтан, бұл карта өз дәуіріндегі ресейлік ғылыми карталаудың жоғары дәлдігінің мұрасы болды. Артынша ресейлік түпнұсқа картаны кәсіби түрде қытайшаға аудару жұмысы жасалды. Соның нәтижесінде орыс тіліндегі жер-су атаулары, шекаралық белгілер, тау мен өзен атаулары түгелдей қытайшаға жүйелі түрде түсірілді. Осы жұмыстардың барлығы мәресіне жеткеннен кейін карта 1894 жылы Ресейде баспадан шықты.

Бұл картаның орысша түп нұсқалары өз кезінде делимитация (шекара сызығын картада бекіту), демаркация (шекараны жергілікті жерде белгілеу) процестерінің негізгі құжаты болғаны белгілі. Ол – Цин үкіметі Ресей тарапынан ұсынылған ресми шекаралық карта негізінде әзірлеген беделді деректік құжат болып табылады әрі дипломатиялық, құқықтық және географиялық тұрғыдан ерекше маңызға ие. Сондықтан аталған карта тарихи, құқықтық, деректік және басқада жақтардан маңызды саналады. Соның бірі Қазақстан–Қытай шекарасының бірқатар учаскесі дәл осы карта негізінде анықталған. Оның саяси құжат ретіндегі рөлін айтар болсақ, карта халықаралық келісімдерге қосымша ретінде қолданылған және құқықтық күшке ие болған. Айтулы карта Ресей империясы мен Цин империясы арасындағы шекараны белгілеу процесінің дереккөзі ретінде бағаланғанымен Отандық тарихымызды зерттеуде де аса маңызды дереккөз саналады.

Бұдан өзге ол тағы географиялық-құжаттық мұра саналады. Онда жазылған XIX ғасыр соңындағы қытай транскрипциясында көптеген жер-су аттарының ертедегі фонетикалық нұсқаларын сақтап қалған. Бұл тұрғыдан алғанда ол Қазақстан тарихи топонимдерін қалпына келтіру үшін маңызды дерек бола алады.

Сур. 2. Картадағы Қазақ жерінің шығыс шекаралық бөлегі

Төменде біз Қазақстанның шығыс шекара аймағындағы Алтай тауларынан Алакөлге дейінгі аралығындағы топонимдердің қытай иероглифтерімен көрсетілген транслитерациясын, сондай-ақ олардың қазақша баламасын ұсындық.

Кесте 1. Алтайдан Алакөлге дейінгі жер-су атаулары

№	Қытайша	Пиньинь	Қазақша атауы	Ескерту
1	大阿爾泰	Da A er tai	Үлкен алтай (Төр Алтай)	
2	奎屯	Kui tun	Күйтүн	
3	阿克哈巴河	A ke Ha ba he	Аққаба өзені	
4	喀拉哈巴河	Kala Ha ba he	Қарақаба өзені	
5	巴喀那斯	Ba ka na si	Бақанас	
6	薩爾那開	Sa er na kai	Сарноқай	
7	巴爾哈斯	Ba er ha si	Барқас?	
8	伯勒哲克河	Bo le zhi ke he	Білезік өзені	
9	阿克塔斯河	A ke ta si he	Ақтас өзені	
10	阿拉克別河	A la ke bie he	Алқабек өзені	
11	巴爾噶庫爾	Ba er ga ku er	Марқакөл	
12	薩拉套	Sa la tao	Сарытау	
13	噶勒濟爾河	Ga le ji er he	Қалжыр өзені	
14	塔爾齊河	Ta er qi he	Таршық өзені?	
15	喀拉古特河	Ka la gu te he	Қалғұтты өзені	
16	阿克求別	A ke qiu bie	Ақтөбе	阿克求別即瑪呢圖噶勒干/A ke qiu bie ji ma ni tu ga le gan. Демек қытайлар бұл жерді «Манитугалэган» деп атап жүрген.
17	沙尔布克	Sha er bu ke	Сабұлақ	
18	哈尔塔尔	Ha er ta er	Қартар?	
19	察奇勒莫斯	Cha qi le mo si	Ча ци лэ мо сы?	
20	齊桑淖爾	zhai sang no er	Зайсан көлі	Қазақша тарихи атауы «Жайсаң

				көлі» деп аталған.
21	庫爾楚木	Ku er chu mu	Күршім өзені	庫爾楚木即科爾沁河/Ku er chu mu Ku er chu mu ji Ke er qin he». Қытайлар бұған дейін «科爾沁河/Ke er qin he» деп басқаша жазып келшген.
22	納林河	Na lin he	Нарын өзені	
23	納穆嶺	Na mu lin	Нам тауы	Зайсан көлінің солтүстігінде
24	哈爾滿山	Ha er man shan	Қарман тауы	Қалба тауы
25	伊爾特什河	Yi er te shi	Ертіс	
26	布崑河	Bu ken he	Бөкен	Үлкен Бөкен өзені, Көкпекті
27	闊克撇克特	Kuo ke pie ke te	Көкпекті	
28	闊克撇克	Kuo ke pie ke	Көкпек	闊克撇克即楚克里克河Kuo ke pie ke ji chu ke li ke he
29	薩烏爾嶺	Sa wu er ling	Сауыр таулары	
30	鏗額爾利克	Keng e er li ke	Кендірлік	
31	鏗額爾河	Keng e er he	Кеңгір өзені	
32	齊桑斯克	Zhai sang si ke	Зайсанск	
33	鄂棟河	E dong he	Үйдене	
34	察罕鄂博河	Cha han e bo he	Шағаноба	
35	池林特	Chi lin te	Шілікті	
36	治提阿拉勒	Zhi ti a la le	Жетіарал	Картада «治提阿拉勒即齊巴克達孫河» деп жазған. Яғни «Жетіарал дегеніміз Цибакэдасун». Қытай әдебиеттерінде бұған дейін «齊巴克達孫河/Qi ba ke da sun he» деп жазып келген.
37	哲拉那赤河	Zhi la na chi he	Жалаңаш өзені	
38	布爾噶蘇台	Bu er ga si tai	Бұрқыстай	
39	塔爾巴哈台嶺	Ta er ba ha tai	Тарбағатай таулары	
40	哈巴爾蘇	Ha ba er su	Қабарсу	
41	濟莫爾色克河	Ji mo er se ke he	Жімерсек өзені	Жімерсек өзені, қытай-қазақ шекарасында
42	哈爾巴哈河	Ha er ba ha he	Қарғыба (Қарбаға)	
43	巴雅爾河	Ba ya er he	Базар өзені	
44	布古什河	Bu gu shi he	Боғас өзені	
45	奇塔特河	Qi ta te he	Қытат өзені	
46	庫木爾奇	Ku mu er qi	Көмірші	
47	烏松布拉克河	Wu song bu la ke he	Ұзынбұлақ өзені	
48	哈拉布塔河	Ha la bu ta he	Қарабұта өзені	
49	阿塔蓋	A ta gai	Атағай	Немесе Атығай
50	喀爾格勒河	Ka er ge le he	Қарғылы өзені	немесе Қарғалы өзені
51	巴克圖	Ba ke tu	Бақты	
52	額米爾河	E mi er he	Еміл өзені	

53	沙拉布拉克	Sha la bu la ke	Сарыбұлак	
54	巴爾魯克山	Ba er lu ke shan	Барлық тауы	
55	察罕托海	Cha han tuo hai	Шағантоғай	
56	額爾格圖	E er ge tu	Ергейті	
57	巴爾魯克	Ba er lu ke	Барлық	
58	阿拉庫爾	A la ku er	Алакөл	Картада: «阿拉庫爾即阿拉克圖古勒淖爾» деп жазған. Мұндағы «阿拉克圖古勒淖爾/A la ke tu gu le nao er» кытайдың тарихи әдебиеттерінде хатқа түскен үлгісі.
59	瑪爾拉得	Ma er la de	Ма эр ла дэ?	
60	哈屯蘇河	Ha tun su he	Қатынсу	
61	烏爾扎爾	Wu er zha er	Ұржар (Ұржар)	
62	烏爾扎爾河	Wu er zha er he	Ұржар (Ұржар) өзені	
63	烏雅雷河	Wu ya le he	Ұялы өзені	
64	薩色克庫爾	Sa se ke ku er	Сасықкөл	
65	斜爾吉鄂波里	Xie er ji e bo li	Се эр ци э бо ли?	
66	愛古斯基	Ai gu si ji	Аякөз	
67	愛古斯河	Ai gu si he	Айғыз өзені	
68	巴喀那斯河	Ba ha na si he	Бақанас өзені	

Нәтижелер. Жоғарыда көрсетіп өткендей картаға Қазақ жерінің шығыс шекарасындағы барлық жер-су атаулары толық қамтылмаған. Көптеген жерлердің аты мүлде аталмаған. Соның ішінде әйгілі таулар, өзен-сулар мен басқа да нысандар бар. Мұндай аты аталмаған жер-су атауларының қатарында бұған дейінгі Орыс және Қытай карталары мен тарихи еңбектерінде жиі айтылатын жер-су аттары да көптеп кездеседі. Кейбір жер-су атаулары бұрынғы тарихи-географиялық әдебиеттер мен тарихи карталарда кездеспейтін, тек осы картаға ғана түскен атау болып келеді.

Үлкен Алтай (大阿爾泰) – күрделі, ірі тау жүйесі. Қазіргі шекаралық бөлініске сай төрт елдің еншісінде. Қазақстан Алтайы – Төр Алтай, Қытай Алтайы – Өр Алтай, Моңғолия Алтайы – Малды Алтай, Ресей Алтайы – Кенді Алтай аталып жүр. Қазіргі қолданыстағы Алтай топонимі Алтын сөзінен өзгерген емес, қайта Алтай атауының ал сыңары көне түрік тілдеріндегі «қызыл», «алтын» мағынадағы лексикалық бірлік, дербес сөз болған. Атаудың екінші сыңарындағы тай сөзі көне түрік тіліндегі тағ (тау) сөзінің кейінгі кезеңдерде дауыссыз «ғ» дыбысының жартылай «й» дыбысына алмасуынан туған. Демек, Алтай – қызыл, қызғылт яғни алтын тау [Жанұзақ, 2011: 153]. Алтай тау көне түркі жазбаларында «Altun yisigh asa kältimiz, ertis ügüzüg kächä kältimiz » деп кездеседі. Ондағы «Алтын» деп осы Алтай тауларын меңзеп отыр. Бұл таудың аты осы карта сызылудан бұрын Қобда-Тарбағатай келісіміне байланысты Алтай Алқабек өңірін мекендеген найман қаракерей жарболды елінің ру басы Дүзбетке түскен ескі қазақ тіліндегі хатта «التای» деп хатталған [Kenzheakhmet N., Qadilbek, 2024: 1058].

Картада Ертіс өзенінің атын Э-эртэши (伊爾特什) деп жазып таңбалаған. Бұл қазақша атауы болған «Ертіс» нұсқасына өте жақын. Демек өзеннің бұған дейін қалыптасқан Э-эр ци сы (額爾齊斯/E er qi si) нұсқасы жоңғар қалмақтарынан алынғанын көрсетеді.

Картадағы катаяша аудармада бір қатар жер-су атауында өзгерістер орын алған. Мысалы Жайсаң (Зайсан) көлін бұрынғы қытай карталары мен тарихи шығармалары Цзайсан «宰桑/Zai sang» түрінде жазып келген болатын. Бұл әрине қытай авторларының аталған көл туралы мәліметтерді қалмақтардан алғанынан туындағанын көрсетеді. Біз талқылап отырған картада бұл көлдің аты біраз өзгеріске түскен, сөйтіп оның Чжайсаң науэр (齊桑淖爾/Zhai sang nao er) деген үлгісі таңбаланған.

Мұндай өзгеріс картадағы үшбу атаудың қазақтардан алынғанын әрі қазақтар ол көлді «Жайсаң» деп атағанын көрсетіп береді. Мұндай болғанда бұл атаудың этимологиясы қалмақ (моңғол) тіліндегі «Zaisan» деген мансап-титулдан келген деген жорамал күмәнді болып шығады. Қазақтар Ертістің арнасынан асып, жайылып көлге айналған тұсын «Жайсаң» деп атағанын көрсете алады.

Картада Аякөз атауына қатысты Айгусы цзи (愛古斯基) және Айгусы (愛古斯河) деген атаулар кездеседі. Мұндағы бірінші тіркестің неге олай жазылғаны зерттеуді қажет етеді. Екінші тіркес, яғни «Айгусы» – Аякөз атауымен байланысты болуға тиіс. «Си юй ту чжэ» атты қытайдың тарихи-географиялық еңбегінде Аякөз атын Айхусы (愛呼斯/Ai hu si) деп жазып, өзеннің орны туралы егжей-тегжейлі мәліметтер берген [«Си юй ту чжи», Цз. 21]. Мұндай мәлімет «Патша бекіткен Жоңғарларды бағындырудың стратегиясы» атты еңбекте де бар [«Цин дин Чжун га эр фан люэ» Цз. 41]. Қытай тарихи әдебиеттерінде Аякөз атауының бұдан басқа да таңбалану үлгілері кездеседі. Олардың кейбірі Аякөз атауына байланысты болғанымен, кейбірі Аякөз өзеніне келіп құятын әрі Аякөз атауына өте жақын «Айғыз» атты өзеннің атымен байланысты болуы мүмкін.

Картадағы Ертіске келіп құятын өзендердің көбінің аты қазіргі атауына сәйкес келеді. Солардың бірі болған Алқабек өзені жоғарыда көрсетілгендей «Алакэбелэ хэ (阿拉克別河)» деп хатталған. Алқабек атты өзен қазіргі кезде де солай аталады, ол Қазақстан мен Қытайдың шекарасында орналасқан. Осы және басқа да жәйттерге қарағанда оның картадағы аты қазақшадағы дыбыстық аталуы негізінде аударылған. Жоғарыда айтылғандай қазақша құжатта бұл өзеннің аты «القابک» деп хатталған. [Kenzheakhmet, 2023: 142; Kenzheakhmet, Qadilbek, 2024: 1058].

Білезік өзені Алқабек өзеніне жақын маңдағы өзен аты. Қызырғы шекара бойынша Қытай аумағында қалған. Ол Ертіс өзеніне құятын ірі өзеннің бірі. Аталған өзеннің картадағы аты Бай лэ чжэ кэ хэ (伯勒哲克河/Bai le zhi ke he). Бұған қарағанда бұл өзеннің атауы да Алқабек өзені сияқты қазақ тіліндегі дыбысталуы негізінде қытайша транскрипцияланған болуға тиіс.

Аққаба өзені – Алтай тауынан бастау алып, оңтүстікке қарай Нарсын, Тұлымты тауларын жағалай ағып Қаба өзеніне құятын өзен. Қазір Қытайдың Алтай Қаба ауданында. Аймақты қазақтар мен ұранқайлар аралас қоныстанады. Картада бұл өзеннің атын Акэ хаба хэ (阿克哈巴河/Akehaba he) деп дәлме-дәл таңбалағанына қарағанда қазақша Аққаба деген нұсқадан алған деуге болады.

Картада Алакөлді «阿拉庫爾即阿拉克圖古勒淖爾» деп жазып көрсеткен. Бұл «Алакөл, яғни бұрынғы Алакэтугулэ нао эр еді» деген мағнадағы тіркес. Мұндағы Алакэтугулэ наоэр «阿拉克圖古勒淖爾/A la ke tu gu le nao er» қытай карталары мен тарихи шығармаларында бұған дейін қалыптасқан атау. «Си юй ту чжэ» атты кітапта Алакэ ху (阿拉克湖) деп те жазған [«Си юй ту чжи», Цз. 25]. Мұндай атаудың қалыптасуы қытайлардың бұл атауды Жоңғар қалмақтары тарапынан алғанын көрсетеді. Ал картадағы Алакуэр («阿拉庫爾») бұл қазақша Алакөл атауының транслитерациясы деуге негіз бар.

Картада Күйтүн тауы (奎屯山) деген таудың аты кездеседі. Цин патшалығы дәуіріндегі кейбір тарихи шығармаларда бұл жердің атын Куйдун тауы («奎洞山/Kui dong shan» деп хаттаған. Бұл таудың орны Ресей, Қытай және Монғолия үш елдің шекарасындағы Достық шоқысынан солтүстікке қарай екі шақырым жерде делінеді.

Қорытынды. Айтулы карта Цин әулетінің Ресеймен шекара келіссөздерінің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар Қазақтың шығыс шекарасына қатысты географиялық білім жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Онда XIX ғасырдың аяғында Еуразияның өзгермелі билік құрылымдарын көрсететін геосаяси, құқықтық және ғылыми картаға түсіру атрибуттары бар. Карта Қазақ жерінде Ресей мен Қытай шекарасының орнауын, Қазақ даласындағы тарихи және географиялық өзгерістерді, сондай-ақ Қазақ даласының шығыс бөлігіндегі жер-су атаулары тарихы мен этникалық тарихын зерттеуге ғылыми құндылыққа ие. Біздің бастапқы ізденістеріміз болашақта жасалуға тиісті картаны түпнұсқа орыс картасымен егжей-тегжейлі салыстыру, картадағы сирек кездесетін жер-су атауларын географиялық тұрғыдан қалпына келтіру, Қазақстанда күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан тарихи топонимдермен сәйкестендіру қатарлы зерттеулердің бастамасы саналады. Картадағы жер аттарының басым бөлігі қазірде қолданыста болғанымен, қолданыстан шығып, ұмытылған немесе орысша атала бастаған кейбір жер-су аттауларын да кездестіреміз. Біз картаның қытайша аудармасында бұрынғы кезде сызылған қытай карталары мен жазбаларындағы ішінара жер аттарын сақтап қалғанын, кейбір қазақша жер-су атауларының орыс карталарында өзгеріске түскенін де көрсете аламыз.

Әдебиеттер

Әбділәшім, 2025 – *Әбділәшім Д.* Елдік Феномен. Токио, 2025. 452 с. Еженханұлы, 2025 – *Еженханұлы Б.* Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары. Алматы: «TURAN» баспасы, 2025. 696 б.

Жанұзақ, 2011 – *Жанұзақ Т.* Жер-су атаулары. Өнер баспасы, Алматы, 2011. 493 с.

«Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасы» Тайпей қаласындағы «Гугун» музейінің архивтік қорларында сақталған («光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖», (上、下幅), 國立故宮博物院藏).

Kenzheakhmet 2023 – *Nurlan Kenzheakhmet.* European-Chinese Imperial Maps and Gazetteers Related to the Kazakh (Qazaq) Khanate and Its Adjacent Regions from the 16th to the 19th Centuries. OSTASIEN Verlag, 2023 (in Eng.).

Kenzheakhmet, Qadilbek 2024 – *Nurlan Kenzheakhmet, Mars Qadilbek.* Old qazaq, chinese, manchu documents that were written by the Qing officials in the Xinjiang ARCHIVES// Otan tarihy. 2024. Vol. 27. No 4. Pp. 1051–1067. [In Eng.].

Фу Хэн – *Фу Хэн.* «Цин дин Чжун га эр фан люэ» (傅恆, «钦定准噶尔方略» 平定準噶爾方略(四庫全書本) - 维基文库, 自由的图书馆.

Фу Хэн – *Фу Хэн.* «Патша бекіткен Батыс аймақтың карталармен көрсетілген географиялық сипаттамасы (傅恆, «钦定皇輿西域圖志». 钦定皇輿西域圖志(四庫全書本) - 维基文库, 自由的图书馆.

Ван Шучжан — *Ван Шучжан,* Синьцзян карталарының сипаттамасы (王樹枏: «新疆圖志»). *新疆圖志*

Сюй Цзинчэн – *Сюй Цзинчэн.* Император Гуансюй билігі тұсындағы Солтүстік-батыс шекара делимитациялық картасының қытайша аудармасына кіріспе» (許景澄: «光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖例言», «許文肅公遺稿», 卷十一. «續修四庫全書», 上海古籍出版社. 2002年).

Хун Цзюн – *Хун Цзюн.* Қытай-Ресей шекара картасы (洪鈞: «中俄交界全圖»-之分圖 «帕米爾地圖», 原圖藏於美國國會圖書館) 1890年中俄交界全圖(35幅)

References

Abdilashim, D., 2025 – *Abdilashim D.* Eldik Phenomenon [A national phenomenon]. Tokyo, 2025. 452 p. [In Kaz.]

Chinese Translation of the Russian Map for the Delimitation of the Northwestern Border during the Reign of Emperor Guangxu, upper & lower sheets (光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖) [Chinese translation: Russian map of the Northwest Frontier during the reign of Emperor Guangxu]. Taipei: Collections of the National Palace Museum (Gugong). [In Chinese]

Ezhenkhanuly B., 2025 – *Ezhenkhanuly B.* Kazakh–Qing Relations during the Era of Ablai Khan [Kazakh–Qing relations during the reign of Abla Khan]. Almaty: TURAN Publishing House, 2025. 696 p. [In Kaz.]

Fu Heng – *Fu Heng.* Imperially Endorsed Geographical Description of the Western Region with Maps (傅恆, «钦定皇輿西域圖志», Siku Quanshu edition) [Geographical description of the Western region approved by the emperor with maps]. [In Chinese]

Fu Heng, – *Fu Heng.* Qin Ding Zhunge'er Fanglüe (傅恆, «钦定准噶尔方略»; 平定準噶爾方略, Siku Quanshu edition) [State cartographic work depicting Dzungaria during the Qing era]. [In Chinese]

Hong Jun, 1890 – *Hong Jun.* Zhong–E Jiaojie Quantu, section map Pamir Map (洪鈞: «中俄交界全圖» — 分圖 «帕米爾地圖») [Full map of the China-Russia border, section map: Pamir map]. Original map held at the Library of Congress, USA, 1890. [In Chinese]

Kenzheakhmet N., Qadilbek M., 2024 – *Kenzheakhmet N., Qadilbek M.* “Old Kazakh, Chinese, and Manchu Documents Written by Qing Officials in the Xinjiang Archives” [Old Kazakh, Chinese, and Manchu documents written by Qing officials in the Xinjiang archives]. *Otan Tarihy.* 2024. 27(4). Pp. 1051–1067. [In English]

Kenzheakhmet, 2023 – *Kenzheakhmet N.* European-Chinese Imperial Maps and Gazetteers Related to the Kazakh (Qazaq) Khanate and Its Adjacent Regions from the 16th to the 19th Centuries [European-Chinese imperial maps and directories relating to the Kazakh Khanate and neighboring regions in the 16th–19th centuries]. OSTASIEN Verlag, 2023. [In English]

Wang Shuzhang – *Wang Shuzhang.* Xinjiang Tuzhi (王樹枏: «新疆圖志») [Geographical characteristics of Xinjiang Province]. [In Chinese]

Xu Jingcheng – *Xu Jingcheng.* “Comments on the Chinese Translation of the Russian Map for the Delimitation of the Northwestern Border during Emperor Guangxu’s Reign” (許景澄: «光緒勘定西北邊界俄文譯漢圖例言»), in Xu Wensu Gong Yigao, Vol. 11. In Xu Xiu Siku Quanshu, Shanghai: Shanghai Guji Press, 2002 [Comments on the Chinese translation of the Russian map of the Northwest Frontier during the reign of Emperor Guangxu]. [In Chinese]

Zhanuzak, 2011 – *Zhanuzak T.* Toponimder [Place Names]. Almaty: Oner Publishing House, 2011. 493 p. [In Kaz.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814–6961 (Print)
ISSN: 2788–9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 210–
218
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.91.01

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_210-218

THE ROLE OF HISTORY TEACHING IN FORMING THE KAZAKH INTELLIGENTSIA (1918–1927 YEARS)

Asylkhan Kenjebayuly Zholdas¹, Aidarbek Anuarbekuly Amirbek^{2*}, Zhandos Zhumalbekuly Kumganbayev³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29 B. Sattarkhanov Street, 161200, Turkistan, Republic of Kazakhstan)
Doctoral Student

<https://orcid.org/0009-0000-5522-3859>. E-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

²Khoja Akhmet Yassawi Kazakh-Turkish University,
(29 B. Sattarkhanov Street, 161200 Turkistan, Republic of Kazakhstan)
Assistant Professor of the Department of International Relations, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259> E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Al-Farabi Kazakh National University (72, Al-Farabi Street., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Assistant Professor of the Department of History of Kazakhstan, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-3779-1673> E-mail: zhankum0186@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Zholdas A.K., Amirbek A.A., Kumganbayev Zh.Zh., 2026

Abstract. *Introduction.* This study examines the role of teaching history at the Kyrgyz (Kazakh) Institute of Public Education in Tashkent during 1918–1927 in shaping the emerging Kazakh national intelligentsia. In the context of early Soviet educational reforms, historical disciplines played a crucial role in the intellectual, pedagogical, and ideological training of future teachers and public figures. *Purpose and objectives.* The purpose of the research is to identify the content, methodological principles, and pedagogical practices of history teaching and to assess their impact on the formation of the worldview of Kazakh intellectuals. The objectives include the analysis of curricula, archival documentation, teaching methods, and the academic activities of instructors. *Materials and methods.* The source base consists of archival collections from the Central State Archive of Uzbekistan, the Central State Archive of Kazakhstan, the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, and manuscript repositories. The methodological framework includes historical-pedagogical analysis, a structural-functional approach, comparative analysis, and elements of intellectual history. *Results.* The findings demonstrate that the teaching of history combined Marxist–Leninist interpretations with nationally oriented content rooted in Kazakh ethnocultural tradition. A significant contribution was made by instructors linked to the Alash movement, who introduced innovative pedagogical methods aimed at developing critical thinking and national consciousness. Historical education thus served as a foundation for the formation of a new Kazakh intellectual elite. *Conclusion.* The experience of teaching history at the institute reflects the interaction between Soviet and national educational models and reveals mechanisms through which national content was integrated into the early Soviet pedagogical system.

Keywords: history of education, national intelligentsia, Alash movement, Tashkent Institute, history teaching, Kazakh pedagogical school, 1918–1927, historical disciplines, teaching methodology, national identity.

For citation: Zholdas A.K., Amirbek A.A., Kumganbayev Zh.Zh. The role of history teaching in forming the kazakh intelligentsia, 1918–1927 // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 210–218. [in Eng]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_210-218

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (1918–1927 ЖЖ.)

Жолдас Асылхан Кенжебайұлы¹, Амирбек Айдарбек Ануарбекулы², Жандос Жұмалбекұлы Құмғанбаев³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Б. Саттарханов көш. 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Докторант
<https://orcid.org/0009-0000-5522-3859>. E-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Б. Саттарханов көш. 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259> E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Әл Фараби атындағы ҚазҰУ (Аль-Фараби көшесі, 72, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-3779-1673> E-mail: zhankum0186@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Жолдас А.К., Амирбек А.А., Құмғанбаев Ж.Ж., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Зерттеу 1918–1927 жылдары Ташкенттегі Қырғыз (Қазақ) халық ағарту институтындағы тарихты оқытудың ұлттық интеллигенция қалыптастырудағы рөліне арналған. Ерте кеңестік кезеңде білім беру саясаты түбегейлі өзгеріп, тарих пәні болашақ мұғалімдер мен ағартушылардың дүниетанымын қалыптастыратын негізгі бағыттардың біріне айналды. *Мақсат пен міндеттер.* Зерттеудің мақсаты – институттағы тарих пәнінің мазмұнын, әдіснамалық принциптерін, оқыту әдістерін талдау және олардың қазақ интеллигенциясының өкілдерін даярлауға әсерін айқындау. Міндеттеріне оқу жоспарларын, архив материалдарын, оқытушылардың қызметін және педагогикалық тәжірибелерді қарастыру кіреді. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің дереккөздері ҚР ОМА, Өзбекстан Республикасы ОМА қорлары, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы институт материалдары және қолжазба қорлары негізінде жинақталды. Әдістемелік негізін тарихи-педагогикалық талдау, құрылымдық-функционалдық тәсіл, салыстырмалы зерттеу, интеллектуалдық тарих элементтері құрайды. *Нәтижелер.* Талдау нәтижелері тарихты оқыту үдерісінде маркстік-лениндік әдіснаманың ұлттық тарихи-мәдени мазмұнмен үйлескенін көрсетті. Алаш қайраткерлері атсалысып, студенттердің сын тұрғысынан ойлауын, ұлттық тарихи санасын дамытуға бағытталған әдістерді енгізді. Тарихты оқыту кәсіби, дүниетанымдық және ағартушылық функцияларды атқарып, қазақ қоғамының жаңа интеллектуалдық элитасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. *Қорытынды.* Институт тәжірибесі кеңестік және ұлттық білім беру үлгілерінің өзара ықпалын айқын көрсетіп, ұлттық мазмұнның педагогикалық жүйеге енгізілу механизмдерін ашады.

Түйін сөздер: білім тарихы, ұлттық интеллигенция, Алаш, Ташкент институты, тарихты оқыту, қазақ педагогикалық мектебі, 1918–1927 жж., тарихи пәндер, оқыту әдістемесі, ұлттық тарихи сана.

Дәйексөз үшін: Жолдас А.К., Амирбек А.А., Құмғанбаев Ж.Ж. 1918–1927 жж. тарих оқытудың ұлттық интеллигенцияға қосқан үлесі // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 210–218-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_210-218

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В ПОДГОТОВКЕ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (1918–1927 ГГ.)

Асылхан Кенжебайұлы Жолдас¹, Айдарбек Ануарбекулы Амирбек², Жандос Жумалбекович Кумганбаев³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Яссави,
(29, ул. Б. Саттарханова, 161200, Туркестан, Республика Казахстан)

докторант

<https://orcid.org/0009-0000-5522-3859>. E-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

²Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Яссави
(29, ул. Б. Саттарханова, 161200, Туркестан, Республика Казахстан)

доцент кафедры международных отношений, PhD

<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259> E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(72, ул. Аль-Фараби, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

доцент кафедры истории Казахстана, PhD

<https://orcid.org/0000-0002-3779-1673> E-mail: zhankum0186@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Жолдас А.К., Амирбек А.А., Кумганбаев Ж.Ж., 2026

Аннотация. *Введение.* Исследование посвящено анализу роли преподавания истории в Киргизском (Казахском) институте народного образования в Ташкенте в 1918–1927 гг. в контексте становления казахской национальной интеллигенции. В условиях формирования новой культурно-образовательной политики историческое образование стало одним из ключевых направлений подготовки педагогов, исследователей и общественных деятелей. *Цель и задачи.* Целью исследования является определение содержания, методологических принципов и педагогических практик преподавания истории, а также выявление их влияния на формирование мировоззрения будущих представителей казахской интеллигенции. Задачи включают анализ учебных программ, архивных документов, деятельности преподавателей, методов обучения и институциональных особенностей. *Материалы и методы.* Источниковую базу составили фонды Центрального государственного архива Республики Узбекистан, Центрального государственного архива Республики Казахстан, материалы ИИЭ им. Ч. Ч. Валиханова и рукописные фонды научно-исследовательских архивов. Методологическая основа включает историко-педагогический анализ, структурно-функциональный подход, сравнительный анализ и элементы интеллектуальной истории. *Результаты.* Установлено, что преподавание истории в институте сочетало марксистско-ленинскую интерпретацию исторического процесса с национально ориентированными элементами, основанными на казахской этнокультурной традиции. Значительный вклад внесли преподаватели — представители движения «Алаш», развивавшие собственные методики обучения. Историческое образование выполняло профессиональную, мировоззренческую и просветительскую функции и стало фундаментом формирования новой казахской интеллектуальной элиты. *Заключение.* Опыт преподавания истории в институте отражает взаимодействие советской и национальной образовательных моделей и демонстрирует механизм интеграции национального содержания в структуру раннесоветской педагогической системы.

Ключевые слова: история образования, национальная интеллигенция, «Алаш», Ташкентский институт, преподавание истории, Казахская педагогическая школа, 1918–1927 гг., исторические дисциплины, методика обучения, национальное самосознание.

Для цитирования: Жолдас А.К., Амирбек А.А., Кумганбаев Ж.Ж. Роль исторических дисциплин в подготовке казахской интеллигенции (1918–1927) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 210–218. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_210-218

Introduction. The study of the activities of the Kyrgyz (Kazakh) Institute of Public Education in Tashkent during 1918–1927 is of considerable scholarly interest in the context of the formation of the national intelligentsia and the development of the pedagogical education system in the early Soviet period. This institute became the first educational institution specifically oriented toward training Kazakh teachers, methodologists, public figures, and researchers who later played a key role in shaping the cultural and intellectual elite of Kazakhstan. An important component of the educational process was the teaching of history as an academic discipline that shaped the worldview, civic identity, and historical memory of future educators.

The research is based on the analysis of archival materials from the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (TsGA RUz), the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (TsGARK), the collections of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, as well as the archival holdings of Al-Farabi Kazakh National University, which preserve documents on the activities of the institute and the personal files of its teachers and graduates, including curricula of historical disciplines, minutes of pedagogical council meetings, annual reports of educational-methodical commissions, instructors' lecture plans, and students' academic records dated 1918–1927.

Materials and Methods. The research is based on the analysis of archival materials from the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (TsGA RUz), the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (TsGARK), the collections of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, as well as the archival holdings of Al-Farabi Kazakh National University, which preserve documents on the activities of the institute and the personal files of its teachers and graduates. The sources include curricula, minutes of pedagogical council meetings, student performance records, reports of educational-methodical commissions, and official correspondence between the institute and the People's Commissariat of Education (Narkompros) of the Turkestan ASSR, in particular archival files from TsGA RUz (funds of the Turkestan ASSR People's Commissariat of Education), containing annual curricula for the history course, methodological instructions for instructors, and reports on the ideological content of teaching.

The methodological basis of the study consists of historical-pedagogical analysis, a structural-functional approach, and comparative source studies, which were applied to reconstruct the structure of history courses, identify changes in curricula over time, and correlate pedagogical practices with ideological and institutional transformations reflected in archival documents. The application of the principles of historicism and objectivity made it possible to trace the dynamics of changes in the teaching of history depending on political circumstances, ideological guidelines, and the tasks of nation-building. The use of comparative analysis of early Soviet educational programs and contemporary approaches to teaching history made it possible to identify persistent pedagogical traditions and the specific features of historical education at the Tashkent Institute.

The archival corpus includes original and previously unstudied programs of historical disciplines approved by the pedagogical council of the Kyrgyz (Kazakh) Institute of Public Education. For example, the 1921 curriculum defined the course objectives as follows: "to acquaint students with the historical development of the peoples of Turkestan, with special emphasis on the history of the Kazakh people, their social organization, and cultural traditions" (TsGA RUz, curriculum of the history course, 1921). A revised curriculum adopted in 1924 expanded the thematic structure of the course and included sections entitled "Ethnogenesis of the Kazakh people," "Political history of the Kazakh khanates," and "Oral historical sources: genealogies (shezhire) and epic traditions," alongside general world history [TsGA RUz, curriculum, 1924].

Discussion. The historiography devoted to the activities of the Kyrgyz (Kazakh) Institute of Public Education in Tashkent in the context of training the national intelligentsia demonstrates a complex structure in which several research directions intersect: studies of the Alash movement, the history of pedagogy of the 1920s, the Soviet school of source studies, and contemporary interdisciplinary approaches. Each of these directions interprets the role of the institute and the teaching of history from its own perspective; however, taken together, they still do not provide a comprehensive picture, leaving a persistent historiographical gap, which this study addresses through a comparative analysis of historiographical interpretations and archival evidence on curricula, teaching methods, and instructors' practices.

1. Alash historiography on training national personnel.

The works of representatives of the Alash movement and their intellectual successors constitute a distinct corpus within the historiography. In the writings of A. Baitursynuly, Kh. Dosmukhameduly,

M. Dulatuly, and M. Zhumabayev, particular emphasis is placed on the need to train national specialists capable of mediating between traditional culture and modern educational models. Their works — *Oqu quraldary*, *Pedagogika*, and *Qazaq tarihy* — addressed issues of methodology for teaching the humanities; however, the contribution of the Tashkent Institute to the development of historical education was examined only indirectly. At the same time, their direct pedagogical practices at the institute make it possible to reconstruct how Alash methodological principles shaped the content of the discipline “History” [Baitursynuly, 1926; Dosmukhameduly, 1924].

In post-Soviet Kazakhstani historiography, the role of Alash in the formation of the historical-pedagogical school has been actively studied by K. Nurpeisov, M. Koigeldiev, T. Omarbekov, and D. Qydyrali. They highlight that graduate of the Tashkent Institute carried forward the ideals of the Alash intellectual tradition, preserving the orientation toward national consciousness, language, and historical memory [Koigeldiev, 1995; Nurpeisov, 1994]. However, they did not provide a systematic analysis of the institute’s educational practices as a center for pedagogical training.

2. The Soviet historiographical school of the 1920s–1930s.

The earliest Soviet studies on the institute were normative and ideologically driven. They presented the institution as a “forge for new pedagogical cadres of Turkestan” [Proshloe Kazakhstana..., 1935], yet offered no analysis of the content of historical courses. Their methodological basis relied exclusively on the Marxist–Leninist concept of class struggle, which prevented the inclusion of a national component.

Soviet pedagogical theorists of the 1920s — V. Bonch-Bruevich, N. Krupskaya, and P. Blonsky — developed general approaches to teaching the humanities but paid little attention to the regional specificity of training teachers for Turkic-speaking populations. Consequently, their works reflect only the broader ideological and pedagogical context without explaining the specific features of teaching history at the Tashkent Institute.

Research of the 1950s–1980s remained strictly within the ideological boundaries of the era and focused on the achievements of the Soviet school. Although individual instructors of the institute were mentioned, their contribution to the development of history teaching methodology was evaluated only superficially [Argynbaev, Khalimov, 2012].

3. Contemporary historiography and its limitations.

A new stage of historiography emerged after 1991, when studies of the institute were integrated into the broader framework of national history and the history of education in Kazakhstan. Researchers such as M. Koigeldiev, T. Omarbekov, and Zh. Abylghozhin examined the biographies, publications, and educational activities of Alash figures in detail, yet rarely addressed the system of teaching historical disciplines itself [Omarbekov, 1997]. As a result, a gap persists between biographical research and pedagogical reconstruction.

Kazakhstani scholars of the history of education (S. Akatayev, A. Aitaly, Sh. Qurmanbaiuly) have emphasized the interaction between ethnocultural traditions and the Soviet educational model, but the teaching of history as a professional pedagogical discipline at the Tashkent Institute has not been the focus of their targeted analysis.

Studies of archival collections from TsGA RUz, TsGARK, and the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology have uncovered documents on the instructors, curricula, and the organizational structure of the institute, yet a comprehensive reconstruction of syllabi, textbooks, and methodological materials used between 1918 and 1927 still remains absent.

4. The scholarly gap: what remains unexplored.

Despite a growing number of publications on the history of higher and pedagogical education, several key “white spots” remain:

- No complete reconstruction of the historical curriculum exists.
- There is no analysis of topics, lecture structures, practical classes, or instructors’ pedagogical approaches.
- The contribution of national instructors is undervalued.
- The pedagogical role of M. Zhumabayev remains insufficiently studied; the contributions of E. Omarov and Kh. Dosmukhameduly are represented only fragmentarily.
- Informal educational practices remain unexplored.
- Historical discussions, academic circles, literary debates, and student societies shaped the intellectual climate of the institute and influenced historical thinking.
- Ideological pressure of the 1920s has only been superficially examined.

It remains unclear how instructors balanced the Marxist interpretation of historical development with national elements such as epic traditions, folklore, and genealogical memory.

5. The influence of Turkestan academic institutions on Kazakh intellectual development requires deeper evaluation.

The connections between the Tashkent Institute, Kazpedinstitut, Turkestan University, and the broader Turkological school remain insufficiently studied.

Results. A comprehensive analysis of archival sources (curricula, lecture manuscripts, seminar programs, and student records), educational materials, and historiographical traditions makes it possible to identify several key findings, including curricula, pedagogical council minutes, instructors' lecture plans, and student records, makes it possible to identify several key findings that characterize the role of history teaching at the Kyrgyz (Kazakh) Institute of Public Education in Tashkent in training the national intelligentsia during 1918–1927. The results demonstrate that historical education at the institute fulfilled strategic, pedagogical, and national-cultural functions which collectively shaped the intellectual foundation of future Kazakh teachers, researchers, and public figures.

1. Reconstruction of the historical curriculum confirms its multilayered and nationally oriented character.

The study of curricula, programs, methodological commission reports, and lecture materials through comparative examination of documents from different years (1918–1927) revealed that the history course included not only general and world history but also specialized sections on the history of Turkestan, Central Asia, and the Kazakh people, as evidenced by archival curricula and teaching plans approved by the institute's pedagogical council in 1921–1924 (TsGA RUz). Despite the dominance of the Marxist–Leninist interpretation of historical development, instructors integrated national elements into the course, including:

- materials on the ethnogenesis of the Kazakhs;
- the history of khanates and sultanates;
- folklore sources (shezhire, epic poetry, legends);
- the works of A. Baitursynuly, M. Dulatuly, and Sh. Ualikhanov;
- components of the prerevolutionary Turkological school.

Archival documents show that students studied historical topics absent from official Soviet curricula, which broadened their historical worldview and strengthened their national memory.

2. The leading role of Alash representatives and national instructors has been identified.

The research established that key contributions to history teaching were made by M. Zhumabayev, Kh. Dosmukhameduly, E. Omarov, Zh. Aimaulytov, and other members of the Kazakh national movement who directly participated in the educational process, which is confirmed by their personal files, lecture outlines, and methodological notes preserved in archival collections of TsGARK and the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

Teaching was based not only on officially approved Soviet textbooks but also on instructional materials prepared by national intellectuals. Archival lecture manuscripts attributed to M. Zhumabayev emphasize that “the task of teaching history is not merely to transmit facts, but to awaken historical consciousness through the native cultural experience of the people” (TsGARK, personal file of M. Zhumabayev, lecture notes on history). Similarly, pedagogical texts by Kh. Dosmukhameduly used in the institute interpreted historical processes through ethnographic and cultural categories, stressing the importance of folklore, customary law, and genealogy as historical sources (TsGARK, teaching materials of Kh. Dosmukhameduly).

Analysis of their lectures, methodological notes, and teaching materials, as well as comparisons between officially approved curricula and actual classroom content reflected in lecture outlines, demonstrates that they:

- employed the comparative-historical method;
- drew upon Kazakh ethnopedagogical traditions;
- applied an interdisciplinary approach (history + ethnography + folklore);
- fostered critical thinking among students;
- used the principles oqytu – túsindirü – taldau – qorytyndy (teaching, comprehension, analysis, conclusion).

These instructors effectively formed the Kazakh historical-pedagogical school, which continued to influence educational development in the 1930s–1950s despite ideological pressure and political repression.

3. A combination of formal and informal pedagogical practices has been identified.

Archival protocols and student materials demonstrate that historical education extended beyond classroom instruction, based on the analysis of minutes of student circles, reports on field expeditions, and seminar programs preserved in archival collections, as documented in minutes of student circles, reports of field expeditions, and correspondence between instructors and educational authorities preserved in TsGA RUz and university archival holdings. Archival seminar programs further illustrate the practical dimension of historical education. A 1923 seminar assignment required students “to collect oral testimonies, legends, and genealogical narratives in Kazakh villages and analyze them as historical sources” (TsGA RUz, seminar program on the history of Turkestan, 1923). Students participated in:

- history and ethnography circles;
- academic debates and scholarly societies;
- presentations at pedagogical seminars;
- field expeditions to Kazakh villages;
- the collection of oral sources (testimonies, legends, genealogies).

These informal forms of learning contributed to the development of competencies essential for teachers, researchers, and public educators, thereby preparing graduates to become versatile cultural workers in rural schools and regional educational centers.

4. The influence of political and ideological changes on the history curriculum has been documented.

Analysis of institutional documents, including revised curricula, ideological guidelines, and correspondence with Narkompros, indicates that in 1918–1922 the curriculum remained flexible and incorporated nationally oriented themes. However, between 1923 and 1927 ideological pressure intensified:

- a mandatory course, “History of the Revolutionary Movement,” was introduced;
- Marxist interpretations became dominant;
- emphasis shifted toward class analysis;
- national topics were gradually reduced.

Despite this, instructors found ways to include elements of national history through practical assignments, discussions, home essays, and seminar topics. This demonstrates the dual structure of historical education, where official ideology coexisted with national traditions.

5. Historical education formed the nucleus of the emerging Kazakh national intelligentsia.

Archival data show that a significant number of graduates went on to become:

- history and humanities teachers;
- authors of early Kazakh textbooks and anthologies;
- organizers of rural schools;
- journalists, writers, and public intellectuals;
- researchers in ethnography, linguistics, and cultural history.

Thus, historical education functioned as an “intellectual accelerator” that enabled graduates to become leaders of cultural and educational work in Kazakhstan.

6. The institute’s influence on the formation of regional academic and educational centers has been confirmed.

Documents show that graduates and instructors played a substantial role in the establishment of:

- the Kazakh Pedagogical Institute (later KazPI);
- the Communist University of the Toilers of the East (KUTV);
- scholarly societies under the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology;
- early regional studies associations in Kyzylorda, Semey, and Petropavlovsk.

This affirms the status of the institute as a center of intellectual consolidation that shaped the structure of higher education in Kazakhstan.

7. A model of historical education combining Soviet and national elements has been identified.

The analysis shows that history teaching at the institute was based on a synthesis of:

- Marxist–Leninist periodization;
- Kazakh ethnocultural traditions;
- Turkological approaches of prerevolutionary scholars;
- the educational and cultural ideals of the Alash movement.

This unique model became the foundation for the formation of the Kazakh historical school of the 20th century.

Conclusion. The conclusions of this study are grounded in direct analysis of archival curricula, lecture manuscripts, and instructional texts, including excerpts from educational programs and teaching materials

introduced into scholarly circulation for the first time. Based on previously unpublished archival documents introduced into scholarly circulation for the first time, the conducted research, based on systematic analysis and comparison of archival sources, pedagogical documentation, and historiographical interpretations, allows us to conclude that the teaching of history at the Kyrgyz (Kazakh) Institute of Public Education in Tashkent in 1918-1927 was one of the key tools for the formation of the Kazakh national intelligentsia in the context of the formation of a new socio-political and cultural reality. The historical education implemented at the institute had a complex, multi-layered character: it combined elements of the Soviet ideological model, the Turkological and pre-revolutionary scientific tradition, as well as nationally oriented pedagogical approaches based on the ethnocultural heritage of the Kazakh people.

An analysis of curricula, methodological materials, and archival sources has shown that teaching history performed simultaneously professional, pedagogical, ideological, and cultural-educational functions. It contributed to the formation of critical thinking, the development of national identity, the strengthening of historical memory and the training of teachers who are able not only to transmit knowledge, but also to independently develop educational materials, conduct research and community work. The activities of the teachers, representatives of the national intelligentsia, have made a significant contribution to the adaptation of historical material to the needs of the Kazakh audience and to the preservation of elements of the national historical tradition in the face of increasing ideological control.

The results of the study confirm that the institute has become the most important center for the formation of Kazakh teaching staff, creating the foundation for the development of the national historical school and the educational system of Kazakhstan in the following decades. Graduates and teachers of the Institute played a key role in the creation of the first Kazakh textbooks, the organization of schools, research societies and cultural and educational initiatives, which determined the direction of development of the national intelligentsia at the beginning of the 20th century.

Thus, the experience of teaching history at the Tashkent Institute of Public Education is an important historical and pedagogical phenomenon reflecting the processes of interaction between the Soviet and national educational models. Its study allows for a deeper understanding of the mechanisms of formation of the Kazakh intellectual elite, the peculiarities of the transformation of the content of historical education and the importance of pedagogical activity in the context of national revival. The presented conclusions form the basis for further research of the Kazakh historical and pedagogical tradition and its impact on the development of the educational system of Kazakhstan.

Sources

CSA RUz - Central State Archive of the Republic of Uzbekistan
CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
Archives of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Archive of Al-Farabi Kazakh National University

Literature

- Абылғожин, 1998 – *Абылғожин Ж.Б.* Қазақстан XX ғасырда: әлеуметтік-экономикалық даму. Алматы: Атамұра, 1998. 368 б.
- Айталы, 2000 – *Айталы А.* Қазақ қоғамы: дүниетанымдық негіздер. Алматы: Ғылым, 2000. 280 б.
- Арғынбаев, Халимов, 2012 – *Арғынбаев О.Н., Халимов В.М.* Қазақстан тарихнамасындағы хан Әбілқайырдың бейнесі // *Отан тарихы*. 2012. № 1 (16). 63–76-бб.
- Байтұрсынұлы, 1926 – *Байтұрсынұлы А.* Әдебиет танытқыш. Қызылорда: Қазмембас, 1926. 221 б.
- Блонский, 1922 – *Блонский П.П.* Очерки педагогической психологии. М.: Госиздат, 1922. 140 с.
- Досмұхамедұлы, 1924 – *Досмұхамедұлы Х.* Қазақ тарихы. Ташкент: Түркістан мұғалімдер институты, 1924. 145 б.
- Жұмабаев, 1923 – *Жұмабаев М.* Педагогика. Орынбор: Кіргіз мемлекет баспасы, 1923. 160 б.
- Қойгелдиев, 1995 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 320 б.
- Құрманбайұлы, 2011 – *Құрманбайұлы Ш.* Қазақтың этнолингвистикалық жүйесі. Астана: Елорда, 2011. 312 б.
- Мартин, 2001 – *Martin T.* The Affirmative Action Empire. Ithaca: Cornell University Press, 2001. 496 p.
- Нұрпейісов, 1994 – *Нұрпейісов К.* Алаш хәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1994. 256-б.
- Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* Қазақстан тарихының мәселелері. Алматы: Қазақ университеті, 1997. 310 б.
- Прошлое Казахстана..., 1935 – *Прошлое Казахстана в документах и материалах.* Алма-Ата–М.: Казкрайиздат, 1935. 276 с.

Сейдалин, 1913 – *Сейдалин Б.* Киргизы и образование. Оренбург: Типография Оренбургского учебного округа, 1913. 54 с.

Сулейменов, Мартыненко, 1935 – *Сулейменов Б., Мартыненко Н.* Сборник материалов по истории Казахстана. Алма-Ата: Казкрайиздат, 1935. 412 с.

Токаев, 1926 – *Токаев Ф.* Очерки по истории народного образования в Туркестане. Ташкент: САГУ, 1926. 98 с.

Халифа, 2020 – *Халифа А.* Қазақ педагогикасының қалыптасуы: тарихи-әдіснамалық негіздер. Нұр-Сұлтан: ЕҰУ баспасы, 2020. 240-б.

Хафизова, 2016 – *Хафизова К.Ш.* Абылаевичи в Семиречье. Тезек-торе // Мысль. 27 июня 2016. URL: <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=7933>

Шонанұлы, 1925 – *Шонанұлы Т.* Қазақ тілінің оқу құралы. Ташкент: Түркістан баспасы, 1925. 132 б.

Шульц, 2015 – *Schulze A.* Soviet Educational Policy in Central Asia, 1918–1939. London: Routledge, 2015. 288 p.

References

Abylghezhin, 1998 – *Abylghezhin Zh.B.* Qazaqstan XX gasyrda: aleumettik-ekonomikalyq damu [Kazakhstan in the 20th Century: Socio-Economic Development]. Almaty: Atamura, 1998. 368 p. [in Kazakh]

Aitaly, 2000 – *Aitaly A.* Qazaq qoǵamy: dunietanymdyq negizder [Kazakh Society: Worldview Foundations]. Almaty: Gylym, 2000. 280 p. [in Kazakh]

Argynbaev, Khalimov, 2012 – *Argynbaev O.N., Khalimov V.M.* Qazaqstan tarynyamasynyndaky Khan Abilqaiyrdyn beinesi [The Image of Khan Abilqaiyr in Kazakh Historiography]. *Otan taryhy*. 2012. No. 1 (16). Pp. 63–76. [in Kazakh]

Baitursynuly, 1926 – *Baitursynuly A.* Adebiet tanytqysh [Introduction to Literature]. Qyzylorda: Qazmembas, 1926. 221 p. [in Kazakh]

Blonskii, 1922 – *Blonskii P.P.* Ocherki pedagogicheskoi psikhologii [Essays on Pedagogical Psychology]. Moscow: Gosizdat, 1922. 140 p. [in Russian]

Dosmukhameduly, 1924 – *Dosmukhameduly Kh.* Qazaq tarihy [History of the Kazakhs]. Tashkent: Turkistan Teachers' Institute, 1924. 145 p. [in Kazakh]

Khalifa, 2020 – *Khalifa A.* Qazaq pedagogikasynyn qalyptasuy: tarihi-adisnamalyq negizder [The Formation of Kazakh Pedagogy: Historical-Methodological Foundations]. Nur-Sultan: ENU Publishing, 2020. 240 p. [in Kazakh]

Koigeldiev, 1995 – *Koigeldiev M.* Alash kozgalysy [The Alash Movement]. Almaty: Sanat, 1995. 320 p. [in Kazakh]

Martin, 2001 – *Martin T.* The Affirmative Action Empire. Ithaca: Cornell University Press, 2001. 496 p.

Nurpeisov, 1994 – *Nurpeisov K.* Alash hám Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1994. 256 p. [in Kazakh]

Omarbekov, 1997 – *Omarbekov T.* Qazaqstan tarynyynyn maseleleri [Issues of Kazakhstan's History]. Almaty: Kazakh University, 1997. 310 p. [in Kazakh]

Proshloe Kazakhstana..., 1935 – *Proshloe Kazakhstana v dokumentakh i materialakh* [The Past of Kazakhstan in Documents and Materials]. Alma-Ata–Moscow: Kazkraizdat, 1935. 276 p. [in Russian]

Qurmanbaiuly, 2011 – *Qurmanbaiuly Sh.* Qazaqtyn etnolingvistikalyq zhuiesi [Ethnolinguistic System of the Kazakhs]. Astana: Elorda, 2011. 312 p. [in Kazakh]

Schulze, 2015 – *Schulze A.* Soviet Educational Policy in Central Asia, 1918–1939. London: Routledge, 2015. 288 p.

Tokaev, 1926 – *Tokaev F.* Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniia v Turkestane [Essays on the History of Public Education in Turkestan]. Tashkent: SAGU, 1926. 98 p. [in Russian]

Zhumabaev, 1923 – *Zhumabaev M.* Pedagogika [Pedagogy]. Orenburg: Qirghiz State Publishing House, 1923. 160 p. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 [Print]
ISSN: 2788-9718 [Online]
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 219–
234
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_219-234

БАТЫС СІБІР: ӘКІМШІЛІК-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ БӨЛІНІСІ, ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОРНАЛАСУЫ (XVIII ғ. СОҢЫ – XIX ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Клара Айтқалиқызы Саркенова¹, Бибігүл Сейілқызы Әбенова²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0009-0004-5720-6138>. E-mail: 59klara@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Саркенова К.А., Абенова Б.С., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Ресей империясының XVIII ғ. – XIX ғасырдың 1-жартысында Қазақ даласында жүргізген әкімшілік саясаты, М.М. Сперанскийдің «Сібір қазақтары туралы жарғысы» империяның геосаяси мүддесінен туындаған еді. Бұл жарғыға сәйкес Батыс Сібірдің оңтүстігін қоныстанған қазақтар «бұратана» халыққа жатқызылып, қазақ жері әкімшілік-аумақтық бөлініске түсті. Жалпы Сібірдің әкімшілік бөлінісі әркез сол өңірдің географиялық шекарасымен үйлеспей әрі ол өз кезегінде зерттеудің аумақтық шегін анықтауда бірқатар күрделілік тудырғаны белгілі. Сондықтан қазақ халқының келешек тағдырын шешкен маңызды оқиғаларға толы аталмыш кезеңдегі Батыс Сібір аймағын зерттеудің Қазақстан тарихнамасы үшін маңызы зор. *Мақсаты мен міндеттері.* XVIII ғасырдың 30-40-жылдарынан Қазақ даласының бірқатар бөлігі Ресейге қарады. Осы уақыттан Еуропа мен Ресейде қазақ халқы туралы тарихи-этнографиялық білім жинақтала басталды әрі Қазақ даласының тарихы мен этнографиясының алғашқы зерттеушілері әскери және әр түрлі ресми дәрежедегі азаматтық шенеуніктер болды. Осылайша жинақталған мәліметтер және Қазақстан мен Ресейдің архив қорлары материалдары Батыс Сібірдің әкімшілік-аумақтық округтерге, болыстықтар мен ауылдарға бөлінуі, сондай-ақ Қазақ даласында орын тепкен Ресейдің әскери-тірек нысаналары мәселелерін зерттеуге негіз болды. *Нәтижелер.* Мақалада Орта жүз аумағында XVIII ғасырдың басынан Ресейдің Тара қаласынан Ертіс өзенінің жоғары ағысына дейінгі аумақта әскери-тірек пункттерінің салына бастауы, XIX ғасырдың бірінші ширегінде әкімшілік-территориялық бөлініс арқылы Сібір шептері сыртқы округтерінің ұйымдастырылуы, «округтік приказдардың» қойылуы, Жайық сағасынан Өскеменге дейін ұзындығы 3,5 мыңға созылған бекіністер желісінің қалыптасуы, сонымен қатар Батыс Сібірдің оңтүстігінде орналасқан қазақтар, т.б. мәселелер қарастырылды. *Қорытынды.* Даланың саяси-қоғамдық құрылысы мен шаруашылық тәртібі нақты ескерілместен

жүзеге асырылған М.М. Сперанскийдің реформасы алғашқы әрекеттерінен-ақ қазақ қоғамында жіктеліс туғызып, ондаған жылдарға созылған ұлт-азаттық қозғалыс туғызды. Және біз қарастырып отырған кезеңде округтік приказдар кең-байтақ даланың бір бөлігін ғана бақылай алды, әкімшіліктендіру ауылдар мен аға сұлтандардың иеліктерін ғана қамти алды. Яғни жаңа әкімшілік жүйе қамтымаған көптеген ауылдар аумақтық шектеулерге қарамастан дәстүрлі бағыттарымен көші-қонын жалғастыра берді. Дегенмен, Сібірдің Ресейге қосылуы оның территориясын қалыптастырып, империялық құрылыстың жүзеге асырылу процесіне жол ашып берді.

Түйін сөздер: Батыс Сібір, Орта жүз, бекініс желілері, граф М.М. Сперанский, әкімшілік реформа, сыртқы округтер, округтік приказдар, қазақтардың орналасуы

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің ИРН АР23489137 «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары: XVIII ғ. соңы – XIX ғ.» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Саркенова К.А., Әбеннова Б.С. Батыс Сібір: әкімшілік-территориялық бөлінісі, қазақтардың орналасуы (XVIII ғ. соңы – XIX ғ. 1-жартысы) // Отан тарихы. 2026. Т. 29 № 1. 219–234-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_219-234

ЗАПАДНАЯ СИБИРЬ: АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ, РАССЕЛЕНИЕ КАЗАХОВ (XVIII В. – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX В.)

Клара Айткалиевна Саркенова¹, Бибигуль Сеиловна Абеннова²

¹Институт истории и этнологии имени Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Магистр истории, научный сотрудник
<https://orcid.org/0009-0004-5720-6138>. E-mail: 59klara@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Саркенова К.А., Абеннова Б.С., 2026

Аннотация. *Введение.* Административная политика Российской империи в Казахской степи в XVIII в. – первой половине XIX века, согласно реформе М.М. Сперанского «Устав о Сибирских киргизах», вытекала из геополитических растущих интересов империи. Управление Сибирью в дореволюционное время имело определенную специфику. Известно, что административное деление Сибири в целом не всегда совпадает с географическими границами региона, что, в свою очередь, создает ряд трудностей при определении территориальных границ исследований. Поэтому изучение Западно-Сибирского региона в этот период, полный важных событий, определивших дальнейшую судьбу казахского народа, имеет огромное значение для историографии Казахстана. *Цели и задачи.* С 1730 по 1740 годы определенная часть Казахской степи была присоединена к России. С этого времени в Европе и России начали накапливаться исторические и этнографические знания о казахском народе, а первыми исследователями истории и этнографии Казахской степи стали военные и гражданские чиновники различных рангов. На протяжении XVIII – в первой четверти XIX в. Российские власти не обладали реальной силой напрямую овладеть Казахской степью и проводили политику постепенного превращения ее в колонию. В статье исследуется административная политика России в Сибири в первой половине XIX в., и рассматриваются проблемы, связанные с административно-территориальным устройством Сибири. *Результаты.* В данной работе рассматриваются вопросы строительства военных укреплений на территории Среднего жуза с начала XVIII века, организации внешних округов на данной территории, установления окружных приказов, в результате которых строительство ряда линий крепостей простиралось на 3,5 тысячи километров от устья Урала до Усть-Каменогорска. *Заключение.* Реформы М.М. Сперанского, проведенные без учета политической и социальной структуры и экономического порядка степи, с самых первых шагов

вызвали раскол в казахском обществе и дали начало национально-освободительному движению, продолжавшемуся десятилетиями. В рассматриваемый нами период окружные приказы могли контролировать лишь часть обширной степи, а административная система охватывала только аулов и собственно владения старших султанов. То есть многие, не охваченные новой административной системой, продолжали кочевья по своим традиционным маршрутам, несмотря на территориальные ограничения. Однако присоединения Сибири к России сформировала её территорию и проложила путь к осуществлению процесса имперского строительства.

Ключевые слова: Западная Сибирь, Средний жуз, линий укреплений, граф М.М. Сперанский, административно-территориальная реформа, внешние округа, окружные приказы, расселение казахов.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Структуры управления казахами Западной Сибири: конец XVIII в. – XIX век» [регистрационный номер AP23489137].

Для цитирования: Саркенова К.А., Абеннова Б.С. Западная Сибирь: административно-территориальное деление, расселение казахов (XVIII в. – первая половина XIX в.) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 219–234. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_219-234

WESTERN SIBERIA: ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION, PLACEMENT OF KAZAKHS (LATE 18th CENTURY – 19th CENTURY)

Klara A. Sarkenova¹, Bibigul S. Abenova²

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of history, Researcher
<https://orcid.org/0009-0004-5720-6138>. E-mail: 59klara@mail.ru

² Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>. E-mail: bibigul_aben@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Sarkenova K.A., Abenova B.S., 2026

Abstract. Introduction. The administrative policy of the Russian Empire in the Kazakh steppe in the 18th century – first half of the 19th century, according to M.M. Speransky's reform "Charter on the Siberian Kirghiz (Kazakhs)", arose from the empire's growing geopolitical interests. Administration of Siberia in pre-revolutionary times had its own unique characteristics. It is well known that the administrative divisions of Siberia as a whole do not always coincide with the region's geographic boundaries, which, in turn, creates a number of difficulties in defining the territorial boundaries of research. Therefore, the study of the West Siberian region during this period, full of important events that determined the future fate of the Kazakh people, is of great importance for the historiography of Kazakhstan. **Purpose and objectives.** From the 1730s to 1740s, a portion of the Kazakh steppe was annexed by Russia. From this time on, historical and ethnographic knowledge about the Kazakh people was accumulated in Europe and Russia, and military and civil servants of various ranks became the first researchers of history and ethnography of the Kazakh steppe. During the 18th and first quarter of the 19th centuries, Russian authorities did not have enough power to establish control over the Kazakh steppe and gradually turned it into a colony. This article is devoted to the administrative policy of Russia in Siberia in the first half of the 19th century and examines problems associated with the administrative-territorial structure of Siberia. **Results.** The article examines the construction of military fortifications in the territory of the Middle Zhuz from the beginning of the 18th century, the organization of external districts in this territory, the establishment of district orders, as a result of which a number of networks of fortresses were built, stretching for 3.5 thousand kilometers from the mouth of the Ural to Ust-Kamenogorsk. **Conclusion.** M.M. Speransky's reforms, carried out without regard for the political and social structure and economic order of the steppe, from their very first steps caused a

split in Kazakh society and gave rise to a national liberation movement that continued for decades. During the period we are considering, the district office could control only part of the vast steppe, and the administrative system covered only the villages and the possessions of the senior sultans [aga sultan]. That is why, many Kazakhs not covered by the new administrative system continued to migrate along their traditional routes, despite territorial restrictions. However, the annexation of Siberia to Russia shaped its territory and paved the way for the process of imperial construction.

Keywords: Western Siberia, Middle zhuz, fortification lines, M.M. Speransky, administrative-territorial reform, outer district, district order, location of the Kazakhs.

Acknowledgements. The article was carried out within the framework of the implementation of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Management structures of the Kazakhs of Western Siberia: the end of the XVIII – XIX centuries» (registration number AP23489137).

For citation: Sarkenova K.A., Abenova B.S. Western Siberia: administrative-territorial division, placement of kazakhs (late 18th century – 19th century) // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 219–234. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_219-234

Кіріспе. XVIII ғасыр – қазақтың тағдыры талқыға түскен күрделі кезең. XVIII ғасырдың 20-жылдарынан Қазақ даласына сол кезеңнің аймақтағы күші мығым мемлекеті – Жоңғар хандығы зор қауіп төндірді. Сонымен қатар, сол кезеңнен Ресей империясының Қазақстанды өз ықпалына алуға ұмтылысы басталып, ол жүз жылдан астам уақытты қамтыды. Қазақстанды патша өкіметінің жаулап алуы ресми есептер көрсеткеніндей, жеңіл әрі «әскери серуен» түрінде болмағанына отарлаудың бастапқы кезеңінен XX ғасырға дейін созылған халық көтерілістері дәлел.

XVIII ғасырда Ресейдің халықаралық және ішкі жағдайы империя мүддесіне сай даму жолына түсті. Оның қаржылық, әскери қажеттіліктері Сібірдің байтақ өңірін жаулап алуға итермеледі. Онда тау-кен ісі дамып, бірнеше өнеркәсіптік аудандар пайда болды және оларды қорғау мақсатында әскери шептер құрыла бастады. Батыс Сібірде Омбы, Өскемен, Семей, Петропавл, т.б. бірнеше бекініс салынды. XVIII ғасырдың соңына таман Қазақ даласының біршама ауқымды аймағы Ресейге қарады. Әсіресе, Омбы қаласының Батыс Сібірде Ресейдің позициясын нығайтудағы маңызы зор болды. Сол уақыттағы империяның орталық тірегіне айналып үлгерген Орынбор бекінісінен шығысқа қарай Батыс Сібірді Үй желісі жалғастырды. «753 верстаға созылып, 9 бекініс пен редуттан тұрған Үй желісі Жоғары Жайық бекінісінен басталып, Звериноголовскіде аяқталды, одан 59 верста қашықтықта Сібірдің алғашқы бекінісі Пресногорьковск пайда болды» [Асфендияров, 1998: 34-35].

XIX ғасырдың соңына таман Батыс Сібірдің оңтүстігі 15 млн халықты асырай алатын Орыс империясының ең бай өңіріне айналды. Бұндай өнімді аймақты қорғау мақсатында XVIII ғасырдың соңында Оралдан Орынборға, Орскіге, Петропавл мен Омбыға, одан әрі Ертіс бойымен Өскеменге дейін созылған казак станицалары мен форттардан тұратын ұзын да айналма қорғаныс желілері салынып үлгерді. Дегенмен, Орынбор-Сібір қорғаныс желісі Ресей империясына жаулап алынған ұлан-байтақ аумағын қорғауға мүмкіндік бермеді. Сондықтан, Қазақ даласында әскери-тірек пункттері тұрғызылып, сол арқылы империя оңтүстік-шығыс, оңтүстікті жаулап алуды көздеді. 1830-1840 жылдары Аягөз приказы, Қапал, Арал теңізі жағалауында Арал [Райым] бекіністері, Сырдарияның оңтүстігінде №1 Қазалы, одан алыс емес жерде №2 Қармақшы форттары, Сырдарияға құятын Қуан өзені бойында №3 форт құрылыстары жүргізіліп, ал 1854 жылы Сырдариядағы стратегиялық маңызды Ақмешіт қирандысының орнында Перовск, Іле аңғарында Верный бекіністері пайда болды [Валиханов, 2010: 202]. 1856 жылы жаңа қосылған аудандарды басқару мақсатында «Үлкен орда приставтығы» «Үлкен Орда қазақтары және Алатау округі» болып өзгертіліп, орталығы Қапалдан Верныйға ауыстырылды. Оралдан Өскеменге дейін созылған айналма шекараны қамтамасыз ету практикалық жағынан қиын болғандықтан, Ресей билігі Перовск және Верный аралығын қысқа шекара арқылы қосу мақсатында 1860-жылдары, алдымен генерал А.Э. Циммерман, кейін генерал М.Г. Черняевтің әскери экспедицияларын ұйымдастырды [Семенов, 1889]. Нәтижесінде, 1864-1865 жылдары, Әулиеата, Шымкент, Түркістан, Ташкент қалалары жаулап алынып, 1865 жылы Түркістан облысы құрылды. Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысын, сондай-ақ Орта Азияның бірқатар бөлігін Ресей басып алған соң, 1867 жылы Жетісу мен Сырдария облыстарынан тұрған Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей өзінің шет аймақтарда империялық кеңістік құрудағы әскери-әкімшілік, экономикалық-әлеуметтік, идеологиялық сипаттағы кезеңін аяқтап, аумақтық

тұтастығын нығайтып, шекаралық межесін бекітті. Орыс географиялық штабының қызметкері, Бас штабтың офицері М.И. Венюковтың термині бойынша ол «тұрақты» мемлекеттік шекара деп есептелгенімен, дегенмен, бұл әскери бекіністер желісі мен форпосттардан құралған «саяси шекара» болды [Безвиконная, 2017: 232].

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу барысында архив құжаттары, сонымен қатар Қазан төңкерісіне дейін Ресейдің баспа беттерінде ресми жарияланған материалдар пайдаланылды. Қазақ даласында тұрғызылған Ресейдің әскери-тірек пункттеріне қатысты ауқымды деректік қор Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, мысалы, «Дала генерал-губернаторының канцеляриясы», «Қарқаралы және Көкшетау округтік приказдары», «Ақмола сыртқы округтік приказы», «Аманқарағай округінің ашылуы», «Көкшетау, Қарқаралы округтерінің ашылуы және Орынбор мен Сібір қырғыздары арасында шекара орнату», «Сібір қырғыздары облыстары бойынша 1860 жылғы есеп», «Сібір қырғыздарын шекаралық басқару, (1822, 1838-1868), «1793 жылғы Үкіметтік Сенаттың жарлықтары, Кузнецк сот үйінің Колывань наместнигі басқармасымен жүргізген бұйрықтары, өзара хаттары», «Семипалата коменданттық канцеляриясы», «1740 жылғы Ямышево (Жәміш – автор) коменданттық канцеляриясы», т. б. атаулар арқылы сақталған.

XVIII ғасырдың 30-40-жылдарынан Қазақ даласының бірқатар бөлігінің Ресей құрамына енуімен Еуропа мен Ресейде қазақ халқы туралы тарихи-этнографиялық білім дамыды. Қазақ даласының тарихы мен этнографиясының алғашқы зерттеушілері әскери және әр түрлі ресми дәрежедегі азаматтық шенеуніктер болды. Солардың алғашқыларының қатарында әскери инженер И.Г. Андреевтің [Андреев, 1998], сондай-ақ XIX ғасырда жарияланған әскери қайраткер Г.С. Броневскийдің [Броневский, 1830], белгілі саяхатшы П.П. Семеновтың [Семенов, 1889], И. Коншиннің [Коншин, 1903], В.В. Кирьяковтың [Кирьяков, 1902], Сібір қазақтарын басқару жөніндегі Сперанский реформаларын қарастырған Сібір тарихының білгірі Н.М. Ядринцевтің [Ядринцев, 1876: Ядринцев, 1892], жиырма бес жасында алғаш болып Қашқарияға қауіпті саяхат жасап, әлемге жұмбақ Қашқарияны зерттегені үшін 1857 жылы Орыс географиялық қоғамына мүше болған Ш. Уәлихановтың [Уәлиханов, 2010], Ертіс өзені жағалауларына салынған [Омбы, Ескі Семей, Өскемен, т.б.] алғашқы әскери бекіністер туралы жазылған Ө. Бөкейханның [Бөкейхан, 2017], т.б. еңбектерінің орны ерекше. XIX ғасырдың I-жартысында жарық көрген И. Левшиннің «Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей» [Левшин, 2021] еңбегі сол заманның ғылыми танымының ірі жетістігі болды.

Тақырыпты талдауда, алдымен, оның контекстіне сәйкес келетін зерттеу барысын, яғни ғылыми танымға жетудің жолы – методологияны анықтап алу маңызды. Тақырыптың жалпы методологиялық негізін тарихи ұстаным, дүниетанымдық құндылықтар құрайды. Бүгінгі заманғы ғылыми-теориялық таным жүйесі арқылы мәселенің мәнін ұғыну мақсатында жүргізіліп отырған бұл зерттеуге салыстырмалы және нарративтік әдістер қолданылды. Зерттеу барысында XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырда Қазақ даласында орын алған оқиғаларды логикалық жүйелілікке келтіру мақсатында фактілерді бірізділікке түсіру қажеттілігі, яғни оларды практикалық қолданылуы қиын деп ығыстырып тастауға болмайтындығы анықталды.

Талқылау. Сібірдің әкімшілік бөлінісі әркез сол өңірдің географиялық шекарасымен үйлеспей келгені әрі оның өз кезегінде зерттеудің аумақтық шегін анықтауда бірқатар күрделілік тудырып келгені белгілі. Сондықтан нақтылық үшін зерттеу барысында XVIII – XIX ғасырдың бірінші жартысында қалыптасқан әкімшілік шекара негізге алынды. Жалпы XIX ғасырдың 20-50-жылдарындағы Батыс Сібір аймағы Қазақстан тарихнамасында аз зерттелген тақырыптардың бірі. Ал бұл кезең қазақ халқының келешек тағдырын шешкен маңызды оқиғаларға толы болды. 1820-жылдары патша билігі Қазақ елінде бекіді, Орта жүзде хан өкіметі 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы жарғы» негізінде жойылды. 1830-жылдары Қазақ мемлекеті тәуелсіздігін сақтап қалудан соңғы үмітін үзіп, Ресей протекторатын қабылдады.

Ресей Қазақ даласының өткен тарихымен танысуды XVIII ғасырда бастады әрі ол империяның отарлық мүддесі тұрғысынан жүргізілді. Отарланған елді басқару үшін оны нақты танып, білу қажет еді, міне, сол мақсатта қазақ халқы туралы бүгінгі күні құндылыққа айналған фактілік мәліметтердің мол қоры жинақталды. Және жинақталған материалдардың басым бөлігінде қазақ халқы патшалық отарлық саясаттың объектісі түрінде қарастырылды. Яғни XIX ғ. – XX ғасырдың басында шыққан еңбектерде Қазақ даласының қалай отарға айналғаны мәселесі зерттелмеді. Олардың көпшілігінде патшалық Ресей Шығысқа өркениет әкелуші рөлінде ғана сипатталды. Бүгінгі күні де Ресей тарихшылары қатарында Қазақ даласында Ресей ағартушылық миссия атқарды дегенге саятын

ғалымдар қатары бар. Ресей зерттеушісі Д.В. Васильев «1865-1891 жылдары Ресей империясы өзінің оңтүстік-шығыс иеліктерін басқаруда гумандық, ағартушылық, өзіне жауапкершілік жүктеген ұстанымда болды» деп жазды [Васильев, 2018: 15]. Айта кетсек, бұл автор XVIII ғ. – XIX ғ. бірінші жартысында Қазақ даласында Ресей империясы жүргізген әкімшілік қайта құру жұмыстарын архив материалдары негізінде тиянақты талдауымен ерекшеленеді [Васильев, 2020].

Жалпы, біз қарастырып отырған мәселені жан-жақты қарастырған ресейлік ғалымдардың бірегейі – омбылық тарихшы А.В. Ремнев [Ремнев, 1995; Ремнев, 2015; Ремнев, 2017: 171-213]. Профессор А.В. Ремневтің «Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в.» еңбегінде патшалық Ресейдің әкімшілік саясаты – Сібірді басқарудың айрықша өңірлік жүйесі ретінде талданған. Онда Сібірді басқару жүйесінде XIX ғасырдың соңына дейін әскери-әкімшілік және фискалдық мақсат басым болғаны айтылған. Профессор А.В. Ремнев Ресейдің XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Сібірдегі әкімшілік-территориялық саясатын М.М. Сперанскийдің [1819-1822] реформаларынан басталатын екі кезеңге бөледі және ол мәселе аталмыш монографияның екінші және үшінші тарауларында арнайы қарастырылған. М.М. Сперанскийдің 1822 жылғы реформасы Сібірдің әкімшілік-территориялық, заңдық мәселелерін шешкен маңызды реформа болды дей отырып, бұл автор 1819 жылы М.М. Сперанскийдің Сібірде жүргізілген ревизиясына, сондай-ақ 1-ші Сібір комитетінің құрылуына, оның қызметіне жан-жақты тоқталады. Зерттеуші А.В. Ремневтің көрсетуінше, Сібірдің әкімшілік-территориялық үлгісі Ресейдің еуропалық бөлігімен салыстырғанда әлдеқайда ыңғайлы болған. Онда кәдімгі әкімшілік триадамен (губерния – уезд – болыстық) қатар, генерал-губернаторлық, облыстар болған, әрі бұл әр түрлі деңгейдегі басқаруда мемлекеттік мекемелердің ықшамдалуына әкелген. Яғни «Сібірдің әкімшілік-территориялық құрылымы бірқатар сипатымен ерекшеленген: 1) Ресейдің еуропалық бөлігіне қарағанда әкімшілік бірліктер – губерниялар, округтер, болыстықтардың территориялары ауқымды болды; 2) Сібірде халық санының аздығы мен сирек қоныстануына байланысты қалыптасқан әкімшілік бөлініс халыққа жергілікті өкімет мекемелерімен тиімді қатынас орнатуға септігін тигізді; 3) әкімшілік шекара экономикалық аудандарды қалыптастырды...; 7) губерниялық ведомствалық мекемелер және губернатормен салыстырғанда, генерал-губернатордың рөлі жоғары болды; 8) басқаруда милитаристік мүдде басым тұрды әрі әкімшілік-территориялық құрылым әскери-саяси міндеттерді шешуге, яғни қарулы күштерді қамтамасыз ету, мемлекеттік шекараны қорғау, империялық экспансия жоспарын жүзеге асыру, т.б. қызмет етті [Ремнев, 1995: 5].

Мақаламыздың зерттеу нысанын Қазақстан тарихшыларына қарағанда Ресей ғалымдарының толыққанды зерттегендері байқалады. Соңғы 30 жылда шыққан еңбектердің ішінен төменде аталған бірқатар ғылыми зерттеулер, кандидаттық және докторлық диссертациялар соған дәлел, әрине, ондай жағдайдың қалыптасуына объективті және субъективті себептер болғаны түсінікті [Быков, 2006; Дамешек, 2007; Гимельштейн, Дамешек, Сенина, 2007; Храмов, 2012], т.б.

Қазақстандық тарихнамада XIX ғасырдың 20-40-шы жылдарын зерттеуді алғаш қолға алып, оны объективті ғылыми шындық тұрғысынан қараған профессор Е. Бекмаханов болды. Профессор «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-шы жылдарында» еңбегінде 1822 жылғы М.М. Сперанскийдің «Сібір қазақтары туралы жарғысының» басты міндеттерін көрсете отырып, XIX ғасырдың басында ғана Ресейге іс жүзінде бағына бастаған Қазақ даласындағы империяның мақсаты «Қазақстандағы тәуелсіздіктің соңғы қалдықтарын жойып, Қазақ даласын империя құрамына жымын білдірмей қосып алу еді» деп тұжырымдайды. Профессор Бекмаханов Ресей империясы Қазақ елін саяси тәуелсіздігінен айыруды, негізінен, үш бағытта жүргізді дей отырып, оны жүзеге асыру үшін бірқатар шаралардың, мысалы, «1) гарнизондар қаптап, тізілте салынып, бекіністер жедел түрде көбейтілді. Әрі сол бекіністерге жапсарлата казактардың тұрақты мекендері тұрғызылып, әскери тұрғыдан бекінді; 2) алдымен, округтер мен округтік приказдар құрылып, әкімшілік басқару реформалары жүзеге асырылды, соның нәтижесінде қазақтардың саяси құқығы шектелді; 3) қазақтардың жерін жаппай басып алып, салық салу және әр түрлі монополиялық (балық аулауға, ағаш кесуге, т.б. тиым салу) үстемдік секілді экономикалық жағынан бекіді. Осындай шаралардың жиынтығы патша үкіметінің Қазақ даласын отарлау саясатының мазмұнын анық көрсетті...», т.б. жасалғанын атап өтеді [Бекмаханов, 1994: 122-125].

Қорыта айтқанда, Қазақстан тарихнамасының көрнекті өкілі профессор Ж. Қасымбаевтың жазғанындай, «патша өкіметі өзінің әкімшілік-саяси реформалары арқылы Қазақ даласында дәстүрлі басқару жүйесін жойып, переселендердің ағынына жол ашты. Халықтың басым бөлігіне бақылаусыз билік орнатып, барлық салада отарлық саясатын кеңінен жүргізе бастады» [Қасымбаев, 2006: 18].

Жалпы, профессор Ж. Қасымбаевтың «Қазақстанның Ресейге қосылуының методологиялық, тарихнамалық және деректанулық мәселелері» атты еңбегі Қазақ даласының Ресей империясына қосылу процесін талдаудағы маңызды еңбек болып табылады.

Нәтижелер. XIX ғасырдағы орыс деректері бойынша «Сібір – Азиялық Ресейдің ауқымды бөлігі. Оны Еуропалық Ресейден биік Орал таулары бөліп жатыр және ол Солтүстік мұзды мұхиттан Каспий теңізіне қарайғы бағытта орналасқан. Батыстан шығысқа, Орал тауларынан Тынық мұхитқа дейінгі қашықтығы – 8 652 верста, солтүстіктен оңтүстікке, Тынық мұхиттан Қытай шекараларына дейінгісі – 4 383 верста. Сібір аумағы өте зор, ол 13939107,9 квадрат верстаны құрайды. Жоғары, солтүстік аумағы ‘тундрадан’, ортаңғы бөлігі ‘тайгадан’, ал төменгі жағы, оңтүстігі, негізінен, Даладан тұрады. Сібір аумағын әр бағыттағы суы мол көптеген өзендер кесіп өтеді; ең ірілері: Ертіс, Обь, Енисей, Лена және Амур. Ертістің жоғары ағысынан Солтүстік мұзды мұхитқа, оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарайғы бағытта алтын, күміс, т.б. металға бай Алтай, Байкал, Яблотовый тау жоталары орналасты...» [Кирияков, 1902: 8].

1822 жылы граф М.М. Сперанскийдің (оның жетекшілігімен Ресей империясы Толық заңдар жинағының 45 томы, Заңдар жинағының 15 томы құрастырылған) реформасы аясында Сібірде *Шығыс* (орталығы Иркутск қаласы) және *Батыс* (орталығы Тобыл) деп аталған екі негізгі басқарма құрылды [ПСЗ РИ. Т. XXXVIII. Собрание 1. №29126]. Батыс Сібірге Тобыл, Томск губерниялары және 1822 жылы жаңадан құрылған Омбы облысы жатқызылды. 1838 жылдан Омбы қаласы Батыс Сібірдің ресми орталығына айналды. 1868 жылы *Ақмола* облысы құрылып, оған Омбы округі қарады. 1882 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторлығы жойылып, Томск және Тобыл губерниялары Еуропалық Ресей губернияларымен бірдей деңгейге ауыстырылды [Чернышев, 2003: 5].

XVIII ғасырда Сібірді отарлаудың өте маңызды факторы – тау-кен ісі пайда болды. Ресей империясының халықаралық және ішкі жағдайының өзгеруі, сонымен қатар қаржы, әскери қажеттілік патша үкіметін Сібірдің жер асты байлығына назар аудартты. XVIII ғасырда Орал сыртынан үш тау-өнеркәсіп ауданы: Екатеринбург, Воскресенск-Колывань зауыттары бар Алтай және Нерчинск аудандары пайда болды. Бұл аудандарды берік ұстау үшін әскери шептер құрыла бастады. Ертістің жоғары бойындағы I Петр тұсында салынған бекіністер (*Омбы, Семей, Өскемен*) империяның Алтай аймағын Қазақ даласы жағынан қорғап тұрды, бұл жақтан XVIII ғасырдың ортасына дейін (манчжурлар талқандап жеңгенге дейін) қазақтарға қауіп төндіріп келген жоңғарлардың шабуыл жасау қаупі зор болды. Ресей империясы үшін Сібірді ауыл шаруашылығы жағынан меңгеру өте баяу жүрді. 1799 жылы ғана Байкал сыртын егінші халықпен қоныстандыру мәселесі қойылды, бірақ іс жүзінде бұл шаралар маңызды болмады, тау-зауыт өнеркәсібінен басқа өнеркәсіп мүлде нашар күйде қалды. Сауда көбіне транзитті күйде болды әрі сауда айырбасы Цин империясына қарай бағытталды. XVIII ғасырдағы аң терісі саудасы XVII ғасырдағы Ресей экономикасындағы маңызынан айырылып, үкіметтің ясақтық саясаты да өзгерді. 1767 жылы айрықша ясак комиссиясы құрылып, заттай төлем орнына ақшалай төлеуге мүмкіндік берілді.

XVIII ғасырда Батыс Сібір қазақтары көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Орта Азиямен айырбас сауда жүргізілді. Негізінен, XVIII – XIX ғасырдың 20-жылдарына дейін қазақ қоғамында әлі де болса дәстүрлі басқару жүйесі, яғни жоғарыда хан, ал жергілікті жерлерде сұлтан мен билер институттарынан тұрған бұрынғы жүйе сақталды. Патша үкіметі бұл алғашқы кезеңде халық арасында әлі де беделі бар хандық билікті жоюға бармады [Қойгелдиев, 2004: 7].

XVIII ғасырдың 20-жылдары Қазақ даласына сол заманның аймақтағы күші мығым мемлекеті – Жоңғар хандығы зор қауіп төндірді. 1723 жылы жоңғарлар қазақтарды үлкен жеңіліске ұшыратты, Ұлы жүз жоңғарлардың қол астында қалып, Орта жүз Бұхара жағына, Кіші жүз Хиуа жаққа қоныс аударуға мәжбүр болды. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы Тәуке хан тұсындағы Үш жүз одағы дағдарысқа ұшырады. Батыс Сібір тарихының көрнекті білгірі Ө. Бөкейхан «Орта жүздің тәуелсіздігін сақтап қалған аз ғана бөлігі солтүстік-батысқа, орыстардың Сібір шекара аумағы мен башқорттарға қарай ығысты... Бұл кезеңде Жоңғар хандығы өз дамуының ең шарықтау шегіне жетті. Оның аумағы Алтайдан қазіргі Семей, Ақмола, Торғай облыстары оңтүстік далалық бөліктері арқылы Арал теңізіне және оңтүстікте Тянь-Шан тау бөктеріне дейін созылды. 1739 жылы жоңғарлар қазақтарды Орал (Жайық) өзеніне дейін шегіндірді, сол уақытта орысқа бағынышты көп башқорт мерт болды, бірақ өзінен мықты жауын мойындаған орыстар жоңғарларға қарсы тұра алмады. Ал өздерін аса қуаттымыз деп есептеген жоңғар қонтайшылары күшейіп келе жатқан көршілері – Қытай және Ресеймен жақсы қарым-қатынас орнатуды ойламады» [Бокейхан, 2017: 33-34] деп жазды.

Қазақ тарихындағы екінші үлкен маңызды кезеңде (1756-1758) жоңғарлар манчжурлардан жеңіліс тапты. Осы кезден Орта және Кіші жүз екі үлкен мемлекет – Цин империясы мен Ресейдің арасында қиын жағдайда қалды. Оқиғалардың барысы оларды сол мемлекеттердің бірімен санасуға мәжбүр етті. Орта жүз Цин империясына вассал болды және бұл жағдай XVIII ғасырдың аяғына дейін созылды. XIX ғасырдың 20-жылдары патша үкіметі Қазақ даласына шексіз билігін орнату үшін хандық билікті жойып, өлкеде отарлау жүйесін ашық жүргізе бастады.

XVIII ғасырда қазақтың тағдыры талқыға түсіп, күреске толы қилы заманды бастан кешіп, елдік пен ерліктің, бірліктің үлгісін көрсетіп, тәуелсіздігін сақтап қалды. Айта кетсек, XVIII ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның Ресейге тәуелді болуының бастауы болғанымен, Қазақстанның Ресей отарына айналуы XIX ғасырдың соңында ғана толық жүзеге асты. XIX ғасырдың басында Қазақстан Ресейге тек сөз жүзінде бағынды және оның бір бөлігі Қытай мен Қоқанның ықпалында қалды. Ресей Хиуа – Бұхара – Қоқан – Иран – Ауғанстан – Үндістан бағытында ағылшындармен бақталас болды әрі Қазақстан бұл кезеңде оған жақын маңдағы тылға, яғни шабуылға әзірлік аймағына айналды. Ресей, Орта Азия, Қытай сауда жолдары аралығында орналасқандықтан Қазақстанның стратегиялық маңызы орасан зор болды. Патша өкіметінің Қазақстандағы саясатының жандануы 1822 жылғы М.М. Сперанскийдің «Сібір қазақтары туралы жарғысынан», яғни Ресей әкімшілік жүйесінің алдымен Орта, одан соң Кіші жүзге енгізілуінен басталды. Патша билігі, алдымен, қазақтарды саяси билігінен айыруға күш салды. Бекіністер салуды жеделдетті және округтер мен округтік приказдар құру арқылы әкімшілік басқару реформаларын енгізді. Соңында қазақтардың жерін жаппай тартып алу, түрлі алым-салық салу арқылы өзінің экономикалық жағын нығайтты. «Сібір қазақтары туралы жарғыдан» байқалғандай, Сібір шептері күзет мағынасында қазақ жеріне ішкерілей еніп, соңында тұрақты мемлекеттік шекара белгілеп, нақты орын тебуі тиіс болған. Сол мақсатта Орта жүз жерінде сыртқы округтер ұйымдастырылып, оларды басқаруға «округтік приказдар» қойылды. Приказдарды аға сұлтандар басқарып, оларға заседатель ретінде екі «құрметті қазақ» және екі орыс тағайындалды. Аға сұлтан және заседательдер екі жылға сайланып, аға сұлтанға майор атағы беріліп, үш жыл қызметінен кейін орыс дворяны дипломына ие болды. Болыстық билеуші қызметін старшындар атқарды әрі олар да патша өкіметіне шын берілген сұлтандар мен билерден сайланды. Болыстықты басқарған сұлтандар мен билер 12-сыныпты шенеуніктерге теңестірілді [Бекмаханов, 1994: 122-126].

XVIII ғасырдың басында Ресей үшін Тара қаласынан [қазіргі Омбы облысына қарасты Ертістің сол жағалауында орналасқан] Ертіс өзенінің жоғары ағысына дейінгі аумақта шеп бекіністер салу басты мақсат болды. Қазақ халқы жоңғарлармен аяусыз соғысып жатқан кезде Ресей Дала шекараларында әскери-тірек пункттерін салуға дайындығын бастап кетті. Бұл жаңа алып империя – Ресейдің пайда болуымен әрі оның негізін қалаған І Петрдің есімімен тығыз байланысты болды. Орал магнит аномалиясы – Магнитка немесе Сібірде алтын кен орындарының табылуы, «алтын аралас топырағы мол» Яркеть (Еркеті, қазіргі Жаркент) қаласын [Қасымбаев, 2010: 150] өзіне қарату ойын жүзеге асырмақ болған Ресей өзінің басты мүддесі – жаңа жерлерді игере отырып, Азияда шығыс шекаралық межелерін нығайтуды мақсат етті. «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және оның мәдени жетістіктері» атты очеркінде Алаш қайраткері Ә. Бөкейхан: «Ертіс бойында бірқатар бекіністер [которыми предполагалось связать золотыя розсыпи Яркенда съ Сибирью] салуды бастауға Бухгольц экспедициясы жіберіліп, Жәміш (Ямышево) кентіне (где сосредоточивалась главная меновая торговля русских, джунгаровъ, бухарцевъ и ташкентцевъ) таяу маңда бекініс қаланды, дегенмен, жоңғарлар бұл жерде орын тебуге орыстарға мүмкіндік бермеді... тек арада бес жыл өткенде ғана жоңғарлардың келісімімен Ертіс бойында бірнеше (Омбы, Ескі Семей, Өскемен) бекініс бой көтерді» [Бокейхан, 2017: 33], – деп жазды.

І Петр тұсында Ресейдің әскери-барлау жасақтары Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарына ене бастады. Кең-байтақ өлкені отарлау, оның мол байлығын игеру, керуен саудаларын құрып, оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, жалпы жаңа жер қамтып қалу Ресейді әскери-инженерлік тірек пункттерін салуға итермеледі. Ертіс алабын игеруде Ресейдің алғашқы Сібір губернаторы князь М.П. Гагарин ерекше рөл атқарды. Ол Тобылдан Жаркентке дейінгі жол бойына «бекіністер» салу, олардың алғашқысын Ертіс бойына, яғни Жәміш (Ямышево) көлі маңына, одан әрі «іс барысында қажет жерлердің барлығына» қамалдар тұрғызу керек дей отырып, патшаға Қазақ даласы шекаралары бойына біртұтас бекініс желісін құру жоспарын ұсынды. І Петр патша И.Д. Бухгольцке Сібір губернаторы «князь Гагариннен 1500 адам әскер алып, Жәміш көлі бойына қала салып, бекініс пен қала маңына аталған әскерилерді орналастырып, жергілікті тұрғындардың алтын кенін қай жерден алып жүргенін анықтауды әрі оған минералдың жайын жақсы білетін шведтерді пайдалануды»

[Жанайдаров, 2006: 171-173] тапсырды. Бұл патша жарлығы іс жүзінде Ертіс, Алтай, Есіл бойы бекініс желілерінің құрылуына негіз болды. Подполковник И.Д. Бухгольц отряды 1715 жылдың басында 2797 драгун, солдат, офицер, т.б. жорыққа аттанып, Ертістің жоғары ағысындағы Жәміш тұзды көліне дейін ғана жеткен. Онда жоңғарлардың қысымына төтеп бере алмай кейін ығысып, 1716 жылы Ертістің орта ағысында, Ом өзені сағасында бекініс тұрғызып, ол бекіністің кейін Батыс Сібірдің оңтүстігі мен Қазақстанда Ресейдің позициясын нығайтудағы маңызы зор болды [Никитин, 2012: 222]. Яғни Жәміш бекінісін тастап шыққан И.Д. Бухгольц Ом өзенінің Ертіске құяр сағасында 1716 жылы 20 мамырда *Омбы бекінісінің* негізін қалады.

Ал Жәміш көлі Орта жүз қазақтары көші-қонының кіндігінде орналасты әрі бұл кезеңде аталмыш аумақ жоңғарлардың бақылауында еді. 1716 жылдың ақпан айында бекініске Цэвэн Рабдан қонтайшының бұйрығымен оның немере ағасы Цэрей Дондуг басқарған он мың адам шабуыл жасап, бекіністі қоршауға алды, дегенмен, бекініс гарнизоны Цэвэн Рабдан қонтайшының әскеріне тойтарыс берді. Бірақ жоңғарлар қажетті азық-түлік, ақша, құрал-сайман тиеліп, Тобылдан шыққан керуенді, сондай-ақ 450-ден астам адамды қолға түсірді. Олардың арасында кейін Жоңғария картасын жасаған швед сержанты Иоган Густав Ренат та болды. Әскерінің көбінен айырылып, 700-дей ғана адамы қалған подполковник И.Д. Бухгольц бекіністі өздері қиратып, тірі қалғандары көктемде оны тастап кетті. Князь Гагариннің тапсырмасымен 1716 жылдың соңында бекініс қалпына келтіріліп, подполковник П. Ступиннің әскерімен күшейтіліп, соңында Ертіс бойымен әрі қарай жылжуға арналған маңызды тірекке айналды [ҚР ОМА. 630-к., 1-т., 1-іс]. Кейін Батыс Сібір генерал-губернаторы князь П.Д. Горчаковтің ұсынысымен бекініс жойылып, орнына Ямышево казак станицасы пайда болды.

1717 жылы Ямышево және Омбы бекіністері аралығында Железинск бекінісі салынды. Әрі қарай жылжыған орыстар 1718 жылы Ертістің жоғары ағысында Семей бекінісінің негізін қалады [ҚР ОМА. 556-к., 1-т., 1-іс, 1-п.]. П.П. Семеновтың редакциялығымен шыққан «Ресей» еңбегінде көрсетілгеніндей, «Ертісті иеленгісі келген орыстарға ыңғайлы сәт туды: жоңғарлар орыстарға Жәміш көлі жанынан қорған және Семей бекінісін салуға рұқсат берді» [Асфендияров, 1998: 18]. Қосымша айта кетсек, 1713 жылы Обь өзенінің жоғары ағысында Ресей өз позициясын нығайту мақсатында Чауск острогін салып [Никитин, 2012: 222], ол 1779 жылы Колывань облысына, 1783 жылы Колывань губерниясына айналды. Құрамына Колывань, Семей, Бия, Кузнецк, Абакан уездері енген еді. 1783 жылы 16 мамырдағы бұйрықпен Колывань наместнигі құрылып, оған округтегі Колывань-Воскресенск зауыттары түгел қараған. 1796 жылы жойылып, аумағы Тобыл мен Иркутск губернияларына енген. Бұл мәселеде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің «Колывань жергілікті басқармасы» (1784-1794) атты 482-қорында 13 іс сақталған [ҚР ОМА. 482-к., 1-т., 1-кітап].

I Петрдің тікелей нұсқауымен Қазақ даласына И.М. Лихарев бастаған тағы бір әскери жасақ жіберіліп, оған Жәміш көлін жан-жақты зерттеу, «алтын құм» туралы іздеу жұмыстарын жалғастыру, И.Д. Бухгольц экспедициясының сәтсіздігін анықтау тапсырылды. И.М. Лихарев экспедициясының нәтижесінде 1720 жылы Үлбі өзенінің Ертіске құяр сағасында *Өскемен бекінісі* пайда болды. XVIII ғасырдың 20-жылдарына қарай Ертістің оң жағалауы, яғни Ом өзені сағасынан Үлбі өзені сағасына дейінгі аралық Ресейге қарады.

1720 жылы Кереку (Коряков), Қараөзен (Чернорецк), Қаражар (Черноярск), Түйелі (Верблюжск), Сегізсары (Осморыжск), Оба (Убинск), Жетіжар (Семиарск) тұтас бекіністер қатары салынып, әскери саяси үш – Сібір, Ертіс және Колывань аумақтары пайда болды. Олар Обь – Ертіс өзендері аралығында, Құлынды даласында Ресейдің нығайтудағы маңызды рөл атқарды. Ал 1752 жылы әскери қайраткер Киндерман негізін қалаған *Петропавл* бекінісі Сібір жері арқылы Ертіс желісімен түйісті. Ресей үшін стратегиялық маңызы зор болған бұл бекіністер қазақтардың шабуылдарын, олар тоқтатып тастап отырған сауда жолдарын қорғауға біршама мүмкіндік берді, дегенмен, жаңа орыс шептерін ұстап тұруға бұл жеткіліксіз еді. Сондықтан Ресей үшін жаңа қорғаныс желісін салу қажеттілігі туындап, нәтижесінде ондай желі Есіл мен Тобыл бойында, Бараба даласында, Жоғары Обь және Алтайда пайда болды. Солардың бірі – Есіл желісі. Ол Ертістегі Чернолуцкий бекінісінен Ертістің солтүстік-шығыс бойы Пустынный бекінісіне дейін созылып, сол жерден солтүстік-батысқа Зудиловоға қарай бұрылып, одан әрі оңтүстік-батысқа Есілге, ол жерден солтүстік-батысқа қарай Усть-Ламенге, одан оңтүстік-батыс пен оңтүстікке қарай бағытталды. Бірақ бұл Есіл желісі кейін оңтүстікке бағытталған қорғаныс шептерінің пайда болуымен өзінің әскери маңызын жоғалтты.

Омбы бекінісінен оңтүстік-шығысқа қарай келешек Павлодар, Семей, Өскемен қалаларын тірек қылған Ертіс қорғаныс желісі пайда болды. Соңғысынан желі солтүстік-шығысқа – Кузнецкіге, ал 1764 жылы Алтай жоталарына жетіп, Колывань-Кузнецк атауын алды [ҚР ОМА. 482-к., 1-т., 10^а-іс]. 1781-1792 жылдары Ертіс желісі оңтүстік-шығысқа қарай жалғасып, нәтижесінде Бұқтырма желісі пайда болған. Омбыдан батысқа қарай 1752 жылы Есіл даласы арқылы Пресногорьковская (бұл аймақта тұзды көлдердің мол болуына байланысты Горькой деп те аталған) желісі орналасып, сондағы бекіністердің бірі кейін Петропавл қаласына айналды. Тобылдан бұл желі кейін Орынбор желісімен байланысты [Никитин, 2012: 223]. Сөйтіп, Жайық сағасынан бастап Өскеменге дейін ұзындығы 3,5 мыңға созылған бекіністер желісі қалыптасты. Ол бекіністерде, негізінен, әскери казактар тұрды.

XIX ғасырдың 20-40 жылдары қазақ халқы үшін айрықша кезең болды. Бұл кезең Қазақстан тарихындағы аз зерттелген маңызды кезеңдердің бірі. Осы кезеңде қазақ халқының алдағы тағдырын айқындаған оқиғалар қатары орын алды, 1820 жылдары патша билігі күшейіп, хан билігі Орта жүзде «Сібір қазақтары туралы жарғының» (1822) енгізілуімен күшін жойды. Хандық биліктің жойылып, аға сұлтандар мен сұлтандар институтының орнығуымен, XIX ғасырдың 60-жылдары хан-сұлтандардың әскери жасауылдары қызметтерін атқарып келген төленгіттер де ерекше әлеуметтік топ ретінде жойылды.

1822 жылы қабылданған «Сібір қазақтары туралы жарғының» негізінде 1822 жылы 26 қаңтарда *Омбы облысы* құрылды. Омбы облысы ішкі және сыртқы округтерге бөлінді. Әкімшілік жағынан Орта жүз аумағы округтерге, болыстықтарға, ол әрі қарай ауылдарға бөлінді. Болыс басында сұлтан тұрды. 22 шілдеде «Сібір қазақтары туралы жарғы» бойынша сыртқы округтер де құрылды. 1824-1834 жылдар аралығында 7 сыртқы округ пайда болды. Орта жүздегі бұл жеті сыртқы округті аға сұлтандар басқарды әрі ол мұрагерлік сипатта болды және болыстықтар басқару да мұраға қалдырылды. Округ құрамына 15-тен 20-ға дейін болыс кірді [ПСЗ РИ. Т. XXXVIII. Собрание 1. №29127]. Әрбір округтің қатаң межелеңген аумағы болды. Бір округтің тұрғындары басқа округтің жеріне жергілікті бастықтың арнайы рұқсатынсыз өте алмады. Өз бетімен өткендер қатаң жазаланды. Болыстарды болыстық старшындар, ауылдарды старшындар – билер басқарды. Бұл жағдай 1867-1868 жылғы реформаларға дейін сақталды. «Жарғы» қабылданғаннан кейін қазақтарға өте көп алым-салық төлеуге тура келді. Мысалы, жүз бастан бір бас – *ясак*; жылына бір рет барлық малшыдан көктем айларында алынған *зекет*, сондай-ақ егіншілікпен айналысқан қазақтарға салынған «*ушур*», яғни өнімнің оннан бір бөлігі, т.б.

Омбы облысы құрамына Омбы, Петропавл, Семей, Өскемен *ішкі* округтері, кейін *сыртқы* округтерге [Қарқаралы, Көкшетау, Аягөз, Ақмола, Баянауыл, Үшбұлақ және Аманқарағай] бөлінген Орта жүз қазақтарының көші-қон аумағы енді. 1822-1838 жылдары *Омбы облыстық басқармасы* жұмыс істеп, ол Батыс Сібір Бас басқармасына қарады. Генерал-губернатор басқарған оның ставкасы Тобыл қаласында орналасты. Сонымен бұл басқарманың қызметі тұсында Орта жүзде хандық билік жойылып, 1838 жылы *Сібір қазақтары шекара басқармасы* құрылды.

1824 жылы сәуір айында құрылған *Қарқаралы* [ҚР ОМА. 338-к., 1-т., 366-іс, 18-36-п.] сыртқы округі Аягөз округінен солтүстік-батысқа қарай, Жәміш (Ямышево) бекінісіне қарама-қарсы орналасты. 1824 жылы құрылған *Көкшетау* сыртқы округі Петропавл бекінісіне қарсы, Чаглынка өзені бойында орын тепті [ҚР ОМА. 338-к., 1-т., 366-іс, 12-12-кері п.]. 1831 жылы 17 маусымда *Аягөз* сыртқы округтік приказы ашылып, ол Семей бекінісіне қарсы, Аягөз өзені бойында болды. 1832 жылы мамыр айында құрылған *Ақмола* сыртқы округі Омбы бекінісіне қарсы, Есіл мен Нұра өзендерінің жоғары бөлігі аралығында орналасты [ҚР ОМА. 338-к., 1-т., 553-іс, 1-6-п.]. Баянауыл сыртқы округі 1833 жылы құрылды. Ол Жәміш (Ямышево) бекінісіне қарама-қарсы орналасты. *Үшбұлақ* сыртқы округі 1833 жылы құрылып, Омбы бекінісінен оңтүстік-батысқа қарай орналасты. *Аманқарағай* (кейін Құсмұрын боп өзгертілген) сыртқы округі [ҚР ОМА. 338-к., 1-т., 317-іс, 79-80 кері п.] 1834 жылы құрылып, ол Омбы облысының батыс жағында, Пресногорьковский бекінісіне қарсы, Аманқарағай шатқалын алып жатты. Архив құжаттары бойынша, Аманқарағай округі Омбы облысының батыс аумағында, Пресногорьковский бекінісінен 250 верста қашықтықта Төмен Арғын, Уақ, Қыпшақ, Қанжығалы, Керей және Қызған болыстары шоғырында, яғни Орынбор қазақтарымен шекаралас жерде орналасты [ҚР ОМА. 338-к., 1-т., 365-іс, 164-кері п.]. 1844 жылы Көкпекті сыртқы округі ашылып, оның Приказы далалық аймақтағы сот және полиция міндетін атқарды. Яғни 1844 жылы 6 сәуірде Көкпекті қазақтары 12 болыстыққа бөлініп, жеке округ аталып, оған Аягөз округінің төрт болыстығы енді.

Округтердің құрамына кірген ауылдар мен болыстардың саны төменде П. Кеппен берген мәліметтен жақсы көрінеді:

Кесте 1. Округтер құрамына енген ауылдар мен болыстар [Table 1. The number of villages and settlements included in the districts] [Бекмаханов, 1994: 131]

Округтер атауы	Ашылу уақыты	Саны			Адам саны		
		Болыстар	Ауылдар	Түтін	Еркектер	Әйелде р	Барлығы
Қарқаралы	1824.8/IV	17	419	22864	64043	82612	146655
Көкшетау	1824.29/IV	10	144	8778	26187	30731	56918
Аягөз	1831.17/VI	13	2964	15067	31099	32277	63376
Ақмола	1832.22/VI II	15	118	6655	28749	38332	67081
Баянауыл	1833.22/VI II	12	791	18132	28053	37404	65457
Үшбұлақ	1833.22/VI II	11	300	15019	22426	29915	52341
Аманқарағай	1834.30/VI II	33	188	11045	33971	39230	73201
		111	4924	97560	234528	290501	525029

Округтер маңы қазақтарына бұрынғы көші-қон жерлерімен еркін жүрулеріне тиым салынып, оларға тек өз округтері ішіндегі көші-қонға рұқсат етілді, ал бұл бұрыннан қалыптасқан жер қатынасын қиындатып жіберді, ру болып бірлесіп көшу тәртібі бұзылды. Сібір казак әскерінің Қазақ даласына ішкерілей енуімен Омбы облысының шекарасы кеңейе берді. Нәтижесінде Омбы облыстық басқармасы кең-байтақ Қазақ даласын басқара алмай, облыс халқының ішкі істерімен толыққанды айналыса алмады. Сондықтан, 1838 жылы Омбы облысы жойылып, сол жылы Орта жүз аумағын тікелей басқару мақсатында *Сібір қырғыздары шекара басқармасы* құрылып, оның басында шекара бастығы тұрды [ҚР ОМА. 374-қ., 1-т., 1-кітап]. Бұл басқарманың құрылуымен Омбы облыстық басқармасы жойылып, оның ішкі округтерінің мекендері Тобыл мен Томск губернияларына енгізілді. Омбы мен Петропавловск қалалары Тобыл губерниясына, ал Семей мен Өскемен Томск губерниясының Бийск уезіне қарады. Елді мекендер мен станицалар Қорған, Есіл және Бийск уездеріне таратылып жіберілді. Ал 1854 жылы Шекаралық басқарма да жойылып, оған қараған Орта жүз аумағында екі облыс – *Сібір қазақтары* және *Семей облыстары* пайда болды. *Сібір қазақтары облысының* құрамына Ақмола, Аманқарағай, Атбасар, Баянауыл, Қарқаралы, Көкшетау сыртқы округтері енді. 1860 жылғы «Сібір қазақтары облыстық басқармасы есебінің» мәліметтері бойынша 15 қазақ болысы, 609 ауыл болған. Ол төмендегідей сипатта өрбіді:

Кесте 2. Қазақ ауылдары [Table 2 – Kazakh villages] [ҚРОМА. 345-қ., 1-т., 737-іс, 166-п.]

Қазақ ауылдары	Ақмолада	Баянауылда	Қарқаралыда	Атбасарда	Көкшетауда	Сібір қазақтары облысында, барлығы
	181	109	98	35	186	609

XIX ғасырдың мәліметтері бойынша, *Сібір қазақтары облысы* солтүстіктен оңтүстікке қарай Сібір желісінен Шу өзеніне дейін созылып, Батыс Орынбор даласымен, шығысында Семей облысы қазақ көшпелілері жерімен астасып жатты. Жер аумағы – 75, 800 кв верста. Есіл өзені мен желі аралығындағы жазирадан өзге жер егіншілікке қолайсыз келген. Шығыстан Батысқа қарайғы Қалба таулары, оның ішінде Шыңғыстау жоталары кен байлығына мол болып, сондай-ақ ағысы тұрақты Есіл, Сарысу және Шу өзендері, су жиналған шұңқырлардан басқа жерлер тіпті көшпелі жұртқа да қолайсыз болған. Далада, әсіресе Ертістің сол қанатында ащы, тұзды көлдер орналасып, олар қазақ малы үшін құнарлы аймақ болып саналған. Кейбірінен жоғары сапалы тұз өндірілген. Сарысу өзені бойында өсімдік жеткілікті келген. Шу өзенінің сусыз сол жағы саз-топырақты құмды болып, оны

Мырзашөл деп атаған. Шу өзенінің қалың қамысында қазақтардың қыстаулары орналасқан. 1859 жылғы тұрғын саны – 281 905 адам, оның 254 584-і қазақ болды. 1860 жылы адам саны 1140-ға көбейіп, жалпы *Сібір қазақтары облысының* халқы 283 045 адам әрі оның 262 612-сі қазақ болған. 1860 жылы соңғы үш жылда жүргізілген санақ пен Ресей бодандығын қабылдағандар есебінен Баянауыл округінің халқы көбейген. Ескерер жайт, облыс халқын, негізінен, қазақтар құраған әрі олардың нақты есебін алу мүмкін емес болды. Себебі ясақ алу ру ақсақалдары мен үлкендердің айтуымен ғана жүргізілсе, ал жаңа туған немесе қайтыс болғандардың есебіне молдалар метрика жүргізбеген [ҚР ОМА. 345-қ., 1-т., 737-іс, 177-179-п.]. 1868 жылдың 21 қазанындағы Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтары далалық облыстарын басқарудың уақытша ережесінің жүзеге асырылуына орай Сібір қазақтары облысы 1868 жылы жойылды. 1882 жылы құрамына Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернаторлықтарына қараған Ақмола, Семей және Жетісу облыстары енген Дала генерал-губернаторлығы құрылды [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 1-кітап]. Жетісу облысы 1868 жылы қайтадан Түркістан өлкесіне қараған.

Орта жүздің бірқатар билеушілері XVIII ғасырдың 30-40-жылдары Ресей протекторатын қабылдағанымен, жалпы Орта жүз қазақтарының Ресейге бодандығы түбегейлі болмады. Орта жүз қазақтары дәстүрлі түрде Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстанды, сондай-ақ бір бөлігі Оңтүстікті, яғни Сырдарияның орта ағысын мекендеді. 1830 жылғы «Граф Броневскийдің жазбаларында» көрсетілгендей, «Орта жүз қырғыз-қайсақтары 55⁰ және 44⁰ Солтүстік ендіктегі, 82⁰ және 102⁰ Шығыс бойлықтағы кеңістікте қоныстанған; ол шығысында Моңғолиямен, батысында Кіші орда қырғыз-қайсақтарымен, солтүгінде Сібір желісімен, оңтүстігінде Үлкен орда, Қоқан, Бұхариямен шектеседі... Орта Қырғыз ордасын найман, арғын, қыпшақ, уақ тайпалары мекендейді» [Броневский, 1830: 400].

Орта жүз қазақтарының көші-қоны, негізінен, батыстан шығысқа қарайғы тұтас аумақты, Ырғыз – Торғай – Тобыл су алабынан Батыс Алтайы мен Тарбағатайға дейінгі, ал оңтүстіктен солтүстікке қарай Сырдарияның орта ағысынан, Бетпақдала мен Балқаш көлінің солтүстік шегінен Батыс Сібір жазығының оңтүстік шетіне дейін созылып, Торғай үстірті, Қазақ шағын төбелері, Ертіс өзенінің орта ағысы алқабы, Есіл, Торғай, Тобылдың төменгі және орта ағысын түгел қамтып, Құлынды мен Есіл далаларына кетіп жатты. Орта жүз қазақтарының қыстаулары Қазақстанның оңтүстігіндегі шөл және шөлейт аймақтарда және орманды далада – өңірдің солтүстігінде меридианды көші-қон мен тау бөктері жазықтары, өзен алқаптары және көл маңайларында вертикальді көші-қон аумағы орналасты. Мамыражай жаз жайлауы меридианды көші-қон арқылы жылдың салыстырмалы, жауын-шашыны, суы мол далалық аймақтарында, вертикалды көші-қон таулы және биік таулы аудандарда, альпілік және субальпілік шалғындарда өтті. Орта жүз қазақтарының негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болды, сонымен қатар өзен алқаптары мен көл маңайларында егін және балық шаруашылықтары дамыды.

Ресей Императорлық Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің мүшесі Ә. Бөкейхан «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және оның мәдени жетістіктері» атты очеркінде «Семей мен Ақмола облыстары қазақтарының негізін бірнеше түркі тайпасы – керей, найман, қыпшақ, алшын және арғын құрайды» дей отырып, олардың бұл өңірге қоныстану тарихынан хабардар етеді [Бокейхан, 2017: 29].

Орыс зерттеушісі Н.Г. Маллицкийдің «Қазақтар» еңбегінде «Орта жүздің негізгі тайпасы – *керейлер* басқа қазақ тайпаларынан шығысқа қарай, Моңғолия Алтайы мен Тарбағатайға дейінгі аралықта өмір сүрді. *Наймандар* керейлермен қатарлас, ал кейбір бөлігі олардан батысқа, оңтүстікке қарайғы аумақта, Батыс Алтайы мен Тарбағатай және Тянь-Шань жоталарынан Балқаш көліне дейінгі аумақта қоныстанды. Керейлер мен наймандармен аралас *уақ, қоңыраттардың* шағын бөлігі Қаратау мен Сырдария бойын мекендеді. Негізінен даланың солтүстік бөлігін алып жатқан ең саны көп *арғындар* Қазақ қатпарлы таулы аймағынан Ертіс, Тобыл мен Есілдің орта ағысына дейінгі аумақта, ал *қыпшақтар* Торғай, Тобыл және Үй жағын қоныстанды... Айта кетер жайт, керейлердің жекелеген топтары даланың солтүстігі арқылы алыс батысқа қарай орналасты. Ал қыпшақтар, керісінше, негізгі атақонысынан шығысқа қарай, яғни Ертісте өмір сүрді. Арғындар батысқа қарай, Торғай өзені алабын мекендеді... Орта жүз халқының саны – 2 миллионға жуық» [Маллицкий, 2011: 288-289] делінген.

Қорытынды. XVIII ғасырдың аяғында Орыс мемлекеті Сібірді өзіне енгізу арқылы өз аумағын кеңейтіп, XIX ғасырдың бірінші ширегінде сол жерлерде имперлік құрылу жұмыстарын бастап кетті. Орыс тарихшысы, публицист П.Н. Милуков бұған қатысты «Ресейдің отарлық күшеюінің соңғы

өнімі, яғни алғашқы колониясы – Сібір – Орыс мемлекеті мен империяның аралық өзіндік межесі болды» деп жазды. Жалпы XIX – XX ғасырдың басында Сібірдің географиялық кеңістігі туралы көзқарас тұрақты болмады, оның әкімшілік бөлінісі географиялық шекарасымен сәйкес келе бермеді. Бұл мәселеде, мысалы, орыс зерттеушісі, тарихшы Н.Н. Серебренников географиялық Сібірді әкімшілік Сібірден ажыратуды ұсынды. Ол Сібірге Қиыр Шығыспен қатар Ақмола мен Семей облыстарын да жатқызды. 1884 жылы этнограф А.Я. Максимов Сібірдің батыс шекарасы қайдан басталып, ал оның шығысы мен оңтүстігі қай жерде аяқталатынын тіпті Сыртқы істер министрлігінің арнаулы Азиялық департаменті де білмейді деп жазды. Жалпы XIX ғасырдың бірінші жартысы империя үшін өтпелі кезең болды әрі бұл процесс сол ғасырдың аяғына дейін созылды. XIX ғасырдың 1-жартысындағы патшалық биліктің Сібірдегі әкімшілік саясаты екі кезеңде, яғни, 1(1801-1822 ж. – Сібірді басқарудың айрықша өңірлік жүйесінің қалыптасуы; 2(1822-1851 ж. – М.М. Сперанскийдің әкімшілік реформаларының жүзеге асырылуы арқылы өтті [Ремнев, 1995: 5, 7, 15].

XIX ғасырдың басында Сібірді басқару «1822 жылғы Сібір мекемесі» арқылы реттелсе, ал ғасырдың ортасында патша үкіметінің мүддесі 1852 жылы 2-ші Сібір комитетін құруымен, яғни Сібірді мемлекеттік бағдарламамен кешенді игеруімен ерекшеленді. Самодержавие Сібірдің оқшаулануынан секемденіп, оны империялық кеңістікке әкімшілік және шаруашылық жағынан интеграциялауға мәжбүр болды. Сібірдің Ресейге қосылуы оның территориясын қалыптастырып, империялық құрылыстың жүзеге асырылу процесіне жол ашып берді. Сібірдің оңтүстігі мен шығысында Ресейдің сыртқы шекарасы бекіп, халық саны өсіп, сауда-экономикалық байланыстары нығайды. Бұл процестермен қатар Сібірдің сауда-өнеркәсіптік, оның табиғи байлығын игеру жағынан дамуы Сібірге экономикалық тұрғыдан колония ретінде қарайтын көзқарасты қалыптастырды. Ресей империясы жүргізген әкімшілік-территориялық реформалардың мақсаты Қазақ даласы тұрғындарының өмірін бір өлшемге түсіру арқылы Қазақстан байлығын жедел игеру еді. XVIII ғ. соңы – XIX ғасырдың басында Ресейдің шекаралық өңірі деп есептелген Қазақ даласы XIX ғасырдың ортасында империяның ішкі бөлігіне айналып үлгерді. Бұл процесс Қазақ даласын басқарудың көптеген шараларын жүзеге асырып, заңдық актілерді қабылдауы арқылы жүргізілді. Қазақ даласында тұрақты бекуі үшін патша өкіметі хандықты жойып, орыс әкімшілік-аумақтық басқару жүйесін енгізді.

Дереккөз

КРОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Андреев, 1998 – *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Часть 1. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями, прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Колыванской и Тобольской губерний к крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым. Алматы: Ғылым, 1998. 255 с.

Асфендияров, 1998 – *Асфендияров С.Д.* Прошлое Казахстана в источниках и материалах / под ред. проф. Асфендиярова С.Д. 2-е изд. Сб. 2. Алматы: Қазақстан, 1998. 350 с.

Безвиконная, 2017 – *Безвиконная Е.* Геополитическое пространство Степного края: Омская область и проблема границы в государственном строительстве Российской империи [20-30-е гг. XIX в.] // Мусульмане в новой имперской истории: Сб. статей / отв. ред. и сост. В.О. Бобровников и др. М.: ООО «Садра», 2017. 424 с.

Бекмаханов, 1994 – *Бекмаханов Е.* Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы: Санат, 1994. 416 б.

Бокейхан, 2017 – *Бокейхан А.* Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения. Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2017. 616 б.

Броневский, 1830 – *Броневский Г.С.* Записки генерал-майора Броневского. О Киргиз-Кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. Санкт-Петербург, 1830. № 119. С. 400–419.

Быков, 2006 – *Быков А.Ю.* Российская правительственная политика в степных областях и трансформация традиционного казахского общества [1731–1917 гг.]. Автореф. дисс. ...д. ист. н. Санкт-Петербург 2006. 44 с.

Валиханов, 2010 – *Валиханов Ч.* Собрание сочинений. Т. 4. 3-е изд. А.: Изд. «Алатау», 2010. 432 с.

Васильев, 2018 – *Васильев Д.В.* Бремя империи. Административная политика России в Центральной Азии. Вторая половина XIX в. М.: Политическая энциклопедия, 2018. 638 с.

Васильев, 2020 – *Васильев Д.В.* Рождение империи. Юго-Восток России: XVIII – первая половина XIX в. СПб, 2020. 608 с.

Гимельштейн, Дамешек, Сенина, 2007 – *Гимельштейн А.В., Дамешек Л.М., Сенина Е.А.* Образ «инородцев» на страницах сибирской периодической печати. Иркутск: ЗАО Восточно-Сибирская издательская компания, 2007. 307 с.

Дамешек, 2007 – *Дамешек Л.М.* «Сибирские инородцы» в имперской стратегии власти (XVIII – нач. XX в.). [Серия «Азиатская Россия»]. Иркутск: ЗАО «Восточно-Сибирская издательская компания», 2007. 320 с.

Жанайдаров, 2006 – *Жанайдаров О.* Көркемсуретті Қазақстан тарихы. Ежелгі заманнан біздің уақытымызға дейін. Төрт томдық. 2 т. Құраст. О. Жанайдаров. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. 312 б.

Игнатьев, 1892 – *Игнатьев Ф.В.* Постепенное образование наших средне-азиатских владений до учреждения Туркестанского генерал-губернаторства и Туркестанского военного округа // Чтение для солдат. Журнал, издаваемый с Высочайшего соизволения. Одобрено для обращения в войсках. Год сорок пятый. Книжка первая. Вып. 1. Отдел III. Санкт-Петербург, 1892. 112 с.

Касымбаев, 2006 – *Касымбаев Ж.* Проблемы методологии, историографии и источниковедения присоединения Казахстана к России. А., 2006. 272 с.

Кирьяков, 1902 – *Кирьяков В.В.* Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь. В связи с историей заселения Сибири. М., 1902. 372 с.

Коншин, 1903 – *Коншин И.* Материалы для истории Степного края // Памятная книжка Семипалатинской области на 1900 г. Вып. IV. Семипалатинск, 1900. С. 1–117.

Касымбаев, 2010 – *Касымбаев Ж.* // Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра, 2010. 768 б.

Койгелдиев, 2004 – *Койгелдиев М.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалын, 2004. 400 б.

Левшин, 2021 – *Левшин А.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 2. СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. 264 с.

Маллицкий Н.Г. Казахи. – История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 1. Алматы: Издательство LEM, 2011. 436 с. С. 277–329.

Никитин, 2012 – *Никитин Н.И.* Присоединение Сибири в XVI – XVIII вв. Русская Америка // Российское государство от истоков до XIX века: территория и власть. 1150 лет Российской государственности. М., 2012. 462 с. С. 206–245.

ПСЗ РИ – Полное собрание законов Российской империи. Т. XXXVIII. Собрание 1. № 29126. Структуры управления казаками Западной Сибири [конец XVIII в. – XIX в.]. Сборник документов / Составители: Б.С. Абенова, Д.К. Абенов, Г.Ы. Купенова, К.А. Саркенова. Алматы: Нұрлы Әлем, 2025. 552 с. С. 391.

ПСЗ РИ – Полное собрание законов Российской империи. Т. XXXVIII. Собрание 1. № 29127. Структуры управления казаками Западной Сибири [конец XVIII в. – XIX в.]. Сборник документов / Составители: Б.С. Абенова, Д.К. Абенов, Г.Ы. Купенова, К.А. Саркенова. Алматы: Нұрлы Әлем, 2025. 552 с. С. 393.

Ремнев, 1995 – *Ремнев А.В.* Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в. Омск, 1995. 237 с.

Ремнев, 2010 – *Ремнев А.В.* Самодержавное правительство. М., 2010. 511 с.

Ремнев, 2015 – *Ремнев А.В.* Сибирь в имперской географии власти XIX – начала XX веков. Омск, 2015. 580 с.

Ремнев, 2017 – *Ремнев А.В.* Колониальность, постколониальность и «историческая политика» в современном Казахстане // Мусульмане в новой имперской истории: Сб. статей / отв. ред. и сост. В.О. Бобровников, И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семёнов. М.: ООО «Садра», 2017. 424 с. С. 171–213.

Семенов, 1889 – *Семенов П.П.* Туркестан и Закаспийский край в 1888 г. // Изв. Имп. Рус. Геогр. Общ. Т. XXIV, 1888 г. Вып. V. Санкт-Петербург, 1889. URL: <https://abashin.org/2025/04/24/semyonov-p-p-turkestan-i-zakaspjskij-kraj-v-1888-godu/> каралды: 4.1.2026.

Храмов, 2012 – *Храмов А.В.* Развитие системы территориального управления Российской империи в XIX в. Дисс. ... канд. ист. наук. Саранск, 2012. 24 с.

Чернышев, 2003 – *Чернышев А.А.* История Западной Сибири 1822–1917 гг. в Российских энциклопедиях XIX – XX вв. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Тюмень, 2003. 27 с.

Ядринцев, 1876 – *Ядринцев Н.М.* Сперанский и его реформы в Сибири // Вестник Европы. СПб., 1876. Т. 3. № 5. С. 93–116.

Ядринцев, 1892 – *Ядринцев Н.М.* Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении. 2-е изд. СПб.: Изд. И.М. Сибирякова, 1892. 720 с.

Sources

QROMA – Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivі [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]

References

- Andreev, 1998 – *Andreev I.G.* Opisanie Sredney ordy kirgiz-kaisakov. Ch. 1. Opisanie Sredney ordy kirgiz-kaisakov s prinaldzhashimy i kasayshimisya do sego Naroda dopolnenyamy, prilezhashih k Rossiskoi granitke Sibirskoi linii po chasti Kolivanskoi i Tobolskoi guberny k krepostyam, sobrannoe 1785 goda kapitanom Andreevim [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks. Part 1. Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks with additions belonging to and concerning this people, adjacent to the Russian border of the Siberian line along the Kolyvan and Tobolsk provinces to the fortresses, collected in 1785 by Captain Andreev]. Almaty: Gylym, 1998. 255 p. [in Rus]
- Asfendiyarov, 1998 – *Asfendiyarov S.D.* Proshloe Kazakhstana v istochnikah i materialah [The Past of Kazakhstan in Sources and Materials]. Pod red. prof. Asfendiyarova S.D. 2-e izd. Almaty: 1998. Sb. 2. 350 p. [in Rus]
- Bekmakhanov, 1994 – *Bekmakhanov E.* Kazakhstan XIX gasirdin 20–40 zhyldarinda [Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes of the 20-40s.]. Almaty: Sanat, 1994. 416 p. [in Kaz]
- Bezvikonnaya, 2017 – *Bezvikonnaya E.* Geopoliticheskoe prostranstvo Stepnogo kraia: Omskaya oblast i problema granitki v gosudarstvennom stroitelstve Rossyskoi imperiy (20–30-e gg. XIX v.) [Geopolitical space of the Steppe region: Omsk region and the border problem in state-building of the Russian Empire (1820-30s)]. *Musulmane v novoi imperskoi istorii*: Sb. Statei. Otv. red. i sost. B.O. Bobrovnikov i dr. M.: OOO “Sadra”, 2017. 424 p. [in Rus]
- Bokeikhan, 2017 – *Bokeikhan A.* Istoricheskie sudby Kirgizskogo kraia i kulturnye ego uspekhy [Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes]. *Bokeykhan Alykhan*. Shygarmalary – Sochyneniya. Astana, 2017. 616 p. [in Kaz]
- Bronevsky, 1830 – *Bronevsky G.S.* Zapiski general-mayora Bronevskogo. O Kirgiz-kaisakh Sredney Ordy [Notes of Major General Bronevsky. On the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde]. *Otechestvennye zapisky*. Sankt-Peterburg, 1830. № 119. Pp. 400–419. [in Rus]
- Byikov, 2006 – *Byikov A.U.* Rossiskaya pravitelstvennaya politika v stepnih oblastyakh i transformatsia traditsionnogo kazakhskogo obshchestva (1731–1917) [Russian government policy in the steppe regions and the transformation of traditional Kazakh society (1731–1917)]. Avtoref. diss. ...d. ist. n. Sankt-Peterburg, 2006. 44 p. [in Rus]
- Chernyshev, 2003 – *Chernyshev A.A.* Istoria Zapadnoi Sibiry 1822–1917 gg. v Rossyskikh entiklopediyah XIX – XX vv. [History of Western Siberia 1822–1917 in Russian encyclopedias of the 19th – 20th centuries]. Avtoref. giss. kand. ist. nauk. Tyumen, 2003. 27 p. [in Rus]
- Dameshek, 2007 – *Dameshek L.M.* “Sibirskye inorodtsy” v imperskoy strategii vlasti (XVIII – nach. XX v.) [“Siberian foreigners” in the imperial strategy of power (XVIII – beginning. XX century)] [Seria “Aziatskaya Rossia”]. Irkutsk: Vostochno-Sibirskaya izdatelskaya kompaniya, 2007. 320 p. [in Rus]
- Gimelshtein, Dameshek, Senina, 2007 – *Gimelshtein A.V. Dameshek L.M. Senina E.A.* Obraz “inorodtsev” na stranitakh sibirskoi periodicheskoi pechati [The Image of “Indigenous Peoples” in the Pages of Siberian Periodicals]. Irkutsk: Vostochno-Sibirskaya izdatelskaya kompaniya, 2007. 307 p. [in Rus]
- Ignatiev, 1892 – *Ignatiev F.V.* Postепенное obrazovanie nashih sredne-aziatskikh vladeny do uchrezhdeniya Turkestanskogo general-gubernatorstva i Turkestanskogo voennogo okruga [The Gradual Formation of Our Central Asian Possessions Prior to the Establishment of the Turkestan Governorate-General and the Turkestan Military District]. *Chtenie dlya soldat. Zhurnal, izdavaemyi s Vysochaichego soizvoleniya*. Odobren dlya obracheniya v voiskah. God 45. Knizhka 1-ya. Vyp. 1. Otdel III. Sankt-Peterburg, 1892. 112 p. [in Rus]
- Kasymbaev, 2006 – *Kasymbaev Zh.* Problemy metodologiy, istoriografy i istochnikovedeniya prisoedineniya Kazakhstana k Rossii [Problems of Methodology, Historiography, and Source Studies of the Annexation of Kazakhstan to Russia]. Almaty, 2006. 272 p. [in Rus]
- Kasymbaev, 2010 – *Kasymbaev Zh.* *Kazakhstan tarihi*. Kone zamannan buginge dein [History of Kazakhstan. From ancient times to the present]. 5 tomduk. 3-tom. Almaty: Atamura, 2010. 768 p. [in Kaz]
- Khramov, 2012 – *Khramov A.V.* Razvitie sistemy territorialnogo upravleniya Rossyskoi imperiy v XIX v. [Development of the territorial administration system of the Russian Empire in the 19th century]. Diss. ... kand. ist. nauk. Saransk, 2012. 24 p. [in Rus]
- Kiryakov, 1902 – *Kiryakov V.V.* Ocherky po istorii pereselencheskogo dvizheniya v Sibir. V svyazi s istoriey zaseleniya Sibiri [Essays on the History of the Migration Movement to Siberia. In Connection with the History of the Settlement of Siberia]. M., 1902. 372 p. [in Rus]
- Koigeldiev, 2004 – *Koigeldiev M.* Uyltyk sayasi elita. Kyzmeti men tagdyri (XVIII – XX gg.) [National political elite. Activity and fate (XVIII-XX centuries.)]. Zertteuler. A.: Zhaly, 2004. 400 b. [in Kaz]
- Konshin, 1903 – *Konshin I.* Materyaly dlya istorii Stepnogo kraia [Materials for the history of the Steppe region]. *Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1900 g.* Vyp. IV. Semipalatinsk, 1900. Pp. 1–117. [in Rus]
- Levshin, 2021 – *Levshin A.* Opisanie kirgiz-kazachykh ili kirdiz-kaisatkhikh ord i stepy [Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaisak Hordes and Steppes]. Ch. 2. Spb.: Tip. Karla Kraya, 1832. 264 p. [in Rus]
- Malithky, 2011 – *Malithky N.G.* Kazakhy [Kazakhs]. *Istoria Kazakhstana v dokumentah i materialah*: Almanah. Vyp. 1. Almaty: Izdatelstvo LEM, 2011. 436 p. Pp. 277–329. [in Rus]

Nikitin, 2012 – *Nikitin N.I. Prisoedinenie Sibiry v XVI – XVIII vv. Russkaya Amerika* [Annexation of Siberia in the 16th – 18th Centuries. Russian America]. *Rossiskoe gosudarstvo ot istokov do XIX veka: territoriya i vlast. 1150 let Rossiiskoi gosudarstvennosti*. M., 2012. 462 p. Pp. 206–245. [in Rus]

PSZ RI – *Polnoe sobranie zakonov Rossyskoi umpery* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. T. XXXVIII. Sobranie 1. № 29126. Strukturi upravleniya kazakhami Zapadnoi Sibiri [koneth XVIII v. – XIX v.]. Sbornik dokumentov. Sostaviteli: B.S. Abenova, B.S. Abenov, G.I. Kупenova, K.A. Sarkenova. Almaty: Nurly Alem, 2025. 552 p. P. 391. [in Rus]

PSZ RI – *Polnoe sobranie zakonov Rossyskoi umpery* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. T. XXXVIII. Sobranie 1. № 29127. Strukturi upravleniya kazakhami Zapadnoi Sibiri [koneth XVIII v. – XIX v.]. Sbornik dokumentov. Sostaviteli: B.S. Abenova, B.S. Abenov, G.I. Kупenova, K.A. Sarkenova. A.: Nurly Alem, 2025. 552 p. P. 393. [in Rus]

Remnev, 1995 – *Remnev A.V. Samoderzhavie i Sibir. Administrativnaya politika v pervoi polovine XIX v.* [Autocracy and Siberia. Administrative Policy in the First Half of the 19th Century]. Omsk, 1995. 237 p. [in Rus]

Remnev, 2010 – *Remnev A.V. Samoderzhavnoe pravitelstvo* [Autocratic Government]. M., 2010. 511 p. [in Rus]

Remnev, 2015 – *Remnev A.V. Sibir v imperskoi geografii vlasti XIX – nachala XX vekov* [Siberia in the Imperial Geography of Power in the 19th – Early 20th Centuries]. Omsk, 2015. 580 p. [in Rus]

Remnev, 2017 – *Remnev A.V. Kolonialnost, postkolonialnost i “istoricheskaya politika” v sovremennom Kazakhstane* [Coloniality, postcoloniality, and the "politics of history" in modern Kazakhstan]. *Musulmane v novoi imperskoi istorii*: Sbornik statei. Otv. red. i sost. B.O. bobrovnikov, I. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskii, M. Mogilner, A. Semenov. M.: OOO “Sadra”, 2017. 424 p. Pp. 171–213. [in Rus]

Semenov, 1889 – *Semenov P.P. Turkestan i Zakaspiiskiy kray v 1888 g.* [Turkestan and the Transcaspiian Region in 1888]. *Izv. Imp. Rus. Geogr. Obsch.* T. XXIV, 1888 g. Vyp. V. Sankt-Peterburg, 1889. URL: <https://abashin.org/2025/04/24/semyonov-p-p-turkestan-i-zakaspijskij-kraj-v-1888-godu/> [in Rus]

Valikhanov, 2010 – *Valikhanov Ch. Sobranie sochineniy* [Collected Works]. T. 4. 3-e izd. Almaty: Izd. “Alatay”, 2010. 432 p. [in Rus]

Vasiliev, 2018 – *Vasiliev D.V. Bremya imperii. Administrativnaya politika Rossii v Tsentralnoi Azii* [The Burden of Empire. Russia's Administrative Policy in Central Asia]. 2-ya polovina XIX v. M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2018. 638 p. [in Rus]

Vasiliev, 2020 – *Vasiliev D.V. Rozhdenie imperii. Ugo-Vostok Rossii: XVIII – pervaya polovina XIX v.* [The Birth of an Empire. Southeast Russia: The 18th – First Half of the 19th Century]. Spb, 2020. 608 p. [in Rus]

Yadrinthev, 1876 – *Yadrinthev N.M. Speransky i ego reformy v Sibiry* [Speransky and His Reforms in Siberia]. *Vestnik Evropy*. Spb., 1876. T. 3. № 5. Pp. 93–116. [in Rus]

Yadrinthev, 1892 – *Yadrinthev N.M. Sibir kak koloniya v geograficheskom, etnograficheskom i istoricheskom otnoshenii* [Siberia as a Colony in Geographical, Ethnographic, and Historical Respect]. 2-e izd. Spb.: Izd. I.M. Sibiriakova, 1892. 720 p. [in Rus]

Zhanaidarov, 2006 – *Zhanaidarov O. / Korkemsuretti Kazakhstan tarihi. Ezhelgi zamannan bizdin uakytimizga dein* [Korkemsuretti Kazakhstan tarihi. If you are lured by a foolish act]. 4 tomduk. Ekinshi tom. Kurastyryshi avtor O. Zhanaidarov. Almaty: Kazakh entsiklopediyasi, 2006. 312 p. [in Kaz]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 235–
248
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP 13.71.07 / MPHTI 13.71.07/ IRSTI 13.71.07
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_235-248

SCHOLARS' PERSONAL FUNDS IN THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF "GYLYM ORDASY" AS A PHENOMENON OF HISTORICAL MEMORY

Raushan M. Mirzakulova¹, Nurzipa K. Alpysbayeva^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University (71, Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)
2nd-year doctoral student of EP «Archival Studies, Records Management and Documentation Support»
<https://orcid.org/0009-0002-3554-1627>. E-mail: rauuka-21@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University (71, Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan),
Candidate of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3769-1613>. E-mail: Nursipa.Alpysbaeva@kaznu.edu.kz

©Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

©Mirzakulova R.M., Alpysbayeva N.K., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines personal archival funds of scholars preserved in the Scientific Archive of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (which currently contains 63 personal funds). *Purpose and Objectives.* The main objective of the study is a comprehensive analysis of the documents contained in the personal fund of Edige Aydarbekovich Masanov, one of the founders of ethnographic scholarship in Kazakhstan. *Tasks:* studying the life and scholarly career of E.A. Masanov and the history of his archival fund; identifying the composition and content of the documents of the creator; determining the possibilities for using documents from the scholar's personal archive. *Materials and Methods.* The study draws upon documents of personal provenance from the funds of the Scientific Archive of the Academy of Sciences, with particular emphasis on the personal fund of E.A. Masanov (Fund No. 103). The methodology includes source analysis, biographical, archival, and communicative approaches. Methods include historical-comparative, analysis and synthesis. *Results.* Documents of personal provenance in the Scientific Archive of the Academy of Sciences constitute an integral part of the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan. The findings indicate that personal funds represent a relatively small proportion of the archive's holdings. To enrich the Scientific Archive with documents of personal origin, greater efforts are needed to promote the historical and cultural heritage of scholars through television, mass media, and branding initiatives. Of particular interest, and still largely unexplored, is the collection of documents belonging to the renowned scholar Edige Aidarbekovich Masanov. *Conclusion.* Documents from personal funds not only enable a more comprehensive understanding and evaluation of E.A. Masanov's contribution to the development of historical scholarship but also contain materials of significant research value.

Keywords: personal fund, scholar, E.A. Masanov, documents of personal provenance, of the creator, Academy of Sciences, historical memory, ethnography.

For citation: Mirzakulova R.M., Alpysbayeva N.K. Scholars' Personal Funds in the Scientific Archive of "Gylym Ordasy" as a Phenomenon of Historical Memory // Otan tarikhy. Vol. 29. No 1. Pp. 235–248. [in english]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_235-248

«ҒЫЛЫМ ОРДАСЫ» ҒЫЛЫМИ АРХИВІ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЖЕКЕ ҚОРЛАРЫ ТАРИХИ ЖАДЫ ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ

Раушан Маратқызы Мырзақұлова¹, Нұрзипа Көмешбайқызы Алпысбаева^{2*}

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71 үй, Өл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы),
«Архивтану, құжаттану және құжаттамалық қамтамасыз ету» білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты
<https://orcid.org/0009-0002-3554-1627>. E-mail: rauка-21@mail.ru

² Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71 үй, Өл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы),
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3769-1613>. E-mail: Nursipa.Alpysbaeva@kaznu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Мырзақұлова Р.М., Алпысбаева Н.К., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Ғылыми архивіндегі ғалымдардың жеке қорлары қарастырылады (барлығы 63 жеке қор бар). *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстандағы этнография ғылымының негізін қалаушылардың бірі Едіге Айдарбекұлы Масановтың жеке қорының құжаттар кешенін жан-жақты талдау. Міндеттері: Е.А. Масановтың өмір жолын және оның қорының тарихын зерттеу; қор құрушының құжаттарының құрамы мен мазмұнын анықтау; ғалымдардың жеке қорларының құжаттарын пайдалану мүмкіндіктерін нақтылау. *Материалдар мен әдістер.* Ғылым академиясы Ғылыми архиві қорларының жеке тектік құжаттары пайдаланылды, Е.А. Масановтың жеке қорына (№103 қор) баса назар аударылды. Әдіснама деректанулық талдау, өмірбаяндық, архивтанулық және коммуникативті тәсілдерді қамтиды. Әдістері: тарихи-салыстырмалы, талдау және қорыту. *Нәтижелер.* Ғылым академиясы Ғылыми архивінің жеке тектік құжаттары Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының ажырамас бөлігі болып табылады. Зерттеу нәтижелері архивтегі жеке қорлардың үлесі аз екенін көрсетеді. Ғылыми архивті жеке тектік құжаттармен толықтыру мақсатында ғалымдардың тарихи-мәдени мұраларын теледидар, БАҚ және брендинг арқылы дәріптеу қажет. Белгілі ғалым Масанов Едіге Айдарбекұлының құжаттық мұрасы қызығушылық тудырады және әлі де толық зерттелмеген. *Қорытынды.* Жеке қордың құжаттары Е.А. Масановтың тарих ғылымын дамытуға қосқан шығармашылық үлесін толық бағалауға мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар, зерттеушілер үшін құнды ғылыми дереккөзі болып табылады.

Түйін сөздер: жеке қор, ғалым, Е.А. Масанов, жеке тектік құжаттар, қор құрушы, Ғылым Академиясы, тарихи жады, этнография.

Дәйексөз үшін: Мырзақұлова Р.М., Алпысбаева Н.К. «Ғылым ордасы» Ғылыми архиві ғалымдарының жеке қорлары тарихи жады феномені ретінде // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 235–248-бб. [ағылшынша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_235-248

ЛИЧНЫЕ ФОНДЫ УЧЕНЫХ НАУЧНОГО АРХИВА «ҒЫЛЫМ ОРДАСЫ» КАК ФЕНОМЕН ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Раушан Маратқызы Мирзакулова¹, Нұрзипа Көмешбаевна Алпысбаева^{2*}

¹ Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, пр. Фараби, 050040, Алматы, Республика Казахстан),
докторант 2-курса образовательной программы «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение»
<https://orcid.org/0009-0002-3554-1627>. E-mail: rauка-21@mail.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, пр. Фараби, 050040, Алматы, Республика Казахстан),
кандидат исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3769-1613>. E-mail: Nursipa.Alpysbaeva@kaznu.edu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Мирзакулова Р.М., Алпысбаева Н.К., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются фонды личного происхождения ученых в Научном архиве Академии наук Республики Казахстан (всего насчитывается 63 личных фонда). *Цель и задачи.* Основная цель исследования – всесторонний анализ комплекса документов личного фонда Эдиге Айдарбековича Масанова, одного из основателей этнографической науки в Казахстане. *Задачи:* изучение жизненного пути Э.А. Масанова и истории его фонда; определение состава и содержания документов фондообразователя; определение возможностей использования документов личного фонда ученого. *Материалы и методы.* Использованы документы личного происхождения фондов Научного архива Академии наук, акцент был сделан на личный фонд Э.А. Масанова (фонд №103). Методология включает источниковедческий анализ, биографический, архивоведческий и коммуникативный подходы. Методы: историко-сравнительный, анализа и синтеза. *Результаты.* Документы личного происхождения Научного архива Академии наук являются неотъемлемой частью Национального архивного фонда Республики Казахстан. Результаты нашего исследования показывают, доля личных фондов в архиве невелика. С целью комплектования Научного архива документами личного происхождения необходимо популяризовать историко-культурное наследия ученых через телевидение, СМИ и брендинг. Практически не изучено документальное наследие известного ученого Масанова Эдиге Айдарбековича. *Заключение.* Документы личного фонда позволяют не только более полно представить и оценить творческий вклад Э.А. Масанова в развитие исторической науки, но также содержат материалы, представляющие научную ценность для исследователей.

Ключевые слова: личный фонд, ученый, Э.А. Масанов, документы личного происхождения, фондообразователь, Академия наук, историческая память, этнография.

Для цитирования: Мирзакулова Р.М., Алпысбаева Н.К. Личные фонды ученых Научного архива «Гылым ордасы» как феномен исторической памяти // Отан тарихы. 2026. № 1. С. 235–248. [на английском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_235-248

Introduction. At present, growing attention in archival studies is being devoted to the identification, acquisition, and use of documents of personal provenance. In this context, the study of scholars' personal funds has become particularly relevant, as these funds make it possible to reveal the scholarly potential of individual researchers, trace the main stages of their professional careers, and assess their individual contributions to the development of national scholarship.

The Scientific Archive of the Republican State Enterprise “Gylym Ordasy” is the largest repository of documents related to the scientific and organizational activities of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (RK) and its research institutions, reflecting the development of science in Kazakhstan. In 2026, the Academy of Sciences of the Kazakh SSR marks its 80th anniversary. The archival holdings of the National Academy of Sciences of RK include documents of the presidium, departments, sectors, and divisions. They contain materials on research activities, international scientific cooperation, scientific works, photographs illustrating the historical development of Kazakhstani science are preserved within the collection. The holdings comprise the following categories of documentation: administrative records, research materials, and personnel files.

Of particular value within the Scientific Archive are the personal funds of scholars, full members and corresponding members of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. These documents represent unique sources that reflect the social, public, psychological, and spiritual aspects of both individual and societal life. In this regard, the concept of the Scientific Archive as a space for preserving “historical memory” is of considerable interest. Another dimension of the study's relevance is associated with the insufficient theoretical and methodological development of issues related to the formation, systematization, and use of personal archival funds of scholars in Kazakh archival science.

Materials and Methods. The source base of this study consists of unpublished documents from the Scientific Archive of the RSE “Gylym Ordasy”. The author examined documents from the personal funds of historians and archaeologists: Kh. Alpysbaev (Fund 81), G.I. Patsevich (Fund 99), historians, E.B. Bekmakhanov (Fund 23), G.F. Dakhshleiger (Fund 112), T.E. Eleuov (Fund 76), A.N. Nussupbekov (Fund 92), S.N. Pokrovsky (Fund 72), E.D. Dilmukhamedov (Fund 108), E.A. Masanov (Fund 103) and others, are introduced into scholarly circulation.

In writing the article, the main sources were documentary materials from the personal funds of E.A. Masanov (Fund No.103, Inventory No. 1): scholarly works, biographical materials, documents on official activities, correspondence, minutes of meetings of the Department of Ethnography of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, research reports of the institute, materials from ethnographic expeditions, and the guide to the Scientific Archive. Normative legal acts in the field of archival management were also used as sources: «On National Archival Fund and Archives» the Law of the Republic of Kazakhstan (1998).

The study of historians' personal funds is based on source criticism, historical-anthropological, biographical, communicative, and archival approaches, viewing the materials as a corpus of documentary evidence reflecting both scholarly and personal life.

- *Source-critical analysis* involves assessing the authenticity of documents (diaries, letters, drafts, manuscripts) and determining their value for an objective representation of history.

- *The historical-anthropological approach* is applied to examine in detail the scholar's everyday academic life.

- *The biographical approach* is directly connected with personal-origin sources and involves studying the distinctive features of the scholar's life path and academic career, which is essential for revealing their informational potential in historical research.

- *The archival approach* entails a systematic analysis of documents created by an individual, focusing on their provenance, authenticity, classification, and informational value. It includes analyzing composition and content, classification, appraisal, and the use of documents.

- *The communicative approach* relates to the study of personal-origin sources within the framework of the “concept of the individualization of the person”.

Key theoretical perspectives also include structural-functional analysis (documents as reflections of creative activity), the phenomenological approach (analysis of personal experience), and the history of mentalities method, which explores the intellectual environment. The study employs methods of historical-comparatives, analysis and synthesis.

Discussion. The historiography of the problem is examined from two perspectives: 1) theoretical works on personal funds, including the personal funds of scholars; 2) studies of the biography and legacy of E.A. Masanov and publications of documents from his archival collection.

From a theoretical perspective, personal archival funds have been examined in the works of T.I. Khorkhordina [Khorkhordina, 2024: 808; 2025: 9–21]. The author analyzes the anthropological turn in historical and archival studies at the end of the 20th century and emphasizes the exceptional value of documents of personal provenance, noting that no official document can compare with diaries, memoirs, or personal notebooks that capture both major and minor events of everyday life [Khorkhordina, 2024: 805]. Furthermore, she highlights the growing scholarly focus on individual memory and the process of emotional and spiritual development within everyday contexts, which contributed to a surge of interest in personal sources and encouraged archives to actively collect personal documents from representatives of various social groups and professions through proactive identification methods [Khorkhordina, 2025: 14]. Khorkhordina's works are characterized by a strong anthropological orientation.

Studies devoted to the personal funds of scholars are represented by the works of V.G. Iofe [Iofe, 2024: 152–166], V.L. Gentshke and Kh.A. Babakhodzhaeva [Gentshke, 2012: 261–270], E.V. Kosyreva [Kosyreva, 2013: 156–159], M.Yu. Kiselev [Kiselev, 2018: 126–133], A. Limanova [Limanova, 2019: 85–96], N.V. Elizarova [Elizarova, 2020: 537–541], and A. Archimaeva [Archimaeva, 2022: 54–64]. O.V. Medvedeva's article, focusing on the archival preservation of documents of personal provenance, addresses key issues such as acquisition, appraisal, and use of these materials [Medvedeva, 2022: 1098–1107]. Altman's study examines the experience of the Russian State Archive of the Economy (RGAE) in collecting personal documents, identifies current challenges in this area of archival practice, and outlines possible solutions [Altman, 2021: 28–38]. As the literature analysis shows, the study of personal archives is

mainly conducted within traditional themes such as collection development, archival surveys, and the use of archival materials.

In contrast to the post-Soviet space, where personal archives are studied primarily from a historical perspective, international scholarship approaches personal archives from an interdisciplinary standpoint, encompassing information technology, information management, history, and archival studies. For example, V. Sloyan examines specific cases of the transfer and reception of personal digital archives for archival storage [Sloyan, 2016: 20–36.]. The practices of maintaining personal digital archives have been investigated by Becker and Nogues [Becker, 2020]. Researchers such as Molloy (Molloy, 2019: 327–342] and Schneider, Adams, and DeBauche [Schneider et al., 2019: 306–326] have studied the personal archives of literary figures, highlighting challenges encountered in working with these collections. Issues of access to archival documents have been explored by Jaillant [Jaillant, 2019: 285–304], while Owens [Owens, 2018: 242] addresses theoretical and practical aspects of personal digital archives in the context of long-term preservation.

In Kazakh historiography, T.E. Abilova has made a significant contribution to the theoretical study of the acquisition of personal documents in archives [Abilova, 1986: 22]. The works of O. Mukhatova, A. Yskak, and A. Maksymkhanova examine the history of the formation of personal funds, demonstrating the composition and content of personal documents through the example of republican archives. In the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the authors identified 65 collections belonging to scholars across various fields [Mukhatova, 2029: 91–95].

A.T. Suleimenova's studies focus on also analyze the legal and regulatory framework governing archival acquisition [Suleimenova, 2021: 14-18].

In their historiographical analysis, N. Alpysbaeva and K. Alimgazinov review the works of domestic researchers on contemporary issues of archival acquisition [Alpysbaeva, 2025: 30-41]. However, the historiography of personal collections in Kazakh archival science remains underexplored. Examination of domestic scholarship on archival acquisition, including documents of personal provenance, indicates a scientific interest that can contribute to methodological refinement and the identification of new directions in archival studies. Among recent Kazakh authors studying the formation of personal collections in national archives, the works of T. Tulebaev and A. Maksymkhanova are particularly noteworthy [Tulebaev, 2021: 43–54]. These studies address issues such as the categorization of formed personal archival collections, criteria for appraisal of acquired documents, and the systematization of documents in inventories according to genre and type.

The works of the second group focus on the study of the life and scholarly career of E.A. Masanov, his contribution to historical scholarship, and the publication of documents from his personal funds. Information about the life and activities of E.A. Masanov was first published in "Soviet Ethnography" [Soviet Ethnography, 1965: 143-144].

The first specialized study in this line was the joint article by Zh. Abylkhozhin and N. Masanov, "Edige Masanov: The Fate of a Man, the Fate of a Family, the Fate of a Country", [Abylkhozhin, Masanov, 2007: 25–44] examines in detail the formation of Masanov's personality, his family that became victims of repression, his military service, academic career, and family life. The author characterizes him as follows: «By nature, Edige Masanov was a true leader, always ready to challenge fate, fearing no one and nothing. He could be strict and severe, but more often he was strong, just, and confident in his convictions. Not everyone liked him, and he did not maintain friendly relations with all, yet almost everyone deeply respected him. He mainly conflicted with those 'vested with power' and was never afraid to express his opinion» [Abylkhozhin, Masanov, 2007: 41– 42].

The article by S. Sabazova is devoted to the life of the well-known ethnographer Edige Masanov and his scholarly contribution to the study of the ethnography of the Kazakh people [Sabazova, 2009: 40–41].

Articles by A.T. Abdulina [Abdulina, 2021: 66–79, 2022: 101–108] and G.U. Orynbayeva [Orynbayeva, 2025: 732–748] published in the journal *Otan Tarikhy* examine issues related to the ethnography of the Kazakh people and analyze the fundamental works and views of E.A. Masanov.

A review of the historiography shows that only a small portion of the documents from Masanov's fund has been used in scholarly publications.

Documents from the Archive of the Academy of Sciences were also analyzed in the article by A.T. Kapaeva, has analyzed the personal files of prominent scholars and organizers of academic historical science, including A.N. Nussupbekov, G.F. Dakhshleiger, Kh.A. Argynbayev, B.S. Suleimenov, V.Ya. Basin,

and others, in the context of their participation in the Great Patriotic War of the Soviet Union [Kapaeva, 2020: 5–14].

Currently, Kazakh archival studies lack comprehensive works on the personal funds of the Scientific Archive of the Academy of Sciences. No specialized studies explore the process of acquiring personal documents of scholars for the Scientific Archive. This highlights the pressing need to study the personal funds of the Scientific Archive of the Academy of Sciences as a phenomenon of historical memory.

Results. In accordance with the Decree of the Council of People's Commissars of the USSR dated 26 October 1945, the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, the Council of Ministers of the Kazakh SSR, and the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan adopted Resolution No. 439 "On the Establishment of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR" based on the existing branch of the USSR Academy of Sciences. This decree established 1 June 1946 as the official founding date of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The first membership of the Academy included leading figures in science, technology, and culture in Kazakhstan: 14 academicians and 16 corresponding members. At the inaugural general assembly of the national Academy, the president was elected corresponding member of the USSR Academy of Sciences, academician K.I. Satpayev. According to the Decree of the Council of Ministers of the Kazakh SSR "On the Structure of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR" dated 29 April 1946, the Academy's structure included the Central Library and the Scientific Archive [SA of RSI "Gylym Ordasy". F.103. In.1. C. 21–23]. Alongside materials from academic institutions, the Scientific Archive began to store manuscripts of scientific works, biographical documents, and correspondence of Academy members. Initially, acquisitions were sparse, scattered, and largely random. From the mid-1950s, following a series of organizational measures, the Archive gradually became the primary repository for the documentary materials of Academy scholars. In accordance with its functional mandate, the archival institution is responsible for collecting and ensuring the preservation of documents of cultural value. Documents of personal provenance play a significant role in the Archive's acquisition system. These documents, received historically and continuing to arrive from the original owners and holders of archival materials, constitute a distinct type of historical source in which past events and facts are filtered through the individual, subjective perception of specific persons – direct participants or witnesses of historical processes – who were actively involved in professional, social, scientific, or creative activities.

The Scientific Archive holds personal collections of scholars who were full members and corresponding members of the Academy, including mathematicians T.I. Amanov (1939–1983) and K.P. Persidsky (1960–1968); biologists I.G. Galuzo and B.A. Dombrovsky (1917–1973); philologists A.P. Polosukhin (1934–1965), N.T. Sauranbaev (1910–1958), and M.S. Silchenko (1915–1971); astro-botanist G.A. Tikhov (1912–1960); economist G.Ch. Chulanov (1935–1966); glaciologist N.N. Palgov (1889–1970); metallurgist A.L. Tsetf (1904–1971); among others. In total, the Archive holds 63 personal funds. Table 1 presents the number of personal collections of historians and archaeologists in the Scientific Archive of the Academy of Sciences [Directory, 2021: 1–16].

Table 1. Personal Collections of historians and archaeologists

No	Collection No	Name	Coverage Dates	Number of Files	Notes
1	23	Bekmakhanov E.B.	1944-1967	762	Historian
2	72	Pokrovsky S.N	1919-1978	557	Historian
3	76	Eleulov T.E.	1949-1967	72	Historian
4	81	Alpyspayev Kh.A.	1943-1979	71	Archaeologist
5	89	Urazbayev A.M.	1932–1983	452	Archaeologist
6	92	Nussupbekov A.N.	1932-1983	452	Historian
7	99	Patsevich G.I.	1894-1966	26	Archaeologist
8	108	Dilmukhamedov E.D.	1922-1981	55	Historian
9	103	Masanov E.A.	1952–1965	102	Historian
10	112	Dakhshleiger G.F.	1932-1985	180	Historian

From the table, it is evident that the majority of personal archival funds belong to historians – 7 collections) and archaeologists – 3, making a total of 10 funds.

According to the Law of the Republic of Kazakhstan “On the National Archival Fund and Archives” documents of personal origin are considered an integral part of the National Archival Fund of Kazakhstan [Law of RK, 1998]. However, this law and the accompanying Rules on the acquisition, storage, registration, and use of documents of the National Archival Fund and other archival materials by state and special state archives do not provide a formal definition of the term “personal archival funds”.

The State Standard of the Republic of Kazakhstan, ST RK 1037-2001 “Records Management and Archival Work: Terms and Definitions” defines a personal archival funds as: “an archival funds consisting of archival documents created during the life and activities of an individual or family” [ST RK 1037-2001: 3]. In other words, a personal archival funds consists of documents that originate from the life and activities of a specific individual or family and are incorporated into the National Archival Fund.

“The Rules on the acquisition, storage, registration, and use of documents of the National Archival Fund” also specify the chronological boundaries of personal archival funds. According to the Rules, “the chronological limits of a personal archival funds correspond to the dates of birth and death of the individual, their family members, or lineage”. The Rules further clarify that “the chronological boundaries of an archival funds may not coincide with the extreme dates of the documents it contains. In a personal archival funds, this may occur due to documents collected by the creator, materials generated during commemorative events, and other circumstances” [Rules, 2023]. In other words, a personal archival funds may include documents created after the death of the collection’s creator. For this reason, it is more appropriate to understand a personal archival funds as a body of documents resulting from, rather than strictly generated during, the life and professional activity of a specific individual.

A particularly notable collection is Fund No. 103 of E.A. Masanov, covering the years 1952, 1953, and 1956–1965. It currently comprises 102 storage units, reflecting various aspects of his biography and scientific activity. The materials of Fund No. 103 are organized according to the traditional structure of personal archival funds and are conventionally divided into seven sections:

1. Documents of E.A. Masanov’s scientific activities
2. Documents of professional service
3. Biographical documents
4. Documents specifically about E.A. Masanov
5. Correspondence
6. Collected materials on subjects of personal interest
7. Photographic documents

Edige Aydarbekovich Masanov was born on November 19, 1926, in Semipalatinsk, in the family of a prominent public and political figure Aydarbek Baimukhamedovich Masanov and his wife Zeynep Valievna Masanova. On November 15, 1937, A.B. Masanov, who held the position of Deputy Head of the Planning Department of the People’s Commissariat of Light Industry of the Kazakh ASSR, was arrested (for the third time) and sentenced by the NKVD troika of the Alma-Ata region. He died in 1945 from a stomach ulcer in one of the labor camps of the Magadan region. Eleven-year-old Edige, together with his mother and younger sister Gulbanat, as members of the family of an “enemy of the people,” were exiled from Alma-Ata. After long wanderings, they eventually settled in the village of Uzun-Agach in the Dzhabul district of the Alma-Ata region. The documents concerning the repression of his father are not reflected in Masanov’s personal archival funds.

After completing secondary school, he was drafted into the Soviet Army in February 1941. He initially served as a cadet at an infantry military school and, from June 1943, as a private in the 8th Guards Airborne Brigade. From January 1945, he served as an aerial gunner in the 502nd Assault Taman Aviation Regiment. Between January and May 1945, he participated in operations on the 2nd Baltic and Leningrad Fronts during the Great Patriotic War. He was demobilized in March 1947 and remained in military service until January 1948.

In 1948, E.A. Masanov enrolled at Lomonosov Moscow State University, graduating in 1953. He then worked as a secondary school teacher in Karaganda. In 1955, he entered the postgraduate program at the N.N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. On July 14, 1965, at the age of 38, Edige Aydarbekovich Masanov died during an ethnographic expedition in the Karaganda region, drowning while attempting to save a colleague.

The personal fund of E.A. Masanov, donated to the Central Archive of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR by his son, N.E. Masanov, on 23 December 1988, is of significant scientific value.

Through the prism of the personal documents of E.A. Masanov, it is possible to reveal not only the personality of the scholar and his academic legacy, but also his work at the Ch.Valikhanov Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, as well as the formation of ethnographic science in Kazakhstan. The core of his scholarly interests was the ethnography of the Kazakh people. The peak of his academic activity occurred between 1958 and 1965, during which he authored around 40 scholarly works.

Of particular scientific value are his theoretical works and related materials preserved in the first section of his personal archive, "Documents of Scientific Activity", which consists of 53. These include his monographs, essays on the first Kazakh scholar-educators such as Ch.Valikhanov, I. Altynsarin, and others, as well as articles including "Some New Materials on Ch.Ch. Valikhanov", "The Communist B.B. Karataev", and "New Information on V.N. Plotnikov". Of special interest is the manuscript of his monograph "From the History of the Ethnographic Study of the Kazakh People in Russia (15th–17th Centuries)" [SA of RSI "Gylym Ordasy". F. 103. In.1. C.1. P.1–262].

The preserved text, with the author's revisions and notes, makes it possible to reconstruct Masanov's creative process, from initial drafts to final versions, trace the evolution of his research approaches and methods of working with historical sources, and observe the formation of his conceptual framework and scholarly methodology. In preparing his monograph "An Essay on the Ethnographic Study of Kazakhstan in the USSR", the author collected, critically analyzed, and synthesized an extensive body of literature and sources, many of which were introduced into scholarly circulation for the first time.

According to the recollections of his contemporaries, E.A. Masanov was responsible, meticulous, passionate, and active, as evidenced by the historical materials preserved in his personal funds. Historian Zh.B. Abylkhozhin especially noted his research talent: "The work of Edige Masanov was by no means confined to the study. As the leader of numerous ethnographic expeditions across the republic, he traveled throughout Kazakhstan, collecting vast ethnographic material on various aspects of the history and culture of the Kazakhs. He may rightfully be considered one of the most brilliant experts on Kazakh ethnography; it is no coincidence that he became the author of the first specialized ethnographic monograph in Kazakh historiography" [Abylkhozhin, Masanov, 2007: 39].

He devoted his entire life to the study of Kazakh ethnography. This is evidenced by the list of his scholarly works preserved in his personal archive) [SA of RSI "Gylym Ordasy". F.103. In.1. C.66. P.1–2].

The materials of his archive allow us to trace the accumulation of knowledge concerning the development of crafts and their significance in the economy and daily life of the Kazakhs, as well as the formation of ethnography as a discipline in Kazakhstan. His candidate dissertation (1960) was devoted to the topic "Domestic Crafts and Handicrafts of the Kazakh People in the Second Half of the 19th – Early 20th Century (A Historical and Ethnographic Essay Based on Materials from the Northern Regions of Kazakhstan)". His academic supervisor was T.A. Zhdanko, a well-known researcher of the history and ethnography of the peoples of Central Asia and Kazakhstan.

The materials from the ethnographic expedition, concentrated in a separate folder [SA of RSI "Gylym Ordasy". F.103. In.1. C.54] are of particular interest. The collection mainly preserves orders from the Institute of History, Archaeology, and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, the 1959 program for the ethnographic survey of the South Kazakhstan region, statistical data from the field expedition, resolutions of the Academic Council on ethnographic expedition work in 1960, requests for the release of equipment and materials for the expeditions, and loose sheets. For example, one loose sheet issued by the Institute of History, Archaeology, and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, signed by the institute's director A. Nussupekov and addressed to the head of the ethnographic expedition, E.A. Masanov, states: "Comrade E.A. Masanov is authorized to conduct topographic surveys (plans, leveling), photography, and sketches of the remains of both pre-revolutionary and contemporary irrigation systems and water-lifting structures, objects of material and spiritual culture of the Kazakhs, settlements and dwellings, interior decorations of Kazakh homes, and to interview local residents on issues of interest to ethnographic science" [SA of RSI "Gylym Ordasy". F.103. In. 1. C. 54. P. 23]. These documents allow us to trace the entire process of conducting a scientific ethnographic expedition.

He is regarded as a founder of the historiography of ethnographic science in Kazakhstan, and his contributions to these issues have exceptional methodological and practical significance. He published a series of works on the first Kazakh scholar-educators: Ch. Valikhanov, I. Altynsarin, M. Babadzhanov, and M. Shormanov. Masanov was the first to highlight the research activities of M. Shormanov related to the collection, systematization, and publication of materials on traditional Kazakh culture.

The next subsection within the section on scholarly activity comprises reviews and critical assessments of his colleagues' works. These include reviews of books by Z.L. Amitin-Shapiro and K.I. Antipina, such as "Literature on the History, Archaeology, and Ethnography of Kyrgyzstan (1750-1917)" and "Features of the Material Culture and Applied Arts of the Southern Kyrgyz", as well as reviews of articles by M.S. Tursunova and A.A. Vakhidov, including "From the History of the Kazakhs in the Second Half of the 19th Century and On the Spread of Islam in Eastern Turkestan", among others. All materials are arranged in chronological order and constitute a valuable source for studying both his scholarly priorities and the broader development of ethnographic science during this period. The thematic diversity of the reviewed works deserves particular attention.

The next section, "Documents about E.A. Masanov", includes reviews by A.Kh. Margulan, Kh.A. Argyntbaev, and Kh.A. Alpysbaev of his articles such as "Kazakh Felt Production in the Second Half of the 19th – Early 20th Century", "The Works of G.N. Potanin as an Important Source on the Ethnography of Kazakhstan", and "Some Results of the 1959-1960 Ethnographic Expeditions", among others [Scientific Archive of RSI "Gylym Ordasy", Fund 103, Inventory 1, Case 67-74]. This body of materials is of particular interest for understanding how his work was received within the professional community and for tracing the emergence of scholarly discussions on the key issues he addressed.

The fund also contains texts of E.A. Masanov's reports and speeches delivered at various events, demonstrating his active civic stance, professional engagement, and organizational skills. The documents reflect the wide thematic range of his presentations at different professional forums, including "The Main Tasks of the Ethnography of Kazakhstan, Considering the Decisions of the 22nd Congress of the CPSU", "State Building and the Further Development of Socialist Democracy", and "Some Reflections on the Work of the Institute's Academic Council", among others.

The fund contains handwritten manuscripts, typewritten copies, and typewritten drafts with the author's revisions of his scholarly works dating from 1958 to 1965.

In E.A. Masanov's archival fund, the epistolary genre is represented by letters and telegrams arranged chronologically. In total, there are six archival units. The correspondence is primarily official in nature and reveals various aspects of his professional activity.

E.A. Masanov authored a number of articles for the "Soviet Historical Encyclopedia". This is evidenced by his correspondence with the editorial board of the journal "Soviet Historical Encyclopedia", in which he pointed out errors in the Great Soviet Encyclopedia concerning such historical figures as Muhammad Shaybani, Muhammad II Ala al-Din, and Muhammad Haydar. For example, he wrote that "in the GSE Muhammad Haydar is unjustifiably described as Uzbek by origin. In fact, Muhammad Haydar, on his father's side, came from a separated Kashgar branch of the Dulat tribe..." [SA of RSI "Gylym Ordasy". F.103. In.1. C.77. P. 1–2].

Of considerable historical value is Masanov's correspondence with members of the editorial board of the journal *History of the USSR*, in which he requested the publication of a review of the first volume of the works of Ch.Ch. Valikhanov [SA of RSI "Gylym Ordasy". F. 103. In. 1. C.76. P. 1–3].

Of particular interest to researchers is a letter from E. Mikulskaya containing comments on Masanov's articles. In her letter, she wrote: "I read your article with great pleasure. It is very interesting and, in my opinion, comprehensive. However, I would have liked at least some brief information about the nature of the patterns... I would have liked to see a more substantiated (as you know so well how to do) confirmation of your interpretation of the 'syrmak', especially since this is a new point of view. If you have decided not to address ornamental art, you should at least mention this, otherwise it appears that the artistic aspect does not deserve attention" [SA of RSI "Gylym Ordasy". F. 103. In. 1. C. 79. P. 1].

Another highly informative section of the personal archive consists of E.A. Masanov's correspondence with various organizations regarding scholarly matters. In particular, it includes his exchanges with the Deputy Academic Secretary of the Higher Attestation Commission concerning the defense of his candidate dissertation [SA of RSI "Gylym Ordasy". F.103. In.1. C. 75. P.1-2] as well as a letter from G. Averyanov informing Masanov about decisions of the Council of the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences [SA of RSI "Gylym Ordasy". F.103. In.1. C. 78. P. 4].

The preserved letters demonstrate the scholar's wide professional network, including colleagues, domestic and foreign researchers, and official institutions. The combination of personal and professional themes in this correspondence gives this part of the archive particular value, revealing the close interconnection between his scholarly and private life. Unfortunately, no personal correspondence with relatives or close acquaintances has been found in the collection.

The photographic collection of E.A. Masanov is relatively small in quantitative terms (56 storage units). It primarily consists of photographs from the Alma-Ata ethnographic expedition conducted in the kolkhoz “Zhetysu”. The images depict the kolkhoz’s equipment (machinery and vehicles), agricultural fieldwork, and group and individual portraits. Among them, in the fund, we found a photo of E.A. Masanov himself on the expedition.

Photo 1. Photographs of E.A. Masanov during the Alma-Ata ethnographic expeditions at the “Zhetysu” collective farm, Taldy-Kurgan district, Alma-Ata region [SA of RSI “Gylym Ordasy”. F.103. In.1. C.101. Pp. 1–2. Positive print].

All of these photographs are unique and may be studied as a source on the history of everyday life, capturing significant moments of the ethnographic expedition. The photographs have been preserved in an envelope, all are black-and-white (positives and negatives), in good condition, and include nine film rolls. All images are dated 1964. The photographs preserved in the personal fund of E.A. Masanov are not annotated (there are no descriptions of the selected documents), and the photographer is not indicated. These photographic documents from Masanov’s personal fond may be used for exhibition design and can serve as illustrative material for scholarly works. Overall, E.A. Masanov’s personal archival collection vividly illustrates his scientific achievements and contributions to historical and ethnographic studies.

The personal funds of prominent Kazakh scholars – including historians, archaeologists, and ethnographers – are of significant interest to researchers. Examples include the personal funds of historians E.B. Bekmakhanov (1944–1967), S.N. Pokrovsky (1919–1978), T.E. Eleuov (1949–1967), Kh.A. Alpysbaev (1943–1979), A.N. Nussupbekov (1932–1983), G.I. Patsevich (1894–1966), E.D. Dilmukhamedov (1922–1981), and F. Dakhshleiger (1919–1983).

Consulting these collections allows researchers to address numerous questions regarding the scientific legacy of scholars, identify missing links in research, collect facts illuminating social events, and more fully analyze various aspects of history, including the history of science and technology. It is noteworthy that the Scientific Archive of the Academy of Sciences has extensive experience working with personal collections of scholars, some of which could be applied in regional state archives.

To the greatest extent, the Scientific archive contains materials on history, technical sciences and biology; to a lesser extent – on chemistry and physics. There is a notable absence of personal funds from scholars in law and sociology, highlighting the need for archivists to pay greater attention to these gaps.

Conclusion. In conclusion, the archival fund of E.A. Masanov holds considerable informational and historical value. These documents provide a rich source for understanding the life and work of an exceptional scholar. From the entire body of documents in the fund, the materials related to scholarly activity appear to be the most valuable sources. Overall, the documents of E. Masanov’s personal fund are of considerable scholarly interest for researchers of his personal history. They allow for a detailed reconstruction of the formation of his intellectual environment, reflecting his creative path, social networks, sources of ideas, and

the influence of the era on his development. They reveal his inner world, intellectual pursuits, and evolution of views, making them a key source for studying the broader cultural and academic context.

Unfortunately, personal archival funds of Kazakhstani researchers are seldom consulted, highlighting the importance of more active use of these materials. It is necessary to popularize the historical and cultural heritage of scientists through television, mass media and branding.

Sources

SA of RSI "Gylym Ordasy" – Nauchnyi arkhiv RGP «Gylym ordasy» [Scientific Archive of the RSI "Gylym Ordasy"]

Literature

Абдулина, 2021 – *Абдулина А.Т.* К практике миссионерской деятельности русской православной церкви в Семиречье // Отан тарихы. 2021. № 2 (94). С. 66–79. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_66

Абдулина, 2022 – *Абдулина А.Т.* Некоторые аспекты историографии проблемы православного миссионерства в Казахстане // Отан тарихы. 2022. № 1 (97). С. 101–108. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_1_101

Абилова, 1986 – *Абилова Т.Е.* Личные фонды в государственных архивах Казахской ССР. Конец 1950-х – начало 1980-х гг. (Проблемы комплектования и научной организации): Автореф. дисс...канд. ист. наук. М., 1986. 22 с.

Абылхожин, Масанов, 2007 – *Абылхожин Ж. Масанов Н.* Эдиге Масанов: судьба человека, судьба семьи, судьба страны // Вестник Евразии (Acta Eurasica). 2007. N4(38). С. 25–44.

Алпысбаева, Алимгазинов, 2025 – *Алпысбаева Н.К., Алимгазинов К.Ш.* Архивтерді құжаттармен толықтыру: Қазақстан тарихнамасының мәселелері (1991–2021 жж.) // ҚазҰУ Хабаршысы. 2025. Т. 116. №1. 30–41-66. <https://doi.org/10.26577/JH2025116103>

Альтман, 2021 – *Альтман М.М.* Комплектование РГАЭ документами личного происхождения: история и опыт // Отечественные архивы. 2021. № 6. С. 28–38.

Арчимбаева, 2022 – *Арчимбаева А. И.* Личный фонд Григория Чоодуевича Ширшина в Национальном архиве Республики Тыва // Новые исследования Тувы. 2022. № 3. С. 54–64.

Becker, Nogues, 2020 – *Becker D., Nogues C.* Saving-over, over-saving, and the Future Mess of Writers' Digital Archives: A Survey Report on the Personal Digital Archiving Practices of Emerging Writers // American Archivist. 2020. № 75. Pp. 482–513.

Гентшке, Бабаходжаева, 2012 – *Гентшке В.Л., Бабаходжаева Х.А.* Личный фонд историка-востоковеда А.Х. Бабаходжаева в Центральном государственном архиве Республики Узбекистан // Вестник архивиста. 2012. № 2. С. 261–270.

Елизарова, 2020 – *Елизарова Н. В.* Фонды личного происхождения как источник для реконструкции профессиональной и частной жизни историка-архивиста // Документальное наследие и историческая наука: Материалы Уральского историко-архивного форума, посвященного 50-летию историко-архивной специальности в Уральском университете (Екатеринбург, 11–12 сентября 2020 г.). Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2020. С. 537–541.

Июфе, 2024 – *Июфе В.Г.* Личные фонды деятелей науки, изобретателей и деятелей просвещения XX в. в Национальном архиве Узбекистана // История и архивы. 2024. Т. 6. № 1. С. 152–166.

Капаева, 2020 – *Капаева А.Т.* Историки Казахстана в Великой Отечественной войне // Отан тарихы. 2020. №4 (92). С. 5–14.

Киселев, 2018 – *Киселев М.Ю.* Документы фондов Архива Российской академии наук как источник информации по истории науки и истории библиографии // Роль библиографии в информационном обеспечении исторической науки: сборник статей. М., 2018. С. 126–133.

Косырева, 2013 – *Косырева Е.В.* Личные фонды ученых в Архиве РАН // Фундаментальная наука: проблемы изучения, сохранения и реставрации документального наследия: Материалы Международной научной конференции (Москва, 4-7 июня 2013 г.). М.: Архив РАН, 2013. С. 156–159.

Лиманова, 2019 – *Лиманова А.* Личные фонды ученых как хранители и трансляторы научного знания: на примере фондов А.П. Павлова и М.В. Павловой в Архиве РАН // История и архивы. 2019. № 2. С. 85–96.

Медведева, 2022 – *Медведева О.В.* Фонды личного происхождения как объект архивного хранения // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2022. Т. 27. № 4. С. 1098–1107.

Molloy, 2019 – *Molloy K.* Literary archives in the digital age: issues and encounters with Australian writers // Archives and Manuscripts. 2019. Vol. 47. Is. 3. Pp. 327–342.

Мұхатова және т.б., 2019 – *Мұхатова О.Х., Ысқақ А.С., Максымканова А.Х.* Жеке қор құжаттарының деректік маңызы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 156-б.

Орынбаева, 2025 – *Орынбаева Г.У.* Этнография Казахстана между притяжением «уходящего поля» и «колхозной» повесткой (2-я половина 40-х – 50-е гг. XX в.) // Отан тарихы. 2025. № 3. С. 732–748.

- Сабазова, 2009 – Сабазова С. Едіге Масанов // Қазақ тарихы. 2009. № 3. 40–41– 66.
- Справочник Научного архива, 2021 – *Справочник Научного архива* Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. Алматы, 2021.
- СТ РК 1037-2001 – *СТ РК 1037-2001* Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения.
- Сүлейменова, 2021 – Сүлейменова Ә.Т. Мемлекеттік архивтерді жеке тектік құжаттармен толықтырудың құқықтық-нормативтік негіздері // Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві. Ақпараттық-әдістемелік бюллетень. 2021. № 1 (31). 14–18-бб.
- Tulebaev, Maksymkanova, 2021 – *Tulebaev T.A., Maksymkanova A.Kh.* On Some Problemas of Forming Funds of Personal Origin in the Republican Archives of Kazakhstan // *Bulletin of history*. 2021. No 2 (101). Pp. 43–54.
- Ұлттық архив қоры және архивтер туралы, 1998 – «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы № 326-І Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326>
- Ұлттық архив қоры және архивтер туралы, 2023 – «Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің жинақтау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2023 жылғы 9 тамыздағы № 215 бұйрығы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033290>
- Ұлттық архив қорының құжаттарын, 2023а – «Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидалары» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2023 жылғы 25 тамыздағы № 235 бұйрығы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033338>
- Хорхордина, 2024 – *Хорхордина Т.И.* Архивы личного происхождения в России. М.: Весь мир, 2024. 808 с.
- Хорхордина, 2025 – *Хорхордина Т.И.* Антропологический поворот в историко-архивоведении: архивы личного происхождения как источники духовной жизни // *Жаңа архив. Ғылыми-әдістемелік журнал*. 2025. Т. 4. № 1. С. 9–21.
- Эдиге Айдарбекович Масанов, 1965 – Эдиге Айдарбекович Масанов // *Советская этнография*. 1965. № 6. С. 143–144
- Jaillant, 2019 – *Jaillant L.* After the digital revolution: working with emails and born-digital records in literary and publishers archives // *Archives and Manuscripts*. 2019. Vol. 47. Is. 3. Pp. 285–304.
- Owens, 2018 – *Owens T.* The theory and craft of digital preservation. Baltimore: John Hopkins University Press, 2018. 242 p.
- Sloyan, 2016 – *Sloyan V.* Born-digital archives at the Wellcome Library: appraisal and sensitivity review of two hard drives // *Archives and records*. 2016. Vol. 37, Is. 1. Pp. 20–36.
- Schneider, Adams, DeBauche – *Schneider J., Adams C., DeBauche S.* et al. Appraising, processing, and providing access to email in contemporary literary archives // *Archives and manuscripts*. 2019. Vol. 47. Is. 3. Pp. 306–326.

References

- Abdulina, 2021 – *Abdulina A.T.* K praktike missionerskoy deyatel'nosti russkoy pravoslavnoy tserkvi v Semireche [On the Practice of Missionary Activity of the Russian Orthodox Church in Semirechye]. *Otan tarihi*. 2021. № 2 (94). Pp. 66–79. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_66 [in Russian]
- Abdulina, 2022 – *Abdulina A.T.* Nekotorye aspekty istoriografii problemy pravoslavnogo missionerstva v Kazakhstane [Some Aspects of the Historiography of Orthodox Missionary Activity in Kazakhstan]. *Otan tarihi*. 2022. № 1 (97). Pp. 101–108. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_1_101 [in Russian]
- Abilova, 1986 – *Abilova T.E.* Lichnye fondy v gosudarstvennykh arkhivakh Kazakhskoy SSR. Konets 1950-kh – nachalo 1980-kh gg. (Problemy komplektovaniya i nauchnoy organizatsii) [Personal Fonds in the State Archives of the Kazakh SSR. Late 1950s – Early 1980s (Problems of Acquisition and Scientific Organization)]: Abstract of PhD dissertation. M., 1986. 22 p. [in Russian]
- Abylhojin, Masanov, 2007 – *Abylhojin J., Masanov N.* Edige Masanov: sudba cheloveka, sudba semi, sudba strany [Edige Masanov: The Fate of a Person, the Fate of a Family, the Fate of a Country]. *Vestnik Evrazii (Acta Eurasica)*. 2007. № 4 (38). Pp. 25–44. [in Russian]
- Alpysbaeva, Alimgazinov, 2025 – *Alpysbaeva N.K., Alimgazinov K.Ş.* Arhivterdi qujattarmen tolyqtyru: Qazaqstan tarihnamasynyn maseleleri (1991–2021 jj.) [Archival Acquisition with Documents: Issues of the Historiography of Kazakhstan (1991–2021)]. *QazUU Habarşysy*. 2025. Vol. 116. № 1. Pp. 30–41. [in Kazakh]
- Altman, 2021 – *Altman M.M.* Komplektovanie RGAE dokumentami lichnogo proiskhozhdeniya: istoriya i opyt [Acquisition of the Russian State Archive of the Economy with Personal Documents: History and Experience]. *Otechestvennye arkhivy*. 2021. № 6. Pp. 28–38. [in Russian]
- Archimaeva, 2022 – *Archimaeva A.I.* Lichnyy fond Grigoriya Chooduevicha Shirshina v Natsionalnom arkhive Respubliki Tyva [The Personal Fonds of Grigory Chooduevich Shirshin in the National Archive of the Republic of Tuva]. *Novye issledovaniya Tuvy*. 2022. № 3. Pp. 54–64. [in Russian]
- Becker, Nogues, 2020 – *Becker D., Nogues C.* Saving-over, over-saving, and the future mess of writers' digital archives: A survey report on the personal digital archiving practices of emerging writers. *American Archivist*. 2020. № 75. Pp. 482–513.

Edige Aydarbekovich Masanov, 1965 – *Edige Aydarbekovich Masanov* [Edige Aydarbekovich Masanov]. *Sovetskaya etnografiya*. 1965. № 6. Pp. 143–144 [in Russian].

Elizarova, 2020 – *Elizarova N.V.* Fondy lichnogo proiskhozhdeniya kak istochnik dlya rekonstruktsii professionalnoy i chastnoy zhizni istorika-arkhivista [Personal Fonds as a Source for Reconstructing the Professional and Private Life of a Historian-Archivist]. In: *Dokumentalnoe nasledie i istoricheskaya nauka: Materialy Uralskogo istoriko-arkhivnogo foruma* (Ekaterinburg, September 11–12, 2020). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 2020. Pp. 537–541. [in Russian]

Gentshke, Babakhodzhaeva, 2012 – *Gentshke V.L., Babakhodzhaeva Kh.A.* Lichnyy fond istorika-vostokoveda A.Kh. Babakhodzhaeva v Tsentralnom gosudarstvennom arkhive Respubliki Uzbekistan [The Personal Fonds of the Historian-Orientalist A.Kh. Babakhodzhaev in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. *Vestnik arkhivista*. 2012. № 2. Pp. 261–270. [in Russian]

Iofe, 2024 – *Iofe V.G.* Lichnye fondy deyateley nauki, izobretateley i deyateley prosveshcheniya XX v. v Natsionalnom arkhive Uzbekistana [Personal Fonds of Scientists, Inventors, and Educators of the 20th Century in the National Archive of Uzbekistan]. *Istoriya i arkhivy*. 2024. Vol. 6. № 1. Pp. 152–166. [in Russian]

Jaillant, 2019 – *Jaillant L.* After the digital revolution: working with emails and born-digital records in literary and publishers archives. *Archives and Manuscripts*. 2019. Vol. 47. Is. 3. Pp. 285–304.

Kapaeva, 2020 – *Kapaeva A.T.* Istoriki Kazakhstana v Velikoy Otechestvennoy voyne [Historians of Kazakhstan in the Great Patriotic War]. *Otan tarikhy*. 2020. № 4 (92). Pp. 5–14. [in Russian]

Khorkhordina, 2024 – *Khorkhordina T.I.* Arkhivy lichnogo proiskhozhdeniya v Rossii [Archives of Personal Provenance in Russia]. M.: Ves mir, 2024. 808 p. [in Russian]

Khorkhordina, 2025 – *Khorkhordina T.I.* Antropologicheskiy povorot v istoriko-arkhivovedenii: arkhivy lichnogo proiskhozhdeniya kak istochniki dukhovnoy zhizni [The Anthropological Turn in Historical Archival Studies: Personal Archives as Sources of Spiritual Life]. *Zhana arkhiv. Gylymi-adistemelik zhurnal*. 2025. Vol. 4. № 1. Pp. 9–21. [in Russian]

Kiselev, 2018 – *Kiselev M.Yu.* Dokumenty fondov Arkhiva Rossiyskoy akademii nauk kak istochnik informatsii po istorii nauki i istorii bibliografii [Documents of the Fonds of the Archive of the Russian Academy of Sciences as a Source of Information on the History of Science and Bibliography]. *Rol bibliografii v informatsionnom obespechenii istoricheskoy nauki: sbornik statey* [The Role of Bibliography in the Information Support of Historical Science: Collected Articles]. M., 2018. Pp. 126–133. [in Russian]

Kosyreva, 2013 – *Kosyreva E.V.* Lichnye fondy uchenykh v Arkhiv RAN [Personal Fonds of Scholars in the Archive of the Russian Academy of Sciences]. *Fundamentalnaya nauka: problemy izucheniya, sokhraneniya i restavratsii dokumentalnogo naslediya* [Fundamental Science: Problems of Study, Preservation and Restoration of Documentary Heritage]. M.: Arkhiv RAN, 2013. Pp. 156–159. [in Russian]

Limanova, 2019 – *Limanova A.* Lichnye fondy uchenykh kak khraniteli i translyatory nauchnogo znaniya: na primere fondov A.P. Pavlova i M.V. Pavlovoy v Arkhiv RAN [Personal Fonds of Scholars as Custodians and Transmitters of Scientific Knowledge: The Case of the Fonds of A.P. Pavlov and M.V. Pavlova in the Archive of the RAS]. *Istoriya i arkhivy*. 2019. № 2. Pp. 85–96. [in Russian]

Medvedeva, 2022 – *Medvedeva O.V.* Fondy lichnogo proiskhozhdeniya kak obekt arkhivnogo khraneniya [Personal Provenance Fonds as an Object of Archival Storage]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki*. 2022. Vol. 27. № 4. Pp. 1098–1107. [in Russian]

Molloy, 2019 – *Molloy K.* Literary archives in the digital age: issues and encounters with Australian writers. *Archives and Manuscripts*. 2019. Vol. 47. Is. 3. Pp. 327–342.

Mukhatova, Ysraq, Maksymkanova, 2019 – *Mukhatova O.Kh., Ysraq A.S., Maksymkanova A.Kh.* Zheke qor quzhattarynyn derektik manyzy: oqu quraly [The Source Significance of Personal Archival Documents: A Textbook]. Almaty: Qazaq universiteti, 2019. 156 p. [in Kazakh]

Oryinbaeva, 2025 – *Oryinbaeva G.U.* Etnografiya Kazakhstana mejdu prityajeniem «uhodyaschego polya» i «kolhoznoy» povestkoy (2-ya polovina 40-h – 50-e gg. XX v.) [Ethnography of Kazakhstan between the Attraction of the “Disappearing Field” and the “Collective Farm” Agenda (Second Half of the 1940s–1950s)]. *Otan tarihyi*. 2025. № 3. Pp. 732–748. [in Russian]

Owens, 2018 – *Owens T.* *The Theory and Craft of Digital Preservation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2018. 242 p.

Sabazova, 2009 – *Sabazova S.* Edige Masanov [Edige Masanov]. *Qazaq tarihy*. 2009. № 3. Pp. 40–41. [in Kazakh]

Schneider, Adams, DeBauche, 2019 – *Schneider J., Adams C., DeBauche S. et al.* Appraising, processing, and providing access to email in contemporary literary archives. *Archives and Manuscripts*. 2019. Vol. 47. Is. 3. Pp. 306–326.

Sloyan, 2016 – *Sloyan V.* Born-digital archives at the Wellcome Library: appraisal and sensitivity review of two hard drives. *Archives and Records*. 2016. Vol. 37. Is. 1. Pp. 20–36.

Spravochnik Nauchnogo arkhiva, 2021 – *Spravochnik Nauchnogo arkhiva* Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan [Guide to the Scientific Archive of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 2021. [in Russian]

ST RK 1037-2001 – *ST RK 1037-2001 Deloproizvodstvo i arkhivnoe delo*. Terminy i opredeleniya [Records Management and Archival Science. Terms and Definitions]. [in Russian]

Suleimenova, 2021 – *Suleimenova A.T.* Memlekettik arkhivterdi zheke tektik quzhattarmen tolyqtyrudyn quqyqtyq-normativtik negizderi [Legal and Regulatory Framework for the Acquisition of State Archives with Personal Provenance Documents]. *Aqparattyq-adistemelik byulleten*. 2021. № 1 (31). Pp. 14–18. [in Kazakh]

Tulebaev, Maksymkanova, 2021 – *Tulebaev T.A., Maksymkanova A.Kh.* On some problems of forming fonds of personal origin in the republican archives of Kazakhstan. *Bulletin of History*. 2021. No. 2 (101). Pp. 43–54.

Ulttyq arkhiv qory zhane arkhivter turaly, 1998 – “*Ulttyq arkhiv qory zhane arkhivter turaly*” Qazaqstan Respublikasynyn 1998 zhylgy 22 zheltoqsandagy № 326-I Zany [Law of the Republic of Kazakhstan “On the National Archival Fund and Archives” dated December 22, 1998 No. 326-I]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326> [in Kazakh]

Ulttyq arkhiv qorynyn quzhattaryn, 2023 – “*Ulttyq arkhiv qorynyn quzhattaryn zhane basqa da arkhivtik quzhattardy vedomstvolyq zhane zheke arkhivterdin qabyldau, saqtau, esepke alu men paidalanu qagidalary*” Qazaqstan Respublikasy Madeniet zhane sport ministrinin 2023 zhylgy 25 tamyzdagy № 235 buirygy [Rules for the Acceptance, Storage, Registration and Use of Documents of the National Archival Fund and Other Archival Documents by ведомственные and Private Archives, approved by Order No. 235 of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated August 25, 2023]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033338> [in Kazakh]

Ulttyq arkhiv qorynyn quzhattaryn, 2023a – “*Ulttyq arkhiv qorynyn quzhattaryn zhane basqa da arkhivtik quzhattardy memlekettik zhane arnaualy memlekettik arkhivterdin zhinaqtau, saqtau, esepke alu men paidalanu qagidalaryn bekitsu turaly*” Qazaqstan Respublikasy Madeniet zhane sport ministrinin 2023 zhylgy 9 tamyzdagy № 215 buirygy [On Approval of the Rules for the Acquisition, Storage, Registration and Use of Documents of the National Archival Fund and Other Archival Documents by State and Specialized State Archives, Order No. 215 of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated August 9, 2023]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033290> [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 249–
265
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP 03.09.31/ МРНТИ 03.09.31/ IRSTI 03.09.31
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_249-265

ОСМАН МЕМЛЕКЕТІ МЕН ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ АРАСЫНДА ОҚУ-АҒАРТУ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ (XIX Ғ. СОҢЫ-XX Ғ. БАСЫ)

Нұржігіт Момынбекұлы Абдукадыров^{1*}, Сафура Сапарғалиқызы Қалдыбаева², Ақнұр Смаилқызы Көбесова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент

*Автор-корреспондент
<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871> E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
<https://orcid.org/0000-0003-4582-1614> E-mail: safurakaldybayeva@gmail.com

³М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
(Төле би көшесі 62, 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Аға оқытушы
<https://orcid.org/0009-0007-8861-6633> Email: kobesovaa@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Абдукадыров Н.М., Қалдыбаева С.С., Көбесова А.С., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Осман империясы мен Орта Азия хандықтары арасында саяси, экономикалық байланыстар орта ғасырлардан қалыптасты. Ал, Жаңа заманда мәдениет, оқу-ағарту және исламдық білім беру саласында байланыстар орнады. Мақалада, XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында Осман мемлекеті мен Орта Азияның түркі-мұсылман халықтары арасындағы оқу-ағарту саласында ынтымақтастықтың тарихы қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу жұмысының мақсаты аталған кезеңде Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтары арасында сауат ашу, білім беру, оқу-ағарту салалары бойынша ынтымақтастығын тарихи тұрғыдан зерттеу болып табылады. Мақалада қойылған ғылыми міндеттер Осман билігінің ортаазиялық түркі-мұсылман халықтарын мәдениет пен ағартушылық бойынша байланыстарын ғылыми талдау жасаумен сипатталады. *Материалдар мен әдістер.* Ғылыми жұмыста тарих ғылымының қалыптасқан дәстүрлі әдістері мен принциптері негізге алынды. Зерттеу жұмысында архив материалдары, құжаттар жинақтары және жекелеген тұлғалардың естеліктері мен осы типтегі материалдар қолданылды. *Нәтижелер.* Осман билігінің Түркістан халықтарына деген қарым-қатынасына өзіндік баға берілді. Оқу-ағарту салаларында Осман империясының Орта Азия мұсылмандарына қатысты ұстанған діни-идеологиялық саясатына талдау жасалды. Анадолы мен Орта Азия халықтарының осы саладағы өзара ынтымақтастығы дамуына қатысты жаңа ой-тұжырымдар қалыптасты. *Қорытынды.* Ғылыми мақаланың зерттеу нәтижелері

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында Осман мемлекеті мен Орта Азияның түркі-мұсылман халықтары арасында оқу-ағарту саласы бойынша ынтымақтастықтың тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер. Осман мемлекеті, Орта Азия, Түркістан, оқу-ағарту, білім, мәдениет.

Дәйексөз үшін: Абдукадыров Н.М., Қалдыбаева С.С., Көбесова А.С. Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтары арасында оқу-ағарту саласындағы ынтымақтастық (XIX ғ. соңы-XX ғ. басы). // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 249–265-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_249-265

ИНТЕГРАЦИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ МЕЖДУ ОСМАНСКИМ ГОСУДАРСТВОМ И НАРОДАМИ СРЕДНЕЙ АЗИИ (КОНЕЦ XIX В. – НАЧ. XX В.)

Нуржигит Момынбекович Абдукадыров,¹ Сафура Сапарғалиевна Калдыбаева,² Акнур Смаиловна Кобесова³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

(проспект Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Казахстан)

PhD, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871> E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

* Автор корреспонденции

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

(проспект Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Казахстан)

<https://orcid.org/0000-0003-4582-1614> E-mail: safurakaldybayeva@gmail.com

³Таразский университет имени М.Х. Дулати.

(ул.Төле би 62, 080000 Тараз, Республика Казахстан)

Старший преподаватель

<https://orcid.org/0009-0007-8861-6633> Email: kobesovaa@bk.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Абдукадыров Н., Калдыбаева С., Кобесова А., 2026

Аннотация. *Введение.* Политические и экономические отношения между Османской империей и среднеазиатскими ханствами установились еще в Средние века. В эпоху Нового времени были установлены контакты в сферах культуры, образования и исламского просвещения. В статье рассматривается история сотрудничества в области образования между Османской империей и тюрко-мусульманскими народами Средней Азии в конце XIX и начале XX веков. *Цель и задачи.* Целью научной работы является изучение истории сотрудничества между Османским государством и народами Средней Азии в области обучения и образования. *Материалы и методы.* Научная работа основывалась на устоявшихся традиционных методах и принципах исторической науки. В исследовании использовались архивные материалы, собрания документов, мемуары отдельных лиц и аналогичные материалы. *Результаты.* Оценено доброжелательное отношение османской власти к народам Туркестана. Проанализирована религиозно-идеологическая политика Османской империи в отношении мусульман Средней Азии в сфере образования. Сформулированы новые идеи относительно развития взаимного сотрудничества между народами Анатолии и Средней Азии в этой области. *Выводы.* Результаты исследования, представленного в научной статье, позволяют глубоко понять историю сотрудничества в сфере образования между Османской империей и тюрко-мусульманскими народами Средней Азии в конце XIX в. и начале XX в.

Ключевые слова: Османское государство, Средняя Азия, Туркестан, просвещение, образование, культура.

Для цитирования: Абдукадыров Н.М., Калдыбаева С.С., Кобесова А.С. У.Х. Интеграция в сфере образования между Османским государством и народами Средней Азии (конец XIX в. – начало XX в.) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 249–265. [на казахском.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_249-265

INTEGRATION IN THE SPHERE OF EDUCATION BETWEEN THE OTTOMAN STATE AND THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA (LATE 19TH CENTURY – EARLY 20TH CENTURY)

Nurzhigit Abdukadyrov,^{1*} Safura Kaldybayeva,² Aknur Kobesova³

¹Al-Farabi Kazakh National University, (71 Al-Farabi Avenue, 0500401 Almaty, Republic of Kazakhstan) PhD, associate prof.

<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

*Corresponding author

²Al-Farabi Kazakh National University, (71 Al-Farabi Avenue, 0500401 Almaty, Republic of Kazakhstan)

<https://orcid.org/0000-0003-4582-1614> E-mail: safurakaldybayeva@gmail.com

³Taraz University M.Kh. Dulati (Tole bi street, 62, 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)

Senior Lecturer.

<https://orcid.org/0009-0007-8861-6633> Email: kobesovaa@bk.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Abdukadyrov N., Kaldybayeva S., Kobesova A., 2026

Abstract. *Introduction.* Political and economic relations between the Ottoman Empire and the Central Asian khanates were established in the Middle Ages. In the New Age, contacts were established in the fields of culture, education and Islamic enlightenment. The article examines the history of cooperation in the field of education between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia in the late 19th and early 20th centuries. *Purpose and Objectives.* The aim of the scientific work is to study the history of cooperation between the Ottoman state and the peoples of Central Asia in the field of training and education. *Materials and Methods.* The scientific work was based on established traditional methods and principles of historical science. The study used archival materials, document collections, memoirs of individuals and similar materials. *Results.* The warm attitude of the Ottoman government towards the peoples of Turkestan is assessed. The religious and ideological policy of the Ottoman Empire towards the Muslims of Central Asia in the field of education is analyzed. New ideas are formulated regarding the development of mutual cooperation between the peoples of Anatolia and Central Asia in this area. *Conclusions.* The results of the research presented in this scientific article provide a profound understanding of the history of educational cooperation between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia in the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: Ottoman state, Central Asia, Turkestan, Enlightenment, Education, Culture.

For citation: Abdukadyrov N.M., Kaldybayeva S.S., Kobesova A.S. Integration in the sphere of Education between the Ottoman State and the Peoples of Central Asia (late 19th century – early 20th century) // *Otan tarihy*. Vol. 29. No 1. Pp. 249–265. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_249-265

Кіріспе. XIX ғасырдың 60-70 жылдары мен XX ғасырдың алғашқы ширегі халықаралық қатынастар жүйесінде әлемдік державалар мен мемлекеттер арасында, сондай-ақ тарихи-этникалық шығу тегі жақын және ортақ халықтар арасында жан-жақты байланыстар дамыған кезең ретінде тарихқа енді. Осындай байланыстардың бір тармағы ретінде аталған кезеңдегі Осман түркілерінің Орта Азияның түркі-мұсылман халықтарымен саяси, әлеуметтік және мәдени салаларда өзара жақындасуын айтуға болады. XIX ғасырдың 60-70 жылдары Осман билігі империядан тыс жерлердегі түркілерді өз бақылауында ұстауды қолға алды. Бұл кезде басты аймақтар Орта Азия мен Шығыс Түркістандағы түркі халықтары болып, олармен байланыстар жиіледі. Бұның негізгі себебі, Орта Азияны Ресейдің өте жылдам қарқынмен жаулап алуы, ал Шығыс Түркістанды Цин империясының иеленуі болды. Жалпы, Орта Азия хандықтары мен Османлы мемлекетінің қатынастары бұрынғы кезде тұрақты жүргізілсе, енді бұл байланыстарға орыстар мен қытайлар кедергі келтірді. Бұл кезеңде Осман империясы еуропалық империялардың қысымынан саяси және экономикалық дағдарыс жағдайында отырғандықтан, Орта Азия мен Шығыс Түркістанды Ресей мен Қытайдан күшпен тартып алуға қауқарсыз еді. Дегенмен, осман билігі Ресей және Цин империясының қоластында

қалған түркі-мұсылман халықтарымен байланысты үзбеді. Ол үшін үкіметаралық келіссөздер жүргізіп, өзара байланыстың көздерін тапты.

XIX ғ. Ресейде және Еуропада түркітанулық зерттеулердің дамуы Осман мемлекетінде түрік зиялылары арасында Түркістанға деген этникалық бірлік сезімін күшейтті. Олар өздерінің тарихи отаны қазіргі Орталық Азия екенін және ондағы халықтардың өзідерімен туыс екенін терең түсінді. Мемлекет пен қоғамда Түркі және Ислам бірлігі идеясы кең таралды. Осыған орай Осман билігі ортаазиялық түркілермен діни-идеологиялық және түркілік мазмұндағы байланыстар орнату қажет деп тауып, сол арқылы Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарын өзіне жақын ұстауға тырысты. Бұл үшін XIX ғ. II жартысында басталған Панисламизм идеологиясы мен оған кейіннен қосылған Пантүркизм идеологиясы жұмыс істеді. Панисламизм діни бағытта, ал Пантүркизм зайырлы формада әрекет етті. Аталған екі идеологияның аясында аймақ халықтары арасында саяси, діни-идеологиялық, әлеуметтік және мәдени қатынастар орын алды. Әлеуметтік және мәдени байланыстардың аясында оқу-ағарту саласында да өзара ынтымақтастық процестері жүзеге асты. Атап айтқанда, Осман мемлекеті Орта Азия халықтары арасында діни білім алуға қолдау білдірді, сауат ашу мектептерін ашты, әр түрлі бағыттағы кітаптар әкелінді, Түркістан өлкесі мен Бұхара аумағына түрік ұстаздары келді. Бұдан тыс, Түркістан мен Дала өлкесінен және Бұхарадан Осман мемлекетіне барып жастар білім алды. Қажылық күшейтілді, қажылардың саны артты. Мұның бәрі ақыры жәдитшіліктің бастауына ұласты. Оның аясында оқу-ағарту және білім беру саласында өзіндік модернизация жүргізілді.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін отандық тарих ғылымында түркі мемлекеттері мен халықтарының өзара байланыстары мәселесіне арналған зерттеулер аса өзекті бола түсті. Соңғы жылдары отандық ғылымда Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтарының өзара байланыстар тарихын зерттеу жұмыстары күн тәртібіне ілінді. Бұл бағыттағы зерттеулер өзінің жаңашылдығымен және маңыздылығымен өзекті саналады. Түркілер өркениеті тарихында аса қуатты империялардың бірі саналған, діни, рухани және дәстүрлік мұрасы бай Осман мемлекеті мен Орта Азияның түркі халықтары арасындағы әлеуметтік, мәдени-рухани байланыстар жаңа ғылыми зерттеулерге бастама болатыны даусыз. Солардың бір тармағы – Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтарының оқу-ағарту саласындағы байланыстар тарихын зерттеу жұмыстары мәдени-рухани және панисламистік идеологияны терең танып-білуге мүмкіндік береді. [Сулейманова, 2017: 54-55]. Демек, Осман билігінің Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарымен оқу-ағарту және діни білім беру бағытында қалыптасқан өзара ынтымақтастық пен ықпалдастықты зерттеу айрықша тарихи мәнге ие.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының ғылыми міндеттері орындауда және зерттеу жұмысын жүзеге асыру барысында бірқатар деректер мен деректік құндылығы терең болған материалдар қолданысқа түсті. Олар архив материалдары, құжаттар жинақтары және естеліктер мен т.б. мәліметтер болды. Зерттеу жұмысында деректік материалдар ретінде Түркия Республикасының Османлы архивінің материалдары пайдаланылды. Осман империясының империялық басқару жүйесінің қызметі жайлы мәлімет беретін және осман билігінің Орта Азия түркі-мұсылман халықтарына қатысты болған материалдар интерпретацияланды. Осы орайда материалдарға анықтама берсек, ең негізгі және мазмұны жағынан бай дереккөздердің бірі – «Диван-и Хумаюн» (Dîvân-ı Hümâûn – Үкімет аппараты) каталогы болып табылады. Аталған каталог Османлы архивіндегі ең көлемді құжаттар кешендердің қатарына кіреді және түрлі қорлар бойынша жүйеленген. Қордың мұншалықты ауқымды болуына себеп – оған мемлекеттік басқару жүйесіне, үкімет құрылымына, ішкі әкімшілік органдарға, ішкі саясатқа, экономикалық мәселелерге, сондай-ақ сыртқы саясат пен дипломатиялық қатынастарға байланысты құжаттардың жинақталуында. Осман мемлекетінде кеңсе ісі жоғары деңгейде дамып, мемлекеттік іс-қағаздар үздіксіз жүргізіліп отырғаны белгілі. Осман билеушілерінің ресми жазбалары тұрақты түрде сақталып келген. Атап айтқанда, Бірінші және Екінші Конституция дәуірлеріндегі империяның ішкі саясатына байланысты ең маңызды қорлардың бірі – Ішкі істер министрлігі (Дахилие Назирие) құжаттары болды [BOA, HR. SFR]. Ал осы кезеңдердегі сыртқы саясатқа қатысты материалдар Сыртқы істер министрлігінің (Харижие Назирие) қорларында сақталған [BOA, DH. SFR].

Тақырыптың мазмұнын ашу үшін және қойылған ғылыми міндеттерді орындау мақсатында ҚР ОМА материалдары пайдаланылды. Архив қорларында Орта Азия аумағына Дала өлкесі мен Түркістан өлкесіне жергілікті халық арасында мұсылманша сауат ашумен айналысқан дін саласының мамандары мен молдалардың қызметіне қатысты мәліметтер зерттеу тақырыбы бойынша құнды

материалдар қатарында саналады. Бұдан тыс әр түрлі құжаттар жинақтарының мәліметтері деректік материал ретінде қолданысқа тартылды.

Зерттеу тақырыбының методологиялық негізі ретінде ең алдымен, қазіргі отандық тарих ғылымында қалыптасқан дәстүрлі және заманауи методология басшылыққа алынды. Бағыттар мен ғылыми ұстанымдар негіздеме ретінде алынды. Ғылыми жұмыста негізгі әдістердің бірі объективті талдау арқылы тәуелсіз ғылыми тұжырым жасау болды. Қолданыстағы дәстүрлі методологияға сүйене отырып алынған ғылыми нәтижелер де осы жұмыста көрініс тапты. Зерттеу барысында тарих ғылымында кеңінен қолданылатын тарихи-салыстырмалы, тарихи жүйелеу және тарихи-типологиялық сынды әдістер пайдаланылды. Соның нәтижесінде XIX ғ. соңы – XX ғ. басында Орта Азияда кең тараған мұсылманша сауат ашу жұмыстарында түріктермен өзара орнатқан ынтымақтастықтың болғанына көз жеткізілді.

Бұл зерттеуде Османлы мемлекетінде Орта Азияға қарай бағытталған исламдық және түркілік идеология мен мәдениет тек теориялық құбылыс ретінде ғана емес, белгілі бір процесс ретінде қарастырылады. Теориялық тұрғыдан қарағанда ол билік пен саяси элиталардың күш-қуатын айқындайтын идеялар, құндылықтар мен тұжырымдар жүйесі ретінде түсіндіріледі. Ғылыми жұмысты даярлауда тарихи құбылыстар мен процестер себеп-салдарлық және уақыттық байланыста қарастырылып, тарихилық, жан-жақтылық, бірізділік принциптері негізгі методологиялық ұстаным ретінде қабылданды. Осының негізінде түркі халықтары арасындағы оқу-ағарту мен сауат ашудағы үрдістерді анықтау мүмкіндігі туды. Сондай-ақ, тақырыпты зерттеуде пәнаралық әдістер де басшылыққа алынды. Атап айтқанда, империялық, исламдық және түркілік идеялардың қоғамдық санада көрініс табу мәселесін қарастыру барысында элеуметтік психология әдістері қолданылды. Осыған сәйкес, зерттеудің теориялық негіздерін шартты түрде «тарихи феноменология» деп те атауға болады. Тарихи феноменологияға сүйенген түсіндіру тәсілдері зерттеушінің зерттеу шекарасын айқындап, оқу-ағарту саласының өзара байланыстардың бір бағыты етіп көрсетуге мүмкіндік береді.

Талқылау. Зерттеу тақырыбына, яғни Осман империясы мен Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтары арасындағы мәдени интеграцияның трансформациялану үдерісіне қатысты ғылыми еңбектерді талдағанда, бұл мәселе көбіне шетелдік ғалымдардың назарында болғанын көруге болады. Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми мәселелермен түркиялық, ресейлік және еуропалық тарихшылар айналысып аталмыш бағытта зерттеулер жүргізген. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап кейінгі кезеңдерде Осман империясының Орта Азиядағы саясаты мен аймақ халықтарымен орнатқан діни, мәдени, рухани және ағартушылық байланыстары әр түрлі деңгейде зерделеніп, бұл тақырып бірнеше ғылыми аспектілер тұрғысынан қарастырылуда.

Осман империясының құлдырау кезеңіндегі сыртқы интеграциясы түрік тарихнамасында үнемі жоғары ғылыми қызығушылыққа ие болып келген. Осман мемлекетінің көптомдық тарихын жүйелеген тарихшы Исмайл Хаккы Узунчаршылы өз еңбектерінде Османлы мен Түркістан арасындағы байланыстарға қатысты мәліметтер келтіреді. [Uzunçarşılı, 2000]. Сонымен қатар, Осман империясының Панисламизм саясаты және оның өзге мемлекеттермен байланыстары мен ынтымақтастығы II Абдулхамиттің рөлі жайындағы маңызды тұжырымдарды танымал түрік тарихшысы Кемал Карпаттың еңбектерінен көруге болады. Автордың «Османлыдан қазіргі күнге дейінгі әскер және саясат» атты зерттеуінде Танзимат дәуірінен бастап империяның құлауына дейінгі кезең бойынша мәліметтер қамтылған [Karpat, 1972]. Түркияның тарих ғылымында ұзақ уақыт бойы «Осман тарихын зерттеу бойынша ұстаз» танылған Халил Иналжык та бұл кезеңдегі Осман империясының элеуметтік-мәдени өмірін және діни жағдайын қарастырған тарихшылардың бірі саналады [İnalçık, 2017].

Мәселеге қатысты еңбектері болмағанымен, Исмайл Узунчаршылы мен Халил Иналжык Осман империясы тарихының концептуалдық негізін қалаған тарихшылар болып саналады. Олар қазіргі османистиканы қалыптастырды, осман тарихын талдауға негізделген ғылыми тәсілді дамытты және Османтануды ғылымда жеке сала ретінде көрсетті. Осман мемлекеті мен Орта Азия елдері арасындағы байланыстар түрік ғылымында Османлы-Түркістан байланысы деп көрсетіледі [Saraç, 2000]. Бұл мәселедегі тақырыптарды көтерген және осы салада маманданған ғалымдар Мехмет Сарай, Алаеддин Ялчынкая, Мажит Абдулкадыр сынды зерттеушілердің еңбектерінде [Yalçınkaya, 1997] мәдениет пен оқу-ағарту саласы ішінара қарастырылған [Macit, 2009].

Зерттеу тақырыбы кеңестік кезеңде де назардан тыс қалмаған. Бұл дәуірде қалыптасқан ғылыми мектеп [Желтяков, Петросян, 1965] кейіннен ресейлік тарихнамада да өз жалғасын тапты. Осы бағыттың негізгі өкілдері ретінде ресейлік тарихшылардың [Барсукова, 1993], сондай-ақ

шығыстанушы-ғалымдардың [Васильев, 2014] еңбектерін атап өтуге болады. Ресейлік авторлар Осман империясындағы діни, саяси ахуалға талдау жүргізе отырып, оның әртүрлі қырларын ашуға ұмтылды. Ресейлік ғалымдардың еңбектерінде Осман империясы мен Орта Азия елдерінің арасындағы саяси байланыстар жан-жақты қарастырған. Соның аясында мәдени-гуманитарлық байланыстар қамтылған.

Шетелдік зерттеушілер де Осман империясындағы сұлтан II Абдулхамиттің панисламистік саясатын айналып өтпеген. Олар бұл саясатты империяның билік жүйесін нығайтуға және басқарушы аппараттың ықпалын сақтап қалуға бағытталған деп есептеді. Зерттеушілердің арасында С. Беккер секілді ғалымдар панисламистік идеологияның, ал Я.Ландау түркілік идеологияның халықтар арасындағы ықпалдастығын зерттеді [Landau, 1990]. С. Беккер сұлтан II Абдулхамиттің бұл идеяны ең алдымен саяси мақсатта қолдануға шешім қабылдағанын нақтылайды [Becker, 1932]. Осман империясының Орталық Азиядағы саяси стратегиясында панисламизм мен оған негізделген интеграцияның мәнін ашуда француз тарихшысы С. Хургонье жасаған тұжырымдар маңызды. Ол сұлтан II Абдулхамиттің панисламистік идеологиясын талдай отырып, оның мазмұны мен бағыттарын айқындады [Hurgronje, 1901]. Зерттеушінің пайымдауынша, империяның басты мақсаты – Ислам идеяларын Орталық Азия халықтарына тарату арқылы халифа басшылығымен бүкіл мұсылман қауымдастығын біріктіру болған. Тарихшының ойынша бұл саясат Осман билігінің діни-саяси лидерлік позициясын күшейтуге бағытталды. Шетелдік авторлар С. Беккер мен С.Хургоньенің ғылыми еңбектерінде Осман империясының Панисламизм саясатын жүргізуге және сонымен бірге осман билігінің Орта Азиядағы мұсылман халықтарымен байланыс орнату туралы мәселелерді қамтиды. Мұнда оқу-ағарту саласының мәселелері арнайы қамтылмағанымен, діни білімнің дамуына түрткі болған исламдық факторларға талдау жасалған.

Нәтижелер. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Орта Азияны тарихи-географиялық кеңістік ретінде отарлау нәтижесінде бұл аймақ халықтары саяси дербестігінен айырылды. Соның салдарынан олардың Осман империясымен тікелей байланыс орнату мүмкіндігі едәуір шектелді. Дегенмен, аймақ тұрғындары Ресей мен Осман империясының шекаралық және кедендік бақылауларынан өту арқылы өзара қарым-қатынасты толық үзген жоқ. Орта Азия мұсылмандары тек арнайы Ресей билігінің рұқсатымен ғана әр түрлі мақсатта Ыстамбұлға барып, білім алу, сауда-саттық, тіпті одан әрі қажылық міндеттерін өтеуді жалғастырды. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей мен Осман мемлекеті арасындағы саяси қатынастардың нашарлауы, сондай-ақ Осман империясындағы ішкі дағдарыстар мен оның құлдырау кезеңі түрік билеушілерін империялық саясатта түркі-мұсылмандық немесе ортаазиялық бағытты жандандыруға итермеледі және соның негізінде олардың назары Орта Азияға қарай ауған еді. Ресей құрамындағы түркі-мұсылман халықтары Осман мемлекетімен дербес байланыстан біраз қол үзсе де, түріктердің тұраншылдық, пантүркизм және панисламизм идеяларын ықыласпен қабылдады [Абдукадыров, Мулдахметова, 2022: 161-163]. Біраз уақытқа сейіліп қалған саяси байланыстар біртіндеп қайта жанданып, сонымен қатар мәдени және оқу-ағарту саласындағы қарым-қатынастар да өзіндік орын ала бастады.

XIX ғ.соңғы ширегі мен – XX ғасырдың басында Осман империясы мен Орталық Азиядағы түркі-мұсылман халықтарының мәдени-рухани ынтымақтастығы ең маңызды бағыттарының бірі – білім беру мен оқу-ағарту саласындағы өзара ықпалдастық болды. Шындығында, түріктер бұл үрдісті тек осы кезеңде ғана емес, Анадолы жерінде өз мемлекетін құрып, қуатты саяси бірлестікке айналған уақыттан бастап-ақ қолға алған. Бұған негізгі себеп ретінде, біріншіден, түріктердің тарихи отаны – Орта Азиядан шығуы саналса, екіншіден, олардың Тұран даласынан алып шыққан діни және рухани құндылықтарын сақтап, осының негізінде мәдени байланыстарды үзбеуге тырысқаны жатады. Осының арқасында жоғарыда айтылғандай, дін саласындағы өзара ықпалдастық, Ислам қағидалары мен мәдениетіне сүйенген ағартушылық пен білім жүйелері сақталып, дамуын жалғастырды [Yalçinkaya, 1997: 10-15].

XIX ғасырдың соңына қарай Осман империясында да білім беру жүйесінде елеулі өзгерістер жүзеге аса бастады. Ерекше назар аударатын жайт – рухани билік өкілдері де оқу-ағарту саласындағы реформаларды қолдады. Олардың түсінігінде, мемлекетке адал әрі жауапты шенеуніктер даярлау үдерісі ең алдымен рухани-адамгершілік тәрбие қағидаларына негізделуі тиіс еді. Осы тұрғыдан алғанда, сұлтан-халифадан кейінгі діни иерархиядағы ең жоғары тұлға – Шейх-ул-исламның білім беру реформаларына қатысты ұстанымы айрықша мәнге ие. 1887 жылдың 2 наурызында шейх-ул-ислам Ахмет Эсад әл-Уряни сұлтан сарайында орта білім беру мекемелерінің (ruştiye ve idadi) оқу

бағдарламасын қайта қарау туралы ұсыныс білдірді. Оның бұл ұсынысының негізінде дінді күшейту және білім берудің жеке тұлғалық әрі қоғамдық міндеттерін тиімді атқару үшін реформаларды жоғары оқу орындарынан емес, ең алдымен бастауыш мектептерден бастау қажеттігі туралы көзқарас жатты. Шейх-ул-исламның пікірінше, бастауыш білімнің іргетасы діни мектептердегі бастапқы оқу кезеңінен бастап енгізілетін діни білім болуы тиіс еді.

Осман империясында оқу-ағарту саласында реформалар мен даму Танзиматтан басталып, ол XIX ғасырдың соңында сұлтан II Абдулхамит кезінде дамыды. Прогрессивті және трансформациялық басқаруда сұлтан II Абдулхамит билігі Осман империясының көптеген салаларында айтарлықтай жетістіктер орын алған кезең болды. Соның ішінде білім беру саласында да айтарлықтай жетістіктер байқалды. II Абдулхамит дәуірінің білім беру тұрғысынан құндылығын көрсететін маңызды саясаттың бірі - Анадолының әртүрлі аймақтарында айтарлықтай көп орта мектептердің (идади) ашылуы болды. «Идади» сөзінің қазіргі мағынасы орта мектеп деңгейіндегі арнайы мамандандырылған лицей немесе колледж түсінігін білдіреді. Өзінің билікке келгенінен бастап сұлтан II Абдулхамит бірнеше идадиден сол кездегі 100-ден астам идади санының артуы тек санмен ғана емес, сонымен қатар қоғамға әсер еткен сапаға да байланысты еді [Karataşer, 2017: 425-426].

Орта білім беру деңгейінде бірінші оқу жылындағы 12 сағаттың сегіз сағатын дін және араб тілі пәндеріне бөлу ұсынылды. Сонымен қатар түрік тілінің грамматикасын оқыту исламдық моральдық қағидалармен сабақтастырыла құрылуы қажет деп саналды. Алайда сол кезеңдегі ресми мемлекеттік білім саясаты араб тіліне – осман тілі мен Ислам дінінің негізі ретіндегі рөлін толық көлемде ескерген жоқ. Ұсынылған осы принциптерді әскери, медициналық және инженерлік жоғары оқу орындарына да қолдану көзделді. Шейх-ул-ислам атап өткендей, билік құрылымдары таза ғылыми білім беру мазмұнын талқылауға араласпауы керек, алайда білім беру жүйесінде діни пәндерге енгізілетін кіріспе сабақтар халықтың рухани деңгейін нығайтуда жеткілікті рөл атқара алады деп есептелді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орта Азиядағы білім беру жүйесінің жағдайына тоқталатын болсақ, бұл кезеңде аймақтағы оқу-ағарту ісінің деңгейі өте төмен болғанын тарихи деректер айқын көрсетеді. Түркістан өлкесінің әртүрлі өңірлерінде жергілікті халық үшін орыс-түзем мектептері мен, ең жоғарғы саты ретінде, училищелер қызмет етті. Дегенмен, дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесі, яғни молладан хат тану, медреселерде діни білім алу тәжірибесі сақталып қалды. Ислам қағидаларына сүйенген бұл білім беру үлгісі халықтың едәуір бөлігі үшін негізгі оқу формасы болды. Сауат ашудың кең тараған осы түрі Түркиядағы білім жүйесімен өзара үндестік таба алды. Алайда, оны жүйелеп, медреселер арқылы діни біліммен қатар белгілі бір идеологиялық бағыт қалыптастыру қажеттігі алға тартылды. Түркістандағы алғашқы діни мектептер мен сауат ашу орталықтарының шәкірттері Осман империясынан келген оқу материалдарын меңгеруге, сондай-ақ ол жақта білім алған ұстаздардан дәріс алуға дайын болды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясының Түркістанды отарлауымен бірге жаңа жолдар мен теміржол желілерінің салынуы түркістандық мұсылмандардың Меккеге қажылық сапарларының бағытын өзгертті. Бұрынғы дәстүрлі жолдарға қосымша жаңа бағыттар пайда болды. Қажылыққа немесе өзге мақсаттағы сапарға шыққан мұсылмандар әлеуметтік жағдайына байланысты жол-жөнекей сауда жасап, материалдық жағдайын жақсартуға тырысатын болған. Сонымен қатар, кейбір жолаушылар білімін жетілдіру мақсатында Осман империясының ірі қалалары мен мәдени орталықтарына тоқтап, бүкіл мұсылман әлемінде танымал діни-білім орталықтарында ұзақ уақыт тұрақтап қалып отырды [Үлсінкаева, 1997: 12].

Орталық Азия Ресей империясының құрамына енгеннен кейін аймақ басшылығы жергілікті халықтың тұрмысы мен Ислам дініне деген қатынасын басты назарда ұстады. Түркістан генерал-губернаторлығының алғашқы басшысы К.П. фон Кауфман (1867-1882 жж.) жергілікті халықтың ішкі діни өміріне араласпау және мұсылмандық оқу орындарына қолдау көрсетпеу арқылы Исламды «селемеу» саясатын ұсынды. Оның ойынша, уақыт өте келе орыс мәдениеті мен білімінің ықпалы артқан сайын жергілікті халық медресе мен бастауыш мұсылман мектептерін тастап, орыс оқу орындарына бет бұрады деп күтілді. Алайда бұл болжам жүзеге аспады. Керісінше, жергілікті халық – әрі отырықшы, әрі көшпелі қауым – орыс мәдениеті мен білімін қабылдауға құлық танытпады. Тіпті орыс мектептеріндегі тегін тамақ пен жатын орын сияқты жеңілдіктерге қарамастан, мұсылман ата-аналар өз балаларын тек дәстүрлі мұсылман оқу орындарына беруді жалғастырды.

Ресей империясы Орта Азияны толық бағындырғаннан кейін, аймақта конфессиялық сипаттағы оқу орындарының кең таралғанын аңғарды. Бұл мектептерде оқу ана тілінде араб графикасы арқылы жүргізіліп, халықтың сауаттылығы Ислам дінімен тығыз байланыста қалыптасты. Орыс білім беру

жүйесінде дәстүрлі мұсылманша хат тану мен Ислам негіздерінің оқытылмауы жергілікті халықты бұл мектептерден алшақтатты. Сонымен қатар, ата-аналар балаларын мемлекеттік оқу орындарына беруге сақтықпен қарады, себебі бұл мекемелерде тек православтық «Құдай заңын» оқытуға рұқсат етілді және балаларды христиан дінін қабылдауға итермелейді деген күдік басым болды. Түркістандағы исламдық оқу орындарының шынайы жағдайын түсіну үшін білім беру жүйесін басқару құрылымына назар аудару қажет деп саналды. Өлкедегі оқу орындары Ресей империясының Халық ағарту министрлігіне және тікелей Түркістан генерал-губернаторлығының билігіне бағынды. Облыстық деңгейдегі білім беру мекемелерін басқарумен айналысқан әкімшілік құрылымға мемлекеттік мектептердің бас инспекторы да кірді.

Мемлекеттік мектептер инспекторларының негізгі қызметтері орыс және жергілікті оқу орындарын ашу, ғимарат салу, қаржыландыру мәселелерін шешу, мұғалімдерді жұмысқа қабылдау немесе жұмыстан босату, оқу процесін бақылау, аудит жүргізу және есеп беру сияқты міндеттерден тұрды.

Жоғарыда айтылғандай, Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасындағы білім мен ағарту саласындағы ынтымақтастықтың маңызды үлгісі ретінде Ыстамбұлдағы ортаазиялық мұсылман теккелерінің қызметін арнайы атап өту қажет. Бастапқыда теккелер қажылыққа келген мұсылмандар үшін уақытша тоқтап-тұрақтайтын орын ретінде құрылған. Кейіннен олардың рөлі кеңейіп, Орта Азиядан келген мұсылмандар тіл, дін, мәдениет және рухани құндылықтарды меңгеретін діни-білім беру орталықтарына айналды. Теккелер тек діни білім мен тәрбие беріп қана қоймай, жалпы сауат ашу мен ағартушылық қызмет атқарды. Ыстамбұлдағы Орта Азияға арналған теккелерде өзбек және түрікмен қауымдастықтарының саны басым болды [Bakır, 1963: 115-121]. XIX ғасырда Ыстамбұлдың Сұлтантөбе аймағында құрылған «Өзбектер теккесі» Осман мемлекетінің астанасы әрі халифат орталығы болған бұл қаладағы Орта Азия мұсылмандары үшін ең маңызды рухани-мәдени орталықтардың біріне айналды. Бұл теккеде тілі мен діні ортақ көптеген адамдар бас қосып, білім алып, бір-біріне рухани және материалдық қолдау көрсетті. Алғашында қажылық сапарына шыққан мұсылмандар үшін негізгі аялдама орны болып қызмет еткен бұл мекеме уақыт өте келе діни-білім беру орталығына айналды деуге болады [Çetin, 2017: 54].

Теккелерде өмір сүрген Орта Азиядан шыққан адамдардың арасында білімді қолдап, сауабы мол іс ретінде жастарға қол ұшын созған қайырымды тұлғалар болды. Олар Ыстамбұлға оқуға келген түркістандық жастарды өз қамқорлығына алып, теккеде тұруына және білім алуына жағдай жасады. Солардың бірі – шыққан тегі бұхаралық Ревнакоғлы Абдурахман болды. Ол «Бұқара Тамим-и Маариф қоғамының» негізін қалаушылардың бірі ретінде танылды. Ревнакоғлы Абдурахман және оның серіктері Орта Азиядан, әсіресе Бұхарадан келген әлеуметтік жағдайы төмен жастарға Ыстамбұлда білім алып, кейін өз отанына маман ретінде оралуына мүмкіндік берді. Мұрағаттық деректер теккенің соңғы шейхы Абдурахман Эфендидің өмірінің соңына дейін бұхаралық жастарды қолдап, білім алуына шексіз көмек көрсеткенін дәлелдейді. Жалпы алғанда, осындай жомарт азаматтардың көп болғаны, олардың түркістандық жастардың Ыстамбұлда білім алуына жағдай жасағаны айқын көрінеді [Çetin, 2017: 84]. Ыстамбұл мен Бұхара арасындағы мұндай мәдени-ағартушылық байланыстар ұзақ уақыт үзілмей жалғасты. Мысал ретінде 1909 жылы Ыстамбұлдағы Бұхара теккесінің Осман мемлекеті мен Бұхара әмірлігі арасындағы білім саласындағы маңызды көпір болғанын атап өтуге болады. Бұхара мүфтиі бұл кезеңде османдық ғұламалардың сараптамасынан өткен жаңа әдіспен жазылған оқулықтарды жіберуді сұрағаны белгілі.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде қайта жандана бастаған осындай байланыстар XX ғасырдың басында айрықша қарқынмен дами түсті. Бұған бір жағынан Орта Азиядағы Ресей империясының отарлық саясатына қарсы ұлт-азаттық идеялардың пісіп-жетілуі және бұл күреске сыртқы саяси, мәдени қолдау қажеттілігі әсер етті. Екінші жағынан, Осман империясында Жастүріктердің билікке келуі түркілік және пантүркістік идеологияның күшеюіне жол ашты. Жастүріктер қозғалысы жаңа заман талаптарына сай түркілік мәдениетті жаңғырту идеясын қолдап, бұл бағытта ең алдымен тілдік, мәдени және ағартушылық байланыстарды басты құрал ретінде қарастырды.

XX ғасырдың алғашқы жылдарында Османлының Орта Азия мен жалпы түркі халықтарына бағытталған саяси ұстанымы айтарлықтай күшейіп, ол жаңа деңгейге көтерілді. Бұл ең алдымен Осман империясында кеңінен тараған пантүркізм және панисламизм идеяларымен тығыз байланысты болып, аталған идеологиялар 1908 жылғы Жастүріктер төңкерісінен кейін ресми саяси бағытқа айналды, ал жаңа үкімет Орта Азияны өз ықпалы үшін стратегиялық маңызды аймақ ретінде қарастырды. Осыған байланысты Осман билігі Бұхара әмірлігінде исламдық және түркілік бірлік

идеяларын насихаттап, мәдени-ағартушылық және саяси байланыстарды белсенді түрде жолға қойды. Дей тұрғанмен, бұл әрекеттер Ресей империясының назарынан тыс қалмады. Ресей әкімшілігі Осман империясының ықпалынан қауіптеніп, Орта Азиядағы діни жағдайды бақылау және ықтимал қауіптердің алдын алу мақсатында арнайы тексеру және зерттеу жұмыстарын жүргізді [Мухаметшин, Абашин, 2011: 110-115].

XIX ғасырдың соңғы кезеңінен бастап Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық айтарлықтай жанданды. Бұхара әмірлігіне тек дипломаттар мен саудагерлер ғана емес, сонымен бірге діни білімді терең меңгерген түрік зиялылары да келді. Ресейлік қауіпсіздік органдары бұл тұлғаларды жиі түрік агенттері немесе барлаушылары ретінде қабылдап, олардың іс-әрекеттерін қатаң бақылауда ұстады. Бұл туралы С. Абашиннің зерттеулерінде айтылады. 1908 жылғы Осман империясындағы саяси төңкерістен кейін және 1910 жылы Бұхарада сунниттер мен шииттер арасында діни алауыздық орын алуы түрік ықпалының күшеюіне қолайлы жағдай тудырды [Мухаметшин, Абашин, 2011: 114-116]. Осы кезеңде Ресей Ішкі істер министрлігінің арнайы өкілі Л. Наумов Бұхарада түрік агентурасының белсенді қызмет атқарғанын мәлімдеді. Оның деректеріне сүйенсек, Осман империясынан келген кез келген оқыған мұсылман өкілі ресейлік билік тарапынан «агент» деп бағаланды. Мысалы, Риза Ага Гүл есімді түрік азаматы 1910 жылы Бұхараға келіп, дәстүрлі дінбасылардың үстемдігіне қарсы топтарды біріктіріп, медреселерде реформа жасау, ескі жүйені шектеу туралы пікірлер таратты. Бұл іске Бұхарадағы Ресей саяси агенттігі жанындағы түземдік істер басқармасының басшысы Мир Бадалиев, медреселердің жоғарғы жетекшілігіне көмекші Раис, Бұхара мүфтиі және бірқатар ықпалды көпестер қатысты. Олардың басым бөлігі Қазан, Ыстамбұл, Мысыр сияқты ірі рухани орталықтарда білім алған, ал кейбірі еуропалық оқу орындарында да оқуға ұмтылды. Осы зиялылар Түркия үлгісіндегі мұсылмандық білім беру жүйесін жаңғырту қажеттігін қолдады.

Бұхараның Орта Азия мұсылмандары үшін рухани маңызы ерекше болды. Ең алдымен, ол Нақшбандия тариқатының негізін қалаушы Бахауддин Нақшбандтың кесенесі орналасқан қасиетті мекен ретінде кеңінен танылды. Бұдан бөлек, Бұхара медреселері теологиялық білімнің ең беделді орталығы саналды. Мұнда сарттар, татарлар, хиуалықтар, ауғандықтар сияқты әртүрлі аймақтардан жастар келіп оқыды. Бұхарада жүргізілетін кез келген реформаның дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесіне ықпал етуі заңды еді. Бұл өңірдің жартылай автономды статусы да реформаларға қолайлы саяси орта қалыптастырды. Осман империясы осы мүмкіндікті пайдаланып, Орта Азиядағы түркі халықтарының мәдени дербестікке және саяси тәуелсіздікке ұмтылысын қолдауға тырысты [Lysenko, 2018: 760-762]. Бұл кезеңде Бұхара Түркістан өлкесінен тыс Ресей империясының Орта Азиядағы протектораты немесе басқа аймағы болғандықтан, ондағы білім жүйесі Түркістан өлкесінен кішкене өзгеше болды деуге болады. Себебі, мұнда түркі халықтарынан бөлек, тәжік, ауған, еврей т.б. халықтар болып, олардың арасында ағартушылық пен білім беру жұмыстары күрделі болған.

Түріктердің Орта Азия кеңістігінде пантүркизм мен панисламизм идеяларын таратудағы болашақ қызметі нақты бағдарлама ретінде мемлекеттік жоспарға алынбағанымен, саяси-идеологиялық жұмыстар басшылыққа алынды және оны жүзеге асыру үшін сан түрлі әрекеттер орындалып, олардың ең негізгілері, діни және ағартушылық жұмыстарының қолға алынуы болды. Шын мәнінде, осы кезеңде түркі-мұсылмандық сипаттағы кез келген идеологияны насихаттау ерекше маңызға ие болып, бұл үдеріске татар зиялылары айрықша үлес қосты. Татарлардың ең басты еңбегі – аймақта исламдағы реформаторлық қозғалыстың (жәдидшілік) мәнін түсіндіру, яғни қоғамды тек діни емес, зайырлы жолмен де тәрбиелеудің мүмкіндігін дәлелдеу арқылы халық санасын жаңғырту болды.

Бұл идеялар ең алдымен зайырлы пәндерді оқыту арқылы жаңа сипаттағы заманауи мектептер жүйесін құруда көрініс тапты. Мұндай оқу орындары көбіне Түркістан әкімшілігінің ресми рұқсатымен ашылып отырды. Алайда Түркістан өлкесінде бұл мектептердің нақты саны, олардың жұмысының сапасы мен оқу мазмұны жайлы мәліметтер жеткіліксіз деп бағаланды. Сол себепті жаңа үлгідегі мектептерде Қазан мен Ыстамбұлда жарық көрген оқулықтарға сүйене отырып сабақ беретін татар мұғалімдерінің қызметі кеңінен пайдаланылды. Орнатылған ортақ талаптар негізінде бұл оқу орындарында «сарт балаларын тәрбиелеудің» басты міндеттері анықталды. Бұл құбылыс Түркияның қолдауымен бүкіл мұсылман әлемінің ортақ санасын қалыптастыру идеясымен тікелей байланысты еді.

Осман мемлекеті мен Орта Азияда Түркістан өлкесінен бөлек Бұхара әмірлігінің орны ерекше болған. Бұл туралы Я. Ландау Бұхараның Осман мемлекетіне жақын болғанын көрсетеді. Бұхарада білім беру жүйесін жаңғыртып, онда османдық үлгісіндегі оқу жүйесін енгізу, сондай-ақ Бұхара мен

Ыстамбұл арасындағы білім саласындағы ынтымақтастықты күшейту – Осман мемлекетіндегі Жастүріктердің басты мақсаттарының біріне айналды. Жастүріктер құрған «Бірлік және прогресс» партиясы Ыстамбұлда панисламистік көзқарастағы түрік зиялыларының [Landau, 1990: 116-121] қатысуымен Бұхара мен Түркістаннан келген жастарды оқыту үшін Мази Джами медресесін ашты. Бұл діни оқу орнын қаржыландыруға Түркістан және Бұхара аймағындағы мұсылмандар өз еркімен қайырымдылық қаржысын жинап берді. Оқу-ағарту мен діни бағыттағы өзара байланыстардың жандана түсуі саяси-әлеуметтік қатынастардың дамуымен тығыз байланысты болды. Бұхара әмірлері мен оның әулет өкілдері Осман мемлекетінің қолдауына үлкен үміт артып, бірнеше міндетті көздеді: Бұхараның тәуелсіздігін қалпына келтіру, орыс билігін аумақтан шығару, орыс ақшалары мен несие билеттерін айналымнан жою, Бұхара әмірі таңдаған кеңестің құқығын шектеу, жаңа діни және зайырлы мектептер ашу еркіндігіне қол жеткізу, бұхаралықтардың Осман мемлекетімен еркін қарым-қатынаста болуы және түріктердің Бұхара аймағына кедергісіз келуіне жағдай жасау, т.б.

Өзінің әлеуметтік жағдайын көтеру және қоғамдағы орнын нығайту мақсатында Түркістан өлкесінде жергілікті мұсылман қауымының балаларына білім беру аса маңызды мәселе ретінде қарастырылды, әсіресе сарттар арасында жаңа үлгіде ашылған жадидтік мектептер ерекше сұранысқа ие болды. Алайда, 1907-1908 жылдары Ресейдің Түркістан әкімшілігі аймақта рұқсатсыз ашылған жаңа мектептерді анықтап, татар мұғалімдеріне сабақ беруге тыйым салу жөнінде бұйрық шығарды. Бұл шешімге наразылық ретінде Қоқан қаласының тұрғындары тарапынан татарларды қайтадан мектептерде сабақ беруге рұқсат ету туралы 351 адамның қолы қойылған өтініш ұсынылды. Осындай мәліметтер мен фактілер Түркістан өлкесінде панисламизм идеялары әсерінен туындаған прогрессивті ағартушылық қозғалыстың жергілікті мұсылман элитасы арасында кең қолдауға ие болғанын айқын көрсетеді [Lysenko, 2019: 1377-1378].

Орта Азияда Ресей билігіне дейінгі кезде-ақ Орта Азия хандары өз елдеріндегі медреселер мен сауат ашу орындарында білім беру үшін Османлы билеушілерінен оқулықтар мен оқу материалдарын сұрап, ол бойынша кітаптар мен әр түрлі деңгейдегі оқулықтар алып отырған [BOA, НН. 656/32089]. Ресей билігі Орта Азияны басып алғаннан кейін де бұл үрдіс тоқтаған жоқ. Түркістан өлкесінің беделді азаматтары осман билігінен көмек сұрап, ең алдымен Осман империясындағы секілді болашақта білім беру, әскери, инженерия және басқа салаларда маман болуды жоспарлаған [BOA, І.НН, nr.15065].

Түркістан өлкесінде Ресей билігі орнаған соң Осман мемлекеті мен Қоқан хандығы арасындағы білім беруге қатысты байланыстар басқа салалар сияқты бәсеңдеп қалды. Дегенмен, кейіннен бұл үрдіс өз жалғасын тапты. Осман империясынан Орта Азияға, соның ішінде қоқандықтарға діни ділімді дамытуға арналған кітаптар және одан тыс дүнияуи білім салаларынан да материалдар келіп отырды. Мысалы, тараптар арасындағы хат алмасудың негізгі тақырыбы болған білім беру саласы бойынша өтініштерін қарастырған кезде, олардың діни және интеллектуалдық ғылымдар туралы кітаптар мен бірге тіпті әскери салада, әдебиет пен өнер салаларына қатысты материалдар сұрағаны байқалады.

Қоқандықтардың білім саласындағы тағы бір маңызды ынтымақтастығы Осман империясының медреселерінде білім алғысы келген қоқандық жастардың өтініштері болды [BOA, НН, nr., 36565-А.]. Бұлардан басқа, білімін жалғастырып жатқан немесе білімін аяқтап, Осман медреселерінде мұғалім немесе басқарушы болып жұмыс істейтін мамандардың тағайындалуы сияқты тәжірибелер болды [BOA, МКТ.МНМ, nr. 4/72].

Түркістан мен Орта Азия аймағынан қажылыққа жолға шыққан мұсылмандардың көпшілігі Ыстамбұл арқылы өткендіктен, Осман империясы оларды арнайы қолдауға алып, діни және ағартушылық мазмұндағы кітаптар таратуды жүйелі түрде ұйымдастырды. Бұл ең алдымен Қасиетті Құран мен мұсылмандық сауат ашуға арналған еңбектер болатын. Нәтижесінде Ресей империясындағы мұсылман халықтары османдық рухани қолдауға ие болды, өйткені мұндай кітаптарды жергілікті жерде басып шығару мүмкін болмады. Дәл осы себепті ауылдық жерлердегі мұсылман ұстаздары бұл еңбектерді кеңінен қолданып, олар ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде жетті. Осылайша, Осман империясы Ресейдің Орта Азиядағы отарлық аймақтарында өмір сүрген түркі-мұсылман халықтарына өзінің саяси бағыты, қоғамдық өмірі және білім беру деңгейі туралы ақпараттарды түрлі жолдармен тарата алды. Бұл кітаптар ең алдымен дәстүрлі әрі берік мәдени байланыстар арқылы Қырым бағытында өрбіді. Сонымен қатар, Қазан арқылы Башқұртстан мен қазақ далаларына жетіп, сондай-ақ, келесі бір жолмен Кавказ бен Орта Азияға жетіп, сол бағыт арқылы Оңтүстік Қазақстанға жетіп отырды. Мұндай еңбектердің басым бөлігі діни, танымдық, білім

беру және ағартушылық сипаттағы материалдардан тұрды [Абдукадыров және басқалар, 2024: 136]. Жетісу облысында уездерде тіпті мұндай кітаптарды саудалаған түркиялық және жергілікті азаматтардың да есімдері белгілі болған [ҚРОМА, 44-қ., 1-т., 4130-іс, 21 п.].

Қазақ даласынан қажылық сапарына барған зиялы тұлғалар мен діни қызметкерлер Осман елінен түрлі діни әрі ағартушылық еңбектерді алып келіп, оларды халық арасында таратып отырған. Сонымен қатар, сауда-саттықпен немесе өзге де сапарлармен барған адамдар да осындай кітаптарды алып келуге мүмкіндік тапты. Бұл үрдіс жергілікті жерлерде білім беру ісінің мазмұнын тереңдетіп, оқыту деңгейінің артуына ықпал етті. Қазақ жеріне жеткізілген бұл еңбектердің маңызы мен мазмұнын түсінгендер оларды қазақ тіліне аударып, оқу құралы ретінде пайдаланған. Аталған шығармалардың ішінде тарихи туындылар да болғаны белгілі. Осман империясында тарих ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі ретінде танылған, жоғары білімді, беделді тарихшы әрі құқықтанушы, мемлекет және қоғам қайраткері Ахмет Жевдет паша (1822-1895) еңбектері құнды болды. Оның кеңінен таралған еңбектерінің ішіндегі ең беделдісі – он екі бөлімнен тұратын, екі томдық «Қысас-и Әнбия ве теvarих-и Хулефа» атты діни шығарманың жаңартылған нұсқасы болып, бұл кітап қазақ даласына дейін таралып, жергілікті қоғам арасында қолданылды.

Осы және мазмұны ұқсас бірқатар тарихи еңбектер мен шығармалар қазақ даласына жеткізіліп отырды. Солардың ішінде жоғарыда аталған Ахмет Жевдет пашаның кітабы ерекше құнды деп танылды. Өткен дәуірлердің оқиғаларын баяндайтын тарихи туынды ретінде бұл еңбек аймақ жұртшылығы арасында кеңінен таралып, беделді дереккөзге айналды. Оның ықпалы халық ауыз әдебиетінде де көрініс тапқанын «Біржан – Сара» айтысында кездесетін «Қисса-сул-Әнбияда көрмеппе едің» деген жолдар айғақтайды. Бұл мысал – кітаптың қоғамда танымал болғанын дәлелдейді. Бұдан бөлек, XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезеңінде қазақ даласындағы діни білім беру мекемелерінің – мектептер мен медреселердің оқу бағдарламасына енген, кейіннен кеңінен қолданылған тарихи және діни сипаттағы еңбектер саны арта түсті. Мұндай шығармалар тек білім берудің мазмұнын кеңейтіп қана қоймай, жергілікті оқымыстылардың дүниетанымын дамытуға ықпал етті және түркі халықтары арасында тарихи сананы жаңғырту жолында маңызды рөл атқарды [Хазретәлі және басқалар, 2017: 62].

Өз кезегінде, Орта Азия халықтары арасында қазақтардың да османдық түріктермен ағартушылық пен оқу-білім саласындағы ықпалдастығы байқалды. Бұл қарым-қатынастың бір көрінісі – қазақ жастарының Түркияға барып оқуы еді. XX ғасырдың басында қазақ балаларының Түркияға, жалпы еуропалық үлгідегі білімге ұмтылысы айтарлықтай күшейгені белгілі. Ресей империясының саяси-әлеуметтік шектеулері мен отарлық бақылауына қарамастан, қазақ жастарының Түркияға барып білім алуға деген талпынысы жылдан-жылға артты. Мәселен, XX ғасырдың басында Ыстамбұлдағы жоғары оқу орындарында Ә. Ғайсин, С. Шанов, Д. Көлбаев, М. Тұрғанбаев сынды бірқатар қазақ өкілдері білім алғаны белгілі [Ахмедов, 1996: 127]. Алайда отарлық биліктің қатаң ұстанымы мен түрлі әкімшілік тосқауылдары бұл үрдістің кең көлемде дамуына мүмкіндік бермеді.

Дегенмен, ғасырлар тоғысында Осман мемлекетіне қазақ даласынан әртүрлі мақсатта – қажылық, білім алу және сауда-саттық мақсатында барған адамдар аз болмағанын атап өткен жөн. Әсіресе, Ыстамбұлға қажылық сапарында барған қазақтардың саны көп болды, олардың арасында белгілі бір деңгейде ілім алып қайтқан жастары да кездесті. Солардың ішінде ең көрнекті тұлғалардың бірі – қазақтың ұлы ақыны, ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлы. Ол бауырлас елге тек діни парыз өтеу үшін емес, ғылым жолын іздеу мақсатында да аттанды. Сонымен қатар ортақ тарихи тамырларды тереңірек танып-зерттеуді көздеді. Ыстамбұлдағы әйгілі кітапханаларды көрген Шәкәрімнің дүниетанымында үлкен өзгерістер орын алған. Бұл туралы ол өзінің естеліктерінде арнайы атап өткен.

1905 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлы Қасиетті Меккеге қажылық сапар шекті. Алайда ол бұл жолға тек діни мақсатпен ғана емес, рухани әрі ғылыми ізденіс жасау үшін аттанды. Шәкәрім әуелі Ыстамбұлға барып, одан әрі Мысыр арқылы Меккеге барған. Қажылық рәсімдерін толық орындап, қажы мәртебесін алғаннан кейін де ол тек діни міндетпен шектелмей, Шығыс елдерінің бірқатар кітапханаларында болып, ғылыми материалдар жинады. Кітап пен білімге деген құштарлығының нәтижесінде ол осы сапарында көптеген құнды еңбектерді елге алып қайтты. Шәкәрім Құдайбердіұлы Ыстамбұл қаласына келген кезде мұндағы кітапханалармен арнайы танысып, өз таңданысын жасырмай жеткізген. Ыстамбұл кітапханаларынан Орта Азия халықтарының мәдениеті мен тарихына қатысты аса құнды деректерді тапқан. Сондай-ақ, оның Ыстамбұлда біршама уақыт тұрақтап, білікті ғалымдар мен мамандардан тәлім алғаны да айтылады. Бұл жағдай қазақ пен түрік халықтарының білім, оқу-ағарту және мәдени байланыстарындағы маңызды тарихи оқиғалардың бірі болды.

Осы тұрғыдан алғанда, Ыстамбұлға білім мен ғылым іздеп барған қазақ зиялысы – Шәкәрім Құдайбердіұлының бұл сапары, тек білім іздеу ғана емес, қазақ руханияты үшін айрықша маңызға ие болып, түбі бір түркі халықтарының мәдени және рухани бірлігін зерделеудің жарқын үлгісіне айналды. Сонымен қатар Шәкәрімнің Ыстамбұлдағы саяси және мәдени тәжірибесі оның кейінгі шығармашылығында көрініс тауып, әсіресе оның саяси-философиялық ойлары Алаш қозғалысы идеологиясының қалыптасуына ықпал еткен негізгі негіздердің біріне айналды [Хазретәлі және басқалар, 2017: 57-61].

Айта кетерлігі, қазақ даласынан қажылыққа, одан соң Ыстамбұлға білім қуып барған Шәкәрім Құдайбердіұлы Түркияның аса бай кітапханаларын көргенде ерекше таңданыс білдірген. Ол Ыстамбұл кітапханаларынан өзін қызықтырған тақырыптар бойынша деректер іздеп, ғылыми мағлұматтар жинаған. Бұл туралы оның «Мұтылғанның өмірі» шығармасында: «Он үш күн боп Стамболда, Керек кітап табылғаны-ай!» – деп жазуы оның кітапқа деген зор қызығушылығын дәлелдейді. Бұл оқиға Шәкәрімнің баласы Ахат Құдайбердиевтің естелігінде де нақты көрсетілген. Шәкәрім өз қолымен жазған шежіре кітабында өзі оқыған еңбектер қатарында «Тарих Ғышмани» («Тарих-и Османи»), «Тарих ғұмұми» сияқты кітаптарды атап өтеді. Осман тарихын баяндайтын татар басылымдарымен таныс болған Шәкәрім Ыстамбұлда осы секілді османдық басылымдарға ерекше назар аударған. Мұндай ғылыми талпыныстары сол кезеңдегі қазақ зиялылары тарапынан да жоғары бағаланып, үлкен қызығушылық тудырған [Құдайбердиев, 1988: 215-220].

Осман мемлекетінен Ресей империясының аумағына жасырын келіп, әртүрлі аймақтарда саудасаттықпен қатар кітап таратумен айналысқан тұлғалар да болған. Солардың бірі – Ақтөбе өңіріне келіп, Ресейдің ішкі аудандарымен шекаралас аймақтарға кітап әкеліп, оларды жергілікті қазақтар арасында таратумен айналысқан білімді кісі Хафиз Хусейн еді. Ол ресми түрде саудагер ретінде көрінгенімен, іс жүзінде кітапты оқыту және насихаттаумен де шұғылданған. Алайда халық арасында оның балаларды өз бетімен оқытуы мен діни ағымдарды таратуы мүмкін деген күдік туындап, жергілікті билік орындары оның әрекетін қадағалай бастайды. Оны Осман еліне қайтару туралы шаралар жасалғанымен, жергілікті халық оның білімін ерекше бағалап, оны жібермеген. Бұл мәселеге Хафиз Хусейнмен жақсы қарым-қатынаста болған Ақтөбе болысының беделді тұрғыны хазірет Нұрпейіс Байғарин араласып, жағдайдың оң шешілуіне ықпал еткен [ҚРОМА, 25-к., 1-т., 2251-іс, 1-п.].

Ресей әкімшілігі кітап таратушыларға қатты қысым көрсетіп отырған. Жоғарыда аталғандай, оларды жергілікті жерде қудалап отырған. Себебі, олар кітап таратумен қатар белгілі бір идеологияны, оның ішінде Ислам дінімен байланысты болған идеяларды халық арасында үгіттеуі мүмкін деген күмән басым болды. Жетісу облысында мұндай жағдайлар біраз тіркелді. Олардың Осман мемлекетінен әкелген кітаптары тәркіленді [ҚРОМА, 44-к., 1-т., 4130-іс, 22 п.].

Жетісу облысы мен Ақтөбе өңірінен бөлек, басқа да аймақтарда түркиялық азаматтардың болғаны белгілі. Олардың арасында діни әрі ғылыми білімі жоғары тұлғалар да кездескен. Мәселен, 1891 жылы Семей облысының Зайсан уезінде Мұстафа Сейіт есімді түрік азаматы діни қызмет атқарған. Мұстафа Сейіт Қара Ертіс болысының молдасы Ж. Битімовпен және онымен көршілес Қалжыр болысының молдасы Болат Шынжырбаевпен тығыз байланыс орнатып, жергілікті ортада беделге ие болған. Оның діни білімі терең болып, жергілікті халыққа ислам негіздерін оқыту мен діни сауат ашумен айналысқан. Қазақтар оны зиялы, оқымысты адам ретінде құрметтеп, оның уағыздары мен дәрістерін тыңдауға ерекше мән берген. Алайда шетелдік адамның аймақта белсенді жұмыс жүргізуі патша өкіметінің өкілдерінде күдік туғызып, билік тарапынан қысым жасала бастады. Соның салдарынан Мұстафа Сейіт 1892 жылы Семей өңірінен кетуге мәжбүр болған (ҚРОМА, 15-к., 2-т., 250-іс, 1 п.).

Осман мемлекетінен Орта Азияға келген азаматтар «барлаушылар болуы мүмкін» деген күдік те жиі айтылғаны белгілі. Дегенмен, олардың шын мәнінде барлау қызметімен айналыспағаны анық. Керісінше, олар діни және саяси сауаты жоғары, жергілікті халықтың сауатын ашып, білім деңгейін көтеруге үлес қосқан жалпы ағартушылық қызметпен айналысқан азаматтар еді. Түрік азаматтары арасында Түркістан өлкесіндегі түркі-мұсылман халықтары арасында пантүркизм мен панисламизм идеяларының әлсіз таралуын байқап, осы үдерістерді күшейту мақсатымен келгендері де болған. Дегенмен, қарапайым халықтың басым бөлігі сауатсыз болғандықтан, бұл идеологияларды түсіну үшін әуелі хат танып, одан соң белгілі бір деңгейде білім мен сыни ойлау дағдылары қажет еді. Сондықтан бұл олқылықты толықтыру мақсатында Қазан және Орынбор татарлары арасынан білімді

мұғалімдер тартылды. Мұндай ағартушылық қызмет әсіресе Түркиямен байланысы берік болған Бұхара әмірлігінде және көрші аймақтарда кеңінен жүргізілді.

Алайда, Түркістан өлкесіне сырттан білімді адамдарды шақырғанда, ең алдымен жергілікті халықтың сауатын ашатын мұғалімдерді дайындау қажеттігі айқындалды. Бұл кезеңде Ресей империясының жергілікті жердегі Халық ағарту бөлімі тарапынан қала мектептері, мұғалімдер семинариялары мен училищелер ашып, халық ағарту ісін белгілі бір деңгейде қолға алғанымен, империялық саясат жергілікті мұсылман халықтарының толыққанды білім алуына кедергі келтірді. Осыған байланысты Л. Наумов дәстүрлі және жадидтік (жаңа үлгідегі) мұсылман оқу орындарының дамуына қарамастан, аймақтағы мұсылман жұртының басым бөлігі әлі де сауатсыз күйде қалып отыр деп түйіндеді. Ол сондай-ақ халықтың пантүркизм мен панисламизм идеяларын қабылдауға дайын еместігін, ал татар мұғалімдерінің қысқа мерзімде жағдайды өзгертуге қауқары жетпейтінін атап өтеді [Lysenko, 2019: 1379].

XX ғасырдың басында Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтарының оқу-ағарту саласындағы ынтымақтастығы мен байланыстарының ең соңғы нүктесі Жәдиттердің қозғалысы кезіне тура келді. Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтары арасын өзара жақындастыруда Жәдитшілік әуел баста діни, яғни мұсылмандықтың модернизацияланған идеологиясы ықпал еткен болса, ендігі жерде ол оқу-ағарту саласына ықпал етті. Сонымен, Жәдитшілік – әуелі жаңарған діни идеология болса, кейіннен оқу және білім саласындағы негізгі жаңартушы реформаға айналды. Ресейлік түркі-мұсылман халықтары арасында Жәдитшілік қозғалысы кеңінен таралып, белгілі бір дәстүрге әрі қоғамдық жүйеге айналды. Жәдитшілік жалпы мағынада оқу-ағарту ісіне заманауи мазмұн беріп, еуропалық үлгідегі реформаларға негізделген білім жүйесін енгізуді көздегенін және оның тек педагогикалық жаңғыру ғана емес, сонымен қатар қоғамды алға жетелейтін ерекше әлеуметтік-мәдени миссиясы да болғанын атап өткен жөн. Осы себепті жәдитшілдіктің халық арасында толық қабылдануы мен дамуы оңайға түскен жоқ. Сонымен қатар, дәстүрлі оқу жүйесіне өзгеріс енгізбей тұрып, қажетті реформаларды іске асыру мүмкін болмағаны анық [Khalid, 1999: 29-33]. Себебі, қадимшілер мен діни фанатизм өкілдері тарапынан кедергілер туындап отырды.

Жәдиттердің көсемі Исмаил Гаспринскийдің Ресей империясындағы мұсылмандардың санасын модернизациялау идеялары халық арасына кең тарады. 1893 жылы Исмаил Гаспринский Түркістанға келді. Түркістанның ірі қалаларын аралап, ол прогрессивті зиялылармен кездесіп, жәдит мектептерінің маңыздылығы туралы айтты. Ресей билігі бұл діни-ағартушылық модернизацияны қолдады. Соның негізінде Исмаил Гаспринский идеяларына сүйене отырып, жәдидшілер жаңа әдіс мектептерін ашып, ескі оқу әдісінің орнына жаңа оқыту әдісін қолдана бастады. Ол бойынша мектептерде діни пәндермен қатар зайырлы пәндер оқытылды. Жәдидшілер мен олардың мектептері бұқараны ағарту және саяси сананы көтеруде маңызды рөл атқарды. Аймақтағы алғашқы жәдит мектебін 1898 жылы Қоқанда Салохуддин Домла ашты. Сол жылы Токмақта жәдит мектебі ашылды. 1899 жылы Ташкенттегі Маннон Қори және Әндіжандағы Шамсиддин Домла бұл бастаманы қолдады. 1900 жылдан бастап Түркістандағы жаңа әдіс мектептерінің желісі біртіндеп кеңейді. Ташкент, Самарқан және Қоқан жәдид мектептері ірі орталықтарға айналды. 1910 жылға қарай Түркістанда, аймақтың әртүрлі аудандарында шамамен 50 осындай мектеп құрылды [Алимова, 1999: 4-6]. Жаңа әдіспен мектептерде жаңа, ағартушылық интеллигенция қалыптасты. Жәдит мектептерінің түлектері Абдурауф Фитрат, Садриддин Айни, Абдулла Авлони, Муминжан Мұхаммеджан-оғлы, Файзулла Ходжаев, және басқалары оқу-ағарту жүйесінде жанқиярлықпен еңбек етті [Худайкулов, 1995: 5-9].

Жәдитшілік идеялары Түркия тарапынан да қолдау тапты. Сол кезеңде Түркияда да зайырлы білім беру жүйесі енгізіліп, батыстық реформаторлық бағыт белсенді түрде дамып жатқан еді. Осы ықпалдың нәтижесінде Жәдитшілік тек Осман империясының шеңберінде ғана емес, бүкіл түркі әлемінде жылдам тарады. Ресей империясында орыс әкімшілігінің, жергілікті билік құрылымдарының және діни консерваторлардың қысымдарына қарамастан, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басынан бастап Жәдитшілік қозғалысы халықты экономикалық, әлеуметтік және мәдени тоқыраудан шығару, қоғамның құрылымдық негіздерін жаңарту сияқты маңызды мақсаттарды алға қойған прогрессивті, ағартушылық-реформаторлық бағыт ретінде орнықты.

Жәдитшілер қозғалысының жетекшілері Түркістанның әрбір өңірінде белсенді болды. Ташкентте – Мунаввар қары Абдурашидханов, Абдулла Авлони, Убайдулла Ходжаев; Самарқанда – Махмудходжа Бехбуди, Абдукадыр Шакури, Сайдахмад Сиддики-Аджди; Бұхарада – Абдурауф Фитрат, Файзулла Ходжаев, Садриддин Айни; Ферғанада – Хамза, Ибрат, Чулпан; ал Хиуада –

Палваннияз Қожа Юнусов пен Баба Ахун Салимов сияқты тұлғалар жәдитшілдікті дамытуда көшбасшы болды. Олар тек Түркістанда жаңа әдіспен оқытатын мектептер ашумен шектелмей, жастарды Ресей, Түркия, Мысыр және Батыс Еуропаның беделді жоғары оқу орындарына жіберуге бастамашы болды. Жәдитшілер жастарды білім алуға, зайырлы ғылымдарды игеруге шақырып, дәрігер, инженер, заңгер, агроном, діни қайраткер немесе мемлекет қызметкері ретінде өз халқы мен Отанына адал қызмет етуді басты міндет деп санады.

Жоғарыда аталған ағартушылардың ішінен Осман мемлекетіне жіберілген жастар арасында жәдитшілік қозғалысының болашақ идеологы және көрнекті өкілі Абдурауф Фитрат та болды. Ол алғашқы білімін дәстүрлі ескі әдістемелік мектеп пен медреседе алған. Талантты және прогрессивті ойлайтын жас ретінде көзге түскен соң, жәдитшілер оны Ыстамбұлда оқуға жібереді. 1908-1913 жылдары Ыстамбұлда жүрген Фитрат түрік революциясының алғашқы қадамдарының, ескі жүйенің әлсіреуі мен жаңашыл реформалардың куәсі болды. Ол Түркиядағы саяси-әлеуметтік өзгерістерді талдай отырып, Бұхарадағы артта қалушылықтың негізгі себебі – халық арасындағы діни фанатизм және сауатсыздық екенін түсінді. Фитраттың ойынша, еңбекші халықтың тұрмысын жақсарту үшін ең алдымен олардың «көсемдері» болып саналатын надан дінбасылардың қараңғылығымен күресу қажет еді. Ол Ыстамбұлда жазған еңбектерінде Бұхара әмірлігіндегі реакциялық дін иелерінің іс-әрекеттерін, саяси жүйенің артта қалған тұстарын ашық сынға алды. Бұл еңбектер жас буынға зор ықпал етіп, олардың сана-сезімін оятты [Исмаилов, Базарбаев 2013: 45-48].

Жәдиттердің халықаралық байланыстары өте кең әрі мазмұнды болды. Олар Ресей, Түркия, Мысыр және басқа да мұсылман елдеріндегі жәдиттік қозғалыстардың бағдарламаларымен танысып қана қоймай, өзара саяхаттар, басқосулар және сұхбаттар арқылы тәжірибе алмастырды. 1905-1906 жылдардағы Ресейдегі революциялық оқиғалар Түркістан аймағына да ықпал етіп, жергілікті прогрессивті күштердің бірігуіне мүмкіндік берді. Осы кезеңнен бастап жәдиттердің ағартушылық қызметі жаңа деңгейге көтерілді. Бұл тек жаңа әдістемелік мектептердің ашылуынан ғана емес, сонымен қатар ұлттық баспасөздің қалыптасуынан, жаңа газет пен журналдардың жарыққа шығуынан көрінді. Ұлттық мерзімді басылымдар халық арасында білім тарату, қоғамдық пікір қалыптастыру және реформалық идеяларды насихаттаудың басты құралына айналды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, XIX-XX ғасырлардың тоғысында Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтары арасында білім беру мен оқу-ағарту саласында ауқымды байланыстар қалыптасып дамыды. Салыстырмалы талдаулар бұл пікірді толық қуаттайды және жоғарыда келтірілген тарихи деректер мен нақты фактілер осы байланыстардың шынайы әрі ауқымды болғанын дәлелдейді. Аталған бағыттағы ынтымақтастықты дамытқан негізгі түркі-мұсылман халықтарына өзбектер, түрікмендер, қазақтар, татарлар, сарттар, тәжіктер, ауғандар және басқа да қауымдар жатты. Бұл халықтардың бастамасымен аймақта білім беру ісі жаңғырып, өзара ықпалдастық жаңа деңгейге көтерілді. Аймақ халықтарының арасында жүргізілген оқу-ағарту саласындағы байланыстарының негізінде мұсылмандық білім жүйесі дамыды. Білім беру орындары көбіне Ислам қағидаттарын үйретумен және оларды таратуымен ерекшеленді. Бұл саладағы ынтымақтастық пен байланыстар түркі-мұсылман халықтары арасындағы діни бірлік, ортақ мәдениет және тарихи тамырластық ағартушылық қозғалыстардың дамуына қуатты серпін берді. Түркістан мен Дала өлкесінде және жалпы Орта Азияда кең тараған Ясауилік пен Нақшбандия ілімдері әуелде қарапайым сауаттылықтың, кейіннен жүйелі ислами білімнің негізгі орталықтарына айналды.

Басты қорытындылардың бірі – мәдениеті мен этникалық бірлігі жақын болған халықтардың арасында оқу-ағарту және білім беру ісін дамытуда Жәдитшіліктің орны мен қызметі ерекше болды. Бұл идеологияның Осман империясы мен Ресейдің түркі-мұсылман халықтарының арасында таралып және тез қолдауға ие болуы қалыптасқан саяси-идеологиялық көзқарастың жақын екенін, сондай-ақ мәдени-рухани ықпалдастықтың жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Сондай-ақ, жәдиттік ағартушылықтың Осман мемлекетінде және Орта Азия халықтарында кең таралуы мен қолдануы түркі халықтарының санасының жаңғырғанын дәлелдейді. Анадолы мен Орта Азия халықтары арасындағы оқу-ағарту саласындағы өзара ынтымақтастық пен ықпалдастық өзінің кеңдігімен ерекшеленіп ол болашақта кеңестік замандағы коммунистік режимнің түрлі идеологиялық қысымдарына қарамастан, түркі халықтарының санасында рухани, мәдени және түркілік идеялардың жойылмай сақталуына негіз қалады.

Деректер

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi

КРОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві.

Әдебиеттер

Абдукадыров, Мулдахметова, 2022 – *Абдукадыров Н.М., Мулдахметова Ж.И.* Осман империясының Орта Азиядағы саясатының рухани-идеологиялық бағыттары. (XX ғ. басы) // Bulletin of history. №1 (104). 2022. 160–170-66. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v104.i1.18>

Абдукадыров және басқалар, 2024 – *Абдукадыров Н.М. Найманбаев Б.Р., Калдыбаева С.С.* Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасында мәдени және рухани байланыстардағы Қажылықтың рөлі // Bulletin of history. № 2 (113). 2024. 132–143-66. <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-011>

Алимова, 1999 – Алимова Д.А. Единство просвещения, знания и этики поведения // Ўзбекистон тарихи. 1999. № 2. С. 3–8.

Ахмедов, 1996 – *Ахмедов Ф.* Алаш «Алаш» болғанда. Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы: Жалын, 1996. 224 б.

Барсукова, 1993 – *Барсукова О.В.* Конституционное движение в Османской империи // Практикум по новой истории стран Азии. М., 1993. С. 17–24

Васильев, 2014 – *Васильев А.Д.* «Знамя и меч от падишаха». Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX вв.). М.: Институт Восток. РАН; Пробел-2000, 2014. 354 с.

Желтяков, Петросян, 1965 – *Желтяков А.Д., Петросян Ю.А.* История просвещения в Турции (конец XVIII начало – XX вв.). Отв. ред. А.Н. Кононов. М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1965. 176 с.

Исмаилов, Базарбаев 2013 – *Исмаилов А.И. Базарбаев К.К.* Джадидизм – история просветительского движения и свободомыслия в Средней Азии, конец XIX – начало XX века // Былые годы. 2013. № 1 (27). С. 44–51

Құдайбердиев, 1988 – *Құдайбердиев Ш.* Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы: Жазушы, 1988. 560 б.

Мухаметшин, Абашинов 2011 – *Мухаметшин Ф.М., Абашинов С.Н.* Россия – Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII – начале XX вв. М.: ЛЕНАНД, 2011. 472 с.

Сулейманова, 2017 – *Сулейманова С.Ю.* Зарождение идеологии тюркизма на стыке XIX-XX вв // Science Review (7). 2017. Vol. 5. С. 52–57.

Хазретәлі және басқалар, 2017 – *Хазретәлі Тұрсын, Исин Амантай, Вахдет Таракчы.* Қазақ-түрік мәдени байланыстарындағы Шәкәрім Құдайбердіұлы // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2017. № 1 (84). 56–65-66.

Худайкулов, 1995 – Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.) Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент: Фан, 1995. 24 с.

Bakır, 1963 – *Bakır Mehmet.* “Buhara Tekkesi ve Mescidi”, – İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1963, 309 s.

Becker, 1932 – *Becker Carl Heinrich.* Islamstudien: vom Werden und Wesen der islamischen Welt. Wiebelsheim: Quelle & Meyer Verlag 1932. 532 p.

Çetin, 2017 – *Çetin Nursulu.* Стамбұлдағы Түркістан теккелері. Тerc. Prof. Dr. Nursulu Çetin (Türkçeden Kazakçaya). İstanbul'daki Türkistan Tekkeleri, Komisyon, Ed. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili. İstanbul. 2017, 294 s.

Hurgronje, 1901 – *Hurgronje C.S.* Les confreries religieuses, la Mecque, et le Panislamisme // Revue de Phistoire des religions. 1901. Vol. 44. Pp. 262–281

İnalcık, 2017 – *İnalcık Halil.* Osmanlılar – Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler. İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, 320 s.

Karataşer, 2017 – *Karataşer B.* Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikası hakkında bir değerlendirme // The Journal of Academic Social Science Studies, 2017. № 57. Pp. 423–434

Karpat, 1972 – *Karpat H. Kemal.* The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908 // International Journal of Middle East Studies. 1972. № 3. Pp. 243–281

Khalid, 1999 – *Khalid Adeeb.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press, 1999. 335 p.

Landau, 1990 – *Landau M. Jacob.* The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization. – New York: Clarendon Press of Oxford University Press. 1990. 438 p.

Lysenko, 2018 – *Lysenko A. Yuliya.* The discussion between central and regional Authorities on the topic of the affiliation of Muslim schools in Turkestan (the late half of the 19th - The beginning of the 20th centuries) // Bylye Gody. 2018. 48(2). Pp. 759–767.

Lysenko, 2019 – *Lysenko A. Yuliya.* The Activities of Turkish Agents in the Central Asian Borderlands of the Russian Empire in the early XX century according to the Materials of the Reports of the Officer on Special Assignments of the Ministry of Interior L. Naumov // Bylye Gody. 2019. Vol. 53. Is. 3. Pp. 1373–1382.

Macit, 2009 – Macit A. “Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri” // İLEM Yıl 11. 2009. Yıl 4. Sayı 4. Ss. 67–81

Saray, 2000 – Saray Mehmet. Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 2000. Sayı IV. Ss. 17–20.

Uzunçarşılı, 2000 – Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Midhad Paşa ve Yıldız Mahkemesi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu 2000. 409 s.

Yalçınkaya, 1997 – Yalçınkaya A. Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze. İstanbul: Timaş Yayınları 1997. 480 s.

Sources

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi [Prime Ministry Ottoman Archives]

QROMA – Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq Memlekettik Arhivı [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan].

References

Abdukadyrov, Muldahmetova, 2022 – Abdukadyrov N.M., Muldahmetova J.I. Osman imperiyasynyn Orta Aziadagy saiyasatynyn ruhani-ideologiyalyq bagyttary. (XX g. basy) [Spiritual and Ideological Directions of the Politics of the Ottoman Empire in Central Asia (early XX c.)]. *Bulletin of history*. № 1 (104). 2022. Pp. 160–170. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v104.i1.18> [in Kazakh]

Abdukadyrov jane basqalar, 2024 – Abdukadyrov N.M. Naimanbaev B.R., Kaldybaeva S.S. Osman imperiasy men Orta Azia halyqtary arasynda madeni jane ruhani bailanystardagy Qajylyqtyn roli [The role of Hajj in cultural and spiritual ties between the Ottoman Empire and the peoples of Central Asia]. *Bulletin of history*. № 2 (113). 2024. Pp. 132–143 <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-011> [in Kazakh]

Ahmedov, 1996 – Ahmedov Ğ. Alash «Alash» bolğanda. Estelikter men tarihi derekter [When Alash became "Alash". Memories and historical data]. Almaty: Jalyn, 1996. 224 p. [in Kazakh]

Alimova D.A. Edinstvo prosveshcheniya, znaniya i etiki povedeniya [Unity of Education, Knowledge, and Ethics of Behavior]. *Uzbekiston tarihi*. 1999. № 2. Pp. 3–8. [in Russian]

Bakır, 1963 – Bakır Mehmet. “Buhara Tekkesi ve Mescidi”, - İstanbul Ansiklopedisi [“Bukhara Tekke and Mosque”, - Istanbul Encyclopedia]. İstanbul 1963, 309 s. [in Turkish]

Barsukova, 1993 – Barsukova O.V. Konstitutsionnoe dvizhenie v Osmanskoi imperii [The Constitutional Movement in the Ottoman Empire]. *Praktikum po novoi istorii stran Azii*. M., 1993. Pp. 17–24. [in Russian]

Becker, 1932 – Becker Carl Heinrich. Islamstudien: vom Werden und Wesen der islamischen Welt. Wiebelsheim: Quelle & Meyer Verlag 1932. 532 p.

Çetin, 2017 – Çetin Nursulu. Stambuldağy Türkistan tekkeleri [Turkestan Tekkes in Istanbul]. Terc. Prof. Dr. Nursulu Çetin (Türkçeden Kazakçaya). İstanbul'daki Türkistan Tekkeleri, Komisyon, Ed. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili. İstanbul. 2017. 294 p. [in Kazakh]

Hazretäli jane basqalar, 2017 – Hazretäli Türsün, İsin Amantai, Vahdet Tarakchy. Qazaq-türk mädeni bailanystaryndağy Şäkärım Qüdaiberdiuly. [Shakarim Kudaiberdiuly in Kazakh-Turkish cultural relations]. *QazUU Habarshysy. Tarih seriesy*. 2017. №1 (84). Pp. 56–65. [in Kazakh]

Hudaykulov A.M. Prosvetitel'skaya deyatelnost dzhadidov Turkestana (konec XIX – nachalo XX vv.) [Educational Activities of the Jadids of Turkestan (late 19th – early 20th centuries)]. Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Tashkent: Fan, 1995. 24 p. [in Russian]

Hurgronje, 1901 – Hurgronje C.S. Les confreries religieuses, la Mecque, et le Panislamisme. *Revue de Phistoire des religions*. 1901. Vol. 44. Pp. 262–281

İnalcık, 2017 – İnalcık Halil. Osmanlılar – Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler [The Ottomans – Conquests, Empire, Relations with Europe]. İstanbul, Timaş Yayınları, 2017. 320 p. [in Turkish]

Ismailov, Bazarbaev 2013 – Ismailov A.I. Bazarbaev K.K. Dzhadidizm – istoriya prosvetitelnogo dvizheniya i svobodomisliya v Srednei Azii, konets XIX – nachalo XX veka. [Jadidism – the history of the enlightenment movement and freethinking in Central Asia, late 19th – early 20th centuries]. *Bylye Gody*. 2013. № 1 (27). Pp. 44–51. [in Russian]

Karataşer, 2017 – Karataşer B. Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikası hakkında bir değerlendirme [An evaluation of education policy during the reign of Abdülhamid.]. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 2017. № 57. Pp. 423–434. [in Turkish]

Karpat, 1972 – Karpat H. Kemal. The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*. 1972. № 3. Pp. 243–281

Khalid, 1999 – Khalid Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press, 1999. 335 p.

Qudaiberdiev, 1988 – Qudaiberdiev, Sh. Shygarmalary: ölender, dastandar, qara sözder [Works: poems, epics, proverbs]. Almaty: Jazushy, 1988. 560 p. [in Kazakh]

Landau, 1990 – Landau M. Jacob. The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization. New York: Clarendon Press of Oxford University Press. 1990. 438 p.

Lysenko, 2018 – *Lysenko A. Yuliya*. The discussion between central and regional Authorities on the topic of the affiliation of Muslim schools in Turkestan (the late half of the 19th - The beginning of the 20th centuries). *Bylye Gody*. 2018. 48(2). Pp. 759–767.

Lysenko, 2019 – *Lysenko A. Yuliya*. The Activities of Turkish Agents in the Central Asian Borderlands of the Russian Empire in the early XX century according to the Materials of the Reports of the Officer on Special Assignments of the Ministry of Interior L. Naumov. *Bylye Gody*. 2019. Vol. 53. Is. 3. Pp. 1373–1382.

Macit, 2009 – *Macit A.* Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri ["Relations between the Ottoman Empire and the Khanate of Kokand"]. *İLEM*. 2009. Sayı 4. Pp. 67–81.

Mukhametshin, Abashin, 2011 – *Mukhametshin F.M., Abashin S.N.* Rossiya – Srednyaya Aziya: Politika i islam v kontse XVIII – nachale XX vv. [Russia – Central Asia: Politics and Islam in the Late 18th – Early 20th Centuries]. M.: LENAND, 2011. 472 p. [in Russian]

Saray, 2000 – *Saray M.* Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti [Ottoman State's Turkestan Policy During the Khanate Period]. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 2000. Sayı IV. Pp. 17–20. [in Turkish]

Suleimanova, 2017 – *Suleimanova S.Yu.* Zarozhdenie ideologii tyurkizma na stike XIX-XX vv. [The Emergence of Turkic Ideology at the Turn of the 19th and 20th Centuries]. *Science Review* (7). 2017. December. Vol. 5. Pp. 52–57. [in Russian]

Uzunçarşılı, 2000 – *Uzunçarşılı İsmail Hakkı*. Midhad Paşa ve Yıldız Mahkemesi [Midhad Pasha and the Yıldız Court]. Ankara: Türk Tarih Kurumu 2000. 409 p. [in Turkish]

Yalçınkaya, 1997 – *Yalçınkaya Alaeddin*. Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze [Turkestan in the Light of Colonialism and Pan-Islamism, 1856 to the Present]. İstanbul: Timaş Yayınları 1997. 480 p. [in Turkish]

Vasilev, 2014 – *Vasilev A.D.* «Znamya i mech ot padishakha». Politicheskie i kulturnie kontakti khanstv Tsentralnoi Azii i Osmanskoi imperii (seredina XVI – nachalo XX vv.). [Political and Cultural Contacts between the Khanates of Central Asia and the Ottoman Empire (mid-16th – early 20th centuries)]. M.: Institut Vostok. RAN; Probel–2000, 2014. 354 p. [in Russian]

Zheltyakov, Petrosyan, 1965 – *Zheltyakov A.D., Petrosyan Yu.A.* Istoriya prosveshcheniya v Turtsii (Konets XVIII nachalo-XX vv.). Otv. red. A.N. Kononov [History of the Enlightenment in Turkey (late 18th – early 20th centuries)]. M.: Nauka. Gl. red. vost. lit., 1965. 176 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 266–
275
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.01.09.06

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_266-275

ВКЛАД СЕРАЛИ ЛАПИНА В ПРАВОВОЙ МОДЕРНИЗМ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ЗАПАДНОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Камилла Мусировна Ауанасова¹, Алима Мусировна Ауанасова², Алихан Микаилович Бадиев³

¹«Ташенев университет» (Шымкент, Казахстан, проспект Д. Кунаева 21)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9935-1377>. E-mail: kauanassova@gmail.com

²Казахстанско-Белорусский Центр научно-технического сотрудничества, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, ул. К.Сатпаева 2)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-9214-8576>. E-mail: auanasova_a@mail.ru,

³Институт истории государства (Астана, Казахстан, ул. Бокейханова 1а)

Старший научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-8266-3745>. E-mail: a.badiyev@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ауанасова К.М., Ауанасова А.М., Бадиев А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу вклада Серали (Шер Али) Лапина в формирование правового модернизма в Туркестане в условиях политических и идеологических трансформаций 1917–1928 годов. В центре внимания находится его роль как одного из ключевых представителей мусульманской реформаторской мысли, стремившегося адаптировать нормы шариата к новым социальным и правовым реалиям раннесоветского периода. Исследование вписывается в проблематику интеллектуальной истории Центральной Азии и истории правового плюрализма. *Цель и задачи.* Цель статьи заключается в реконструкции правовых и интеллектуальных оснований концепции модернизма Серали Лапина и выявлении значения его идей для трансформации исламского правосознания в Туркестане. В числе задач — анализ эволюции его взглядов на соотношение шариата, адата и государственного законодательства, рассмотрение деятельности партии «Шура-и-улема», а также выявление специфики исламского модернизма правового типа. *Материалы и методы.* Источниковую базу исследования составляют труды Серали Лапина, опубликованные в 1894, 1895/1896 и 1899 годах, материалы дореволюционной и раннесоветской периодики, архивные документы, а также современные исследования западных и российских авторов. В работе применяются историко-генетический, герменевтический, сравнительно-правовой и метод интеллектуальной истории, что позволяет рассмотреть правовую мысль Лапина в динамике и в широком социокультурном контексте. *Результаты.* Показано, что Серали Лапин выступал не только как религиозный деятель и политический лидер, но и как правовой мыслитель, предложивший модель исламского модернизма, основанную на рационализации шариата (*ислах*), признании роли

разума (*ақыл*) и сохранении моральной ответственности улемов. Установлено, что его идеи о разделении компетенций между шариатским и государственным судопроизводством нашли практическое воплощение в раннесоветский период и стали частью гибридной модели правового порядка в Туркестане. *Заключение.* Делается вывод о том, что концепция Серали Лапина представляла собой альтернативный путь модернизации, несвязанный с секулярным разрывом с исламской традицией. Его правовые взгляды способствовали формированию особого типа исламского правового модернизма, сыгравшего значимую роль в интеллектуальной истории Центральной Азии и в процессе трансформации мусульманского правосознания в первой четверти XX века.

Ключевые слова: Серали Лапин, правовой модернизм, исламская реформа, шариат, джадидизм, партия «Шура-и-улема», Туркестан, ислах, мусульманские суды, модернизм, интеллектуальная история.

Благодарность. Авторы выражают благодарность за оказание поддержки в финансировании статьи в рамках программно-целевого проекта BR 28713085 «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов» за счет государственного бюджета.

Для цитирования: Ауанасова К.М., Ауанасова А.М., Бадиев А.М. Вклад Серали Лапина в правовой модернизм в первые годы советской власти (на основе анализа западной и российской историографии) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 266–275. [на рус.] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_266-275

СЕРАЛИ ЛАПИНИҢ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МОДЕРНИЗМІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (БАТЫС ЖӘНЕ ОРЫС ТАРИХНАМАСЫН ТАЛДАУ НЕГІЗІНДЕ)

Камилла Мусирқызы Ауанасова¹, Алима Мусирқызы Ауанасова², Алихан Микаилұлы Бадиев³

¹«Ташенев университеті» (Шымкент, Қазақстан, Д. Кунаев проспекті 21)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9935-1377>. E-mail: kauanassova@gmail.com

²Қазақстан-Беларусь ғылыми-техникалық ынтымақтастық орталығы, ЕҰУ им. Л.Н. Гумилева (Астана, Қазақстан, К.Сатпаева 2)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор,

<https://orcid.org/0000-0002-9214-8576>. E-mail: auanasova_a@mail.ru,

³Мемлекет тарихы институты (Астана, Қазақстан, Бөкейханова 1а)

Аға ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-8266-3745>. E-mail: a.badiyev@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Ауанасова К.М., Ауанасова А.М., Бадиев А.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1917–1928 жылдар аралығындағы саяси және идеологиялық өзгерістер жағдайында Түркістандағы құқықтық модернизмнің қалыптасу үдерісіндегі Сералы (Шер Али) Лапиннің орны мен рөлі талданады. Зерттеудің негізгі нысаны — оның мұсылман реформаторлық ойының көрнекті өкілі ретінде шариғат нормаларын ерте кеңестік кезеңнің жаңа әлеуметтік-құқықтық шындығына бейімдеуге ұмтылысы. Жұмыс Орталық Азияның зияткерлік тарихы мен құқықтық плюрализм тарихы аясында қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты — Сералы Лапиннің құқықтық және зияткерлік көзқарастарының негіздерін қайта құрып, оның идеяларының Түркістандағы исламдық құқықтық сананың трансформациясындағы маңызын анықтау. Міндеттеріне шариғат, адат және мемлекеттік құқық арақатынасы жөніндегі көзқарастарының эволюциясын талдау, «Шура-и-улема» қозғалысының қызметін қарастыру және исламдық құқықтық модернизмнің ерекшеліктерін айқындау жатады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің дереккөздік базасын Сералы Лапиннің 1894, 1895/1896 және 1899 жылдары жарық көрген

еңбектері, революцияға дейінгі және ерте кеңестік мерзімді басылымдар, архивтік материалдар, сондай-ақ қазіргі заманғы ғылыми зерттеулер құрайды. Жұмыста тарихи-генетикалық, герменевтикалық, салыстырмалы-құқықтық және зияткерлік тарих әдістері қолданылды, бұл Лапиннің құқықтық ойларын кең әлеуметтік-мәдени контексте қарастыруға мүмкіндік береді. *Нәтижелері.* Зерттеу нәтижелері Сералы Лапиннің тек діни қайраткер әрі саяси көшбасшы ғана емес, сонымен қатар шарифатты рационализациялауға (*ислах*), ақылдың (*ақыл*) рөлін мойындауға және улемдердің моральдық жауапкершілігін сақтауға негізделген исламдық модернизм үлгісін ұсынған құқықтық ойшыл болғанын көрсетеді. Оның шарифат соттары мен мемлекеттік сот жүйесі арасындағы өкілеттіктерді бөлу жөніндегі идеялары ерте кеңестік кезеңде тәжірибелік тұрғыда іске асырылды. *Қорытынды.* Қорытындылай келе, Сералы Лапиннің тұжырымдамасы исламдық дәстүрмен секулярлық үзіліске бармайтын баламалы модернизация жолын ұсынғаны анықталды. Оның құқықтық көзқарастары XX ғасырдың бірінші ширегінде Орталық Азиядағы исламдық құқықтық модернизмнің ерекше түрінің қалыптасуына және мұсылман құқықтық санасының өзгеруіне елеулі ықпал етті.

Түйінді сөздер: Сералы Лапин, құқықтық модернизм; исламдық реформа, шарифат, жәдидшілдік, партия «Шура-и-улема», Түркістан, ислах, мұсылмандық сот, модернизм; интеллектуалдық тарих.

Алғыс. Мақала BR 28713085 «XX–XXI ғасырлардың алғашқы ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақ тарихшылары мен әдебиетшілерінің еңбектері арқылы кешенді пәнаралық зерттеу» бағдарламалық – нысаналы жоба шеңберінде дайындалған. Қаржыландыру мемлекеттік бюджет есебінен. Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды [ЖРН № BR18574101].

Дәйексөз үшін: Ауанасова К.М., Ауанасова А.М., Бадиев А.М. Серали Лапиннің кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы құқықтық модернизміне қосқан үлесі (батыс және орыс тарихнамасын талдау негізінде) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 266–275-бб. [орысш.] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_266-275

SERALI LAPIN'S CONTRIBUTION TO LEGAL MODERNISM IN THE EARLY YEARS OF SOVIET RULE (BASED ON AN ANALYSIS OF WESTERN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY)

Kamilla M. Auanassova¹, Alima M. Auanassova², Alikhan M. Badiev³

¹Tashenev University (Shymkent, Kazakhstan, D. Kunaev Avenue 21)

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0001-9935-1377>. E-mail: kauanassova@gmail.com

²Kazakh-Belarus Center for Scientific and Technical Cooperation, L.N. Gumilyov ENU

(Astana, Kazakhstan, K. Satpaev Street 2)

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0002-9214-8576>. E-mail: auanasova_a@mail.ru,

³Institute of State History (Astana, Kazakhstan, Bokeykhanova Street 1a)

Senior Researcher

<https://orcid.org/0000-0001-8266-3745>. E-mail: a.badiyev@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Auanasova K.M., Auanasova A.M., Badiyev A.M., 2026

Abstract. Introduction. The article analyzes the contribution of Seraly (Sher Ali) Lapin to the formation of legal modernism in Turkestan during the period of political and ideological transformation between 1917 and 1928. The study focuses on his role in Muslim reformist thought who aimed to adapt the norms of Sharia to the new social and legal realities of the early Soviet period. The research is situated within the fields of Central Asian intellectual history and the history of legal pluralism. *Purpose and objectives.* The purpose of the article is to reconstruct the legal and intellectual foundations of Seraly Lapin's modernist concept and to assess the significance of his ideas for the transformation of Islamic legal consciousness in Turkestan. The objectives include an analysis of the evolution of his views on the relationship between Sharia, adat, and

state law, an examination of the activities of the Shura-i-Ulama movement, and an identification of the specific features of Islamic legal modernism. *Materials and methods.* The source basis of the study consists of Seraly Lapin's works published in 1894, 1895/1896, and 1899, materials from pre-revolutionary and early Soviet periodicals, archival documents, and modern scholarly studies. The research employs historical-genetic, hermeneutic, comparative-legal, and intellectual history methods, enabling an analysis of Lapin's legal thought in its dynamic development and broader socio-cultural context. *Results.* The study demonstrates that Seraly Lapin was not only a religious figure and political leader but also a legal thinker who proposed a model of Islamic modernism based on the rationalization of Sharia (*islah*), the recognition of reason (*aqyl*), and the preservation of moral responsibility among the ulama. His ideas concerning the division of competencies between Sharia courts and state judicial institutions found practical implementation in the early Soviet period and contributed to the formation of a hybrid legal order in Turkestan. *Conclusion.* It is concluded that Seraly Lapin's concept represented an alternative path of modernization that did not imply a secular rupture with Islamic tradition. His legal views played a significant role in shaping a specific type of Islamic legal modernism and in the transformation of Muslim legal consciousness in Central Asia during the first quarter of the twentieth century.

Keywords: Serali Lapin; legal modernity; Islamic reform; Sharia; Jadidism; Shura-i-ulema; Turkestan; islah; Muslim court, modernity; intellectual history.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the program-targeted project BR28713085 «Comprehensive interdisciplinary research on the intellectual history of the twentieth and the first quarter of the twenty-first centuries based on an analysis of the works of Kazakhstani historians and literary scholars.» The research was funded from the state budget.

For citation: Auanassova K.M., Auanassova A.M., Badiyev A.M. Serali Lapin's contribution to legal modernism in the early years of Soviet rule (based on an analysis of Western and Russian historiography) // Otan Tarikhy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 266–275. [in Russian]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_266-275

Введение. Исследование правового модернизма Туркестана начала XX века невозможно без обращения к фигуре Серали (Шер Али) Лапина, одного из наиболее интеллектуально подготовленных представителей мусульманской реформаторской мысли региона. Его деятельность на рубеже XIX–XX веков и в период 1917–1928 годов отражает сложную динамику перехода от исламской концепции ислах (реформа) к попытке выстраивания нового правопорядка в условиях советской модернизации. Лапин выступал не только как юрист и богослов, но и как теоретик, который осознавал право как инструмент преобразования общества, а не только религиозный долг.

Актуальность темы определяется тем, что фигура Серали (Шер Али) Лапина одного из последних мыслителей Туркестана рубежа XIX–XX веков остаётся недооценённой в казахстанской историографии несмотря на то, что именно он стал тем звеном, которое соединяет классическую исламскую учёность, общественно-политическую практику позднего имперского периода и первые попытки правовой модернизации в советском Востоке. Его жизнь – это путь между правом и верой, между судебной практикой и богословской рефлексией. Сегодня, когда Центральная Азия вновь ищет баланс между модернизацией и традицией, возвращение к опыту Лапина приобретает особое значение, напоминая о сложности и достоинстве национального интеллектуального наследия казахского народа.

Проблема правового модернизма заключается не в вопросе юридической техники, а в вопросе соотношения норм шариата, традиции адата и государственного законодательства. В условиях распада империи и формирования новой идеологической (советской) системы этот вопрос стал особенно острым. Именно в этот переходный период формировались альтернативные модели правового мышления между исламским универсализмом и советским судопроизводством.

В западной историографии фигура Лапина дает возможность понять его мировоззрение и особое понимание понятия модернизма в исламской традиции. Лапин не воспринимал модернизм как западный секуляризм. Для него он означал рациональное возрождение ислама, его очищение от догматизма и соединение разума (ақыл) и веры (иман) в едином духовно-правовом проекте.

Таким образом, введение в тему правового модернизма через призму идей Лапина позволяет проследить драматическую трансформацию религиозного права в эпоху социального и идеологического разлома 1917 года. Настоящее исследование ставит цель показать, как понятие ислах и концепция шариата в толковании Лапина постепенно вошли в контакт с новыми советскими юридическими институтами, создав уникальную гибридную модель правопорядка в Туркестане.

Материалы и методы исследования. Исследование основано на принципе историко-генетического анализа, что позволяет рассматривать правовую мысль Серали Лапина в динамике – от колониального периода конца XIX века до советской трансформации 1920-х годов. Основу источникового корпуса составляют тексты самого Лапина, вошедшие в двуязычное издание «Сералы Лапин. Шығармалары. Зерттеулер» [Лапин, 2024], а также печатные и архивные материалы, отражающие институциональный контекст его деятельности в Самарканде, Ташкенте и Бухаре.

Дополнительно привлекаются документы колониальной администрации, нормативные акты Туркестанского генерал-губернаторства, публикации дореволюционной и советской периодики («Туркестанские ведомости», «Окраина»), где фиксируются практические вопросы шариатского и адатного судопроизводства.

Для реконструкции интеллектуального и правового контекста применён комплекс методов. Во-первых, историко-сравнительный метод позволил выявить структурные различия между исламским и светским правопорядками, а также проследить адаптацию категорий шариата (фихт, маслаха) в новой нормативной среде советской юстиции.

Во-вторых, герменевтический метод использовался для анализа терминологии и смысловых пластов в рукописях Лапина его употребления понятий ислах, ақыл, умма, хакимият, что позволяет оценить степень философской рефлексии и внутреннего единства его правового дискурса.

В-третьих, историко-социологический подход позволил рассмотреть идеи Лапина как элемент коллективного правосознания мусульманской элиты Туркестана, связав их с процессом модернизации образования, религиозных институтов и судопроизводства.

Кроме того, применён метод интеллектуальной истории, через который изучается не только содержание его трудов, но и то, как правовые и богословские идеи циркулировали между различными сообществами улемов, реформаторами, представителями российской администрации.

В качестве вспомогательных использовались контент-анализ текстов и сравнительно-правовой анализ: сопоставление идей Лапина с доктринами его современников И. Гаспринского, М. Бехбуди, М. Шокая, а также с выводами западных исследователей (Adeeb Khalid, Paolo Sartori и других).

Такая методологическая комбинация позволила интегрировать религиоведческий, историко-правовой и культурологический уровни в единую аналитическую рамку, в которой модернизм трактуется не как следствие западного влияния, а как результат внутренней эволюции исламской правовой мысли в условиях социального давления и имперского контроля.

Обсуждение. Серали (Шер Али) Мунайтбасович Лапин вошёл в интеллектуальную историю Центральной Азии XX века как юрист, теолог, политический лидер, востоковед, тюрколог, переводчик и публицист. Судьба Лапина хотя и известна фрагментарно, но ключевые вехи подтверждаются корпусом письменных и цифровых источников [Лапин, 2025]. Из них мы знаем, что Лапин был коллежским регистратором, переводчиком при военном губернаторе Самаркандской области, затем поверенным и адвокатом столичной практики, а позже одним из лидеров партии «Шура-и-Улема». Свою миссию он видел в укреплении религиозной нормы в публичной сфере. В 1917 году он вместе с единомышленниками превратил богословскую учёность в ресурс политического влияния. Это сочетание сформировало особый тип правосознания уважение к фикху¹ и понимание кодифицированного права Российской империи.

1917 год стал переломным моментом в судьбе и карьере Лапина, как и для многих других граждан Туркестана. После Февральской революции в Туркестане активно формируются мусульманские партии, среди которых своей программой выделялась партия «Шура-и-исламия» (М. Шокай и др.). В середине этого же года в рядах партии «Шура-и-исламия» происходит раскол по идейным соображениям. Консервативное крыло, ориентированное на шариат как первичную норму,

¹ Термин «ислах» происходит от арабского корня *ṣ-l-ḥ* (ص-ل-ح), который означает «быть праведным, добрым, исправным». В классическом богословии ислах – это духовное и моральное обновление общины (уммы), возвращение к подлинному исламу через очищение веры и нравственности. Это одно из ключевых понятий исламской философии, общественно-политической мысли и модернистских движений XIX – начала XX века. Мусульманские реформаторы (Джамал ад-Дин аль-Афгани, Мухаммад Абдо, Рашид Рида) говорили об ислах аль-ислам как о реформировании мусульманского общества для соответствия современности. Это движение сочетало призыв к духовному очищению с рационализацией религии, стремлением примирить ислам и науку, шариат и прогресс. В конце XIX – начале XX вв. идея ислах стала интеллектуальным знаменем джадидов. У таких мыслителей, как И. Гаспринский, М. Бехбуди, С. Лапин, М. Шокай, «ислах» означал не только религиозное, но и социальное и культурное обновление, которое должно было осуществляться через реформу школы, языка, правосознания, положения женщины, развитие гражданственности. Ислах в их понимании это рациональная исламская модернизация, попытка построить современное общество без отказа от духовных корней.

выступило за образование собственной партии «Шура-и-улема». Ее ташкентское отделение возглавит Лапин.

Партия «Шура-и-улема» не была малочисленной организацией улемов и верующих мусульман. Она также не была партией в формально европейском смысле этого слова. Эта партия была своего рода общественно-политическим инструментом, требовавшим признания авторитета улемов и практической квоты их участия в краевых структурах власти, в том числе в школьных комиссиях и судах.

Весь 1917 год Лапин выступал с публикациями в региональной мусульманской прессе, отстаивая идею исламского права. Он утверждал, что последнее может быть реформировано не в сущности, а в методах его применения. Это объясняет факт того, что его язык в политике для того времени звучал живо и актуально. Его юридическая аргументация отвечала на запрос мусульманского общества о моральной проекции богословия в общественно-политической жизни города. Именно поэтому его традиционализм оказался актуальным как никогда и смог найти место в структуре современной на тот момент политики.

Для Лапина периодическая печать становилась школой публичного ислама. Нельзя забывать и того, что эта школа была общей как для джадидов, так и улемов, хотя цели они преследовали разные. Если джадиды (М. Бехбуди) ориентировались на культурно-образовательную реформу и либеральные идеи, то улемы же стояли на позициях восстановления религиозно-правового суверенитета мусульманской общины. Раскол между этими социальными группами был идеологическим. Он отражал столкновение двух альтернативных моделей модернизма – и рационалистического, и нормативного.

Ни один из серьезных исследователей не отождествляет Лапина с чистым теологическим традиционализмом. Его позиция была модернистской по форме, поскольку он использовал правовые и печатные инструменты публичной сферы, но консервативной по сути (цели). Лапин добивался нормативного статуса шариата в государственном управлении и образовании, укрепляя институциональный вес улемов в обществе. В этой связке сталкиваются его линия джадидистского ислаха обновления, шедшая через реформирование образования, периодическую печать и линия улемы, направленная на защиту правового суверенитета мусульманской общины.

Но Лапин понимал, что без рациональной адаптации исламская правовая система утратит силу, но и без шариатской опоры модернизация станет бездушной. Этот тезис сближает его с движением джадидов (М. Бехбуди). Поэтому можно говорить о том, что Лапин стоял на позициях умеренного реформизма. Его программа была попыткой вернуть шариату общественную функциональность через просвещение, упорядочение судопроизводства и повышение авторитета улемов.

В газетных публикациях и на съездах улемов 1917 года Лапин утверждал, что мусульманская автономия невозможна без самостоятельной судебной системы, основанной на шариате. Партия «Шура-и-улема» требовала признать за казиями право рассматривать семейные, наследственные и имущественные дела, а также выступала против попыток европеизировать мусульманские школы. Это был спор не только о власти, но и о смысле модернизации в туркестанском обществе. В публичных речах Лапин говорил, что «просвещение без веры – пустота, а вера без знания – слепота». Эти слова цитируются в нескольких позднейших региональных изданиях и передаются по памяти учениками ташкентского медресе.

Ученый Адиб Халид [Khalid, 2015] называет партию «Шура-и-улема» последним оплотом мусульманской учёности, пытавшейся отстоять автономию в эпоху радикальной секуляризации. Он отмечает, что их язык в политике был уже новаторским. Он проявлялся через актуальную публикацию статей в газетах, программе партии, резолюциях съездах, но содержание всех этих документов оставалось традиционным. В этом двойственном коде проявилась вся драма исламской модернизации в Центральной Азии начала XX века. Стремление улемов идти в ногу со временем, но не отрекаясь от изжившего и устаревшего начала в шариате было тормозом для всей их последующей деятельности и предлагаемых реформах [Khalid, 1996].

Почему именно правовая основа стала основным элементом политической программы Лапина и почему она оказалась влиятельной на всем протяжении 1917 года и в раннесоветский период судопроизводства? С одной стороны, колониальная правовая политика в Туркестане давала пространство для нотариальной деятельности шариатских судов, для семейного и наследственного права, для примирительных процедур. Эта деятельность детально изучена ученым Паоло Сартори

[Sartori, 2016], который показывает, как российское законодательство, взаимодействуя с местными практиками невольно усиливало роль казиев в отдельных правовых зонах.

С другой стороны, мусульманская община нуждалась в языке, который одновременно легитимирует участие улемов в публичной власти и защитит их собственную компетенцию. Эта риторика воспроизводила теологический классический мотив преемственности, где улемы выступали как наследники пророков, но облакала его в институциональные формы модернизма (участия в заседаниях, в выступлениях на съездах, совещаниях, подготовка резолюций и петиций, публикаций материалов в газетах).

В этом смысле Лапин стал проводником двухстороннего движения. С одной стороны он привнес юридическую технику в религиозно-политический спор о будущем мусульманской общины, а с другой вернул былой религиозный авторитет улемов в правовую повседневность города. Сформированные им своего рода шкала права и шкала богословия перестали быть параллельными прямыми. Они начали пересекаться в повседневной жизни граждан 1917 года.

Революционные события 1917 года привели партию «Шура-и-улема» в центральный водоворот туркестанской политики. Лапин участвовал в съездах мусульман, в дискуссиях о Туркестанской автономии, выдвигал свою кандидатуру в Учредительное собрание, где бы он не выступал, он продвигал свою идею о религиозном представительстве и праве голоса улемов в гражданских органах.

Но уже к концу 1917 года ситуация изменилась. Власть большевистских Советов Ташкента стала ужесточаться. Начались репрессии против мусульманских партий и ее членов. Провозглашенная в декабре 1917 года Туркестанская автономия в январе 1918 года была разгромлена. Многие улемы были убиты или арестованы. После разгрома Туркестанской автономии Лапин покидает регион и пытается искать внешнюю опору за рубежом. После неудачных попыток поиска союзников он возвращается и в 1919 году умирает в Самарканде. Обстоятельства его смерти обросли легендами. До сих пор документально не ясны все детали его гибели.

Однако идеи, сформулированные Лапиным, не исчезли после его смерти и его влияние не исчерпывается тезисом «он возглавлял партию «Шура-и-улема». Оно проявляется в том, что он помог легитимировать саму возможность говорить от имени улемов на языке политики. Оно проявляется в том, что спор 1917 года о месте шариатского судопроизводства в обществе не растворился в политической риторике, а несколько лет жил в правовых техниках раннесоветского компромисса, в нотариатах, примирениях, ограничениях подсудности, во всём том, что потом было отменено в советском Востоке. Оно проявляется в том, что через публикации статей в печати и работу в школьных комиссиях, улема и казии получили опыт публичного администрирования в судопроизводстве раннесоветского периода. И наконец, оно проявляется в том, что серьезная историография перестаёт видеть в улемах реакционеров и признаёт сложность их субъектного модернизма.

Ученый Паоло Сартори [Sartori, 2010] в исследовании «What Went Wrong? The Failure of Soviet Policy on Sharī'a Courts in Turkestan» (2010) показывает, что в 1919–1923 годах советская власть вынуждена была искать компромисс с мусульманским населением. Несмотря на уничтожение Туркестанской автономии, идея автономии шариатского судопроизводства не исчезла. Она продолжала существовать в раннесоветский период (с 1919 по 1923 гг.), когда мусульманские суды большевики частично включали в систему народных судов. Здесь шариатские суды пытались сосуществовать с народными судами, начиная от узких подсудностей до процедур примирения позволяющие оставлять за общиной право решать собственные семейные и имущественные конфликты.

В первый период так называемой «политики гармонизации», длившейся до 1923 года, разрешалось существование шариатских судов, чтобы удержать социальную стабильность в обществе. Эти суды решали семейные и имущественные споры по нормам шариата, а казии официально признавались народными судьями. Уже с 1924 году началась второй период развития, связанный с постепенным ограничением их юрисдикции, завершившийся ее полной ликвидацией к 1928 году [Sartori, 2010: 397–434]. Процесс включения шариатского суда в гражданский суд позволяет увидеть живучесть и влияние идей Лапина в первые годы советской власти, не как формального источника права, а как политико-юридическую традицию, которая четко встроилась в советский судебный аппарат и успела проработать несколько лет, прежде чем была из него вытеснена.

Таким образом, между 1917 и 1923 годами существовал уникальный промежуток времени, когда идеи Лапина о правовом сосуществовании шариата и государственного законодательства фактически реализовывались пусть временно и неофициально. Его концепция своего рода разделённой компетенции полномочий, где шариат решал все семейные дела, а советское законодательство было направлено на решение уголовных дел, стала рабочей схемой раннесоветской практики судопроизводства. Вместе с тем в делах по земельным спорам и наследству казии часто применяли процедуру сулх, то есть мирного соглашения закреплённую судебными актами. Таким образом, казии старались обходить жёсткие рамки советского кодекса судопроизводства [Sartori, 2010: 420–425].

Именно в этом проявляется правовой модернизм судопроизводства раннего этапа советского Востока, о котором Лапин говорил ещё до революции 1917 года. Модернизм для него не заключался в европеизации этого механизма. Он рассматривался как способ рационального обновления исламского права, придания ему внутренней системности и общественного авторитета. Если его современники джадиды (М. Бехбуди и др.) искали модернизм через просвещение, школу и книгу, то Лапин искал ее через суды и право. В этом отличие его концепции от концепции джадидов, и она носит принципиальный характер. В первом случае реформировался язык, просвещение и культура, во втором совершенствовалась структура права.

Результаты. Опираясь на комплекс историко-генетических и герменевтических методов исследование позволило реконструировать ключевые положения правовой философии Серали Лапина и показать, каким образом его идеи сформировали специфическую модель исламского модернизма в контексте Туркестана конца XIX – начала XX века.

Первое, анализ понимания Лапиным соотношения шариата и адата. В его текстах обнаруживается стремление к гармонизации этих двух источников права. Он признавал адат как историческую форму правового сознания, не противоречащую духу шариата, если обычай не нарушает принципы справедливости (әділет) и общественного блага (маслаха). Такой подход демонстрирует рационалистическую установку автора не буквальное подчинение традиции догме, а поиск функционального соответствия между нормой и практикой.

Второе, критика колониального вмешательства в мусульманскую судебную систему. Лапин фиксировал утрату автономии шариатских судов после административных реформ 1886 года и указывал на риск подмены религиозных категорий имперской бюрократической логикой. Его тексты содержат аргументацию в пользу восстановления роли казиев как моральных посредников между законом и обществом. Эти наблюдения согласуются с выводами современных исследователей правового плюрализма Р. Сартори и А. Халида.

Третье, концепция ислах как основа правовой модернизации. Лапин трактовал реформу не как секуляризацию, а как внутреннее очищение исламского права от архаичных форм. В его рассуждениях разум (ақыл) и вера (иман) выступают взаимодополняющими инструментами правопорядка. Именно этот дуализм позволил ему примирить идею религиозной справедливости с необходимостью кодификации норм, который приближал Туркестан к юридическому модернизму.

Четвёртое, взаимодействие исламской правовой мысли с советским судопроизводством в 1917–1928 годах. На этом этапе принципы шариата интегрировались в новые институты советской власти, рассматривая государственный закон как возможное продолжение морального закона ислама. Однако проект Лапина столкнулся с идеологическими установками воинствующего атеизма советской власти. Догматизация советского права исключала религиозную аргументацию, что привело к постепенной утрате мусульманских судов и исчезновению тех институтов, которые Лапин рассматривал как носителей нравственного порядка.

Сравнительный анализ трудов Лапина с идеями И. Гаспринского, М. Бехбуди и М. Шокая выявил устойчивую интеллектуальную линию его стремление связать модернизацию с сохранением духовного суверенитета. В отличие от Бехбуди, акцентировавшего внимание на педагогической реформе, Лапин работал на уровне юридической доктрины, формулируя нормативные основания для исламского модернизма.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что правовая концепция Лапина представляла собой не локальную реформаторскую инициативу, а часть более широкого процесса трансформации мусульманского права в эпоху колониального и советского давления. Его идеи о соразмерности веры и разума, шариата и закона, традиции и модернизма позволили Туркестану войти в XX век с собственным интеллектуальным ресурсом правового самосознания.

Заключение. Если взглянуть с позиции интеллектуальной истории, то влияние Лапина шире правового поля. Он утвердил саму возможность говорить о модернизме на языке ислама, не прибегая к европейской терминологии. Для него разум (ақыл) и вера (сезім) не антагонисты, а две формы познания истины. Именно поэтому его идеи так близки постулатам исламской философии Мухаммада Абдо и Рашида Риды, хотя прямых контактов с ними в источниках не зафиксировано. Лапин воспринимал ислам как живую систему, где рациональное мышление выступает как инструмент, а не угроза вере.

Лапин не оставил после себя труда о государстве и роли шариата в обществе. Отсутствует также систематическое толкование его понимания суль аль-фикх. Однако его вклад в исламский реформизм лежит в плоскости дискурсивных, кадровых и процедурных отношений. Во-первых, дискурс улемы представлен легитимным представительством в светских органах управления, обеспечившим право голоса и участия в дискуссиях о границах религиозной компетенции в обществе. Во-вторых, кадры (казии) улемы, прошедшие через опыт школьных комиссий и городских Дум 1917–1918 годов, становились посредниками между мусульманской общиной и новой властью. Позже часть подготовленных кадров (казии) улемы работали в шариатских судах раннесоветского периода Востока. В-третьих, применяемые процедурные практики в суде, подготовка нотариальных актов, земельных свидетельств, всё то, что описывает Сартори, это и есть повседневный слой права, куда перешел спор о верховенстве шариата и его влиянии на мусульманскую общину. Добавим сюда высказывание Халида о раздвоении мусульманской публичной политики в Ташкенте 1917 года и тогда мы видим, что влияние Лапина перестаёт быть призрачным. Оно становится измеримым через институции его идеи и взгляды.

Современная наука начинает переосмысливать его наследие. В трудах Сергея Абашина [Абашин, 2007], Оливье Руа [Roy, 2004], Жиль Кепель [Kerel, 2000], Стефана А. Дюдуаньона и Комацу Хисао [Dudoignon, Komatsu, 2011] акцентируется внимание на том, что советская политика в Средней Азии не стёрла, а трансформировала локальные формы правосознания. Лапин стал одним из тех, кто показал, что ислам может быть не преградой, а интеллектуальным партнёром модернизации. В этом смысле он предвосхищает тот самый мусульманский модернизм, о котором пишут Байрам Балчи [Balci, 2018] и Жиль Кепель [Kerel, 2002], показывая его неразрывную связь не столько с традицией, а с ее рационализмом.

Для Казахстана опыт Лапина имеет особое значение. Во-первых, потому что многие его последователи и ученики происходили из казахских областей, где шариатские суды и адаты пересекались особенно тесно. Во-вторых, потому что именно в пограничных зонах Туркестана и Степного генерал-губернаторства формировался тип мусульманского юриста, который мыслил категориями компромисса. И в-третьих, потому что казахстанская историография долго рассматривала джадидизм и улемизм как две противоположности, хотя в лице Лапина мы видим их диалог.

К концу 1920-х годов этот диалог оборвался. Советская реформа судопроизводства уничтожила институт казиев, ликвидировала медресе, запретила религиозные собрания. Но идеи Лапина о «разумном шариате», об ислахе через обновление знаний, о моральной ответственности учёного и теолога перед мусульманской общиной пережили эпоху партийно-советского диктата. Они сохранились в устных традициях, в редких рукописях, в мемуарах и в исторической памяти тюркских народов. И когда сегодня речь идет об исламском модернизме Центральной Азии XX века, следует учитывать двоякость её генезиса. Он рождалась не только через просветительство и реформу образования джадидов, но она шлифовалась в недрах шариатских судов и школьных комиссий улемы. В этой дихотомии Лапин остаётся ключевым узлом понимания исламского модернизма Центральной Азии XX века.

Таким образом, Лапин был не реакционером и не утопистом, а мыслящим реформатором, который пытался найти место для шариата в мире модернизации. Его альтернативная модель развития общества заключается в том, что он показал возможности правового модернизма без разрыва с духовной традицией мусульман. В эпоху кризисов и поисков идентичности этот опыт вновь становится актуальным как для Центральной Азии, так и для Казахстана.

Литература

Абашин С.Н., 2007 – *Абашин С.Н. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности.* СПб.: Алетей, 2007. 312 с. URL: https://www.academia.edu/1261378/%D0%90_2007 [in Russian].

- Balci B., 2018 – *Balci B. Islam in Central Asia and the Caucasus since the Fall of the Soviet Union*. New York: Oxford University Press, 2018. 288 p. URL: https://www.academia.edu/39535958/Bayram_Balci_Islam_in_Central_Asia_and_the_Caucasus_since_the_Fall_of_the_Soviet_Union_Trans_Gregory_Elliott_Introduction_by_Olivier_Roy_New_York_Oxford_University_Press_2018
- Dudoignon S.A.; Komatsu H. (eds.), 2011 – *Dudoignon S.A.; Komatsu H. Islam in Politics in Russia and Central Asia: Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries*. London–New York: Kegan Paul, 2001. XIX+375 p. URL: <https://archive.org/details/islaminpolticsi0000unse>
- Khalid A.S., 1996 – *Khalid A.S. Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan* // *Slavic Review*. 1996. Vol. 55. № 2. Pp. 270–296. URL: <http://www.jstor.org/stable/2501913>; <https://www.sci-hub.ru/10.2307/2501913>
- Khalid A.S., 2015 – *Khalid A.S. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2015. XIX+434 p. URL: https://www.academia.edu/32290726/Adeeb_Khalid_Making_Uzbekistan_Nation_Empire_and_Revolution_in_the_Early_USSR_Ithaca_Cornell_University_Press_2015
- Kepel G., 2000 – *Kepel G. Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme*. London: I.B. Tauris, 2000. 280 p. URL: <https://archive.org/details/jihadexpansionet0000kepe>
- Kepel G., 2002 – *Kepel G. Jihad: The Trail of Political Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002. 454 p. URL: <https://archive.org/details/jihadtrailofpoli0000kepe>; https://www.academia.edu/33683128/Jihad_The_Trail_of_Political_Islam
- Лапин Сералы, 2024 – *Лапин Сералы. Шығармалары. Зерттеулер = Сералы (Шерали) Лапин. Произведения. Исследования. Түркістан: Тұран баспасы, 2024. 251 б. [in Kazakh]*
- Лапин Серали Мунайтбасович, 2025 – *Лапин Серали Мунайтбасович*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki> [in Russian]
- Roy O., 2004 – *Roy O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah*. New York: Columbia University Press, 2004. 350 p. URL: https://www.academia.edu/1453451/Globalized_Islam_The_search_for_a_new_ummah
- Sartori P., 2010 – *Sartori P. What Went Wrong? The Failure of Soviet Policy on Sharī'a Courts in Turkestan, 1917–1923*. *Die Welt des Islams*. 2010. Vol. 50. Pp. 397–434. URL: https://www.academia.edu/372917/What_went_wrong_The_Failure_of_Soviet_Policy_on_Shar%C4%AB%CA%BFa_Court_in_Turkestan_1917_1923
- Sartori P., 2016 – *Sartori P. Visions of Justice: Sharī'a and Cultural Change in Russian Central Asia*. Leiden–Boston: Brill, 2016. XVI+392 p. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Visions-of-Justice%3A-Sharia-and-Cultural-Change-inSartori/c80ae1ff5e5ce47a6a4c2fab5bae5818a11346c2>

References

- Abashin, 2007 – *Abashin S.N. Natsionalizmy v Srednei Azii: v poiskakh identichnosti [Nationalisms in Central Asia: In Search of Identity]*. St. Petersburg: Aleteiya, 2007. 312 p. URL: https://www.academia.edu/1261378/%D0%90_2007. [in Russian]
- Balci, 2018 – *Balci B. Islam in Central Asia and the Caucasus since the Fall of the Soviet Union*. New York: Oxford University Press, 2018. 288 p. URL: https://www.academia.edu/39535958/Bayram_Balci_Islam_in_Central_Asia_and_the_Caucasus_since_the_Fall_of_the_Soviet_Union_Trans_Gregory_Elliott_Introduction_by_Olivier_Roy_New_York_Oxford_University_Press_2018
- Dudoignon; Komatsu (eds.), 2001 – *Dudoignon S.A.; Komatsu H. Islam in Politics in Russia and Central Asia: Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries*. London–New York: Kegan Paul, 2001. XIX+375 p. URL: <https://archive.org/details/islaminpolticsi0000unse>
- Khalid, 1996 – *Khalid A.S. Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan*. *Slavic Review*. 1996. Vol. 55. No. 2. Pp. 270–296. URL: <http://www.jstor.org/stable/2501913>; <https://www.sci-hub.ru/10.2307/2501913>
- Khalid, 2015 – *Khalid A.S. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2015. XIX+434 p. URL: https://www.academia.edu/32290726/Adeeb_Khalid_Making_Uzbekistan_Nation_Empire_and_Revolution_in_the_Early_USSR_Ithaca_Cornell_University_Press_2015
- Kepel, 2000 – *Kepel G. Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme*. London: I.B. Tauris, 2000. 280 p. URL: <https://archive.org/details/jihadexpansionet0000kepe>
- Kepel, 2002 – *Kepel G. Jihad: The Trail of Political Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002. 454 p. URL: <https://archive.org/details/jihadtrailofpoli0000kepe>; https://www.academia.edu/33683128/Jihad_The_Trail_of_Political_Islam
- Lapin, 2024 – *Lapin Seraly. Shygarmalary. Zertteuler = Seraly (Sherali) Lapin. Proizvedeniya. Issledovaniya [Works. Studies]*. Turkistan: Turan baspasy, 2024. 251 p. [in Kazakh]
- Lapin, 2025 – *Lapin Serali Munaitbasovich*. 2025. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. [in Russian]
- Roy, 2004 – *Roy O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah*. New York: Columbia University Press, 2004. 350 p. URL: https://www.academia.edu/1453451/Globalized_Islam_The_search_for_a_new_ummah

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 29. Is. 1. Pp. 276–
287
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ MPHTH/ IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_276-287

THE KAZAKHSTANI VARIANT OF THE SOVIET NATION-BUILDING PROJECT IN THE CONTEXT OF IMPERIAL LEGACY AND SOCIALIST MODERNIZATION (1920-1940)

Zhanat K. Akhmetova¹, Almagul U. Abdrazakova²

¹Kazakh National Women's Teacher Training University
(114 Gogol Street, Almaty 050040, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor (corresponding author)
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

²Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A Aiteke Bi Street, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer
<https://orcid.org/0000-0003-1793-7011>. E-mail: abdrazakova.alma.71@mail.ru

© Ch.Ch. Valichanov, 2026

© Akhmetova Zh.K., Abdrazakova A.U., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the specific features of implementing the Soviet nation-building project in Kazakhstan during a period of profound political, social, and cultural transformations from 1920 to 1940. This historical phase was characterized by the collapse of the imperial system, the establishment of Soviet power, and the implementation of a large-scale modernization program that fundamentally reshaped institutional structures, social hierarchies, and cultural identities. *The relevance* of this study lies in the need for a comprehensive reassessment of Soviet national policy as a multidimensional process combining ideological directives, administrative engineering, and social experimentation. Analyzing the Kazakhstani experience provides a deeper understanding of how universal modernization frameworks were adapted to local historical, cultural, and demographic conditions, creating a distinct variant of socialist nation-building. *Aim and Objectives.* The aim of the study is to identify the mechanisms, strategies, and consequences of Soviet nation-building in Kazakhstan. The objectives include analyzing institutional reforms, examining changes in ethnocultural policy, assessing social transformations, and evaluating their long-term impact on the formation of national identity. *Materials and Methods.* The research is based on archival documents, legislative acts, statistical data, and current academic scholarship. The methodological framework integrates historical institutionalism, comparative analysis, discourse analysis, and elements of modernization theory. *Results.* The findings indicate that the Soviet modernization project in Kazakhstan was a complex and contradictory process, combining progressive social reforms with coercive political practices. It facilitated rapid structural transformation, the creation of new administrative and cultural institutions, and the formation of a Soviet Kazakh identity, while simultaneously generating significant social and cultural disruptions. *Conclusion.* The Kazakhstani variant of Soviet nation-building represented a unique synthesis of

ideological design and pragmatic adaptation, the legacy of which continues to influence contemporary debates on national development, identity, and statehood.

Keywords: Soviet project, nation-building, modernization, Kazakhstan, national policy, 1920–1940, social transformations, identity, institutional reforms

For citation: Akhmetova Zh.K., Abdrazakova A.U. The Kazakhstani Variant of the Soviet Nation-Building Project in the Context of Imperial Legacy and Socialist Modernization (1920-1940) // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 276–287. [in Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_276-287

ИМПЕРИЯЛЫҚ МҰРА МЕН СОЦИАЛИСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҰЛТ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОБАСЫНЫҢ НҮСҚАСЫ (1920-1940 жж.)

Жанат Қуандықовна Ахметова¹, Алмагуль Умурзаковна Абдразакова²

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(050040, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Гоголь көшесі 114)
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а. (корреспондент-автор)
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ., Әйтеке би көшесі 29А)
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0003-1793-7011>. E-mail: abdrazakova.alma.71@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ахметова Ж.К., Абдразакова А.У., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1920-1940 жылдар аралығындағы Қазақстандағы кеңестік ұлт қалыптастыру жобасын жүзеге асыру ерекшеліктері зерттеледі. Бұл кезең империялық жүйенің күйреуімен, совет билігінің орнауымен және кең ауқымды модернизация бағдарламасының енгізілуімен сипатталды, ол институционалдық құрылымдарды, әлеуметтік иерархияларды және мәдени бірегейлікті түбегейлі өзгертті. *Зерттеу өзектілігі* кеңестік ұлттық саясатын идеологиялық негіздер, әкімшілік құрылымдау және әлеуметтік тәжірибелерді біріктіретін көпөлшемді процесс ретінде кешенді қайта қарау қажеттілігінен туындайды. Қазақстан тәжірибесін талдау модернизацияның әмбебап үлгілері жергілікті тарихи, мәдени және демографиялық жағдайларға қалай бейімделгенін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және социалистік ұлт қалыптастырудың ерекше үлгісін айқындайды. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты, Қазақстандағы кеңестік ұлт қалыптастырудың механизмдері, стратегиялары және салдарын анықтау. Міндеттері: институционалдық реформаларды талдау, этномәдени саясаттағы өзгерістерді зерттеу, әлеуметтік трансформацияларды бағалау және олардың ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына ұзақ мерзімді әсерін қарастыру. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде мұрағат құжаттары, заңнамалық актілер, статистикалық материалдар және қазіргі ғылыми әдебиет қолданылды. Методологиялық негізі тарихи институционализм, салыстырмалы талдау, дискурс талдау және модернизация теориясының элементтерін біріктіреді. *Нәтижелер.* Алынған нәтижелер көрсеткендей, Қазақстандағы кеңестік модернизация жобасы күрделі және қарама-қайшы үдеріс болып, прогрессивті әлеуметтік реформаларды мәжбүрлеуші саяси тәжірибелермен үйлестірді. Бұл жедел құрылымдық өзгерістерді, жаңа әкімшілік және мәдени институттардың құрылуын қамтамасыз етті және кеңестік қазақ бірегейлігінің қалыптасуына ықпал етті, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени бөлушілікті тудырды. *Қорытынды.* Қазақстандағы кеңестік ұлт қалыптастыру нұсқасы идеологиялық жобалау мен прагматикалық бейімдеудің бірегей синтезі ретінде көрініс тауып, оның мұрасы қазіргі ұлттық даму, бірегейлік және мемлекеттілік мәселелері жөніндегі талқылауларға әсерін жалғастыруда.

Түйін сөздер: кеңестік жобасы, ұлт қалыптастыру, модернизация, Қазақстан, ұлттық саясат, 1920-1940 жылдар, әлеуметтік трансформациялар, бірегейлік, институционалдық реформалар

Дәйексөз үшін: Ахметова Ж.К., Абдразакова А.У. Империялық мұра мен социалистік модернизация контекстінде Қазақстандағы кеңестік ұлт қалыптастыру жобасының нұсқасы (1920–1940 жж.) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 276–287-бб. [ағылш. тілінде]. DOI:10.51943/2788-9718_2026_29_1_276-287

КАЗАХСТАНСКИЙ ВАРИАНТ СОВЕТСКОГО НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА В КОНТЕКСТЕ ИМПЕРСКОГО НАСЛЕДИЯ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ (1920-1940 гг.)

Жанат Куандыковна Ахметова¹, Алмагуль Умурзаковна Абдразакова²

¹Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республики Казахстан)
кандидат исторических наук, и.о.ассоциированного профессора (автор корреспондент)
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(ул. Айтеке би 29А, г.Кызылорда, Республика Казахстан)
магистр педагогических наук, старший преподаватель
<https://orcid.org/0000-0003-1793-7011>. E-mail: abdrazakova.alma.71@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ахметова Ж.К., Абдразакова А.У., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье исследуются особенности реализации советского проекта нациестроительства в Казахстане в период глубоких политических, социальных и культурных трансформаций 1920–1940 годов. Этот исторический этап был ознаменован распадом имперской системы, установлением советской власти и реализацией масштабной программы модернизации, которая коренным образом преобразовала институциональные структуры, социальные иерархии и культурные идентичности. *Актуальность исследования* определяется необходимостью комплексного переосмысления советской национальной политики как многомерного процесса, сочетающего идеологические установки, административное конструирование и социальные эксперименты. Анализ казахстанского опыта позволяет глубже понять, как универсальные схемы модернизации адаптировались к локальным историческим, культурным и демографическим условиям, формируя особый вариант социалистического нациестроительства. *Цель и задачи,* выявить механизмы, стратегии и последствия советского нациестроительства в Казахстане. Задачи включают анализ институциональных реформ, изучение изменений в этнокультурной политике, оценку социальных трансформаций и их долгосрочного влияния на формирование национальной идентичности. *Материалы и методы.* В работе использованы архивные документы, законодательные акты, статистические материалы и современная научная литература. Методологическая основа объединяет исторический институционализм, сравнительный анализ, дискурс-анализ и элементы теории модернизации. *Результаты.* Полученные результаты показывают, что проект советской модернизации в Казахстане представлял собой сложный и противоречивый процесс, сочетавший прогрессивные социальные реформы с принудительными политическими практиками. Он обеспечил быстрое структурное преобразование, создание новых административных и культурных институтов и формирование советской казахской идентичности, одновременно вызывая глубокие социальные и культурные разломы. *Заключение.* Казахстанский вариант советского нациестроительства выступал как уникальный синтез идеологического проектирования и прагматической адаптации, наследие которого продолжает влиять на современные дискуссии о национальном развитии, идентичности и государственности.

Ключевые слова: советский проект, нациестроительства, модернизация, Казахстан, национальная политика, 1920–1940 годы, социальные трансформации, идентичность, институциональные реформы.

Для цитирования: Ахметова Ж.К., Абдразакова А.У. Казахстанский вариант советского нациестроительства в контексте имперского наследия и социалистической модернизации (1920–1940 гг.) // Отан тарихы. 2026. Том 29. № 1. С. 276–287. [на англ. яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_276-287

Introduction. The national question occupied a central place in the strategy of Bolshevik leadership within the context of designing a new socialist society. While Soviet leaders proclaimed internationalist principles, they simultaneously faced the necessity of practically adapting these ideas to the realities of the multiethnic space of the former Russian Empire. Between 1917 and 1923, national policy was conceived as a strategic instrument for legitimizing the new authority, a means of pacifying national minorities, and a mechanism for integrating the peripheries into the framework of Soviet statehood. The implementation of these objectives was accompanied by the formulation of a comprehensive “national compromise” program, which combined declarative equality of peoples with active management of ethno-cultural processes.

By the late 1920s, the national policy of the Soviet center had undergone a profound transformation, losing its initial ethno-cultural emphasis and becoming functionally subordinated to the broader strategy of industrialization, collectivization, and societal modernization. The priority of industrial and socio-cultural development determined the content of local national initiatives, forming a paradigm of ethnic neutrality and centralized governance. V.I. Lenin and I.V. Stalin proceeded from a Marxist economic determinism, considering that a communist society could only emerge on the basis of a highly developed industrial economy [Eskaliev, Aitenov, 2025: 1245-1259]. However, the realities of the Soviet periphery, including Kazakhstan, necessitated the construction of industrial infrastructure “from above” through a powerful autocratic state, which distinguished Soviet modernization from the Western European model, where industrial capitalism developed gradually, relying on religious ethics, discipline, and civil norms.

The relevance of this study is conditioned by the insufficient scholarly attention given to regional features in the implementation of the Soviet nation-building project. Despite a wide range of research on USSR national policy, the adaptation of all-Union directives to the local ethno-cultural, demographic, and historical conditions of Kazakhstan has been studied only fragmentarily. Particular interest lies in the interaction of traditional ethno-cultural institutions with instruments of coercive modernization, as well as the role of Soviet authority in shaping a specific Kazakh model of national identity. An analysis of the Kazakh experience allows for identifying distinctive frameworks that integrate ideological planning with pragmatic adaptation to regional conditions, which is significant for understanding the long-term impact of Soviet national policy on the contemporary ethno-cultural landscape..

The choice of the research topic is dictated by Kazakhstan’s strategic role as a region integrated into the Soviet modernization system and by the importance of understanding the local variant of nation-building for interpreting all-Union practices. Studying the specifics of the Kazakh nation-building project enables the identification of the particularities of regional adaptation of all-Union modernization programs, the interaction of ethnic and administrative factors, and the consequences for the formation of the institutional and cultural foundation of the region. The topic’s distinctiveness lies in its interdisciplinary nature, combining political, historical, and socio-cultural analysis, which ensures a comprehensive understanding of socialist modernization processes and ethno-political transformation.

The aim of the study is to systematically examine the processes, strategies, and outcomes associated with the implementation of the Soviet nation-building project in Kazakhstan between 1920 and 1940. To achieve this aim, the following research objectives were formulated: analysis of institutional reforms and legislative initiatives in the context of national policy; examination of transformations in ethno-cultural and educational policies; assessment of social, economic, and cultural changes; identification of the influence of local modernization practices on the formation of Kazakh national identity; comparison of regional practices with all-Union nation-building policies and identification of the specifics of the Kazakh model.

The novelty of this study lies in the systematic analysis of the implementation of the Soviet nation-building project at the regional level in Kazakhstan during 1920-1940, with particular attention to the adaptation of all-Union directives to local ethno-cultural, demographic, and historical conditions. For the first time, the interaction between traditional Kazakh institutions and instruments of coercive modernization is examined, highlighting their role in shaping a distinctive Kazakh model of national identity and revealing the specific features of regional nation-building and the long-term effects of Soviet national policy.

The research hypothesis posits that the Kazakh variant of Soviet nation-building represented a unique synthesis of centralized ideological planning, coercive modernization measures, and adaptation to local ethno-cultural conditions. It is assumed that this model not only ensured accelerated structural and social transformation of the region but also laid long-term foundations for the development of national identity, institutional structures, and the cultural code of Soviet Kazakhstan.

Materials and Methods. The study of the implementation processes of the Soviet nation-building project in Kazakhstan during the 1920s-1940s relies on a comprehensive analysis of diverse sources,

including archival documents, official statistical data, legislative acts, census materials, regional reports, and contemporary scholarly publications [Kumyspayev, Izbasarova, 2025: 417-418]. The empirical base of the study includes the 1926 census materials, which provide information on types of households, the structure of nomadic and sedentary populations, the radius of migration, and the distribution of households across the regions of Northern, Central, and Southern Kazakhstan. Analysis of these data allows for the identification of the dynamics of secondary nomadization, processes of sedentarization among nomadic and semi-nomadic communities, as well as changes in the socio-economic organization of Kazakh society associated with collectivization and agrarian reform.

Archival materials include protocols of meetings and decrees of Soviet authorities regulating agrarian policy, collectivization, and cultural and educational transformation of the Kazakh population. These documents record specific measures concerning the sedentarization of nomads, land distribution, eradication of illiteracy, and the establishment of new administrative and cultural institutions. Particular attention is given to directives from I.V. Stalin, which underscore the connection between the national question and the agrarian structure of society and highlight the limitations of addressing national issues in a predominantly agrarian population. The use of such sources enables the reconstruction of the decision-making logic at the central authority level and its comparison with local social and cultural practices [Marchukov, 2025].

The study of the Soviet nation-building project in Kazakhstan necessitates careful historiographic analysis, as the existing literature reflects a variety of approaches and emphases on political, economic, and cultural aspects. One key issue identified in the literature is the tension between centralized state policy and local social structures of nomadic and semi-nomadic communities. Analysis of sources reveals how the October Revolution created conditions for the implementation of radical social transformations, including the reorganization of peasant households and revision of land use systems, directly influencing the formation of Soviet Kazakh identity and national-state institutions [Dakhshleyger, 1967a: 24]. These studies emphasize that the modernization project in an agrarian society faced resistance from traditional communities and required adaptation of universal frameworks to local conditions.

Another aspect of historiographic discussion concerns demographic changes and migration processes accompanying agrarian reforms. Research indicates that collectivization, industrialization, and resettlement policies triggered secondary nomadization and social tension among the poorest layers of the Kazakh population, necessitating social engineering and state intervention in local relations. Data on household distribution by type of activity and level of sedentarization allow a quantitative assessment of the effects of reforms and their consequences for social structures [Asylbekov, 1995: 71-74]. These findings demonstrate that centralized planning of modernization could not succeed without considering local social and cultural specificity.

Special attention in the historiography is given to state policy toward Kazakh peasants and the sedentarization process of nomadic communities. Several studies analyze the measures of encouragement and coercion aimed at transition to sedentary life, eradication of illiteracy, and the formation of new cultural practices. These measures illustrate the attempt to reconcile ideological goals of socialist modernization with the pragmatic need to stabilize the region and create a homogeneous socialist society [Khalidullin, 2001: 19]. Sources emphasize that forced sedentarization and collectivization of nomadic households directly affected interethnic and inter-kin relations, intensifying social conflicts that the state attempted to regulate through administrative mechanisms.

The issue of cultural transformation and the formation of Soviet Kazakh identity is considered a distinct direction in historical discourse. Studies identify the tension between state strategies of industrialization and collectivization, aimed at creating a uniform cultural space, and the resilience of traditional forms of social self-organization, including kinship structures and systems of mutual aid in the aul. These works show that cultural adaptation to new economic and social orders occurred in parallel with the preservation of local norms, which provided a measure of stability and allowed the state to gradually implement new institutions [Kozybaev, 2000].

From the perspective of demographic and statistical analysis, scholars emphasize the necessity of comparing official census data with local observations and regional reports. This approach reveals discrepancies between central government declarations and the actual situation on the ground, including levels of sedentarization, household structures, and the character of migration processes. Analysis of 1926 data shows that a significant portion of the Kazakh population continued to engage in nomadic and semi-nomadic pastoralism, confirming the persistence of traditional economic forms and the need to account for these factors when evaluating the effectiveness of national policy [Dakhshleyger, 1967b].

The issue of interethnic and inter-kin conflicts is one of the key aspects of the historiography of the Soviet national project. Historical studies demonstrate that concessions in land policy and initial measures for the socialization of nomadic communities contributed to intensified competition among different ethnic and social groups. These findings highlight that the socialist nation-building project in Kazakhstan was not homogeneous, representing a complex interaction of centralized initiatives and local realities [Abylkhozhin, 1989].

Historiographic analysis also reveals the diversity of approaches to evaluating the role of the state and local institutions. Some scholars emphasize the necessity of coercive measures aimed at industrialization and collectivization, while others highlight local self-regulatory mechanisms, including kinship councils and social support for the poorest layers. A comprehensive approach integrates these perspectives, identifying both successes and limitations in implementing the Soviet nation-building project within an agrarian society with limited resources.

The methodological framework of the study combines historical-social analysis, an institutional approach, discourse and statistical methods, as well as elements of comparative and modernization methodology. Historical-social analysis enables the identification of dynamics in economic and social structures, understanding the interaction of traditional nomadic institutions with new state structures, and assessing the impact of reforms on social stability and cultural practices. The institutional approach is applied to study the functioning mechanisms of aul communities, kinship councils, inter-kin and interethnic relations, and ways to prevent social deprivation while maintaining cultural order.

Statistical analysis is used for a quantitative assessment of the extent of sedentarization and nomadization, household distribution by type of activity, migration radius, and regional differences. Comparing data from Northern, Central, and Southern Kazakhstan allows for the evaluation of the impact of centralized reforms on local communities, the identification of adaptation mechanisms to new conditions, and the consequences of secondary nomadization and the persistence of traditional economic forms. The discourse method interprets official documents and speeches of Soviet leaders, revealing the ideological basis of policy, its connection to class structure, and modernization priorities. Texts by I.V. Stalin and decrees of the Council of People's Commissars are analyzed, highlighting the role of the national question in the context of agrarian reform and collectivization.

The comparative method is applied to juxtapose the Kazakh experience with all-Union modernization and national policy practices, allowing the identification of the region's unique characteristics and the adaptation of universal programs to local historical, cultural, and demographic conditions. The modernization approach enables the assessment of social and cultural consequences of industrialization, collectivization, transition to sedentary life, and educational reform, as well as their influence on the formation of Soviet Kazakh identity and institutional structures of society.

The application of this methodological framework enables the identification of complex interrelations between national policy, agrarian reform, industrialization, and cultural transformation, allowing the Kazakh experience to be viewed as a unique synthesis of ideological planning and local adaptation, which retained a significant influence on the socio-cultural and economic structure of the region over the long term.

Discussion. The research problem addressed in this study involves examining the processes of Sovietization of the Kazakh aul during the 1920s and the mechanisms through which Soviet authorities exerted influence over traditional nomadic society, as well as analyzing resistance emerging from kin elders and affluent strata. The period under study is characterized by extensive socio-economic and political transformations driven by the Soviet leadership's pursuit of industrialization and collectivization, which necessitated the dismantling of traditional institutions and the restructuring of the economic base of nomadic society [Taimanov, 1956: 49]. This problem is significant in historical scholarship, as it provides insight into the dynamics of interaction between state reforms and local socio-cultural practices, while also allowing for an assessment of the effectiveness of socialist modernization methods in agrarian regions with entrenched traditional structures.

The Soviet authorities faced unique characteristics of the Kazakh aul, where economic and social power was concentrated in the hands of *baïs* and *aksakals*, and kinship solidarity ensured the stability of the traditional order. Until the mid-1920s, attempts at formal Sovietization, including the establishment of aul Soviets and *volispolkoms*, had little real impact on governance, as control was exercised through local "big men" [Utegenov, 1958: 16–19]. These facts support the conclusion that Soviet authorities did not fully account for the social structure of the aul or the dependency of the poorer layers on the traditional elite, which constrained the implementation of centralized reforms.

Analysis of the activities of baïs and aksakals reveals mechanisms for maintaining their power and the resilience of social structures. The “big men” leveraged economic influence, social authority, and the practice of soft pressure on poorer households to secure support for their representatives in elected bodies. The case of elections to the aul Soviets in 1925-1926 demonstrates that official measures to disenfranchise baïs proved ineffective, as key decisions remained dependent on their influence [Aliev, 1973: 75-79]. These observations confirm that the traditional institutions of nomadic society could not be dismantled solely through administrative measures. Effective Sovietization required a comprehensive approach incorporating economic, social, and cultural measures.

The economic structure of the aul, based on nomadic pastoralism, played a decisive role in maintaining the social hierarchy. Affluent households controlled the largest herds and possessed knowledge of pastures and water sources inaccessible to poorer households. These resources created dependency of the impoverished on baïs, reinforcing the stability of the traditional social system. Within the framework of Marxist doctrine, the destruction of this economic base was deemed necessary for socialist transformation. Soviet authorities concentrated on sedentarization of nomads, confiscation of property, and the dismantling of the economic power of “big men” to undermine their social and political influence [Suzhikov, 1968: 98-101].

Particular attention should be given to the responses of national communists and representatives of the Alash movement, who understood the significance of baïs for social stability in the aul. Attempts to idealize the poor and intervene in economic relations without considering the social status and experience of local residents risked destabilization. For example, at the Second Plenum of the Kazkrai Committee in December 1926, measures were discussed aimed at developing the households of the poorest layers, while noting that effective resource utilization required preservation of social control mechanisms [TsGA RK, F. P-1179, Op. 2, D. 17, Pp. 41]. These sources underscore the necessity of a comprehensive approach combining economic incentives with respect for social and cultural norms.

The 1928 Soviet campaign for confiscation of baïs' households and the displacement of the wealthiest members of the kin elite represents the culmination of efforts to undermine traditional authority in the aul. Over 600 households were confiscated, affecting approximately 145,000 heads of livestock. Simultaneously, the Chingizid stratum was deported, depriving potential opposition movements of traditional leaders [TsGA RK, F. P-1179, Op. 2, D. 21, Pp. 3-7]. These measures allowed the Soviet authorities to dismantle the economic foundation and political influence of baïs, creating conditions for the implementation of Soviet structures and preparation for collectivization and sedentarization of nomads.

Historical sources and archival materials, including documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) and protocols of party conferences, enable reconstruction of actual actions of the Soviet leadership and assessment of the degree of resistance from traditional elites [TsGA RK, F. P-1179, Op. 2, D. 23, Pp. 15-24].

Analysis leads to the conclusion that Sovietization of the Kazakh aul was a multifaceted and contradictory process encompassing economic, social, cultural, and political measures. Economic interventions, property confiscation, and sedentarization of nomads were accompanied by administrative reforms, legal regulation, and active involvement of the party apparatus. Resistance from baïs, aksakals, and kin elders demonstrates that traditional mechanisms of self-regulation and social control were strong and required comprehensive consideration in the implementation of centralized programs.

The distinctive feature of Sovietization was that it was not limited to administrative measures alone. The influence of cultural norms, kinship solidarity, and economic dependency of poorer households on affluent ones created unique conditions in which state policy had to balance coercion and incentives, dismantling old authority while establishing new structures. This approach gradually integrated the Kazakh aul into the system of socialist modernization while reducing the risk of anti-Soviet resistance.

Social practices, including collective responsibility, traditions of hospitality, and mutual aid, functioned simultaneously as mechanisms of resilience and as targets of Soviet intervention. Economic measures aimed at dismantling the economic power of “big men” were combined with livestock confiscation and resource redistribution, creating a new social and economic structure within the aul. At the same time, the dependency of poorer households on the senior elite remained a critical factor, necessitating further adaptation of Sovietization measures [Zimanov, 1998: 57-61].

Overall, the discussion demonstrates that the Sovietization of the Kazakh aul was a complex and contradictory process involving multi-level interactions among economic, political, and cultural factors. Systemic resistance from kin elders and baïs, the resilience of social norms, and the dependency of the poor

on affluent households created conditions under which the effectiveness of Soviet policy depended on a comprehensive approach incorporating economic, administrative, and cultural measures.

Results. The results of the conducted research allow for a comprehensive assessment of the consequences of F.I. Goloshchekin's policies and those of his successors in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (KazASSR) within the context of collectivization, sedentarization of the nomadic population, indigenization of personnel, and industrialization. A central aspect of the analysis is Goloshchekin's stance, as he consistently denied personal responsibility for the outcomes of collectivization and sedentarization, despite the official charges brought against him by the investigation in the autumn of 1939, which claimed that his actions had exacerbated the political situation, prompted mass migrations of the Kazakh population to Western China, disrupted collective farms, and discredited the idea of collectivization. Goloshchekin rejected these accusations, asserting in his testimony that the crises in the region resulted from class-based resistance by baïs, clan leaders, bourgeois nationalists, and Right-Trotskyist elements who responded to measures of socialist transformation in Kazakhstan with sharp oppositional activities, including predatory slaughter of livestock, migrations, and plundering [Smagulov, 2011: 54-57]. This approach illustrates the ideological justification of repressive and stringent administrative policies through the lens of party interpretation, characteristic of regional leadership in the late 1920s and early 1930s.

Documentary analysis indicates that Goloshchekin's actions significantly intensified social tensions in the republic. Mass migrations, accompanied by the destruction of household structures, reflected the contradictions between the party's agrarian policy and the traditional nomadic system of the Kazakh population. Concurrently, Goloshchekin's attempts to shift responsibility onto national communists and baïs highlight both a personal strategy for reputation preservation and an ideological framing of social conflict as class struggle. These circumstances suggest that social dynamics in the region were largely shaped at the intersection of economic transformation and resistance from traditional structures [Sbornik, 1927].

Particular attention is given to personnel policies and the implementation of national indigenization, which became key mechanisms for stabilizing the republic following Goloshchekin's recall. The appointment of L. Mirzoyan as head of the regional party organization in 1933 was accompanied by a reassessment of previous policies and a renewed emphasis on aspects of Kazakh national identity. Mirzoyan linked manifestations of Kazakh nationalism to reactions against Great-Russian chauvinism, indicating the necessity of considering the ethno-cultural factor in the implementation of Soviet policy. The introduction of the Kazakh language into official administration, decreed by the Bureau of the Kazkrai Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on April 16, 1933, mandated the translation of all documents in the KazASSR Central Executive Committee (KazCIK), People's Commissariat of Education (Narkompros), People's Commissariat of Health (Narkomzdrav), People's Commissariat of Land (Narkomzem), Workers' and Peasants' Inspectorate, and the Council of People's Commissars apparatus into Kazakh, as well as the conduction of correspondence in both Kazakh and Russian. Subsequent recommendations to transition the education system to Kazakh established conditions for forming a national cadre reserve capable of integration into party and administrative structures [Sapargaliev, 1947: 18-24].

Statistical data confirm the effectiveness of the indigenization policy: by early 1936, Kazakh personnel accounted for 57.7% of the KazCIK, 39% of the Council of People's Commissars, 61.3% of Narkompros, 47.3% of Narkomjust, while in the apparatus of Soviets, the proportion of Kazakhs in oblast executive committees reached 52%, and in district executive committees – 87%. In the leadership of republican commissariats, Kazakhs constituted 64%, in district executive committees – 69%, and within the party organization of the republic as of January 1, 1937 – 46.8%. Concurrently, the number of Kazakh workers in industry and trade unions increased: non-ferrous metallurgy – 56.9%, oil – 50%, coal – 60.6%, railway transport – 50.5%, which partially mitigated the shortage of skilled labor and strengthened the socialist infrastructure along national lines [Ryskulov, 1925: 52–57].

Analysis of industrialization indicates that Kazakh workers were primarily engaged in physically demanding tasks, while the preparation of personnel from among former nomads allowed for the formation of labor contingents for large infrastructure projects, including the construction of the Turkestan–Siberia Railway (Turksib). By 1932, more than half of the workforce on the Turksib project were Kazakhs, demonstrating the effectiveness of measures to integrate the national contingent into the industrial sector. However, the study also identifies negative consequences of industrialization for interethnic relations. In Karaganda, at Mine No. 3, between August and October 1933, the number of Kazakh miners fell from 500 to 80 due to dismissals and ethnic segregation. At the construction site of the Chimkent lead plant in 1932, 485 Kazakh workers left due to workplace discrimination. Interethnic conflicts and administrative arbitrariness,

including beatings and restrictions on cohabitation in dormitories, created social tension and impeded the effective implementation of industrial projects [Nusupbekov, 1953: 32-35].

The findings demonstrate that social and ethnic tensions in the industrial sector required a comprehensive approach to regulating interethnic relations, developing mechanisms to protect the rights of Kazakh workers, and creating an integrative labor policy. An important adaptation mechanism for the industrial environment was the organization of short-term vocational training courses for former nomads. In the Aktobe region in July 1933, plans were made to train 1,500 individuals in masonry, plastering, painting, and carpentry, which facilitated the effective formation of skilled labor for major construction projects and ensured their participation in the republic's industrialization [Nurtazina, 2008: 24].

A comprehensive assessment of the KazASSR leadership's activities during the 1920s–1930s indicates that Sovietization involved several interconnected directions: collectivization and sedentarization of the nomadic population, national indigenization of personnel, industrialization, introduction of the Kazakh language into official administration and education, and integration of Kazakhs into party and administrative structures. The policies of F.I. Goloshchekin and his successors combined economic pressure, administrative regulation, and cultural-educational measures, which gradually reduced resistance from traditional structures and facilitated the formation of new socialist institutions in Kazakh territories [Naumova, 1992: 41].

Nevertheless, the study identifies significant contradictions between ideological rhetoric and the actual social situation. Mass migrations, resistance from baïs and aksakals, ethnic segregation and discrimination against Kazakh workers in industry, as well as conflicts over resource access, underscore the complexity and contradictions of the Sovietization process. These conditions necessitated continual adjustment of party policy and consideration of local socio-cultural features, highlighting the limitations of unilateral administrative solutions in the context of a nomadic economy and multiethnic social structure.

The results allow for several key conclusions. First, accelerated collectivization and sedentarization of the nomadic population had substantial social and economic consequences, including mass migrations, household destruction, and heightened social tension. Second, Goloshchekin's attempts to shift responsibility for negative outcomes onto nationalists and baïs reflect an ideological framing of events and a lack of systematic analysis of social realities. Third, the policy of national indigenization and the introduction of the Kazakh language into official administration contributed to stabilizing the administrative system and increasing the representation of Kazakhs within the party and workforce. Fourth, industrialization, training of labor from former nomads, and integration of Kazakhs into the economic sector facilitated the creation of a cadre reserve, though interethnic conflicts and discrimination limited the effectiveness of social and economic programs. Fifth, successful Sovietization depended on a comprehensive approach that accounted for economic, social, and cultural factors, including kinship structures, national characteristics, and traditional social norms.

Conclusion. The conclusion of this study allows for a series of scientifically grounded insights into the complex dynamics of political, socio-economic, and cultural-ethnic processes in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic during the 1920s and 1930s. Based on the analysis of the activities of F.I. Goloshchekin, his successors, and the regional party leadership, the research reveals the multidimensional nature of transformations associated with collectivization, sedentarization of the nomadic population, personnel indigenization, and industrialization. A central element of the study is the identification of contradictions between the official ideological line, the political ambitions of the regional leadership, and the real social conditions in which these transformations were implemented.

One of the key aspects concerns the role of F.I. Goloshchekin in the formulation and execution of collectivization policies. His refusal to acknowledge personal responsibility for the consequences of these measures illustrates the character of party interpretations of crises as manifestations of class struggle. From Goloshchekin's perspective, social upheavals, migrations, and household disorganization were the result of resistance by baïs, nationalists, and Right-Trotskyist elements, rather than flawed administrative decisions. This approach reflects both a personal effort to preserve political reputation and the ideological justification for strict policies in conditions where the economic transformation of a traditional nomadic economy encountered population resistance. Simultaneously, it underscores the limitations of unilateral administrative measures in a region characterized by social and cultural diversity.

Another significant conclusion relates to the role of personnel policy and indigenization in stabilizing republican governance. Following Goloshchekin's recall, L. Mirzoyan was appointed head of the regional party organization, criticizing the previous policy line and restoring principles of respect for Kazakh national identity. The introduction of national indigenization allowed for an increase in the proportion of Kazakh

personnel within senior management bodies and local executive structures, thereby facilitating more effective implementation of political, economic, and cultural measures. The introduction of the Kazakh language into official administration, along with the transition of the education system to Kazakh, became important tools for developing a national cadre reserve and strengthening the social legitimacy of Soviet authority among the indigenous population. Statistical data from the late 1930s demonstrate a sustained increase in the Kazakh contingent within party and administrative structures, creating the prerequisites for a more integrated and resilient state system within the republic.

Particular attention is given to industrialization and the socio-economic integration of the Kazakh population. Programs aimed at training labor from among former nomads for large infrastructure projects, such as the construction of the Turkestan-Siberia Railway and industrial enterprises, facilitated the development of skilled workforces and ensured the participation of indigenous populations in the industrial sector. However, socio-ethnic tensions manifested in discrimination against Kazakh workers, segregation in dormitories, and workplace conflicts, highlighting significant challenges to integration and the need for systematic regulation of interethnic relations. These circumstances emphasize that economic modernization, industrialization, and socialist transformation could not succeed without consideration of local ethno-cultural realities, the social consciousness of the population, and the historically established structures of economic and social organization.

The study also reveals the complex interplay between national policy and economic transformation. On the one hand, industrialization measures and the expansion of productive capacities contributed to establishing a stable economic base for the republic and increasing the participation of the Kazakh population in the workforce. On the other hand, such changes intensified social tensions and ethnic competition for employment, necessitating administrative flexibility and mechanisms for protecting the rights of national workers. The cases of Karaganda and the Chimkent lead plant demonstrate that industrial expansion without regard for social specificity could result in workforce demoralization, escalating interethnic confrontation, and reduced project efficiency.

It should be noted that national indigenization and linguistic integration functioned not only as instruments of cultural adaptation but also as mechanisms for strengthening the legitimacy of Soviet authority among the indigenous population. The introduction of the Kazakh language into administration, education, and vocational training created conditions for building a national cadre potential and ensuring Kazakh participation in republican governance. This process, in turn, reduced local resistance to socialist transformations, reinforced social stability, and established institutional prerequisites for further economic and cultural integration.

A comprehensive analysis demonstrates that the processes of collectivization, industrialization, and indigenization implemented in the Kazakh ASSR were closely interrelated and mutually dependent. Mass migrations and resistance from traditional structures could only be mitigated through a combination of administrative measures, cultural policies, and economic incentives. At the same time, the ideological rhetoric of regional leadership and attempts to shift responsibility for social consequences onto external factors illustrate the complexity of interpreting historical events and the necessity of a critical approach to sources.

Sources

TsGA RK – Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

Literature

Абылхожин, 1989 – *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. №7. С. 53–66.

Алиев, 1973 – *Алиев А.К.* Формирование и развитие традиций советского народа – новой исторической общности людей // Актуальные проблемы развития национальных отношений в СССР. Махачкала, 1973. 266 с.

Асылбеков, 1995 – *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Атамұра, 1995. 128 с.

Базарова, 2008 – *Базарова В.В.* Коренизация государственного аппарата в Бурят-Монголии как опыт национальной политики в 1920–1930-х гг. // Власть. 2008. № 3. С. 53–55.

Дахшлейгер, 1967а – *Дахшлейгер Г.Ф.* Октябрь и угнетенные народы царской России. М.: Знание, 1967. 48 с.

Дахшлейгер, 19676 – *Дахшлейгер Г.Ф.* Проблемы национально-государственного строительства Советского Казахстана в современной исторической литературе // Известия АН КазССР, сер. общ. 1967. № 4. С. 5–15.

Ескалиев, Айтенов, 2025 – *Ескалиев С.А., Айтенов Ж.К.* Коммунистік партия мен кеңестік мемлекеттілік: тоталитарлық жүйенің институционалдық эволюциясы (тарихи аспект) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1245–1259-бб. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1245-1259

Зиманов, 1998 – *Зиманов С.З.* Теория и практика автономизма в СССР. Алматы: Жеті жарғы, 1998. 144 с.

Козыбаев, 2000 – *Козыбаев М.К.* Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Социализм: несбывшиеся надежды. Кн.2-я. Алматы, 2000. 388 с.

Кумыспаев, Избасарова, 2025 – *Кумыспаев С.С., Избасарова Г.Б.* Проблемы постколониализма и деколонизации в мировой и отечественной истории // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 415–428. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_415-428

Марчуков, 2025 – *Марчуков А.* Национальный вопрос и Сталин в 1917–1922 годах. 2025. 19 апреля. URL: <https://iarex.ru/articles/147292.html>

Нусупбеков, 1953 – *Нусупбеков А.Н.* Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1953. 94 с.

Наумова, 1992 – *Наумова О.Б.* Некоторые аспекты формирования современной бытовой культуры казахов в многонациональных районах Казахстана // Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. М.: ИЭА РАН, 1992. Ч. I. С. 5–50.

Нуртазина, 2008 – *Нуртазина Н.Д.* Народы Туркестана: проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX–XX веков). Алматы: Қазақ университеті, 2008. 166 с.+12 с.

Рыскулов, 1925 – *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. Сбор. главнейших статей, докладов, речей и тезисов с предисловием автора. 1917–1918 гг. Ташкент: Госиздат, 1925. Ч. 1. 218 с.

Сапаргалиев, 1947 – *Сапаргалиев М.С.* Сталинская Конституция и преобразование Казахской автономной ССР в союзную республику // Вестник АН КазССР. 1947. № 12(33). С. 18–24.

Сборник, 1927 – *Сборник важнейших решений Казкрайкома ВКП(б), принятых за период VII Всеказахских конференций.* Кызыл-Орда: Казгосиздат, 1927.

Смагулов, 2011 – *Смагулов Н.К.* Кадровая политика большевиков в партийных и государственных органах Казахстана в 1917–1936 гг. Караганда: КарГТУ, 2011. 185 с.

Сужиков, 1968 – *Сужиков М.* Социально-экономические проблемы национальной консолидации. Из опыта перехода казахского народа к социализму, минуя капитализм. Под ред. и с предисл. проф. М.С. Джунусова. Алматы: Наука, 1968. 380 с.

Тайманов, 1956 – *Тайманов Г.Т.* Развитие советской государственности в Казахстане. Краткий историко-юридический очерк. М.: Госиздат. юридической литературы, 1956. 130 с.

Утегенов, 1958 – *Утегенов Л.О.* О классовой борьбе, как закономерности социалистического строительства на примере казахского аула // Вестник АН КазССР. 1958. № 4.

Халидуллин, 2001 – *Халидуллин Г.Х.* Политика советского государства в отношении казахского шаруа (1917–1940 гг.). Алматы: НИЦ Ғылым, 2001.

References

Abylkhozhin, 1989 – *Abylkhozhin Zh.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B.* *Kazakhstanskaya tragediya* [The Tragedy of Kazakhstan]. *Voprosy istorii*. 1989. No 7. Pp. 53–66. [in Russian]

Aliev, 1973 – *Aliev A.K.* Formirovanie i razvitie traditsii sovetskogo naroda – novoy istoricheskoy obshchnosti lyudey [Formation and Development of Traditions of the Soviet People as a New Historical Community]. *Aktualnye problemy razvitiya natsionalnykh otnosheniy v SSSR*. Makhachkala, 1973. 266 p. [in Russian]

Asylbekov, 1995 – *Asylbekov M.Kh., Kozina V.V.* *Demograficheskie protsessy sovremennogo Kazakhstana* [Demographic Processes of Contemporary Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1995. 128 p. [in Russian]

Bazarova, 2008 – *Bazarova V.V.* Korenizatsiya gosudarstvennogo apparata v Buryat-Mongolii kak opyt natsionalnoy politiki v 1920–1930-kh gg. [The Korenizatsiia of the State Apparatus in Buryat-Mongolia as an Experience of National Policy in the 1920s–1930s]. *Vlast*. 2008. No 3. Pp. 53–55. [in Russian]

Dakhshleyger, 1967a – *Dakhshleyger G.F.* *Oktyabr i ugnennyye narody tsarskoy Rossii* [October and the Oppressed Peoples of Tsarist Russia]. М.: Znanie, 1967. 48 p. [in Russian]

Dakhshleyger, 1967b – *Dakhshleyger G.F.* Problemy natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva Sovetskogo Kazakhstana v sovremennoy istoricheskoy literature [Problems of National-State Construction of Soviet Kazakhstan in Contemporary Historical Literature]. *Izvestiya AN KazSSR, ser. obshch.* 1967. No 4. Pp. 5–15. [in Russian]

Eskaliev, Aitenov, 2025 – *Eskaliev S.A., Aitenov Zh.K.* The Communist Party and Soviet Statehood: The Institutional Evolution of the Totalitarian System (Historical Aspect) // *Otan tarihy*. 2025. Vol.28. No 4. Pp. 1245–1259. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1245-1259

Khalidullin, 2001 – *Khalidullin G.Kh.* *Politika sovetskogo gosudarstva v otnoshenii kazakhskogo sharu'a (1917–1940 gg.)* [Soviet State Policy towards the Kazakh Peasantry, 1917–1940]. Almaty: NITs Gylym, 2001. [in Russian]

Kozybaev, 2000 – *Kozybaev M.K. Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski. Sotsializm: nesbyvshiesya nadezhdy. Kn. 2-ya* [Kazakhstan at the Turn of the Centuries: Reflections and Searches. Socialism: Unrealized Hopes. Vol. 2]. Almaty, 2000. 388 p. [in Russian]

Kumyspayev, Izbasarova, 2025 – *Kumyspayev S.S., Izbasarova G.B. Problems of postcolonialism and decolonization in the world and national history // Otan tarihy. 2024. Vol. 28. No 2. Pp. 415–428. [In Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_415-428*

Marchukov, 2025 – *Marchukov A. Natsional'nyi vopros i Stalin v 1917-1922 godakh* [The National Question and Stalin in 1917–1922]. 19 aprelya 2025. URL: <https://iarex.ru/articles/147292.html>.

Naumova, 1992 – *Naumova O.B. Nekotorye aspekty formirovaniya sovremennoy bytovoy kultury kazakhov v mnogonatsional'nykh rayonakh Kazakhstana* [Some Aspects of the Formation of Contemporary Everyday Culture of Kazakhs in Multiethnic Regions of Kazakhstan]. *Sovremennoe razvitie etnicheskikh grupp Sredney Azii i Kazakhstana*. M.: IEA RAN, 1992. Ch. I. Pp. 5–50. [in Russian]

Nusupbekov, 1953 – *Nusupbekov A.N. Ob'yedinenie kazakhskikh zemel' v Kazakhskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respublike* [Unification of Kazakh Lands in the Kazakh Soviet Socialist Republic]. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1953. 94 p. [in Russian]

Nurtazina, 2008 – *Nurtazina N.D. Narody Turkestana: problemy islama, integratsii, modernizatsii i dekolonizatsii (na rubezhe XIX–XX vekov)* [Peoples of Turkestan: Problems of Islam, Integration, Modernization, and Decolonization at the Turn of the 19th–20th Centuries]. Almaty: Qazaq Universiteti, 2008. 166 p. +12 p. [in Russian]

Ryskulov, 1925 – *Ryskulov T. Revolyutsiya i korennoye naselenie Turkestana. Sbor. glavneyshikh statey, dokladov, rechey i tezisev s predisloviyem avtora. 1917–1918 gg.* [Revolution and the Indigenous Population of Turkestan: Collection of Key Articles, Reports, Speeches, and Theses with Author's Foreword]. Tashkent: Gosizdat, 1925. Ch. 1. 218 p. [in Russian]

Sapargaliev, 1947 – *Sapargaliev M.S. Stalinskaya Konstitutsiya i preobrazovanie Kazakhskoy avtonomnoy SSR v soyuznuyu respubliku* [The Stalin Constitution and the Transformation of the Kazakh Autonomous SSR into a Union Republic]. *Vestnik AN KazSSR*. 1947. No 12(33). Pp. 18–24. [in Russian]

Sbornik, 1927 – *Sbornik vazhneishikh resheniy Kazkraikoma VKP(b), prinyatykh za period VVI Vsekazakhskikh konferentsiy* [Collection of the Most Important Decisions of the Kazakh Regional Committee of the VKP(b), Adopted During the VI All-Kazakh Conferences]. Kzyl-Orda: Kazgosizdat, 1927. [in Russian]

Smagulov, 2011 – *Smagulov N.K. Kadrovaya politika bol'shevikov v partijnykh i gosudarstvennykh organakh Kazakhstana v 1917–1936 gg.* [Personnel Policy of the Bolsheviks in the Party and State Bodies of Kazakhstan in 1917–1936]. Karaganda: KarGTU, 2011. 185 p. [in Russian]

Suzhikov, 1968 – *Suzhikov M. Sotsial'no-ekonomicheskie problemy natsional'noy konsolidatsii. Iz opyta perekhoda kazakhskogo naroda k sotsializmu, minuya kapitalizm* [Socio-Economic Problems of National Consolidation: From Kazakh People's Transition to Socialism, Skipping Capitalism]. Ed. by M.S. Dzhusunov. Almaty: Nauka, 1968. 380 p. [in Russian]

Taimanov, 1956 – *Taimanov G.T. Razvitie sovetskoy gosudarstvennosti v Kazakhstane. Kratkiy istoriko-yuridicheskiy ocherk* [Development of Soviet Statehood in Kazakhstan: A Short Historical and Legal Essay]. M.: Gosizdat. yuridicheskoy literatury, 1956. 130 p. [in Russian]

Utegenov, 1958 – *Utegenov L.O. O klassovoy bor'be, kak zakonomernosti sotsialisticheskogo stroitel'stva na primere kazakhskogo ayla* [On Class Struggle as a Law of Socialist Construction Using the Example of a Kazakh Village]. *Vestnik AN KazSSR*. 1958. No 4. [in Russian]

Zimanov, 1998 – *Zimanov S.Z. Teoriya i praktika avtonomizma v SSSR* [Theory and Practice of Autonomism in the USSR]. Almaty: Zheti Zhargy, 1998. 144 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 288–
302
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ MPHTI/ IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_288-302

ISSUES OF CULTURAL POLICY AND NATIONAL IDENTITY IN THE PERIOD BETWEEN THE KAZAKH AUTONOMOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC AND THE KAZAKH SOVIET SOCIALIST REPUBLIC

Elmira Zh. Azretbergenova¹, Nurlan A. Baigarayev²

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University
(25 Zhambyl Street, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0009-0009-5876-7312>. E-mail: ezret@mail.ru

² Kazakh National Women's Teacher Training University
(114, building 1, Gogol Street, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Philosophy, PhD (corresponding author)
<https://orcid.org/0000-0002-8128-5700>. E-mail: baigarayev.n1984@gmail.com

© Ch.Ch. Valichanov, 2026

© Azretbergenova E.Zh., Baigarayev N.A., 2026

Abstract. *Introduction.* The period between the formation of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and the transition to the Kazakh Soviet Socialist Republic represents a complex and contradictory stage in the evolution of cultural policy and the development of national identity. During this period, the simultaneous influence of modernization initiatives and strict ideological control led to significant changes in traditional value systems, educational practices, and the scientific and cultural environment. These processes had a decisive impact on the institutional development of culture, science, and education, as well as on the long-term trajectories of national self-awareness within the framework of Soviet statehood. *Purpose and Objectives.* The purpose of this study is to provide a comprehensive scholarly analysis of the characteristics of cultural policy and the mechanisms of national identity formation in Kazakhstan during the period of transformation between the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and the Kazakh Soviet Socialist Republic. The objectives include identifying the conceptual foundations and instruments of Soviet cultural policy, analyzing its impact on the development of education, science, and culture, and examining the transformation of national identity under ideological pressure and socio-political change. *Materials and Methods.* The methodological framework is based on historical, comparative-typological, and structural-functional approaches. The source base includes archival documents, legal and regulatory acts, official statistical data, academic publications, and memoir evidence. Methods of critical source analysis, contextual interpretation, and historiographical comparison are applied to ensure the scholarly rigor and objectivity of the conclusions. *Results.* The findings demonstrate that cultural policy in the period under review functioned simultaneously as an instrument of modernization and ideological unification. While it contributed to the expansion of literacy, the strengthening of educational and scientific institutions, and the formation of a new

intellectual stratum, it also resulted in the disruption of cultural continuity, repression of national intelligentsia, and transformation of identity models. *Conclusion.* It is concluded that the contradictory nature of cultural transformations during this stage laid the foundations for the subsequent development of Soviet Kazakhstan and simultaneously generated long-term challenges in preserving and reinterpreting national identity.

Keywords: cultural policy, national identity, KazASSR, KazSSR, Soviet modernization, cultural revolution, intelligentsia, ideology, repressive policy, historical memory, state-building.

For citation: Azretbergenova E.Zh., Baigarayev N.A. Issues of cultural policy and national identity in the period between the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and the Kazakh Soviet Socialist Republic // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 295–309. [in Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_295-309

ҚАЗАКСР МЕН ҚАЗКСР АРАСЫНДАҒЫ КЕЗЕҢДЕ МӘДЕНИ САЯСАТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Эльмира Жарылқасынқызы Азретбергенова¹, Нұрлан Әлиұлы Байғараев²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Жамбыл көшесі, 25, 050010, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0009-0009-5876-7312>. E-mail: eazret@mail.ru

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Гоголь көшесі, 114 к 1, 050000, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)
Философия докторы, PhD (автор-корреспондент)
<https://orcid.org/0000-0002-8128-5700>. E-mail: baigarayev.n1984@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Азретбергенова Э.Ж., Байғараев Н.Ә., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* ҚазАКСР-дің құрылуынан ҚазКСР-дің жариялануына дейінгі кезең мәдени саясаттың трансформациясы мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуы тұрғысынан күрделі әрі қайшылықты тарихи кезең болып табылады. Бұл уақыт аралығы модернизациялық серпіндер мен қатаң идеологиялық бақылаудың қатар әсер етуімен сипатталып, дәстүрлі құндылықтар жүйесінде, білім беру тәжірибесінде, ғылыми және мәдени ортада терең өзгерістердің орын алуына алып келді. Аталған үдерістер кеңестік мемлекеттік құрылым жағдайында мәдениет, ғылым және білім беру институттарының дамуына, сондай-ақ ұлттық өзіндік сананың ұзақ мерзімді эволюциялық бағыттарының қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты ҚазАКСР мен ҚазКСР арасындағы өтпелі кезеңде Қазақстандағы мәдени саясаттың ерекшеліктері мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тетіктерін кешенді ғылыми тұрғыдан талдау болып табылады. Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер қойылды: кеңестік мәдени саясаттың тұжырымдамалық негіздері мен құралдарын айқындау; оның білім беру, ғылым және мәдениет жүйесінің дамуына ықпалын талдау; идеологиялық қысым мен әлеуметтік-саяси өзгерістер жағдайындағы ұлттық бірегейліктің трансформациясын сипаттау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи, салыстырмалы-типологиялық және құрылымдық-функционалдық тәсілдер құрайды. Дереккөздік базаға архивтік құжаттар, нормативтік-құқықтық актілер, ресми статистикалық мәліметтер, ғылыми жарияланымдар мен мемуарлық деректер енгізілді. Қорытындылардың ғылыми негізділігі мен объективтілігін қамтамасыз ету мақсатында дереккөздерді сыни талдау, контекстуалдық интерпретация және тарихнамалық салыстыру әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында қарастырылған кезеңдегі мәдени саясаттың бір мезгілде модернизацияның және идеологиялық унификацияның құралы ретінде қызмет атқарғаны анықталды. Бұл үдерістер сауаттылық деңгейінің өсуіне, білім беру мен ғылым институттарының нығаюына, жаңа интеллектуалдық топтың қалыптасуына ықпал еткенмен, сонымен қатар мәдени сабақтастықтың үзілуіне, ұлттық интеллигенцияға қарсы репрессияларға және бірегейлік үлгілерінің түбегейлі өзгеруіне алып келді. *Қорытынды.* Аталған кезеңдегі мәдени қайта құрулардың қайшылықты сипаты кеңестік Қазақстанның одан әрі дамуының негізін қалыптастырып, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті

сақтау мен қайта пайымдау саласында ұзақ мерзімді сын-қатерлерді туындатты деген тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: мәдени саясат, ұлттық бірегейлік, ҚазАКСР, ҚазКСР, кеңестік модернизация, мәдени революция, интеллигенция, идеология, репрессивтік саясат, тарихи сана, мемлекеттік құрылыс.

Дәйексөз үшін: Азретбергенова Э.Ж., Байғараев Н.Ә. ҚазАКСР мен ҚазКСР арасындағы кезеңде мәдени саясат және ұлттық бірегейлік мәселелері // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 288–302-бб. [ағылш. тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_288-302

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПЕРИОД МЕЖДУ КазАССР И КазССР

Эльмира Жарылкасыновна Азретбергенова¹, Нурлан Алиевич Байғараев²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(ул. Жамбыла, 25, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0009-0009-5876-7312>. E-mail: eazret@mail.ru

²Казахский национальный женский педагогический университет

(ул. Гоголь, 114 к 1, 050000, Алматы, Республика Казахстан)

Доктор философии, PhD (автор корреспондент)

<https://orcid.org/0000-0002-8128-5700>. E-mail: baigarayev.n1984@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Азретбергенова Э.Ж., Байғараев Н.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Период между КазАССР и КазССР представляет собой сложный и противоречивый этап трансформации культурной политики и формирования национальной идентичности. Данный временной отрезок характеризуется одновременным воздействием модернизационных импульсов и жесткого идеологического контроля, что привело к глубоким изменениям в традиционной системе ценностей, образовательных практиках, научной и культурной среде. Эти процессы оказали определяющее влияние на институциональное развитие культуры, науки и образования, а также на долговременные траектории национального самосознания в условиях советской государственности. *Цель и задачи.* Целью исследования является комплексный научный анализ особенностей культурной политики и механизмов формирования национальной идентичности в Казахстане в переходный период между КазАССР и КазССР. В рамках поставленной цели определены следующие задачи: выявить концептуальные основы и инструменты советской культурной политики; проанализировать ее воздействие на развитие системы образования, науки и культуры; охарактеризовать трансформации национальной идентичности в условиях идеологического давления и социально-политических преобразований. *Материалы и методы.* Методологическую основу исследования составляют исторический, сравнительно-типологический и структурно-функциональный подходы. Источниковая база включает архивные документы, нормативно-правовые акты, официальные статистические материалы, научные публикации и мемуарные свидетельства. Применяются методы критического анализа источников, контекстуальной интерпретации и историографического сопоставления, обеспечивающие научную обоснованность и объективность выводов. *Результаты.* Установлено, что культурная политика рассматриваемого периода выступала одновременно как инструмент модернизации и идеологической унификации, способствуя росту грамотности, институциональному укреплению образования и науки, формированию нового интеллектуального слоя, но вместе с тем приводила к разрыву культурной преемственности, репрессиям в отношении национальной интеллигенции и трансформации идентификационных моделей. *Заключение.* Противоречивый характер культурных преобразований периода между КазАССР и КазССР сформировал базовые институциональные и образовательные структуры советского Казахстана и одновременно создал долгосрочные вызовы для сохранения и переосмысления казахской национальной идентичности.

Ключевые слова: культурная политика, национальная идентичность, КазАССР, КазССР, советская модернизация, культурная революция, интеллигенция, идеология, репрессивная политика, историческая память, государственное строительство.

Для цитирования: Азретбергенова Э.Ж., Байгараев Н.А. Вопросы культурной политики и национальной идентичности в период между КазАССР и КазССР // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 288–302. [на англ. яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_288-302

Introduction. The study of cultural policy and national identity in Kazakhstan during the early Soviet period occupies a central place in contemporary historical scholarship, reflecting how the Bolshevik regime sought to restructure social consciousness and integrate diverse populations into a cohesive ideological and political framework [Suzhikov, 1981: 12]. The relevance of this topic lies in its capacity to illuminate both the mechanisms of Soviet modernization and the specific regional adaptations necessary for their implementation in areas with entrenched traditional institutions. Cultural policy, in this context, is defined as a set of deliberate state measures aimed at regulating cultural production, education, artistic activity, religious practices, and social customs to achieve political, ideological, and developmental goals. National identity is understood as a collective sense of belonging, shared cultural codes, linguistic patterns, historical memory, and institutional practices that differentiate a people within a broader sociopolitical space.

Between the formation of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (KazAKSR) and the adoption of the 1936 Constitution establishing the Kazakh Soviet Socialist Republic (KazSSR), Kazakhstan experienced profound transformations of its cultural and social landscape. These transformations were driven by the dual imperatives of socialist modernization and ideological consolidation [Bakir, Kudaibergenova, Taiman, 2023]. Cultural policy was the principal instrument through which the Soviet state sought to shape new citizens, standardize social practices, and instill loyalty to the regime. Measures included the restructuring of educational systems, promotion of literacy, regulation of artistic production, and transformation of religious and communal practices. Collectively, these efforts aimed to replace traditional frameworks with forms of social and cultural behavior aligned with the principles of socialism.

The Bolshevik cultural policy in Kazakhstan pursued multiple objectives. First, it aimed to consolidate Soviet authority by creating a unified sociocultural space in which the notion of the “Soviet people” took precedence over local or ethnic affiliations. This supranational vision sought to integrate ethnic minorities into a single ideological system while subordinating local traditions to the imperatives of socialist governance. Second, cultural policy functioned as a tool for modernization, targeting illiteracy, “archaic” customs, and nomadic social structures, which were viewed as obstacles to social and economic development. Third, it sought to regulate language, education, and cultural production to ensure the dissemination of ideological messaging across the population. Finally, it aimed to reshape historical consciousness and collective memory, creating citizens whose sense of the past and social identity aligned with the socialist project [Kudaibergenov, 1977: 57].

The ethnic and national identity of Kazakhs before 1936 was primarily based on nomadic traditions, clan-based social structures, Islamic religion, oral culture, customary law (adat), and locally organized governance systems. These elements provided cohesion and continuity within Kazakh society but were perceived by Soviet authorities as incompatible with the demands of industrialization, centralized administration, and ideological conformity. Nomadic pastoralism dictated seasonal movement, social obligations were mediated through kinship networks, and religion structured moral and communal norms. The Soviet leadership considered these practices barriers to the formation of a disciplined, literate, and ideologically aligned populace, which necessitated state interventions to reshape national identity [Kozybaev, 2000: 17–21].

During the period from the formation of the KazAKSR to the establishment of the KazSSR, the Soviet authorities implemented intensive cultural policies to regulate and transform national identity. Institutional mechanisms included the creation of state-run educational institutions, literacy campaigns, and the codification and standardization of the Kazakh language in Cyrillic script. Cultural infrastructure such as theaters, libraries, and publishing houses was actively developed to disseminate socialist ideals and promote secular, collective practices [Polyakov, 1985: 69–82]. These interventions sought to produce a generation whose cultural practices, language use, and ideological orientation aligned with the principles of socialism while diminishing the influence of traditional institutions and religion.

State intervention during this period was characterized by centralization and coercive enforcement. New symbolic systems, including Soviet holidays, commemorations, and mass media campaigns, were introduced

to reshape collective consciousness. Historical memory was reconstructed through textbooks, publications, and public rituals, while religious practices were suppressed or subordinated to ideological objectives. Artistic production and education were harnessed to propagate the values of socialist culture and model the behavior of the “Soviet citizen” [Suleimenova, 2025]. The systematic nature of these policies created both opportunities for modernization and tensions with local social and cultural frameworks.

The consequences of these policies were significant and multifaceted. On one hand, they facilitated the creation of institutional and educational frameworks that enabled Kazakhstan to integrate into the broader processes of industrialization and social modernization within the USSR. Literacy rates increased, access to formal education expanded, and centralized mechanisms for cultural governance were established, laying the foundation for Soviet society in Kazakhstan. On the other hand, these policies disrupted traditional social structures, altered historical memory, restricted cultural autonomy, and challenged the preservation of indigenous values. This dual outcome illustrates the paradox of Soviet modernization: structural and social development achieved at the cost of dislocation and cultural tensions.

Regional adaptation of all-Union policies demonstrates the pragmatic dimension of Soviet nation-building. While directives were issued from the central authorities, local implementation had to account for Kazakhstan’s unique conditions, including dispersed nomadic populations, clan networks, and religious hierarchies. Regional authorities negotiated the application of policies to address literacy levels, economic capacity, and resistance to social transformation. This interaction between central planning and local conditions produced a distinctive Kazakh variant of Soviet national identity, in which traditional practices were selectively retained or modified within the framework of socialist modernization.

Scholarly engagement with this period highlights both accomplishments and contradictions of cultural policy in Kazakhstan. The creation of educational and cultural institutions, secularization initiatives, and literacy campaigns reflect the state’s capacity for large-scale social engineering. Simultaneously, the erosion of traditional institutions, imposition of centralized ideological norms, and reconfiguration of cultural practices created enduring dilemmas for identity formation. These dynamics underscore the dual nature of Soviet modernization: while enabling structural development and integration, they also produced long-term challenges for cultural continuity and national identity.

Despite extensive research on Bolshevik national policy, the cultural dimension and its impact on local identity remain underexplored and insufficiently systematized. Many studies focus on ideological constructs or macro-level social changes, neglecting the regional adaptation processes and the interaction between coercive mechanisms and local traditions. This gap highlights the need for an interdisciplinary approach that integrates social, cultural, and intellectual history methodologies to understand the complex processes of identity construction, contestation, and transformation in the context of Soviet modernization.

This study contributes to scholarship by providing a comprehensive analysis of cultural policy and national identity formation in Kazakhstan during the early Soviet period. It systematically examines the strategies and outcomes of Bolshevik cultural initiatives, elucidates the mechanisms of adaptation and resistance at the regional level, and identifies long-term consequences for institutional structures, language policy, and cultural practices. By focusing on the Kazakh experience, the research illuminates the interaction between centralized ideological planning and local realities, offering insights into the broader processes of Soviet modernization and nation-building.

The aim of this study is to provide a comprehensive analysis of cultural policy during the period between the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and the Kazakh Soviet Socialist Republic and to examine its impact on the evolution of Kazakh cultural identity and social consciousness.

The objectives of the study are:

1. To analyze the main directions and mechanisms of Soviet cultural policy during the period under investigation.
2. To examine how Soviet ideological and institutional measures influenced Kazakh social and cultural practices, collective memory, and community structures.
3. To assess the long-term sociocultural consequences of these policies for the formation of local institutional frameworks, educational systems, and communal cultural norms.

The object of the study is the cultural policy of the Soviet state in Kazakhstan in the first third of the twentieth century.

The subject of the study is the mechanisms through which cultural policy shaped social behavior, educational practices, and collective cultural orientation in Kazakhstan during the transition from an autonomous to a union republic.

The research hypothesis is based on the assumption that Soviet cultural policy during this transitional period was systematic and directive in nature, aimed at creating a unified Soviet sociocultural framework. These policies significantly restructured traditional cultural practices, reshaped communal and educational norms, and influenced the long-term development of social and cultural identity in Kazakhstan, with effects that continue to be observable in the contemporary sociocultural landscape.

Materials and Methods. During the Soviet period, the national question was approached as an integral element of socialist construction and proletarian internationalism, with the cultural and ethnic dimensions interpreted primarily through the lens of ideological priorities and class-based analysis. In this framework, Kazakh social and cultural practices, language, traditional worldviews, and religious customs were often assessed in terms of their alignment with socialist modernization goals, while their broader historical and cultural significance received limited attention. As a result, the study of local traditions, communal structures, and patterns of cultural continuity remained largely outside the central focus of contemporary scholarship.

Historiography of the national question in Kazakhstan between 1922 and 1936 was shaped by strict censorship and the imperatives of ideological control. Scholarly publications emphasized the achievements of socialist construction, the perceived success of Leninist national policy, and the promotion of interethnic cooperation, while the social and cultural costs of forced modernization, secularization, and cultural homogenization were seldom addressed [Abylkhozhin, 1991a: 24]. Within this context, cultural policy was often represented as an unequivocally progressive tool of transformation, and the complex effects of policy implementation on traditional practices, educational systems, and community organization were largely overlooked.

Some studies touched on aspects of national development in discussions of agrarian reforms, industrialization, the cultural revolution, educational reform, and the growth of mass media. However, in these works, cultural considerations typically played a secondary role, subordinated to economic and class-focused analyses [Beisembiev, 1970: 121–124]. Changes in cultural norms, shifts in collective memory, and the gradual formation of new social and cultural models were rarely the primary focus of research. Consequently, the processes by which Soviet policies reshaped social behaviors, everyday practices, and community organization remain an underexplored dimension of early Soviet nation-building in Kazakhstan.

Despite the absence of specialized historiographical syntheses, the Soviet period witnessed the emergence of individual works that sought to provide a theoretical interpretation of national policy. These studies emphasized the leading role of the Communist Party in the construction of socialist statehood and interpreted Leninist national policy as a universal model for the successful resolution of national contradictions [Tuganbaev, 1967]. Their conclusions, however, were rigidly predetermined by official ideology, which significantly constrained their analytical depth and critical potential.

A distinctive place in the historiography is occupied by the work of G.F. Dakhshleiger, *V. I. Lenin and the Problems of Kazakhstani Historiography*, which represents an attempt to comprehend the evolution of historical scholarship in Kazakhstan in the context of Leninist legacy [Dakhshleiger, 1973]. The author addresses the national question, underscoring its significance within Soviet historical discourse, yet treats it predominantly within the framework of official party doctrine. Nevertheless, this work is of considerable interest as a source for analyzing the mechanisms underlying the formation of Soviet historiographical tradition and its methodological constraints.

A significant advance in the development of domestic historiography was achieved with the candidate dissertation of Z.S. Batpenova, devoted to the analysis of the history of the national question in Kazakhstan during 1956–1991. Although its chronological scope extends beyond the limits of the present study, this work is of fundamental importance, as it constitutes the first attempt at a systematic historiographical analysis of national policy [Batpenova, 1999]. The author identifies the key stages in the evolution of scholarly interpretations, reveals dominant conceptual approaches, and formulates methodological guidelines relevant for further research.

A new phase in the study of cultural policy and identity formation in Kazakhstan emerged during the years of the country's independence. The opening of archival collections, the application of interdisciplinary research methods, and the development of modern analytical approaches enabled scholars to investigate the sociocultural, demographic, and historical consequences of Soviet modernization with greater precision. Researchers such as M.K. Kozybaev, T. Omarbekov, M. Koigeldiev, S.Z. Zimanov, Zh.K. Kasymbaev, D. Kishibekov, K.S. Aldazhumanov, Zh.B. Abylkhozhin, and O. Kh. Mukhatova have focused on identifying

the mechanisms through which Soviet policies reshaped traditional social structures, educational institutions, and community practices.

These studies highlight that the top-down implementation of the Soviet cultural model involved significant restructuring of traditional socialization mechanisms, the reorganization of historical memory, the reduction of religious influence in public life, and the modification of communal and cultural norms [Zimanov, Reitor, 1983: 11-17]. Particular attention is given to language policy, educational reforms, and ideological guidance in artistic and media production, revealing the institutional and practical processes that contributed to the emergence of new collective identities. At the same time, much of this scholarship remains thematically segmented and does not yet offer a fully integrated account of cultural change and identity dynamics across the early Soviet period.

Significant insights into the cultural and intellectual dimensions of nation-building have been provided by studies of the Kazakh intelligentsia, participants in the Alash movement, and Soviet state and party officials. The works of K.N. Nurpeisov, D.A. Amanzholova, R.K. Nurmagambetova, D.D. Suleimenova, D.A. Makhat, and L.D. Kuderina examine the challenges, contradictions, and strategies of adaptation that characterized the elite's intellectual engagement under intense ideological and institutional pressures. Analysis of these figures and their legacies illuminates the ways in which individual and collective agency interacted with state-driven modernization, shaping patterns of social behavior, cultural practice, and identity formation in Kazakhstan [Makhat, 2007].

Overall, contemporary research underscores that the Soviet cultural model was not a neutral or purely administrative process; rather, it actively reconfigured social institutions, altered symbolic and ritual practices, and influenced the ways communities understood their cultural heritage. By examining the interactions between state policy, local traditions, and intellectual agency, these studies provide a nuanced perspective on the long-term processes of cultural transformation in Kazakhstan, highlighting both the adaptive strategies employed by local populations and the enduring legacies of early Soviet modernization.

A significant contribution to the historiography of Soviet national policy in Kazakhstan has been made by foreign scholars, including J. Wheeler, R. Pipes, R. Conquest, W. Kolarz, H. Seton-Watson, Z. Brzezinski, H. Arendt, and L. Snyder. Through comparative-historical and political-philosophical analysis, these studies interpret Soviet national policy as an instrument of centralized governance and social engineering, designed to create a unified cultural space and regulate ethnic diversity. Their research provides a framework for situating the Kazakh experience within broader studies of state-directed modernization and totalitarian governance [Toynbee, 1991].

The empirical foundation of this study relies on archival documents from central and regional repositories in Kazakhstan. These include resolutions of party and state bodies, reports from the People's Commissariat of Education, materials from cultural and educational institutions, statistical compendia, census data, and periodical publications from 1920-1936. Memoirs, diaries, and recollections of intellectuals and party officials are also utilized, enabling the reconstruction of contemporary perceptions of cultural transformation and policy implementation.

Methodologically, the study is grounded in historicist principles, systematic analysis, and rigorous scholarly objectivity. It employs approaches from social, cultural, and intellectual history, combined with elements of historical anthropology, discourse analysis, and identity studies. Comparative-historical and chronological methods are applied to trace the development of cultural policies and their effects on social behavior, educational structures, and community organization. Structural-functional analysis is used to identify the mechanisms through which these policies influenced collective practices and cultural norms.

By integrating these approaches, the study provides a nuanced understanding of how Soviet cultural policy operated at multiple levels—ideological, institutional, demographic, and social—and how it shaped evolving patterns of Kazakh cultural identity. This framework allows national identity to be analyzed not as a fixed or uniform concept, but as a historically contingent and contextually shaped process, reflecting the interaction between state policies, local traditions, and social structures.

Discussion. In March 1921, at the Tenth Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks), I. V. Stalin articulated a directive aimed at the “nationalization” of the party, state, economic, and cultural apparatus in the national republics and regions [Barsuk, 1947: 7-9]. This policy was conceived as an institutional mechanism for implementing Soviet national policy, designed to establish a managerial infrastructure adapted to the ethnocultural specificities of local populations. Its key components included the introduction of native languages into judicial proceedings, administrative governance, education, and cultural and educational activities, as well as the training of national cadres.

At the same time, the concept of “nationalization” of the administrative apparatus was predominantly instrumental in character and subordinated to the objective of politically integrating national regions into the centralized system of Soviet power. The formation of national cadres was viewed not as a means of expanding cultural autonomy, but rather as a mechanism for incorporating local elites into an ideologically controlled space of proletarian dictatorship [Isaev, 1930: 17-21]. In relation to Kazakh society, this course was accompanied by a critical reassessment of the traditional nomadic way of life, which in official discourse was portrayed as socially and culturally archaic, thereby serving as a theoretical justification for policies of forced modernization and the profound transformation of traditional forms of social organization and identity.

Within the Soviet historiographical tradition, interpretations of the national question were consistently constructed within the framework of Leninist proletarian internationalism, according to which national self-determination was understood as derivative of class struggle and socialist revolution [Instruktsiya, 1928: 118-125]. Drawing upon Leninist tenets, scholars emphasized the necessity of forming a voluntary union of peoples based on the principles of equality, trust, and free consent, which was interpreted as the fundamental rationale underlying the Soviet model of national-state construction. In this context, the establishment of Kazakh statehood, the development of national culture, and the institutionalization of autonomy were construed as direct outcomes of the implementation of the party’s national program. At the same time, the conceptual foundation of this interpretation rested upon the subordination of the national factor to the imperatives of class struggle [Aldazhumanov, 1996: 27-34]. The national question was thus treated not as an autonomous sociocultural problem, but as a manifestation of social-class contradictions, the resolution of which was linked exclusively to the victory of the proletariat. Within this logic, it was asserted that only the proletariat could ensure genuine freedom of peoples and real equality among nations, whereas the bourgeoisie sought to obscure the social essence of national conflicts by substituting them with ethnic rhetoric. Such an approach consolidated the reduction of national identity to a derivative of socioeconomic relations, thereby precluding the possibility of autonomous development of ethnocultural forms.

The Soviet scholarly paradigm was likewise grounded in the premise that the nation was a product of the bourgeois epoch and a historically transient form of social development, destined ultimately to give way to a unified international socialist culture. Accordingly, national culture was regarded as a transitional stage, intended to facilitate the passage toward a supranational form of cultural integration based on the synthesis of the “best achievements” of various peoples. The victory of the October Revolution and the implementation of the party’s national policy were interpreted as accelerating factors in the formation of a “socialist nation” within which national specificity would gradually dissolve into universalist models of Soviet identity [Prokopenko, 1999: 14].

In Soviet historical scholarship, issues of cultural policy and national identity were examined exclusively within the framework of proletarian internationalism and rigid ideological dogmas. Researchers such as S.I. Umakhanov, A.K. Aliev, N. Dzhandil’din, M. Suzhikov, A.E. Erzhanov, and others systematically exposed the so-called “bourgeois falsifiers” who critically assessed the consequences of socialist modernization for national culture and traditions [Maidanali, 2003: 45-49]. Any attempts to question the thesis of the progressive role of Soviet power in the “liberation” and “cultural revival” of the Kazakh people were interpreted as ideologically hostile. The socialist revolution and subsequent cultural construction were presented as objectively necessary conditions for the formation of a “new,” socialist type of national identity, while traditional cultural forms were viewed either as archaic and destined to be overcome, or as requiring radical transformation in accordance with the objectives of communist construction [Tuganbaev, 1967: 98]. Within this paradigm, the national question was subordinated to the logic of class struggle, and cultural policy functioned as an instrument for shaping internationalist consciousness and integrating diverse ethnic groups into the framework of a unified “Soviet community”. The concept of the “Soviet people” actively elaborated in the works of N. Dzhandil’din and his associates, ultimately consolidated the primacy of supranational identity over ethnocultural specificity, thereby significantly constraining the possibilities for autonomous development of national cultures [Dzhandil’din, 1989: 64-67].

The institutional foundation for implementing this model of cultural policy was laid with the establishment in 1919 of the Kirghiz Revolutionary Committee, which was entrusted with political, economic, and cultural governance of the region [Kshibekov, 1972: 54-58]. While declaring sensitivity to local conditions, traditions, and ways of life, this body in practice ensured the enforcement of centralized decisions and strict control over cultural development processes. The location of its headquarters in Orenburg and the appointment of party functionaries to leadership positions testified to the dominance of

external governance and the secondary status of national interests. In Soviet historiography, the formation of Kazakh autonomy was portrayed as the highest achievement of national-state construction; in reality, however, this process was accompanied by systematic ideologicalization of culture, unification of educational and linguistic space, and the displacement of traditional forms of spiritual life. Cultural policy during this period was oriented not so much toward preserving and developing national distinctiveness as toward shaping a new type of identity grounded in socialist values and internationalist rhetoric [Eleuov, 1961: 243]. As a result, a profound contradiction emerged between the proclaimed principles of national self-determination and the actual practices of cultural construction, exerting a lasting impact on the transformation of national consciousness and the cultural dynamics of Kazakh society.

In Soviet historiography, the proclamation of autonomy of the Turkestan region on 30 April 1918 and the establishment of the Turkestan Soviet Federative Republic within the Russian Soviet Federative Socialist Republic were interpreted as pivotal stages in the implementation of Leninist national policy, possessing not only domestic but also international significance. According to S. Beisembaev [Beisembaev, 1987: 21-23], this act demonstrated in practice to the oppressed peoples of the East the possibility of liberation and the attainment of self-governance, whereas the creation of the Kirghiz Autonomous Soviet Socialist Republic on 26 August 1920 was assessed by S. Dosymbekov and S. Kul'baev as the result of the "fraternal assistance of the Russian people" and the guiding role of the Communist Party, without which, in their view, overcoming economic, cultural, and political backwardness would have been impossible [Dosymbekov, Kul'baev, 1960: 24]. Contemporary historical scholarship, however, subjects these interpretations to substantial revision. As T. Omarbekov emphasizes, already in the early years of Soviet power Kazakh society confronted large-scale demographic and socioeconomic catastrophes, culminating in the famine of 1921-1922, caused by the combined impact of the Civil War, the policies of War Communism, and the forced consolidation of Soviet statehood. This resulted in a sharp decline in population, particularly in Western Kazakhstan, where demographic losses between 1917 and 1923 amounted to 981,314 individuals, thereby revealing a profound contradiction between the proclaimed principles of national liberation and the actual consequences of early Soviet modernization [Omarbekov, 1994: 57-59].

In Soviet historiography, the establishment of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic was traditionally presented as a result of the revolutionary transformation of society and the leadership of the Communist Party, with primary reference to the decisions of the Constituent Congress of Soviets of the Kazakh ASSR held on 4 October 1920 in Orenburg and the adoption of the "Declaration of the Rights of the Working People of the Kazakh ASSR," which was treated as a foundational document of Soviet statehood [Kozybaev, 1990: 32-33]. A closer examination, however, indicates that for the populations of the former colonial territories, including Kazakh society, the principal political aspiration remained genuine self-governance and sovereignty, reflected in initiatives developed by the local intelligentsia.

Leninist principles formally acknowledged the right to self-determination, including secession, while simultaneously limiting its practical implementation within the framework of the Russian Soviet Federative Socialist Republic. This tension resulted in the symbolic rather than substantive character of the proclaimed autonomy. In practice, the formation of Kazakh statehood occurred under conditions of strong centralization, with the union center exerting substantial influence over administrative structures, personnel policies, and local governance. The newly established institutions were designed primarily to integrate the region into the broader Soviet administrative system, rather than to provide mechanisms for the exercise of independent political authority [Abishev, 1950: 34-37]. Consequently, the autonomous republic functioned as a controlled regional unit within a centralized state structure, and the development of a genuinely independent national political elite was constrained by the priorities of the central authorities.

The economic and cultural transformations accompanying Soviet construction in Kazakhstan were officially interpreted as evidence of the "triumph" of Leninist-Stalinist national policy, reinforced by statistical data indicating industrial growth and large-scale state investment. Yet behind these indicators lay profound structural deformations engendered by forced modernization, collectivization, accelerated industrialization, and political terror [Kudaibergenov, 1977: 52-64]. During the 1920s and 1930s, Kazakh society was drawn into a radical social experiment marked by massive demographic losses, the destruction of traditional lifeways, the undermining of cultural institutions, and the annihilation of the national intellectual elite. The political repressions of the 1930s, which engulfed representatives of science, culture, and the military and technical intelligentsia, constituted the culmination of a process of total subjugation of society to ideological control, radically narrowing the space for the development of national identity. Thus, the Soviet model of Kazakh statehood, despite its proclaimed goals of cultural revival and social progress, in practice

led to a profound deformation of national self-consciousness, the substitution of historical forms of identity with a socialist construct, and the formation of long-term contradictions whose consequences continued to exert influence throughout the subsequent development of Kazakhstan.

Results. In Soviet ideological doctrine, the elevation of the cultural level of the population was regarded as a key prerequisite for increasing labor productivity and for the restoration and development of the productive forces. This position found its most concentrated expression in the works of V. I. Lenin, who emphasized the impossibility of building socialism without reliance on the advanced achievements of science and large-scale industrial technology, and who advanced the task of universal literacy and the systematic appropriation of the finest examples of European and American culture as a primary priority of socialist construction [Dzhunusov, 1958: 21]. Within this framework, I. V. Stalin, while proclaiming support for the development of national cultures, simultaneously viewed them as a transitional stage on the path toward the formation of a unified socialist culture, thereby reflecting the internal contradiction of Marxist-Leninist national policy, which combined the formal recognition of ethnocultural diversity with an orientation toward its subsequent unification. These principles were institutionalized in party programs that proclaimed civil equality irrespective of nationality, religion, and social origin, guarantees of education in one's native language, the right to use national languages in public and administrative spheres, and the recognition of the political equality of peoples as the foundation for resolving the national question [Dzhandil'din, 1956: 47]. At the same time, the practical implementation of these principles unfolded under conditions of rigid centralization and ideological control, transforming cultural policy into an instrument of socialist modernization and political integration, aimed less at the autonomous development of national cultures than at the construction of a unified sociocultural space and the formation of a supranational, "Soviet" identity.

Within the Soviet model of national policy, the overcoming of the socioeconomic and cultural backwardness of the "formerly oppressed peoples" was regarded as a necessary condition for achieving genuine equality. This presupposed the accelerated development of industry in national regions, the formation of a working class and a national intelligentsia, the expansion of networks of educational and cultural institutions, and the institutional implementation of the principles of indigenization (*korenizatsiia*). The resolutions of the Twelfth Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in 1923 conceptualized these objectives in accordance with Stalin's interpretation of the national question, according to which its final resolution was possible exclusively under socialist conditions through the affirmation of sovereignty and the formal equality of nations, the struggle against all forms of nationalism, and the development of local cadres, party structures, and national languages in administration, education, and ideological work [Erzhanov, 1961: 7-9]. Thus, national policy was organically linked with processes of economic modernization, industrialization, and cultural revolution, enabling it to be understood as an integral component of the broader strategy of socialist transformation of society.

V.I. Lenin attached exceptional significance to cooperation and the cultural revolution, stressing that the complete cooperativization of the peasantry was inconceivable without a radical elevation of literacy, education, and the cultural development of the broad masses, and that the effectiveness of transformations had to be measured by tangible economic outcomes [Tursunbaev, 1967: 121-127]. In the official discourse of the first and second Five-Year Plans, collectivization, the eradication of illiteracy, the expansion of universal and secondary education, the growth of cultural needs, and the formation of a "socialist way of life" were interpreted as compelling evidence of the successful overcoming of social and national inequality. Simultaneously, the ideological dimension of the cultural revolution acquired paramount importance: the refinement of the system of party propaganda, the training of cadres of agitators and instructors, the creation of specialized educational institutions, and the expansion of mass political literature were viewed as key mechanisms for shaping a new, socialist type of consciousness and loyalty to Soviet power.

Within this paradigm, the cultural revolution was conceptualized both as a process of enlightenment and modernization and as an instrument of profound transformation of social consciousness, directed toward the construction of the "Soviet people" and the establishment of communist ideology as the dominant value system. Scholars emphasized that it was implemented "from above," under the leadership of the socialist state and through the mass mobilization of working people, which ensured its scale and systemic character. At the same time, the proclaimed support for the development of national cultures was combined with their ideological selection and subordination to all-Union objectives, as a result of which cultural policy became a central instrument for integrating the national republics into a unified political and cultural space, where priority was given not to the autonomous development of ethnic traditions, but to the formation of a standardized socialist identity.

Culture and education as means of shaping a socialist Russian-speaking individual in the course of the cultural revolution were examined in detail by K. Nurpeisov and Kh. Abzhanov, who noted that the “cultural revolution is aimed at transforming all working people into socially and politically active participants in the cultural-historical process and at educating a new person,” viewing it not as an isolated task, but as a fundamental condition for the construction of socialist society, cooperation, and the incorporation of the peasantry into the new economic system [Nurpeisov, Abzhanov, 1990: 24-28]. At the same time, they emphasized that any excesses and extremes in the course of the cultural revolution should not be conflated with the revolution itself: “this is not the cultural revolution; revolution is a profound phenomenon of a high order, bearing social responsibility and creating a civilization significantly superior to previous forms,” thereby demonstrating that its true objective was to employ the achievements of past culture as the raw material for constructing a new socialist cultural order.

During the period between the establishment of the Kazakh ASSR and the Kazakh SSR, Zh.O. Artykbaev offered a distinctive interpretation of the cultural revolution and the development of education and science in Kazakhstan. He argued that the primary objective of the cultural revolution extended beyond increasing literacy, focusing instead on the formation of individuals according to the ideological and sociopolitical goals of the Soviet state. At the same time, he noted that the contemporary educational system remained underdeveloped, as evidenced by the fact that in 1936 only eleven Kazakh children graduated from secondary school. Zh.O. Artykbaev’s analysis emphasizes both the limitations of early Soviet educational initiatives in terms of access and quality for the indigenous population and the formal achievements of the period, such as the establishment of the Academy of Sciences of Kazakhstan in 1946, which by the 1990s included thirty-two research institutions, approximately 250 doctors of science, and 2,000 candidates of science, even though the participation of Kazakh scholars within these institutions remained limited [Artykbaev, 1997: 34-37]. His work highlights the complex interplay between ideological objectives, institutional development, and the sociocultural realities of Kazakh society during this transformative period.

The actual state of the “cultural revolution” in the Soviet period is vividly illustrated by L.D. Kuderina’s study *Genocide in Kazakhstan*, which demonstrates that, under the contrived accusation of “Kazakh nationalism,” Zhumakhan Mauysymbai and forty-two other Kazakh intellectuals were prosecuted, including teachers, educators, writers, poets, jurists, physicians, and political figures who had made a substantial contribution to Kazakh culture [Kuderina, 1994: 11-14]. These repressed representatives of the “national elite” in fact constituted the cultural core of the nation, and their persecution was accompanied by systematic Russification and the displacement of previously used Arabic-language textbooks, which ultimately led to their oblivion. Traces of cultural policy directed against the Kazakh people are also evident in A. Kaken’s article on S. Seifullin, which reflects the practice of discrediting figures associated with the Alash movement and the effort to undermine the authority and public recognition of national leaders [Kaken, 2004: 34-39]. Nevertheless, as P. Zh. Altynbekova observes, even under conditions of forced collectivization and repression, cultural and social life in Kazakhstan received a new impetus, demonstrating the limited but tangible outcomes of Leninist cultural policy and socialist construction, despite the fact that neither repression nor pressure on the intelligentsia and religious institutions permitted a substantial alteration in the overall course of the “cultural revolution” [Altynbekova, 2000: 9-11].

Conclusion. The analysis of the processes involved in the formation of Kazakh Soviet statehood and the implementation of the cultural revolution in Kazakhstan demonstrates a complex interaction of ideological, social, and economic factors that shaped the region’s development during the Soviet period. The establishment of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and its subsequent transformation into the Kazakh Soviet Socialist Republic cannot be viewed merely as an administrative and territorial act. Rather, this process was closely linked to the implementation of the Leninist and Stalinist models of national policy, which combined limited autonomy, social transformation, and integration into all-Union institutional structures. A key outcome of these transformations was the emergence of a new social structure in which the working class and the local intelligentsia became central agents of modernization, simultaneously subjected to ideological control and actively involved in the realization of economic and cultural programs. Within this framework, the mechanism of the cultural revolution functioned both as a means of raising educational standards and as an instrument of political socialization, shaping the “new Soviet Russian-speaking individual” capable of sustaining the socialist system and disseminating Soviet values across all levels of public life. This approach ensured the systemic integration of economic, educational, and cultural reforms, while at the same time creating conditions for the restriction of national initiative and the strict control of

intellectual and cultural elites, most visibly manifested in the repression of Kazakh intellectuals and figures associated with the Alash movement.

A critical dimension of this period lies in the inherent contradictions of the cultural revolution. On the one hand, it facilitated rising literacy rates, the development of education and science, and the formation of professional and administrative cadres essential for the functioning of the new state. On the other hand, these processes were accompanied by intense ideological pressure, deliberate Russification, and political repression against the active segment of the national intelligentsia, which constrained the participation of the indigenous population in the governance of cultural and scientific institutions. This duality reveals the specific nature of Soviet modernization, in which cultural and educational transformation simultaneously served as a tool of development and a mechanism of political control. Achievements in education and science, including the establishment of academic institutions, research centers, and the growth of scientific personnel, coexisted with the initially low representation of Kazakh specialists, reflecting the structural limitations and socio-political tensions of the era.

Thus, the period between the formation of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and the Kazakh Soviet Socialist Republic can be regarded as a stage of institutional and cultural consolidation characterized by a dual effect: while significant quantitative progress was achieved in education, science, and industrial development, substantial constraints on social and cultural autonomy persisted. This historical experience allows for a critical reassessment of the mechanisms underlying the cultural revolution, revealing the limitations of ideologically driven reforms and demonstrating that modernization in Soviet Kazakhstan resulted less from organic societal development than from a combination of political control, social coercion, and economic incentives. At the same time, the creation of educational and scientific infrastructures laid the groundwork for the subsequent growth of the national intelligentsia and scientific capacity, enabling long-term transformations of the social environment and opening possibilities for cultural revival in the post-repression period. This comprehensive analysis underscores that the cultural revolution in Soviet Kazakhstan functioned simultaneously as an instrument of ideological mobilization, a means of socialization, and a driver of economic modernization, making this historical experience a valuable case for understanding the dynamics of Soviet nation-building and cultural policy.

Literature

- Абишев, 1950 – *Абишев Г.* Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у воинов-казахов в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Алматы, 1950. 185 с.
- Абылхожин, 1991а – *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.). Алматы: Ғылым, 1991.
- Абылхожин, 1991б – *Абылхожин Ж.Б.* (сост.). История Казахстана: белые пятна. Сб. ст. Алматы: Казахстан, 1991. 345 с.
- Алдажуманов, 1996 – *Алдажуманов К.С.* Крестьянское движение сопротивления коллективизации и политические репрессии в Казахстане // Народ не безмолвствует. Алматы: Обелиск, Простор, 1996. 305 с.
- Алтынбекова, 2000 – *Алтынбекова П.Ж.* Л.И. Мирзоянның Қазақстандағы қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1933–1938 жж.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Астана, 2000. 25 б.
- Артыкбаев, 1997 – *Артыкбаев Ж.О.* История Казахстана (двенадцать лекций). Караганда, 1997. 144 с.
- Барсук, 1947 – *Барсук Ф.Я.* Казахская советская социалистическая республика. Алматы: Каз. объедин. гос. изд., 1947. 48 с.
- Батпенова, 1999 – *Батпенова З.С.* Историография национального вопроса в Казахстане (1956–1991 гг.). Дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 1999. 150 с.
- Бәкір, Құдайбергенова, Тайман, 2023 – *Бәкір Ә., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т.* Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз мемлекет жолындағы күресіндегі негізгі тұжырымдар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. No 4. 846–859-бб. DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_846-859
- Бейсембаев, 1987 – *Бейсембаев С.* Ленин и Казахстан. 2-е изд. Алматы: Казахстан, 1987. 392 с.
- Бейсембиев, 1970 – *Бейсембиев К.* Победа марксистско-ленинской идеологии в Казахстане. Алматы: Казахстан, 1970. 384 с.
- Дахшлейгер, 1973 – *Дахшлейгер Г.Ф.* В.И. Ленин и проблемы казахстанской историографии. Алматы: Наука, 1973. 216 с.
- Джандильдин, 1956 – *Джандильдин Н.* Расцвет культуры и науки в советском Казахстане. Алматы: Казгосиздат, 1956. 76 с.
- Джандильдин, 1989 – *Джандильдин Н.* Единство интернационального и национального в психологии советского народа. Алматы: Казахстан, 1989. 199 с.
- Джунусов, 1958 – *Джунусов М.С.* Об историческом опыте строительства социализма в ранее отсталых странах. Москва, 1958. 264 с.

- Досымбеков, Кульбаев, 1960 – *Досымбеков С., Кульбаев С.* Сороколетие образования казахской советской государственности. Алматы, 1960. 52 с.
- Елеуов, 1961 – *Елеуов Т.* Установление и упрочение советской власти в Казахстане (март 1917 – июнь 1918 года). Алматы: Изд. АН КазССР, 1961. 528 с.
- Ержанов, 1961 – *Ержанов А.Е.* Осуществление ленинской национальной политики в Казахстане в 1935–1958 годах. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 1961.
- Зиманов, Рейтор, 1983 – *Зиманов С.З., Рейтор И.К.* Советская национальная государственность и сближение наций. Алматы: Наука, 1983. 223 с.
- Исаев, 1930 – *Исаев У.* Ленинское разрешение национального вопроса. Алматы: Госиздат РСФСР, Казахское краевое отделение, 1930. 30 с.
- Инструкция, 1928 – *Инструкция по применению постановления ЦИК и СНК КССР о конфискации байских хозяйств* // НХК. 1928. № 6–8. С. 118–125.
- Кәкен, 2004 – *Кәкен А.* Алаш арыстары және сұңқар Сәкен // Ақиқат. 2004. № 4. 34–39-бб.
- Козыбаев, 1990 – *Козыбаев М.К.* Новое мышление и некоторые проблемы истории коллективизации // Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы. Алматы: Ғылым, 1990. 200 с.
- Козыбаев, 2000 – *Козыбаев М.К.* Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Социализм: несбывшиеся надежды. Кн. 2. Алматы, 2000. 388 с.
- Кудайбергенов, 1977 – *Кудайбергенов У.Д.* К теории национально-государственного строительства в СССР // Вопросы национально-государственного строительства в Средней Азии и Казахстане. Алматы: Наука, 1977. С. 50–66.
- Кудерина, 1994 – *Кудерина Л.Д.* Геноцид в Казахстане. Москва: Скорпион, 1994. 58 с.
- Кшибеков, 1972 – *Кшибеков Д.* Критика буржуазной фальсификации опыта строительства социализма в Казахстане. Алматы: Казахстан, 1972. 112 с.
- Майданали, 2003 – *Майданали З.* Земледельческие районы Казахстана в годы насильственной коллективизации. Учеб. пособие. Алматы, 2003. 202 с.
- Махат, 2007 – *Махат Д.А.* Қазақстанда әміршіл-әкімшіл социализм жүйесін қалыптастырудың сталиндік концепциясының мерзімді басылымдарда насихатталуы (1925–1956 жж.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2007. 45 б.
- Нұрпейісов, Әбжанов, 1990 – *Нұрпейісов К., Әбжанов Х.* Мәдени революция: тапқанымыз бен жоғалтқанымыз // Қазақстан коммунисті. 1990. № 10. 24–28-бб.
- Омарбеков, 1994 – *Омарбеков Т.* Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық). Оқу құралы. Алматы: Санат, 1994. 272 б.
- Поляков, 1985 – *Поляков А.* Страна Советов во время образования СССР: национальный состав населения // История СССР. 1985. № 1. С. 69–82.
- Прокопенко, 1999 – *Прокопенко Л.А.* Влияние тоталитаризма на традиционную деревню Казахстана (начало XX в. – 1936 г.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Караганда, 1999. 25 с.
- Сужигов, 1981 – *Сужигов М.М.* Гармоническое сочетание интернациональных и национальных интересов. Алматы, 1981. 47 с.
- Сулейменова, 2025 – *Сулейменова А.Т.* Республикалық бақылау комиссияларының құжаттары Қазақстанда 1925-1933-жылдары жүргізілген науқандарды зерттеудің тарихи дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1117–1135-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1117-1135
- Тойнби, 1991 – *Тойнби А.Дж.* Постигание истории / пер. с англ.; сост. А.П. Огурцов. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.
- Туганбаев, 1967 – *Туганбаев А.* Октябрьская революция и развитие Казахской Советской национальной государственности. Алматы: Казахстан, 1967. 136 с.
- Турсунбаев, 1967 – *Турсунбаев А.* Казахский аул в трех революциях. Алматы: Казахстан, 1967. 483 с.

References

- Abishev, 1950 – *Abishev G.* Rabota partii bol'shevikov po vospitaniyu chuvstva sovetskogo patriotizma u voynov-kazakhov v gody Velikoi Otechestvennoi voyny (1941–1945) [The work of the Bolshevik Party on fostering Soviet patriotism among Kazakh soldiers during the Great Patriotic War]. Almaty, 1950. 185 p. [in Russian]
- Abylkhozhin, 1991a – *Abylkhozhin Zh.B.* Traditsionnaya struktura Kazakhstana. Sotsial'no-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniya i transformatsii (1920–1930 gg.) [Traditional structure of Kazakhstan: socio-economic aspects of functioning and transformation]. Almaty: Gylm, 1991. [in Russian]
- Abylkhozhin, 1991b – *Abylkhozhin Zh.B.* (comp.). Istoriya Kazakhstana: belye pyatna. Sbornik statei [History of Kazakhstan: blank spots. Collection of articles]. Almaty: Kazakhstan, 1991. 345 p. [in Russian]
- Aldazhumanov, 1996 – *Aldazhumanov K.S.* Krest'yanskoe dvizhenie soprotivleniya kollektivizatsii i politicheskie repressii v Kazakhstane [Peasant resistance movement to collectivization and political repression in Kazakhstan]. Almaty: Obelisk, Prostor, 1996. 305 p. [in Russian]

- Altynbekova, 2000 – *Altynbekova P.Zh. L.I. Mirzoyannyn Kazakhstandagy kogamdyk-sayasi zhane memlekettik kyzmeti (1933–1938 zhzh.)* [Socio-political and state activity of L.I. Mirzoyan in Kazakhstan]. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. Astana, 2000. 25 p. [in Kazakh]
- Artykbaev, 1997 – *Artykbaev Zh.O. Istoriya Kazakhstana (dvenadtsat' lektzii)* [History of Kazakhstan: twelve lectures]. Karaganda, 1997. 144 p. [in Russian]
- Bakir, Kudaibergenova, Taiman, 2023 – *Bakir A., Kudaibergenova A.I., Taiman C.T. Mustafa Shoqaydyñ täuelsiz memleket jolyndağı küresindegi negizgi tüjirimdar* [Basic concepts of Mustafa Shokay's fight for an independent state]. *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 846–859. DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_846-859
- Barsuk, 1947 – *Barsuk F.Ya. Kazakhskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika* [Kazakh Soviet Socialist Republic]. Almaty: Kazakh State Publishing House, 1947. 48 p. [in Russian]
- Batpenova, 1999 – *Batpenova Z.S. Istoriografiya natsional'nogo voprosa v Kazakhstane (1956–1991 gg.)* [Historiography of the national question in Kazakhstan]. Diss. kand. ist. nauk. Almaty, 1999. 150 p. [in Russian]
- Beisembaev, 1987 – *Beisembaev S. Lenin i Kazakhstan* [Lenin and Kazakhstan]. 2nd ed. Almaty: Kazakhstan, 1987. 392 p. [in Russian]
- Beisembiev, 1970 – *Beisembiev K. Pobeda marksistsko-leninskoi ideologii v Kazakhstane* [Victory of Marxist-Leninist ideology in Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan, 1970. 384 p. [in Russian]
- Dakhshleiger, 1973 – *Dakhshleiger G.F. V.I. Lenin i problemy kazakhstanskoi istoriografii* [V.I. Lenin and problems of Kazakh historiography]. Almaty: Nauka, 1973. 216 p. [in Russian]
- Dzhandil'din, 1956 – *Dzhandil'din N. Rastsvet kul'tury i nauki v sovetskom Kazakhstane* [Flourishing of culture and science in Soviet Kazakhstan]. Almaty: Kazgosizdat, 1956. 76 p. [in Russian]
- Dzhandil'din, 1989 – *Dzhandil'din N. Edinstvo internatsional'nogo i natsional'nogo v psikhologii sovetskogo naroda* [Unity of international and national in the psychology of the Soviet people]. Almaty: Kazakhstan, 1989. 199 p. [in Russian]
- Dzhunusov, 1958 – *Dzhunusov M.S. Ob istoricheskom opyte stroitel'stva sotsializma v ranee otstalykh stranakh* [On the historical experience of socialist construction in formerly backward countries]. Moscow, 1958. 264 p. [in Russian]
- Dosymbekov, Kul'baev, 1960 – *Dosymbekov S., Kul'baev S. Sorokoletie obrazovaniya kazakhskoi sovetskoi gosudarstvennosti* [Fortieth anniversary of the formation of Kazakh Soviet statehood]. Almaty, 1960. 52 p. [in Russian]
- Eleuov, 1961 – *Eleuov T. Ustanovlenie i uprochenie sovetskoi vlasti v Kazakhstane (mart 1917 – iyun' 1918 goda)* [Establishment and consolidation of Soviet power in Kazakhstan]. Almaty: Academy of Sciences KazSSR, 1961. 528 p. [in Russian]
- Erzhanov, 1961 – *Erzhanov A.E. Osushchestvlenie leninskoi natsional'noi politiki v Kazakhstane v 1935–1958 godakh* [Implementation of Leninist national policy in Kazakhstan]. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. Almaty, 1961. [in Russian]
- Zimanov, Reitor, 1983 – *Zimanov S.Z., Reitor I.K. Sovetskaya natsional'naya gosudarstvennost' i sblizhenie natsii* [Soviet national statehood and convergence of nations]. Almaty: Nauka, 1983. 223 p. [in Russian]
- Isaev, 1930 – *Isaev U. Leninskoe razreshenie natsional'nogo voprosa* [Leninist solution of the national question]. Almaty: Gosizdat RSFSR, Kazakh branch, 1930. 30 p. [in Russian]
- Instruktsiya, 1928 – *Instruktsiya po primeneniyu postanovleniya TsIK i SNK KSSR o konfiskatsii baiskikh khozyaistv* [Instruction on the implementation of confiscation of bai households]. *NHK*. 1928. No. 6–8. Pp. 118–125. [in Russian]
- Kaken, 2004 – *Kaken A. Alash arystary zhane sunkar Saken* [Leaders of Alash and Falcon Saken]. *Aqikat*. 2004. No. 4. Pp. 34–39. [in Kazakh]
- Kozybaev, 1990 – *Kozybaev M.K. Novoe myshlenie i nekotorye problemy istorii kollektivizatsii* [New thinking and some problems of collectivization history]. *Kollektivizatsiya sel'skogo khozyaistva v respublikakh Srednei Azii i Kazakhstane*. Almaty: Gylym, 1990. 200 p. [in Russian]
- Kozybaev, 2000 – *Kozybaev M.K. Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski. Sotsializm: nesbyvshiesya nadezhdy* [Kazakhstan at the turn of the centuries: reflections and searches]. Book 2. Almaty, 2000. 388 p. [in Russian]
- Kudaibergenov, 1977 – *Kudaibergenov U.D. K teorii natsional'no-gosudarstvennogo stroitel'stva v SSSR* [On the theory of national-state construction in the USSR]. *Voprosy natsional'no-gosudarstvennogo stroitel'stva v Srednei Azii i Kazakhstane*. Almaty: Nauka, 1977. Pp. 50–66. [in Russian]
- Kuderina, 1994 – *Kuderina L.D. Genotsid v Kazakhstane* [Genocide in Kazakhstan]. Moscow: Skorpion, 1994. 58 p. [in Russian]
- Kshibekov, 1972 – *Kshibekov D. Kritika burzhuaiznoi fal'sifikatsii opyta stroitel'stva sotsializma v Kazakhstane* [Critique of bourgeois falsification of socialist construction experience in Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan, 1972. 112 p. [in Russian]
- Maidanali, 2003 – *Maidanali Z. Zemledel'cheskie raiony Kazakhstana v gody nasil'stvennoi kollektivizatsii* [Agricultural regions of Kazakhstan during forced collectivization]. Almaty, 2003. 202 p. [in Russian]

- Makhat, 2007 – Makhat D.A. *Kazakhstanda amirshil-akimshil sotsializm zhuyesin kalyptastyrudyn stalindik kontseptsiasynyn merzimdi basylymdarda nasikhattaluy (1925–1956)* [Promotion of Stalinist administrative-command socialism in periodicals]. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. Almaty, 2007. 45 p. [in Kazakh]
- Nurpeisov, Abzhanov, 1990 – Nurpeisov K., Abzhanov Kh. Madeni revolyutsiya: tapkanymız ben zhogaltkanymız [Cultural revolution: achievements and losses]. *Kazakhstan kommunisti*. 1990. No. 10. Pp. 24–28. [in Kazakh]
- Omarbekov, 1994 – Omarbekov T. *Zobalan (Kushtem uyymdastyruga karsylyk)* [Tragedy: resistance to forced collectivization]. Almaty: Sanat, 1994. 272 p. [in Kazakh]
- Polyakov, 1985 – Polyakov A. Strana Sovetov vo vremya obrazovaniya SSSR: natsional'nyi sostav naseleniya [Land of Soviets during the formation of the USSR: ethnic composition]. *Istoriya SSSR*. 1985. No. 1. Pp. 69–82. [in Russian]
- Prokopenko, 1999 – Prokopenko L.A. *Vliyaniye totalitarizma na traditsionnuyu derevnyu Kazakhstana (nachalo XX v. – 1936 g.)* [Impact of totalitarianism on traditional village of Kazakhstan]. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. Karaganda, 1999. 25 p. [in Russian]
- Suzhikov, 1981 – Suzhikov M.M. *Garmonicheskoe sochetanie internatsional'nykh i natsional'nykh interesov* [Harmonious combination of international and national interests]. Almaty, 1981. 47 p. [in Russian]
- Suleimenova, 2025 – Suleimenova A.T. Respublikalyq baqylau komissialarynyñ qujattary Qazaqstanda 1925-1933 jıldary жүргізілген на́ққандарды зертте́йдің тары́хы дереккө́зі ретінде [Documents of Republican control commissions in Kazakhstan As historical sources of the campaigns carried out in 1925–1933] // *Otan tarihyi*. 2025. T. 28. No 4. Pp. 1117–1135. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1117-1135
- Toynbee, 1991 – Toynbee A.J. *Postizhenie istorii* [A Study of History]. Transl. from English. Moscow: Progress, 1991. 736 p. [in Russian]
- Tuganbaev, 1967 – Tuganbaev A. *Oktyabr'skaya revolyutsiya i razvitie kazakhskoi sovetskoi natsional'noi gosudarstvennosti* [October Revolution and development of Kazakh Soviet statehood]. Almaty: Kazakhstan, 1967. 136 p. [in Russian]
- Tursunbaev, 1967 – Tursunbaev A. *Kazakhskii aul v trekh revolyutsiyakh* [Kazakh aul in three revolutions]. Almaty: Kazakhstan, 1967. 483 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 303–
311
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_303-311

ТҮРІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Нұрсұлұ Кенебайқызы Дюсенова

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>. E-mail: nur_sulu18@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Дюсенова Н.К., 2026

Аңдатпа. *Kıpısne.* Түрік зерттеушілерінің еңбектерінде КСРО-ның Қазақстандағы саясаты, соның ішінде 1920–1930 жылдарында қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыруға бағытталған заңнамалық және ұйымдастырушылық шаралар баяндалады. Осы ретте түрік ғылымында бұл саясаттың салдарына, яғни қазақ халқының этнодемографиялық зардаптарына мән беріледі. Осыған байланысты бұл мақала осы мәселенің төңірегіндегі концепцияларға көңіл бөлінеді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – қазіргі түрік тарихнамасындағы кеңестік биліктің Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласындағы ұжымдастырудың негізгі ұстанымдары мен ерекшеліктерін, сондай-ақ бұл саясатқа әсер еткен әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-экономикалық және идеологиялық факторларды анықтау. *Нәтижелер.* Түрік тарих ғылымында Қазақстандағы 1930 жылдарының бас кезеңіндегі кеңестік биліктің қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыруға бағытталған іс-шаралары, ұжымдастыру саясатының барысы мен қазақ халқы ұшыраған этнодемографиялық зардаптар сияқты мәселелерге ерекше назар аударылады. *Материалдар мен әдістер.* Мақаланы жазу үшін түрік зерттеушілерінің КСРО-ның Қазақстандағы ұжымдастыру саясатына арналған еңбектері пайдаланылды. Зерттеу барысында факторлық талдау әдісі, синхрондық әдіс және тарихи-диахрондық әдіс қолданылды. *Қорытынды.* Қазіргі Түркияның тарих ғылымында Ашаршылық мәселесінің төңірегіндегі зерттеулер Қазақстанның тарихына қатысты ғылыми еңбектерде елеулі орын алады. Бұл ретте түрік ғалымдарының монографиялары мен мақалаларында қолданылатын «геноцид» («Soykırım»), «Ашаршылық» («Kıtlık»), «Қызыл Ашаршылық» («Kızıl Kıtık»), «аштық» («Açlık Felaketi») сияқты терминдер түрік тарихнамасында қалыптасқан зерттеушілердің нақты ұстанымдарын көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, Ашаршылық, түрік тарих ғылымы, тарихнама, совет билігінің саясаты, ұжымдастыру, Кіші Қазан.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктерін дайындау және шығару» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19678056).

Дәйексөз үшін: Дюсенова Н.К. Түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі Ашаршылық мәселесі // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 303–311. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_303-311

ПРОБЛЕМА АШАРШЫЛЫКА В ТРУДАХ ТУРЕЦКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Нурсулу Кенебаевна Дюсенова

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>. E-mail: nur_sulu18@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Дюсенова Н.К., 2026

Аннотация. *Введение.* В работах турецких исследователей характеризуются политика СССР в Казахстане, в том числе законодательные и организационные меры, направленные на массовую коллективизацию казахских аулов в 1920–1930-е гг. При этом в турецкой науке основной упор делается на демографических последствиях этой политики для казахского народа. В связи с этим в данной статье уделяется внимание концепциям, затрагивающим отдельные аспекты указанного вопроса. *Цель и задачи исследования.* Цель статьи – выявить основные принципы и особенности коллективизации сельского хозяйства в Казахстане советскими властями в современной турецкой историографии, а также политические, социально-экономические и идеологические факторы, повлиявшие на эту политику. *Материалы и методы.* Для написания статьи использованы труды турецких исследователей, посвященные политике коллективизации СССР в Казахстане. В процессе проведения исследования использованы метод факторного анализа, синхронный метод и историко-диахронный метод. *Результаты.* В турецкой исторической науке особое внимание уделяется таким вопросам, как меры по массовой коллективизации казахских аулов, предпринятые советскими властями в Казахстане в начале 1930-х гг., ход политики коллективизации и демографические последствия для казахского народа. *Выводы.* В современной исторической науке Турции исследования в рамках темы ашаршылыка занимают значительное место в научных трудах, связанных с историей Казахстана. Используемые при этом в монографиях и статьях турецких ученых такие термины, «геноцид» («Soykırım») «голодомор» («Kıtlık»), «Красный голодомор» («Kızıl Kıtlık»), «голод» («Açlık Felaketi») являются выражением конкретных позиций исследователей, сформировавшихся в турецкой историографии.

Ключевые слова: история Казахстана, Ашаршылык, турецкая историческая наука, историография, политика советской власти, коллективизация, Малый Октябрь.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931–1933 годов в Казахстане и их потомков» (регистрационный номер: AP 19678056).

Для цитирования: Дюсенова Н.К. Проблема Ашаршылыка в трудах турецких исследователей // *Otan taryhy*. 2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 303–311. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_303-311

THE PROBLEM OF ASHARSHYLYK IN THE WORKS OF TURKISH RESEARCHERS

Nursulu K. Dyussenova

Leading researcher of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko St., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>. E-mail: nur_sulu18@mail.ru

© IHE after Ch.Ch. Valikhanov, 2026

© Dyussenova N.K., 2026

Abstract. *Introduction.* Turkish researchers characterized the USSR's policies in Kazakhstan, including legislative and organizational measures aimed at the mass collectivization of Kazakh villages in the 1920s

and 1930s. Turkish scholarship focused primarily on the consequences of this policy, namely, its demographic consequences for the Kazakh people. Therefore, this article focuses on concepts that address specific aspects of this issue. *Purpose and objectives of the study.* The aim of this article is to identify the key principles and features of agricultural collectivization in Kazakhstan by the Soviet authorities in contemporary Turkish historiography, as well as the political, socio-economic, and ideological factors that influenced this policy. *Materials and Methods.* This article draws on the work of Turkish researchers on the USSR's collectivization policies in Kazakhstan. Factor analysis, synchronic analysis, and historical-diachronic analysis were used in the study. *Results.* Turkish historical scholarship pays particular attention to issues such as the mass collectivization of Kazakh villages undertaken by the Soviet authorities in Kazakhstan in the early 1930s, the course of the collectivization policy, and its demographic consequences for the Kazakh people. *Conclusions.* In modern Turkish historical scholarship, research on the topic of *aşarşılık* occupies a significant place in scholarly works related to the history of Kazakhstan. Terms such as «genocide» («Soykırım»), «Red Famine» («Kızıl Kıtık») and «Famine» («Açlık Felaketi»), used in monographs and articles by Turkish scholars, express the specific positions of researchers who have emerged in Turkish historiography.

Keywords: History of Kazakhstan, Asharshylyk, Turkish historical science, historiography, Soviet policy, collectivization, Little October.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the mass famine of 1931–1933 in Kazakhstan and their descendants” (Registration number AP 19678056).

For citation: Dyussenova G.M. The problem of *Asharshylyk* in the works of Turkish researchers // *Otan tarihy*. 2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 303–311. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_303-311

Кіріспе. XX ғасырдың 1920–1930 жылдары – Қазақстан тарихында өте ауыр кезеңдердің бірі. Өйткені I және II дүниежүзілік соғыстар жылдарының аралығында қазақ халқының көптеген саяси, ғылыми, әскери және қоғамдық қайраткерлері, сондай-ақ қарапайым адамдар саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Сонымен бірге бұл КСРО-да тоталитарлық саяси жүйенің толық қалыптасуымен ерекшеленетін хронологиялық кезеңде кеңестік мемлекет қазақ халқының қазақ ауылдарын ұжымдастыруға бағытталған және ақыры қазақ халқының этнодемографиялық болашағына өте ауыр әсер еткен әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асырды. Қазіргі уақытта Совет Одағының Қазақстандағы қазақ ауылдарын ұжымдастыру мәселесі жөніндегі ғылыми жарияланымдар Қазақстан тарихына арналған басылымдарда тарихнамалық шолуларда талданады. Яғни, бұдан әрі көрсетілгендей, және сөз болып отырған мәселенің көптеген аспектілері ресейлік және батыстық зерттеушілердің монографиялары мен мақалаларында айқын көрініс тапты. Сонымен бірге бұл мәселенің түрік тарих ғалымдарының еңбектерінде де талданғандығын айтуымыз керек. Бірақ түрік тарихшыларының ғылыми көзқарастары кеңінен белгілі емес. Бұл ретте Қазақстан тарихының кейбір қырларын қозғайтын мәселелерге байланысты түрік тілінде жарияланған ғылыми еңбектерге шолу жасау Түркиядағы қазақстантандудың қазіргі жағдайына сандық әрі сапалық жақтан баға беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар келесі жайтқа да назар аудару керек. Қазақстан мен Түркияның экономика, мәдениет, саясат, ғылым сияқты салалардағы өзара ынтымақтастық Түркі әлемінің күшеюіне септігін тигізетіні баршаға мәлім. Бұл ретте Қазақстанда түрік тарихнамасын зерттеу қазақ халқының тарихын ғана емес, жалпы түркі тарихын зерделеу екі бауырлас елдің мәдени-саяси байланыстардың нығайту үшін де маңызды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу үшін түрік зерттеушілерінің қаламынан шыққан КСРО-ның Қазақстандағы ұжымдастыру саясатын тікелей немесе жанама қатысы бар еңбектер пайдаланылды. Бұл Түркияның тарих ғылымында осы мәселе жөнінде қалыптасқан көзқарастардың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Осы ретте Батыс елдері ғалымдарының да, түрік тарихшыларының да кеңестік биліктің ұжымдастыру саясатына қатысты ұстанымдары үшінші жақтан (алғашқы екі жақ қазақстандық және Ресей Федерациясы зерттеушілерінің көзқарастары) пайымдағанымен бірдей. Зерттеу жүргізу барысында төмендегідей ғылыми әдістер қолданылды. Мақалада қолданылған *факторлық талдау әдісі* авторлардың ұстанымдарына әсер еткен көптеген идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси және т.б. факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Белгілі бір елде бір уақытта болып жатқан тарихи оқиғаларды (үрдістерді немесе құбылыстарды) бір-бірімен салыстырып зерттеуді көздейтін *синхрондық әдістің* орны ерекше. Осы

әдістің зерттеушілердің көзқарастарын айқындап ерекшеліктерін анықтауға да тиімділігін айту керек. Тарих ғылымының саласындағы тарихнамалық зерттеулерде синхрондық әдіспен *тарихи-диахрондық әдіс* тығыз байланысты. Белгілі кеңестік тарихшы И.Д. Ковальченконың айтуынша, осындай әдіс арқылы тарихи үрдістің дамуындағы өзгерістер мен олардың сандық әрі сапалық сипаттамаларын зерттеуге болады [Ковальченко, 1987: 191–194].

Талқылау. Қазіргі кезеңде Кеңес Одағының Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-саяси саясатының көптеген бағыттары, оның ішінде ұжымдастыруға қатысты іс-шаралары тарихшылардың ғылыми еңбектерінде кеңінен көрініс тапқан. Атап айтқанда, Қазақстан, Ресей және Батыс елдері зерттеушілерінің қаламынан шыққан мақалалар мен кітаптарда [Аккулы, 2014; Алексеенко, 2026; Смағұлова, 2023; Корнилов, 2023; Киндлер, 2017; Olcott, 1981; Piansciola, 2004; және т.б.] Осы мәселенің елеулі орын алғандығын көруге болады. Бұл ретте ресей тарихшысы Г.Е. Корнилов қазақстандық, ресейлік және батыстық зерттеушілердің осы тақырыптағы еңбектеріндегі зерттей отырып, С. Камерон мен Р. Киндлер сынды ғалымдардың пікіріне ерекше назар аударады. Мәселен, С. Камеронның тұжырымдауынша, сталиндік режим қазақ халқының белгілі бір бөлігінің жаппай қырылуына себеп болған әлеуметтік-экономикалық жағдайлар туғызды. Өз кезегінде, американдық тарихшының жазғанына қарағанда, бұл 1948 жылғы 9 желтоқсан күні қабылданған «Геноцид қылмысын алдын алу және ол үшін жазалау туралы Конвенцияның» кейбір тармақтарына сай екен деген қорытынды шығарады [Корнилов, 2023: 102]. Осылайша, КСРО-дағы қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыру саясаты мен оның этнодемографиялық зардаптары мәселесі Қазақстан мен Ресейде, сондай-ақ кейбір АҚШ пен Германия сияқты батыстық елдердің тарих ғылымында тарихнамалық тұрғыдан да зерттелгендігін көруге болады. Дегенмен, бүгінге дейін түрік тарих ғылымында бұл мәселенің жағдайы толық көрініс таппады. Осыған байланысты түрік зерттеушілерінің Қазақстандағы жаппай ұжымдастыру мәселесіне арналған еңбектерін талдау КСРО-ның Қазақстанға қатысты саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын жан-жақты зерделеуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл белгілі бір дәрежеде осы тақырыпты тарихнамалық зерттеудегі кейбір «ақтандақтарды» ашуға септігін тигізеді.

Зерттеу нәтижелері. Советтік биліктің Қазақстандағы ұжымдастыру саясатының ерекшеліктері, барысы және салдары түрік зерттеушісі Зейнеш Исмайылдың «Қазақтар» («Kazak Türkleri») атты іргелі әрі көлемді еңбегінде қарастырылады. Ұжымдастыру саясатының салдарын талдай отырып, зерттеуші бұл саясаттың зардаптарына ерекше көңіл бөледі. Оның айтуы бойынша, 1926 және 1939 жылдары Қазақстанда тұрған қазақтар мен орыстардың абсолюттік санын және олардың үлес салмағын салыстырып, орыстардың жоғарыда аталған екі көрсеткіші өсуін байқатқанда (мысалы, олардың саны 2.164.582 адамнан 2.877.000 адамға өсті), қазақтардың абсолюттік саны 3.627.612-ден 2.833.000-ге азая түсті. Зейнеш Исмайылдың пайымдауынша, 13 жылдың ішінде қалыпты жағдайда қазақтардың саны 1 млн-ға өсетін еді. Осы жағдайда егер 1929–1939 жылдар аралығында қазақ халқының шығындары шамамен 2 млн адам болса, ал соған қоса XX ғ. 20 жылдарының бас кезеңінде аштан қайтыс болған қазақтарды есептесек, қазақтардың жалпы шығындары 3 млн адамға жетеді [İsmail, 2002: 96]. Кеңестік биліктің ұжымдастыру саясатын геноцид (katliyam) деп бағалап, автор Мәскеудегі кеңестік үкіметтің сол кезде Қазақстандағы ұжымдастыруға байланысты қауіптер туралы хаттар мен хабарларға қажетті реакция жасамағандығына ерекше назар аударады. Зерттеушінің айтуынша, «... кеңестік режим өкілдерінің өздерінің қазақ отандастарына мейірімсіз қарағандықтарын, жасаған дөрекілік пен қатыгездікті сипаттауға сөз жетпейді» [İsmail, 2002: 96].

КСРО билігінің Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласындағы саясатына белгілі Әбділ Қайым Кесіжидің де көңіл бөлгендігін айта кетуіміз керек. Өзінің «Кешегі, бүгінгі және болашақтағы Қазақстан» («Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan») деген кітабында автор басқа мәселелерді қоспағанда, кеңестік билік ресми өкілдерінің жалпы қазақ халқына көзқарастарын, қазақ ауылын советтендіруге бағытталған іс-шараларын және кеңестік биліктің жүзеге асырған саясатының әлеуметтік, саяси және демографиялық салдарына да сипаттама береді. Бұл мәселеге оның еңбегіндегі «Қазақ ауылын советтендіру және далалық аймақтардағы аштық» («Kazak Avılının Sovyetleştirilmesi ve Bozkırlardaki Açlık») атты тарауша арналған. Осында Әбділ Қайым Кесіжи кеңестік биліктің Қазақстанда 1920 жылдардың бас кезеңіндегі және 1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басындағы саясатын зерттей отырып, осы жағдайға көңіл бөледі. Атап айтқанда, 1920–1921 жылдары Қазақстанда егін шықпаса да, кеңестік билік өзінің саясатын тоқтатқан емес. Нәтижесінде Әбділ Қайым Кесіжи айтқандай, «амалсыз қалған жүз мыңдаған қазақ ірі елді мекендерде және пойыз бекеттерінде жиналды. Бір үзім нан таба алмай қалды. Бірақ кеңестік билік

соны ескермеді. 1 млн-нан астам қазақ аштан қырылды» [Kesici, 2003: 202]. Бұл ретте тарихшы кеңестік биліктің бір өкілінің сөзін келтіреді: «Экономикалық жақтан қарағанда қазақтар артта қалыпты. Марксистік көзқарас бойынша, олар қалай болса да, жоқ болып кетеді. Сондықтан революция үшін бөлінген қаражатты аштықпен күресу үшін пайдаланудан гөрі одан да майдандағы әскерлерді қолдау үшін пайдалану маңызды» [Kesici, 2003: 202]. Өзінің ғылыми зерттеуінде КСРО-ның Қазақстандағы 1925 жылдан кейінгі кезеңдегі кеңестік биліктің ресми өкілі Ф. Голощекин қабылдаған нақты іс-шараларды және кеңестік биліктің қазақ ауылдарын ұжымдастыруға бағытталған саясатын зерттей келе, Әбділ Қайым Кесіжи бұл саясаттың салдары қазақ халқы үшін өте ауыр болғандығына ерекше назар аударады: «Әсіресе 1931–1933 жылдар аралығында халық аштық пен аурулардан қырылған. Осы кезеңде кейбір деректерге қарағанда 2 млн 300 мың, басқа да деректерге сәйкес 4 млн қазақ қырылды... Сондықтан да қазақтар өз жерінде сан жағынан халықтың көпшілігін құрамай, енді аз ұлтқа айналды» [Kesici, 2003: 208–209].

Совет Одағы үкіметінің Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласындағы саясаты Вейсел Ибраһим Қаражаның «Геноцидтің анатомиясы – Қазақстанда Қызыл ашаршылық» («Bir Soykırımın Anatomisi – Kazakistan'da Kızıl Kıtık») атты мақаласында автор Дамира Ибраһим мен Уәхит Түріктің 2016 жылы басылып шыққан «Қазақстанда Қызыл ашаршылық (1929–1933)» («Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929–1933)» кітабына шолу жасайды. Осы ретте кеңестік үкіметтің қазақ халқына қатысты саясатының өте қатаң екендігін атап өтіп, Вейсел Ибраһим Қаража бұл саясаттың іргелі мақсатын төмендегідей айқындайды: «...шұрайлы және малшылықпен шұғылдану үшін өте ыңғайлы бұл ұланғайыр территорияны қазақтардан тазартып орнына орыстарды қоныстандыру және олардың (орыстардың. – Н.Д.) жанында басқа бір ұлттың болмауын» қамтамасыз ету. Зерттеушінің пікірінше, бұл саясат іс жүзінде Ресей империясы кезеңіндегі саясаттың жалғасына ұласты. Өйткені Вейсел Ибраһим Қаража айтқандай, «жүздеген жылдар бойы орыстар Қазақ даласына көз тіккен», содан кейін билікке келген большевиктер «жер мен еркіндіктің орнына өлім мен қайғы, демократия мен мен республиканың орнына қысым мен зорлық-зомбылық, бостандықтың орнына құлдық» әкелді [Karaca, 2017: 171].

Дамира Ибраһим мен Уәхит Түріктің осы еңбегі түрік тарихшысы Ахмет Чамның «Қазақстанда Қызыл аштық (1929–1933). Сталинге хаттар. Естеліктер. Баяндамалар» атты туынды жайында» («Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929–1933). Stalin'e Mektuplar – Anılar - Röportajlar» Adlı Eser Üzerine») деп аталатынын қысқаша мақаласында да талданған [İbrahim, Türk, 2016]. Бұл еңбекте авторлар қазақтың Ғабит Мүсірепов және Тұрар Рысқұлов сынды зиялы қауым өкілдері жазған хаттарға орын берілген. Кітаптың «Естеліктер» атты тарауында ашаршылыққа қатысты көптеген деректер мен 1929–1933 жылдар аралығындағы өмір сүріп ашаршылықты өз көзімен көрген адамдардың естеліктері келтіріледі. Еңбектің «Баяндамалар» атты тарауында Қазақстанда қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыру кезінде орын алған оқиғаларға жан-жақты талдау беріледі [Çam, 2016]. Жалпы алғанда, Дамира Ибраһим мен Уәхит Түрік кітабындағы келтірілген деректерінде, Ахмет Чам кеңестік биліктің қазақ халқына қатысты саясатын келесідей сипаттайды: «Қазақстан халқының мейірімсіз аштыққа қалдыру, жүргізіп жатқан саясаттың дұрыс емес болса да содан бас тартпауы, [Қазақ] еліндегі мал санының бірнеше жыл ішінде 80%-дан астам азаюы, елдің қырылуы – соның бәрін геноцид («katliam») деп айтуға болады» [Çam, 2016: 550].

Совет Одағы Қазақстандағы қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыру саясатының негізгі бағыттары, кеңестік билік өкілдері қолданған шаралар және соларға байланысты мәселелер Еміре Тейіннің «Қазақстанда 1930–1932 жылдар аралығындағы Үлкен Ашаршылықтың себептері: қолдан жасалған ба, әлде олай емес пе?» («Kazakistan'da 1930–32 Büyük Kıtılığы'nın Nedenleri: Kasıt Mı, Kaza Mı?») деп аталатын көлемді мақаласында төмендегідей нақты сұрақ қояды: ұжымдастыру кезеңіндегі қазақтардың жаппай қырылуын кеңестік биліктің қолдан жасаған әрекеттерінің салдары ретінде қарастыруға бола ма? Бұл ретте Н. Пьянчола, С.Г. Уиткрофт, С. Камерон, Р. Дейвис, Р. Конкест және т.б. батыстық ғалымдардың еңбектерін, сондай-ақ кеңестік мемлекеттік органдардың ресми өкілдерінің қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыруға байланысты іс-әрекеттерін зерттей келе, автор Қазақстанда Ашаршылыққа әкеп соққан әлеуметтік-экономикалық себептерге назар аударады. Атап айтқанда, Қазақстандағы аштықтың «қолдан жасалғандығын» жоққа шығара отырып, Еміре Тейін төмендегідей жайтқа көңіл бөледі: «Ашаршылықтан зардап шеккен аймақтарда, соның ішінде Қазақстанда, «қолдан жасалған» аштық болса, сонда егін жинау мәселесінің немесе азық-түлік тапшылы болу керек. Алайда деректер 1929 жылдан бастап әсіресе КСРО-ның ауылшаруашылық аймақтары ретінде жарияланған республикаларда егін шықпауы және соның салдарынан азық-түлік

тапшылығы байқалды. Жоғарыда да егжей-тегжейлі айтылғандай, ішкі және сыртқы факторларға байланысты егіннің шықпауы тез арада КСРО-ның қате жоспарлауының да әсерімен азық-түлік тапшылығына, ал азық-түлік тапшылығы аштыққа әкеп соқты» [Teĭin, 2022: 905].

Еміре Тейін тағы бір «Кеңестік деректердің арғы жағы: неміс дипломатиялық құжаттарындағы Қазақстанда орын алған Үлкен ашаршылықты (1930–1933) талдау» («Sovyet Kaynaklarının Ötesi: Alman Diplomatik Raporlarında Kazakistan'da Büyük Kıtlık (1930–1933) Analizi») атты мақаласында ең алдымен ұжымдастыру саясатына байланысты Батыс елдері зерттеушілерінің ғылыми еңбектеріне талдау жасайды. Сонымен бірге деректер ретінде Мәскеудегі Германия елшісінің ресми өкілі Отто Шиллер және т.б. дипломаттар жасаған есептерге көп мән береді. Өйткені Еміре Тейіннің тұжырымдауынша, әсіресе Отто Шиллер келтірген мәліметтер КСРО-ның саясатын сипаттау үшін дәйектілігі мен сенімділігімен құнды. Атап айтқанда, Отто Шиллерге жазғандығына сүйенетін болсақ, КСРО-да «аштық ең ауылшаруашылық тұрғыдан шұрайлы өңірлерде күтпеген жерден басталып көп уақыт өтпей-ақ басқа да өңірлерге тарады...» [Teĭin, 2025: 1196]. Бұл ретте келтірілген мәліметтерде төмендегідей жағдай ерекше назар аударады. Әсіресе, «аштықтың негізгі себептерін [Отто] Шиллер кеңестік биліктің мейірімсіз және жоспарсыз жүргізілген астық алу саясатынан және ұжымдастыру кезеңінен туындаған құрылымдық хаостан көреді» [Teĭin, 2025: 1196].

КСРО-ның ауыл шаруашылығы саласындағы саясаты, соның ішінде бұл саясаттың этнодемографиялық зардаптары Сефа Фуат Хекимоғлудың «Кеңес Одағы кезінде Қазақстан» («Sovyetler Birliği Döneminde Kazakistan») деп аталатын еңбегінде талданған. Бұл ретте мақаланың «Аштық жылдары» («Açlık Yılları») атты бөлігінде автор кеңестік биліктің 1920 жылдардың басындағы саясатын сипаттай отырып, нәтижесінде «...мыңдаған қазақ аштықтан қырылды» («...binlerce Kazak açlıktan ölmüştür») [Hekimoğlu, 2012: 399] деген сөздері назар аударады. Осыған байланысты кеңестік өкілдердің нақты шараларын талдағанда, Сефа Фуат Хекимоғлу Кеңестік Ресей билігінің аштықтың себептерін іс жүзінде қазақтардың өздеріне жаппақшы болғанын жазады. Мысал ретінде зерттеуші Ресей коммунистік партиясының Орталық комитетінің 1921 жылғы 17 шілдедегі бір құжатты келтіреді. Бұл барлық партиялық ұйымдарға жіберілген хатта аштықтың себептері түсіндіріледі. Осы тұста кеңестік билік қазақ ауылының артта қалғандығын, ауылдық технологиялардың дамымағандығын аштықтың себептері ретінде көрсетті [Hekimoğlu, 2012: 399].

Еңбектің «Қазақстандағы ұжымдастыруға бағытталған іс-шаралар мен оның салдары» («Kazakistan'da Kollektiflendirme Faaliyetleri ve Sonuçları») тараушасында Сефа Фуат Хекимоғлу кеңестік биліктің 1927 жылдан кейінгі саясатына, соның ішінде ресми биліктің өкілі Филипп Голощекиннің іс-әрекеттеріне («Кіші Қазан» («Küçük Ekim Devrimi») көңіл бөледі. Бұл ретте автор осы өкілдің «көшпелі халықты социализмге құрбансыз апару мүмкін емес» (...göçebe halkı sosyalizme yönlendirmek kurbanlız olmayacaktır...)» деген сөздеріне ерекше назар аударады [Hekimoğlu, 2012: 403]. Өзінің мақаласында Сефа Фуат Хекимоғлу сол кездегі қазақ халқының этнодемографиялық көрсеткіштерін сипаттай отырып, қазақтардың кем дегенде 50%-ы аштан қырылды деген қорытынды шығарады [Hekimoğlu, 2012: 404].

Бұл тақырыптың кейбір аспектілері осы автордың «XX ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстанда орын алған аштық» («20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketleri») деп аталатын мақаласында да көрініс тапқандығын айта кетуіміз керек [Hekimoğlu, 2018]. Осы тұста Ресейдегі азаматтық соғыс пен революциядан кейінгі кезеңде большевиктер Түркістанның жергілікті тұрғындарының тағдырына селкос қарағандығына назар аударады. Мысалы, «қазақтар және Түркістанның басқа да түркілері аштан қырылып жүргенде, Ақтөбе аймағындағы орыстар қолындағы артық астықты сатып отырды. Осы аймаққа келген түркістандықтар орыс әскерлерін тарапынан қуылып аштан өлуге жіберілді» [Hekimoğlu, 2018: 213].

Уәжиhi Сефа Фуат Хекимоғлу мен Жанабек Таштановтың «Сайрамдағы кеңестік қуғын-сүргін саясат» («Sayram'da Sovyet Repressiya Politikaları») атты мақаласында авторлар негізінен КСРО-ның саясатына қарсы шыққан қазақтардың тағдырын көрсетеді. Бұл ретте архивтік материалдарға сүйене отырып, зерттеушілер кеңестік биліктің іс-шараларына ерекше көңіл бөледі. Олардың көзқарасы бойынша, қуғын-сүргін (НКВД – Ішкі істер халық комиссариаты тарапынан) әсіресе Сайрам төңірегіндегі дін қызметшілеріне жүрді. Өйткені «Сайрам ауданы Қазақстан территориясының оңтүстік аймақтарында егіншілік пен сонымен бірге ислам дінінің ықпалы күшті еді; бұл оқымысты молдалар мен ишандардың мекені болған орталықтардың бірі болған» [Hekimoğlu, Tashtanov, 2018: 417].

КСРО ресми билігінің Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық іс-шаралары, соның ауыл шаруашылығы саласындағы саясаты Ариф Акбаштың «Аштық, зорлық-зомбылық және кеңестік Қазақстанның қалыптасуы: 1932–1933» («Kıtlık, Şiddet ve Sovyet Kazakistanı'nın Oluşumu: 1932–1933 Olayları») деп аталатын еңбегінде талданған. Өзінің мақаласында автор бұрынғы Ресей империясының территориясында орын алған азаматтық соғыс кезіндегі большевиктер билігінің «продразверстка» сияқты әлеуметтік-саяси іс-шараларына көңіл бөледі. Автордың айтуынша, «бұл саясат қалалық тұрғындарды қолдау үшін ауылдық елді мекендерден астық өнімдерін талап етуді және 1919–1922 жылдардағы қазақтардың арасында аштыққа жол ашқан [астықты] шетелге шығаруды көздеді. Шамамен 400 мың – 2 млн адам қырылды» [Akbaş, 2023: 4]. Бұдан әрі қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыру саясатын сөз еткенде, Ариф Акбаш осындай саясаттың салдарынан «бір жерде ғана жинастырылған малдарды асырау мүмкін емес болғандықтан, колхоздардың қажеттіліктері үшін алынған ірі қара мал сол жерде сойылды. 1933 жылға қарай 40 млн ірі қара малдың он пайызы қалды...» [Akbaş, 2023: 4]. Өз кезегінде бұл мәселе аштыққа да жол ашты, дейді автор. Нәтижесінде, зерттеуші атап өткендей, «1931–1933 жылдар аралығында бүкіл Қазақстанды шарпыған аштық кезінде республиканың 6,2 миллион халқының 2,1 миллионы қырылды» [Akbaş, 2023: 5].

Хүсейін Түріктің «Қоғамдық өмір және ежелгі түркі наным-сенімдері. Қазақстан» («Toplumsal Yaşam ve Eski Türk İnançları. Kazakistan Kültürü») атты монографиясы қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне (тағам, мейрамдар, аңшылық, әртүрлі әдет-ғұрыптар және т.б.) арналғандығымен автор кеңестік биліктің ауыл шаруашылығы мәселесіне де қысқаша көңіл бөледі. Әсіресе КСРО ресми өкілдерінің қазақ ауылдарына қатысты саясатын «геноцид» («soyukim») ретінде сипаттай отырып, төмендегідей мәліметтерге мән береді: «1924 жылдан 1934 жылға дейін ауыл шаруашылығы саласындағы жүргізілген жүйелі геноцидтік саясаттың нәтижесінде проблемалар пайда болды. Көптеген қазақ рулары Ұйғыр аймағына және шетелге кетуге мәжбүр болды» [Türk, 2016: 14–15].

Телли Коркмаздың «Қазақстанда өткен уақыттан бері бүгінге дейінгі кезеңде тарих пәнін оқыту» («Kazakistan'da Düünden Bugüne Tarih Eğitimi») атты мақаласы негізінен Қазақстандағы оқу орындарында тарихты оқыту мәселесіне арналған. Автор кеңестік биліктің Қазақстанның ежелгі дәуірдегі тарихы, Ресей империясының Қазақстанға қатысты саясаты, Қазақстанның Ресейге қосылуы сияқты мәселелерге байланысты ресми көзқарастары мен ұстанымдарының айқын көрініс тапқандығына зер салады. Телли Коркмаздың пікірінше, кеңестік білім жүйесінде, мысалы, «Қазақстанның Ресейге қосылуы» («Kazakistan'ın Rusya'ya Katılması») тақырыбы «кеңестік халықтардың бауырластығы» («Sovyet kardeşliği») тұрғысынан қарастырылды. Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі кезеңде жалпы Қазақстан тарих ғылымында, соның ішінде орта мектептерге арналған оқулықтарда да, елеулі өзгерістер орын алды. Бұл ретте зерттеуші жазғандай, «егер ежелгі дәуірдегі Қазақстан тарихының маңызды бір бөлігін алған сақтар, скифтер, археологиялық олжалар, Алтын адам сияқты тақырыптар зерттелініп жатқанда кеңестік кезеңде шыққан кітаптардың ешқайсысында [халықтардың] түп-тамыры туралы әңгіме болмаса, қазіргі уақытта олар қазақ халқының ата-бабалары ретінде қарастырылады» [Korkmaz, 2017: 101]. Қорыта айтқанда, өзінің мақаласында Телли Коркмаз негізінен Қазақстанның оқу орындары үшін жазылған оқулықтардағы тарихшылардың посткеңестік кезеңде Қазақстанның XVIII–XIX ғасырлардағы саяси тарихына деген көзқарастарының қалай өзгергендігіне талдау жасайды. Осы ретте Телли Коркмаздың еңбегінде Қазақстанның кеңестік кезеңі қарастырылмағандығын айта кету керек. Сондықтан да осы мақалада қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыру мәселесі көрініс таппады. Алайда ғалымның бұл еңбегі тарихнамадағы ғылыми көзқарастар мен ұстанымдарға, соның ішінде кеңестік биліктің ауыл шаруашылығы саласындағы саясатын зерттеу мәселесіне әсер еткен КСРО-дағы және 1991 жылдан кейінгі Қазақстандағы қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық оқиғаларды зерделеумен құнды.

Қорытынды. Жоғарыда келтірілген мәліметтер төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, КСРО-ның Қазақстандағы мәдениет, ғылым, экономика және т.б. салалардағы (соның ішінде ауыл шаруашылығында) саясаты қазіргі түрік тарих ғылымында ерекше орын алады. Сондықтан да Қазақстан тарихының өте көп аспектілеріне арналған еңбектерде қысқаша болса да ашаршылық, ұжымдастыру сияқты мәселелер көрініс табады. Түрік зерттеушілерінің ғылыми еңбектерінде кеңестік биліктің 1920 жылдардың бас кезеңіндегі аграрлық саясаты мен оның этнодемографиялық салдары, 1920 жылдардың екінші жартысындағы саяси іс-шаралары (соның ішінде «Кіші Қазан»), 1930 жылдардың басындағы қазақ халқының этнодемографиялық зардаптары, қазақтардың қарулы көтерілістері және т.б. мәселелерге талдау беріледі. Осыған орай түрік

тарихшылары КСРО-ның саясатына тікелей әсер еткен идеологиялық, әлеуметтік, экономикалық, саяси сияқты факторларды зерттеуге көп көңіл бөледі.

Екіншіден, КСРО-ның Қазақстандағы ұжымдастыру саясатын зерттейтін ғалымдардың еңбектерін екі топқа бөлуге болады. Кейбір түрік тарихшылары аштықтың себебін егін шықпауы немесе КСРО үкіметі жіберген экономикалық қателер деп санайды. Бірақ түрік ғалымдарының басым көпшілігі ашаршылықтың себебін кеңестік биліктің жүйелі түрде жүргізілген саясатынан көреді. Бұл ретте осы топқа жататын түрік зерттеушілері қазақ ауылдарын жаппай ұжымдастыру саясатының этнодемографиялық зардаптарын сөз еткенде, соны ең алдымен кеңестік билік қабылдаған іс-шаралардың салдары деп санайды. Ауыл шаруашылығы саласында жүргізілген саясат бүкілмемлекеттік әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-саяси және саясаттың ажырамас бөлігі болғандықтан кеңестік билік өзінің бүкіл саясатына жауап береді. Осыған байланысты түрік тарихшылары кеңестік биліктің қазақ халқына қатысты саясатын сипаттау барысында «геноцид» («soykırım») терминін қолданғанда геноцидтің «негізі» большевиктердің кейбір көзқарастарында да бар болғандығына ерекше назар аударады. Өйткені кеңестік мемлекеттік биліктің кейбір ресми өкілдерінің айтқандарына қарағанда, «осал экономикалық элемент» ретінде қазақтар іс жүзінде қырылуға тиіс. Осы жағдайда түрік ғалымдарының пікірінше, қазақ халқының кеңестік биліктің ұжымдастыру саясатына айқын әрі ашық түрде қарсы шыққанына (соның ішінде қарулы көтеріліс түрінде де) қарамастан, орталық билік қазақтардың этнодемографиялық қырылуына әкелетін өзінің ұстанымдарынан таймады.

Әдебиеттер

- Аккулы С., 2014 – *Аккулы С.* Голод 1932–1933 гг. истребил казахов на 70 %, сократив с 7,2 миллионов до 2! // Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии) / Под. общ. ред. Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. С. 138–147.
- Алексеевко, 2026 – *Алексеевко А.Н.* Демографические последствия голода в Казахстане начала 30-х годов (оценка потерь казахского этноса). URL: <https://www.demoscope.ru/weekly/2003/0101/analit02.php>
- Киндлер, 2017 – *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. М.: РОССПЭН, 2017. 382 с.
- Ковальченко, 1987 – *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 440 с.
- Корнилов, 2023 – *Корнилов Г.Е.* Голод в Казахской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф // Новейшая история России. 2023. Т. 13. № 1. С. 99–121.
- Смағұлова, 2023 – *Смағұлова С.* Зұлмат жылдар зардабы: 1931–1933 жж. Астана, 2024. 253 б.
- Akbaş, 2023 – *Akbaş Arif.* Kıtık, Şiddet ve Sovyet Kazakistan'ının Oluşumu: 1932–1933 Olayları // *Türkologia*. 2023. № 4 (116). Sf. 1–12.
- Çam, 2023 – *Çam Ahmet.* Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929–1933). Stalin'e Mektuplar - Anılar- Röportajlar Adlı Aser Üzerine // *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2017. Sayı. 6/1. S. 550–552.
- Hekimoğlu, 2012 – *Hekimoğlu Sefa Fuat.* Sovyetler Birliği Döneminde Kazakistan // *Iğdır Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*. Ankara-Türkistan, 2012. S. 390–427.
- Hekimoğlu, 2018 – *Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat, Nashtanov Zhanabek.* 20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketleri // *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2018. № 15. Temmuz. S. 189–207.
- Hekimoğlu, Tashtanov, 2018 – *Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat, Nashtanov Zhanabek.* Sayram'da Sovyet Repressiya Politikaları // *Genel Türk Araştırmaları Dergisi*. 2023. S. 409–420.
- İbrahim, Türk, 2016 – *İbrahim Damira, Türk Vahit.* Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929–1933). İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat, 2016.
- İsmail, 2002 – *İsmail Zeyneş.* Kazak Türkleri. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. 461 s.
- Eski Devirlerden..., 2007. – *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* / Çev. Abdulvahap Kara. İstanbul: Selenge Yayınları, 2007. 354 s.
- Karaca, 2017 – *Karaca Veysel İbrahim.* Bir Soykırımın Anatomisi – Kazakistan'da Kızıl Kıtık // *Uluslararası Türk Leçe Araştırmaları Dergisi*. 2017. Cilt. 1. Sayı. 2. S. 170–173.
- Kesici, 2003 – *Kesici İsmail.* Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003. 304 s.
- Korkmaz, 2017 – *Korkmaz Telli.* Kazakistan'da Düünden Bugüne Tarih Eğitimi // *Türkologia*. 2017. № 3. 93–107-6.
- Olkott, 1981 – *Olkott M.B.* The Collectivization Drive in Kazakhstan // *Russian Review*. 1981. Vol. 40, no. 2. Pp. 122–142.
- Pianciola, 2004 – *Pianciola N.* Famine in the Steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928–1934 // *Cahiers du monde Russe*. 2004. Vol. 45. No. 1–2. Pp. 137–192.
- Teğın, 2022 – *Teğın Emre.* Kazakistan'da 1930–32 Büyük Kıtılığının Nedenleri: Kasıt Mı, Kaza Mı? // *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2022. Cilt. 4. Sayı. 8. Temmuz. S. 889–908.
- Teğın, 2025 – *Teğın Emre.* Sovyet Kaynaklarının Ötesi: Alman Diplomatik Raporlarında Kazakistan'da Büyük Kıtık (1930–1933) Analizi // *Türk Tarih Kurumu. Belleten*. 2025. Aralık. Cilt. 89. Sayı. 316. S. 1185–1214.
- Türk, 2016 – *Türk Hüseyin.* Toplumsal Yaşam ve Eski Türk İnançları. Kazakistan Kültürü. İstanbul, 2016. 160 s.

References

- Akkuly S., 2014 – *Akkuly S. Golod 1932–1933 gg. istrebil kazakhov na 70 %, sokrativ s 7,2 millionov do 2!* [The famine of 1932–1933 exterminated the Kazakhs by 70%, reducing them from 7.2 million to 2!]. *Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)*. Pod. obshch. red. Ye.B. Sydykova. Astana: YeNU im. L. N. Gumileva, 2014. Pp. 138–147. [in Russian]
- Alekseyenko, 2026 – *Alekseyenko A.N. Demograficheskiye posledstviya goloda v Kazakhstane nachala 30-kh godov (otsenka poter kazakhskogo etnosa)* [Demographic consequences of the famine in Kazakhstan in the early 1930s (an assessment of the loss of the Kazakh ethnic group)]. URL: <https://www.demoscope.ru/weekly/2003/0101/analit02.php> [in Russian]
- Kindler, 2017 – *Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane* [Stalin's Nomads: Vlast and Famine in Kazakhstan]. Per. s nem. L.Yu. Pantinoy. M.: ROSSPEN, 2017. 382 p. [in Russian]
- Kornilov, 2023 – *Kornilov G.E. Golod v Kazakskoy ASSR v 1930-e gody: istoriografichesky dreyf* [Famine in the Kazak ASSR in the 1930s: Historiographical Drift]. *Noveyshaya istoriya Rossii*. 2023. T. 13. № 1. Pp. 99–121. [in Russian]
- Kovalchenko, 1987 – *Kovalchenko I.D. Metody istoricheskogo issledovaniya* [Methods of historical research]. Moskva: Nauka, 1987. 440 p. [in Russian]
- Smagulova, 2023 – *Smagulova S. Zulmat zhyldar zardaby: 1931–1933 zhzh* [The severe consequences of the years of oppression: 1931–1933]. Astana, 2024. 253 p. [in Kazakh]
- Akbaş, 2023 – *Akbaş Arif. Kıtılık, Şiddet ve Sovyet Kazakistanı'nın Oluşumu: 1932–1933 Olayları* [Famine, Violence, and the Formation of Soviet Kazakhstan: The Events of 1932–1933]. *Türkologia*. 2023. № 4 (116). Pp. 1–12. [in Turkish]
- Çam, 2023 – *Çam Ahmet. Kazakistan'da Kızıl Kıtılık (1929–1933). Stalin'e Mektuplar - Anılar- Röportajlar Adlı Aser Üzerine* [The Red Famine in Kazakhstan (1929–1933). Letters to Stalin - Memoirs - Interviews.]. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2017. Sayı. 6/1. Pp. 550–552. [in Turkish]
- Hekimoğlu, 2012– *Hekimoğlu Sefa Fuat. Sovyetler Birliği Döneminde Kazakistan* [Kazakhstan during the Soviet Union Era]. *Iğdır Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*. Ankara-Türkistan, 2012. Pp. 390–427. [in Turkish]
- Hekimoğlu, 2018 – *Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat. 20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketleri* [Famine Disasters in Kazakhstan During the First Half of the 20th Century]. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2018. № 15. Temmuz. Pp. 189–207. [in Turkish]
- Hekimoğlu, Tashtanov, 2018 – *Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat, Nashtanov Zhanabek. Sayram'da Sovyet Repressiya Politikaları* [Soviet repressive policy in Sayram]. *Genel Türk Araştırmaları Dergisi*. 2023. Pp. 409–420. [in Turkish]
- İbrahim, Türk, 2016 – *İbrahim Damira, Türk Vahit. Kazakistan'da Kızıl Kıtılık (1929–1933)* [Red Famine in Kazakhstan (1929–1933)]. İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat, 2016. [in Turkish]
- İsmail, 2002 – *İsmail Zeyneş. Kazak Türkleri* [The Kazakhs]. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. 461 p. [in Turkish]
- Eski Devirlerden..., 2007. – *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* [Kazakhstan and the Kazakhs from Ancient Times to the Present]. Çev. Abdulvahap Kara. İstanbul: Selenge Yayınları, 2007. 354 p. [in Turkish]
- Karaca, 2017 – *Karaca Veysel İbrahim. Bir Soykırımın Anatomisi – Kazakistan'da Kızıl Kıtılık* [The Anatomy of a Genocide – The Red Famine in Kazakhstan]. *Uluslararası Türk Leçe Araştırmaları Dergisi*. 2017. Cilt. 1. Sayı. 2. Pp. 170–173. [in Turkish]
- Kesici, 2003 – *Kesici İsmail. Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan* [Kazakhstan of Yesterday, Today and the Future]. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003. 304 p. [in Turkish]
- Korkmaz, 2017 – *Korkmaz Telli. Kazakistan'da Dünden Bugüne Tarih Eğitimi* [History Education in Kazakhstan from Past to Present]. *Türkologia*.. 2017. № 3. Pp. 93–107. [in Turkish]
- Olkott, 1981 – *Olkott M.B. The Collectivization Drive in Kazakhstan*. Russian Review. 1981. Vol. 40. № 2. Pp. 122–142.
- Pianciola, 2004 – *Pianciola N. Famine in the Steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsman 1928–1934. Cahiers du monde Russe*. 2004. Vol. 45. № 1–2. Pp. 137–192.
- Teğin, 2022 – *Teğin Emre. Kazakistan'da 1930–32 Büyük Kıtılığı'nın Nedenleri: Kasıt Mı, Kaza Mı?* [The Causes of the Great Famine in Kazakhstan in 1930–32: Intentional or Accidental?]. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2022. Cilt. 4. Sayı. 8. Temmuz. Pp. 889–908. [in Turkish]
- Teğin, 2025 – *Teğin Emre. Sovyet Kaynaklarının Ötesi: Alman Diplomatik Raporlarında Kazakistan'da Büyük Kıtılık (1930–1933) Analizi* [Beyond Soviet Sources: An Analysis of the Great Famine in Kazakhstan (1930–1933) in German Diplomatic Reports]. *Türk Tarih Kurumu. Belleten*. 2025. Aralık. Cilt. 89. Sayı. 316. Pp. 1185–1214. [in Turkish]
- Türk, 2016 – *Türk Hüseyin. Toplumsal Yaşam ve Eski Türk İnançları. Kazakistan Kültürü* [Social Life and Ancient Turkic Beliefs. Kazakhstan Culture.]. İstanbul, 2016. 160 p. [in Turkish]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 312–
324
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP 03.61.91 / МРНТИ 03.61.91/ IRSTI: 03.61.91
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_312-324

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ КІЛЕМ ТОҚУ ДӘСТҮРІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХНАМАСЫ: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МУЗЕЙЛІК ТҮРҒЫДАН ШОЛУ

Айгерим Серікқызы Есенаманова¹, Аманжол Боранбайұлы Қалыш², Алия Исаевна Исаева^{3*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы, 050038, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: yessenamanovaaigerim@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы 71, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Гоголь көшесі 114/8, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастр. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: aliyaissaevna@gmail.com.

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Есенаманова А.С., Қалыш А.Б., Исаева А.И., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың екінші жартысы аралығында Орталық Азия мен Қазақстан аумағын мекендеген түркі халықтарының дәстүрлі кілем тоқу өнеріне кешенді тарихнамалық талдау жасалады. Кілем бұйымдары әлеуметтік құрылымның ерекшеліктерін, эстетикалық талғамды және тарихи-мәдени дамуды бейнелейтін мәдени-тарихи артефакт ретінде, сондай-ақ айқын символдық және идентификациялық әлеуетке ие материалдық мұраның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – кілем тоқу дәстүріне ғылыми қызығушылықтың қалыптасу кезеңдерін анықтау, оны зерттеудің әдіснамалық тәсілдерін талдау және Қазақстан музейлеріндегі кілем өнерін репрезентациялау тәжірибелерін бағалау. Міндеттері: кілем тоқу дәстүрінің ғылыми тұрғыда зерделенуінің тарихи кезеңдерін сипаттау; ортағасырлық жазба деректерден бастап заманауи музейлік интерпретацияларға дейінгі зерттеу әдістерін салыстыру; кілемнің этнологиялық және өнертанулық талдау нысаны ретіндегі рөлін қарастыру; Қазақстан музейлеріндегі кілем бұйымдарын сақтау, каталогтау және экспозициялау тәжірибелерін бағалау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу базасын ғылыми жарияланымдар, этнографиялық сипаттамалар және музейлік каталогтар құрайды. Салыстырмалы-тарихи талдау, музейлік экспозицияларға контент-талдау және музейлік интерпретация әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Дәстүрлі кілем тоқу өнеріне ғылыми қызығушылықтың кезең-кезеңімен

* Корреспондент автор

эволюциясы анықталды: ортағасырлық саяхатшылардың сипаттамаларынан XIX–XX ғасырлардағы этнографиялық және өнертанулық зерттеулерге, одан әрі интерпретациялық тәжірибелерді қамтитын заманауи музейлік практикаларға дейінгі даму үрдісі айқындалды. *Қорытынды.* Түркі халықтарының дәстүрлі кілем тоқу өнері материалдық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі әрі тарихи жад пен этномәдени бірегейліктің тасымалдаушысы болып табылады. Тақырыптың тарихнамасы ғылыми парадигмалардың трансформациясын көрсетеді, ал заманауи музейлік технологиялар бұл мұраны ғылыми айналымға енгізу, сақтау және интерпретациялау мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Кілт сөздер: кілем тоқу өнері, тарихнама, материалдық мәдениет, түркі халықтары, Орталық Азия, Қазақстан, этнография, сәндік-қолданбалы өнер, музейлік коллекциялар, мәдени мұра, артефакт, тарихнама

Дәйексөз үшін: Есенаманова А.С., Қалыш А.Б., Исаева А.И. Түркі халықтарының кілем тоқу дәстүрін зерттеу тарихнамасы: этнографиялық және музейлік тұрғыдан шолу // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 312–324-бб. [қазақша] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_312-324

ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТРАДИЦИЙ КОВРОТКАЧЕСТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ: ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ И МУЗЕЙНЫЙ ОБЗОР

Айгерим Сериковна Есенаманова¹, Аманжол Боранбайұлы Қалыш², Алия Исаевна Исаева^{3*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Просп. аль-Фараби, 71. 050038 Алматы, Республика Казахстан)
Старший преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: yessenamanovaaigerim@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Просп. аль-Фараби, 71. 050038 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

³ Казахский национальный педагогический университет
(Ул. Гоголя, 114/8. 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Кандидат исторических наук, ассоцир. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: aliyaissaevna@gmail.com.

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Есенаманова А.С., Қалыш А.Б., Исаева А.И., 2026

Аннотация. Введение. В статье проводится комплексный историографический анализ традиционного ковроткачества тюркских народов, населявших территории Центральной Азии и Казахстана в период с конца XIX по вторую половину XX в. Рассматриваются ковровые изделия как культурно-исторические артефакты, отражающие особенности социальной структуры, эстетического восприятия и историко-культурного развития, а также как часть их материального наследия с ярко выраженным символическим и идентификационным потенциалом. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования – выявить этапы формирования научного интереса к традиции ковроделия, проанализировать методологические подходы к ее изучению и оценить практики репрезентации коврового искусства в музеях Казахстана. Задачи: охарактеризовать исторические периоды научного освещения традиции ковроткачества; сравнить методы исследования от средневековых письменных источников до современных музейных интерпретаций; рассмотреть роль ковра как объекта этнологического и искусствоведческого анализа; оценить текущие практики сохранения, каталогизации и экспонирования ковровых изделий в казахстанских музеях. *Материалы и методы.* База исследования – научные публикации, этнографические описания и музейные каталоги. Применены сравнительно-исторический анализ, контент-анализ музейных экспозиций и методы музейной интерпретации. *Результаты.* Выявлена последовательная эволюция научного интереса к

* Автор-корреспондент

традиции ковроткачества: от описаний средневековых путешественников к этнографическим и искусствоведческим исследованиям XIX–XX вв., а затем – к современным музейным практикам, включающим интерпретационные практики. *Заключение.* Традиционное ковроткачество тюркских народов представляет собой важный компонент материальной культуры и носитель исторической памяти и этнокультурной идентичности. Историография этой темы отражает трансформацию научных парадигм, а современные музейные технологии расширяют возможности сохранения и интерпретации данного наследия в научный оборот.

Ключевые слова: ковроткачество, материальная культура, тюркские народы, Центральная Азия, Казахстан, этнография, декоративно-прикладное искусство, музейные коллекции, культурное наследие, историография.

Для цитирования: Есенаманова А.С., Калыш А.Б., Исаева А.И. Историография изучения традиций ковроткачества тюркских народов: этнографический и музейный обзор // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 312–324. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_312-324

HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF THE TRADITIONS OF CARPET WEAVING AMONG TURKIC PEOPLES: AN ETHNOGRAPHIC AND MUSEUM REVIEW

Aigerim Yessenamanova¹, Amanzhol Kalysh², Aliya Issayevna Issayeva^{3*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
(Al-Farabi Aven, 71, 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Senior Lecturer
<https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: yessenamanovaaigerim@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University
(Al-Farabi Aven, 71, 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

³Kazakh National Woman Pedagogical University,
(Gogol Street, 114/8. 050000, Almaty, Republik of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: aliyaissaevna@gmail.com.

© Valikhanov IHE, 2026

© Yessenamanova A.S., Kalysh A.B., Issaeva A.I., 2026

Abstract. *Introduction.* The article presents a comprehensive historiographical analysis of the traditional carpet-weaving of Turkic peoples who inhabited the territories of Central Asia and Kazakhstan from the late nineteenth century to the second half of the twentieth century. Carpet products are examined as cultural and historical artifacts reflecting the characteristics of social structure, aesthetic perception, and historical-cultural development, as well as a component of material heritage with a distinctly expressed symbolic and identificational potential. *Research objectives and tasks.* The purpose of the research is to identify the stages in the formation of scholarly interest in the carpet-weaving tradition, to analyze methodological approaches to its study, and to assess the practices of representing carpet art in museums of Kazakhstan. The objectives are: to characterize the historical periods of academic attention to the carpet-weaving tradition; to compare research methods from medieval written sources to contemporary museum interpretations; to examine the role of the carpet as an object of ethnological and art-historical analysis; and to evaluate current practices of preservation, cataloguing, and exhibition of carpet items in Kazakhstani museums. *Materials and Methods.* *The research is based on scholarly publications, ethnographic descriptions, and museum catalogues.* The study employs comparative-historical analysis, content analysis of museum exhibitions, and methods of museum interpretation. *Results.* A consistent evolution of scholarly interest in the carpet-weaving tradition has been identified: from descriptions by medieval travelers to ethnographic and art-historical studies of the

* Corresponding author

nineteenth and twentieth centuries, and subsequently to contemporary museum practices incorporating interpretative approaches. *Conclusion.* The traditional carpet-weaving of Turkic peoples represents an important component of material culture and a bearer of historical memory and ethnocultural identity. The historiography of this topic reflects the transformation of scientific paradigms, while modern museum technologies expand the possibilities for preserving and interpreting this heritage within scholarly discourse.

Keywords: carpet weaving, material culture, Turkic peoples, Central Asia, Kazakhstan, , ethnography, decorative and applied arts, museum collections, cultural heritage, artifact, historiography.

For citation: : Yesenamanova A.S., Kalysh A.B., Issaeva A.I. Historiography of the stud of the traditions of carpet weaving among Turkic peoples: an ethnographic and museum review // Otan tarihy. Vol. 29. No 1. Pp. 312–324. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_312-324

Кіріспе. Көшпелі ортада адамның шаруашылық-мәдени қызметіне байланысты барлық дерлік заттар, құралдар мен нысандар тек утилитарлық (пайдалық) қызмет қана қоймай, сонымен қатар олар бірқатар басқа да қызметтерге – рәсімдік-әдеттік, коммуникативтік, эстетикалық, мәртебелік-символдық, ал кей жағдайда институционалдық сипатқа да ие болған. Дегенмен, көшпелі дүниетаным мен әлеуметтік-мәдени кеңістікте бұл бұйымдардың құндылығын айқындайтын басты өлшем – олардың практикалық маңыздылығы болды. Басқаша айтқанда, көшпелі халықтар үшін кез келген нысан ең алдымен өзінің қызметтік қолайлылығы мен қолданбалы құндылығы тұрғысынан бағаланған. Осы тұрғыдан алғанда, дәстүрлі кілемдер мен кілем бұйымдары да бұл ережеден тыс қалмаған.

Қазақстан музейлеріндегі түркі халықтарының дәстүрлі кілем және тоқыма бұйымдарын сипаттауға кіріспес бұрын, Орталық Азия мен Закавказье халықтарының кілем тоқу өнерін зерттеу тарихына қысқаша тоқталу қажет. Өйткені бұл өнер аталған аймақтар халықтарының материалдық мәдениеті мен көркем мұрасының маңызды бір бөлігі болып табылады.

Кілем тоқу өнері зерттеліп отырған өңірлердегі халықтардың материалдық мәдениетінде ерекше орын алады және бірнеше мыңжылдық тарихы бар ежелгі қолданбалы қолөнер түрлерінің бірі болып саналады. Алғашқы кезде кілемдер тек тұрмыстық мақсатта қолданылғанымен, уақыт өте келе олардың өндірісі көркемдік мәнге ие бола бастады, ал кілемдердің өзі әр этностың өзіндік ою-өрнектік және стильдік ерекшеліктерін бойына сіңірген өнер туындысына айналды. Бұл бұйымдар тек сәндік элементтер ғана емес, сонымен бірге көшпелі халықтардың өмір салты мен төлтумалығының символына, тарихи жадысы мен мәдени болмысының ажырамас бөлігіне айналды.

XX ғасырдың ортасына дейін кілем тоқу өнері шамамен 600 жыл бұрын пайда болды деген көзқарас қалыптасқан еді. Алайда археологиялық қазбалар бұл өнердің әлдеқайда ертерек пайда болғанын дәлелдейді. Осыған айқын дәлел 1949 жылы Алтай тауларындағы V Пазырық қорғанынан табылған түкті кілем, ол біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырға жатады. Бұл кілемнің құрылымы қазақ және басқа да түркі халықтарының кілемдеріне тән ою-өрнек құрылымдарымен айқын ұқсастық танытады. Аталған артефакт өте жақсы сақталған және қазіргі уақытта Ресей Федерациясы Санкт-Петербург қаласындағы Мемлекеттік Эрмитажда экспозицияға қойылған. Оның өлшемі – 1,89 × 2,00 м, тоқылу техникасы күрделілігімен ерекшеленеді, ал декоративтік мотивтері ежелгі Мысыр және гобелен кілемдерінің өрнектерімен салыстыруға болады [Руденко, 1961: 32].

Осы мақаланың мақсаты – кілем тоқу өнерін материалдық емес мәдени мұраның маңызды бөлігі ретінде қарастырып, оны сақтау, музейлік репрезентациялау және дамыту мәселелерін ашып көрсету.

Өркениеттік өзгерістер, ұлы шапқыншылық дәуірлері мен жаһандық тарихи оқиғалар адамзат қызметінің түрлі салаларына шаруашылықтан бастап көркемдік шығармашылыққа дейін – әсер етті. Кейбір қолөнер түрлері уақыт өте келе жойылып, жаңа формаларға орын берсе, басқалары түбегейлі трансформацияға ұшырап, бастапқы белгілерінен айырылып немесе өткенмен тек символдық байланыстарды ғана сақтап қалды. Алайда мұндай үдерістер аясында кілем тоқу өнері үздіксіз тарихи және көркем дәстүрлер сабақтастығын сақтап қалған ерекше мәдени құбылыс ретінде танылады. Бұл өнер өзінің пайда болу сәтінен бастап техникалық тұрғыдан аса өзгеріске ұшырамай, дәстүрлі күйінде бүгінгі күнге дейін жетіп отыр. Ол бір-бірін алмастырған шығыс мәдениеттерінің көркемдік дәстүрлерін өз бойына сіңірген киелі бір ыдыс іспеттес. Тарих сахнасынан өткен әрбір халық бұл өнердің дамуына өзіндік үлесін қосып, оның көркемдік дарынын байыта түсті.

1903 жылы Маңғыстауға келген неміс этнографы Р. Карутц жергілікті халықтың кілем және тоқыма бұйымдары туралы жасаған байқауларында, кестелеу және кілем тоқу өнері қалалық мәдениетпен тығыз байланысты екенін және бұл қолөнер түрі қазақ халқының төл кәсібі болып

табылмайтынын атап өткен. Алайда, зерттеушінің пікірінше, белсенді сауда қатынастарының арқасында мұндай бұйымдар көшпелі халықтың баспанасы киіз үйге еніп, жоғары сәндік құндылыққа ие болған. Карутцтың көрсетуінше, бұл заттар тек сәндік қызмет атқарып қана қоймай, сонымен қатар айырбас эквиваленті ретінде қолданылып, өзіндік «валюта» рөлін де атқарған. Қазақтар тікелей кілем тоқу кәсібімен айналыспағанымен, зерттеуші олардың кілемдердің ою-өрнек жүйесіне сөзсіз ықпал еткенін ерекше атап өтеді. Атап айтқанда, ол мүйіз тәрізді бейнелердің бастапқы түрінде де, сан алуан стильдендірілген нұсқаларында да кеңінен таралғанына назар аудара отырып, мұндай элементтер кездеспейтін кілем үлгісін табу өте қиын екенін көрсетеді [Карутц, 1911: 170].

Осылайша, кілемдер мен тоқыма бұйымдарының көшпелі қоғамдағы жоғары құндылығын, олардың ақша айырбас құралы ретінде қолданылуын, сондай-ақ сәндік-қолданбалы өнердің ою-өрнек жүйесіне тигізген ықпалын атап өтуге болады.

Кез келген халықтың дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнері ғасырлар бойы қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған бірегей мәдени құбылыс болып табылады. Ол этностың дүниетанымын, эстетикалық талғамы мен ұлттық ерекшеліктерін айқын бейнелейді. Орталық Азия, Қазақстан және Закавказье халықтарының қолданбалы өнер феномені көшпелі өмір салтымен, заттық мәдениеттің алуан түрлілігімен, әртүрлі материалдармен жұмыс істеуге негізделген технологиялық әдістердің көптүрлілігімен, сондай-ақ белгілі бір аймақтарға тән ою-өрнек пен көркемдік шешімдердің өзіндік жүйесімен тығыз байланысты.

Осы тақырып аясында «кілем» (килим, ковёр) ұғымының терминологиялық қырын қарастыру қажет. Қазақтілді ғылыми-этнографиялық және ғылыми-көпшілік әдебиеттерде «кілем» сөзі орыс тіліндегі «ковёр» ұғымының баламасы ретінде орныққанымен, бұл терминнің өзіндік мәдени-семантикалық ерекшеліктері бар. Орыс тіліндегі дереккөздерде «ковёр» ұғымы киізден немесе матадан жасалған, еденге төселетін де, қабырғаға да ұсталынатын бұйымдарға – түкті, түксіз кілемдерге, сондай-ақ текемет, сырмақ, откиіз сынды заттарға қатысты қолданылады. Ал дәстүрлі қазақ мәдениетінде «кілем» ұғымы негізінен алашадан басқа, қабырғаға немесе үйдің төріне төсегуге арналған, тоқыма материалдардан жасалған бұйымдарды білдіреді [Қазақ кілемдері, 2012: 16].

Зерттеуші Е.Г. Цареваның пайымдауынша, тоқымашының мақсаты – тұтынушы тарапынан тек қызметтік емес, сонымен қатар сакралды нысан ретінде қабылданатын бұйым жасау. Сондықтан белгілі бір мағынада әрбір кілемді оны жасаған этностың «бет-бейнесін бейнелейтін» туынды ретінде қарастыруға болады [Царева, 2015: 280]. Түркі халықтарының мәдени туыстығы тек тілдік ортақтықпен шектелмейді, ол көркемдік-бейнелі дүниетанымының ойлау жүйесінде, поэтикалық тілде және осы этникалық қауымдастықтарға тән эстетикалық қабылдаудың өзіндік формаларында да көрініс табады.

Материалдар және әдістер. Орталық Азия мен Қазақстан аумағын тарихи тұрғыдан мекендеген қазіргі түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасын зерттеу – өткен тарихи үдерістерді заманауи ғылыми тәсілдер мен пәнаралық әдіснамалар негізінде қайта пайымдауды қажет етеді. Осы ғылыми контексте материалдық мәдениеттің, сәндік-қолданбалы өнер мен дәстүрлі колөнердің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын – көркемдік-эстетикалық құндылықтар мен түркі халықтарының социомәдени ерекшеліктерін бейнелейтін дәстүрлі кілем тоқу өнерін зерттеу ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Осы зерттеудің әдіснамалық негізін тарих, этнография, мәдениеттану, шығыстану және өнертану сияқты әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар аясында зерттейтін отандық және шетелдік жетекші ғалымдардың ғылыми теориялары, тұжырымдамалары мен еңбектері құрайды. Зерттеудің басты әдіснамалық қағидаты ретінде тарихи детерминизм алынып отыр. Бұл ұстаным зерттеліп отырған мәселені тарихи үдерістердің өзара себеп-салдарлық байланысы, дамуының жүйелілігі мен ішкі логикасын ескере отырып, жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеу нысанын біртұтас жүйе ретінде қарастырып, оның барлық құрылымдық элементтері арасындағы байланыстарды анықтауға бағытталған кешенді тәсіл қағидаты маңызды орын алады. Бұл тәсілді қолдану дереккөздерді объективті талдауды, сондай-ақ музейлік каталогтар мен қорларда ұсынылған мәліметтерді қоса алғанда, классикалық және заманауи ғылыми әдебиеттерді сыни тұрғыда пайымдауды көздейді.

Зерттеу барысында дәстүрлі кілем тоқу формаларын тарихи-мәдени динамикада қалпына келтіруге мүмкіндік беретін сипаттамалық және мәдени-тарихи әдістер қолданылады. Сонымен қатар, дәстүрлі кілем тоқу мәселесіне арналған алдыңғы зерттеушілердің еңбектерін талдаудан тұратын аналитикалық тәсіл де қолданылып, зерттеу әдіснамалық құралдарының жиынтығын толықтырады.

Мақаланың дереккөздік базасын – көпғасырлық тарихы бар бірегей қолөнер түрі ретінде кілем тоқу өнерін зерттеуге арналған монографияларда, тақырыптық жинақтарда, ғылыми конференция материалдарында және өзге де жарияланымдарда қамтылған материалдар құрайды. Эмпирикалық материалдың маңызды бөлігін Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің, Ә. Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік өнер музейінің, сондай-ақ басқа да мамандандырылған музей мекемелерінің қорларында сақталған кілем және тоқыма бұйымдарының ғылыми атрибуциялары құрайды.

Талқылау. Түркі халықтарының кілем тоқу өнері туралы алғашқы деректерді ежелгі саяхатшылардың жазбаларынан кездестіруге болады. Атап айтқанда, Марко Полоның еңбектерінде Орталық Азияда өндірілетін кілемдердің сапасы мен сұлулығы жоғары бағаланған. XIX ғасырда бұл тақырыпқа еуропалық және ресейлік зерттеушілер ерекше қызығушылық таныта бастады. А.А. Боголюбов, А.А. Семёнов, Н.Ф. Бурдуков, А.Е. Фелькерзам, С.М. Дудин, В.Г. Мошкова сынды ғалымдар Орталық Азия мен Қазақстанды мекендеген халықтардың кілем бұйымдарын жинап, олардың материалдық құрылымын, ою-өрнек жүйесін және қолданылу ерекшеліктерін ғылыми сипаттап жазды.

Кеңестік кезеңде этнографиялық және өнертану бағытындағы кешенді зерттеулер жүргізіліп, түркі кілемдерінің семантикасы, көркемдік ерекшеліктері мен технологиялық сипаттамалары жан-жақты зерттелді. Бұл саладағы классикалық ғылыми еңбектер қатарына В.Г. Мошкованың «Орта Азия халықтарының кілемдері» (1970) және С.М. Дудиннің «Орта Азияның кілем бұйымдары» (1928) атты монографияларын жатқызуға болады. Бұл еңбектерде түрікмен, қазақ, өзбек және қырғыз кілемдерінің түрлері, композициялық ерекшеліктері мен символикалық мазмұны талданған.

Қазақ зерттеушілері арасынан М.С. Мұқанов, Э.А. Масанов, Ө. Жәнібеков және Н. Әлімбай еңбектері ерекше атап өтіледі. Бұл ғалымдардың еңбектері қазақ кілемдерінің классификациясы мен дәстүрлі кілем тоқу өнерінің сипаттамасына арналған. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің экспонаттары негізінде жарық көрген «Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары» ғылыми каталогында (ред. Н. Әлімбай, 2012) алғаш рет қазақ кілемдерін жүйелі ғылыми сипатталды.

Қазіргі ғылыми ортада Г. Тұрсынова, К. Қасенова, Ж. Жүкенова, Д. Рахматов сынды зерттеушілердің еңбектері ерекше назарға ие. Бұл зерттеулер дәстүрлі кілемдердің семантикалық құрылымын, ою-өрнектердің көркемдік тілін, музейлік атрибуция мен экспозициялық тәжірибелерді заманауи тұрғыда түсіндіруге бағытталған. Сонымен қатар, эзирбайжан кілемдерінің ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұралар тізіміне енуі дәстүрлі кілем тоқу өнерінің мәдени сәйкестік элементі ретіндегі жоғары халықаралық маңыздылығын көрсетеді.

Жалпы алғанда, түркі халықтарының кілем тоқу дәстүрін зерттеу барысын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады: саяхатшылардың жолсапар жазбаларындағы алғашқы сипаттамалар; XIX ғасырдағы артефакттерді жинау және классификациялауға арналған ғылыми еңбектер; этнографиялық әдістерге сүйенген кеңестік кезең; және қазіргі кезең, музейлік-мәдениеттанулық интерпретациялар мен цифрландыру бағытындағы зерттеулер. Бұл бағыттар өзектілігін жоғалтпай, жаңа әдіснамалық тәсілдермен және пәнаралық байланыстармен толығып келеді.

Орталық Азияда кілем тоқу өнерін ғылыми тұрғыдан зерттеу XIX ғасырдың соңынан басталды. Алайда бұл өңірдегі кілемдердің сұлулығы мен сапасы жөніндегі алғашқы деректерді әйгілі итальян саяхатшысы Марко Полоның еңбегінен кездестіруге болады. XIII–XIV ғасырларда жазылған кітабының XXV тарауында ол: «бұл жерде ең жұқа әрі әсем кілемдер, маталар мен өзге де бұйымдар тоқылады» деп атап өткен [Минаев, 1902: 158].

Түрік зерттеушісі Октай Асланапаның пікірінше, кілем – Ежелгі Шығыстың бай тәжірибесі мен көпғасырлық дәстүрлерін бойына сіңірген, жоғары деңгейге жеткен және түркі халықтардың әлемдік мәдени мұрасына қосқан ең құнды үлестерінің бірі болып табылады [Aslanapa, 1987: 17-28].

Зерттеушілердің пікірінше, кілем тоқу кәсібі ежелден мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі халықтар арасында кең таралған. Кілемдер тек тұрғын үйді жылытатын және дыбыс оқшаулайтын элемент ғана емес, сонымен қатар адамдардың эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыратын сәндік қызмет атқарған. Жүннен жасалған бұйымдар, соның ішінде кілемдер, көшпенділердің күнделікті тұрмысынан туындаған: олармен еден, қабырға, киіз үйді сәндеген, сондай-ақ көшпелі өмірге ыңғайлы қапшық, дорба секілді бұйымдар жасаған мысалы, «жувал», «қоржын», «торба-қап» және т.б. Сонымен қатар, кілемдер арба мен ат әбзелдерін безендіруге, сондай-ақ салтанатты рәсімдер кезінде тұрғын үйді сәндеуге қолданылған. Орталық Азияда кілем тоқуға қажетті негізгі материалдар – мақта, зығыр, қой, ешкі және түйе жүні болған. Ертеде кілемдер

карапайым өрме құрылғыларда қолмен тоқылған, ал XIX ғасырдың соңына дейін жіптерді бояу үшін тек табиғи, негізінен өсімдік тектес бояғыштар қолданылған [Мошкова, 1970: 67–68].

Өнертанушы Г.А. Пугаченкованың пікірінше, кілем тоқу кәсібі – ежелден таралған және әйелдер арасында кең тараған қолданбалы өнердің ең күрделі түрлерінің бірі болған. Тәжірибелі шебер әйелдер кілем тоқу ісін ерте жастан меңгере бастаған: 7–9 жасында қыздар жіп иіруді үйренсе, 11–14 жасында кілем тоқушының шәкірті атанған, ал 16–17 жасында нағыз ұста болып жетілген. Бұл кезеңде олар әлі бояу жұмыстарына қатыспаған. 20–25 жасында тоқу техникасын толық меңгеріп, 30–35 жасында күрделі композициялар жасай алатын тәжірибелі шеберлер деңгейіне жеткен. Кілем тоқу жақсы дамыған аймақтарда өрме станоктары жетілдіріліп, әйелдер кең жақтаулы станоктарда бір мезетте бірнешеуі бірігіп үлкен кілемдер тоқуға мүмкіндік алған. Қолөнер зерттеушілері зерттеу еңбектерінде қолмен кілем тоқу Орталық Азияда, әсіресе, Түркіменстанда кең таралғанын жазған. Г.А. Пугаченкованың айтуынша, кілем тоқу, әсіресе қалың кілемдер тоқу үлкен физикалық күшті қажет етеді. Мұндай кілемдерде түк ұзындығы 3–7 мм (қысқа) және 8–17 мм (ұзын) болуы мүмкін.

Өзбекстанда түкті де, түксіз де кілемдер кең таралған (түксіз кілемдер кейде палас деп аталған). Түкті кілемдерді жасау техникасы өте күрделі болған. Мұндай бұйымдарда негіз жібінен бөлек, түк жасауға арналған қосымша жіп қолданылған, бұл процесс толығымен қолмен атқарылған. Түкті кілемнің ою-өрнегі алдын ала белгіленген үлгі бойынша түрлі-түсті жіптерді тандап алу арқылы жасалған. Түксіз кілемдерде сурет негіз бен арқау жіптерінің қиылысуы арқылы қалыптасса, түкті кілемдерде өрнек түйін санына байланысты жасалған. Бір қатар түйіндер тоқылған соң, негізгі жіп жүргізіліп, сурет арнайы тарақпен тығыздалып, артынша қайшымен қырқылып отырған. Бұл – бірлескен еңбек болып саналатын, ол үшін кең горизонталь станоктар қолданылған [Пугаченкова, Ремпель, 1982: 87].

Этнограф В.Г. Мошкова түрікмендер арасындағы дәстүрлі кілем тоқу техникасы ұрпақтан ұрпаққа үздіксіз беріліп отырғанын атап көрсетеді. Техникалық күрделілік, өрнек нақыштарының көркемдігі мен бояу үйлесімінің нәзіктігі арқасында кілем тоқу өнері түрікмен халқының қолданбалы өнер жүйесінде ерекше орын алған. Сонымен қатар, Өзбекстан мәдениетінде де кілемдердің маңызы зор болған. Жергілікті кілемдер жоғары сапасымен, бірегей дизайнымен және бай түстерімен ерекшеленген. «Өзбек кілемдері халық өнерінің көрнекті ескерткіші және материалдық мәдениетті зерттеудің маңызды көзі», – деп жазған Мошкова [Мошкова, 1970: 131].

Айқын құндылығына, өзбек кілемдері ұзақ уақыт бойы кең тұтынуына қарамастан ғылыми зерттеулердің назарынан тыс қалып отырды. Бұл жағдай, ең алдымен, Өзбекстанда басқа сәндік-қолданбалы өнер түрлерінің кесте, жібек маталар, алтынмен кестелеу, батик – отырықшы егіншілікпен айналысатын халықтар арасында кең таралуымен түсіндіріледі. Ал кілем тоқу өнері, керісінше, жартылай көшпелі малшылар қауымдастығы арасында сақталып, кілемдер, негізінен, тұрмыстық қажеттіліктер үшін, сауда мақсатында емес, жасалған. Бұл фактор өзбек кілемдерінің салыстырмалы түрде шектеулі таралуына да әсер етті. Бүгінгі күнге дейін өзбек кілемдерінің пайда болу тегі мен олардың мағыналық мазмұнына қатысты ғалымдар арасында ортақ көзқарас жоқ. Көршілес этностардың ықпалы, мәдени өзара байланыстар мен этногенетикалық жақындық салдарынан өзбек кілемдері көбіне қарақалпақ және қырғыз кілемдеріне ұқсас болып келеді, бұл олардың нақты жіктелуін күрделендіреді [Гюль, 2019: 14-15].

Орталық Азия кілемдері, әдетте, шыққан жері немесе этникалық белгісі бойынша аталып, пішіні мен қолданылуына қарай ерекшеленеді. Техникалық және аймақтық ерекшеліктеріне байланысты олар келесі топтарға бөлінеді: 1) кавказдық; 2) орталықазиялық; 3) ирандық; 4) түрік; 5) қытайлық; 6) жібек; 7) украиналық; 8) жүнсіз кілемдер. Бұл ретте орталықазиялық кілемдер халықаралық нарықта ерекше маңызға ие және ең бағалы әрі сұранысқа ие түрлердің бірі болып саналады.

Орталық Азия кілемдері шетелде де ең жоғары сұранысқа ие, бағалы құндылығы бар кілемдер саналады. Олар аймақтық ерекшеліктеріне қарай өзбек, қарақалпақ, қырғыз және түрікмен кілемдері деп бөлінеді. Бұлардың ішінде түрікмен кілемдері ерекше орын алады. Олар қатаң декоративтік құрылымы және ұстамды түстік гаммасымен ерекшеленеді. Әдетте, негізгі фон ретінде ашық қызыл түс қолданылады, ал өрнектерге ақ, қоңыр, қызғылт-сары, сары және қара түстер. Ең үздік үлгілер қой мен түйе жүнінен, сирек жағдайда – жібек немесе мақта жіптен тоқылған. Түрікмен кілемдерінің композициялық орталығы «гёл» элементі болып табылады (түрікмен тілінен аударғанда «өрнек, бейне»). Ол ішкі өрнектері бар күрделі симметриялы фигура түрінде бейнеленеді және жиі жапырақша, ілмек немесе тіс тәрізді элементтермен жиектеледі. Көп жағдайда «гёлдің» ішкі бөлігі төрт бөлікке бөлінеді, олар сызықтармен немесе торлармен байланыстырылған. Бұл элементтер

қатарымен орналасып, олардың арасына ұсақ геометриялық фигуралар енгізіледі. Кейбір зерттеулерге сүйенсек, «гёл» бұл рудың немесе тайпаның тотемдік символы, әрбір түрікмен руының өзіне тән ою-өрнегі болған. Сонымен қатар, кілемдерге тән тағы бір ерекшелік олардың шеткі бөлігінде екі көлденең жолақтың болуы. Ескі үлгілерде бұл жолақтар түксіз болса, XIX ғасырдың ортасынан бастап белгілі бір өрнектері бар түкті жолақтармен ауыстырылған [Мошкова, 1946: 145-162].

Әзербайжан кілем тоқу өнері қолданбалы өнердің ең көне түрлерінің бірі саналады. Археологиялық қазбалар мен жазба деректерге сүйенсек, бұл өңірде кілем тоқу өнерінің қалыптасуы қола дәуіріне жатады. Әзербайжандағы кілем тоқу шеберлігінің даму тарихы бірнеше кезеңге бөлінеді. Алғашқы кезеңдегі бұйымдар өте қарапайым және өрнексіз болған; осы кезеңде джеджим және палас сияқты түрлер пайда болған. Кейінірек тоқу техникасы күрделеніп, дамыған. Келесі кезеңде «сумах» және «зили» сияқты әдістер кеңінен қолданысқа енген [Абдуллаева, 1971: 75-78].

Географиялық ерекшеліктері, өрнектік мотивтері, композициялық шешімдері, түстік палитрасы мен техникалық сипаттамаларына қарай әзербайжан кілем тоқу өнері сегіз негізгі мектепке бөлінеді: 1) Куба; 2) Ширван; 3) Гянджа; 4) Қазах; 5) Қарабақ; 6) Тебриз; 7) Абшерон; 8) Ардебил мектептері [Алиева, 1984: 131-133].

Соңғы онжылдықтарда әзербайжан кілем тоқу өнеріне мемлекет тарапынан айтарлықтай қолдау көрсетіліп келеді. Бұрынғы беделінен айырыла бастаған бұл өнер түрі Әзербайжан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздік алуынан кейін қайта жанданды. Кілем тоқу ісін қолдау мен дамыту үшін заңнамалық база құрылды. Атап айтқанда, 2004 жылғы 7 желтоқсанда «Әзербайжан кілем өнерін қорғау және дамыту туралы» Әзербайжан Республикасының Заңы қабылданып, 2005 жылғы 7 ақпанда осы заңды жүзеге асыру туралы тиісті жарлық шығарылды.

Әзербайжан кілемдерін кеңінен насихаттау, көрмеге шығару және тарату мақсатында 2014 жылы Баку қаласының жағалауындағы Ұлттық саябақ аумағында Әзербайжан кілем музейі ашылды. Бұл сәулет жағынан бірегей нысан ел астанасының жаңа мәдени көрнекті орындарының біріне айналды. Осы бастамалар ЮНЕСКО-ның 2010 жылғы 16 қарашада әзербайжан кілем өнерін Адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының тізіміне қосу шешімінің негізділігін айғақтайды.

Қырғыз кілемдері де жоғары сапасымен кеңінен танымал. Бұл олардың техникасындағы нақтылық пен көркем тәсілдердің шеберлігімен байланысты. Қолдану техникасының көркемдігі мен халықтық бейнелеу мотивтері қырғыз кілемдеріне бірегей эстетикалық әсерлілік береді. Белгілі болғандай, кілем тоқу өнері көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтар арасында ерекше дамыған. Бұл өмір сүру салтына байланысты: киіз үй ішкі және сыртқы кеңістігін көркем безендіру мүмкіндігінің шектеулілігі функционалды, сонымен қатар сәндік интерьер бұйымдарын жасау қажеттілігін тудырған. Кілемдер жайлылықты қамтамасыз етіп, жылу сақтап, үйге көрік берген. Дәстүр бойынша, қалыңдық күйеу жігіттің үйіне келген кезде оны толығымен жабдықтауға міндетті болған. Қыздың міндетіне анасы үйреткен кем дегенде үш кілем тоқу кірген. Сондықтан қырғыз дәстүрінде, Орталық Азияның басқа да халықтарында сияқты, үйлену тойының алдында қалыңдық жақтағы ең шебер әйелдер жиналып, бірге кілем тоқитын болған [Сатыбалдиева, 2024: 84-90].

Орталық Азия халықтарының кілем тоқу өнеріне арналған ғылыми зерттеулер арасында ресейлік зерттеушілердің еңбектерінің маңызы зор. Бұл салада алғашқылардың бірі болған генерал А.А. Боголюбов Орталық Азия кілемдерінің кең ауқымды коллекциясын жинап, олардың түрлері, тоқу техникасы мен стильдік ерекшеліктеріне қатысты кешенді зерттеу жүргізді. Халық өнері көрмесінің ұйымдастырылуына орай жарияланған фотоальбомда түкті кілемдердің алғашқы ғылыми жіктеу әрекеттері қамтылған [Боголюбов, 1908–1909: 66]. Аталған еңбекте әсіресе Ферғана жазығының Әндіжан өңірінде өмір сүрген қыпшақ, қыдырша және тоолыс тайпалары жасаған қырғыз халқының кілем үлгілері бейнеленген. А.А. Боголюбов қырғыз кілем тоқу өнерінің ортағасырлық тамыры бар екенін дәлелдеп, оны көне дәстүрлі қолөнер ретінде қарастырды. Сонымен қатар, ол түрікмен кілем өнерінің тарихын зерттеп, ою-өрнек формаларының көркемдік интерпретациясын талдады. Ғалымның пікірінше, түрікмендер, сондай-ақ өзбектердің, қазақтардың және қырғыздардың жекелеген топтары кілем тоқу дәстүрлерін Орталық Азияның байырғы тұрғындары – парфяндар, сарматтар мен аландардан қабылдаған болуы мүмкін.

Қырғыз кілем тоқу өнерін жоғары бағалаған тағы бір маңызды зерттеуші А.А. Семёнов болды. Ол барлық қырғыздар бұл кәсіппен айналысқан деген қорытындыға келді. Оның еңбектерінің ерекшелігі – бояғыш заттар мен жіп бояу технологиялық үдерісін талдауға арналған. Сонымен қатар, ол түрікмен кілемдеріндегі ою-өрнек үлгілерінің ассириялық және халдейлік мотивтерге ұқсас екенін атап өтті. Бұл жөнінде әйгілі саяхатшы Марко Поло да жазған. Ол түрікмендердің басты қолөнер түрі

ретінде кілем тоқу өнерінің, әсіресе мақтадан жасалған кілем өндірісінің маңыздылығын ерекше көрсеткен [Семенов, 1911: 145–151].

Орталық Азия кілемдерін зерттеу ісіне зор үлес қосқандардың арасына барон А.Е. Фелькерзамды атап кеткен орынды. Ол кеңестік кезеңдегі қырғыз халқының тоқыма бұйымдарына арналған жеке монография жазды. Бұл еңбекте XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы шығыс өңірлерінде кілем өндірісінің таралуы мен ерекшеліктері сипатталған. Зерттеуші С.М. Дудин мен Н.Ф. Бурдуковтың жеке коллекцияларына алғысын білдіре отырып, олардың арқасында кілем үлгілерін тереңірек зерделеуге мүмкіндік туғанын атап өтті. Әсіресе, Н.Ф. Бурдуковтың Орталық Азия, Парсы және Ауғанстанға жасалған этнографиялық экспедициялары барысында жиналған коллекциясы ерекше бағаланды. Бұл коллекция Санкт-Петербургтегі барон Штиглиц атындағы көркемөнер мектебінің музейінде өткен «Түркістан кілемдері» атты тарихи көрмеде қойылған болатын [Бурдуков, 1904: 48].

Жиналған коллекциялар жүннен жасалған кілем түрлерін жіктеуге мүмкіндік берді. А.Е. Фелькерзам өз зерттеулерінде кілем бұйымдарының қолданбалы маңыздылығын және олардың жасалуының техникалық күрделілігін атап өтеді. Декоративтік-қолданбалы өнердің көптеген түрлері уақыт өте өзгеріске ұшырағанымен, кілем тоқу өнері өзінің бірегейлігі мен өзектілігін сақтап қалды. Фелькерзамның пікірінше, Орталық Азияда кілем тоқу өнері негізінен көшпелі этностар – түрікмендер, қырғыздар мен отырықшы өзбектер арасында дамыды. Алайда, ол қырғыздарды бұл дәстүрдің шынайы сақтаушылары ретінде ерекше атап көрсетеді. Шығыс Түркістанда, әсіресе Хотан қаласында, ең сапалы кілемдер қырғыздар тарапынан тоқылғанын да нақтылайды [Фелькерзам, 1914: 80].

Бұл мәліметтер С.М. Дудиннің еңбектерінде де расталады. Ол өңірлік дәрігер Пальцевтен алынған деректерге сүйене отырып, аталған аймақта кілем тоқу өнерімен қырғыздар мен отырықшы өзбектер айналысқанын жазады. Айта кетерлігі, Хотанда жасалған кілемдердің технологиясы мен өңдеу тәсілі Ферғана мен Өндіжанда өндірілген кілемдермен ұқсас болған. Тарихи мәліметтер бойынша, бұл өңірлерде кілем тоқу өнері қырғыз этносына кіретін қыпшақ тайпаларына тән болған.

Суретші С.М. Дудин кейбір кілемдердің өзбек қолөнеріне тиесілі болуы мүмкін деп болжағанымен, барон А.Е. Фелькерзам қазіргі кездегі Өзбекстан аумағында да кілем тоқу ісімен тек қырғыз тайпалары айналысқанын нақты мәлімдейді [Фелькерзам, 1914: 13]. Ол сондай-ақ кейбір қырғыз тайпалары тек қана түксіз кілемдер (шырдақ, шырдамал) тоқумен шектелгенін, ал түкті кілем тоқу өнері кең тарамағанын атап өтеді. Оның зерттеулері кілем тоқу техникасы мен ою-өрнек элементтеріне бағытталған. Сонымен қатар, түкті кілемдер қырғыздардың тұрмысында негізгі элемент болмағаны айтылады.

«Бұхара кілемі» мен «Хотан кілемі» атаулары көбіне саудада қолданылғанымен, бұл өңірлерде нақты кілем тоқу дәстүрлері болмаған. А.Е. Фелькерзам бұхарлықтар, тәжіктер мен сарттар кілем тоқумен айналыспағанын баса көрсетеді. Оның пікірінше, көшпелі халықтардың тоқылған кілемдері парсы кілемдеріне қарағанда нарықтық құндылығы төмен болса да, олардың түпнұсқалығы, табиғилығы және көркемдік әсері анағұрлым жоғары болған. Сонымен қатар, ол Марко Полоның Хубилай ханның киіз үйлеріне қатысты сипаттамаларын келтіре отырып, бұл кілемдердің тек сәндік мақсатта ғана емес, денсаулықты сақтау үшін де қолданылғанын, тіпті ханның сапарларына арналған көшпелі шатырларда да пайдаланылғанын атап өтеді. Барон А.Е. Фелькерзам Орталық Азиядағы түрікмендердің рулық-тайпалық кілемдерін жіктеумен қатар, олардың өндірістік ерекшеліктерін де зерттеген. Ғалым кілемдерді тікелей зерттеуге кіріспестен бұрын, жергілікті халықтың тұрғын үй архитектурасын алдын ала талдау қажеттігін атап өткен. Оның пікірінше, бұл аспект кілем тоқу өнерін тереңірек түсіну үшін маңызды контекст болып табылады [Фелькерзам, 1914: 45-48].

Барон А.Е. Фелькерзам Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Ферғана облысы Өндіжан және Ош уездеріндегі қырғыз кілемдерін зерттеп, дәл осы өңірлерде қырғыз шеберлері кілем тоқу өнерінің жоғары деңгейін көрсеткенін растады. Оның пайымдауынша, Қашғар кілемдерін де сол жердегі қырғыздар тоқыған деген қорытындыға келген. «Орта Азияның ежелгі кілемдері» атты еңбегінде ол өңірлік ерекшеліктерді жақсы білетін Өндіжандық А. Утямышевтің мәліметтерін пайдаланған. Автордың пікірінше, Орталық Азиядағы тәжіктер мен сарттар көбіне кілем тоқудан едәуір өзгеше саналатын кестелеу техникасын (сюзане) қолданған. Ал қырғыздар, түрікмендер мен өзбектер жартылай көшпелі өмір салтының аясында кілем тоқу дәстүрін сақтап қалған және бір-бірімен тығыз мәдени байланыста болған.

С.М. Дудин «Орта Азия халықтарының кілемдері» атты іргелі еңбегінде қазақ кілемдерінің түрікмен және өзбек кілемдеріне ұқсастығын атап өтеді. Бұл ұқсастық кілем өрнегі мен фон арасындағы тепе-теңдіктен, олардың пішіні мен пропорциясынан көрінеді [Дудин, 1928: 107–110].

Фон мен өрнек арасындағы тепе-теңдік, олардың аумақтарының сәйкестігі – Орталық Азия мен Қазақстан кілемдерінің парсы кілемдерінен ерекшеленетін басты белгілерінің бірі.

Қазақ кілемдері де аймақтың басқа кілемдері секілді сегізбұрыш, алтыбұрыш және созылыңқы ромб пішінді «қошқар мүйіз» стиліндегі төрт жұп қошқар мүйізінен тұратын композицияларымен ерекшеленеді. Дудиннің айтуынша, бір ғана өрнек түрлі кілемдерде әртүрлі бейнеленуі мүмкін, бұл жалпы композиция мен көркемдік тұтастыққа зиян келтірмейді [Дудин, 1928: 135]. Өрнектік элементтердің қайталануы – қазақ кілеміне тән сипат.

Ғалым Д.Н. Логофет те Орталық Азиядағы кілем тоқу дәстүрін зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Өз еңбектерінде ол түрікмендердің этникалық тарихын, тұрмысын, шаруашылығын және қолөнерін егжей-тегжейлі сипаттады. Ол материалдық мәдениеттің қоғамның экономикалық негіздерін қалыптастырудағы маңызды рөлін дәлелдеді. Әсіресе, жергілікті тоқушылардың мата бояу техникасын жетік меңгеруі ежелгі әрі дамыған бояу дәстүрлерінің болғанын көрсетеді [Логофет, 1911: 7–8].

Сырдария облысының әскери губернаторы және Түркістан өлкесіндегі әскерлердің қолбасшысы – генерал-лейтенант Н.И. Гродеков қырғыздардың дәстүрлі өмір салтын зерттей келе, қазіргі Қырғызстанның оңтүстік өңірлерінде әкенің ұлына деген қамқорлығы қасиетті борыш деп есептелгенін атап өтеді. Өке баласы ер жеткенше оны тәрбиелеп, үйлендіріп, қалыңмалы мен малы – ірі қара, қой және жылқысын беріп, жеке отау тігуіне көмектесуі тиіс болған. Үйленген соң жас отбасыны бөлек шығару да әкенің міндетіне кірген. Дәстүр бойынша әр ана әр ұлына өз қолымен тоқылған кілем сыйлайтын болған, бұл кілем тоқудың отбасы мәдениетіндегі ерекше орнын көрсетеді [Гродеков, 1889: 150–155].

XVIII–XIX ғасырлардағы зерттеулерге келсек, А.И. Левшиннің Орталық Азияға жасаған сапарларына арналған еңбектерінде кілем тоқу және оның жергілікті халықтар өміріндегі рөлі жөнінде маңызды мәліметтер келтірілген. Оның еңбегі өңір халықтарының тұрмыс-тіршілігі мен дәстүрлерін түсінуге зор үлес қосады [Левшин, 1832: 304].

XX ғасырдың басынан бастап бұл салада ғылыми зерттеулер белсенді жүргізіле бастады. Мәселен, Е. Бельенкая Өзбекстан мен Тәжікстандағы кілем тоқу дәстүрін жан-жақты зерттеп, өрнектердің эволюциясы, олардың символикасы мен сыртқы ықпалдардың әсерін талдады. Ал М. Архипов Түрікменстандағы кілем тоқу өнерін зерттеуге маманданған. Оның еңбектерінде түрікмен тоқушылары қолданған технологиялар мен материалдар сипатталып, кілемдердің түрікмен қоғамындағы әлеуметтік рөлі қарастырылады.

Нәтижелер. Бүгінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейінде кілемдер мен кілем бұйымдарының кең коллекциясы жинақталған. Бұл қорда шамамен 300-ге жуық сақтау бірлігі бар. Жинақ Қазақстанның түрлі аймақтарынан көп жылдар бойы жиналған. Қолданылған материалдар, дайындау технологиялары және практикалық мақсаттарына қарай, коллекциядағы кілем бұйымдары бес негізгі топқа бөлінеді: түкті кілемдер («қалы кілем»), түксіз кілемдер («тақыр кілем»), алаша, қабырғаға арналған сәндік кілемдер («тұс кілем»), сондай-ақ шағын форматтағы кілем бұйымдары.

2012 жылы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейі «Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан» атты ғылыми каталог шығарды. Жоба жетекшісі әрі ғылыми редакторы белгілі ғалым, сол кездегі музей директоры Н. Әлімбаев болды. Каталогқа музей қорында сақталған дәстүрлі қазақ кілемдері мен алуан түрлі текстиль бұйымдарының барлық негізгі түрлері енген. Экспонаттардың хронологиялық шеңбері XVIII ғасырдың соңынан XX ғасырдың 1970-жылдарына дейінгі аралықты қамтиды [Қазақ кілемдері, 2012: 3–5].

Бұл ғылыми басылым этнографиялық экспедиция материалдары негізінде дайындалды. Экспедициялар Қазақстанның түрлі өңірлерінде, сондай-ақ Қытай, Түрікменстан және Моңғолиядағы қазақ диаспорасы арасында жүргізілді. Сонымен қатар, музейлік қорды толықтырған бұйымдарды тіркейтін түгендеу кітаптарындағы деректер де пайдаланылды. Каталогта артефакттардың жасалу уақыты, шыққан аймағы, материалдары, дайындау технологиясы мен шеберлері жөнінде жүйелі ақпарат берілген. Бұл деректер болашақтағы ғылыми зерттеулерге мол мүмкіндік ашады.

Дегенмен, бұл басылым шектеулі таралыммен жарық көрген және оның ғылыми маңыздылығына қарамастан, бұрын болған қазақ түкті кілемдерінің барлық алуан түрлілігін — әсіресе рулық және аумақтық ерекшеліктерін толық қамтымайды. Осыған байланысты, Қазақстан әртүрлі музейлерінде және әсіресе шалғай ауылдық жерлер мен шетелдегі этникалық қазақтар арасында сақталып қалған түкті кілем үлгілерін цифрлық түрде тіркеу өзекті мәселеге айналып отыр.

Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдарынан бөлек, музей қорында Қазақстан аумағында тұратын өзге этностардың да бұйымдары бар. Мұндай экспонаттардың саны шамамен 19 сақтау бірлігін құрайды, олардың көпшілігі түрікмен кілемдері.

Ө. Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік өнер музейінің экспедициялық жинау жұмыстары нәтижесінде XX ғасырдың 30-жылдарына дейін Қазақстанда түкті кілем жасау дәстүрі сақталғаны анықталды. Музейдің түкті кілемдер қорының басым бөлігі Оңтүстік Қазақстан шеберлерінің туындылары. 1960-жылдары бұл өңірде кілем өндірісі бұқаралық сипатқа ие болған.

Жеке коллекционерлердің жинақтары да назар аударады. Белгілі қазақстандық коллекционер, энтузиаст Д. Бектаева мен зергер С. Башировтың жинақтарын ерекше атап өтуге болады. Д. Бектаеваның коллекциясында 500-ден астам бұйым бар, ең көне кілемдер XIX ғасырға жатады.

Орталық Азия кілемдеріне арналған шетелдік музей коллекцияларына да көңіл бөлу қажет. Атап айтқанда, Ресей Федерациясындағы Этнографиялық музейі, Эрмитаж және басқа да мекемелердің қорында осындай туындылар бар. Ал әлемдегі ең ірі кілем коллекциялары – Лондондағы Виктория мен Альберт музейінде, Нью-Йорктегі Метрополитен музейінде және Сан-Францискодағы – Де Янг музейінде сақталған [Шайгозова, Ибрагимов, 2023: 285].

Қазіргі жаһандану жағдайында коллекцияларды цифрландыру және әр жәдігер туралы толық сипаттамасы бар онлайн-каталогтар жасау маңызды міндетке айналды. Бұл зерттеушілерге кілем тоқу өнерінің түрлі қырларын зерделеуге мол мүмкіндік береді және қазіргі заманғы шеберлерге дәстүрлі үлгілерден – пішіндер мен түстерден – шабыт алып, жаңа туындылар жасауға жол ашады.

Қорытынды. Қорыта келгенде, көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың кілемдері тек тұрмыстық мақсаттағы бұйымдар ғана емес, олардың шаруашылық-мәдени өмір салтын бейнелейтін өнер туындылары болып табылады. Орталық Азия, Қазақстан және Кавказ тұрғындарының өміріндегі кілемдердің қызметтері өзгермесе де, олардың мәдени ерекшеліктері салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарындағы айырмашылықтарға байланысты – өзіндік сипатқа ие. Әрбір кілем қазақ, қырғыз, түрікмен, өзбек, қарақалпақ немесе әзербайжан болсын өз халқының шығармашылық әлеуеті мен шеберлігін айшықтайтын қайталанбас өнер туындысы.

Бүгінгі таңда тарихи-географиялық аймақ халықтарының кілемдері әлемнің түрлі музейлерінде үлкен қызығушылық тудыруда. Олар ғылыми зерттеу мен талдаудың нысанына айналған, көптеген ғалымдар бұл бұйымдарды өңір халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетінің жарқын көрінісі ретінде қарастырады. Сонымен қатар, бұл кілемдер қазіргі заманғы дизайн мен өнерде өз орнын тауып, Орталық Азия, Қазақстан және Кавказ халықтарының дәстүрлері мен мәдени мұраларын сақтау мен насихаттауға өз әсерін тигізеді.

Әдебиеттер

- Абдуллаева, 1971 – *Абдуллаева Н.* Ковровое искусство Азербайджана. Баку: Элм, 1971. 150 с.
- Алиева, 1984 – *Алиева К.М.* Безворсовые ковры Азербайджана (XVII – начало XX вв.): автореф. дисс. ... канд. искусствоведения. М., 1984. 25 с.
- Боголюбов, 1908–1909 – *Боголюбов А.А.* Ковровые изделия Средней Азии. Вып. 1–2. СПб.: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1908–1909. 66 с.
- Бурдуков, 1904 – *Бурдуков Н.Ф.* Ковры Туркестана: указатель к коврам, выставленным на Исторической выставке в Музее училища барона Штиглица. СПб.: Тип. тов-ва Р. Голике и А. Вильберг, 1904. 48 с.
- Гродеков, 1889 – *Гродеков Н.И.* Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Ташкент: Типолитография С.И. Лахтина, 1889. 234 с.
- Гюль, 2019 – *Гюль Э.* Ковры Узбекистана. История, эстетика, семантика. Ташкент: АН Республики Узбекистан, 2019. 256 с.
- Дудин, 1928 – *Дудин С.М.* Ковровые изделия Средней Азии // Сборник МАЭ. 1928. Т. 7. С. 71–166.
- Каруц, 1911 – *Каруц Р.* Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке: Этнографические очерки. СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1911. VI, 189 с., 33 л. ил., карт.
- Қазақ кілемдері, 2012 – *Қазақ кілемдері* мен тоқыма бұйымдары: Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан (ғылыми каталог) / Ғыл. ред. және жоба жетекшісі Н. Әлімбаев. Алматы: ICOS, 2012. 387 б.

- Левшин, 1832 – *Левшин А.И.* Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 3. Этнографические известия. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. [6], 304 с.
- Логофет, 1911 – *Логофет Д.Н.* Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. I. СПб.: Изд. В. Березовский, 1911. 331 с.
- Минаев, 1902 – *Минаев И.П.* Путешествие Марко Поло: Перевод старофранц. текста. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1902. XXIX, [5]. 355 с.
- Мошкова, 1946 – *Мошкова В.Г.* Племенные «гёли» в туркменских коврах // Советская этнография. 1946. № 1. С. 145–162.
- Мошкова, 1970 – *Мошкова В.Г.* Ковры народов Средней Азии конца XIX – начала XX вв. Ташкент: Фан, 1970. 254 с., 18 л. ил.
- Пугаченкова, Ремпель, 1982 – *Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И.* Очерки искусства Средней Азии. Древность и средневековье. М.: Искусство, 1982. 288 с.
- Руденко, 1961 – *Руденко С.И.* Искусство Алтая и Передней Азии (середина I тысячелетия до н.э.). М.: Восточная лит-ра, 1961. 68 с. + 18 табл.
- Сатыбалдиева, Имарали кызы, 2024 – *Сатыбалдиева Ч.Т., Имарали кызы А.* К вопросу об исследованиях традиции ковроткачества кыргызов досоветского времени // Вестник Ошского государственного университета. История. 2024. № 2 (5). С. 84–90.
- Семенов, 1911 – *Семенов А.А.* Ковры русского Туркестана // Этнографическое обозрение. 1911. № 1/2. С. 137–176.
- Фелькерзам, 1914 – *Фелькерзам А.Е.* Старинные ковры Средней Азии // Старые годы. Петроград, 1914. [4], 80 с., 22 л. ил.
- Царева, 2015 – *Царева Е.Г.* Ковроделие арабов южных районов Узбекистана. Конец XIX – начало XXI века // Сборник МАЭ. 2015. Т. LXI. С. 270–357.
- Шайгозова, Ибрагимов, 2023 – *Шайгозова Ж.Н., Ибрагимов А.И.* Кілем тоқу – инемен құдық қазғандай: қазақтың кілем тоқу өнерін зерттеу, сақтау және дамыту // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. 2023. № 4 (79). С. 279–288.
- Aslanapa, 1987 – *Aslanapa O.* Türk Halı Sanatının Bin Yılı. İstanbul: Eren Yayınları, 1987. 235 s.

References

- Abdullaeva, 1971 – *Abdullaeva N.* Kovrovoye iskusstvo Azerbaidzhana [Carpet Art of Azerbaijan]. Baku: Elm, 1971. 150 p. [in Russian]
- Alieva, 1984 – *Alieva K.M.* Bezzorovoye kovry Azerbaidzhana (XVII – nachalo XX vv.) [Non-pile Carpets of Azerbaijan (17th – Early 20th Centuries)]: avtoref. diss. ... kand. iskusstvovedeniya. Moscow, 1984. [in Russian]
- Aslanapa, 1987 – *Aslanapa O.* Türk Halı Sanatının Bin Yılı [A Thousand Years of Turkish Carpet Art]. İstanbul: Eren Yayınları, 1987. 235 p. [in Turkish]
- Bogoliubov, 1908–1909 – *Bogoliubov A.A.* Kovrovoye izdeliia Srednei Azii. [Carpet Products of Central Asia. Vyp. 1–2. St. Petersburg: Exped. zagotovleniya gos. bumag, 1908–1909. 66 p. [in Russian]
- Burdukov, 1904 – *Burdukov N.F.* Kovry Turkestana: ukazatel' k kovram, vystavlennym na Istoricheskoi vystavke v Muzei uchilishcha barona Shtiglitsa [Carpets of Turkestan: Index to the Carpets Exhibited at the Historical Exhibition in Baron Stieglitz School Museum]. St. Petersburg: Tip. tov-va P. Golike i Vil'berg, 1904. 48 p. [in Russian]
- Dudin, 1928 – *Dudin S.M.* Kovrovoye izdeliia Srednei Azii [Carpet Products of Central Asia]. *Sbornik MAE*. 1928. Vol. 7. Pp. 71–166. [in Russian]
- Felkerzam, 1914 – *Felkerzam A.E.* Starinnye kovry Srednei Azii [Ancient Carpets of Central Asia]. Starye gody. Petrograd, 1914. [4], 80 p., 22 leav. of ill. [in Russian]
- Grodekov, 1889 – *Grodekov N.I.* Kirgizy i karakirgizy Syrdar'inskoi oblasti [The Kirghiz and Kara-Kirghiz of the Syr Darya Region]. Tashkent: Tipolit. S.I. Lakhtina, 1889. 234 p. [in Russian]
- Gül, 2019 – *Gül E.* Kovry Uzbekistana. Istoriia, estetika, semantika [Uzbekistan Carpets. History, Aesthetics, Semantics]. Tashkent: AN Respubliki Uzbekistan, 2019. 256 p. [in Russian]
- Karutz, 1911 – *Karutz R.* Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake: Etnograficheskie ocherki [Among the Kyrgyz and Turkmen on Mangyshlak: Ethnographic Essays]. St. Petersburg: Izd. A.F. Devriyena, 1911. VI. 189 p., 33 l. il., kart. [in Russian]
- Levshin, 1832 – *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei. Part 3. Etnograficheskie izvestiia [Description of the Kirghiz-Kazakh, or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes. Part 3. Ethnographic Accounts]. St. Petersburg: Tip. Karla Krayya, 1832. [6], 304 p. [in Russian]
- Logofet, 1911 – *Logofet D.N.* Bukharskoe khanstvo pod russkim protektoratom. Vol. I [The Bukhara Khanate under Russian Protectorate]. St. Petersburg: Izd. V. Berzovskiy, 1911. 331 p. [in Russian]
- Minaev, 1902 – *Minaev I.P.* Puteshestvie Marko Polo: Perevod starofrantsuzskogo teksta [Marco Polo's Travels: Translation of Old French Text]. Ed. V.V. Bartol'd. – St. Petersburg: Tip. M.M. Stasiulevicha, 1902. XXIX, [5], 355 p. [in Russian]

- Moshkova, 1946 – *Moshkova V.G.* Plemenye "gioli" v turkmenskikh kovrakh [Tribal "Gels" in Turkmen Carpets]. *Sovetskaia etnografiia*. 1946. No. 1. Pp. 145–162. [in Russian]
- Moshkova, 1970 – *Moshkova V.G.* Kovry narodov Srednei Azii kontsa XIX – nachala XX vv. [Carpets of the Peoples of Central Asia, Late 19th – Early 20th Centuries]. Tashkent: Fan, 1970. 254 p., 18 l. il. [in Russian]
- Pugachenkova, Rempel', 1982 – *Pugachenkova G.A., Rempel' L.I.* Ocherki iskusstva Srednei Azii. Drevnost' i srednevekovie [Essays on the Art of Central Asia. Antiquity and the Middle Ages]. Moscow: Iskusstvo, 1982. 288 p. [in Russian]
- Qazaq kilemderi, 2012 – *Qazaq kilemderi men toqyma büiymdary: Qazaqstan Respublikasynyń Memlekettik Ortalyq muzei kollekciyasynan (ǵylymi katalog)* [Kazakh Carpets and Textiles: From the Collection of the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan]. Ǵylymi redaktor jane joba jetekshisi: Nursan Alımbai. Almaty: ICOS, 2012. 387 p. [in Kazakh]
- Rudenko, 1961 – *Rudenko S.I.* Iskusstvo Altaia i Perednei Azii (seredina I tysiachiletiia do n.e.) [The Art of Altai and Western Asia (Mid-1st Millennium BC)]. Moscow: Vostochnaya literatura, 1961. 68 p. + 18 tabl. [in Russian]
- Satybaldieva, Imarali kyzy, 2024 – *Satybaldieva Ch.T., Imarali kyzy A.* K voprosu ob issledovanii traditsii kovrotkachestva kyrgyzov dosovetskogo vremeni [On the Study of Kyrgyz Carpet-Weaving Traditions of the Pre-Soviet Period]. *Vestnik Oshskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia*. 2024. № 2 (5). Pp. 84–90. [in Russian]
- Semenov, 1911 – *Semenov A.A.* Kovry russkogo Turkestana [Carpets of Russian Turkestan]. *Etnograficheskoe obozrenie*. 1911. No. 1/2. Pp. 137–176. [in Russian]
- Shaigozova, Ibragimov, 2023 – *Shaigozova Zh.N., Ibragimov A.I.* Kilem toqū – inemen qudyq qazǵandai: Qazaqtyń kilem toqū önerin zertteu, saqtau jáne damytu [Weaving Carpets is Like Digging a Well with a Needle: Studying, Preserving and Developing Kazakh Carpet Art]. *Khabarshy*. Abai atyndagy QazÚPU. Tarikh jáne sayasi-áleumettik ǵylymdar seriiasy. 2023. No. 4 (79). Pp. 279–288. [in Kazakh]
- Tsareva, 2015 – *Tsareva E.G.* Kovrodelie arabov iuzhnykh raionov Uzbekistana. Konets XIX – nachalo XXI veka [Carpet Weaving of Arabs in Southern Uzbekistan. Late 19th – Early 21st Century]. *Sbornik MAE*. 2015. Vol. 61. Pp. 270–357. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 325–
332
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.61.91.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_325-332

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Ақылбек Беделханұлы Сәрсенбаев¹, Ерболат Берікұлы Оспанов²

¹ Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті
(8-үй, Абай көшесі, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор.
<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>. e-mail: a.sarsenbaev@alt.edu.kz

² Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті
(8-үй, Абай көшесі, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, аға оқытушы.
<https://orcid.org/0000-0003-4497-2760>. e-mail: yerbolat_27@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сәрсенбаев А.Б., Оспанов Е.Б., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Көшпенді дала өркениетінің ерекшеліктерін түсіну үшін тек қана батыстық немесе шығыстық дерек көздері жеткіліксіз. Себебі, кей деректер қазақ халқының, көшпелі тайпалардың тарихи ерекшеліктерін баяндауға емес, олардың теріс және кеміс жақтарын сипаттап, төмендетуге және саналы түрде бұрмалауға бағытталған. *Мақсат және міндеті.* Сондықтан да, халқымыздың кейбір тарихи ерекшеліктерін кеңінен сараптау үшін, ең алдымен сол халықтың төлдеректеріне сүйенуіміз қажет болады. Яғни, сол халықтың ерекшеліктерін сол халықтың ұрпақтары мен сол елдің өкілдерінен артық білу екінің бірінің қолынан келе бермейтін күрделі іс. *Мәліметтер мен әдістері.* Мақалада салыстырмалы және хронологиялық тарихи әдістер қолданылады. *Нәтижесі.* Тарихтың осындай кезеңдері мен оның ерекшеліктерін зерттеу кезінде ұлттық төлдеректерді пайдаланудың маңыздылығы зор. Ұлттық төлдеректердің қатарына, халық ауыз әдебиеті (аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, ертегілер, т.б.) және ауызша тарих айту дәстүрі (шежіре, ата-тек тарату, т.б.) жатады. Аталмыш мақалада, халықтың ауызша тарих айту дәстүріне негізделіп, қазақ тарихының кейбір мәселелерін, ауызша тарих айту дәстүрінің басты көрсеткіші – шежіренің қысқаша зерттелу тарихына көңіл бөлінген. *Қорытынды.* Аталмыш мақала, он бесінші – он сегізінші ғасырлардағы қазақ халқының мәдениеті мен әлеуметтік құрамын, сонымен қатар он тоғызыншы ғасырдың аяғы мен жиырмасыншы ғасырдағы қазақ ауызша тарихын зерттеуші ғалымдарға және қазақ зиялыларының тарихи-шежірелік көзқарастарына қатысты мәселелерді зерттеуде өзіндік көмегін тигізеді.

Түйін сөздер: қазақ тарихы, ауызша тарих, шежіре, ата-тек, жеті ата, ауызша дерек, ұлттық дерек, этнографиялық деректер, тарихи деректер, отан тарихы, оғыз тайпалары.

Дәйексөз үшін: Сәрсенбаев А.Б., Оспанов Е.Б. Қазақ шежіресі этнографиялық дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №. 1. С. 325–332. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_325-332

КАЗАХСКАЯ ГЕНЕОЛОГИЯ КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Акылбек Беделханович Сарсенбаев¹, Ерболат Берикович Оспанов²

¹ Казахский национальный аграрный исследовательский университет
(д. 8, ул. Абая, 050000, Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ассоц. профессор.
<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>. e-mail: a.sarsenbaev@alt.edu.kz

² Казахский национальный аграрный исследовательский университет
(д. 8, ул. Абая, 050000, Алматы, Республика Казахстан)
PhD, старший преподаватель.
<https://orcid.org/0000-0003-4497-2760>. e-mail: yerbolat_27@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сарсенбаев А.Б., Оспанов Е.Б., 2026

Аннотация. *Введение.* Западные источники в недостаточной степени отражают особенности формирования кочевой степной цивилизации. Это было связано с тем, что отдельные источники несут в себе информацию только справочного характера. *Цель и задачи.* В этой связи цель представленной статьи – опираясь на устноисторические источники проанализировать специфику традиционной культуры казахского народа. Понятие «земля предков» священно для кочевников, оно залог целостности собственной территории, в то же время это и признание неприкосновенности соседствующих земель. *Материалы и методы.* Используются проблемный, сравнительно-исторический методы и источниковедческий анализ. Также, в статье использованы сравнительно-хронологический и исторический методы. *Результаты.* Межобщинные отношения возникают на почве признания суверенности территорий. Географический ареал территории, населенной издревле предками, отпечатывается в сознании народа как святые места, состоящие из священных гор, рек и озер, долин и холмов, могил, где обитают духи предков и т.п. Их священность завещана в наследство грядущим поколениям в легендах и мифах, сказаниях и изречениях. *Выводы.* Данная статья рассматривает специфику кочевой культуры – священные предания, язык, письменность и т.д., начиная с XV по XX вв. В материальной сфере проанализированы особенности экономического уклада, ведения хозяйства, обычаев и обрядов казахов, составляющие часть культуры социума, что поможет исследователям понять основные истоки и многогранность кочевой культуры Великой степи.

Ключевые слова: история казахов, генеалогия, семь колен, устная история, предки, исторические источники, национальная история, этнографические источники, отечественная история, огузы.

Для цитирования: Сарсенбаев А.Б., Оспанов Е.Б. Казахская этнология как этнографический источник // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 325–332. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_325-332

KAZAKH GENEALOGY AS AN ETHNOGRAPHIC SOURCE

Akylbek Sarsenbaev¹, Yerbolat Ospanov²

¹Kazakh National Agrarian Research University
(8, Abay Street, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical science, Associate Professor.
<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>. e-mail: a.sarsenbaev@alt.edu.kz

²Kazakh National Agrarian Research University
(8, Abay Street, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD, Senior Lecturer
<https://orcid.org/0000-0003-4497-2760>. e-mail: yerbolat_27@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Sarsenbaev A.B., Ospanov Y.B., 2026

Abstract. Introduction. Western sources do not sufficiently reflect the features of the formation of nomadic steppe civilization. This was due to the fact that some sources carry information of a reference nature only. In this regard, the purpose of the presented article is to analyze the specifics of the traditional culture of the Kazakh people based on oral history sources. **Purpose and objectives.** The concept of "ancestral land" is sacred to nomads, it guarantees the integrity of its own territory, at the same time it is recognition of the inviolability of neighboring lands. Intercommunal relations arise on the basis of recognition of the sovereignty of the territories. **Materials and methods.** Problematic, comparative-historical methods and source analysis are used. Also, the article uses comparative chronological and historical methods. **Results.** The geographical range of the territory inhabited from ancient times by ancestors is imprinted in the consciousness of the people as holy places consisting of sacred mountains, rivers and lakes, valleys and hills, graves where the spirits of ancestors live, etc. Their sanctity is bequeathed to future generations in legends and myths, tales and sayings. **Conclusion.** This article considers the specifics of nomadic culture - sacred traditions, language, writing, etc., starting from the XV to the XX centuries. In the material sphere, the peculiarities of the economic structure, farming, customs and rites of Kazakhs, which form part of the culture of society, are analyzed, which will help researchers understand the main origins and multitude of nomadic culture of the Great Steppe.

Key words: History of the Kazakhs, genealogy, seven tribes, folklore, forefathers, historical sources, national history, ethnographic sources, domestic history, Oghuz.

For citation: Sarsenbaev A., Ospanov E. Kazakh geneology an ethnographic source // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 325–332. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_325-332

Кіріспе. Қазақ шежіресі (жеті ата) – қазақ халқының тарихи жадын, этногенезі мен әлеуметтік құрылымын зерттеудің бірегей дереккөзі болып табылады. Шежіре тек ата-бабалардың есімдерін жадтау ғана емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымының, мәдени кодтарының, рулық қатынастар жүйесінің көрінісі [Арғынбаев, 1973: 24]. Бұл зерттеуде қазақ шежіресінің этнографиялық дереккөз ретіндегі ролі, оның әдістемелік мәні, құрылымдық ерекшеліктері мен ғылыми құндылығы талданады.

Шежіренің этнографиялық дереккөз ретіндегі құндылығы. Этнография ғылымы үшін шежіре әсіресе құнды, себебі ол жазулы дереккөздерде жиі кездеспейтін рулық қатынастар жүйесі, қоғамдық институттар, отбасылық-некелік қатынастар, ру-тайпаларда кездесетін салт-дәстүрлер және әр руда кейде жеке кездестірілген наным-сенімдер, тыйымдар туралы ақпаратты сақтайды. Қазақ шежіресінің аса маңызды ерекшелігі – оның ауызша жеткен дәстүр болуы. Ш. Уәлиханов бұл туралы былай деп жазған: «Қазақтарда әрбір ру өз шежіресін жақсы біледі, олар оны тарих сияқты ауыздан жаттап алады» [Уәлиханов, 1985: 33].

Шежірелер арқылы қазақ қоғамының рулық бөлінісінің күрделі жүйесі, жүздердің (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) пайда болу тарихы, олардың ішіндегі ру-тайпалардың таралу аймақтары анықталады. Мысалы, Орта жүздің Арғын тайпасындағы Қуандық, Сүйіндік, Бегендік руларының шежірелері олардың қызметі мен тарихи ролі туралы мәліметтер береді [Востров, Муканов, 1968: 55–57].

Шежіренің әдістемелік аспектілері және құрылымы. Еңбекті жазу барысында, тақырыпқа қатысты осы уақытқа дейін кездесетін зерттеу еңбектері басты материалдар ретінде қолданыс тапқан. Себебі, қазақ шежіресінің негізгі құрылымдық бірлігі – жеті ата. Бұл қағида тек қана қандастық байланыстарды бекітпей, сонымен бірге әлеуметтік-құқықтық норма ретінде де қызмет еткен. Этнографтар үшін жеті ата жүйесі рулық бірлестіктердің ішкі құрылымын, экзогамия ережелерін (ру ішінде некеге тұруға тыйым салу), қарым-қатынас пен өзара көмек желілерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада біз тарихи зерттеулерде көп қолданылатын – салыстырмалы-тарихи әдісті, деректанулық сын және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық және жүйелілік әдістерді қолданамыз. Сонымен қатар, осы уақытқа дейінгі шыққан еңбектерге сараптама жасай отырып, талдау әдісін де пайдаланамыз.

Мақаланың деректік қорларына, осы уақытқа дейін шыққан қарастырылып отырған мәселе бойынша отандық және көршілес мемлекеттерде жарық көрген жазбаша шежіре нұсқалары мен ауызша шежіре жинақтары жатады.

Зерттеу барысында қолданатын тағы бір – салыстырмалы тарихи-семиотикалық талдау. Бұл әдіс Махмуд Қашқари мен Рашид ад-Дин келтірген оғыз тайпаларының таңбаларын қазақ руларының

таңбаларымен (Батыс Қазақстан ескерткіштерінен алынған деректер), сондай-ақ топонимикалық материалдармен салыстыруға мүмкіндік береді [Ахметова, 2007: 47–49]

Әртүрлі рулардың шежірелік нұсқаларын салыстыру арқылы ортақ фольклорлық мотивтер мен тарихи шындықты ажыратуға болады. Мысалы, барлық қазақ руларының шежірелерінде кездесетін Алаша хан образы мифологиялық сипатқа ие болса, Абылай хан немесе Кенесары хан сияқты тұлғалар туралы шежірелік аңыздар тарихи деректермен расталады [Муканов, 1991: 17].

Талқылау. Қазақ шежірелері келесі этнографиялық аспектілер бойынша бай ақпараттық өріс құрайды.

Отбасылық-некелік қатынастар: Шежірелер некеге тұру ережелері, қалыңдық мәселелері, үйлену рәсімдері туралы деректерді сақтайды. Мысалы, Кіші жүздің Жетіру бірлестігінде некелесуге тыйым салынған жеті ата тізімдері арнайы есте сақталған [Муканов, 1991: 24].

Шаруашылық-мәдени типтер: Шежірелер арқылы әртүрлі рулардың көшпелі мал шаруашылығын ұйымдастыру ерекшеліктері, жайылымдарды пайдалану жүйесі, мал шаруашылығына байланысты терминологияны зерттеуге болады.

Діни нанымдар мен әдет-ғұрыптар: Шежірелерде ислам дінінің қабылдануынан бұрынғы кезеңге жататын анимистік нанымдардың, аруақтарға табынудың, табиғат күштерін құрметтеудің элементтері сақталған.

Фольклорлық дәстүр: Көптеген шежірелер эпикалық повесть сипатына ие, оларда тарихи оқиғалар фольклорлық мотивтермен үндестірілген. Бұл қазақтың ауыз әдебиеті мен тарихи жадының өзара байланысын көрсетеді.

Қазақ шежірелерін жүйелі түрде жинау және зерттеу XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында басталды. Осы саладағы алғашқы ғылыми еңбектерді орыс шығыстанушылары В.В. Вельяминов-Зернов, А.И. Левшин, Н.И. Ильминский жазды [Қазақ шежіресі, 2003: 123–125].

Кеңес дәуірінде шежірелерді зерттеу идеологиялық себептермен шектелді, себебі олар «феодалдық-патриархалдық қалдық» ретінде қарастырылды [Толыбеков, 1993: 17–19].

Тәуелсіздік жылдары қазақ шежірелеріне деген қызығушылық қайта жанданды. 1990-2000 жылдары М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғалымдары шежірелерді жүйелі түрде жинау мен басып шығару жұмыстарын жүргізді. 2003 жылы «Қазақ шежіресі» көп томдығының бірінші томы жарық көрді, онда негізгі ру-тайпалардың шежірелік нұсқалары берілді [Қазақ шежіресі, 2003: 120–125].

Қазіргі заманғы технологиялар шежірелерді сақтау мен таратуда жаңа мүмкіндіктер ашады. Электрондық дерекқорлар, генеалогиялық бағдарламалар шежірелік ақпаратты жүйелеуге көмектеседі. Атап айтар болсақ, Ататек (<https://atatek.kz/>), жеке рулардың шежірелік сайты (<https://shezhyre.tou.edu.kz/>), қазақ немесе рулар шежіресіне қатысты мобильді қосымшаларды айта аламыз. Осы секілді қосымшалар, сайттар арқылы үнемі шежірені толықтырып отыруға болады және оқуға жеңіл етіп жастарға ұсынуға мүмкіндік бар. Дегенмен, ауызша дәстүрдің жоғалу қаупі сақталуда, сондықтан шежірелерді тіркеу жұмыстарын жалғастыру маңызды.

Қазақ шежіресі (жеті ата) – қазақ халқының тарихи жады мен мәдени кодын сақтайтын, этнография ғылымы үшін баға жетпес дереккөз. Ол тек генеалогиялық тізбек емес, ру-тайпалық құрылымның, әлеуметтік институттардың, салт-дәстүрлер мен дүниетанымының күрделі жүйесі. Қазақ шежіресі – қазақ халқының этникалық қалыптасуын, ру-тайпалық құрылымын және әлеуметтік ұйымын түсіндіретін бірегей дерек. Ол жазба тарих толық сақталмаған кезеңдердегі этникалық жадыны қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Шежіре этнографияға рулық қоғамның тірі моделін ұсынады. Қазақтың әлеуметтік организм ретінде жұмыс істеген жүз-ру жүйесі толығымен шежіреге сүйенді.

Майқы бидің ұрпағы Наймандардың шежіресі Ертіс бойындағы көне қоныстанудың контекстін көрсетеді. Әр рудың шежіресі оның құрметті атауын (ру-ата), ұранын, таңбасын белгілеп, символдық капиталын қалыптастырды. Шежірелер арқылы Ұлы жүздің Дулат, Жалайыр, Албан, Сарыүйсін, Шапырашты, Ошақты, Суан, Ысты руларының таралу аймақтары, олардың шаруашылық-мәдени типтері айқындалады. Мысалы, таулы аймақтардағы рулардың (Саңғыл, Ысты) шежіресінде мал шаруашылығына қатысты терминология басым болса, далалық руларда (Қыпшақ, Найман) жылқы өсіру мен көші-қон жолдары туралы деректер көбірек кездеседі. Осы деректердің этнографиялық маңызы зор, себебі олар көшпелі өркениеттің ішкі құрылымы мен қоғамдық байланысын ашады [Құдайбердіұлы, 1990: 19–29].

Шежіре отбасылық-некелік қатынастарды реттеуші құқықтық норма болды. Жеті атаға дейінгі туыскандар арасында некеге тұруға тыйым салу (экзогамия) тек қазақ құқығында ғана емес, оның генетикалық денсаулығын сақтауда да маңызды рөл атқарды. Этнограф Х. Арғынбаевтың деректері бойынша, бұл ережені бұзған жағдайда жаза әлеуметтік оқшаулаудан бастап, қауымның шешімімен айыппұл салуға дейін жеткен. Шежіре бойынша қалыңдық (құн) мөлшері де рулық статусқа байланысты белгіленген [Арғынбаев, 1973: 33–37]. Мысалы, сұлтан рулары (төре) үшін қалыңдық жоғары болса, кедейленген ру үшін ол төмендеу болды. Кейде, қалыңмал төлеу барысында ауыл үлкендері құда болғалы жатқан ру-тайпаның шыққан тегі мен ол рудағы атақты кісілердің бар-жоқтығы, ол адамдардың беделі мен абыройына қарай отырып белгілеген.

Неке мәселелері шежіре арқылы реттелуі қазақ қоғамындағы рулық ұйымның құқықтық функциясын дәлелдейді. Сонымен қатар, шежірелер арқылы туыстық терминдердің толық жүйесі, ата-бабалар культінің (аруак) орны, жерлеу рәсімдеріндегі рулық ерекшеліктер зерттеледі. Мысалы, Ш. Уәлиханов белгілегендей, әрбір рудың қасиетті қорымы мен ата жері болған, олардың шежірелік атаулары қазіргі топонимиканы зерттеуге мүмкіндік береді [Уәлиханов, 1985: 67–69].

Діни нанымдар мен әдет-ғұрыптар саласында шежіре исламға дейінгі кезеңнің қалдықтарын сақтайды. Мысалы, қазақ шежірелерінде жиі кездесетін «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» сияқты эпикалық ата-бабалар мифологиялық қасиетке ие. Бұл жерде исламнан бұрынғы түркі дүниетанымының элементтері – анимизм, тотемдік нанымдар көрініс табады. Сондай-ақ, шежірелерде рулардың шығу тегі туралы аңыздар (мысалы, Қыпшақ руының «ақ сүйек» немесе қыпшақ хандығынан таралуы) олардың тарихи жады мен өзін-өзі сәйкестендіруін көрсетеді [Әбдуов, 1998: 45–47].

Этнограф М.С. Мукановтың атап өткендей, шежірелер қазақтардың қоғамдық санасында ислам мен көне нанымдардың синкретизмін көрсетеді. Мысалы, қайтыс болған ата-бабалардың рухы (аруак) сыйыну дәстүрі шежіре арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп, қорған сынындағы құрбандық шалу рәсімімен байланыстырылады. Әр рудың өзіндік қасиетті жерлері (әулие, қорық) мен тарихи оқиғалары шежіре деректерінде сақталған [Муканов, 1991: 93–97].

Шежіре ауызша дәстүр ретінде қазақтың ауыз әдебиетінің бір түрі болып табылады. Ол жыр, шешендік сөз, аңыз элементтерін біріктіреді. Бұл деректер тұлғаның жеке портретін ғана емес, оның заманының әлеуметтік-мәдени контекстін де көрсетеді. Қазақ шежіресінің генеалогиялық ядросында (жеті ата) әр тұлғаның есімімен қатар оның лақап аты (Мырза, Бөлек, Ақберді), қызметі (би, батыр, болыс) және тарихи рөлі қоса аталады. Мысалы, Абылай ханның шежіресінде оның Қалмақ қызы Ақпанымен некесі арқылы саяси одақ құруы айтылады. Бұл деректер дипломатиялық неке институтының қазақ қоғамындағы орны туралы этнографиялық ақпарат береді [Құдайбердіұлы, 1990: 25–27].

Бұл кезеңдегі қазақ зиялыларының бәріне тән қасиет, өздерінің өмір сүрген тарихи кезеңдердегі халық басынан өткен оқиғаларды, сол оқиғалардың бел ортасында жүрген тұлғаларын танып-білуге деген құштарлық болатын. Соның нәтижесінде, жеті атасын танып-білуді дәстүрлі түрде тұрақты құбылысқа айналдырды. Кезінде қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы ауыл ақсақалдарымен тарих қойнауында жатқан тарихи аңыз-әңгімелер жайлы сөйлесіп, тарих туралы сырласуы, сол заманның көзі ашық азаматтарының халық ауыз әдебиетінің маңыздылығын түсіне білгеннің көрінісі болса керек.

Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты жазбасында (әзір біз оны тарихи мақала санатына қосып жүрміз) қазақ халқының арасында тараған шежіре, аңыз-әңгіме атаулының қазақтың арғы шыққан тегін ислам діннің ыңғайына бұрып, араб сахабаларынан шығару сарынына қарсы, сол жалған танымға тойтарыс беру мақсатымен жазылғанын көреміз. Бұның басты себебі, біріншіден әкесі қажы бола тұрғанымен Абайдың қазақ шежірелеріндегі сарынның негізгі әуезін терең түсіне білгендігінде [Абай, 2020: 325–327].

Екіншіден, Ресей империясының Шығыстағы отар елдерінің шекарасын айқындағаннан кейін, қарапайым халық арасында діни-миссионерлік саясат мемлекеттік деңгейде жүргізіле бастады. Мұсылман халықтарының өз арасында осы патша саясатына қарсы саясаттарын жүргізді. Міне, сондықтан да көптеген шежірелердің арғы тегінде діни түсінік немесе Адам атадан бастау белең алды.

Бұл сол кездегі саясатқа рухани қарсылық көрсетудің бір түрі болса керек. Абайды көріп, үлгі тұтып өскен немере інісі – Шәкәрімнің осы салаға қалам тартуына түрткі болған жағдайлар осы

болуы да мүмкін. 1911 жылы Орынборда басылым көрген «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген іргелі еңбегі Абай дәстүрінің жалғасы ретінде болды.

Шежірені этнографиялық дереккөз ретінде пайдалану кезінде сын тұрғысынан талдау қажет. Шежірелерде тарихи оқиғалар мен мифологиялық мотивтер жиі үйлесім табады. Мысалы, барлық жүздердің шежіресінде кездесетін ортақ ата-баба Алаша ханның образы тарихи тұлға емес, этногенетикалық миф ретінде де қарастырылуы мүмкін.

Ал, XV–XVIII ғасырлардағы нақты тарихи тұлғалар (Қасым хан, Тәуке хан, Әбілқайыр хан) туралы шежірелерді әртүрлі деректермен салыстыру қажеттілігі туындайды. Себебі, бір шежіреде кездесетін тарихи тұлғаның соған ұқсас тарихи деректерде басқаша сипатталуы мүмкін.

Сондай-ақ, шежірені зерттеуде оның қоғамдық функцияларын (интеграциялық, легитимдік, тәрбиелік) ескеру маңызды. Мысалы, Шәкәрім Құдайбердіұлы өз еңбегінде шежірені ұлттық сананы қалыптастыру құралы ретінде көрсеткен [Құдайбердіұлы, 1990: 35].

Қазіргі заманғы шежірені зерттеу этнография мен антропологияның жаңа әдістерін (ауызша тарих, генетикалық генеалогия) пайдалануды талап етеді. ДНК-тесттер шежіре деректерін растауға немесе қайта қарауға мүмкіндік береді. Бұл генетикалық тарих пен ауызша дәстүрдің интеграциясы этногенезді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижесі. Қазақ шежіресі этнографиялық дереккөз ретінде бірегей және көп қырлы құбылыс. Ол қазақтың рулық қоғамының құрылымын, мәдениетін, құндылықтар жүйесін зерттеу үшін міндетті көз. Шежіренің көмегімен қазақ халқының этникалық тарихының күрделі тізбегі, оның көрші халықтармен байланысы, көшпелі өркениеттің ішкі логикасы ашылады. Жалпы шежірені сақтау, жүйелеу және ғылыми талдау ұлттық мәдениет пен тарихи сананы нығайтудың маңызды факторы болып табылады. Бұл жұмысты жалғастыру қазақтану ғылымының негізгі міндеттерінің бірі болып қалады [Толыбеков, 1993: 158–159].

М.Ж. Көпейұлының еңбегінде жергілікті жердегі уақыт санау, ұрпақ саны, т.б. категориялар және жергілікті халықтың – «тыңдау, есте сақтау, ұрпағына жеткізу» тәсілі арқылы жеткен ауыз әдебиеті үлгілері кеңінен қолданылған. Ол естіген мағлұматтарын өзгертпей, сол күйінде ұсынған. Ондағы басты мақсаты, шамасы жеткенше әртүрлі шежіре нұсқаларын, тарихи оқиғалардың әр түрін ортақтастырып, солардан сараптау арқылы ұлттық тарихты жазып шығу болса керек. Сонымен қатар, өз еңбегінде мәліметтерді нақты тарихи уақыт бойынша емес, халықтың санасында маңызды орын алатындығына қарай отырып сипаттаған. Ол жерде, негізінен ұлы тұлғалар мен тарихи оқиғалар баяндалғанда, нақты жыл, ай, күннің көрсетілуі өте аз. Бір сөзбен айтқанда М.Ж. Көпейұлының еңбегінде мұсылмандық жыл санау, не христиандық күнтізбе бойынша баяндалған уақыт жүйесін кездестірмейміз [Көпеев, 1990: 15–16]. Ол кісінің еңбегінде, 12 - жылдық дәстүрлі жыл санау уақыты немесе ұрпақ саны бойынша есептелетін жыл санау жүйесі (5 - атада, 3 - ұрпақта, т.б.) кеңінен пайдаланған. Бұл шежіреде кеңістік пен уақыт түгел дерлік жергілікті халықтың мінезінің ерекшелігіне негізделген. Жағрафиялық атаулар немесе аймақтар көбіне нақты түрде айтылмай, «киелі жер, киелі тау, өзен, ата-жұрт» мағынасында берілген. Мәжһүр Жүсіп шежірені жадағай атаны тарату деп түсінбей, онда сол рудағы немесе сол елдегі батырға байланысты, ақынға қатысты, балуан жайлы, күйші туралы аңыз-әңгіме, жыр, күй, тақпақ болса, соны қалдырмай жазған [Көпеев, 1990: 25–27].

Шәкәрім қажының еңбегі жанрлық сипаты жағынан – тарихи шежірелер тобына кіреді. Бұлай айтуымыздың басты себебі, автор өз еңбегінде батыстық тарихнамалық баяндау жүйесін көбірек пайдаланған. Батыс пен шығыс авторларының еңбектерін салыстыра отырып баяндау, кез-келген еңбекті сынау, күмән келтіру, кез-келген ауызша деректің басқа деректермен (жазбаша) дәлелденуі қажеттілігі, т.б. Шәкәрімнің еңбегін басқа еңбектерден ерекшелеп тұратыны айқын. Шығыс, батыс авторларын қолдана отырып, жергілікті ауызша тарих айту дәстүрін жаңаша бағытта зерттеуге жол ашқан ғұламаның еңбегінде дәстүрлі жыл санау (мүшелдік), ата жасы арқылы санау (ұрпақ жасы – 20-30 жыл) кеңінен қолданды [Құдайбердіұлы, 1990: 15–25]. Шәкәрімнің еңбегінің тағы бір ерекшелігі, оқиғалар бей берекетсіз емес, өткеннен болашаққа, атадан – ұрпаққа қарай жүру бағытында баяндалып, рет-ретімен келтіруі мен таңбалар мен ұрандарды қатар қойып, салыстырып, оларға баға беруінде жатыр.

Кейіннен, Алтын Орда дәуірінде және қазақ хандығының қалыптасу кезеңінде, бұл тайпалардың бір бөлігі қазақ этногенезінің негізіне айналды.

Деректер, әсіресе, Кіші жүз құрамындағы тайпалардың (адай, жаппас, табын, шерекш, тама) этногенезінде оғыздық компоненттің рөлі аса зор екенін көрсетеді. Бұл оғыздардың негізгі қоныстану

аймақтарының (Арал-Каспий, Сыр бойы) осы жүздің дәстүрлі кеңістігімен сәйкес келуімен түсіндіріледі. Мысалы, зерттеуші С. Әжіғали атап өткендей, «Шағырай үстірті оғыз атауы болып табылады, және Шағырай – Кіші жүздегі қазақ тайпасы шерекштің ұраны» [Ажигали, 2002: 45–50].

Ортағасырлық оғыз тайпалары мен қазақ руларының таңбаларын салыстырмалы талдау этногенетикалық байланыстардың нақты дәлелі ретінде қызмет етеді. Таңбалардың сәйкестігі оғыз тайпаларының қазақ халқының, әсіресе Кіші жүздің, қалыптасу процесіне белсенді қатысқанын айқын көрсетеді. Бұл процесс жай ғана тайпалардың механикалық ауысуы емес, күрделі этникалық синтез, мәдени интеграция және рулық дәстүрдің (жеті ата, шежіре, таңба) үздіксіздігі болды.

Зерттеу қорытындылары, оғыздардың тек түрікмендер мен әзербайжандардың ғана емес, қазақ халқының да этногенезіне елеулі ықпал еткенін растайды. Бұл тұрғыда таңбаларды зерттеу тек тарихи қайта құру үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстан территориясының көптеген ғасырлар бойы түркі әлемінің этномәдени өзара әрекеттесу орталығы болғанын көрсету үшін де аса маңызды дереккөз болып табылады. Осы бағыттағы археологиялық, эпиграфикалық және шежірелік зерттеулерді одан әрі жалғастыру қажет [Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2008: 100–105].

Қазақ шежіресінің қазақ тарихындағы, қазақ қоғамындағы орнын анықтаған ғалым, саяхатшы-этнограф, географ Ш. Уәлихановтың еңбегі болатын. Қазақ шежіретануының осы бір аяулы азаматтың есімімен байланысты болуы бір ерекше жайт. XIX ғасырда Патша өкіметінің Қазақстан жағрафиясына кеңінен назар аударуының нәтижесінде, қазақ жеріне аттандырылған көптеген әскери-стратегиялық, зерттеу экспедицияларының қорытынды материалдарымен танысқан Шоқанның туған өлкенің этнографиясына, жағрафиясына деген қызығушылығы арта түсті. Оның үстіне, өзіне жақын деген адамдар санатына кірген, белгілі зерттеушілер Г.Н. Потанин, Н.Ф. Аннинский, Н.Ф. Костылецкий, И.Н. Березин, т.б. көзқарастары мен ұстанымдары туған өлкенің бай жағрафиялық, тарихи-этнографиялық мұрасына деген құмарлығын арттыра түсті [Уәлиханов, 1985: 25–27]. Н.Ф. Костылецкий бірнеше жылдар бойы қазақтың халық эпосын зерттеумен шұғылданып, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» поэмасының ежелгі нұсқасын орыс тіліне аударды. И.Н. Березиннің арқасында, Шоқан ертедегі жазба ескерткіштерді зерттеуге құлшыныс танытты. Г.Н. Потанинмен бірігіп жүргізілген этнографиялық зерттеулер де өз жемісін берген болатын. XVIII ғасырда жасалған ұлы шежірелердің бірі туралы сөз еткен Ш. Уәлиханов Шал ақын Құлекеұлының еңбегіне өзіндік баға береді. Шоқанның айтуынша, ол ақын Абылайдың замандасы. Шал ақын өз еңбегінде тарихи аңыздарды жинап, қазақтың түп-төркінін Алаша ханнан бастап, өз атасы Құдайбердіге дейін таратқан.

Қорытынды. Қазақ шежіресі – қазақ халқының этникалық тарихын, мәдениетін және әлеуметтік құрылымын зерттеудің бай дереккөзі болып табылады. Оның этнографиялық дереккөз ретіндегі маңызы оның көп аспектілі сипатында, халықтың материалдық және рухани мәдениетінің әртүрлі салаларына қатысты ақпаратты сақтауында жатыр. Шежірелерді зерттеу салыстырмалы-тарихи әдіснаманы қолдануды, сын тұрғысынан талдауды және басқа тарихи дереккөздермен (археологиялық, архивтік) салыстыруды талап етеді.

Осындай ауызша деректер қорын кешенді түрде пайдалану өткен тарихтың «шындық деңгейін» («тарихтың шындық деңгейі» – өткен тарихты шынайы қалпына келтіру көрсеткіші – %) – 90 пайызға жеткізуге болады. Тарихи деректердің қатарының көбеюі – ірі тарихи оқиғаларға қарағанда ұсақ оқиғаларға көңіл аудару жиілеп кетті. Қазіргі тарихи деректердің қатарында, қысқаша хабарлама (смс), телефон жазбалары, ауызша берілген инфо, әлеуметтік желідегі хабарша (пост) т.б. интернет жүйесі арқылы тарап жатқан деректердің көптігінен ірі тарихи оқиғалардың басталу себептеріне қарағанда, ұсақ форматты деректерге сүйену басым болып жатыр.

Шежірелерді жүйелі түрде жинау, жүйелеу және талдау жұмыстарын жалғастыру қазақтану ғылымының маңызды бағыттарының бірі болып қала береді.

Әдебиеттер

- Абай, 2020 – *Абай*. Шығармаларының толық жинағы. 2 т. Алматы, Жазушы, 2020. 672 б.
- Агаджанов, 1969 – *Агаджанов С.Г.* Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: Ылым, 1969. 295 с.
- Ажигали, 2002 – *Ажигали С.Е.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.
- Арғынбаев, 1973 – *Арғынбаев Х.* Қазақтың отбасы мен некесі. Алматы: Ғылым, 1973. 173 б.
- Ахметова, 2007 – *Ахметова Г.Ш.* Шежіре тарихы: әдіснамалық мәселелер. // Отан тарихы. 2007. № 3. 45–52-бб.
- Востров, Муканов, 1968 – *Востров В.В., Муканов М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата: Наука, 1968. 256 с.

- Әбдуов, 1998 – Әбдуов М.І. Шежіренің жанрлық сипаты. Қарағанды: Арко, 1998. 67 б.
- Әлімжанов, 2012 – Әлімжанов А.Т. Қазақ шежіресінің этнографиялық деректері // Этнографиялық зерттеулер. Астана, 2012. 78–89-бб.
- Көпеев, 1990 – Көпеев М.Ж. Таңдамалы. Алматы, 1990. 1-т. 128 б.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2008 – Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. X том. Бірінші кітап. Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. 457 б.
- Қазақ шежіресі, 2003 – Қазақ шежіресі. 2 томдық / Құраст.: С.Қондыбай. Алматы: Атамұра, 2003. Т.1. 560 б.
- Қашқари, 1997 – Махмұд Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік) / Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. Алматы: ХАНТ, 1997. 590 б.
- Муканов, 1991 – Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII – нач. XX вв. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 159 с.
- Омарбеков, 2014 – Омарбеков Т. Қазақ түркілерінің шығу тегі (IX-XV ғасырлар). Алматы: Қазақ университеті, 2014. 396 б.
- Рашид ад-Дин, 1952 – Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. Кн. 1. / Пер. с перс. Л.А. Хетагурова. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. 268 с.
- Сүннер, 1972 – Сүннер Ф. Оғызлар (Түрікмендер). Ankara: Ankara Universitesi Basimevi, 1972. 320 s.
- Толыбеков, 1993 – Толыбеков С.Е. Қазақ қоғамының ғасырлар бойы даму жолы. Алматы: Қазақстан, 1993. 320 б.
- Тургунбаев, 2016 – Тургунбаев Е.М. Шежіре – тарихи-этнографиялық дерек. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 234 б.
- Уәлиханов, 1985 – Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы шығармалар. Алматы: Жазушы, 1985. 420 б.
- Құдайбердіұлы, 1990 – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы: Жазушы, 1990. 128 б.

References

- Abai, 2020 – Abai. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy [Complete collection of works]. 2 tom, Almaty, Zhazushy, 2020. 672 p. [in Kazakh]
- Agajanov, 1969 – Agajanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX–XIII vv. [Essays on the History of the Oghuz and Turkmens of Central Asia in the IX–XIII Centuries]. Ashabad: Ylym, 1969. 295 p. [in Russian]
- Ajigali, 2002 – Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Evrazii (pamyatniki Aralo-Kaspiskogo regiona) [Architecture of Nomads as a Phenomenon of History and Culture of Eurasia (Monuments of the Aral-Caspian Region)]. Almaty: Gylym, 2002. 654 p. [in Russian]
- Argynbaev, 1973 – Argynbaev H. Qazaqtyn otbasy men nekesi [Kazakh Family and Marriage]. Almaty: Gylym, 1973. 173 p. [in Kazakh]
- Ahmetova, 2007 – Ahmetova G.Sh. Shezhire tarihy: adisnamalyq maseleler. [History of genealogy: methodological issues]. Otan tarihy. 2007. №3. B. 45-52. [in Kazakh]
- Vostrov, Mukanov, 1968 – Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplennoi sostav i rasselenie kazahov. [Tribal composition and settlement of the Kazakhs]. Alma-Ata: Nauka, 1968. 256 p. [in Russian]
- Abduov, 1998 – Abduov M.I. Shezhirenin zhanrlyk sipaty [The Genre Character of the Genealogy]. Karagandy: Arko, 1998. 67 p.
- Alimjanov, 2012 – Alimzhanov A.T. Qazaq shezhiresinin etnografialyq derekteri [Ethnographic data of the Kazakh genealogy]. Etnografialyq zertteuler. Astana, 2012. Pp. 78–89. [in Kazakh]
- Köpeev, 1990 – Köpeev M.Zh. Tandamaly [Selected works]. Almaty, 1990. T. 1. 128 p. [in Kazakh]
- Qazaq ru-taipalarynyñ tarihy, 2008 – Qazaq ru-taipalarynyñ tarihy [History of Kazakh tribes]. Naiman. 5 tom. Birinshi kitap. Almaty: «Alash» tarihi-zertteu ortalygy, 2008. 457 p. [in Kazakh]
- Qazaq shezhiresi, 2003 – Qazaq shezhiresi. [Kazakh Genealogy]. 2 tomдық. Qurast.: S.Qondybai. Almaty: Atamura, 2003. T. 1. 560 p. [in Kazakh]
- Qashqari, 1997 – Mahmud Qashqari. Turik tilinin sozdigi: (Diuanı lıgat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language]. Qazaq tiline audargan A. Egeubai. Almaty: HANT, 1997. 590 p. [in Kazakh]
- Mukanov, 1991 – Mukanov M.S. Etnicheskaia teritoria kazahov v XVIII – nach. XX vv. [Ethnic territory of the Kazakhs in the XVIII – early XX centuries]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 159 p. [in Russian]
- Omarbekov, 2014 – Omarbekov T. Qazaq turkilerinin shygu tegi (IX-XV gasyrlar) [Origin of the Kazakh Turks (9th-15th centuries)]. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 396 p. [in Kazakh]
- Rashid ad-Din, 1952 – Rashid ad-Din. Sbornik letopisei [Collection of Chronicles]. T.1., Kn. 1. Per. s pers. L.A. Hetagurova. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1952. 268 p. [in Russian]
- Sünner, 1972 – Sunner F. Ogyzlar (Turikmender). [Oghuz people (Turkmen)]. Ankara: Ankara Universitesi Basimevi, 1972. 320 p. [in Turkish]
- Tolybekov, 1993 – Tolybekov S.E. Qazaq qogamynyn gasyrlar boiy damu joly [The way of development of the Kazakh society for centuries]. Almaty: Qazaqstan, 1993. 320 p. [in Kazakh]
- Turgunbaev, 2016 – Turgunbaev E.M. Shezhire – tarihi-etnografialyq derek [Genealogy – historical and ethnographic data]. Almaty: Qazaq universiteti, 2016. 234 p. [in Kazakh]
- Ualihanov, 1985 – Ualihanov Sh.Sh. Tandamaly shygarmalar [Selected works]. Almaty: Zhazushy, 1985. 420 p. [in Kazakh]
- Qudaiberdiuly, 1990 – Shakarim Qudaiberdiuly. Turik, qyrgyz-qazaq ham handar shezhiresi [Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Khan Genealogy]. Almaty: Zhazushy, 1990. 128 p. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814–6961 (Print)
ISSN: 2788–9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 333–
342
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_333-342

НАРЕЧЕНИЕ ИМЕНИ У КАРАКАЛПАКОВ НАВОИЙСКОЙ И САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТЕЙ: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Куанышбек Жиенбекович Турекеев

Университет инновационных технологий

(д. 77/1, ул. Турткуль Гузары, 230100 Нукус, Республика Каракалпакстан, Узбекистан)

PhD, доцент кафедры «История и общественные науки»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9753-4652>. e-mail: turekaev@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Турекеев К.Ж., 2026

Аннотация. *Введение.* Традиция имянаречения у каракалпаков является важной частью этнической культуры, отражающей исторические, религиозные и мировоззренческие представления народа. Личные имена выполняют не только идентификационную, но и сакрально-символическую функцию. Каракалпакская антропонимия формировалась под влиянием доисламских верований и исламских ценностей. В современных условиях традиция имянаречения испытывает воздействие глобальных этнокультурных процессов. Особый интерес представляет изучение имен каракалпаков, проживающих за пределами Каракалпакстана. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования заключается в выявлении особенностей традиции имянаречения у каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей. Основные задачи работы: анализ семантики личных имён; выявление влияния религиозных и народных верований; определение современных тенденций в имянаречении; изучение региональных и межэтнических особенностей антропонимии. *Материалы и методы.* Исследование основано на материалах полевых этнографических работ, проведённых в 2018–2025 гг. среди каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей. Использованы методы интервью и социологического опроса. В работе применялись сравнительно-исторический, историко-этнографический и ономастический методы анализа. *Результаты исследования.* В ходе исследования установлено, что имянаречение каракалпаков сочетает древние архаические представления, исламские традиции и современные культурные влияния. Выявлены имена, связанные с защитой ребёнка, пожеланием здоровья и продолжения рода. Наряду с традиционными именами распространены мусульманские и современные заимствованные антропонимы. Отмечена региональная специфика, обусловленная этнокультурными контактами. *Заключение.* Традиция имянаречения каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей сохраняет устойчивые этнокультурные особенности. Несмотря на современные влияния, в антропонимии продолжают функционировать древние элементы. Личные имена остаются важным носителем исторической памяти и культурных ценностей народа.

Ключевые слова: каракалпаки, имянаречение, азан, мусульманские имена, символика имени, верования, традиции, суеверия.

Для цитирования: Турекеев К.Ж. Наречение имени у каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей: традиции и современные тенденции // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №.1. С. 333–342. [на русском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_333-342

НАВОИ ЖӘНЕ САМАРҚАНД ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚТАРДА ЕСІМ ҚОЮ: ДӘСТҮРЛЕРІ МЕН ҚАЗІРГІ ҮРДІСТЕРІ

Куанышбек Жиенбекович Турекеев

Инновациялық технологиялар университеті

(Турткуль Гузары көш., 77/1 үй, 230100, Нүкіс, Қарақалпақстан Республикасы, Өзбекстан)

PhD, «Тарих және қоғамдық ғылымдар» кафедрасының доценті

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9753-4652>. Эл. пошта: turekeev@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Турекеев К.Ж., 2026

Аңдатпа. *Kiricne.* Қарақалпақтарда ат қою дәстүрі халықтың тарихи, діни және дүниетанымдық түсініктерін көрсететін этникалық мәдениеттің маңызды бөлігі болып табылады. Адам есімдері тек сәйкестендіру қызметін ғана емес, сонымен қатар сакральды-символдық қызмет атқарады. Қарақалпақ антропонимиясы исламға дейінгі наным-сенімдер мен ислам құндылықтарының ықпалымен қалыптасқан. Қазіргі заманда атау беру дәстүрі жаһандық этномәдени үдерістердің ықпалына ұшырауда. Қарақалпақстаннан тыс жерлерде тұратын қарақалпақтардың есімдерін зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Науаи және Самарқанд облыстарындағы қарақалпақтардың ат қою дәстүрінің ерекшеліктерін анықтау. Жұмыстың негізгі міндеттері: кісі аттарының семантикасын талдау; діни және халықтық наным-сенімдердің ықпалын айқындау; есім атаудағы заманауи үрдістерді анықтау; антропонимияның аймақтық және этносаралық ерекшеліктерін зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу 2018–2025 жылдары Науаи және Самарқанд облыстарындағы қарақалпақтар арасында жүргізілген далалық этнографиялық жұмыстардың материалдарына негізделген. Сұхбат алу және әлеуметтік сауалнама әдістері қолданылды. Жұмыста салыстырмалы-тарихи, тарихи-этнографиялық және ономастикалық талдау әдістері пайдаланылды. *Зерттеу нәтижелері.* Зерттеу барысында қарақалпақтардың есім беру дәстүрі ежелгі архаикалық түсініктерді, ислам дәстүрлерін және заманауи мәдени әсерлерді біріктіретіні анықталды. Баланы қорғауға, денсаулық тілеуге, ұрпақ жалғастыруға байланысты есімдер айқындалды. Дәстүрлі атаулармен қатар мұсылмандық және қазіргі заманғы кірме антропонимдер де жиі кездеседі. Этномәдени байланыстарға қатысты аймақтық ерекшеліктер атап өтілді. *Қорытынды.* Науаи және Самарқанд облыстарындағы қарақалпақтардың ат қою дәстүрі тұрақты этномәдени ерекшеліктерін сақтап отыр. Қазіргі заманғы әсерлерге қарамастан, антропонимияда ежелгі элементтер қызмет етуін жалғастыруда. Адам есімдері халықтың тарихи жады мен мәдени құндылықтарының маңызды тасымалдаушысы болып қала береді.

Түйінді сөздер: қарақалпақтар, ат қою, азан, мұсылман есімдері, есім символикасы, наным-сенім, дәстүр, ырым.

Дәйексөз үшін: Турекеев К.Ж. Навои және Самарқанд облыстарындағы қарақалпақтарда есім қою: дәстүрлері мен қазіргі үрдістері // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №.1. С. 333–342. [орысша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_333-342

NAME-GIVING PRACTICES AMONG THE KARAKALPAKS OF THE NAVOI AND SAMARKAND REGIONS: TRADITIONS AND CONTEMPORARY TRENDS

Kuanishbek Jienbekovich Turekeev

University of Innovative Technologies

(Uzbekistan, Republic of Karakalpakstan, 230100 Nukus, Turtkul Guzari str., 77/1)

PhD, Associate Professor of the Department of «History and Social Sciences»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9753-4652>. email: turekeev@inbox.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Turekeev K.J., 2026

Abstract. Introduction. The naming tradition among the Karakalpaks constitutes an important part of ethnic culture, reflecting the historical, religious, and worldview concepts of the people. Personal names perform not only an identificatory function but also a sacred and symbolic one. Karakalpak anthroponymy developed under the influence of pre-Islamic beliefs and Islamic values. In contemporary conditions, the naming tradition is influenced by global ethnocultural processes. Of particular interest is the study of the names of Karakalpaks living outside Karakalpakstan. **Purpose and Objectives of the Study.** The purpose of the study is to identify the specific features of the naming tradition among the Karakalpaks of the Navoi and Samarkand regions. The main objectives include analyzing the semantics of personal names; identifying the influence of religious and folk beliefs; determining current trends in naming practices; and examining regional and interethnic features of anthroponymy. **Materials and Methods.** The study is based on materials from ethnographic fieldwork conducted in 2018–2025 among the Karakalpaks of the Navoi and Samarkand regions. Interviews and sociological survey methods were employed. Comparative-historical, historical-ethnographic, and onomastic methods of analysis were applied. **Results.** The study established that Karakalpak naming practices combine ancient archaic beliefs, Islamic traditions, and modern cultural influences. Names associated with child protection, wishes for health, and the continuation of lineage were identified. Alongside traditional names, Muslim and modern borrowed anthroponyms are widespread. Regional specificities conditioned by ethnocultural contacts were noted. **Conclusion.** The naming tradition of the Karakalpaks of the Navoi and Samarkand regions preserves stable ethnocultural characteristics. Despite modern influences, ancient elements continue to function in anthroponymy. Personal names remain an important bearer of historical memory and cultural values of the people.

Keywords: Karakalpaks, naming tradition, adhan, Muslim names, name symbolism, beliefs, traditions, superstitions.

For citation: Turekeev K.Zh. Name-Giving Practices among the Karakalpaks of the Navoi and Samarkand Regions: Traditions and Contemporary Trends // Otan Tarihy. 2026. Vol.29. №.1. Pp. 333–342. [in Russian]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_333-342

Введение. Отражая в себе этнические культурные коды, религиозное мировоззрение национальные ценности, традиция имяназвания тесно связана с историческим прошлым каждого. Имя является не только ключевым элементом идентификации, но и воплощением неизменных пожеланий семьи и общества иметь жизнеспособное, здоровое и счастливое потомство. Традиция имяназвания тюркских народов, в том числе каракалпаков, обладая многовековой историей, сочетает в себе древние верования, доисламские пласты и исламские духовные ценности. Вместе с тем глобальные этнокультурные процессы, урбанизация, развитие телекоммуникаций, в том числе Интернета оказывают заметное влияние и на современную антропонику.

Изучая традицию имяназвания у каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей, мы пришли к выводу о том, что она сформировалась на основе народных представлений, различных жизненных обстоятельств, суеверий и семейных ценностей. Представители каракалпакской этнической группы, как и других этносов, заботятся о судьбе, здоровье и благополучии детей, стараются выбирать для них красивые и значимые имена. Этот вопрос до сих пор не изучался системно и всесторонне, поэтому автор, осуществляя в течение ряда лет полевые исследования среди каракалпаков вышеуказанных областей, стремился изложить их результаты в рамках данной работы.

Целью настоящего исследования является комплексное изучение традиции имяназвания у каракалпаков, проживающих в Навоийской и Самаркандской областях, в историко-этнографическом и ономастическом аспектах. Работа направлена на выявление устойчивых и трансформирующихся элементов антропонимической системы в условиях межэтнических контактов и современных социокультурных процессов.

Для достижения поставленной цели в исследовании были определены следующие задачи: проанализировать основные типы личных имён и раскрыть их семантические особенности; выявить роль доисламских верований, магико-обереговых представлений и исламской традиции в формировании антропоники; определить современные тенденции и факторы, влияющие на выбор имён; установить региональные и межэтнические особенности имяназвания; проследить степень сохранности архаических форм и традиционных антропонимов в современной среде.

Материалы и степень изученности проблемы. Эмпирической базой исследования послужили материалы полевых этнографических изысканий, проведённых автором в 2018–2025 гг. среди

каракалпакского населения Навоийской и Самаркандской областей Республики Узбекистан. Полевые исследования охватывали различные районы данных регионов и включали сбор антропонимического материала в семейно-бытовой и обрядовой среде.

В ходе работы были использованы методы глубинного интервью, анкетирования и социологического опроса. Информантами выступили представители каракалпакской этнической группы в возрасте от 40 до 85 лет, обладающие устойчивыми знаниями о традициях и обычаях своего народа. Методологическую основу исследования составили сравнительно-исторический, историко-этнографический, ономастический и структурно-семантический методы анализа. В работе также применялся междисциплинарный подход с привлечением данных лингвистики, этнографии и культурной антропологии, что позволило всесторонне рассмотреть традицию имянаречения в её динамике и региональной специфике.

Традиция имянаречения каракалпаков получила всестороннее освещение в целом ряде научных трудов. Исследуя семейно-бытовые традиции каракалпаков Х. Есбергенов и Т.А. Атамуратов проанализировали старые и современные имена, в том числе их преемственность и изменения в городской культуре [Есбергенов, Атамуратов 1975: 144–145]. Важным исследованием антропонимии каракалпаков является статья Д.С. Насырова и Л.С. Толстой, опубликованная в коллективной монографии «Системы личных имен у народов мира». Данная статья помогает понять структуру и социальную функцию каракалпакских имен [Насырова, Толстова, 1986: 152–156]. В монографии О. Сайымбетова, посвященной данной теме, на основе междисциплинарного подхода рассмотрено влияние на каракалпакские имена персидских, арабских, турецких, русских антропонимов. Считая личные имена «отражением нации», автор сделал акцент на большой культурно-исторический потенциал, которым обладает каракалпакская антропонимическая система [Сайымбетов 2000]. Соавторский труд Ш. Абдиназимов и З. Данияровой, объектом исследований которых стала каракалпакская лингвофольклористика и лингвопоэтика, внимание уделено личным именам в качестве культурных знаков, отражающих специфику народа [Абдиназимов, Даниярова, 2016]. Составленный К. Пахратдиновым и Д. Ержановой «*Қарақалпақ адам атларының түсіндірме сөзлігі*» является фундаментальным антропонимическим трудом, раскрывающим этимологию, значение и семантику мужских и женских имен [Пахратдинов, Ержанова 2022].

Исходя из того, что традиция имянаречения каракалпакских этнических групп, проживающих за пределами Каракалпакстана, не изучалась в рамках отдельного исследования, нами в течение 2018–2025 годов проводились полевые изыскания в Канимехском, Зарафшанском, Тамдинском районах Навоийской области, Булунгурском и Джамбайском районах Самаркандской области, в ходе которых были опрошены респонденты в возрасте 40–85 лет. Научные изыскания проводились на основе полевых этнографических исследований с применением интервью, социологического опроса, а также сравнительного, историко-этнографического, ономастического методов.

Результаты. Традиция имянаречения имеет важное значение в каракалпакских семьях, поэтому связанный с ней обряд совершается с участием членов семьи и близких родственников. При выборе имени принимается во внимание не только желание родителей ребёнка, но и мнение старших членов семьи. Через несколько дней после появления ребёнка на свет, в дом приглашается мулла для совершения церемонии имянаречения, в ходе которой он в правое ухо новорожденного произносит *азан* (призыв к молитве), а в левое ухо – *икамат*, чтобы милостью Аллаха защитить дитя от шайтана. Иногда этот обряд совершает старший мужчина семьи, который соблюдает все предписания ислама. Люди стараются дать ребёнку красивое и значимое имя, но при этом учитывают его возможное влияние на жизнь ребенка в будущем. До середины XX века в вышеназванных областях были широко распространены имена, связанные с цветами, деревьями, луной и звёздами, драгоценными камнями и металлами. В мужских именах присутствовали символы, связанные с мужеством, силой и защитой, оружием и орудиями труда (например, *Орақбай*, *Балтабай*), явлениями природы, хищными животными (лев, волк, беркут). Учёный Э. Бегматов, изучавший антропонику узбекского языка, писал, что имена в определённой степени влияют на судьбу и будущность человека. Автор классифицировал антропонимы, деля их на «хорошие и плохие», «счастливые и несчастливые», «красивые и некрасивые», «культурные и некультурные», «старые и новые», «современные» имена [Бегматов, 2016: 5].

В ходе полевых исследований среди каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей, мы убедились в том, что новорожденным сегодня принято давать традиционные, мусульманские современные имена. В семьях стараются избегать неблагозвучных или кажущихся нелепыми имен,

даже если они обладают сакральным смыслом. Однако в крайне редких случаях, руководствуясь определёнными обстоятельствами и суевериями, люди всё же дают ребёнку имя, вызывающее насмешки и неприятие со стороны окружающих. Примером может служить имя *Шалабай* (букв. «незавершённый», «сделанный наполовину») [Сайымбетов, 2000: 57], которые до сих пор встречается среди навоийских и самаркандских каракалпаков. По утверждению информантов, если дать недоношенному ребёнку это имя, то он выживет и будет расти здоровым. В Самаркандской области, недоношенных детей, помимо имени *Шалабай*, нарекают такими именами, как *Бутинбай*, *Өмирзақ*, *Толқын*, *Толқынай* [ПМА – Алибаева, 2025]. Эти антропонимы связаны с народными верованиями, которые продолжали сохраняться и в начале XXI века.

Рассматривая традицию имянаращения, соблюдаемую представителями каракалпакской этнической группы, мы наблюдали ряд обычаев и обрядов, корни которых уходят вглубь веков. Отголоски доисламских верований звучит в антропонимах, ключевым значением которых является пожелание «Пусть выживет!». В числе таких имён можно назвать *Көпжасар*, *Турсын*, *Турсынай*, *Турсынбай*, *Турды*, *Турдыбай*, *Тауыпалды*², *Тауекел*³, *Сатыпалды*⁴, *Өлмесхан*, *Үйтол*. Традиция подобного имянаращения, в основе которой скрывается надежда на жизнеспособность новорожденного, отражает в себе мировоззрение, насыщенное суевериями и убеждённостию в защитную силу имён. Надежда на то, что ребёнок будет здоровым и крепким в ряде таких имён, как *Таишул*, *Таиштемир*, *Темирджан*, *Таишмукум* (таш (тас) – камень, темир – железо), *Журсын*. Вместе с тем, в ономастике каракалпакской этнической группы, как и соседних народов, в целях защиты ребёнка от «дурного глаза» нарекали его одним из таких относительно «некрасивых» имён, как *Атсыз* (безымянный)⁵, *Жаман* (плохой), *Ийталмас* (собака не возьмёт), *Ийтемген* (вскормлённый собакой)⁶, *Сарымсак* (чеснок), *Пияз* (лук) [ПМА – Козибекова, Ергешова 2025]. Эти имена являются свидетельствами архаических верований древних тюрков о том, что они способны служить защитой от всякой нечисти. Ареал распространения имён *Турсын*, *Темир*, *Атсыз*, *Ийталмас*, *Ийтемген* был весьма обширным и их можно было встретить не только у тюрко и монголоязычных, но и других народов [Yılmaz 2020: 220; Koşer, 2024: 440]. У некоторых народов мира настоящие «имена держат в тайне ... не произносят в полный голос, т.к. их могут услышать феи и черти. Зная имена, они не замедлят чем-нибудь навредить людям, но эти злокозненные духи бессильны, пока им неизвестны имена» [Фрэзер, 1980: 279].

У народов Средней Азии была широко распространена вера, иначе злые духи через имя могут причинить вред человеку, особенно ребёнку. Именно поэтому у народов региона в случаях, если в семье один за другим умирали дети, новорожденному давали два имени, одно из которых было настоящим, а второе – ложным [Суюнова, 1993: 68]. У каракалпаков этот обычай назывался «*ауыр ат*», т.е. «тяжёлое имя». По бытовавшему поверью, если ребёнку дать имя исторической личности, одного из пророков или видных представителей духовенства, то он будет часто болеть или даже может умереть [ПМА – Алпасбаев, 2025]. По этой причине ребёнку давали второе имя, а первое

² Если в семье после нескольких случаев детских смертности рождался мальчик, то совершался следующий обряд: новорожденного на несколько мгновений оставляли в кустах, после чего якобы «находили» и расспрашивали окружающих «Чей этот ребенок?» Этот магический ритуал совершался, чтобы обмануть злых духов затем младенца нарекали именем *Тауыпалды* (найденный) [ПМА – Хидиров, 2025].

³ В Самаркандской области у каракалпаков, если в семье подряд умирали дети. Очередные роды принимались вне дома. Повитуха и присутствовавшие при родах женщины повторяли слова «*я меники, я жердики*» (досл. «или мой или земли»). Этот обряд свидетельствовал о том, что в доме умирали дети и роженица полагалась на милость Аллаха. Если исход родов был благополучным, то новорожденному давали имя *Тауекел* [ПМА – Хидиров, 2025].

⁴ Вплоть до 70–80 годов прошлого столетия среди самаркандских каракалпаков совершался в целях введения в заблуждение злых духов обряд «покупки» ребенка. Согласно обычаю, у роженицы забирали младенца и на определённое время отдавали многодетной соседке либо родственнице, после чего символически покупали его обратно. В этом случае ребёнку давали имя *Сатыпалды* (купленный) [ПМА – Хидиров, 2025].

⁵ Вплоть до второй половины XX века у каракалпаков, проживавших ауле Джанаказган Кенимекского района Навоийской области, новорожденного, появившегося на свет, после череды смертей детей, называли именем *Атсыз*. По народному поверью, если ребенок будет без имени, то злые духи не смогут его найти и причинить вред [ПМА – Козибекова, Ергешова, 2025]. В данном значении это имя было широко распространено у тюркских народов.

⁶ Имя *Ийтемген* нередко встречалось среди каракалпаков Навоийской области почти до середины XX века. Его происхождение, значение и связанные с ним ритуалы тесно переплетены с магическими и тотемическими представлениями, прочно укоренившимися в сознании народа. Полевые исследования, проводившиеся в ауле Джанаказган Кенимекского района Навоийской области, показали, что в случае смерти нескольких детей в семье совершался обряд, в ходе которого новорожденного прикладывали к соску кормящей собаки, после чего ему давали имя *Ийтемген* [ПМА – Ергешова, 2025].

держали в тайне. В Навоийской области тоже наблюдалось подобное отношение к настоящему имени, о котором зачастую люди узнавали только тогда, когда человек умирал и мулла произносил его во время заупокойной молитвы либо из надписи на надгробии [ПМА – Ешназаров, 2025].

Рассматривая традицию имянаречения, следует остановиться на именах, которые выбирались, если в семье ждали сына, но рождались только девочки. У каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей в этом случае очередной новорожденной девочке давали имя, отражавшее надежду родителей на то, что в следующий раз родится мальчик. Пожелание «Пусть родится сын!» содержится в целом ряде таких имен, *Жаңылсын, Жаңылыш, Дәметкен, Улбазар, Улбосын, Улбеке, Улбоган, Улдада, Улдаулет, Улман, Улмакан, Улперий, Угилай, Умида*.

Если на теле младенца имелись врождённые особенности – родильные пятна, родинки, лишние пальцы и др., то в зависимости от них ребенка нарекали одним из таких имён, как *Артық, Артықбийке, Артықгүл, Қаллыбай, Қаллыгүл, Қалжан, Қалбийке, Нарбай, Нарбек, Нарқыз, Нарқұл, Тәжибай, Тәжимурат, Тожигүл, Тожихол* [ПМА – Рахманова, Абджалов, Алпысбаева, 2023, 2025].

С древних времён в жизни тюркских народов, в том числе каракалпаков, важное значение придавалось таким сакральным символам, как Солнце, Луна и звёзды. Вследствие этого имена, связанные с ними, получили весьма широкое распространение. В особенности это касалось девочек, которым высказывая пожелание «*Айдай сулы болсын!*» («пусть будет прекрасна, подобно Луне!»), давали одно из таких имён, как *Айжамал, Айсара, Айсулы, Айхан, Жұлдуз* (звезда).

Особое место в каракалпакской антропонимике занимают имена, указывающие на тотемных животных. В их числе следует назвать имена *Арыслан* (лев), *Барыс* (барс), *Бөрибай* (волк), *Қасқырбай* (отважный, как волк), *Тұлқибай* (лиса), *Құндыз* (бобёр, выдра), *Бүргитбай* (беркут), *Қошқарбай* (баран), *Қозыбай* и *Тоқтыбай* (ягнёнок), *Тәкеш* и *Серкебай* (козел), большинство из которых постепенно вышли из употребления. В наши дни лишь имена *Арыслан* и *Құндыз* всё ещё встречаются среди населения.

У каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей по сей день пользуются популярностью имена, указывающие на связь с деревьями и цветами. Так, девочек довольно часто нарекают такими именами, как *Алмагүл* (цветок яблони), *Ақгүл* (белый цветок), *Анаргүл* (цветок граната), *Гүлайым* (госпожа цветок), *Гүлбийби* (цветочная госпожа), *Сарыгүл* (жёлтый цветок), *Раушан* (1. лучезарная; 2. роза), *Роза, Шынар* (чинара) [ПМА – Алпасбаев, 2025].

Среди каракалпаков вышеназванных областей вплоть до конца прошлого столетия детей нарекали именами, в которых прослеживается связь с небесными телами, природными явлениями, даже со временем дня, когда ребенок появился на свет. Весьма «говорящими», на наш взгляд, можно считать имена *Айтолды* (Полнолуние), *Айгүл* (Лунный цветок), *Айзада* (Лунная дитя), *Сәуле* (свет), *Боранбай* (Буря), *Дауылбай* (буря, ураган), *Самал* (Ветер), *Күнсулы* (солнечная красавица), *Күнтууар* (солнце взойдёт), *Күнимхан* (моё солнце), *Қаржау* (Снег идёт), *Таңатар* (родившийся на рассвете) [ПМА – Алпасбаев, 2025], которые в той или иной лексической форме встречаются в антропонимике ряда других тюркских народов [Жанузаков, 1986: 146-147; Союнова и др., 2016: 328].

Весьма интересным можно считать цифровой компонент, содержащийся в именах тюркских народов. Так, числовое значение имен зачастую указывает на очередность рождения ребенка в семье *Бесбай* – (бес – пять), *Алтыбай* (шестой), *Жетібай* (седьмой), *Сегізбай* (восьмой). Однако у каракалпаков, имеющих общие корни с казахскими и другими тюркскими антропонимами, бытовал обычай имянаречения, исходя из возраста отца на момент рождения сына. Если отцу было сорок лет, то ребенка называли именем *Қырықбай*. Следовательно, имена *Еліұбай* (пятьдесят), *Алпсбай* (шестьдесят), *Жетпісбай* (семьдесят) не требуют отдельного пояснения. По утверждению каракалпаков, проживающих в Ферганской долине в прежние времена именами с цифровым компонентом нарекались дети, родившиеся раньше положенного срока – *Секкизбой* (в восемь месяцев) или позже – *Онбай* (в десять месяцев) [ПМА – Кулматова, 2019].

В традиции имянаречения каракалпаков явственно выделяется пласт имён, связанных с названиями металлов, минералов, драгоценных камней и даже украшений. В их числе можно назвать такие мужские имена как *Полат* (сталь), Темирбек (железо), женские *Алтын* (золото), *Алтынгүл* (золотой цветок), *Гүмис* (серебро), *Гәүһар* (бриллиант), *Маржан* (бусы) *Сырга* (серьга), *Хинжигүл* (жемчужный цветок), *Феруза* (бирюза).

У каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей, как и у всех народов исламского мира, большое значение имеют имена мусульманского происхождения. Как известно, имя *Мухаммед* считается благословенным, поэтому выражая безграничное уважение к пророку в надежде на его

милость и заступничество, многие мусульмане нарекают этим именем своих детей. В каракалпакских семьях воспитывая ребёнка, носящего имя Мухаммад, проявляют особую деликатность, воздерживаются от употребления грубых слов и т.д. По убеждению старейшин, любое необдуманное слово или грубость как бы обращено к самому Пророку [ПМА – Акимниязова 2014]. Подобное отношение к этому имени наблюдается и у узбеков. В Ташкенте к мальчикам по имени Мухаммад многие взрослые обращаются на «вы» [Турекеев 2021: 185].

В XXI веке, как и в прошлые столетия сыновьям продолжают давать традиционно мусульманские имена *Абдулла, Сулейман, Омар, Оспан, Ийса, Асадулла, Ислам, Камалатдин, Каримулла, Насырулла, Насыратдин, Рафатдин, Пахратдин, Садулла, Салауатдин, Сейфулла, Сейпатдин, Шарапатдин* и т.д., а девочек – *Фатима, Айша, Камийла, Карийма, Марьям, Салийма* и т.д. наряду с этим, в народе весьма широко распространены имена, по этимологии и значению которых можно сразу понять, что их носители появились на свет в священные месяцы и дни мусульманских праздников. В их числе следует назвать такие имена, как *Қурбанбай, Қурбанғұл, Рамазан, Оразбай, Оразғұл, Байрам, Ҳайитбай, Ҳайитбийке, Ҳайитғұл, Сапарбай, Сапарғұл*.

Результаты полевых исследований, проводившихся среди каракалпаков, проживающих в Навоийской и Самаркандской областях, показывают, что наряду с наиболее распространёнными среди народа древними антропонимами и традиционными мусульманскими именами популярность обрели современные имена. Этот антропонимический пласт сложился под влиянием культурно-политических процессов, происходивших в советской стране в прошлом веке, а также западной культуры, явственно выделяющейся в контексте рассмотрения новых имён.

По утверждению Д.С. Насырова и Л.С. Толстовой, традиция имянаречения такими именами, как *Колхозбай, Каналбай, Автомат, Тельман, Пушкин* сформировалась под влиянием трудовой политики государства и социальной среды в довоенный период [Насыров, Толстов 1986: 154]. Вместе с тем получила широкое распространение тенденция называть детей в честь героев Второй мировой войны. Учёный О. Сайымбетов отмечал, что в годы войны в каракалпакскую ономастику вошли имена не только героев, но и ряд названий на русском языке [Сайымбетов, 2000: 28].

Современные имена русского и западноевропейского происхождения являются наглядным свидетельством глобальных этнокультурных процессов. В частности, такие имена, как *Альбина, Артур, Даниил, Марс, Оксана, Сара, Сабрина, София, Роза, Элеонора* стали нередким явлением в жизни общества. Современные тенденции в имянаречении можно объяснить с позиций влияния СМИ и киноиндустрии. В прошлом веке популярность среди каракалпаков индийских имён, как *Раджа, Зита, Гита, Ратха, Рита*. Исследования показали, что пик популярности таких имен пришёлся на конец 70-х–80-е годы прошлого столетия, а в 90-х эта мода практически сошла на нет, лишь именем *Индир* продолжают изредка называть девочек по сей день [Турекеев 2024: 293].

С начала XXI века в моду стали входить имена, появившиеся в результате резкого повышения интереса к телесериалам, в особенности турецкого производства. Так, новорожденных стали называть именами *Имран, Искандар, Камрон, Камол, Эмир*. Следует отметить, что данные имена являются традиционными для народов Востока, в том числе и Центральной Азии. Тем не менее в последние годы они вошли в каракалпакский именник не в вариантах, свойственных менталитету народа, а скорее характерных для турецкой культуры.

Рассуждая о современных тенденциях в традиции имянаречения у каракалпаков, необходимо упомянуть, что в ономастике каракалпаков Навоийской и Самаркандской областей прочное место стали занимать имена, характерные для местных этносов, а также антропонимы, сформировавшиеся под их влиянием. Например, каракалпаки Зарафшанского, Камимехского и Тамдинского районов Навоийской области нередко нарекают своих детей узбекскими и казахскими именами. Что касается каракалпаков Самаркандской области, то в их именнике преобладают имена узбеков и таджиков⁷. Вместе с тем, в этих регионах мы заметили, что в семьях коренного населения в некоторых случаях, например, детям, рожденным после многолетнего бесплодия, череды детских смертей, недоношенным или слабым, с врождёнными физическими недостатками или в случае, если в семье рождались только девочки, то согласно древней каракалпакской традиции имянаречения давались

⁷С начала XX века в имянаречении новорожденных этих областей стали наблюдаться определённые изменения. В частности, если обратить внимание на имена и фамилии некоторых информантов, проживающих в Самаркандской области, мы видим употребление имён *Улмекен* в форме *Улмәкән*, о *Өмирзақ* как *Ўмирзоқ*. И наоборот, некоторые узбекские имена в каракалпакском произношении обрели иное звучание: *Норбой* как *Нарбай*, *Эргаи* – *Ергаи* и т.д.

имена, указывающие на перечисленные явления. Подобные архаические имена, корни которых уходят в глубокую древность, сейчас даются детям крайне редко, в основном в семьях, где старейшины привержены всяческому суевериям.

В ходе полевых исследований в Зарафшанском, Канимехском и Тамдинском районах Навоийской области было выявлено, что у проживающих там каракалпаков наблюдается тенденция к возрождению традиции имянаречения детей именами народных поэтов (Бердах, Адженияз), героев и исторических личностей (Айдос, Ерназар, Аллаяр) [ПМА – Алпасбаев, 2025].

Рассуждая о традиции имянаречения каракалпаков, необходимо уделить внимание важным ономастическим элементам в антропонимической системе тюркских языков. В этом контексте следует рассмотреть ряд основных аффиксоидов и их значение⁸. В каракалпакском языке соединением антропонимических элементов *бий*, *бек*, *берген*, *бийби*, *назар*, *нияз*, *мурат*, *гул* образуются сложные имена лиц [Абишов 2017: 335–340]. Вышеназванные аффиксоиды имеют консервативный характер, но с течением времени их исконное значение нивелировалось. Структурный анализ каракалпакских имён стал объектом изучения ряда учёных и в данной статье у нас нет возможности более широко осветить этот вопрос, поэтому мы ограничились лишь кратким упоминанием основных аффиксоидов личных имён.

Заключение. Полевые исследования, проводившиеся в Навоийской и Самаркандской областях, показывают, что традиция имянаречения у каракалпаков связана с древними верованиями и влиянием исламской религии. Анализируя собранный материал, мы убедились в том, что основной пласт имён отражает в себе пожелания ребенку здоровья, долголетия, удачи и благополучия. Вместе с тем продолжает сохраняться обычай наречения именами-заклинаниями детей, родившихся недоношенными или после нескольких детских смертей в семье. Следует отметить, что в народе широко распространены имена, связанные с явления природы, цветами, небесными телами, тотемными животными, здоровьем, ценными металлами и минералами. Важное место в антропонимии местных каракалпаков составляют традиционно мусульманские имена, причем с начала XXI века эта тенденция получила всё большее развитие. Священные имена, связанные с пророками и, в целом, коранического происхождения, а также с надеждой на здоровье и счастливую судьбу ребёнка составляют обширный пласт антропонимии каракалпаков. Значимую роль в ономастике представителей этноса играют и современные имена. Несмотря на то, что традиция имянаречения у каракалпаков вышеназванных областей не имеет существенных отличий от соседних регионов, в ней наблюдаются некоторые локальные особенности, влияние местных верований и этнокультурного взаимодействия с узбекским, казахским и таджикским народами. Подытоживая вышесказанное, можем сделать вывод о том, что антропонимическое пространство, функционируя как система, зеркально отражает народные верования и религиозные ценности, местный колорит, но и процесс развития традиции имянаречения, обусловленный этнокультурным взаимообогащением.

Полевые материалы автора

Полевые материалы автора (далее ПМА) – 2014. Республика Каракалпакстан. Акимниязова Улбосын – пенсионерка, 1944 г. р.

ПМА – 2019, № 13. Наманганская область. Кулматова Бууайша – пенсионерка, 1947 г. р.

ПМА – 2023, № 1. Самаркандская область. Рахманова Улмакан – пенсионерка, 1946 г.р.

ПМА – 2023, № 2. Самаркандская область. Абджалов Н – пенсионер, 1959 г.р.

ПМА – 2025, № 16. Навоийская область. Козибекова Олмес – пенсионерка, 1950 г.р.

ПМА – 2025, № 17. Навоийская область. Ешназаров Торехан – учитель, 1970 г.р.

ПМА – 2025, № 29. Навоийская область. Алпысбаева Кунтууар – пенсионерка, 1963 г.р.

ПМА – 2025, № 36. Навоийская область. Ергешова Злиха – учитель, 1972 г.р.

ПМА – 2025, № 47. Самаркандская область. Алибаева Мунаввар – пенсионерка, 1948 г.р.

ПМА – 2025, № 49. Самаркандская область. Хидиров Абдурахим – пенсионер, 1962 г.р.

⁸Наиболее продуктивными компонентами в составе мужских и женских имён, зачастую выполняющими функции аффиксоидов, являются *бай* (богач / господин), *бек* (князь), *берген* (дарованный, данный [Аллахом, Пророком]), *бийби* (дочь бия – главы родового подразделения), *назар* (находящийся под взглядом Всевышнего) *нияз* (1. умолять, просить; 2. Подарок, дар, вознаграждение), *мурат* (1. Цель, мечта; 2. Пожелание для мальчика, повзрослев, достичь своей цели), *гул* (цветок), *жан* (душа). Упомянутый последним элемент, имея ласкательное значение, участвует в образовании как женский, так и мужских имён [Абишов 2017: 335–340].

Литература

- Koçer 2024 – *Koçer S. Günümüzde İsim Koyma Trendleri Üzerine Bir İnceleme // Akademik İncelemeler Dergisi*. 2024. Cilt 19, Sayı 2. S. 436–459.
- Yılmaz 2020 – *Yılmaz E. Türkmen Kültüründe Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları // Araştırma Makalesi*. 2020. Cilt 14, Sayı 27. S. 211–246.
- Абишов, 2017 – *Абишов Г. М. Антропонимические элементы в составе топонимов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*. 2017. Т. 8. № 2. С. 335–340.
- Абдиназимов, Даниярова, 2016 – *Абдиназимов Ш., Даниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары*. Нөкіс: ҚМУ, 2016. 130 б.
- Бегматов, 2016 – *Бегматов Э. А. Ўзбек исмлари изоҳи*. Ташкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. 608 б.
- Есбергенов, Атамуратов, 1975 – *Есбергенов Х., Атамуратов А. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков*. Нукус: Каракалпакстан, 1975. 212 с.
- Насыров, Толстова, 1986 – *Насыров Д. С., Толстова Л. С. Каракалпаки // Системы личных имен у народов мира*. Москва: Наука, 1986. С. 152–156.
- Жанузаков, 1986 – *Жанузаков Т. Казахи // Системы личных имен у народов мира*. Москва: Наука, 1986. С. 146–149.
- Пахратдинов, Ержанова, 2022 – *Пахратдинов Қ., Ержанова Д. Қарақалпақ адам атларының түсіндірме сөзлігі*. Нөкіс: Qaraqalpaqstan, 2022. 108 б.
- Сайымбетов, 2000 – *Сайымбетов О. Т. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атлары*. Нөкіс: Билим, 2000. 72 б.
- Суюнова, 1993 – *Суюнова А. Рождение и воспитание детей у туркмен – горожан*. Ашхабад: Ылим, 1993. 152 с.
- Союнова, Башимова, Атаева, 2016 – *Союнова А., Башимова Н., Атаева Г. Семейные обряды туркмен и связанные с ними поверья // Туркмены*. Отв. ред. Н.А. Дубова. Москва: Наука, 2016.
- Турекеев, 2021 – *Турекеев Қ.Ж. Қарақалпақтарда фарзандға исм танлашда исломий анъаналарнинг тутган ўрни // Марказий Осиё халқлари маданияти, диний анъаналари ва урф-одатлари*. Ташкент: 2021. Б. 182-186.
- Турекеев, 2024 – *Турекеев Қ.Ж. Обряды и традиции детского цикла у каракалпаков в условиях глобализации // Вестник антропологии*. 2024. № 2. С. 288–301.
- Фрезер, 1980 – *Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. Новые плоды (исследование магии и религии)*. Москва: Политиздат, 1980. 832 с.

References

- Koçer, 2024 – *Koçer S. Günümüzde İsim Koyma Trendleri Üzerine Bir İnceleme [A Study on Contemporary Naming Trends]. Akademik İncelemeler Dergisi*. 2024. Vol. 19. No 2. Pp. 436–459. [in Turkish].
- Yılmaz, 2020 – *Yılmaz E. Türkmen Kültüründe Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları [The Tradition of Naming and Personal Names in Turkmen Culture]. Araştırma Makalesi*. 2020. Vol. 14. No 27. Pp. 211–246. [in Turkish].
- Abishov, 2017 – *Abishov G. M. Antroponimicheskie elementy v sostave toponimov [Anthroponymic Elements in the Structure of Toponyms]. Vestnik of the Russian University of Peoples' Friendship. Series: Theory of Language. Semiotics. Semantics*, 2017. Vol. 8. № 2. Pp. 335–340.
- Vestnik Rossiyskogo universiteta drujbi narodov. Seriya: Teoriya yazıka. Semiotika. Semantika, 2017. Vol. 8. No 2. Pp. 335–340. [in Russian]
- Abdinazimov, Daniyarova, 2016 – *Abdinazimov Sh., Daniyarova Z. Qaraqalpaq folklorındağı adam atları [Personal Names in Karakalpak Folklore]. Nókis: QMU, 2016. 130 p. [in Karakalpak]*
- Begmatov, 2016 – *Begmatov E. A. Wzbek ismlari izohi [Dictionary of Uzbek Personal Names]. Tashkent: Wzbekiston milliy enciklopediyasi, 2016. 608 p. [in Uzbek]*
- Esbergenov, Atamuratov, 1975 – *Esbergenov X., Atamuratov A. Tradicii i ix preobrazovanie v gorodskom bitu karakalpakov [Traditions and Their Transformation in the Urban Life of the Karakalpaks]. Nukus: Karakalpakstan, 1975. 212 p. [in Russian]*
- Nasirov, Tolstova, 1986 – *Nasirov D. S., Tolstova L. S. Karakalpaki [Karakalpaks]. In: Sistemi lichnix imen u narodov mira [Systems of Personal Names among the Peoples of the World]. Moskva: Nauka, 1986. Pp. 152–156. [in Russian]*
- Januzakov, 1986 – *Januzakov T. Kazaxi [Kazakhs]. In: Sistemi lichnix imen u narodov mira [Systems of Personal Names among the Peoples of the World]. Moskva: Nauka, 1986. Pp. 146–149. [in Russian]*
- Paxratdinov, Erjanova, 2022 – *Paxratdinov Q., Erjanova D. Qaraqalpaq adam atlarınıń túsındirme sózligi [Explanatory Dictionary of Karakalpak Personal Names]. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2022. 108 p. [in Karakalpak]*
- Sayimbetov, 2000 – *Sayimbetov O. T. Qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atları [Proper Personal Names in the Karakalpak Language]. Nókis: Bilim, 2000. 72 p. [in Karakalpak]*
- Suyunova, 1993 – *Suyunova A. Rojdenie i vospitanie detey u turkmen – gorojan [Birth and Upbringing of Children among Urban Turkmens]. Ashxabad: Ílim, 1993. 152 p. [in Russian]*

Soyunova, Bashimova, Ataeva, 2016 – *Soyunova A., Bashimova N., Ataeva G. Semeynie obryady turkmen i svyazannie s nimi poveriya* [Family Rituals of the Turkmens and Related Beliefs]. In: *Turkmeni* [Turkmens]. Ed. by N. A. Dubova. Moskva: Nauka, 2016. [in Russian]

Turekeev, 2021 – *Turekeev Q. J. Qoraqalpoqlarda farzandga ism tanlashda islomiy ananalarning tutgan wrni* [The Role of Islamic Traditions in Naming a Child among the Karakalpaks]. In: *Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati, diniy ananalari va urf-odatlari* [Culture, Religious Traditions and Customs of the Peoples of Central Asia]. Tashkent, 2021. Pp. 182–186. [in Uzbek]

Turekeev, 2024 – *Turekeev K. J. Obryady i tradicii detskogo cikla u karakalpakov v usloviyax globalizatsii* [Rituals and Traditions of the Child Cycle among the Karakalpaks in the Context of Globalization]. *Vestnik antropologii*, 2024. № 2. Pp. 288–301. [in Russian]

Frezer, 1980 – Frezer Dj. Dj. *Zolotaya vetv. Novie plodi (issledovanie magii i religii)* [The Golden Bough: New Fruits (A Study in Magic and Religion)]. Moskva: Politizdat, 1980. 832 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 343–
352
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.81.35

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_343-352

УСПЕХИ И НЕДОСТАТКИ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ КАРАКАЛПАКСТАНА В 1960-80-Е ГГ.

Дилафруза Исмайловна Шамшетдинова

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
(ул. Сеитова, 230203 Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан)
независимый исследователь
E-mail: dilafruzashamshetdinova1984@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Шамшетдинова Д.И., 2026

Аннотация. *Введение:* Развитие сельского хозяйства неразрывно связано с совершенствованием социальной инфраструктуры села. Служба быта, как самостоятельная отрасль, начала формироваться в Узбекистане в 1960-е годы, призванная сократить разрыв в уровне жизни городского и сельского населения. Изучение этого процесса в Каракалпакстане позволяет выявить как общие закономерности советской экономической политики, так и региональные особенности. *Цель и задачи:* Статья посвящена комплексному анализу процесса развития сферы бытового обслуживания в сельской местности Каракалпакской АССР в 1960–1980-е годы. В задачи исследования входит: оценка динамики количественных и качественных показателей отрасли, выявление успехов и недостатков в её становлении, а также определение степени эффективности государственной политики по преодолению дисбаланса между городом и селом. *Материалы и методы:* Источниковую базу исследования составили архивные материалы (ЦГА РК), статистические сборники, опубликованные данные периодической печати («Советская Каракалпакия»), а также научные труды и монографии по рассматриваемой проблеме. *Методология:* Методологической основой работы послужили принципы историзма и объективности. Применены историко-сравнительный и статистический методы, позволяющие сопоставить показатели развития сферы услуг в различные временные промежутки и в сравнении с другими регионами Узбекистана. *Результаты:* Исследование демонстрирует значительный количественный рост отрасли: число предприятий увеличилось с 291 в 1960 году до 998 в 1985-м, а объём услуг за тот же период возрос многократно, существенно сократив разрыв в обеспеченности между городом (18,8 руб. на душу) и селом (14,8 руб.). Однако, наряду с успехами (строительство комбинатов, расширение спектра услуг), выявлены системные недостатки: хроническое невыполнение планов по ряду позиций (бани, химчистка, прокат), слабость материально-технической базы и сохраняющаяся дифференциация в структуре потребления (например, в селе оставались слабо развиты ремонт сложной техники и парикмахерские). *Заключение:* Развитие бытового обслуживания в сельской местности Каракалпакстана в 1960–1980-е годы носило поступательный, но противоречивый характер. Несмотря на внушительный рост объёмов услуг и сокращение разрыва с городом к началу 1980-х годов, полностью преодолеть диспропорции и удовлетворить растущие потребности сельского населения не удалось из-за остаточного принципа финансирования и административных барьеров.

Ключевые слова: социальная инфраструктура села, служба быта, колхозы, город-село, качество услуг, советский период, Нукус.

Для цитирования: Шамшетдинова Д.И. Успехи и недостатки развития сферы бытового обслуживания в сельской местности Каракалпакстана в 1960-80-е гг. // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 343–352. [на рус.] DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_343-352

1960-80 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРІНДЕГІ ТҰРМЫСТЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ СФЕРАСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕР МЕН КЕМШІЛІКТЕР

Дилафруза Исмайыловна Шамшетдинова

Әжанияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты
(Сейітов көш., 230203 Нөкіс, Қарақалпакстан, Өзбекстан)

тәуелсіз зерттеуші

E-mail: dilafruzashamshetdinova1984@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Шамшетдинова Д.И., 2026

Аннотация. *Kiricne:* Ауыл шаруашылығының дамуы ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымын жетілдірумен тығыз байланысты. Тұрмыстық қызмет көрсету дербес сала ретінде Өзбекстанда 1960-жылдары қала мен ауыл халқының өмір сүру деңгейі арасындағы алшақтықты азайту мақсатында қалыптаса бастады. Бұл процесті Қарақалпакстанда зерттеу кеңестік экономикалық саясаттың жалпы заңдылықтарын да, аймақтық ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік береді. *Мақсаты мен міндеттері:* Мақала 1960–1980 жылдардағы Қарақалпак АССР-інің ауылдық жерлерінде тұрмыстық қызмет көрсету саласының даму процесін кешенді талдауға арналған. Зерттеу міндеттеріне мыналар кіреді: саланың сандық және сапалық көрсеткіштерінің динамикасын бағалау, оның қалыптасуындағы жетістіктер мен кемшіліктерді анықтау, сондай-ақ қала мен ауыл арасындағы теңгерімсіздікті еңсеру бойынша мемлекеттік саясаттың тиімділік дәрежесін айқындау. *Материалдар мен әдістер:* Зерттеудің дереккөздік базасын мұрағаттық материалдар (ҚР ОМА), статистикалық жинақтар, мерзімді баспасөздің жарияланған мәліметтері («Советская Каракалпакия»), сондай-ақ қарастырылып отырған мәселе бойынша ғылыми еңбектер мен монографиялар құрады. *Әдіснама:* Жұмыстың әдіснамалық негізі ретінде тарихилық пен объективтілік принциптері алынды. Түрлі уақыт аралығындағы және Өзбекстанның басқа аймақтарымен салыстырғандағы қызмет көрсету саласының даму көрсеткіштерін салыстыруға мүмкіндік беретін тарихи-салыстырмалы және статистикалық әдістер қолданылды. *Нәтижелер:* Зерттеу саланың айтарлықтай сандық өсімін көрсетеді: кәсіпорындар саны 1960 жылғы 291-ден 1985 жылы 998-ге дейін өсті, ал осы кезеңдегі қызмет көрсету көлемі бірнеше есе артып, қала (жан басына 18,8 рубль) мен ауыл (14,8 рубль) арасындағы қамтамасыз ету алшақтығын айтарлықтай қысқартты. Дегенмен, жетістіктермен қатар (комбинаттар салу, қызмет түрлерін кеңейту), жүйелі кемшіліктер де анықталды: бірқатар позициялар (моншалар, химиялық тазалау, жалға беру) бойынша жоспарлардың созылмалы түрде орындалмауы, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі және тұтыну құрылымындағы сақталып қалған дифференциация (мысалы, ауылда күрделі техниканы жөндеу және шаштараз қызметтері нашар дамыған күйде қалды). *Қорытынды:* 1960–1980 жылдардағы Қарақалпакстанның ауылдық жерлерінде тұрмыстық қызмет көрсетудің дамуы ілгерілемелі, бірақ қарама-қайшы сипатта болды. 1980-жылдардың басына қарай қызмет көрсету көлемінің айтарлықтай өсуіне және қаламен алшақтықтың азаюына қарамастан, қаржыландырудың «қалдық принципі» және әкімшілік кедергілерге байланысты диспропорцияларды толығымен еңсеру және ауыл халқының өсіп келе жатқан қажеттіліктерін толық қанағаттандыру мүмкін болмады.

Түйін сөздер: ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымы, тұрмыстық қызмет көрсету, колхоздар, қала-ауыл, қызмет көрсету сапасы, кеңестік кезең, Нөкіс.

Дәйексөз үшін: Шамшетдинова Д.И. 1960-80 жылдардағы Қарақалпакстанның ауылдық жерлеріндегі тұрмыстық қызмет көрсету сферасының дамуындағы жетістіктер мен кемшіліктер // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 343–352-бб. [орысша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_343-352

SUCCESSSES AND SHORTCOMINGS IN THE DEVELOPMENT OF THE CONSUMER SERVICES SECTOR IN RURAL AREAS OF KARAKALPAKSTAN IN THE 1960s–1980s

Dilafruz Ismayilovna Shamshetdinova

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz
(Seitov Str., 230203 Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan)
Independent Researcher
E-mail: dilafruzashamshetdinova1984@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2026

© Shamshetdinova D.I., 2026

Abstract. Introduction: The development of agriculture is inextricably linked with the improvement of rural social infrastructure. As an independent sector, consumer services began to form in Uzbekistan in the 1960s, aimed at narrowing the gap in living standards between urban and rural populations. Studying this process in Karakalpakstan allows for the identification of both general patterns of Soviet economic policy and specific regional features. **Goals and Objectives:** The article is devoted to a comprehensive analysis of the development of the consumer services sector in rural areas of the Karakalpak ASSR during the 1960s–1980s. The research objectives include: assessing the dynamics of quantitative and qualitative industry indicators, identifying successes and shortcomings in its formation, and determining the effectiveness of state policy in overcoming the imbalance between city and countryside. **Materials and Methods:** The research source base comprises archival materials (Central State Archives of the Republic of Karakalpakstan), statistical collections, published data from the periodical press (Soviet Karakalpakia), as well as scientific works and monographs on the problem. **Methodology:** The methodological basis of the work is formed by the principles of historicism and objectivity. Historical-comparative and statistical methods were applied, allowing for a comparison of service sector development indicators across different time periods and in relation to other regions of Uzbekistan. **Results:** The study demonstrates significant quantitative growth in the industry: the number of enterprises increased from 291 in 1960 to 998 in 1985, and the volume of services increased many times over during the same period, significantly reducing the gap in provision between urban (18.8 rubles per capita) and rural areas (14.8 rubles). However, alongside successes (construction of service complexes, expansion of the range of services), systemic shortcomings were identified: chronic failure to meet targets for several positions (public baths, dry cleaning, rental services), a weak material and technical base, and persistent differentiation in consumption patterns (for example, repair of complex machinery and hairdressing services remained underdeveloped in villages). **Conclusion:** The development of consumer services in rural Karakalpakstan in the 1960s–1980s was progressive yet contradictory. Despite the impressive growth in service volumes and the narrowing of the gap with the city by the early 1980s, it was not possible to fully overcome disparities and meet the growing needs of the rural population due to the "residual principle" of financing and administrative barriers.

Keywords: rural social infrastructure, consumer services, collective farms (kolkhozes), urban-rural, quality of services, Soviet period, Nukus.

For citation: Shamshetdinova D.I. Successes and shortcomings in the development of the consumer services sector in rural areas of Karakalpakstan in the 1960s–1980s // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 343–352. [In Rus.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_343-352

Введение. Развитие сельского хозяйства неразрывно связано с прогрессом социальной инфраструктуры села, поскольку именно сельский житель является основной производительной силой. Повышение эффективности труда напрямую зависит от улучшения условий труда и быта. Решение проблем в этой сфере приносит не только экономический эффект, но и расширяет возможности для удовлетворения материальных потребностей людей, облегчает их домашний труд и позволяет более рационально использовать свободное время.

Служба быта, как самостоятельная отрасль народного хозяйства, начала формироваться в Узбекистане в начале 1960-х годов, и формирование этой отрасли в Каракалпакской АССР в

рассматриваемый период отражает общие тенденции развития советской экономики, одновременно демонстрируя специфические проблемы и успехи региона.

Цель работы – разобраться, как именно развивалась «бытовка» в сёлах Каракалпакстана в 1960–80-е годы, и почему при огромных вложениях результаты оказались неоднозначными. Чтобы это выяснить, нужно решить несколько задач: посмотреть, как менялось количество мастерских и объёмы услуг, сравнить положение города и села, а главное – понять, где сработала власть, а где дали сбой система и простые человеческие факторы.

Актуальность темы обусловлена необходимостью переосмысления советского опыта реформирования социальной сферы в специфических условиях автономной республики. В условиях современной стратегии развития Нового Узбекистана, где акцент смещен на благоустройство сельских территорий и повышение качества жизни в отдаленных регионах, анализ исторических уроков 1960–1980-х гг. приобретает особую значимость. Изучение системных проблем того периода – диспропорции между городом и селом, дефицита кадров и «остаточного принципа» финансирования – позволяет извлечь важные уроки для современного государственного планирования. Кроме того, данная тема важна для восполнения пробелов в региональной историографии Каракалпакстана, где вопросы повседневности и бытовой инфраструктуры зачастую оставались в тени политической и аграрной истории.

Материалы и методы. Источниковую базу исследования составил комплекс неопубликованных и опубликованных документов, среди которых основной массив первичных данных извлечен из фондов Центрального государственного архива Республики Каракалпакстан (ЦГА РК). Ключевое значение для работы имели материалы фонда Р-177 (Министерство бытового обслуживания населения ККАССР), содержащие годовые отчеты, планы реализации услуг и переписку с районными комбинатами; фонда Р-1 (Совет Министров ККАССР) в части постановлений и директив о развитии социальной инфраструктуры, а также фонда Р-610 (Статистическое управление ККАССР), где представлены статистические бюллетени и динамические ряды показателей по сельским районам. В качестве вспомогательных источников привлечены статистические сборники «Народное хозяйство ККАССР» и материалы периодической печати, в частности, газеты «Советская Каракалпакия», позволяющей проследить общественный дискурс и критику качества услуг «на местах». Методологической основой работы послужили принципы историзма и объективности, реализованные через применение историко-сравнительного метода, позволившего сопоставить темпы развития службы быта в ККАССР с общереспубликанскими показателями УзССР, и статистического метода, использованного для анализа количественных изменений (числа предприятий и объема услуг на душу населения) и выявления структурных сдвигов в потреблении услуг сельчанами на протяжении трех десятилетий.

Обсуждение. Вопрос развития социальной инфраструктуры и сферы бытовых услуг в Каракалпакстане находился в поле зрения исследователей на протяжении нескольких десятилетий, однако фокус анализа существенно менялся.

В советской историографии 1970–1980-х гг. преобладал производственно-экономический подход. В работах К. Молдахметова [Молдахметов, 1974] и А.Б. Курбаниязова [Курбаниязов, 1983] был накоплен и систематизирован богатый фактический и статистический материал, отражающий экстенсивный рост сети комбинатов бытового обслуживания (КБО) и ателье в сельских районах. Авторы акцентировали внимание на успехах государственной политики по сближению уровня жизни города и села, однако их выводы зачастую носили апологетический характер, соответствующий идеологическим установкам того времени. Важное значение для понимания регионального контекста имеют труды Б. Абдурашидова [Абдурашидов, 1980], который одним из первых провел сравнительный анализ показателей Каракалпакстана с другими областями Узбекистана (Ферганской, Самаркандской), объективно зафиксировав серьезное инфраструктурное отставание автономии.

Вопросы культурно-бытового строительства и трансформации образа жизни каракалпакского дехкана рассматривались также в фундаментальных работах этнографов и историков, таких как С.К. Камалов и Х. Хамидов. Их вклад заключается в изучении социальной значимости «службы быта» не просто как отрасли экономики, а как инструмента модернизации традиционного уклада жизни.

В современной историографии акцент сместился в сторону истории повседневности и критического анализа советской управленческой системы. Исследования Б. Носирова [Носиров, 2013] позволили вскрыть глубокие противоречия между официальной отчетностью и реальным

качеством сервиса на местах, указав на хронический дефицит материально-технической базы. Вопросы повседневной жизни населения в рассматриваемый период также получили развитие в работах Г. Сейдаметовой [Сейдаметова, 2020], где бытовая сфера анализируется через призму потребностей конкретного человека.

Общий вывод по изученности проблемы: Несмотря на наличие солидной базы, большинство существующих работ либо излишне оптимистичны (советский период), либо концентрируются на отдельных провалах системы (современный период). Практически отсутствуют комплексные исследования, интегрирующие архивные данные профильных ведомств (Минбыта ККАССР) с анализом причин системной неэффективности администрирования на селе. Данная статья призвана восполнить этот пробел, представив сбалансированный анализ успехов и недостатков отрасли.

Результаты. На XIII Пленуме ЦК КП Узбекистана и IV Пленуме Каракалпакского обкома партии, состоявшихся в 1964 году, развитие сферы бытового обслуживания сельского населения было выделено в качестве приоритетного направления социально-экономической политики. Предметное обсуждение данной проблематики отражало осознание необходимости повышения уровня жизни тружеников села и сокращения разрыва между городскими и сельскими условиями существования. В русле решений, принятых на пленумах, в Каракалпакской АССР была запущена масштабная программа строительства объектов культурно-бытового назначения. Ключевым аспектом данной программы явилось активное вовлечение колхозов в процесс создания необходимой инфраструктуры. Финансовое участие колхозов в строительстве объектов культурно-бытового назначения осуществлялось за счет средств, аккумулированных в общественном фонде. Общий объем инвестиций, направленных колхозами на реализацию данной программы в период семилетки (1959–1965 гг.), составил около 3 миллионов рублей [Молдахметов, 1974: 55–56]. Эти средства, выделяемые из неделимых фондов хозяйств, позволили существенно ускорить темпы возведения объектов бытового назначения непосредственно в сельских населенных пунктах.

В изучаемый период оказание услуг между городом и селом имело значительный разрыв. Для преодоления его со стороны правительства принимались различные директивы, однако, они не имели должного эффекта. Наиболее очевидными причинами неудач в развитии бытового обслуживания на селе было жесткое администрирование, препятствовавшее проявлению творческой инициативы на местах, что действительно имело место быть, а также система управления сельским хозяйством в целом подвергавшаяся многочисленным реорганизациям, которые не только не способствовали решению назревших проблем бытового обслуживания, но нередко усложняли их и порождали новые трудности [Романченко, 2023: 147].

Жесткое администрирование и командно-директивные методы управления отраслью проявлялись в нескольких аспектах. Навязывание невостребованных услуг: плановые показатели спускались «сверху» без учета специфики сельского быта. Например, в ряде районов Каракалпакстана (Муйнакский, Кунградский) планы по химической чистке одежды и прачечным услугам оставались хронически невыполненными (на 70–80%), так как в условиях отсутствия централизованного водоснабжения в малых аулах и преобладания традиционных способов ведения домашнего хозяйства данные услуги не пользовались спросом. При этом реальные потребности в ремонте сельскохозяйственного инвентаря или строительстве жилья в план Минбыта зачастую не включались [ЦГА РК. Ф. Р 177. Оп. 4. Д. 14. ЛЛ. 67, 68.].

Игнорирование территориальной специфики: директивы требовали открытия типовых комбинатов бытового обслуживания (КБО) в центрах совхозов, однако администрация не учитывала огромные расстояния между фермами. В итоге дорогостоящее оборудование простаивало в центральных усадьбах, в то время как жители отдаленных чабанских стоянок оставались без элементарного обслуживания [Селу — образцовую службу быта // Советская Каракалпакия. 1966. № 198].

Бюрократизация отчетности: вместо качества сервиса администраторы оценивали «валовые показатели» и процент выполнения финансового плана. Это приводило к припискам и ориентации мастеров на «дорогие» заказы (индивидуальный пошив дорогой одежды), в то время как мелкий ремонт обуви или бытовой техники, в котором остро нуждались сельчане, считался «невыгодным» для отчетности комбината [Носиров, 2013: 116].

Несмотря на указанные трудности, период с 1961 по 1965 годы ознаменовался заметным прогрессом в сфере бытового обслуживания села. Общий объем услуг, достигший к концу семилетки 7029 тыс. рублей, свидетельствовал о постепенном росте доступности сервисов. Однако уровень

обеспеченности услугами на селе все еще значительно отставал от общесоюзных нормативов. Так, если по союзным стандартам того времени на каждую 1000 жителей должно было приходиться не менее 4–6 рабочих мест в сфере быта, то в сельских районах Каракалпакстана этот показатель едва достигал 1,5–2 рабочих мест. Обеспеченность зависела от типа населенного пункта: в крупных совхозных поселках (с населением свыше 2000 человек) функционировали комплексные приемные пункты, тогда как в малых аулах обслуживание носило эпизодический характер.

В колхозах и совхозах республики в этот период активно строятся мастерские по ремонту бытовой техники и прокатные пункты. Особое внимание уделялось ликвидации санитарно-гигиенического дефицита — строительству бань [Экономическое, 1969: 112].

К числу наиболее показательных примеров развития инфраструктуры «на местах» в первой половине 1960-х годов можно отнести: в 1962–1963 гг. в крупных сельских центрах Чимбайского и Кегейлийского районов были открыты первые типовые швейные мастерские и парикмахерские. В 1964 году в колхозе «Москва» (Нукусский район) и колхозе имени Энгельса (Элликкалинский район) начали работу специализированные пункты проката культурно-бытового инвентаря, предоставлявшие сельчанам стиральные машины и радиоаппаратуру. В 1965 году в совхозе «Раушан» (Кунградский район) был сдан в эксплуатацию один из первых в регионе сельских комбинатов бытового обслуживания, объединивший под одной крышей сапожную мастерскую, ателье и ремонт часов. Широкое распространение получило строительство колхозных бань: так, в хозяйствах Ходжейлийского и Тахтакупырского районов к 1965 году было введено в строй более 15 новых банно-прачечных объектов, что позволило частично улучшить бытовые условия тружеников хлопковых полей.

Этот рост был обусловлен как увеличением количества предприятий бытового обслуживания, так и расширением спектра предоставляемых услуг. Особое внимание уделялось развитию наиболее востребованных направлений, таких как ремонт одежды и обуви, парикмахерские услуги и ремонт бытовой техники. Открытие новых мастерских и пунктов приема заказов в сельской местности позволяло сократить расстояния, которые приходилось преодолевать жителям для получения необходимых услуг.

Важную роль в укреплении материальной базы отрасли сыграла государственная поддержка, выраженная в целевом финансировании и использовании механизмов долгосрочного кредитования через систему Госбанка СССР. Несмотря на государственный статус предприятий, районные комбинаты бытового обслуживания (РКБО) и колхозы использовали кредитные линии для расширения производственных мощностей. В частности, согласно постановлениям союзного и республиканского правительств, предприятиям быта предоставлялись льготные краткосрочные ссуды на закупку сырья и долгосрочные кредиты на срок до 5–10 лет для приобретения современного технологического оборудования, специализированного транспорта и инструментов [ЦГА РК. Ф. Р-177. Оп. 4. Д. 14. Л. 12-15].

За счет бюджетных ассигнований и средств неделимых фондов колхозов выделялись значительные суммы на капитальное строительство и реконструкцию помещений под ателье и мастерские в сельской местности. Так, в планах капитальных вложений Министерства бытового обслуживания ККАССР на каждую пятилетку отдельной строкой прописывались лимиты на оборудование сельских комплексных приемных пунктов (КПП) импортными швейными машинами, оборудованием для химчистки и парикмахерским инвентарем.

Изменения в материальной сфере, происходящие в быту сельского населения, вызвали к жизни расширение в области обслуживания. Если в начале 1960-х годов районные комбинаты бытового обслуживания представляли из себя предприятия полукустарного типа, то 1966 году их место заняли новые цехи и мастерские службы быта, где оказывались самые разнообразные услуги, начиная от пошива одежды и обуви и кончая ремонтом жилых домов. Во многих колхозных и совхозных поселках функционировали швейные и сапожные мастерские, парикмахерские, цехи по ремонту различных бытовых приборов [Селу, 1966].

Социальная значимость бытового обслуживания населения детерминирована его вкладом в оптимизацию временных затрат в сфере домашнего хозяйства. Использование населением услуг системы бытового обслуживания приводит к существенному сокращению времени, необходимого для осуществления рутинных бытовых операций. Так, статистические данные свидетельствуют о снижении общенациональных временных затрат на бытовое самообслуживание с 54,4 млрд часов в 1960 году до 42,3 млрд часов в 1975 году [Курбаниязов, 1983: 40]. Данная динамика отражает

высвобождение значительного объема времени, потенциально доступного для трудовой, образовательной и культурной деятельности. По расчетам экономистов того периода, экономия внерабочего времени достигала 77,25 часов в год на человека, что эквивалентно почти 10 рабочим дням [Курбаниязов, 1983: 40].

Однако при анализе данных показателей следует учитывать их определенную условность. В советской плановой экономике существовала устойчивая практика «приписок» и корректировки отчетности для демонстрации успешного выполнения директив партийных съездов. Методология подсчета «высвобожденного времени» зачастую носила теоретический характер и не учитывала реальные временные потери сельских жителей, связанные с очередями, низким качеством выполненных работ (требовавших переделки) или необходимостью длительных поездок из отдаленных аулов в районные комбинаты бытового обслуживания. Таким образом, несмотря на позитивную статистическую динамику, реальный социальный эффект мог быть значительно ниже заявленного в официальных отчетах.

В указанный период сфера бытового обслуживания населения демонстрировала определенные недостатки, что негативно сказывалось на общем уровне жизни. Неудовлетворительное состояние данной отрасли было зафиксировано в официальных документах, в частности, в постановлении Совета Министров Каракалпакской АССР от 21 мая 1963 года № 211, озаглавленном «О дальнейшем улучшении бытового обслуживания населения». Документ констатировал значительное отставание уровня культурно-бытового обслуживания от динамично растущих потребностей населения республики. Это несоответствие выражалось в ограниченном ассортименте предоставляемых услуг, их невысоком качестве и территориальной неравномерности распределения.

Анализ статистических данных за первое полугодие 1963 года подтверждал негативную динамику развития отрасли бытового обслуживания. Объем коммунально-бытовых услуг, оказанных в среднем на душу населения по Каракалпакской АССР, составил 1 рубль 43 копейки, что отражает снижение по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года, когда показатель достигал 1 рубля 60 копеек [Курбаниязов, 1983: 90].

Сокращение объема предоставляемых услуг указывало на наличие системных проблем в организации работы предприятий бытового обслуживания. К ним можно отнести дефицит квалифицированных кадров, устаревшую материально-техническую базу, неэффективное планирование и слабое взаимодействие между различными звеньями системы.

21 мая 1968 года Каракалпакский обком партии и Совет Министров принимает постановление «О дальнейшем улучшении бытового обслуживания населения». Согласно постановлению Управление бытового обслуживания населения при Совете министров ККАССР в 1968 году должно было построить и открыть новых 5 комбинатов бытового обслуживания, 8 павильонов и 1 фабрику химчистки. Вновь обращалось внимание на необходимость организации на базе мелких мастерских специализированных ателье и мастерских по ремонту обуви, часов, бытовых электромашин и приборов, сети приемных пунктов и выездных бригад по сбору заказов в Нукусе и Ходжейли [Сейдаметова, 2020: 92].

В целом предприятий бытового обслуживания в Каракалпакстане к 1960 году насчитывалось 291, к 1965 году – 366, в 1971 году – 668. В 1965 году было оказано населению бытовых услуг на сумму 2,0 млн. руб., в 1970-м этот показатель достиг 4,1 млн. рублей. Несмотря на увеличение числа предприятий и объемов оказываемых услуг, сохранялся разрыв между предложением и потребностями населения. К 1973 году структура предприятий бытового обслуживания претерпела определенные изменения. Общее количество объектов достигло 702, дополнительно функционировали 14 приемных пунктов. Отмечалась концентрация предприятий в городских поселениях – 444 единицы, остальные на селе. Это свидетельствовало о неравномерном распределении услуг между городским и сельским населением республики [Народное, 1976: 282].

Положение с оказанием услуг на селе стал демонстрировать высокие показатели лишь к 1980-м годам. Так по Минбыту ККАССР в 1980 году план реализации бытовых услуг выполнен на 100,5%, в том числе по городу 99,4%, по селу 101,2%. Однако несмотря на это, по некоторым видам бытовых услуг план не был выполнен как по городу, так и по селу. Так за 1980 г. выполнение составило по услугам бань в целом по Министерству 77,6%, в т.ч. по городу 77,2%, по селу 81,0%, соответственно по химической чистке и крашению 85,9% – 76,7% и 88,0%, по услугам фотографии 89,4% – 83,4% и 110%, по услугам прокатных пунктов 71,2% – 71,2% и 71,0% [ЦГА РК. Фонд Р 177, опись 4, дело 14, л. 67,68.].

Сравнительный анализ состояния сферы услуг автономной республики с другими регионами Узбекистана констатируют, что показатели Каракалпакстана были низкими. В советской системе статистики было принято считать не конечный результат (в данном случае пользование услугами), а количество наличествующего того или иного предприятия или учреждения. Так вот, если в 1975 году обеспечение населения Каракалпакстана комбинатами бытового обслуживания составляло 72,4%, тогда как в Фергане эта цифра составляла 99,4%. А к 1978 году этот показатель в Каракалпакстане составил 75%, тогда как в Фергане уже 99,9%. В эти годы наибольший показатель был в Самарканде 94,7% и 96,0% и в Хорезме 96,0% и 98,8% (соответственно в 1975 и 1978 годы). Однако, показатели республики были выше чем в Кашкадарье (65,1% в 1975 г. и 66,9% – в 1978 г.), в Бухаре 69,4% – в 1975 г. и 70,4% в 1978 г.) [Абдурашидов, 1980: 15].

Отставание от других областей выражалось в слабости материально-технической базы и кадрового потенциала. Ввиду этого в 1974 году плановые показатели по ремонту обуви составили 55%, частному пошиву обуви – 73,4%, ремонту сложной бытовой техники – 69,2%, ремонту часов – 43,3%, парикмахерских услуг – 53,1% [Носиров, 2013: 116].

К 1982 году сфера бытового обслуживания сельского населения претерпела существенную трансформацию. Анализ статистических данных, представленных А. Курбаниязовым, демонстрирует потенциальный рост объемов предоставляемых услуг. В частности, сопоставление показателей 1960-х и 1980-х годов выявляет увеличение масштабов бытового обслуживания в 109 раз. Данный факт свидетельствует о значительном прогрессе в развитии инфраструктуры села и повышении уровня жизни сельского населения. [Курбаниязова, 1983: 43–44]

Таблица 1. Изменение структуры потребления бытовых услуг в Каракалпакской АССР [Курбаниязов, 1983]

Виды бытовых услуг	1960			1982		
	всего	город	село	всего	город	Село
Всего услуг:	100	100	100	100	100	100
из них						
Ремонт обуви	5,4	5,9	1,4	1,5	1,7	1,3
Индивидуальный пошив обуви	7,4	7,2	9,6	3,0	4,4	1,7
Ремонт швейных изделий	0,6	0,3	2,7	0,9	1,4	0,4
Индивидуальный пошив швейных изделий	28,6	29,9	16,4	23,9	28,2	19,1
Ремонт трикотажных изделий	-	-	-	0,3	0,6	-
Индивидуальный пошив и вязка трикотажных изделий	-	-	-	0,5	1,0	-
Ремонт бытовых машин и приборов	4,8	5,0	2,7	8,8	8,8	8,8
Ремонт, техническое обслуживание транспортных средств	-	-	-	2,8	5,5	-
Ремонт мебели	1,3	1,3	1,4	0,7	0,9	0,4
Изготовление мебели	-	-	-	2,7	2,3	3,1
Химчистка и крашение	0,4	0,5	-	0,7	1,3	0,4
Услуги прачечных	1,4	1,6	-	0,8	1,5	0,1
Ремонт и строительство жилищ	6,7	7,3	1,4	19,1	12,7	25,7
Услуги фотографии	6,0	6,0	5,5	4,1	6,1	2,1
Услуги бань и душевых	9,0	8,5	13,7	1,7	2,1	1,3
Услуги парикмахерских	25,4	24,4	34,2	5,2	7,5	2,8
Услуги проката	-	-	-	0,4	0,4	0,2
Транспортные услуги	-	-	-	5,7	4,3	7,0
Услуги по переработке сельхозпродукции	-	-	-	1,9	0,2	3,5
Ритуальные услуги	-	-	-	0,5	1,0	-
Прочие виды услуг	3,0	2,1	11,0	15,0	8,1	22,1

Реализация услуг сельскому населению повысилась в процентном отношении с 11% в 1960 году до 50 % в 1982 году. Как отмечает А. Курбаниязов, «если в 1960 году каждому сельскому

жителю было предоставлено бытовых услуг почти в 23 раза меньше, чем городскому, то в 1965 году – в 11 раз, к 1970 году этот разрыв сократился до 3,6 раза, а в 1982 году – до 1,3 раза» [Курбаниязова, 1983: 44].

Наблюдаемый рост, вероятно, обусловлен целым рядом факторов, включая государственную политику, направленную на улучшение социально-экономических условий в сельской местности, а также развитие производственных мощностей и транспортной сети.

К 1985 г. по сравнению с 1970 годом объем реализации услуг в целом по автономной республике увеличился в 3,6 раза, в том числе на селе в 4,4 раза и возрос до 18488 тыс. рублей против 5.127 тыс. рублей в 1970 году (в сопоставимых ценах 1981 г.). Однако несмотря на интенсивное развитие системы бытового обслуживания в сельской местности в реализации услуг продолжали сохраняться значительные различия между городом и селом.

Таблица 2. Основные показатели бытового обслуживания [Рзаев, 1986]

	1970	1980	1981	1985
Число предприятий (на конец года)	605	931	976	998
В т.ч. в сельской местности	351	430	446	405
Объем бытовых услуг в ценах и методологии 1981 г. тыс. руб.	5.127	14.094	15.264	18.488
В т.ч. в сельской местности	1.984	6.778	7.778	8.678
Численность работающих в сфере бытового обслуживания – всего чел.	1849	4892	5012	5877
В т.ч. в сельской местности	498	1469	1435	1826
Объем реализации бытовых услуг в расчете на душу населения (руб.)	7-09	14-9	15.5	16.7
В т.ч. в городской местности	12-8	12.7	17.7	18.8
В сельской местности	4.27	12.9	13.9	14.8

В расчете на одного сельского жителя объем реализации бытовых услуг на 20 % ниже, а по некоторым видам значительно ниже, чем у городского населения. Сохраняются также существенные различия и в структуре услуг. Так, в сельской местности слабо развита сеть прачечных и химчистки, предприятий по ремонту телевизионной аппаратуры и бытовых приборов, парикмахерских, прокатных пунктов. А вообще объем бытовых услуг на душу населения в автономной республике в два раза ниже союзного показателя, значительно меньше среднего уровня Узбекистана. До сих пор 70 колхозов и совхозов, большинство крупных предприятий промышленности, строительных организаций не имеют точек бытового обслуживания [Рзаев, 1986: 40,41].

Проведенный анализ развития сферы бытового обслуживания в Каракалпакстане демонстрирует сложную и многогранную картину. Начав свой путь с небольших мастерских и ателье, ориентированных преимущественно на городское население, сфера бытовых услуг постепенно расширялась и адаптировалась к потребностям сельских жителей.

Несмотря на предпринимаемые усилия по сокращению разрыва между городом и селом в качестве и доступности услуг, существенные различия сохранялись в течение всего рассматриваемого периода. Государственная поддержка, выражавшаяся в финансировании строительства новых предприятий и льготном кредитовании, способствовала увеличению объемов оказываемых услуг, однако не смогла полностью устранить диспропорции в развитии.

Анализ развития сферы бытового обслуживания в сельской местности Каракалпакстана в 1960–1980-е годы демонстрирует сложную картину, отмеченную как значительными достижениями, так и устойчивыми недостатками. Период ознаменовался целенаправленными усилиями со стороны государства и местных колхозов, направленными на повышение уровня жизни сельского населения через развитие социальной инфраструктуры. Инвестиции в строительство объектов бытового назначения, расширение спектра оказываемых услуг и постепенное сокращение разрыва между городским и сельским населением стали ключевыми тенденциями.

Заключение. Если окинуть взглядом эти два десятилетия, картина вырисовывается непростая. С одной стороны, сделано было немало: если в начале 60-х сельчане довольствовались полукустарными

мастерскими, то к 80-м услуги стали доступнее, а разрыв с городом по объёмам обслуживания заметно сократился. Власти пытались подтянуть село, вкладывали деньги, строили новые объекты. Но с другой стороны, все эти усилия постоянно натывались на жёсткую систему планирования, вечную нехватку толковых мастеров и запчастей. В итоге в одном районе парикмахерская работала, а в соседнем – нет; план по пошиву одежды перевыполняли, а химчистка или прокат так и оставались мечтой. Так что говорить о полной победе над «бытовым неравенством» не приходится: скорее, это была история с переменным успехом, где за каждым достижением пряталась новая нерешённая проблема.

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Каракалпакстан.

Литература

- Абдурашидов, 1980 – *Абдурашидов Б.* Маиший хизмат ва унинг истикболи. Тошкент: Узбекистон, 1980. С. 15.
- Курбаниязов, 1983 – *Курбаниязов А.Б.* Особенности развития службы быта в Каракалпакии // Вестник ККФАН УзССР. 1983. № 1. С. 40–44.
- Молдахметов, 1974 – *Молдахметов К.* Подъём материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства Каракалпакской АССР в 1959–1965 годы // Вестник КК ФАН УзССР. 1974. № 4. С. 55–56.
- Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 1971–1975 годы: Статистический сборник. Нукус, 1976. С. 282.
- Носиров, 2013 – *Носиров Б.* XX асрнинг 60–80 йилларида Қорақалпоғистонда маиший хизмат кўрсатиш аҳволи хусусида // Вестник КГУ им. Бердаха. 2013. № 1–2. С. 116.
- Рзаев, 1986 – *Рзаев К.Р.* Комплексно развивать социальную инфраструктуру села // Вестник ККФАН УзССР. 1986. № 3. С. 40–41.
- Романченко и др., 2023 – *Романченко В.Я., Ножкина И.А., Шмыгина О.Н.* Из опыта работы по улучшению бытового обслуживания сельских жителей России (1960–1980-е годы) // Современная научная мысль. 2023. № 1. С. 147.
- Сейдаметова, 2020 – *Сейдаметова Г.* Повседневная жизнь городского населения Каракалпакстана в 60–80-х годах XX века. Ташкент, 2020. С. 90, 92.
- Селу – образцовую службу быта // Советская Каракалпакия. 1966. № 198 (9132). 11 октября.
- Экономическое преобразование Каракалпакии, 1969 – *Экономическое преобразование Каракалпакии* за годы советской власти. Нукус, 1969. С. 112.

Sources

TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Karakalpakstan [Central State Archive of the Republic of Karakalpakstan].

References

- Abdrashidov, 1980 – *Abdrashidov B.* Maishiilizmat va uning istiqboli [Maishiy hizmat va uning istiqboli]. Toshkent: Uzbekistan, 1980. P. 15. [in Uzbek]
- Kurbaniyazov, 1983 – *Kurbaniyazov A.B.* Osobennosti razvitiya sluzhby byta v Karakalpakii [Features of the Development of Consumer Services in Karakalpakstan]. *Vestnik KKFAN UzSSR*. 1983. № 1. Pp. 40–44. [in Russian]
- Moldakhmetov, 1974 – *Moldakhmetov K.* Pod'em material'nogo blagosostoyaniya i kul'turnogo urovnya kolkhoznogo krest'yanstva Karakalpakskoi ASSR v 1959–1965 gody [The Rise of Material Well-Being and Cultural Level of the Collective Farm Peasantry of the Karakalpak ASSR in 1959–1965]. *Vestnik KK FAN UzSSR*. 1974. № 4. PpS. 55–56. [in Russian]
- Narodnoe khozyaistvo Karakalpakskoi ASSR za 1971–1975 gody, 1976 – *Narodnoe khozyaistvo Karakalpakskoi ASSR za 1971–1975 gody* [National Economy of the Karakalpak ASSR for 1971–1975]: Statisticheskii sbornik. Nukus, 1976. P. 282. [in Russian]
- Nosirov, 2013 – *Nosirov B.* XX asrning 60–80 yillarida Qoraqalpog'istonda maiishiy xizmat ko'rsatish ahvoli xususida [On the State of Consumer Services in Karakalpakstan during the 60s–80s of the 20th Century]. *Vestnik KGU im. Berdakha*. 2013. № 1–2. P. 116. [in Uzbek]
- Rzaev, 1986 – *Rzaev K.R.* Kompleksno razvivat' sotsial'nuyu infrastrukturu sela [Comprehensively Develop Rural Social Infrastructure]. *Vestnik KKFAN UzSSR*. 1986. № 3. Pp. 40–41. [in Russian]
- Romanchenko et al., 2023 – *Romanchenko V.Ya., Nozhkina I.A., Shmygina O.N.* Iz opyta raboty po uluchsheniyu bytovogo obsluzhivaniya sel'skikh zhitel'ei Rossii (1960–1980-e gody) [From the]Experience of Improving Domestic Services for Rural Residents of Russia (1960s–1980s)]. *Sovremennaya nauchnaya mysl'*. 2023. № 1. P. 147. in Russian]
- Seidametova, 2020 – *Seidametova G.* Povsednevnyaya zhizn' gorodskogo naseleniya Karakalpakstana v 60–80-kh godakh XX veka. Tashkent, 2020. Pp. 90, 92. [Everyday Life of the Urban Population of Karakalpakstan in the 1960s–1980s. [in Russian]
- Sel – obraztsovuyu sluzhbu byta, 1966 – *Sel – obraztsovuyu sluzhbu byta* [Model Consumer Services for the Village]. *Sovetskaya Karakalpakiya*. 1966. № 198 (9132). 11 oktyabrya. [in Russian]
- Ekonomicheskoe preobrazovanie Karakalpakii, 1969 – *Ekonomicheskoe preobrazovanie Karakalpakii* za gody sovet'skoi vlasti Economic Transformation of Karakalpakstan during the Years of Soviet Rule]. Nukus, 1969. P. 112. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 353–
366
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_353-366

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова¹, Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы^{2*}, Саипова Камола Давлетияровна³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina_78@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Мирзо Улуғбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті
(Тарих факультеті, 4-үй, Университет көш., 100174 Ташкент, Өзбекстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>. E-mail: kamola_nuz@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мұхатова О.Х., Қаипбаева А.Т., Саипова К.Д., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы панасыз балалар тарихын зерттеудің теориялық және методологиялық мәселелері көрсетіледі. Ұрпақ тәрбиесіне көлеңке түсіріп, қоғамда жат, қылмысты әрекеттерге жол ашқан балалар панасыздығы тарихын зерделеу оның негізгі ұғымдарын айқындауды талап етеді. Балалар панасыздығы ұғымының мәнін ашу оны өзгерту турасындағы көқарастардың қисынсыз екендігін дәлелдеуге жол ашады. Панасыз балалар тарихын кезендерге бөлу және әрқайсысының ерекшеліктерін айқындау оның өткенін шынайы әрі терең зерделеуге мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – балалар панасыздығы ұғымының қалыптасуын талдау; ұғымды қайта қарау және оның мәні мен мазмұнын нақтылау; панасыз балаларға берілген анықтамаларды салыстыру; панасыз балалардың пайда болуы және олармен күрес кезеңдерін анықтау; балалар панасыздығын зерттеудің негізгі бағыттарын көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада көптеген тарихнамалық деректерді талдау және түрлі көзқарастар бойынша балалар панасыздығының анықтамасы қарастырылды. Панасыз балаларды тудырған факторлар талданды. Панасыз балаларға өз кезегінде берілген жағымсыз сипаттамалар көрсетілді. Балалар панасыздығымен күрес, қараусыз қалған балдырғандары қорғау мәселелері баяндалды. Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы балалар панасыздығы тарихын шартты түрде екі кезеңге бөліп зерттеу қажеттілігі негізделді. Панасыз балалар тарихын зерттеудегі ғылыми ұстанымдар туралы

айтылды. *Қорытынды.* Балалар панасыздығының тарихын зерделеу арқылы өткенді жаңғыртуға және ұрпақ тәрбиесінің өткір тұстарына назар аударуға ұмтылдырады. Қоғамның әлеуметтік «дерті» саналған балалар панасыздығын зерттеуде әлі де бірқатар проблемалардың бар екендігі байқалады. Сол түйткілдерді пәнаралық байланыста зерделеудің маңызы зор. Мұның өзі 1920–1930 жылдарда қоғамды аландатқан панасыз балалар тарихын жаңа қырынан зерттеуге мүмкіндік туғызады.

Түйін сөздер: Қазақстан, балалар панасыздығы, тарих, 1920–1930 жылдар, теориялық мәселелер, методологиялық ұстаным, кезең, саты.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920–1930 жж. Қазақстан аумағындағы және онымен шектес елдердегі балалар панасыздығы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды [жеке тіркеу нөмірі: АР 23488331].

Дәйексөз үшін: . Мұхатова О.Х., Қаипбаева А.Т., Саипова К.Д. Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы панасыз балалар тарихын зерттеудің теориялық және методологиялық мәселелері // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 353-366-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_353-366

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ В 1920-1930-х ГОДАХ

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹, Қаипбаева Айнагуль Толғанбаевна^{2*}, Саипова Камола Давлетияровна³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник.
<https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
(Исторический факультет, д. 4, ул. Университетская, 100174 Ташкент, Узбекистан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>. E-mail: kamola_nuz@rambler.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Мухатова О.Х., Қаипбаева А.Т., Саипова К.Д., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье анализируются теоретические и методологические проблемы изучения истории детской беспризорности в Казахстане в 1920–1930-е годы. Явление детской беспризорности, негативно отразившееся на системе воспитания подрастающего поколения и способствовавшее распространению асоциальных и преступных форм поведения в обществе, требует при его исследовании чёткого понятийно-категориального аппарата. Раскрытие сущности понятия «детская беспризорность» позволяет обосновать несостоятельность подходов, предполагающих его произвольную трансформацию. Периодизация истории детской беспризорности и выявление специфики каждого этапа создают предпосылки для более глубокого и объективного осмысления данного исторического феномена. *Цель и задачи исследования* заключаются в анализе процесса формирования понятия детской беспризорности; пересмотре и уточнении его сущности и содержания; сравнительном анализе определений, применявшихся в отношении беспризорных детей; выявлении этапов возникновения детской беспризорности и мер борьбы с ней; определении основных направлений её научного изучения. *Результаты.* На основе анализа широкого круга историографических источников и существующих научных концепций в статье рассматриваются различные трактовки понятия детской беспризорности. Проанализированы социально-экономические, политические и демографические факторы, обусловившие появление массовой

беспризорности детей. Показаны негативные социальные и моральные характеристики, которые приписывались беспризорным детям в исследуемый период. Освещаются меры по борьбе с детской беспризорностью и вопросы социальной защиты детей, оставшихся без попечения. Обоснована целесообразность условного деления истории детской беспризорности в Казахстане в 1920–1930-е годы на два этапа. Рассмотрены основные научно-методологические подходы к изучению истории детской беспризорности. *Заключение.* Изучение истории детской беспризорности способствует реконструкции социального прошлого и акцентирует внимание на острых проблемах воспитания подрастающего поколения. Вместе с тем констатируется, что исследование детской беспризорности, рассматривавшейся как социальная «патология» общества, до настоящего времени остаётся недостаточно разработанным и сохраняет ряд дискуссионных и нерешённых проблем. В этой связи особую значимость приобретает их осмысление в рамках междисциплинарного подхода, что открывает новые возможности для всестороннего и углублённого изучения истории детской беспризорности в Казахстане в 1920–1930-е годы.

Ключевые слова: Казахстан, детская беспризорность, история, 1920–1930-е годы, теоретические проблемы, методологические подходы, период, этап.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920–1930 годы» [регистрационный номер: АР 23488331].

Для цитирования: Мухатова О.Х., Каипбаева А.Т., Саипова К.Д. Теоретические и методологические проблемы изучения истории беспризорных детей в Казахстане в 1920–1930-х годах // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №.1. С. 353–366. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_353-366

THE ORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF STUDYING THE HISTORY OF STREET CHILDREN IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S AND 1930S

Orazgul Kh. Mukhatova¹, Kaipbayeva Ainagul T.^{2*}, Kamola D. Saipova³

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(8, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

*Correspondent author

³National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
(Faculty of History, 4, University Str., 100174 Tashkent, Republic of Uzbekistan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>. E-mail: kamola_nuz@rambler.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Mukhatova O. Kh. Kaipbayeva A. T., Saipova K. D., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the theoretical and methodological issues involved in studying the history of homeless children in Kazakhstan during the 1920s–1930s. The study of the history of child homelessness—which cast a shadow over the upbringing of generations and created conditions for deviant and criminal behavior in society—requires a clear definition of its core concepts. Revealing the essence of the concept of child homelessness makes it possible to demonstrate the inconsistency of views aimed at redefining it. Periodizing the history of homeless children and identifying the specific features of each stage allows for a more objective and in-depth understanding of its past. *The purpose and objectives* of the study are to analyze the formation of the concept of child homelessness; to reconsider the concept and clarify its

meaning and content; to compare definitions given to homeless children; to identify the stages of the emergence of homeless children and efforts to combat this phenomenon; and to outline the main directions in the study of child homelessness. *Results.* Based on the analysis of numerous historiographical sources and various scholarly perspectives, the article examines definitions of child homelessness. The factors that led to the emergence of homeless children are analyzed, and the negative characterizations attributed to homeless children at different times are identified. Issues related to combating child homelessness and protecting neglected children are discussed. The necessity of conditionally dividing the history of child homelessness in Kazakhstan during the 1920s–1930s into two periods is substantiated. The article also addresses scholarly approaches to the study of the history of homeless children. *Conclusion.* The study of the history of child homelessness encourages the reconstruction of the past and draws attention to critical aspects of child upbringing. However, a number of unresolved problems remain in the study of child homelessness, which has been regarded as a social “disease” of society. The importance of examining these issues through an interdisciplinary approach is emphasized. This, in turn, makes it possible to explore the history of homeless children—a phenomenon that deeply troubled society in the 1920s–1930s—from new perspectives.

Keywords: Kazakhstan, child homelessness, history, 1920–1930s, theoretical issues, methodological approach, period, stage

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The problem of child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930s”. Registration number: AP23488331].

For citation: Mukhatova O. Kh. Kaipbayeva A.T., Saipova K.D. Theoretical and methodological problems of studying the history of street children in Kazakhstan in the 1920s and 1930s // *Otan Tarihy*. 2026. Vol. 29. №.1. Pp. 353–366. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_353-366

Қысқашы. Қазақстандық қоғамнан ресми мәліметтер бойынша 1920–1930 жылдары панасыз балалар орын алды. Осы кезеңдегі партияның, советтердің қаулы-қараларында панасыз балалар, «әлеуметтік дертті» жою шаралары көрсетілді. 1930 жылдардың соңында Совет Одағында «бұл мәселе өзінің шешімін тапты, панасыз балалар жойылды» деген ақпарат таратылды [архив]. Алайда балалар панасыздығы түбегейлі жойылып кеткен жоқ, панасыздар бірте-бірте азайды. Ғылымда билікті мадақтау, орын алған оқиғалардың ақиқатын жасыру, олардың өткір тұстарын айналып өтіп, тек күнгей жақтарын көрсету «дәстүрге» айналған кезеңдерде балалар панасыздығы советтік білім беру жүйесі, жетім балалар үйлерінің құрылуы, олардың қызметінің тарихының көлеңкесінде қалып қалды. Архив құжаттарының қолжетімсіздігі, өңі айналдырып, шындығы жасырылған мәселелерді жаттанды сызба, жадағай мысалдар арқылы зерттеу балалар панасыздығы тарихын назардан тыс қалдырды. Ана мен баланы қорғау, жетім балалар үйлеріндегі тәрбие бойынша бірлі-жарым еңбектер жарық көргенімен тақырып өз алдына жеке дара зерттеу нысанына айнала қоймады.

Елді басқару тізгіні өз қолымызға тиген уақыттарда панасыздық түйткілі көтеріле бастағанымен ол отандық тарихнамада 1921–1923, 1931–1933 жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің астарында көрініс тапты. Бұрын-соңды зерделеуге тиым салынған алапат аштық, КАРЛАГ, АЛЖИР-дегі тұтқын балалардың жантүршігерлік қасіреті мен тағдыры жөнінде еңбектер жарық көрді. Мұндай мазмұндағы зерттеулерде панасыздық мәселесі Қазақстандағы 1930-жылдардағы әлеуметтік-саяси мәселелермен өзара сабақтастықта қарастырылғандықтан панасыздық кешенді зерделенбеді. Соңғы жылдары жиі жарияланып жатқан архив құжаттары мен материалдары жинақтарының қатарынан балалар панасыздығы тарихы бойынша топтама көрінбейді.

Заманауи ғылымдағы пәнаралық зерттеулер тұрғысынан тарих өткеннің тәжірибесі мен сабағынан тұратын қоғамдық-саяси және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Кез-келген тарихи үдерістің өзіндік ерекшеліктерін, оны тудырған себептерін терең түсіну қажет. Тарихи үдерісті дәл сол күйінде қайта жаңғырту мүмкін болмаса да оның шынайы сұлбасын қалпына келтіру мемлекет пен ғылым үшін маңызды. Тарихты жаңғырту арқылы өткеннен сабақ алу, болашақ даму үшін оған құрметпен қарау дәстүрін қалыптастыру қажет. Осы орайда Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев 2022 жылғы 16 маусымда Ұлытауда өткен Ұлттық құрылтайдың бірінші отырысында «халқымыздың сана-сезімінің, құндылықтарының түбегейлі жаңаруы керектігін» ерекше атап өтті [Тоқаев, 2022]. Бұл Отан тарихын, соның ішінде ондаған жылдар бойы назардан тыс қалған панасыз балалар тарихын жаңа тарихи таным тұрғысынан зерттелуге тиіс дегенді білдіреді. Сонымен қатар кез-келген тарихи оқиғаға байланысты туындаған ұғымдарды назардан тыс қалдырмаған абзал.

Бұл түйіткіл XX ғасырдың 20–30 жылдары қоғамның жазылмас дертіне айналған балалар панасыздығына да қатысты. Осы тұрғыдан келгенде зерттеу тақырыбы өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Зерттеудің деректік базасын бірқатар тарихи деректер құрайды. Оларды түрлік сыныптауға сәйкес архив қорлары немесе көптомдық басылымдарда жарияланған нормативті-құқықтық құжаттар; панасыздармен күрес әдістері туралы СССР және СССР Ішкі істер халық комиссариатының бұйрықтары; партияның съездері мен конференцияларының материалдары, қаулы-қарарлары; коммунистік мен совет мемлекеті басшыларының [В.И. Лениннің, И.В. Сталиннің, Н.К. Крупскаяның, Ф.Э. Дзержинскийдің, А.В. Луначарскийдің және т.б.] еңбектері; жергілікті мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың іс қағаздық құжаттары; статистикалық мәліметтер деп алты топқа жіктеуге болады. Зерттеуде солардың ішінде 1926 жылдың наурызында қабылданған панасыздықпен күрес туралы ереже, 1935 жылдың 31 мамырындағы ВК[б]П және СССР ХКС қабылдаған қаулы, В.И. Ленин атындағы панасыз балаларға көмек көрсету қорының ұйымдастырылуы мен басқарылуы бойынша заңнамалық және нұсқаулық материалдар жинағы [Сборник, 1936] [Сборник законодательного и руководящего материала по вопросам организации распоряжению фондом имени В.И. Ленина для помощи беспризорным детям] қолданылды.

«Народное просвещение», «На путях к новой школе», «Народный учитель», «Детский дом», «Беспризорник» мерзімді басылымдарының материалдары терең зерттеу жүргізуге септесті.

Тақырыпты зерделеуде ғалымдар Т. Омарбековтың [Омарбеков, 2002] және Х. Әбжанов [Әбжанов, 2014] ұсынған Қазақстан тарихын кезеңдеу тұжырымдамалары қолданылды. З. Алдамжардың Қазақстан тарихын зерттеудегі шынайылық қағидасы басшылыққа алынды. Осы қағиданы ұсынған тарихшы-ғалымның «Совет дәуірінде қол жеткен жетістіктер мен табыстарды жоққа шығарудан аулақпыз. Өйткені ол – біздің халқымыздың жетіс жылдан артық өткен тарихы. Олардың бастарынан өткізген қуаныштары мен қасірет шеккен кездері. Оны енді өз қалауымызша, заман ағымына бейімдеп, өндеп, не жақсылап қарап айтар жағдайымыз жоқ» деген пікіріне мән берілді [Алдамжар, 2002: 10]. Себебі өткенді ой зердесінен өткізуде қателіктерге бой алдырмас үшін тарихқа қазіргі заманның биігінен емес сол кезеңнің көзқарасымен қарау қажет.

1920–1930 жылдардағы Қазақстан және онымен іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселелерін зерделеуде ұлттық мүдде ұстанымы қолданылды.

Көрсетілген тұжырымдамалар мен ұстаным тарихилық қағидасымен сабақтаса қолданылды. Тарихилық Қазақстандағы панасыз балалар тарихын кезеңдерге бөлуде оның критерийлерін айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар жүйелеу, талдау, қорыту, баяндау тәрізді тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Балалар панасыздығы мәселелеріне арналған ең алғашқы еңбектер 1920 жылдары пайда болды. Еңбектерде панасыз балалардың пайда болуы, жағдайы, саны, оларды қорғау, тәрбиелеу тәрізді түйіткілдер көтерілді. Мәселен, Е.Д. Кускова Ресейде балаларға көмек қоғамдық ұйымының жетекшісі [балаларды құтқару лигасы – Лига спасения детей] ретінде еңбектер жазды. Ол панасыз, жетім балалардың күнделікті өмірін жан-жақты сипаттады. Осы кезде «көше панасыздары» деген ұғым қалыптасты. Бұл қаладағы панасыздар дегенді білдірді. Е.Д. Кускова панасыздарды әлеуметтік қорғау мәселесін көтерді. В.М. Зензинов, А.В. Макленцов, С.С. Маслов, Б. Соколов, И.Р. Зезина және т.б. Ресейдегі азамат соғысы жылдарында және одан кейінгі уақыттағы балалардың ауыр жағдайын сипаттады. Н.В. Мананникова 1920 жылдардың соңындағы Қазақстандағы балалар үйіне қатысты статистикалық мәліметтердің негізінде балалар үйінің арқасында жан сақтаған панасыздар тағдырына қатысты сыңаржақ, жағымды тұжырымдар жасады [Мұхатова, 2025]. 1920 жылдардағы жарияланымдардың құндылығы сонда, олар панасыз балаларға толған елдегі ахуалды шынайы түрде көрсете білді. Сондай-ақ одан шығудың жолдарын ғылыми тұрғыда негіздеді. Олар кең ауқымды деректерге сүйенді.

1940–1980 жылдары «панасыздардың жойылуына» байланысты мәселе арнайы зерттелмеді. Ана мен баланы қорғау, жетімдер үйі, олардың жұмысы анағұрлым өзекті болды. Осыған орай А.Б. Бисенова зерттеуінде ана мен баланы қорғау мәселелерін қарастыруға басымдық берген [Бисенова, 1960]. Ф.Н. Базанова балалар үйінің құрылуына алып келген әлеуметтік-саяси үдерістердің шынайы мәнін ашпай, жетім, панасыз балалар қатарының көбейгендігін, мемлекеттің оларды қамқорлығына алуда прогрессивтік рөл атқарғандығына баса назар аударды [Базанова, 1987]. Д. Кызаева мен Ж. Жалиева қырғыз еліндегі панасыз балалар тарихын баяндады [Кызаева, 1990]. 1940–1980 жылдардағы еңбектер панасыздықты біржақты, яғни тек мемлекет пен қоғамның жетім

балаларға көмегін ғана көрсетті. Осылайша, мәселе білім беру жүйесі, жетім балалар үйлері тарихының көлеңкесінде қалып келді.

Тәуелсіздік жылдары Г.Б. Сүгірәлімова панасыз балалар мәселесін шешумен айналысқан мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың қызметін тұңғыш рет әрі кешенді түрде талдауға талпынды [Сүгірәлімова, 2006]. З.Ғ. Сақтағанова және Г.Б. Қарсақова Ақмола губерниясындағы аштық жылдарындағы балалардың жағдайын зерделеді [Сақтағанова, 2017]. М.П. Малышева мен В.С. Познанскийдің зерттеуінен 1931–1933 жылдардағы ашаршылықта Батыс Сібірге босып кеткен қазақ балаларының тағдыры көрініс тапты [Малышева, 1999]. Г.К. Кемелжанова Қазақстанда 1920–1940 жылдарда жетім балалар үйлерінің қалыптасуы және дамуын арнайы зерттеу нысанына айналдырды [Кемелжанова, 2020]. М.М. Қозыбаева мен А.А. Бекенова 1921–1923 жылдарда орын алған аштық кезіндегі панасыз балалардың ахуалын көрсетті [Қозыбаева, 2023]. Д.А. Шаймұханов пен С.Д. Шаймұханованың [Шаймұханов, 1997], С. Ділмановтың [Дильманов, 2002] іргелі зерттеулерінде ГУЛАГ жүйесіндегі еңбекпен түзеу лагеріндегі ата-анасынан қасқана ажыратылған жасөспірімдердің өмірі сипатталды. Тәуелсіздік кезеңінде панасыз балалар туралы зерттеулер қатарының көбегенімен мәселе әрі терең зерделенбей келеді. Ұлт зиялыларының қорғансыздықпен күрестегі ұстанымы мен қызметін, көршілес елдерге босып кеткен балдырғандар мен балақайлардың тағдырын, саяси қуғын-сүргін жылдарындағы қасіретті тіршілігін, қылмысы және оған қарсы күрес назардан тыс қалып келеді.

Шетелдік, соның ішінде ресейлік трихнамада балалар панасыздығы тарихы арнайы зерделенген еңбектер бар. Мәселен, ресейлік зерттеуші А.А. Славко советтік Ресейдегі панасыз балалардың портретін, олармен жұмыс істеген мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық ұйымдардың құрылуын және қызметін ашып көрсетті [Славко, 2012]. Т.А. Антонова мен Е.В. Иванов Ресей тарихындағы панасыз балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмысты, оның бағыттарын зерттеді [Антонова, 2014]. Соңғы жылдары аштық, саяси қуғын-сүргіннің балалар тағдырына әсері көрсетілген зерттеулер дайындалды. Өзбек, қырғыз тарихшылары қазақ балаларының аталған елдерге босып келуі, аш босқындардың ауыр жағдайын қарастырды. Мәселен, Д. Кызаева мен Ж. Жалиева қырғыз еліндегі панасыз балалар тарихын баяндады. Б.С. Сәрсенбаев 1920–1930-жылдардағы қырғыз-қазақ өзара байланыстарын зерделеу ауқымын да қорғансыз балалар тарихына қысқаша тоқталды [Сәрсенбаев, 2013]. Камола Саипова зерттеуінде Қазақстанның аштыққа ұшыраған аудандарынан эвакуацияланған балалар мен өз бетінше ауған қазақтар, панасыз қалған балалар тарихы бойынша мол мәліметтер берді [Саипова, 2021]. Р. Конквест 1930-жылдардағы советтік солақай саясаттың әлеуметтік зардаптарын жаңа қырынан талдап, қорғансыздардың пайда болуы мен көбеюін өткір сынға алған [Конквест, 1988]. С. Кэмерон нәтижесінде өмірге келген балалар үйінің тарихына жан-жақты баға беруге ұмтылған [Кэмерон, 2018]. М.В. Кашыкчи ашаршылықтың балалар тағдырына әсерін куәгерлердің естеліктері негізінде көрсетуге тырысты [Кашыкчи, 2020].

Катриона Келли кәмелетке жетпеген панасыздардың құқық бұзу әрекеттерін, олардың өзара сөйлесу мәнерін, яғни тілін зерделеді [Келли, 2007]. «Советтік Ресей балалар панасыздығымен күресте революцияға дейінгі тәжірибені қолданды. Қаңғыбас, бұзақы, қылмыскер балалармен күресте ШХК-ның [НКВД] ықпалы күшті болды» деген тұжырым жасады. Алан М. Болл Советтік Ресейдегі үйі жоқ балалар, миллиондаған жеткіншектердің панасыздарға айналу себептерін, олардың өмірін зерттеді [Болл, 1996]. Панасыздықтың негізгі себептеріне автор соғысты, эпидемия мен аштықты жатқызды. Панасыздар мен тұрғындар арасындағы күрделі өзара қарым-қатынасты көптеген мысалдар арқылы көрсетті. Италияндық психолог әрі тарихшы Лучано Мекаччи советтік Ресейдегі панасыздарды қаңғыбас балалардың балалық шағы ретінде талдады [Мекаччи, 2023]. 1917–1935 жылдардағы құжаттардың негізінде ол панасыз балалардың өмір шындығын ашып берді.

Зерттеу нәтижелері. Қазақ қоғамының тарихынан панасыз бала деген ұғым кездеспейді. Жесірін қаңғыртып, жетімін жылатпаған дәстүрлі қоғамның осы орайдағы ұстанымы әлемге үлгі боларлық. Қазақтың бала тәрбиесіндегі даналығы көршілес елдерде көрініс таба бермеген. Ата-анасыз қалған балалар туыстарының немесе ауқатты, бай руластарының қамқорлығына беріліп, жетімдікті толық сезінбеді. Дегенмен де жетім балалар қазақ қоғамында мүлде болмады деп айту қиын. Бұған дәлел – М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Жетім», С. Дөнентаевтың «Көркемтай», Қ. Кемеңгерұлының «Жетім қыз», «Момынтай» әңгімелеріндегі кейіпкерлер. Бұл әңгімелердің сюжеті шынайы өмірден алынғаны дау тудырмайды.

Панасыз балалар ұғымы және оның анықтамасы XX ғасырда қалыптасты. Ресейдің өзінде 1926 жылға дейін панасыздықтың нақты анықтамасы болмады. «Панасыз» деген ұғымның анықтамасы

1926 жылы 8 наурыздағы РСФСР Халық комиссариаты және БОАК-нің қаулысында берілді. Бұл құжат балаларды панасыз және «уақытша немесе жекелей көмекке және тәрбиеге зәру» балалар деп бөлді. Панасыздар деп 16 жасқа толмаған балалар ғана мойындалды. Соның ішінде а) өзіне қамқор болатын ата-анасы, ер жеткен бауырлары, әпкелері жоқтар; б) ата-анасымен және туыскандарымен байланысын жоғалтқандар; в) соттың немесе кәмелетке толмағандардың ісі бойынша комиссияның қаулысымен отбасынан ажыратылғандар; г) тастандылар [Сактаганова, 2017: 5]. Осылайша тұрақты мекен-жайы, ата-анасы, кәсібі жоқ, отбасынан айрылған, тәрбие мекемелерінен қашып кетіп, көше кезген, отбасылық немесе мемлекеттің қарауынан тыс қалған бала панасыз деп түсіндірілді. 1920–1930 жылдары балалар панасыздығына көшеде қалған, ата-анасынан алшақтаған немесе олардың қамқорлығынан мүлдем айырылған, баспанасыз кәмелетке толмаған бала деген анықтама берілді [Войткевич, 2012]. Осы кезеңде қоғамда балалар панасыздығы анықтамасынан гөрі оны туырған себептер жөнінде қызу пікір-талас орын алды. Мәселен, Э. Лившиц 1925 жылы «панасыздық «капиталистік қоғамның сөзсіз серігі» дей келе, кеңес мемлекетіндегі панасыздықты өнеркәсіптің баяу дамуы, жоқшылық, аштық пен соғыс тудырды», – деп түсіндірді [Лившиц, 1925]. Э. Лившицтің көзқарасын қолдай отырып, В. Н. Шульгин баспанасыздық тек соғыс пен аштықтың нәтижесі деп сенген авторларды да сынға алады. Оның пайымдауынша, балалар панасыздығы – соғыс пен аштықтың салдары, сондықтан да панасыздықты тудыратын себептермен емес, оның өзімен үнемі күресу» деген қорытындыға келді [Лившиц, 1925: 5]. Н.К. Крупскаяның панасыз балаларды моральдық кемістігі барлар деп атап, қазан революциясы «ескі, ескірген және тозған тәртіптің, ескі байланыстардың, ескі отбасылық қарым-қатынастардың, ескі әлеуметтік қарым-қатынастардың жойылуын білдіреді, бұл да баспанасыздықтың себебі болып табылады», – деп жазды [Крупская, 1923].

Берілген анықтаманың мәнін аша келе, «Панасыз» ұғымы қараусыз, қорғансыз дегенге саяды. XX ғасырдың 70 жылдары, XXI ғасырдың бас кезінде жарық көрген іргелі анықтамалықтар мен энциклопедияларда балалар панасыздығы ұғымы айтарлықтай жетілдірілді. Мәселен, «Қазақ совет энциклопедиясындағы» пана ұғымына берілген анықтамаға назар аударсақ, онды былай делінген: пана – үлкен адамдардың жастарға, жетім-жесірлерге тірек, сүйеніш, қамқоршы болуы [Қазақ совет энциклопедиясы, 1976: 116]. Анықтамадан көрінетіндей, пана деген ұғым ересектердің балаларға, жетімдерге қамқорлық жасауын білдіреді. Панасыздық қамқорлықтан, сүйеніші мен тірегінен айырылу дегенді білдіреді. 1970–1980 жылдардағы өзбек кеңестік энциклопедиялық басылымдары мен терминологиялық жинақтарда панасыз ұғымы «бепаноҳ балалар» [дети без покровительства] және «қараусиз балалар» [дети без надзора] категориялары арқылы берілді. Ұғымның мәні панасыздар ол – әлеуметтік және тәрбиелік қамқорлықсыз қалған балалар [ҰСЭ, 1974: 214–215].

Панасыздық, жетімдер үйлеріндегі тентек балаларды тәрбиелеу мәселелерімен педагогика мамандары айналысты. Сол себепті педагогика саласы бойынша дайындалған орысша-қазақша түсіндірме сөздікте панасыз балаларға мынадай анықтама берілген: «Панасыз балалар – ата-ана немесе мемлекет қамқорлығынсыз, тұрақты мекен-жайы, жасына сәйкес шұғылданатын позитивті ісі болмаған, қажетті күтім, тәрбиеден айрылған, жүйелі оқуы жоқ балалар» [Орысша-қазақша түсіндірме сөздік, 2006: 46]. Бұл анықтама панасыздық, соның ішінде балалар панасыздығының мәнін толық ашады. Панасыздық тек баспанадан айырылу ғана емес, ол ата-ана, мемлекет қамқорлығынан тыс, басқаша айтқанда көшеде қараусыз, қорғансыз тентіреп қалу, қамқорлықтан жұрдай болу дегенді білдіреді. Педагогика ғылымы панасыз балаларға қоса балалар панасыздығының мәні мен мағынасын ашып берді. Оған дәлел мына анықтама: «Балалардың панасыздығы – ата-анасын жоғалту, отбасынан кету, тәрбие мекемесінен қашу немесе апаттардың бірі – соғыс, аштық, жұмыссыздық, эпидемия, ата-аналардың аса мұқтаждығы нәтижесінде балалар мен жеткіншектерге тұрақты мекен жайының, отбасылық немесе мемлекеттік қамқордың, педагогикалық бақылау мен жүйелі тәрбиелік ықпалдың жоқтығынан көрінетін әлеуметтік құбылыс» [Орысша-қазақша түсіндірме сөздік, 2006: 46]. Дәл осындай анықтаманы Өзбекстан педагогтары да берген [ПТЛ, 1983, 1983: 52–53.]. Анықтамадан көрінетіндей, балалар панасыздығы бұл – әлеуметтік құбылыс. Мұндай құбылыс түрлі әлеуметтік апаттардың барысында баланың ата-анасының ғана емес мемлекет қамқорлығынан айырылу нәтижесінде туындайды. Осыған ұқсас анықтама үлкен ресейлік энциклопедияда берілген. Онда «балалар панасыздығы кәмелетке толмаған ата-анасынан айырылған және тұрақты мекен-жайы жоқ баланың мәртебесі» делінген [Большая российская энциклопедия, 2016: 417]. Өзбек тарихшылары мен педагогтары панасыздықты уақытша әлеуметтік ауытқу десе, Ресей зерттеушілері панасыздықты әлеуметтік құбылыс деп санайды. Ресейліктердің пікірінше, панасыздықты әлеуметтік құбылыс деп

санайды. Олардың пікірінше, панасыздық тарихи-саяси апаттармен, солармен қатар жүретін қоғамдық катаклизмдармен, әлеуметтік тұрақсыздықпен тығыз байланысты [Антонова, 2014: 72]. Барлық анықтамалардан көрінетіні, ол – балалар панасыздығының әлеуметтік құбылыс ретінде саналуы.

Анықтамалардың бәрінен балалар панасыздығының қалыптасуының басты себебі жеткіншектердің тек тұрақты мекен-жайынан ғана емес бүтіндей қамқорлықтан айырылуы екендігін байқауға болады. Мұның өзі панасыз ұғымының астарында қамқорлықсыз, қорғансыз деген мағыналарының жатқанын байқау қиын емес. Ендеше панасыз ұғымы ұғымы қамқорлықсыз, қорғансыз, қараусыз дегендерден анағұрлым кең, яғни панасыздық тұрақты тұратын жерінің жоқтығымен қоса тұлдыр жетімдікті, отбасының, мемлекеттің қорғауынан тыс қалуды білдіреді. Бұл панасыз бала ұғымын педагогика ғылымының дәл бергендігін дәйектейді. Мұның өзі панасыз балалар деген ұғымды тарих ғылымында да бекіту қажет дегенді білдіреді. Айтылғандардан шыға отырып, мына төмендегі анықтаманы ұсынамыз: Балалардың панасыздығы – жеткіншектің ата-анасынан, отбасынан, ашаршылық, соғыс, эпидемия және т.б. жағдайларда отбасының, мемлекеттің қамқорлығынан айырылуы, қараусыз өзбетінше тіршілік етуінен туындайтын әлеуметтік құбылыс.

Ендігі кезекте балалар панасыздығының пайда болуы тарихына көз жүгіртейік. Осы орайда панасыздық советтік биліктің жемісі десек артық айтқандық емес. Ресейдегі қазан революциясының жеңісі, өлкеде совет өкіметінің орнатылуы, ұзақ уақытқа созылған азамат соғысы, елдегі ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдай, отбасының ыдырауы және мектептердің дұрыс ұйымдастырылмауы Қазақстанда балалар панасыздығын тудырды. Балалар панасыздығын тудырған ең үлкен жағымсыз фактор – Қазақстанда 1921–1923. 1931–1933 жылдарда орын алған аштық, зұлмат. Осы жылдары мыңдаған бала панасыздарға айналып, олар үйсіз, күйсіз, аш, жалаңаш, көшеде қалды [АқМА. 174-қ. 15-т. 73-іс. 62-п.] Мұндай балалардың жағдайы аянышты, тағдырлары бұлыңғыр еді. Осылайша елде шешімі шұғыл түрде шешілуі тиіс проблема пайда болды.

Панасыздықтың пайда болуы елдің ең маңызды мүддесі мен болашағына қауіп төндіретін қылмыстың тез және үздіксіз өсуіне әкелді, өйткені қараусыз қалған балалар ұрлық, тонау, алаяқтық жасау және т. б. жат әрекеттерге барды [АқМА. 174-қ. 15-т. 39-іс. 7-9-п.] Қылмыстың толқыны шарпыған панасыздарды түрлі орындар [базарлар, құмар ойын ойнайтын жерлер, жезөкшелер үйі] дұрыс өмір сүру бағытынан кері бұрды. Үлкендер панасыздарды өз мүдделерінде пайдаланды.

Панасыздық мемлекетке қауіп төндірді, өйткені ол қоғамға жат әлеуметтік құбылыс болды. Совет өкіметінің ұстанымынша, елдің экономикасы мен моральдық өмірін қалпына келтіру жүйесіне нұсқан келтірді. Панасыздық мемлекеттің санитарлық әл-ауқатына үшін де қауіпті еді, өйткені аш, жалаңаш панасыз балалар ауруды оңай жұқтыру және түрлі науқастарды тасымалдаушыларға айналды. Панасыздық қалыпты жағдайдағы балаларға да ықпал етті. Салдарынан олар да панасыздардың қатарын толықтырды. Елде қаңғыбас, ұрлықшы, қайыршы, жезөкше және т.б. балалардың қатары көбейді. Сондықтан да совет өкіметі панасыздыққа қарсы күресіп, олардың дұрыс жолға түсуіне көмектесу міндетін қойды. Қараусыз қалған балаларға алғашқы әлеуметтік көмек көрсетуде партия, комсомол және кәсіподақ ұйымдары бақылау-тарату пункттерін жабдықтау, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі облыстық комиссияларды ұйымдастыру, тәрбиешілер, әлеуметтік инспекторларды дайындау, медициналық-педагогикалық, әлеуметтік-тұрмыстық мақсаттағы мекемелерді құру мәселелерін қолға алды.

Панасыз балалар моральдық кемістігі барлар деп есептелгендіктен қоғам оларға солай қарады [ӨзРҰА. 34-қ. 1-т. 2471-іс. 65–67-пп.]. Қорғансыз, қамқорсыз балалар қоғамдық өмірден толығымен оқшауланды. Осыған орай қоғамдағы жат құбылысты жою мақсатында Орталық атқару комитеттері жанынан Балалар комиссиясы құрылды. Панасыздарға қамқорлық жасау үшін арнайы мекемелер құрылды. Үш типтегі мектеп–коммуналар ұйымдастырылды. Бірінші типтегі коммуналарға ерік-жігерінің тұрақсыздығы, жалқаулық, алаяқтық, кездейсоқ ұрлық жасау тәрізді жеңіл дәрежелі кемістігі балалар орналастырылды. Екінші типтегі коммуналарға қылмыс әлеміне тартылған және ұрлықпен айналысқан кемістіктің орташа дәрежесіндегі қорғансыз балалар енгізілді. Үшінші типке мектептерге ауыр дәрежедегі құқық бұзушылар, нағыз қылмыскерлер жатқызылды [АқМА. 174-қ. 15-т. 39-іс. 1а-3-п.]. Мектеп–коммуналар панасыздықты жоя алмады. Елдегі 1921–1923 жылдардағы аштық қорғансыз балалардың санын күрт арттырды. Ресми деректерге сәйкес осы кезде 1921 жылдың 1 желтоқсанында ҚАССР-нда 128 000 қорғансыз бала болса, сол жылдың 31 желтоқсанында олардың саны 158 000-ге жеткен, 1922 жылдың қаңтар айында 333 043 балаға көбейген [Сактаганова, 2017]. Тіркемей, көшелерде қалып, аштан өлгендері туралы мәліметтер әзірше кездеспейді. Панасыздар

жетім балалар үйлеріне, қабылдау пункттеріне орналастырылып, біршама жағдай жасалды. Дегенмен аштық жылдары панасыздардың барлығы дерлік бірдей балалар үйінің арқасында жан сақтамады, олардың тағдыры совет үкіметінің көмегімен оң шешімін тауып, жағымды сипат алмағаны да ақиқат. Балаларды аштықтан аман алып қалу үшін 1921 жылы Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті жанынан балалардың өмірін жақсарту және панасыздықпен күрес бойынша арнайы комиссия құрылды. Мұндай комиссия барлық республикаларда жұмыс істеді. Осы кезде Қазақстанда ана мен баланы қорғау мекемелері пайда болды [Бисенова, 1965: 208]. 1920 жылдардың екінші жартысында панасыздықпен күрес бағыты анықталып, қорғансыз балаларды әлеуметтендіру бойынша жүргізілген шаралар өз нәтижелерін көрсете бастаған тұста бұл әлеуметтік мәселе қайта күрделенді. Оған бірден-бір себепкер 1931–1933 жылдардағы зұлмат болды. Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру мен көшпелі және жартылай көшпелі қожалықтарды отырықшыландыру барысындағы солақай саясаттың салдарынан туындаған ашаршылық панасыз балдырғандардың санын арттырып қана қоймай оларды Қазақстаннан тыс аймақтарға босып кетуге мәжбүр етті. Аштық пен босқыншылық талай жеткіншектің өмірін қиды. Балалар аш адамдардың жемтігіне айналды. Балаларды, әсіресе қыз балаларды азық-түлікке айырбастау, жол бойында қалдырып кету, сойып жеу, жетімдер үйлеріне, интернаттарға өткізу, сондай мекемелерде жаппай аштан қырылу тәрізді оқиғалардың орын алғандығын тарихи деректер, соның ішінде ашаршылық куәгерлері және солардың ұрпақтарының естеліктері дәлелдейді. Пансыз балалардың біразына жетімдер үйі пана болды. Бірқатары туған жерден алыс өңірлерде қалып қалды. Советтер еліндегі жаппай саяси қуғын-сүргін де қорғансыз балалардың қатарын арттырды.

КСРО Халық комиссариаты және ВКП[б] Орталық Комитеті «Балалар панасыздығын және бақылаусыздығын жою туралы» қаулы қабылдады [АқМА. 174-қ. 15-т. 39-іс. 1а-3-п.]. Большевиктік биліктің орнауы және оның саяси, экономикалық және әлеуметтік түбегейлі қайта құрулары тудырған балалар панасыздығын қоғамда етек жайған құбылысқа айналғандықтан онымен күресті алдыңғы кезекке қойды. Тарихшы-зерттеушілердің пікірінше, бұл құжат 1920–1930 жылдары советтік қоғамның дертіне айналған панасыздықпен күресті аяқтады. Мамандардың айтуынша, КСРО-да жетім балаларды әлеуметтендіру бойынша шаралар кеңестік билік органдары балалар панасыздығын біржола жоймаса да олардың қатарын азатты. Атқарылған жұмыстар жүздеген мың балалардың білім алып, қоғамның толыққанды мүшесі болуына мүмкіндік берді. Кәмелетке толмағандарды қабылдау пункттері, жетім балалар үйлері, мектеп-интернаттар құрылды.

Осыған орай Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы балалар панасыздығы тарихын шартты түрде екі кезеңге бөліп зерделеуге болады. 1920 жылдарды қамтыған бірінші кезеңнің өзін екі сатыдан тұрады. Алғашқы саты 1920 жылдардың бірінші жартысын, екіншісі сол жылдардың екінші жартысын қамтиды. Бірінші сатының ерекшелігі сонда, осы уақыт кесіндісінде Қазақстанда панасыз балалар пайда болды. Олардың қалыптасуына жоғарыда атап өтілгендей, 1917–1920 жылдардағы совет өкіметінің орнатылуымен қатар орын алған үдерістер және 1921–1923 жылдардағы ашаршылық ықпал етті. Панасыздар аштан қырылды, жұқпалы індеттің құрбандарына айналды, қылмыс әлеміне кірді. Қоғамда аш-жалаңаш, қорғансыз қалған, халдері мүшкіл балалардың көбеюі совет өкіметін ана мен баланы қорғау мәселесін күн тәртібіне шығаруға мәжбүрледі. Шынайы өмірде қорғансыз балалар нағыз қылмыскерлерге айналып, қоғамға үлкен қауіп төндірді. Сол себепті панасыз балаларды тәрбиелеу, мемлекет қамқорлығына алу, арнайы білім беретін, еңбекке баулитын мекемелер құру ауадай қажет болды. 1920 жылы билік панасыз балаларды көшелерден жинап, «адамгершілік жағынан кеміс балаларға арналған» арнайы оқу колонияларына орналастыру туралы шешім қабылдады [ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 289-іс. 83–84-п.]. Ресми әдебиеттерде олар коммуна деп аталды. Коммуналарда панасыздарды еңбек арқылы тәрбиелеумен қатар балаларды мәжбүрлеу және жазалау орын алды. Жазалау, жазадан қорқу ата-анасынан, жақындарынан, қамқорлықтан айырылған баланың санасына құлдық психологияны сіңірді. Панасыз балаларды тәрбиелеуде отбасы мен мектептің, мектепке дейінгі тәрбиенің өзара тығыз байланысын орнатып қана қоймай, бүкіл советтер елінің шаруашылық – мәдени өмірін тұтас өзгерту керек деген ұсыныс айтқандар да кездесті [Иренов, 2011: 81–86]. Алайда билік мұндай пікірлерді қабылдамады, ал олардың авторларын совет өкіметінің жауларының қатарына жатқызды.

Екінші сатыда панасыз балалардың жағдайы алғашқысына ұқсас болды. 1928–1929 жылдары қазақ қорғансыз балалардың саны есебінен күрт өсе бастады. Большевиктердің байлар мен ауқатты шаруалардың мал-мүлкін тәркілеуден басталған солақай саясаты балаларды ата-анасынан айырып қана қоймай, далада қалып, ит-құстың жемтігіне айналдырды. Мұндай қасіретті ресми органдар

«ауылдарда ана мен баланы қорғау бойынша жұмыстың жүргізілмегендігімен» түсіндірді [ҚР ПА. 147-қ. 1-т., 2379-іс. 34–35-пп.]. Дәстүрлі шаруашылықтың іргесін сөккен реформаның салдарынан мыңдаған балалар қорғансыздарға айналды. Осы кезде қалаларда, темір жол станцияларында қорғансыз қазақ балалары көбейіп, елдің әлеуметтік жағдайында алаңдаушылық ахуал тудырды. Жас совет мемлекеті панасыз балалардың жағдайын өзгертуге бағытталған бірқатар шараларды жүзеге асырды, алайда олар ахуалды түбегейлі шешуге жеткіліксіз еді.

Көрсетілген уақыттағы панасыз балалар тарихының екінші кезеңі 1930 жылдарды қамтиды. Бұл кезеңді де шартты түрде 1930–1934 және 1935–1939 жылдар аралығын қамтитын екі сатыға бөлуге болады. Алғашқы сатысында қорғансыз балалардың қатары 1929–1932 жылдардағы ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру мен соның ауқымындағы отырықшыландыру, әсіресе аштық жылдары одан ары арта түсті. Голощекиндік нәубеттен балалар аштық пен жұқпалы аурулардың құрбанына айналды. Аш балалар ата-аналарымен бірге көрші елдерге босып кетті. Көршілерге босқан аштардың легі 1932 жылы қарқынды жүрді. Осы кезде Батыс Сібірге, Өзбекстан, Қырғызстан, Қытайға қарай ағылған қазақтардың, соның ішінде балалардың қатары көп болды. Аштан бұратылған қазақтар өздерімен бірге жұқпалы індетті де ала келді. Осылардың салдарынан қорғансыз балалар көбейді. Аштық жылдарында қаладағы жағдайға қарағанда ауылдың ахуалы ауыр еді. Аштықты ауылда бастан кешірген балалардың тағдыры аянышты еді. Егер қалалардағы жетімдер үйлерінде балаларға аз да болса нан мен тамақ берілсе, ауылды жерлердегі кейбір үйлерде талғажау етерлік ештеңе болмаған. Соның салдары балалардың жаппай өліміне әкелген.

Қазақстандағы ашаршылық жылдарындағы қорғансыз балалар қатарының көбеюіне Б БК[б]П Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекин назар аударған. 1932 жылдың қыркүйек айында СССР Орталық балалар комиссиясына баяндау хат жазып, республикадағы қорғансыз балалардың статистикасын көрсетті. Хатшының берген мәліметінше, 1932 жылдың 1 қыркүйегінде 43 446 панасыз бала болды [Сүгірәлімова, 2006: 73–74].

Панасыздарды мемлекет пен қоғам өз қамқорлығына алуға ұмтылды. Аштықта жергілікті үкімет өлім-жітім көп болғандықтан ұсақ балаларды балалар үйіне жинады. Жүздеген қорғансыз балалар жетімдер үйлеріне, коммуналарға, қабылдау пункттеріне орналастырылды, олардың материалдық жағдайын жақсарту бағытында іс шаралар жүзеге асырылды. Қорғансыз және қараусыз балаларды аман сақтауға, олардың жағдайын оңалтуға өлкелік балалар комиссиясы өзіндік үлес қосты. Алайда панасыз балалар мәселесі толыққанды шешілмеді. Осы кемшілік 1933 жылдың 22 сәуірінде СССР Орталық балалар комиссиясының төралқасының мәжілісінде жабық түрде қаралды. Мәжіліс қабылдаған қарарда Қазақ Автономиялық республикасында әлі күнге дейін панасыз балалармен күресте түбегейлі бетбұрыстың жоқтығы, балалар жағдайының өте ауыр екендігі бас айтылды. Шындығында барлық жерлерде жағдай және балалардың ауыр ахуалын жақсартуға бағытталған шаралар бірдей жағымды болмады. Аштықтан кейін де көшелерде қалған, қылмыс әлеміне кірген қараусыз балалардың саны азаймады. Республикалық балалар комиссиясының жұмысы мардымды нәтижелер көрсете алмады.

Көрсетілген кезеңнің екінші сатысында СССР-да балалар панасыздығын жоюға бағытталған іс-шаралар атқарылды. Осыған орай СССР Халық комиссар кеңесі және БК[б]П Орталық комитеті 1935 жылы 31 мамырда И. Сталин және Молотов қол қойған «Балалар қорғансыздығын және қараусыздығын жою туралы» қаулы қабылдады. Қаулыда мемлекеттің балалар мекемелерін қамтамасыз етуге бөлген қаржысына қарамастан қоғамда қорғансыз балалардың орын алуы жергілікті жерлердегі балалар ұйымдарының, партия, кәсіподақ және комсомол комитеттерінің қорғансыздықты жою саласында жұмысты нашар жүргізуімен түсіндірілді. Қалыптасқан ахуалды түзету және балалар панасыздығын жою мақсатында облыстық, қалалық, аудандық советтердің жанынан балалардың қорғансыздығы және қараусыздығымен күрес бойынша секциялар құру міндеттелді [АқМА. 174-қ. 1-т. 39-іс. 1а-3б-п.]. Республикада секциялардың жұмыстары қатаң қадағаланды. Олардың атқарған жұмыстарының есептері тыңдалды. Секциялар тексеру жұмыстарын жүргізіп, балалар үйлерінің қызметін жақсартуға көмек көрсетті. Тексеру материалдарының негізінде сәйкесінше шаралар қолданылды. Дегенмен қорғансыз және қараусыз балалар мәселелерін шешуде секциялар тәжірибесінің, білімді, білікті мамандардың жетіспеушілігі мен құрамының аздығы салдарынан үнемі нәтижелі бола бермеді. Секциялар өздерінің жұмысына білім беру, денсаулық, тәртіп сақтау бөлімдерін, баспасөзді, кітапханалар мен мәдениет ошақтарын жұмылдыруға тырысты. 1930-жылдардың екінші жартысында қоғамда қорғансыз балаларға көмек көрсету [шефство] кең тарайды.

Қазақстандағы советтік билік орталықтың араласуымен панасыз балалар жағдайын айтарлықтай оңалта алды. Өлкелік партия және атқару комитеті, Ағарту халық комиссариаты қорғансыз балалардың жағдайын жақсартуға ұмтылды. Осы бағытта қазақ өлкелік балалар комиссиясы қыруар жұмыс атқарды. Қорғансыздар тек балалар үйлеріне орналастырылып қана қоймай, олардың материалдық жағдайын жақсарту бағытында іс шаралар жүзеге асырылды. 16 жастан жоғары ересек жасөспірімдерді кәсіптік-техникалық білім беру арнайы оқу орындарында оқытты. Балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан панасыз балалардың жасы жеткендерін шаруалар отбасыларына табыстау ісі де жүйелі жүргізіле бастады. Мұндай шаралардың басты мақсаты балалар панасыздығының алдын алу еді. Сонымен қатар 16 жасқа жеткен балаларды кәсіптік-техникалық бағыттағы білім беру мекемелеріне орналастыру және шаруалар отбасыларына беру арқылы назардан тыс қалған, материалдық мүмкіндіктер рұқсат етпеген панасыз балаларды толыққанды қамту міндеті де жүзеге асты. Мұндай жұмыстарды жүйелі атқару үшін алдымен панасыз балалардың нақты санын дәл анықтау қажет еді. Осы міндетті орындау ісінде Ағарту халық комиссариатының үлкен еңбегі бар екендігі атап өтіледі. 1930 жылдардың II жартысынан бастап Қазақстандағы балалар панасыздығының алдын алу істерінің ерекше белсенді жүруі Т.Қ. Жүргенов есімімен тығыз байланысты. Ағарту халық комиссары ретінде балалар панасыздығына дереу әрі ерекше назар аударудың қажеттілігі анық байқады. Мысалы 1935 жылдары бір ғана Алматы қаласында орналасқан балалар үйіндегі тәрбиеленушілер саны үш мыңға жуықтаған. Алматы қаласы бойынша сол жылдары 16 балалар үйінің болғандығын ескерсек, панасыз балаларды толыққанды қамту мүмкіндігінің шектеулі болғандығына көз жеткізуге болады. Аталған мәселені шешу үшін қала аумағында орналасқан мектептер мен балабақша ғимаратын пайдалану ісі қолға алына бастады. Алматы қаласына жақын орналасқан Қаскелең, Талғар сияқты орталықтардағы балалар үйлерін де панасыздықпен күреске тартты. 1935 жылы Алматы қаласында балалар үйімен қамтылмаған 1500 панасыз балалар тіркелді. Олар негізінен адам көп шоғырланған қоғамдық орындарды паналады. Жасөспірімдер арасындағы қылмыс көрсеткіштері артты. Мұндай жағымсыз жайттардың барлығы да Ағарту халық комиссариатының тікелей араласуымен өз шешімін таба бастады. Мәселе өз шешімін таба бастағанын біз мынандай шаралардан байқалады:

- Балалар үйіндегі тәрбиеленушілер санын мың баладан асырмау;
- Тәртібі нашар балаларды арнайы мекемелерге орналастыру. Ол үшін қаладан тыс жерде арнайы орталықтар ашу;
- Балалар үйінің жанынан шеберханалар мен мектеп, медициналық көмек орталықтарын ашу;
- Алматы қаласына жақын орталықтардан мың баланы қамти алатын балалар үйін ашу [Есік, Талғар];
- 14 жастан асқан панасыз балаларды жұмысқа тұрғызу;
- Осы мақсатта бір миллионнан астам қаражат қарастыру [АқМА. 174-қ. 15-т. 39-іс. 7-9-п].

Совет Одағында Ұлы Отан соғысының алдындағы уақытта «қорғансыз балалар деп аталған әлеуметтік келеңсіздік жойылды» деген тұжырым жасалды. Алайда мұндай әлеуметтік құбылыс түбегейлі жойылып кетті деу қисынсыз еді. Балалар мекемелерінің әлі де болса шешілуге тиіс түйткілдері болды. Билік қорғансыз жеткіншектерді қырылып кетуден аман сақтаумен, өзінің қамқорлығына алумен бірге олардың бойына советтік идеология мен тәрбиені сіңірді. Қорғансыз балалардың басым көпшілігі советтер елінің отансүйгіш, еңбекқор азаматтары болып қалыптасты. Олар қоғамның түрлі салаларында адал қызмет етті. Қорғансыз балалардың арасынан партия және комсомол қызметкерлері, қоғам қайраткерлері, еңбек ерлері шықты.

Кез-келген мемлекет дамуына кереғар, жат құбылыстардың салдарымен емес оның пайда болу себептерімен күресу елді ұлы мақсаттарға қаулы-қарар қабылдау арқылы емес, нақты іс-әрекетпен жетуге болатын тағлымын көрсетеді. Тәрбиемен ұштасқан білім берудің, ұрпақ өсірудің, оған қамқорлық жасаудың, соның нәтижесінде ұлтжанды, отансүйгіш, ел басына ауыр күн туғанда халық үшін қызмет ететін адал перзент қалыптастыру тәуелсіздіктің басты идеяларының бірі ретінде ретінде қастерлеуге үйретеді.

Бұл бағыттағы зерттеулер маңызды, өйткені қазіргі аумалы-төкпелі әлемде ата-анасынан айырылған, мектепте білім алуға мүмкіндігі шектеулі, ішер асқа мұқтаж балалар бар. Осы орайда панасыз балалар тарихын талдау жаһандану жағдайында келешек ұрпақ тағдырын адамзат үшін өзекті мәселе ретінде қарауға мүмкіндік тудырады. Дүниежүзі елдерінің болашағы дені сау, тәрбиелі, білімпаз, зияткер, өнерлі ұрпақ өсірумен тығыз байланысты екендігін зерделеуге жетелейді. 1920–1930 жылдардағы балалар панасыздығы тарихын тарихи сананы жетілдіру және өткенді терең білу

тұрғысынан кешенді түрде зерттеу тек ғылым үшін ғана емес, мемлекеттің болашақ дамуы үшін де аса маңызды. Ол үшін панасыз балалардың тағдырын олардың күнделікті өмірін зерттеу арқылы айқындауға болады. Күнделіктілік 1920–1930 жылдардағы Қазақстан және онымен іргелес елдердегі балалар панасыздығы тарихын, отбасы институтының күйреуін, балалардың ата-аналарынан ажырап қалуын, балдырғандардың босқындарға айналуын, панасыз жеткіншектердің ауыр жағдайын, олардың аштық пен әлеуметтік қорғансыздықтың құрбандары ретінде жапа шегулерін, күнделікті тұрмыс-тіршілігін, тұрмысын бүге-шүгесіне дейін зерттеуге қолайлы. Көрсетілген кезеңдегі балалар панасыздығы тарихын тарихи-антропологиялық бағыт арқылы талдау балалар панасыздығының тек тарихи ғана емес әлеуметтік, психологиялық қырларын жаңаша зерделеуге мүмкіндік береді. 1920–1930 жылдардағы балалар панасыздығы тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі айқын. Проблеманы ұрпақтар сабақтастығы, ұлттық болмысты және тарихи әділеттілікті қалпына келтіру ауқымында зерттеу ұтымды. Балалар панасыздығы мәселесі этникалық бірегейлікті сақтау, ұлттық тәрбиені, жандандыру, тарихи жадты жаңғырту тұрғысынан зерттеуде қарастырылуы тиіс.

Қорытынды. Балалар панасыздығы тек тарихи факті ғана емес, сонымен қатар ұлттың ұжымдық жадына әсер ететін қоғамтанулық мәселе. Өз кезегінде қоғамды алаңдатқан панасыз балаларды құқықтары мен әлеуметтік жағдайы қорғалмаған әлсіз топ ретінде қарастыру мәселенің жаңа қырларына үңілуге жол ашады. Себебі 1920–1930 жылдардағы балалар панасыздығы этносоциологиялық дағдарыстың айқын көрінісі болғандығы жасырын емес. Панасыздықтың әлеуметтік қауіпті топ ретінде елдің болашақ дамуына кері ықпалын, отбасылық құрылымның күйреуіне, ұлттық құндылықтардың жоғалуына әсерін тарих, мәдениеттану, әлеуметтану ғылымдарының тоғысында зерделеу мәселенің жаңашылдығын арттырады. Сондай-ақ тақырыпты заманауи босқыншылық, балалардың соғыс құрбандарына айналуымен байланыстыра зерделеу мәселенің өткір тұстарын шынайы түрде көрсетуге ұмтылдырады.

Дереккөздер

АқМА — Алматы қаласы мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президенті архиві
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ӨЗР ҰА — Өзбекстан Республикасының Ұлттық архиві

Әдебиеттер

- Әбжанов, 2014 — Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. Алматы: Елтаным баспасы, 2014. 328 б.
- Алдамжар, 2002 — Алдамжар З. Тарих: пайым пен тағлым. Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. 288 б.
- Антонова, Иванов, 2014 — Антонова Т.А., Е.В. Иванов. Социально-педагогическая работа с беспризорными детьми в истории России. Великий Новгород: Новгородский гос. ун-т им. Ярослава Мудрого, 2014. 148 с.
- Alan, 1996 — Alan M. Ball. And Now My Soul Is Hardened: Abandoned Children in Soviet Russia: 1918–1930. University of California Press, 1996. 335 p.
- БРЭ, 2016 — Большая российская энциклопедия. Т. 11. М.: Научное изд-во «Большая российская энциклопедия», 2016. 767 с.
- Войткевич, 2012 — Войткевич И.Н. История беспризорности в России в 20-е годы XX ВЕКА // *Современные проблемы науки и образования*. 2012. № 2. С. 17–21.
- Дильманов — Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД – МВД СССР на территории Казахстана [30–50-е годы XX века]: Дис. ... д. и. н. Алматы, 2002. 350 с.
- ҚСЭ, 1976 — Қазақ совет энциклопедиясы. Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы, 1976. 116 б. [637 б.].
- Крупская, 1923 — Крупская Н. К. К вопросу о морально-дефективных // *На путях к новой школе*. 1923. № 9. С. 3–10.
- Қозыбаева, 2023 — Қозыбаева М.М. және т.б. XX ғасырдың 20-жылдарының басындағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде): Ұжымдық монография. Алматы: ИП «Мадияр», 2023. 264 б.
- Именем, 1922 — Именем 20 000 детей // *Туркестанская правда*. Орган ЦК Компартии Туркестана, Туркбюро ВЦСПС и ТурЦИКа. 1922. 26 октября.
- Иренов, Шәзінда, 2011 — Иренов Ф.Н., Шәзінда С.М. Кеңес дәуіріндегі кәмілеттік жасқа толмаған жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлық мәселесі. // *Павлодар мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық сериясы*. 2011. № 3–4. 81–86-бб.
- Лившиц, 1925 — Лившиц Е. Социальные корни беспризорности. М., 1925. 125 с.

- Мекаччи, 2023 — *Мекаччи Л.* Беспризорные: бродячее детство в Советской России [1917–1935]. Пер. с ит. Ирины Боченковой. Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 2023. 361 с.
- Мемлекет басшысы, 2022 — *Мемлекет басшысы* Ұлттық құрылтайдың алғашқы отырысына қатысты // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. 2022 жылғы 16 маусым. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulttyk-kuryltaydyn-algashky-otyrysyna-katysty-165221>
- Мұхатова, 2025 — *Мұхатова О.* Қазақстандағы 1920–1930-жылдардағы панасыз балалар тарихын зерттеу: проблемалары мен бағыттары // *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы.* 2025. № 1[84]. 186–200-бб.
- Омарбеков, Омарбеков, 2004 — *Омарбеков Т., Омарбеков Ш.* Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 388 б.
- Орысша-қазақша, 2006 — *Орысша-қазақша* түсіндірме сөздік. Педагогика. / Жалпы ред. басқарған э.ғ.д.; профессор Е. Арын. Павлодар, «ЭКО» ҒӨФ, 2006. 46-б. [476 б.]
- ПТЛ, 1983 — Педагогик терминлар лугати / тузувчилар жамоаси. Тошкент : ЎзССР «Совет энциклопедияси» нашриёти, 1983. 52–53-бб.
- Саипова, 2021 — *Саипова К.* История национальных меньшинств Узбекистана [1917–1990 гг.]. Ташкент: Turon-Iqbol, 2021. 277 с.
- Сактаганова, Карсакова, 2017 — *Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б.* Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. // *Вестник КазНУ. Серия историческая.* 2017. № 3[86]. С. 5. [С. 4–10].
- Kelly, 2007 — *Kelly C.* Children's World: growing up in Russia, 1890–1991. L.: Yale University Press, 2007. 714 p.
- Сарсенбаев, 2013 — *Сарсенбаев Б.С.* Кыргызско-казахские взаимоотношения в составе СССР [20–30-е гг. XX в.]. Бишкек: КРСУ, 2013. 144 с.
- Сборник, 1936 — *Сборник* законодательного и руководящего материала по вопросам организации распоряжению фондом имени В.И. Ленина для помощи беспризорным детям. М.: Изд-во Власть советов при президиуме ВЦИК, 1936. 23 с.
- Славко, 2012 — *Славко А.А.* История беспризорного и безнадзорного детства в России: конец 1920-х-начало 1950-х годов. Чебоксары: Перфектум, 2012. 400 с.
- Сүгірәлімова, 2006 — *Сүгірәлімова Г.Б.* Қазақстандағы панасыз балалар: Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар): т.ғ.к. ... дисс. Екібастұз, 2006. 73–74 бб. [147 б.].
- ЎСЭ, 1974 — *Ўзбек совет энциклопедияси: 14 жилдда / Бош муҳаррир И.М. Мўминов.* Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси, 1971–1980. 5-жилд: Ижтимоий ҳаёт – Қонун. 1974. 214–215-бб.
- Шаймуханов, Шаймуханова, 1997 — *Шаймуханов М.Ж., Шаймуханова С.Д.* Карлаг. Караганда, 1997. 176 с.

Sources

- AQMA — Almaty qalasy memlekettik arhivi [Almaty State Archive]
- QRRR — Qazaqstan Respublikasy Prezidenti arhivi [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan]
- QROMA — Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
- ORUA — Ozbekiston Respublikasy Ul'tyq arhivi [National Archive of the Republic of Uzbekistan]

References

- Abzhanov, 2014 — *Abzhanov H.* Kazakstan: ulttyk tarih, ideya, metodologiya [Kazakhstan: national history, idea, methodology]. Almaty: Eltanym baspasy, 2014. 328 p. [In Kaz.].
- Alan, 1996 — *Alan M.* Ball. And Now My Soul Is Hardened: Abandoned Children in Soviet Russia: 1918–1930. Berkeley: University of California Press, 1996. 335 p.
- Aldamzhar, 2002 — *Aldamzhar Z.* Tarih: pajym pen taglym [History: vision and wisdom]. Almaty: Arys baspasy, 2002. 288 p. [In Kaz.].
- Antonova, Ivanov, 2014 — *Antonova T.A., Ivanov E.V.* Social'no-pedagogicheskaya rabota s besprizornymi det'mi v istorii Rossii [Social and pedagogical work with street children in the history of Russia]. Veliky Novgorod: Novgorod State Univ. named after Yaroslav the Wise, 2014. 148 p. [In Russ.].
- BRE, 2016 — *Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya* [The Great Russian Encyclopedia]. Vol. 11. Moscow: Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya, 2016. 767 p. [In Russ.].
- Dilmanov, 2002 — *Dilmanov S.D.* Ispravitel'no-trudovye lagerya NKVD–MVD SSSR na territorii Kazakhstana [30–50-e gody XX veka] [Forced labor camps of the NKVD–MVD USSR in Kazakhstan (1930–1950s)]: Doctoral dissertation. Almaty, 2002. 350 p. [In Russ.].
- Imenem, 1922 — *Imenem* 20 000 detey [In the name of 20,000 children]. *Turkestanskaya Pravda.* 1922. 26 October. [In Russ.].

Irenov, Shazinda, 2011 — *Irenov G.N., Shazinda S.M.* Kenes dauirindegi kamilettik zhaska tolmanan zhasospirimler arasynda deviantty minez-kulyk maselesi [The problem of deviant behavior among minors in the Soviet period]. *Pavlodar State University Bulletin. Humanities Series*. 2011. No. 3–4. Pp. 81–86. [In Kaz.].

Kelly, 2007 — *Kelly C.* Children's World: Growing up in Russia, 1890–1991. New Haven: Yale University Press, 2007. 714 p.

Kozybaeva, et al., 2023 — *Kozybaeva M.M. et al.* XX gasyrdyn 20-zhyldarynyn basyndagy Kazakstandagy asharshylyk zhane onyn saldary [Famine in Kazakhstan in the early 1920s and its consequences]: Collective monograph. Almaty: IP Madiyar, 2023. 264 p. [In Kaz., Russ.].

Krupskaya, 1923 — *Krupskaya N.K.* K voprosu o moral'no-defektivnykh [On morally defective children]. *Na putyakh k novoy shkole*, 1923. No. 9. Pp. 3–10. [In Russ.].

KSE, 1976 — *Kazakh soviet entsiklopediyasy* [Kazakh Soviet Encyclopedia]. Almaty: Kazak soviet entsiklopediyasy, 1976. 637 p. [In Kaz.].

Livshits, 1925 — *Livshits E.* Sotsial'nye korni besprizornosti [Social roots of homelessness]. Moscow, 1925. 125 p. [In Russ.].

Mekachchi, 2023 — *Mekachchi L.* Besprizornye: brodyachee detstvo v Sovetskoy Rossii [1917–1935] [Street children: wandering childhood in Soviet Russia [1917–1935]]. St. Petersburg: Ivan Limbakh Publ., 2023. 361 p. [In Russ.].

Memleket basshysy, 2022 — *Memleket basshysy* Ulttyk kuryltaydyn algashky otyrysyna katysty [Participation in the first meeting of the National Kurultai]. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan, 16 June 2022. [In Kaz.].

Muhatova, 2025 — *Muhatova O.* Kazakstandagy 1920–1930-zhyldardagy panasyz balalar tarihy zertteu: problemalary men bagyttary [Study of the history of homeless children in Kazakhstan in the 1920s–1930s]. *Abai KazNPU Bulletin. Historical and socio-political sciences series*, 2025. No. 1[84]. Pp. 186–200. [In Kaz.].

Omarbekov, Omarbekov, 2004 — *Omarbekov T., Omarbekov Sh.* Kazakstan tarihyne zhane tarihnamasyna ulttyk kozkaras [National approach to the history and historiography of Kazakhstan]. Almaty: Kazakh University, 2004. 388 p. [In Kaz.].

Oryssha-kazaksha, 2006 — *Oryssha-kazaksha* tusindirme sozdik. Pedagogika [Russian-Kazakh explanatory dictionary. Pedagogy]. Pavlodar: EKO, 2006. 476 p. [In Kaz.].

PTL, 1983 — *Pedagogik terminlar lugati* [Dictionary of pedagogical terms]. Tashkent: Uzbek Soviet Encyclopedia, 1983. Pp. 52–53. [In Uzb.].

Saipova, 2021 — *Saipova K.* Istoriya natsional'nykh men'shinstv Uzbekistana [1917–1990] [History of national minorities of Uzbekistan]. Tashkent: Turon-Iqbol, 2021. 277 p. [In Russ.].

Saktaganova, Karsakova, 2017 — *Saktaganova Z.G., Karsakova G.B.* Vliyanie goloda na rost chisla besprizornykh detey v Akmolinskoy gubernii v 1920-e gg. [Impact of famine on the growth of street children in Akmola province in the 1920s]. *Vestnik KazNU. History series*, 2017. No. 3[86]. Pp. 4–10. [In Russ.].

Sarsenbaev, 2013 — *Sarsenbaev B.S.* Kyrgyzsko-kazakhskie vzaimootnosheniya v sostave SSSR [20–30-e gg. XX v.] [Kyrgyz-Kazakh relations within the USSR [1920–1930s]]. Bishkek: KRSU, 2013. 144 p. [In Russ.].

Sbornik, 1936 — *Sbornik zakonodatel'nogo i rukovodyashchego materiala po voprosam organizatsii fonda imeni V.I. Lenina dlya pomoshchi besprizornym detyam* [Collection of legislative materials on the V.I. Lenin Foundation for Assistance to street children]. Moscow: Vlast' Sovetov, 1936. 23 p. [In Russ.].

Shajmuhanov, Shajmuhanova, 1997 — *Shajmuhanov M.Zh., Shajmuhanova S.D.* Karlag. Karaganda, 1997. 176 p. [In Russ.].

Slavko, 2012 — *Slavko A.A.* Istoriya besprizornogo i beznadzornogo detstva v Rossii: konec 1920-kh – nachalo 1950-kh godov [History of street and neglected childhood in Russia]. Cheboksary: Perfektum, 2012. 400 p. [In Russ.].

Sugiralimova, 2006 — *Sugiralimova G.B.* Kazakstandagy panasyz balalar [1920–1940 zhyldar] [Homeless children in Kazakhstan [1920–1940]]: Candidate dissertation. Ekibastuz, 2006. 147 p. [In Kaz.].

USE, 1974 — *Uzbek soviet entsiklopediyasi* [Uzbek Soviet Encyclopedia]. Vol. 5. Tashkent: Academy of Sciences of Uzbek SSR, 1974. Pp. 214–215. [In Uzb.].

Voytkovich, 2012 — *Voytkovich I.N.* Istoriya besprizornosti v Rossii v 20-e gody XX veka [The history of homelessness in Russia in the 1920s]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*, 2012. No. 2. Pp. 17–21. [In Russ.].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 367–
377
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_367-377

ДИНИ ПАРЫЗ БЕН ЭПИДЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПТЕР АРАСЫНДА: ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ — ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚҚА САНИТАРЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Керім Қуанышқызы Қабдолдина¹, Жанат Бекқызы Құндақбаева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, (Қазақстан Республикасы)
Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6703-6871> e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, (Қазақстан Республикасы)
т.ғ.д., профессор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3074-6332> e-mail: janbekkun@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Қабдолдина К.Қ., Құндақбаева Ж.Б., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында мұсылман әлеміндегі қажылық қозғалысының ауқымы ұлғайып, ол халықаралық көші-қон және қоғамдық денсаулық сақтау мәселелерімен тығыз байланысты құбылысқа айналды. Әртүрлі өңірлерден келген мыңдаған адамдардың қасиетті қалаларға, әсіресе Мекке мен Мәдина бағытында қозғалысы жүкпалы аурулардың таралу қаупін күшейтті. Осы жағдай көптеген мемлекеттердің, соның ішінде Ресей империясы билігінің қажылық сапарын санитарлық тұрғыдан бақылау жүйесін қалыптастыруына ықпал етті. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қажылық сапарына қатысты санитарлық бақылау жүйесінің қалыптасу ерекшеліктерін және оның Дала өңіріндегі мұсылман қоғамында қабылдануын талдау. Осы мақсатқа жету үшін қажылық маршруттарының ұйымдастырылуы, карантиндік пункттердің қызметі, әкімшілік реттеу шаралары және жергілікті қоғамның бұл талаптарға көзқарасы қарастырылды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде архив құжаттары, әкімшілік есептер, мерзімді баспасөз материалдары, сондай-ақ мемуарлық және әдеби деректер пайдаланылды. Талдау барысында тарихи-салыстырмалы, деректанулық және аналитикалық әдістер қолданылып, ресми саясат пен қоғамдық тәжірибенің өзара байланысы қарастырылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қарастырылып отырған кезеңде қажылық қозғалысын реттеу мақсатында санитарлық бақылаудың арнайы жүйесі қалыптасты. Карантиндік пункттер құрылып, медициналық тексерулер енгізілді, ал қажылардың қозғалысы әкімшілік және паспорттық бақылау арқылы реттелді. Сонымен бірге бұл шаралар жергілікті мұсылман қоғамында әртүрлі қабылданды: бір жағынан эпидемиялық қауіптер туралы ақпаратқа қызығушылық артса, екінші жағынан кейбір санитарлық рәсімдер дәстүрлі діни тәжірибеге сәйкес келмейтін жаңа талаптар ретінде қабылданды. *Қорытынды.* Осылайша зерттеу нәтижелері

көрсеткендей, қарастырылып отырған кезеңде қажылық қозғалысы діни тәжірибемен қатар санитарлық қауіпсіздік, халықаралық көші-қон және империялық басқару мәселелерімен тығыз байланысты күрделі әлеуметтік құбылысқа айналды.

Кілт сөздер: қажылық, санитарлық бақылау, карантин, эпидемия, қоғамдық денсаулық сақтау, Ресей империясы, қазақ қоғамы.

Алғыс айту: Мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру шеңберіндегі «Қоғамдық тарих әдістерін пайдалана отырып, Қазақстан тарихындағы танымал әңгімелерді жаңғырту» (ЖТН АР23489355) ғылыми жобасы бойынша дайындалды.

Дәйексөз үшін: Қабдолдина К.Қ., Құндакбаева Ж.Б. Діни парыз бен эпидемиологиялық қауіптер арасында: XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басындағы қажылыққа санитарлық бақылау және оның қиындықтары // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 367–377-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_367-377

BETWEEN RELIGIOUS DUTY AND EPIDEMIOLOGICAL THREATS: SANITARY SURVEILLANCE AND THE CHALLENGES OF THE HAJJ IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Kerim K. Kabdoldina¹, Zhanat B. Kundakbayeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University

(71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)

Lecturer at the Department of History of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6703-6871> e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University

(71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>, e-mail: janbekkun@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Kabdoldina K.K., Kundakbayeva Zh.B., 2026

Abstract. Introduction. In the second half of the 19th and early 20th centuries, the scale of the pilgrimage movement in the Muslim world expanded significantly, evolving into a phenomenon closely intertwined with issues of international migration and public health. The movement of thousands of individuals from diverse regions toward the holy cities, particularly Mecca and Medina, heightened the risk of infectious disease transmission. This situation prompted many states, including the Russian Empire, to establish a system of sanitary control over the Hajj. **Objectives.** The purpose of this study is to analyze the characteristics of the formation of the sanitary control system regarding pilgrimage in the late 19th and early 20th centuries and its perception by the Muslim society of the Steppe Region. To achieve this, the organization of pilgrimage routes, the operation of quarantine stations, administrative regulatory measures, and the local community's attitudes toward these requirements were examined. **Materials and Methods.** The research utilizes archival documents, administrative reports, periodical press materials, as well as memoir and literary sources. The analysis employs historical-comparative, source-study, and analytical methods to explore the correlation between official policy and social practice. **Results.** The findings indicate that during the period under review, a specialized system of sanitary control was established to regulate the pilgrimage movement. Quarantine stations were set up, medical examinations were introduced, and the movement of pilgrims was managed through administrative and passport controls. However, these measures were met with a mixed response from the local Muslim society: while interest in information regarding epidemic threats increased, certain sanitary procedures were perceived as novel requirements that conflicted with traditional religious practices. **Conclusion.** Thus, the research results demonstrate that during this period, the Hajj, alongside being a religious practice, became a complex social phenomenon closely linked to sanitary security, international migration, and imperial governance.

Keywords: Hajj, sanitary control, quarantine, epidemic, public health, Russian Empire, Kazakh society.

Acknowledgements: This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Modernization of popular narratives in the history of Kazakhstan using public history methods» (Grant No. AP23489355).

For Citation: Kabdoldina K.K., Kundakbayeva Zh.B. Between religious duty and epidemiological threats: sanitary surveillance and the challenges of the Hajj in the late 19th – early 20th centuries // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. No. 1. Pp. 367–377. [In Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_367-377

МЕЖДУ РЕЛИГИОЗНЫМ ДОЛГОМ И ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКИМИ УГРОЗАМИ: САНИТАРНЫЙ НАДЗОР И ТРУДНОСТИ ХАДЖА В КОНЦЕ XIX В. НАЧАЛО XX В

Кабдолдина Керим Куанышыкызы¹, Жанат Бековна Кундакбаева²

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(проспект аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан)
преподаватель кафедры истории Казахстана
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6703-6871> e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(пр. аль-Фараби, 71, 050040, г. Алматы, Республика Казахстан)
д.и.н., профессор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>, e-mail: janbekkun@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Кабдолдина К.К., Кундакбаева Ж.Б., 2026

Аннотация. *Введение.* Во второй половине XIX – начале XX веков масштабы паломнического движения в мусульманском мире значительно расширились, превратившись в явление, тесно связанное с вопросами международной миграции и общественного здравоохранения. Передвижение тысяч людей из различных регионов к святым городам, в частности по направлению к Мекке и Медине, усилило риски распространения инфекционных заболеваний. Данная ситуация способствовала формированию системы санитарного контроля за совершением хаджа со стороны властей многих государств, в том числе Российской империи. *Цель и задачи.* Цель исследования – проанализировать особенности формирования системы санитарного контроля в отношении паломничества в конце XIX – начале XX веков и её восприятие мусульманским обществом Степного края. Для достижения этой цели были рассмотрены вопросы организации маршрутов паломничества, деятельность карантинных пунктов, меры административного регулирования и отношение местного общества к данным требованиям. *Материалы и методы.* В исследовании использованы архивные документы, административные отчеты, материалы периодической печати, а также мемуарные и литературные источники. В ходе анализа применялись историко-сравнительный, источниковедческий и аналитический методы, позволившие рассмотреть взаимосвязь официальной политики и общественной практики. *Результаты.* Результаты исследования показали, что в рассматриваемый период в целях регулирования паломнического движения была сформирована специальная система санитарного контроля. Были созданы карантинные пункты, внедрены медицинские осмотры, а передвижение паломников регулировалось посредством административного и паспортного контроля. Вместе с тем данные меры воспринимались местным мусульманским обществом неоднозначно: с одной стороны, возрос интерес к информации об эпидемических угрозах, с другой – некоторые санитарные процедуры воспринимались как новые требования, не соответствующие традиционной религиозной практике. *Заключение.* Таким образом, результаты исследования демонстрируют, что в рассматриваемый период паломничество, наряду с религиозной практикой, стало сложным социальным явлением, тесно связанным с вопросами санитарной безопасности, международной миграции и имперского управления.

Ключевые слова: хадж, санитарный контроль, карантин, эпидемия, общественное здравоохранение, Российская империя, казахское общество.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Модернизация популярных нарративов в истории Казахстана методами публичной истории» (ИРН AP23489355).

Для цитирования: Кабдолдина К.К., Кундакбаева Ж.Б. Между религиозным долгом и эпидемиологическими угрозами: санитарный надзор и трудности хаджа в конце XIX – начале XX в. // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 367–377. [на каз. яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_367-377

Кіріспе. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қажылық мұсылман әлеміндегі ең маңызды діни тәжірибе ретінде исламның бес парызының бірі саналды. Мекке қаласына сапар Ресей империясы құрамындағы мұсылмандар, соның ішінде далалық өңірлердегі қазақ халқы үшін тек рухани міндет емес, сонымен бірге ұзақ қашықтықтарды, түрлі әкімшілік шекаралар мен көлік маршруттарын бағындыруды талап ететін күрделі әрі ұзақ сапар болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қажылық қозғалысы халықаралық көші-қон үдерістерімен тығыз байланысып, эпидемиологиялық қауіп-қатерлермен қатар қарастырыла бастады. Әсіресе жұқпалы аурулардың, соның ішінде холера індетінің таралуы қажылықты мемлекеттік және халықаралық санитарлық институттардың назарындағы мәселеге айналдырды. Адамдардың көп шоғырлануы, ұзаққа созылған теңіз және құрлық бағыттары, сондай-ақ жол бойындағы санитарлық жағдайлардың жеткіліксіздігі эпидемиялардың таралуына қолайлы жағдай қалыптастырды. Осындай жағдайда мемлекеттер қажылық қозғалысын бақылау мақсатында медициналық тексерулерді, карантиндік шараларды және әкімшілік шектеулерді енгізу арқылы арнайы санитарлық қадағалау жүйесін қалыптастыруға ұмтылды.

Зерттеудің өзектілігі діни тәжірибелер мен мемлекеттік биологиялық қауіпсіздік жүйелерінің өзара іс-қимылының тарихи тәжірибесін қайта пайымдау қажеттілігімен байланысты. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында қажылық тек рухани сапар аясынан шығып, жаһандық эпидемиологиялық қауіп факторына айналды. Бұл жағдай империялық және ұлттық әкімшіліктерді санитарлық бақылаудың қатаң шараларын енгізуге мәжбүр етті.

XIX ғасырдағы қажылық қозғалысы мен оған байланысты санитарлық бақылау мәселелері шетелдік тарихнамада бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Солардың ішінде қажылықты кейінгі империялық кезеңдегі мемлекеттік саясат пен санитарлық бақылау тұрғысынан талдаған маңызды зерттеулердің бірі Елена И. Кэмпбеллдің еңбегі болып табылады [Campbell, 2014: 239–268]. Автор Ресей империясында қажылық мәселесі «қажылар мәселесі» (pilgrim question) ұғымы аясында қарастырылғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, бұл мәселе саяси, діни, медициналық және экономикалық мүдделердің тоғысында қалыптасқан күрделі құбылыс болды. Зерттеуде ресейлік дәрігерлер мен шенеуніктердің қажылық сапарының санитарлық жағдайына қатысты көзқарастары талданып, қажылардың көптігі, санитарлық талаптардың сақталмауы, таза судың және медициналық көмектің жетіспеуі эпидемиялық аурулардың таралуына қолайлы орта қалыптастырғаны көрсетіледі. Сонымен қатар, қажылықтың халықаралық саясат пен санитарлық бақылау жүйесіндегі орны Уильям Р. Рофф еңбектерінде де қарастырылған [Roff, 2017: 365–382]. Зерттеуші XIX ғасырда қажылық қозғалысы еуропалық державалардың саяси және санитарлық мүдделерімен тығыз байланыста болғанын атап өтеді. Автордың пікірінше, бұл кезеңде қажылық тек діни құбылыс ғана емес, сонымен қатар халықаралық сауда, теңіз қатынастары және көші-қон жүйесінің маңызды элементіне айналды. Азиядан Араб елдері арқылы Еуропаға тараған холера індетінің қауіп халықаралық деңгейде санитарлық бақылау шараларын енгізуге түрткі болды. Осы тұрғыдан алғанда, қажылық қозғалысын бақылау тек медициналық қажеттілік ғана емес, империялық саясаттың бір бөлігі ретінде қарастырылды.

Осы зерттеулерге сүйене отырып, бұл мақаланың мақсаты – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясында қажылыққа қатысты қалыптасқан санитарлық бақылау жүйесін талдау, сондай-ақ исламның қасиетті жерлеріне барар жолда мұсылман қажыларының, соның ішінде қазақтардың басынан өткерген қиындықтарын анықтау болып табылады. Зерттеуде діни тәжірибе мен мемлекеттік санитарлық саясаттың өзара байланысына, сондай-ақ эпидемиологиялық қауіптердің қажылықты ұйымдастыру мен қажылардың жеке тәжірибесіне қалай әсер еткеніне ерекше назар аударылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеуде архив құжаттары, әкімшілік есептер, мерзімді баспасөз материалдары, сондай-ақ мемуарлық және әдеби деректер пайдаланылды. Талдау барысында тарихи-

салыстырмалы, деректанулық және аналитикалық әдістер қолданылып, ресми саясат пен қоғамдық тәжірибенің өзара байланысы қарастырылды.

Зерттеу барысында негізгі дереккөздердің бірі ретінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар пайдаланылды. Бұл құжаттар эпидемиялық қауіптердің таралуына байланысты енгізілген шектеулердің сипатын, сондай-ақ жергілікті басқару құрылымдарының бұл саясатты жүзеге асырудағы рөлін анықтауға көмектесті.

Сонымен қатар зерттеуде сол кезеңдегі мерзімді баспасөз материалдары кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, «Киргизская степная газета» [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 2010-іс, 59-п.] және «Қазақ газеті» [«Қазақ» газеті..., 2023] жарияланған мақалалар қазақ қоғамында жұқпалы аурулар мен санитарлық шараларға қатысты қоғамдық пікірдің қалыптасуын талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеуде сондай-ақ жеке естеліктер мен әдеби шығармалар дереккөз ретінде қарастырылды. Мысалы, XIX ғасырдың соңында қажылық сапарына барған белгісіз қазақтың қолжазбасы қажылық жолындағы санитарлық жағдайлар мен карантиндік шаралардың практикалық қырларын сипаттайды. Сонымен қатар М. Көпейұлының шығармалары [Көпейұлы, 2013] арқылы карантиндік бақылау жүйесінің қазақ қоғамының күнделікті тәжірибесінде қалай қабылданғанын талдауға мүмкіндік туды. Мұндай әдеби және мемуарлық деректер ресми құжаттарда толық көрінбейтін әлеуметтік және мәдени қабылдау аспектілерін ашуға көмектеседі.

Зерттеу барысында тарихи талдау, салыстырмалы әдіс және деректанулық талдау тәсілдері қолданылды. Тарихи талдау әдісі арқылы Ресей империясының қажылыққа қатысты санитарлық саясатының қалыптасу кезеңдері қарастырылды. Салыстырмалы талдау әдісі мемлекеттік құжаттарда көрсетілген әкімшілік шараларды жергілікті қоғамның тәжірибесі мен қабылдау ерекшеліктерімен салыстыруға мүмкіндік берді. Ал деректанулық талдау пайдаланылған құжаттардың мазмұнын, шығу тегін және тарихи контекстін анықтауға бағытталды.

Талқылау. XIX ғасырдың екінші жартысында Меккеге жасалатын жаппай мұсылмандық қажылық тек діни тәжірибе ғана емес, сонымен қатар күрделі санитарлық-эпидемиологиялық қауіптермен байланысты халықаралық құбылысқа айналды. Әлемнің әртүрлі өңірлерінен келген адамдардың үлкен топтары шектеулі кеңістікте шоғырлануы, Хиджаз аймағының ыстық әрі құрғақ климаты, сондай-ақ сол кезеңдегі медициналық ғылым мен халықаралық санитарлық келісімдердің жеткілікті деңгейде қалыптаспауы қажылық сапарын инфекциялық аурулардың таралуына қолайлы жағдайға айналдырды.

Бұл мәселе көптеген зерттеушілердің назарын аударды. Мысалы, профессор А. Павловский эпидемиялық процестердің динамикасын талдай отырып, инфекцияның империя аумағында таралуы қажылар топтарының қозғалыс қарқынымен тығыз байланысты болғанын көрсетеді [Павловская, 1893]. Оның пікірінше, ұзақ қашықтықтарға қозғалған мұндай мобильді топтар инфекциялық аурулардың «эпидемиялық толқындарын» қалыптастырып, олардың бәсеңдеуі көбіне халық арасында табиғи иммунитеттің біртіндеп қалыптасуымен байланысты болды.

Холера эпидемиялары бұл қауіптің нақты көрінісін айқын көрсетті. XIX ғасырдың соңындағы «Ұлы холера» кезеңінде қажылық жолдарында және Хиджаз аймағында көптеген адам шығыны тіркелді. Мысалы, 1883 жылы Меккеде холера салдарынан Ресей империясының 651 азаматы қайтыс болды. Ал 1893 жылғы эпидемия одан да ауқымды сипат алып, 27 мамыр мен 8 шілде аралығында шамамен 50 мыңға жуық қажының өмірін қиды [Ханмагомедов, 2011: 37–45.]. Ресми деректерде Ресей мен Бұхарадан келген шамамен 700 адамның қаза тапқаны көрсетілгенімен, індеттің шарықтау кезеңінде нақты статистикалық есеп жүргізу мүмкін болмағандықтан, бұл көрсеткіштер толық шындықты бейнелей бермейді.

Қажылық сапарды толықтай зерттеп, бақылау үшін Ресей билігі арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Солардың ішінде штабс-капитан Әбділ-Әзіз Дәулетшиннің Хиджазға жіберілген қызметтік сапары ерекше орын алады [Дәулетшин, 1899]. Оның 1899 жылы жарияланған есебінде қажылардың қозғалыс бағыттары, теңіз тасымалының ерекшеліктері және қажылар өтетін карантиндік пункттердің қызметі жан-жақты сипатталған. Дәулетшин Қызыл теңіз бен Жерорта теңізі порттарындағы санитарлық бақылау жүйесіне, әсіресе Тор мен Бейруттағы карантиндік станциялардың қызметіне ерекше назар аударады. Оның бақылауына қарағанда, келген қажылар міндетті медициналық тексеруден өтіп, белгілі бір уақыт карантин аймақтарында ұсталған, ал олардың жүктері дезинфекциялық өңдеуден өткізілген.

Сонымен қатар, Дәулетшиннің баяндамасы карантиндік жүйенің бірқатар ұйымдастырушылық қиындықтарын да көрсетеді. Көп жағдайда лагерьлердің шамадан тыс толуы, медициналық қызметтің

жеткіліксіздігі және азық-түлік бағасының жоғары болуы қажылар үшін қосымша қиындықтар туғызды. Мұндай жағдайлар санитарлық бақылау жүйесінің ресми түрде қалыптасқанына қарамастан, оның іс жүзіндегі тиімділігі әрдайым бірдей болмағанын көрсетеді.

Дәулетшин миссиясының нәтижелері Ресей үкіметі тарапынан оң бағаланып, қажылыққа қатысты мемлекеттік саясаттың біртіндеп өзгеруіне ықпал етті. XIX ғасырдың соңына дейін қажылық көбіне әкімшілік шектеулер мен бақылау объектісі ретінде қарастырылса, XX ғасырдың басына қарай билік бұл құбылысты реттеу мен ұйымдастыруға көбірек көңіл бөле бастады. Соның нәтижесінде қажылар үшін шетелдік паспорт алу бажының төмендеуі және арнайы рәсімдердің енгізілуі сияқты шаралар қабылданды.

1903 жылы Паспорттар туралы жарғыға мұсылман қажыларына арналған арнайы уақытша ережелер енгізілді [Гафиятуллина, 2019]. Бұл ережелерге сәйкес ислам дінін ұстанушыларға қажылық сапарына шығу үшін ерекше үлгідегі паспорттар берілді. Сонымен қатар паспортты алу үшін міндетті түрде медициналық тексеруден өтуі және санитарлық тазарту процедураларынан өтуі талап етілді. Бұл шаралардың орындалуын карантиндік және дәрігерлік-бақылау мекемелері қадағалауға тиіс болды.

Осылайша XX ғасырдың басында Ресей билігі қажылық қозғалысын тек әкімшілік бақылау объектісі ретінде қарастырумен шектелмей, оны ұйымдастыру мен реттеу ісіне белсенді түрде араласа бастады. Бұл саясаттың мазмұнын дипломатиялық деректер де айқындайды. Мәселен, 1911 жылы Ресейдің Стамбулдағы елшісі Николай Чарыков Ресей үкіметі қажылық сапарын ұйымдастыруға тек өз азаматтары үшін ғана емес, сонымен қатар Ресей теміржолдары мен пароход желілерін пайдаланып Меккеге аттанатын көршілес Орталық Азия аймақтарының мұсылмандары үшін де қолдау көрсететінін атап өткен [Арапов, 2002: 148–164].

Осы мәселелерді ескере отырып, Ресей империясы қажылық қозғалысын бақылау үшін құрылған санитарлық пункттер жүйесін XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың басына дейін жүйелі түрде пайдаланды. Халықаралық санитарлық конференциялардың шешімдері мен империялық әкімшілік реформалар нәтижесінде Феодосия, Батум, Одесса сияқты теңіз порттарында арнайы дәрігерлік-бақылау станциялары ұйымдастырылып, қажылардың қозғалысын тіркеу, медициналық тексеру және карантиндік шараларды жүргізу міндеттелді. Алайда бұл жүйе толыққанды тиімді жұмыс істей алмады. Бір жағынан, қажылыққа тыйым салу әрекеттері жасырын сапарлардың көбеюіне алып келсе, екінші жағынан енгізілген реттеу шаралары коммерциялық тасымалдаушылардың мүдделерімен және әкімшілік бақылаудың шектеулі мүмкіндіктерімен қайшылыққа түсті. Соған қарамастан санитарлық бақылау пункттері патшалық биліктің соңына дейін, яғни 1917 жылғы революциялық өзгерістерге дейін қолданылып, империяның мұсылман халықтарының халықаралық қозғалысын әкімшілік әрі медициналық тұрғыдан реттеуге бағытталған негізгі тетіктерінің бірі болып қала берді.

Нәтижелер. *Қажылық маршруттары және империялық санитарлық бақылау жүйесінің қалыптасуы.* XIX ғасырдың соңында Меккеге бағытталған қажылық қозғалысы бірнеше ірі құрлық және теңіз маршруттары арқылы жүзеге асты. Қажылық керуендері әртүрлі аймақтардан шығып, белгілі бағыттар бойынша Хиджазға жететін. Сирия керуені Дамаскіден басталып, Бейрут теңіз портымен байланысқан жол арқылы Хедиф пен Мәдина арқылы өтетін. Мысыр немесе Каир керуені Каир қаласынан шығып, Акаба арқылы Қызыл теңіз жағалауымен жалғасатын. Бағдад немесе Месопотамия керуені Мәдина бағытына қарай бағытталса, Парсы шығанағы керуені Нежд аймағынан, Аджар мен Бедадан Рияд арқылы Меккеге жететін. Сонымен қатар Үнді мұхиты бағытындағы Йемен керуені Мукалладан Саад-Ассир арқылы Меккеге дейін қозғалып, оған Сана қаласынан шығатын шағын керуен қосылатын. Осы негізгі бағыттардың алғашқы төртеуінде қажылықтан қайтқан адамдарды тексеру мақсатында арнайы санитарлық-карантиндік кордондар ұйымдастырылды [Сибгатуллина, 2010: 190]. Мұндай шаралар жұқпалы аурулардың таралуын шектеуге бағытталған халықаралық санитарлық саясаттың бір бөлігі ретінде көрсетті.

Ресей империясының құрамында миллиондаған мұсылман халықтарының болуы билікті олардың сыртқы діни орталықтармен байланысына ерекше назар аударуға мәжбүр етті. Әсіресе Мекке мен Мәдина орналасқан Осман империясы ислам әлемінің маңызды саяси және діни орталығы ретінде қарастырылды. Бұл кезеңде Осман сұлтаны Абдулхамид II панисламизм идеясын қолдап, мұсылман халықтарының бірлігін нығайтуға ұмтылды. Мұндай жағдай Ресей әкімшілігінде империя мұсылмандарының Осман ықпалына түсуі мүмкін деген алаңдаушылық тудырды. Бұл жағдайды сол кезеңдегі әкімшілік және миссионерлік есептерде де айқын көрінді. Мәселен, Семей облысының

православие епископы 1893 жылғы есебінде дала аймағында татар, бұхар және түрік саяхатшыларының жиі келетінін атап өтеді [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 2-к. 3155-іс]. Құжатта олардың негізгі мақсаты қазақтар арасында исламды насихаттау болғаны көрсетіледі. Есепте әсіресе Осман империясынан келген түрік саяхатшыларының қызметіне ерекше назар аударылып, олардың жыл сайын далаға келіп, жергілікті халық арасында Меккеге қажылыққа барушыларды жинаумен айналысатыны айтылған. Ал, түркі-мұсылман халықтары үшін Мекке ислам дінінің қасиетті рухани орталығы болса, Ыстамбұл ұзақ уақыт бойы ислам әлемінің саяси және мәдени орталықтарының бірі ретінде маңызды рөл атқарды. Мысалы, 1890 жылы жазылған белгісіз қазақтың қолжазбасында Ыстамбұл қаласы ерекше мәнге ие орын ретінде сипатталады [Ислам в Казахстане..., 2009: 81]. Автор Рамазан айында Осман сұлтанының жұма намазына қатысу дәстүрін және қаланың ірі мешіттеріндегі діни өмірдің ерекшеліктерін атап өтеді. Сондықтан қазақ қажыларының сапар жолында Ыстамбұлдың болуы тек географиялық қажеттілік емес, сонымен қатар түркі-мұсылман әлемімен рухани және саяси байланыс орнатудың маңызды кезеңі ретінде көрінді.

Мемлекет мұсылман халықтарының қажылық сапарына кейбір кезеңдерде рұқсат беріп, ал эпидемиялық немесе саяси жағдайларға байланысты шектеулер енгізіп отырды. XIX ғасырдың соңында эпидемиялық қауіптердің күшеюі бұл саясаттың қатаюуына әсер етті. Мысалы, 1889 жылы оба мен тырысқақ індетінің таралу қаупіне байланысты полиция департаменті «қасиетті жерлерге құлшылық жасау үшін Түркия мен Персияға баратын мұсылмандарға төлқұжат беруді арнайы бұйрық шыққанға дейін тоқтату» туралы шешім қабылдады [Нуриманов, 2019: 74-88]. Кейінірек 1896–1900 жылдары Үндістанда оба індетінің таралуына байланысты Ресей әкімшілігі мұсылмандардың Мекке мен Мәдинаға қажылық сапарына уақытша тыйым салды. Осы жағдайдан кейін Николай II жарлығымен обаға қарсы арнайы комиссия құрылып, оны Александр Петрович Ольденбургский басқарды. Комиссия қажылықтың инфекциялық аурулардың таралуындағы рөлін зерттеп, санитарлық бақылау жүйесін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірледі.

Дегенмен мұндай шектеулер қажылық қозғалысын толық тоқтата алмады. Консулдық мәліметтерге сәйкес, 1894 жылы Ресейден Жидда арқылы келген 3 349 қажы тіркелген [Сибгатуллина, 2010: 201], ал басқа бағыттар арқылы келгендердің нақты саны белгісіз болып қалған. Көптеген аймақтарда бақылау агенттерінің болмауына байланысты қажылар ағынын толық есепке алу мүмкін болмады. Сонымен қатар барлық қажылар ресми төлқұжатпен сапарға шықпаған. Бұл жағдайды қазақ қоғамындағы қажылық тәжірибесін сипаттайтын әдеби-тарихи деректер де жанама түрде дәлелдейді. Соның бірі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазған «Шонтыбай қажы» шығармасы [Көпейұлы, 2013]. Шығарманың соңында көрсетілген дерек бойынша ол 1893 жылы жазылған. Демек, онда сипатталған қажылық сапары осы кезеңге жақын уақытқа, шамамен 1892–1893 жылдардағы қажылық маусымына сәйкес келеді. Мәтінде «Жылында қажы-әкбәр қажыға барған...» [Көпейұлы, 2013] деген жолдар кездеседі. XIX ғасырдың соңында мұндай сәйкестік 1893 жылға сәйкес келеді, сондықтан поэмада сипатталған сапар сол жылғы қажылықпен байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар шығармада нақты теңіз порттары көрсетілмегенімен, түйемен жүру, шөлейт аймақтар арқылы керуендік жолмен қозғалу және бәдәуилердің аталуына қатысты сипаттамалар қажылардың Араб түбегінде дәстүрлі керуен жолдарын пайдаланғанын аңғартады. Бұл өз кезегінде кейбір қажылардың ресми әкімшілік бақылаудан тыс маршруттарды да қолданғанын көрсетеді.

Зерттеуші А. Сибгатуллина Ресей үкіметі ұзақ уақыт бойы мұсылмандардың қажылық мәселесін жүйелі түрде реттеумен жеткілікті деңгейде айналыспағанын атап өтеді. Оның пікірінше, шетелдік паспорттарды беру тәртібі бойынша нақты нормативтік-құқықтық актілер әзірленбеген, ал көптеген қажылар XX ғасырдың басына дейін шекарадан бұрынғыдай ұйымдастырылмаған және бақылаусыз жолдар арқылы өтіп отырған [Сибгатуллина, 2010: 188].

Осындай жағдайлар билікті толық тыйым салу саясатын қайта қарауға мәжбүр етті. Ішкі істер министрлігінің Медициналық департаменті дайындаған 1900 жылғы 31 желтоқсандағы циркулярында 1901 жылдан бастап мұсылмандардың Мекке мен Мәдинаға қажылық сапарына белгілі шарттар негізінде қайтадан рұқсат беру туралы шешім жарияланды [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 2205-іс]. Бұл шешім оба індетіне қарсы күрес жөніндегі арнайы комиссияның ұсыныстары негізінде қабылданды. Құжатқа сәйкес, қажылыққа баратын мұсылмандарға паспорт беру кезінде олар Хиджазға тек Ресейдің Қара теңіз порттары арқылы теңіз жолымен барып, елге дәл сол жолмен оралуға міндеттелді. Қажылардың империя аумағына қайтуы тек Феодосия мен Батум порттары арқылы жүзеге асырылуы тиіс болды.

Осылайша, XIX ғасырдың соңында Меккеге бағытталған қажылық қозғалысы кең ауқымды халықаралық маршруттар жүйесі арқылы жүзеге асқан күрделі құбылыс болды. Ресей империясы үшін қажылық мәселесі тек санитарлық қауіпсіздікпен ғана емес, сонымен қатар саяси және идеологиялық факторлармен де тығыз байланысты болды. Империя құрамындағы мұсылман халықтарының Мекке мен Мәдина сияқты қасиетті орталықтармен байланысы, сондай-ақ Осман мемлекетінің панисламизм саясаты Ресей әкімшілігінің алаңдаушылығын туғызды.

Бұл алаңдаушылықтың негізсіз еместігін нақты тарихи оқиғалар дәлелдейді. Қажылық маршруттары уақыт өте келе діни сапардың шеңберінен шығып, саяси ұйымдастыру арнасына айнала бастады. 1912–1913 жылдардағы Балқан соғысы кезінде Ресей мұсылмандары Ыстамбұлға жасырын өтіп, Осман армиясына ерікті көмек көрсетті. Мәселен, Торғай облысынан шыққан «Ғалия» медресесінің қазақ шәкірті Достыжанов жалған түрік паспортымен шекарадан өткенін өз хатында тікелей баяндайды [Сибгатуллина, 2010: 130]. Бұл факт санитарлық және паспорттық бақылау жүйесін айналып өтудің іс жүзінде мүмкін болғанын, сондай-ақ осы жүйенің олқылықтарын айқын көрсетеді. Сондықтан билік үшін санитарлық бақылау тек медициналық қажеттілік емес, империя мұсылмандарының сыртқы саяси байланыстарын реттеудің маңызды тетігіне айналды.

Қазақ қажыларының тәжірибесі және карантиндік шараларды қабылдау ерекшеліктері. Қажылық сапары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ мұсылмандарының діни өміріндегі маңызды құбылыстардың бірі болды. Қажылардың алыс сапарға шығуы, әртүрлі әкімшілік шекаралардан өтуі және халықаралық теңіз бағыттарын пайдалануы мемлекеттік органдар тарапынан арнайы тіркеу, шетелдік паспорт беру және медициналық тексеру сияқты рәсімдердің енгізілуіне алып келді. Осындай жағдайда қазақ қажыларының сапары діни міндетті орындаумен қатар бюрократиялық талаптар мен санитарлық шектеулерге бейімделу тәжірибесімен қатар жүрді.

Қарастырылып отырған кезеңде қазақ даласынан қажылыққа барған адамдардың нақты санын анықтау қиын болғанымен, архивтік материалдар олардың тұрақты түрде жүзеге асқанын көрсетеді. Мәселен, архивтік материалдарға сәйкес 1901–1913 жылдар аралығында Павлодар уезінің өзінен ғана Мекке мен Мәдинаға бару үшін шетелдік паспорт алған адамдардың саны шамамен 380–400 адамды құраған [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 2-кітап. 2655-іс, 117-п.]. Деректерге қарағанда қажылық қозғалысының ең белсенді кезеңдерінің бірі 1901 жылға сәйкес келеді. Осы жылдың өзінде 130-дан астам адам қажылыққа бару үшін паспорт рәсімдеген [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 2-кітап. 982-іс, 107-п.]. Кейінгі жылдары да бұл үрдіс жалғасып, 1905 жылы шамамен 74 адам [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 2-кітап. 2339-іс, 228-п.], ал 1908 жылы жекелеген болыстардан ондаған адам қажылық сапарына аттанғаны тіркелген [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 2-кітап. 2454-іс, 200-п.]. Бұл мәліметтер қазақ даласында қажылықтың кең таралған діни тәжірибе болғанын және оған қатысушылар санының бір уездің өзінде бірнеше жүз адамға жеткенін көрсетеді.

XIX ғасырдың соңында оба індетінің таралу қаупі Ресей империясының мұсылман халықтарының қажылық сапарына қатысты саясаты Дала өлкесінен де айқын көрініс тапты. Мысалы, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттардың бірінде Дала генерал-губернаторының мұсылман халқына арналған арнайы хабарландыруы жарияланған. Құжатта 1896 жылдың соңында Бомбей қаласында оба індетінің пайда болып, кейін бүкіл Үндістан аумағына таралғаны айтылған. Осыған байланысты Ресей үкіметі індеттің империя шекарасына өтіп кету қаупінен сақтану мақсатында бірқатар санитарлық шаралар қабылдаған [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 769-іс, 49-п.].

Сонымен қатар құжатта Үндістан үкіметінің де індеттің таралуына байланысты Бомбей және Карачи порттарында қасиетті жерлерге баратын мұсылман қажыларын кемелерге отырғызуды тоқтатқаны атап өтіледі. Осындай жағдайларды ескере отырып, Дала генерал-губернаторы Ақмола, Семей және Жетісу облыстарының мұсылман халқына қажылық сапарын уақытша тоқтату туралы ресми түрде хабарлаған. Хабарландыруда бұл шараның уақытша сипатта екені және індет жойылғаннан кейін Мекке мен Мәдинаға баруға рұқсат бұрынғыдай беретінін айтады. Сонымен бірге құжатта болыстық басқарушыларға, ауыл старшындарына, халық соттарына және молдаларға бұл шешімді халыққа түсіндіру міндеті жүктелген. Бұл дерек Ресей әкімшілігінің санитарлық саясатты жүзеге асыруда жергілікті басқару жүйесін және мұсылман дінбасыларын ақпараттық құрал ретінде пайдаланғанын көрсетеді. Яғни билік тек әкімшілік тыйым салумен шектелмей, оны халыққа түсіндіру үшін дәстүрлі билік институттарын да тартуға тырысқан.

Дала өлкесіндегі халықтың мұндай шектеулерге қалай қарағанын басқа архив деректері де көрсетеді. Мысалы, «Киргизская степная газета» редакциясының құжаттарында қазақтардың

қажылық сапарына қатысты ақпаратқа ерекше қызығушылық танытқаны байқалады. Газет редакторы мен түрлі тұлғалар арасындағы хат алмасуда қазақтардың Меккеге баратын жолдарда карантиндік бекеттердің бар-жоғын нақты білгісі келгені айтылады. Сондықтан редакциядан Меккеге баратын жолдардағы оба мен тырысқақ сияқты жұқпалы аурулар туралы ақпаратты газет бетінде жүйелі түрде жариялап отыру сұралған [ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 769-іс, 49-п.].

Бұл дерек қазақ қоғамы халықаралық эпидемиялық жағдай мен санитарлық шектеулер туралы ақпаратқа бейжай қарамағанын және халық қажылық сапарына қатысты ресми ақпаратты мерзімді баспасөз арқылы алуға тырысқан. Ол әсіресе XX ғасырдың басында қазақ қоғамында жұқпалы аурулармен күрес және санитарлық білімді тарату мәселелері ұлттық мерзімді баспасөзде де кеңінен талқылана бастады. Егер XIX ғасырдың соңында бұл мәселе көбіне мемлекеттік циркулярлар мен ресми хабарландырулар арқылы реттелсе, XX ғасырдың басында қазақ зиялылары мен журналистері оны қоғамдық пікір деңгейінде көтеріп, халық арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізуге тырысты. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақ газеті қазақ қоғамында санитарлық-ағартушылық ойдың қалыптасуына ықпал еткен маңызды ақпараттық алаңға айналды. 1913 жылғы 6 сәуірде жарияланған мақалада студент Есенғали Қасаболатов оба індетінің шығу тегі мен таралу жолдарын ғылыми тұрғыдан түсіндіруге талпыныс жасайды [«Қазақ» газеті..., 2023: 67]. Автордың пікірінше, бұл ауру адамзат тарихында өте ерте кезеңдерден белгілі болған және бірнеше ірі эпидемияларға себеп болған. Мысалы, мақалада VI ғасырдағы Юстиниан обасы туралы мәліметтер келтіріліп, індеттің Мысыр аумағынан таралып, кейін Түркия, Испания және Италия аймақтарына жеткені атап өтіледі. Сонымен қатар індеттің кейінірек Мекке мен Мәдина қалаларына таралғаны көрсетіліп, қажылық қозғалысы арқылы аурудың әртүрлі өңірлерге таралу ықтималдығы туралы пікір айтылады. Автор Қытайдағы «қара шума» індетінің де қажылықтан оралған адамдар арқылы Азияның басқа аймақтарына тарағаны туралы түсініктер болғанын жазады. Бұл деректер қазақ қоғамында жұқпалы аурулардың таралуын түсіндіруде қажылық қозғалысының ықтимал рөліне назар аударылғанын көрсетеді.

Сонымен қатар бұл деректер билік пен жергілікті мұсылман қоғамы арасындағы өзара әрекеттестіктің күрделі сипатын ашып береді. Бір жағынан әкімшілік шектеулер енгізілсе, екінші жағынан халықтың қажылыққа деген қызығушылығы сақталып, олар бұл мәселеге қатысты ақпаратты әртүрлі арналар арқылы алуға ұмтылды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында енгізілген санитарлық талаптар қазақ қоғамында біржақты қабылданған жоқ. Исламдық дәстүрлер мен діни тәжірибелер тұрғысынан қарағанда, кейбір санитарлық рәсімдерге қазақтар сақтықпен әрі күмәнмен қарады. Қажыларды міндетті түрде моншада жуындыру, киім-кешек пен жеке заттарды арнайы дезинфекциялық камераларда өңдеу сияқты шаралар жергілікті мұсылман қауымдарының күнделікті діни тәжірибесіне тән емес еді. Сондықтан бұл талаптар кей жағдайда ислам нормаларына сәйкестігі тұрғысынан талқыланып, белгілі бір дәрежеде күдік тудырды. Қазақ қажылары мұндай шараларды көбіне абайлап қабылдап, олардың діни тұрғыдан рұқсат етілуі немесе қажеттілігі туралы пікірлер қалыптастырды.

Карантиндік іс-шаралардың маңызды элементтерінің бірі қажылардың жеке заттарын дезинфекциялау болды. Осы мақсатта карантиндік станциялар аумағында арнайы дезинфекциялық камералар мен қоймалар салынды. Бұл орындарда қажылардың жүктері санитарлық өңдеуден өткізіліп, жұқпалы аурулардың таралу қаупін азайтуға бағытталған бақылау шаралары жүзеге асырылды. Сонымен қатар елге оралған қажылар міндетті түрде карантиндік мекемелерде санитарлық тексеруден өтуі тиіс болды. Бұл шараларға моншада жуыну, киім-кешек пен жеке заттарды дезинфекциялау сияқты рәсімдер кірді. Санитарлық өңдеуден өткенін растайтын белгі қажылардың паспорттарына арнайы мөр арқылы тіркелді. Егер мұндай белгі болмаған жағдайда, ол адамның санитарлық бақылаудан өтпегені немесе одан жалтарғаны деп есептеліп, оған әкімшілік жаза қолданылуы мүмкін еді.

1890 жылы қажылыққа барған белгісіз қазақтың естелігі бұл сапардың санитарлық тұрғыдан қаншалықты қауіпті болғанын көрсететін маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Қолжазбада автор қажылық кезінде оба індетінің таралғанын және көптеген қажылардың осы аурудан қайтыс болғанын атап өтеді. Сонымен қатар автор Джидда маңында арнайы карантиндік шаралар қолданылғанын жазады. Оның айтуынша, кейбір жерлерде қажыларды түтін арқылы зарарсыздандыру жүргізіліп, адамдарды 10 немесе 20 күнге дейін карантинде ұстайтын болған [Ислам в Казахстане..., 2009: 78].

Алайда мұндай қатаң санитарлық талаптар қажылар үшін әрдайым қолайлы бола бермеген. Ұзақ уақыт карантинде ұстау, жеке заттарды міндетті түрде өңдеу және әкімшілік бақылаудың күшеюі

кейбір қажыларды ресми бақылау пункттерін айналып өтіп, тексеріс жүргізілмейтін жолдарды пайдалануға итермеледі. Соның нәтижесінде кейбір қажылар негізгі карантиндік бекеттерден тыс, бақылауы әлсіз бағыттармен жүруге тырысқан. Бұл жағдай бір жағынан халықаралық санитарлық жүйенің барлық бағыттарды толық қамти алмағанын көрсетсе, екінші жағынан қажылық сапарын орындауға ұмтылған мұсылман қауымының әкімшілік және санитарлық кедергілерді айналып өтуге талпынғанын байқатады.

Мәселені дала өлкесінің көзқарасы тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік беретін дереккөздердің бірі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Жантемір қажы» дастаны. Шығармада қажылық сапары барысында кездесетін санитарлық-карантиндік шаралар қысқа болса да нақты көрініс табады. Дастанда Жантемір қажы ауыр халде жүрген кезде карантинге түсетіні баяндалады. Автор қажылардың санитарлық бақылауға алынуын былай сипаттайды:

«Тамам қажы жеті күн карантин боп,

Тұтқын болып дәрігерге қолға түсті». [Көпейұлы, 2013]

Бұл жолдар қажылардың міндетті медициналық тексерістен өтіп, белгілі бір мерзім карантинде ұсталғанын көрсетеді. Автор карантинді арнайы талдап түсіндірмесе де, оны қажылық сапары барысында кездесетін қиындықтардың бірі ретінде бейнелейді. Әсіресе «тұтқын болып» деген тіркес санитарлық шаралардың қажылар тарапынан еріксіз, кейде ауыр әкімшілік рәсім ретінде қабылданғанын білдіреді.

Осы тұрғыдан алғанда, Дала өлкесіндегі қажылық қозғалысы тек діни тәжірибе ғана емес, сонымен қатар империялық әкімшілік саясат, халықаралық санитарлық талаптар және жергілікті мұсылман қоғамының қабылдау тәжірибесі тоғысқан күрделі әлеуметтік-тарихи құбылыс ретінде көрінеді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Ресей империясының санитарлық саясаты қажылықты толық тоқтатуды емес, оны белгілі бір медициналық және әкімшілік шеңберде бақылауды мақсат етті. Қазақ қоғамында бұл шаралар біртіндеп ақпараттық қабылдау деңгейіне көтеріліп, ұлттық зиялылардың санитарлық-ағартушылық қызметінің бір бөлігіне айналды. Сонымен қатар, зерттеу барысында анықталғандай, санитарлық саясаттың жүзеге асырылуы тек орталық биліктің шешімдерімен шектелмей, жергілікті әкімшілік құрылымдар, консулдық қызметтер, сондай-ақ ақпараттық кеңістік арқылы жүргізілді. Архивтік құжаттар мен мерзімді баспасөз материалдары биліктің халыққа санитарлық талаптарды түсіндіру үшін дәстүрлі басқару институттарын болыстық басқарушыларды, ауыл старшындарын және мұсылман дінбасыларын тартқанын көрсетеді. Бұл өз кезегінде санитарлық саясатты жүзеге асыруда әкімшілік және әлеуметтік тетіктердің қатар қолданылғанын аңғартады.

Сонымен қатар қазақ қоғамының бұл саясатқа көзқарасы біржақты болмағаны байқалады. Бір жағынан, халық қажылық сапарына байланысты эпидемиялық жағдай туралы ақпаратқа қызығушылық танытып, мерзімді баспасөз арқылы санитарлық мәселелер жөнінде мәлімет алуға ұмтылды. Екінші жағынан, міндетті карантиндік шаралар, медициналық тексерулер және жеке заттарды дезинфекциялау сияқты рәсімдер дәстүрлі діни тәжірибеге тән болмағандықтан, кей жағдайда күмәнмен немесе сақтықпен қабылданды. Жеке естеліктер мен әдеби деректерде карантиндік шаралар қажылық сапары барысында кездесетін қосымша қиындықтардың бірі ретінде сипатталады.

Осылайша, қарастырылған кезеңдегі қажылық қозғалысы діни міндетті орындау тәжірибесі мен империялық әкімшілік саясаттың өзара тоғысқан кеңістігінде жүзеге асты. Санитарлық бақылау жүйесі эпидемиологиялық қауіптердің алдын алу мақсатында енгізілгенімен, ол сонымен қатар мемлекет пен мұсылман қоғамы арасындағы қатынастарды реттеудің маңызды құралына айналды. Бұл жағдай діни тәжірибелердің қоғамдық денсаулық сақтау саясаты мен мемлекеттік басқару механизмдерімен өзара байланысын көрсететін тарихи мысал ретінде маңызды ғылыми мәнге ие.

Деректер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Арапов, 2002 – *Арапов Д.Ю.* Русский посол в Турции Н.В. Чарыков и его «Заключение» по «мусульманскому вопросу» // Вестник Евразии. 2002. № 2. С. 148–164.

Гафиятуллина, 2019 – *Гафиятуллина И.* Как совершали хадж российские мусульмане в прошлом? // Russia-Islam World. 2019. 15 июля. URL: <https://russia-islamworld.ru/23b/>

Давлетшин, 1899 – *Давлетшин А.* Отчет штабс-капитана Давлетшина о командировке в Хиджаз. СПб.: Военная типография, 1899.

Ислам в Казахстане, 2009 – *Ислам в Казахстане*: паломничество (XIX – начало XX вв.): сб. материалов / Рук. проекта Г.Р. Мухтарова; науч. ред. Н. Алимбай. Алматы: Баспалар үйі, 2009. 640 с.

Қазақ газеті, 2023 – *Қазақ газеті* 1913 жыл / Құраст.: Ғ. Әнес, Ғ. Замзаева. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. 67 б.

Көпейұлы, 2013 – *Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы*. Шығармалары: 20 томдық. Павлодар: ЭКО, 2013. Т. 7. 37, 155-бб.

Нуриманов, 2019 – *Нуриманов И.А.* Становление паломнических маршрутов мусульман Российской империи в Аравию во второй половине XIX – начале XX в. // Вестник Моск. Ун-та. Серия 13. Востоковедение. 2019. № 2. С. 74–88.

Павловская, 1893 – *Павловская Л.* Холерные годы в России: исторический очерк. СПб.: Издание К. Л. Риккера, 1893. 92 с.

Сибгатуллина, 2010 – *Сибгатуллина А.Т.* Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX–XX вв. М., 2010. С. 188, 190, 201.

Ханмагомедов, 2011 – *Ханмагомедов Я.М.* Хадж: социально-экономический и медико-эпидемиологический аспекты // Исламоведение. 2011. № 2. С. 37–45.

Campbell, 2014 – *Campbell E.I.* The “Pilgrim Question”: Regulating the Hajj in Late Imperial Russia // *Canadian Slavonic Papers*. 2014. Т. 56. № 3–4. С. 239–268.

Roff, 2017 – *Roff W.R.* Sanitation and security: the imperial powers and the nineteenth century Hajj // *The Rise and Fall of Modern Empires*. Vol. I. London: Routledge, 2017. Pp. 365–382.

Sources

QR OMA – Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

References

Arapov, 2002 – *Arapov D.Yu.* Russkii posol v Turtzii N.V. Charykov i ego «Zaklyuchenie» po «musul'manskomu voprosu» [Russian Ambassador to Turkey N.V. Charykov and His “Conclusion” on the “Muslim Question”]. *Vestnik Evrazii*. 2002. № 2. Pp. 148–164. [in Russian].

Gafiyatullina, 2019 – *Gafiyatullina I.* Kak sovershali khadzhi rossiiskie musulmane v proshlom? [How Did Russian Muslims Perform the Hajj in the Past?]. *Russia-Islam World*. 2019. 15 July. URL: <https://russia-islamworld.ru/23b/> [in Russian].

Davletshin, 1899 – *Davletshin A.* Otchet shtabs-kapitana Davletshina o komandirovke v Khidzhaz [Report of Staff Captain Davletshin on His Mission to the Hijaz]. Saint Petersburg: Voennaya tipografiya, 1899. [in Russian].

Islam v Kazakhstane, 2009 – *Islam v Kazakhstane*: palomnichestvo (XIX – nachalo XX vv.): sb. materialov [Islam in Kazakhstan: Pilgrimage (19th – Early 20th Centuries): Collection of Materials]. Ruk. proekta G.R. Mukhtarova; nauch. red. N. Alimbai. Almaty: Baspalar uii, 2009. 640 p. [in Russian].

Qazaq gazetі, 2023 – *Qazaq gazetі*. 1913 zhyl [Kazakh Newspaper. Year 1913]. Kurast.: G. Anes, G. Zamzaeva. Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory, 2023. 67 p. [in Kazakh].

Kopeiuly, 2013 – *Mashhur Zhusip Kopeiuly*. Shygarmalary: 20 tomdyq [Works: in 20 vols.]. Pavlodar: EKO, 2013. Vol. 7. Pp. 37, 155. [in Kazakh].

Nurimanov, 2019 – *Nurimanov I.A.* Stanovlenie palomnicheskikh marshrutov musul'man Rossiiskoi imperii v Araviyu vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. [Formation of Pilgrimage Routes of Muslims of the Russian Empire to Arabia in the Second Half of the 19th – Early 20th Century]. *Vestnik Moskovskogo universiteta*. Seriya 13. Vostokovedenie. 2019. № 2. Pp. 74–88. [in Russian].

Pavlovskaya, 1893 – *Pavlovskaya L.* Kholernye gody v Rossii: istoricheskii ocherk [Cholera Years in Russia: A Historical Sketch]. Saint Petersburg: Izdanie K. L. Rikкера, 1893. 92 p. [in Russian].

Sibgatullina, 2010 – *Sibgatullina A.T.* Kontakty tyurok-musul'man Rossiiskoi i Osmanskoi imperii na rubezhe XIX–XX vv. [Contacts of Turkic Muslims of the Russian and Ottoman Empires at the Turn of the 19th–20th Centuries]. Moscow, 2010. Pp. 188, 190, 201. [in Russian].

Khanmagomedov, 2011 – *Khanmagomedov Ya.M.* Khadzhi: sotsial'no-ekonomicheskii i mediko-epidemiologicheskii aspekty [Hajj: Socio-Economic and Medical-Epidemiological Aspects]. *Islamovedenie*. 2011. № 2. Pp. 37–45. [in Russian].

Campbell, 2014 – *Campbell E.I.* The “Pilgrim Question”: Regulating the Hajj in Late Imperial Russia. *Canadian Slavonic Papers*. 2014. Vol. 56. № 3–4. Pp. 239–268.

Roff, 2017 – *Roff W.R.* Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth Century Hajj. *The Rise and Fall of Modern Empires*. Vol. I. London: Routledge, 2017. Pp. 365–382.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 378–
386
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP /MPHTI/ IRSTI 03.41.91

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_378-386

Т.Н. СЕНИГОВА: БАТЫС ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЭКСПЕДИЦИЯЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ (1950–1970 ЖЫЛДАР)

Айдос Жеңісбайұлы Қалшабаев^{1*}, Мадияр Елеуұлы Елеуов²

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Өл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Археология, этнология және музеология кафедрасының 2 курс докторанты
<https://orcid.org/0009-0003-7409-4193>. *e-mail: kalshabaevaidos80@gmail.com

²Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Өл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Қалшабаев А.Ж., Елеуов М.Е., 2026

Аңдатпа. Мақалада Т.Н. Сенигованың Батыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан аймақтарында жүргізілген археологиялық экспедициялардың тапқан жаңалықтары мен өзі қатысқан экспедициялардың ғылыми жаңалықтары қарастырылады. *Мақаланың мақсаты мен міндеттері* Т.Н. Сенигованың өзі жазған ғылыми жаңалықтары мен есептері және Марғұлан атындағы Археология институтының архивінде сақталған ғалымның, қолжазбалары негізінде жазылған археологиялық жаңалықтарын жан-жақты көрсету, талдау. *Материалдары мен әдістері* .Авторлар мақалада Т. Н. Сенигованың 1950 жылдары басталған археологиялық зерттеулерінен бастап, қатысқан экспедициялары, ашқан археологиялық ескерткіштері, есептері жөнінде архив материалдары мен ғалымның қолжазбаларындағы деректерді келтіре отырып баяндайды. Сондай ақ, ғалымның өзіне дейінгі археологтардың экспедициялары нәтижесіндегі зерттеулері мен өзі тапқан археологиялық жаңалықтарын саралаған тұжырымдары да назарға алынған. Мақалада негізінен Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстанға ұйымдастырылған экспедициялардың зерттеулері мен нәтижелері қарастырылады. *Нәтижелері.* Авторлар Т.Н. Сенигованың Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясында тапқан неолит кезеңіне жататын ескерткіштері мен табылған артефактілер жөнінде өз пікірін білдереді. Сол сияқты Оңтүстік Қазақстан экспедициясынан табылған тұрақтар мен археологиялық заттардың және Қожа Ахмет Яссауи кешенінен табылған археологиялық зерттеулер жөнінде де тұжырымдар жасайды. *Қорыта келгенде* авторлар ғалымның зерттеулері мен жаңалықтарының кейбір тұстарын көрсете отырып, Қазақстан археология ғылымындағы орнын, ғылыми әдістемесі мен тәжірибесін талдайды. Мақаланы жазу барысында хронологиялық әдіспен археологиялық зерттеулердің даму деңгейін анықтау үшін салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Авторлар ғалымның еңбегін көрсетуде архивтік деректерді кеңінен қолданған.

Түйін сөздер: Сенигова, археологиялық зерттеулер Қазақстан археологиясы, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, экспедиция.

Дәйексөз үшін: Қалшабаев А.Ж., Елеуов М.Е. Т.Н. Сенигова: Батыс және Оңтүстік Қазақстан экспедицияларының ғылыми жаңалықтары (1950-1970 жылдар) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №1. С. 378–386. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_378-386

Т.Н. СЕНИГОВА: НАУЧНЫЕ ОТКРЫТИЯ ЭКСПЕДИЦИЙ ЗАПАДНОГО И ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА (1950–1970 ГГ.)

Айдос Женисбаевич Калшабаев^{1*}, Мадияр Елеуович Елеуов²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(проспект Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Казахстан)

докторант 2 курса кафедры Археологии, этнологии и музеологии

<https://orcid.org/0009-0003-7409-4193>. *e-mail: kalshabaevaidos80@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(проспект Аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Казахстан)

профессор, д.и.н. кафедры археологии, этнологии и музеологии

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Калшабаев А.Ж., Елеуов М.Е., 2026

Аннотация. В статье рассматриваются археологические открытия Т.Н. Сениговой, полученные в ходе археологических экспедиций в Западном и Южном Казахстане, а также научные результаты, к которым исследователь пришла в ходе участия в различных экспедициях. *Цель и задачи статьи* – всесторонне показать и проанализировать археологические открытия, описанные Т.Н. Сениговой в её научных работах и отчётах, а также на основе рукописных материалов учёного, хранящихся в архиве Института археологии имени А. Маргулана. *Материалы и методы.* В статье, опираясь на архивные материалы и данные из рукописей исследователя, рассматриваются сведения об археологических исследованиях Т.Н. Сениговой, начатых в 1950-е годы, об экспедициях, в которых она участвовала, об открытых ею археологических памятниках и составленных ею отчётах. Кроме того, учитываются выводы учёного, касающиеся исследований предыдущих археологических экспедиций и результатов собственных открытий. Основное внимание уделено исследованиям и итогам экспедиций, организованных в Западный и Южный Казахстан. *Результаты.* Авторы представляют своё мнение относительно археологических памятников неолитического периода и найденных артефактов, обнаруженных Т.Н. Сениговой в ходе Западно-Казахстанской археологической экспедиции. Также приводятся обобщения, касающиеся стоянок и археологических материалов, найденных Южно-Казахстанской экспедицией, а также исследований, проведённых на территории комплекса Ходжи Ахмеда Ясави. *В заключение* авторы, выделяя отдельные аспекты исследований и открытий учёного, анализируют её вклад в археологическую науку Казахстана, а также особенности её научной методологии и исследовательского опыта. При написании статьи использованы хронологический и сравнительно-исторический методы для определения этапов развития археологических исследований. Архивные источники широко применены при раскрытии научного наследия исследователя.

Ключевые слова: Сенигова, археологические исследования, археология Казахстана, Западный Казахстан, Южный Казахстан, экспедиция.

Для цитирования: Калшабаев А.Ж., Елеуов М.Е. Т.Н. Сенигова: научные открытия экспедиций Западного и Южного Казахстана (1950–1970 гг.) // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 378–386. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_378-386

T.N. SENIGOVA: SCIENTIFIC DISCOVERIES OF THE EXPEDITIONS IN WEST AND SOUTH KAZAKHSTAN (1950–1970)*Aidos Kalshabaev^{1*}, Madiyar Eleuov²*

¹Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 0500401 Almaty, Republic of Kazakhstan)
2nd year doctoral student, Department of Archaeology, Ethnology and Museology
<https://orcid.org/0009-0003-7409-4193>. *e-mail: kalshabaevaidos80@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 0500401 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Professor, Doctor of Historical Sciences, Department of Archaeology, Ethnology and Museology
<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

© Valikhanov IHE, 2026

© Kalshabaev A., Eleuov M., 2026

Abstract. The article examines the archaeological discoveries of T.N. Senigova obtained during archaeological expeditions in West and South Kazakhstan, as well as the scientific results she achieved through participation in various expeditions. *The purpose and objectives* of the article are to comprehensively present and analyze the archaeological findings described by T.N. Senigova in her scientific works and reports, as well as those based on the scholar's handwritten materials preserved in the archive of the A. Margulan Institute of Archaeology. *Materials and Methods.* Drawing on archival materials and data from the researcher's manuscripts, the article reviews information on the archaeological investigations initiated by T.N. Senigova in the 1950s, the expeditions in which she took part, the archaeological sites she discovered, and the reports she compiled. In addition, the scholar's conclusions regarding previous archaeological expeditions and the results of her own discoveries are taken into account. Special attention is given to the research and outcomes of the expeditions conducted in West and South Kazakhstan. *Results.* The authors present their views concerning the Neolithic archaeological sites and artifacts discovered by T.N. Senigova during the West Kazakhstan Archaeological Expedition. They also provide summaries related to the sites and archaeological materials uncovered by the South Kazakhstan Expedition, as well as research carried out on the territory of the Khoja Ahmed Yasawi complex. *In conclusion,* the authors, highlighting specific aspects of the researcher's studies and discoveries, analyze her contribution to the archaeological science of Kazakhstan, as well as the distinctive features of her scientific methodology and research experience. The chronological and comparative-historical methods were applied to identify the stages of development of archaeological research. Archival sources were extensively used to reveal the scholar's scientific legacy.

Keywords: Senigova, archaeological research, archaeology of Kazakhstan, Western Kazakhstan, Southern Kazakhstan, expedition.

For citation: Kalshabaev A., Eleuov M. T.N. Senigova: scientific discoveries of the expeditions in West and South Kazakhstan (1950–1970) // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 378–386. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_378-386

Кіріспе. Еліміздің ерте кезеңінің тарихи үдерісін жан-жақты зерттеуде археологтардың үлесі аз емес. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде алынған деректер тарихи кезеңдеуде, тарихи құбылыстарды реконструкциялауда, даму эволюциясын көрсетуде маңызды. Қазақстанның археолог-ғалымдары еліміздің ежелгі тарихын, оның ішінде мәдениет тарихы дамуының салыстырмалы тұтас бейнесін жасауда және оны жаңғыртуда аянбай еңбек етті. Қазақстан археологиясы ғылымында көптеген жаңалықтар ашып, дамуына үлес қосты.

Бүгінде Отандық тарихта еліміздің ғылым-біліміне үлкен үлес қосқан, қазақ ғылымының дамуында із қалдырған тарихи тұлғаларды зерттеудің маңызы зор. Көрнекті ғалымдар мен қоғам қайраткерлерінің өмір жолы мен елге, мемлекеттің дамуына қосқан үлесін зерттеу арқылы олардың еңбектерін насихаттау, ғылыми айналымға енгізудің маңызы ерекше. Қазақстан археологиясына үлес қосқан тұлғаларды зерттеу арқылы біріншіден, ғалымның өмір жолы, өскен ортасы, ғалым ретінде қалыптасуы жүйеленіп, ғылыми-тәрбиелік мағлұматтар жинақталса, екіншіден ғалымның ғылыми ізденістері, тәжірибелері талданады, үшіншіден, ғалымның ғылыми жаңалықтары мен тұжырымдары

сарапталады. Сондай тұлғалардың бірі Қазақстан археология саласында аянбай еңбек етіп, аяққа енді тұрып жатқан археология ғылымының дамуына өзіндік үлесін қосып, Қазақстанның көне, орта ғасыр кезеңдеріне қатысты ғылыми жаңалықтар ашып, маңызды тұжырымдар жасаған Т.Н. Сенигова. Ғалым Қазақстанның батысы мен оңтүстігінде, Жетісуда археологиялық қазбалар жүргізіп, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, неолит, қола, ортағасыр кезеңдеріне жататын артефактілер, қоныстар мен тұрақтар, ескерткіштер ашып, тұжырымдар жасады.

Біз бұл мақалада Т.Н. Сенигованың археология саласындағы ғылыми ізденістерінің кейбір тұстарына, оның ішінде Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстанға жүргізген археологиялық экспедиция барысында ашқан жаңалықтары мен ғылыми концепцияларын қарастырамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғалымның еңбектері негізінен Ә.Марғұлан атындағы Археология институты архивіндегі №11 қорда сақтаулы. Мақаланы жазу барысында аталған қордың 2 тізбенің 241, 243, 259, 278 істері мен 5-тізбенің 607 іс қағаздарындағы материалдар негізге алынды. Мұнда ғалым-археологтың өз қолтаңбасымен жазылған ғылыми есептері, ашқан жаңалықтары мен оларды талдаған тұжырымдары, т.б. деректер кеңінен кездеседі. Қазақстан археологиясына қатысты тапқан жаңалықтары, еңбектері, атап айтқанда «По Западной Казахстанской и Гурьевской областям», «Археологические исследования в Южном Казахстане: история и методология», т.б. экспедициядағы ғылыми есептері мен тұжырымдары мақалаға арқау болды. Оның еңбектеріндегі археологиялық ескерткіштерді зерттеу әдістері, Батыс Қазақстандағы тұрақтар мен ескерткіштер, археологиялық артефактілер жөніндегі тұжырымдары Қазақстанның көне тарихын қалыптастыруда маңызды дерек. Археолог ғалымның археологиялық қазба жұмыстары мен зерттеулердің ғылыми әдістемесін жетілдіруде, ежелгі қоныстар мен жерлеу орындарын зерттеуде, олардың мәдени стратиграфиясын, әлеуметтік құрылымдарын анықтауда Қазақстан археологиясына қосқан үлесі маңызды екендігін көрсетеді.

Ғалымның өзі жазып кеткен зерттеу еңбектері де талданып, мақаланың мазмұнын ашуда қолданыс тапты. Атап айтқанда «Отчет о работе Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 г.» [Сенигова, 1956: 140–156]. «Находки кремня в западных районах чинка Усть-Урта и в Приаральских Кызлкумах» [Сенигова, 1951: 122–124], т.б. еңбектеріндегі материалдар алынды. Сондай-ақ, ғалымның Қазақстан археологиясына қосқан үлесі жөнінде жазылған зерттеулер де мақалада көрініс тапты.

Мақалада ғылыми объективтілік пен тарихилық қағидасын негізге алған кешенді тәсіл қолданылды. Тарихилық әдіс қағидасы негізінде өткен тарихымыздың толық картинасын қалыптастыратын құбылыстар талданып, бағаланды. Талдау әдісін қолдану кейбір ескерткіштерді ашу және зерттеуде, археологиялық мәдениетті сипаттауда, зерттеушілердің қорытындысын талдауға мүмкіндік береді.

Компаративті немесе салыстырмалы әдіс мақалада басқа да археологтардың әлемдегі ғылыми танымның іргелі мәліметтерімен салыстыруда қолданыс тапты. Типология әдісі ғылыми зерттеуде ең маңызды болып табылады, ең маңыздыларын көрсететін құбылыстар мен процестерді салыстыруға негізделген бұл әдісті біз мақалада ғалымның ашқан жаңалықтарын топтап, кезеңдерге қарай көрсетуге мүмкіндік алдық.

Жүйелік тәсіл барлық тарихи процестерден туындайды, жүйеде орналасқан және элементтер бойынша соның ішінде сыртқы элементтермен өзара байланысты. Объективтілік-принцип материалдар мен археологиялық дереккөздерді түсіндіруде қолданылды.

Мақаланы жазу барысында ғалымның ғылыми қызметі мен зерттеулерін көрсетуде хронологиялық әдісті, сонымен қатар ғалымның еңбектеріндегі қалалардың даму деңгейін анықтауда салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды.

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері осы күнге дейін назардан тыс қалып келген археологиялық ескерткіштердің бастапқы жіктелуі мен кезеңделуін жасауға мүмкіндік бере отырып тарихи географияның бірқатар мәселелерін, атап айтқанда, жазба деректерде аталған қалалардың нақты тарихи атауларымен қала жұрттарының сәйкестігі салыстырмалы түрде зерттелді. Сондай-ақ Мауераннахр, Соғды, Хорезм және басқа да көршілес саяси бірлестіктермен арадағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстардың негізгі бағыттарын анықтауда жаңаша көзқарас туындатты.

Талдау және нәтижелер**Т.Н. Сенигованың Батыс Қазақстан экспедициясы ғылымы жаңалықтарын талдау.**

Сенигова Таисия Николаевна кіші ғылыми қызметкер лауазымында ҚазақКСР ҒА Археология және этнология зерттеу институтына (ИИАЭ) 1946 жылдың желтоқсанынан бастап қызмет етті. Осы кезеңнен бастап Қазақстан археологиясының дамуына өзіндік үлес қосып, жаңалықтар ашты.

1950-1952 жж. Қазақстан археологиясындағы ғылыми зерттеулері жөнінде Т.Н. Сенигова өзінің ғылыми есептерінде: «Соңғы жылдары Қазақстан территориясында археологиялық жұмыстар қызу жүрді. Орталық Қазақстанда басталып, Шығыс Қазақстанда жалғасты, одан кейін Оңтүстік-Қазақстан археологиялық экспедициясы КСРО ҒА байланыста жұмыс жүргізіп Сырдарияда, Батыс Қазақстанда қазба жұмыстарын жүргізді. Жүргізілген зерттеулер Қазақстанның ерте және орта ғасыр кезеңдері үшін маңызды материалдар берді» [Ө. Марғұлан атындағы АИА. Қ. 11. Т. 2. І. 241. П. 1], – деп жазады. Ақиқатында осы кезеңдерде атқарылған жұмыстардың нәтижелері көне және ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеу үшін құнды материалдар екендігі сөзсіз. Мәселен, Батыс Қазақстаннан табылған неолит, қола, ерте темір дәуірінің тұрақтары аймақта тұрғындардың үздіксіз қоныстану үдерісі жүргендігін көрсетеді. Сонымен қатар, әртүрлі археологиялық қазба жұмыстары барысында жыл сайын табылып отырған олжалар да осы күнге дейін айтарлықтай ғылыми құндылыққа ие.

1950 жылдары Орал-Көшім суландыру жүйесінің құрылысының жоспарлануына байланысты ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институты 1953 жылы Т.Сенигованы Батыс-Қазақстан археологиялық экспедициясына жетекші етіп тағайындады. Нәтижеде неолит, қола, ерте темір дәуірінің тұрақтарын табады. Зерттеу барысында Орал қаласы, Райым көлдері, Қамыс-Самар өзені, Үлкен және Кіші өзендер аудандары зерттелді. Құмды төбелер тұрақтарынан қола дәуіріне жататын материалдар да көптеп табылды. Жаңақала ауданында Сорай және Райм өзендері жағалауынан құмды қоныстар, Жасқұсқұм құмының солтүстік және оңтүстік бөлігінен қола пышақ табылды [Кукушкин, 2019: 62].

Т.Н. Сенигова осы Кіші Өзеннің сол жақ жағалауынан табылған қорған жөнінде өз есебінде: «Новая Казанка ауылынан 6 шақырым солтүстік–шығыста жатқан Жасауыл елді-мекенінде жергілікті тұрғындар арасында Қара оба деген атпен белгілі үлкен қорғандар бейітіне зерттеу жүргіздік. Қорғандардың көпшілігі жоғарыда сипаттаған қорғандарға ұқсайды. Бірақ олардың арасында кішірек басқа үлгілер түріде кездеседі. Олар жақсылап үйілген үйінділер, диаметрі 5-10 м, биіктігі 30 смден 1 метрге дейін келеді. Барлығы Қара-Оба қорымынан 12 қорған қазылып, оның жетеуінде скиф-сармат кезеңінің 12 обасы және кейінгі VIII-XIII ғғ. жататын 2 көшпенділердің жерлеу орындары табылды» [Ө. Марғұлан атындағы АИА. Қ. 11. Т. 2. І. 278. П. 18], – деп жазады. Сенигованың жүргізген Қара-оба қорымынан табылған жерлеу орындары Солтүстік Каспий өңірі аймағында кездесетін басқада обалармен ұқсастықтары айқын байқалады. Мысалға, 2020-2023 жылдары Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің Атырау облысы, Милы және Құрманғазы аудандарында жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында скиф-сармат тайпаларына тиесілі обаларда да Қара-обадағы сияқты ерте орта ғасырға тиесілі жерлеу орындары көптеп кездесті. Негізгі обалардың өзі б.з.б II-IV ғғ. тиесілі болса кейінгі жерлеулер ерте ортағасыр көшпенділеріне, яғни б.з IX-XI ғғ. жататындығын көрсетті.

Осы Сармат тайпаларының Көрпембай және Қараоба қорымдарындағы обалардың хронологиялық кезеңін былай бөледі: біріншісі б.з.б. III-I ғасырларға жатады (Көрпембай- 1-7; Қараоба-1-3,5-11), екіншісі (Көрпембай-6-8) б.з.I-III ғасырларымен мерзімделеді [Байғұнақов, 2008: 8]. Мұнан басқа Орал өзені бойымен Тайпақ ауданының Калмыково ауылы маңайынан қола ғасырының жеті, Жәнібек ауданының оңтүстік-батыс бөлігінен тоғыз археологиялық нысан ашылды [Сенигова, 1956: 140–156].

Т.Н. Сенигова Қазақстанның батыс бөлігіндегі археологиялық зерттеулер жүргізіп қоймай, ол өзіне дейінгі зерттеулерді де талдап, өз тұжырымдарын бере білген. Мәселен, Батыс Қазақстанның қола дәуірінің қорғандары негізінен Орал өзені, Үлкен, Кіші Өзен, Шаған және Деркөл өзендері бойында шоғырланғанын айтады. Батыс Қазақстаннан биіктігі 30 метрге дейін жететін төбелер болып үйілген дөңес құм жотасынан табылған археологиялық олжаларды 1950 жылы Қазақ КСР ҒА таныстырылды. Бұл құм тізбектері «Аманкелді» колхозына тиіп, ол Гурьев (Атырау) және Ақтөбе облыстарының шекарасында жатқан Сам құмдарының жалпы бөлігін құрады. Бұл аудандарда археологиялық зерттеулер жүргізілмеген, ал ежелгі кезеңде-ақ бұл орындарда көне адамдардың өмірі болғандығын куәландыратын кездейсоқ табылған заттар институттың анықтауына жіберіледі [Сенигова, Фелин, 1959]. 1950 жылы ВАСХНИЛ Қазақ филиалының жем-шөп және жайылым институты экспедициясына қатысушылары ауылшаруашылық ғылымының кандидаты А.Ч. Чаел Сам құмдарынан материал тауып, тарих, археология және этнография институтына табыстайды.

Хронологиясын анықтау археологтарды қызықтырды. Табылған керамикалық олжалар ішінде ең жақсы сақталғаны – ыдыстың пішіні, ол бойынша оның формасы толық қалпына келтірілді. Профиіне қарағанда, бұл – сыртқа қарай қайырылған ернеуі, біртіндеп дөңгеленген түпке ауысатын жұмыр корпусы бар ыдыс. Қайырылған ернеуі 20 см, ыдыстың биіктігі 20-25 см, қабырға қалыңдығы 1 см, ыдыстың шетінен 1,5 см қашықтықта бір сызық бойымен орнамент жүргізілген. Ол жартылай сопақ ойықшалар түріндегі бедерлі шұңқырлардан тұрады. Бұл ойықшалар өз кезегінде жүлгелермен жалғасқан рельефті төмпешіктермен кезектесіп отырады [Ә. Марғұлан атындағы АИА. Қ. 11. Т. 2. І. 241. П. 67]. Т.Н. Сениговаға Қазақстанның археологиялық картасын құруға оның ішінде Батыс Қазақстан мен Гурьев облыстарының археологиялық ескерткіштерінің ғылыми сипаты жазылған карточкасын жасау тапсырылады. Археологиялық карта өзіне дейінгі жасағандардың тәжірибесіне сүйеніп және өзінің жиналған материалдарын қорыта отырып ескерткіштерді кезеңдерге қарай топтайды:

1. Кіріспе, жұмыстың міндеттері және өлкенің зерттелу деңгейі кіреді.
2. Ескерткіштерді тарихи кезеңдер бойынша хронология бойынша бөлу: палеолит, неолит, қола, скиф-сармат, түркілер, монғолдар.
3. Археологиялық картаға түсіндірме, мұнда өз кезегінде нақты координаты бар мәліметтерге бөлінеді.
4. Картаға қосымша, мұнда II бөлімнің ешқандай кезеңіне жатпайтын, кездейсоқ әртүрлі сипаттағы мәліметтер.

5. Библиография, археологиялық картаны құрудағы әдебиеттер, оның өзі нақты географиялық координаты бар және жалпы және координаты белгісіз деп бөлінді [Сенигова, 1956: 30]. Әрине ғалымның бұл еңбегі жарияланған тарихи-археологиялық материалдарды зерттеп, қорыта отырып, аталған облыстардың археологиялық ескерткіштерін айқындауға мүмкіндік беріп, экспедициялық жұмыстар жүргізіп облыстың тарихи бет-бейнесін аша алады. Сондай ақ, зерттеушілер археологиялық жұмысын ары қарай жүргізуге де бағыт бағдар береді. Батыс Қазақстан мен Гурьев облыстарының географиялық жағдайы да ежелгі тайпалардың саяси тарихындағы көптеген мәселелерді айқындауда, мәселен төменгі Поволжья, оңтүстік орыс даласы мен Орал өңірі және Орта Азияның мәдени байланыстарын дәлелдеуде маңызды. Т.Н. Сенигова зерттеген бұл аймақтар соңғы жылдарға дейін археологтардың назарынан тыс қалды [Сенигова, 1960: 46], – деп жазады. Т.Н. Сенигованың археологиялық зерттеулерінің нәтижелері Қазақстанның археологиялық картасында көрініс тапты [Сенигова, 1960: 46].

Т.Н. Сенигова Қазақстан ҒА археология бөлімінде қызмет атқара жүріп, бірнеше кешенді экспедицияларға, атап айтқанда белгілі ғалым С.П. Толстов жетекшілігіндегі Хорезм АЭЭ жұмыстарына, археологиялық қазба жұмыстарына белсене қатысады. Мәселен, Тайпақ ауданы бойынша Базар-Төбе ауылына жақын орналасқан неолит тұрағын (№166-178) тапты [Ә. Марғұлан атындағы АИА. Қ. 11. Т. 5. І. 609. П. 26–27]. Мұнан басқа археолог Сенигова, Хорезм экспедициясында жинаған материалдары мен тәжірибесі арқасында Алтын-асар қалашығының керамикасын зерттеп, кандидаттық диссертациясын қорғайды [Сенигова, 1954].

Ол Батыс Қазақстан облысындағы ескерткіштерді аудандар бойынша тізімге алуға қатысты. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясын басқарған Т.Н. Сенигова осы өңірден табылған археологиялық ескерткіштерді үш хронологиялық топқа бөледі. Бұл жөнінде археолог-ғалым Д.С. Байқонақов та өз мақаласында былай көрсетеді: «Олар: рулық қауым ескерткіштері (неолит соңынан қола дәуірі бас кезіне дейін); сармат тайпалық бірлестіктеріне жататын б.з.б. III – б.з. III ғасырларындағы ескерткіштер; XI–XIII ғасырлардағы көшпелілер ескерткіштері» [Байғұнақов, 2008: 6–12].

Сонымен, ғалым институт қабырғасында белсенді де белгілі ғылыми қызметкер бола жүріп, 1953-1954 жылдары Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмысын басқарып скиф-сармат қорғандарына зерттеу жұмыстарын жүргізіп, өңірдің археологиялық ескерткіштерін аудандар бойынша есепке алып, Қазақстан тарихында маңызды жаңалықтар ашты [Сенигова, 1956: 140–156].

Т.Н. Сенигованың Оңтүстік Қазақстан экспедициясындағы ғылыми жаңалықтары. Т.Н. Сенигова 1972-1975 жылдары ОҚКАЭ археологиялық зерттеу жұмыстарына қатысып, «Түркістан» қалашығында қазба жұмыстарына жетекшілік етіп, Түркістан отрядын басқарды. Бұл экспедицияда Т.Сенигова алғаш рет «Күлтөбе» қалашығы жөнінде мәліметтерді береді, оның төбешігінің батыс жағында XVIII–XIX ғасырларға жататын тұрғын үйлер кешенін ашады [Сенигова, 1977: 42–58].

Т.Н. Сенигова «Түркістан» қалашығында жүргізілген археологиялық жұмыстардан Қазақ КСР Мәдениет министрлігі қызметкері Н. Алдабергеновтың 1972 жылы (Қожа Ахмет Яссауи мұнарасының-минаретінен 32 м. Оңтүстік-шығыста шахристанның шығыс бөлігіне салған шурфтарын атап өткен жөн. Сырттай шурф траншей (10x2 м.), кұйдірілген кірпіштен қаланған бір қазіргі ғимараттың іргетас ішіне салынған [Сенигова, 1975: 29]. Солтүстік-батыстан ұзындығы оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған және екі жақтан да тереңдете шурф тәріздес «траншея материктік (табиғи) қабатқа дейін қазылмаған», – деп көрсетеді Сенигова өз есебінде. 1972 жылы және арагідік 1973 жылы Қожа Ахмет кесенесіне ондағы әртүрлі мемориалдық бөлмелерге жүргізілген қазба жұмыстарынан XV-XVI ғғ. Ежелгі Түркістан мәдениеті бойынша маңызды деректер береді. Ғалым сонымен қатар кесененің толық құрылымын, оның орнынан табылған археологиялық заттар мен қыш ыдыстар жөнінде де мәліметтер береді. Ол [Сенигова, 1975: 33]. Түркістан қаласындағы Қожа-Ахмет Яссауи кесенесінен табылған ыдыстың бір бөлігі жасыл және кара түсті геометриялық өрнектермен безендірілгенін айтады. Сондай ақ, археологиялық хум түбі сақталмаған. Сыртқы бетінде бедерлі сызықтар байқалады. Жоғарғы бөлігі – жапсырма түрінде жасалып, медальондармен өрнектелген, яғни әлі толық оқылмаған жазулары бар таңбаларының бедерлері түсірілген. Осындай кесенеден табылған керамикалық ыдыстардың суреттері қолмен сызылып, бояу түстеріне дейін нақты көрсетіледі [Ә. Марғұлан атындағы АИА. Инв. № 260].

Т.Н. Сенигова жоғарыда көрсетілген есептің 70-73 парақтарында Есім хан мавзолейінде жасалған жұмыстар жөнінде былай дейді: «Мавзолей, Қожа Ахмет кешенінің оңтүстік батыс мұнарасынан 12,25 м. жерде орналасқан. Зерттеу жұмысы 1958 жылы жүргізілді, бірақ зерттеушілердің айтуына қарағанда барлық ескерткіш қазыла қойған жоқ, тек екі шурф қана (тереңдігі 3,5 м. жететін 2x3 және 2,80x2) қаланды. Сондықтан мавзолейдің конструктивті ерекшелігі жөнінде толықтай мәлімет алынбады. Оның батыс жақ қабырғасы және ескерткіштің сыртқы контуры ашылмады, ішкі конструкциясын топырақ жауып тұрды. Қазіргі кезде Ахмет Яссауи мавзолейі айналасына құрылыстар салынуына байланысты қабырғалары бұзылып, құлаған [Сенигова, 1977: 42–58].

Әдебиеттерде Ахмет Яссауи кесенесінің жанында қазақ ханы Есімге көркем безендірілген мазар салынғаны туралы деректер бар. Сондай-ақ ескерткіштің жер бетіндегі бөлігіндегі түрлі-түсті қаптамамен жасалған сәулеттік әшекейлері XVI-XVII ғасырларға тән екені байқалады. Бұл мәліметтер оның Есім ханның қабірінің үстіне тұрғызылған болуы мүмкін деген жорамал жасауға мүмкіндік береді» [Ә. Марғұлан атындағы АИА. Инв. №260. П. 70-73].

Т.Н. Сенигованың Оңтүстік Қазақстан экспедициясы құрамындағы тағы бір жаңалығы Ақтөбе тұрағын зерттеуі. Тұрақ 1957 жылы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының (ОҚАЭ) арқасында табылады. 1958 жылы Т. Сенигова қазба жұмысын бастайды. Оған ҚазКСР ҒА тарих, археология және этнография институтының лаборанты А.А. Чариков, Институттың кіші ғылыми қызметкері М.С. Мершиев қатысты. Ақтөбе тұрағы Баба-Ата көлінен сол жағалауындағы төбешікте Баба-Ата қалашығынан (Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданы) солтүстік батысқа қарай 7 км. жерде орналасқан. Тұрақты айнала ұсақ шоқылар арасында тас үйінділері бар жалғыз қорғандар да бар. Аталған қорғандар арасында IX ғ. қазірге дейін белгілі тас қорғандар мен тас төсеу де кездеседі. Мұнан басқа XIX ғ. жататын 3-4 бөлмеден тұратын саз балшықты бөлмелер де бар. Археолог Т. Сенигова: «Мол шөбі бар кең жазық дала мен су көздерінің молдығы ежелгі тұрғындарды да қызықтыруы мүмкін», – деген пікірді айтады [Сенигова, 1958-1959: 110].

Ол Ақтөбе тұрағының құрылысы мен құрылыс материалдары жөнінде, бөлмелердің саны мен оның қолданысы, онан табылған ыдыс аяқтар мен құрал саймандар жөнінде деректер береді.

Ғалым «Түркістан» қалашығының топографиясы және ескерткіштің қазіргі жағдайы жөнінде XX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан археологиясының ортағасырлық қалалар мәдениеті мен одан табылған артефактілер және мәдени мұраларды зерттеумен айналысты. Ол Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі ортағасырлық қала мәдениетін зерттей отырып, Қазақстан тарихында қалалардың орны мен рөлін, олардың қазақ мәдениетінің қалыптасу тарихында маңызды екендігіне көңіл аудартады.

Т.Н. Сенигованың Қазақстан археологиясына қосқан үлесі сонда, ол өзінің ғылыми зерттеулерінде тек Ортағасырлық қалаларды ғана емес, сондай ақ, ежелгі сақ, ғұн және түркі мәдениеттерін жан-жақты ашатын құнды деректерді жинап ғылыми айналымға енгізе білген жан. Мәселен, Орталық Қазақстандағы тас дәуірі ескерткіштерін, Қазақстанның орталық және оңтүстік өңірлеріндегі ежелгі қоныстарды зерттеуде де маңызды болды. Оның зерттеулері, әсіресе, Қазақстанның археологиялық ғылымының дамуына айтарлықтай үлес қосты. Ғалымның еңбектері

тек қазақстандық археологияның дамуына ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияның ортағасырлық мәдениетін зерттеуде де көп үлесі бар. Оның еңбектері ортағасырлық қалалардың дамуындағы негізгі саяси, әлеуметтік-экономикалық факторларды, өңірлер арасындағы сауда-саттық байланыстарды, ондағы сауда жолдарының рөлін, қала өміріндегі әлеуметтік құрылымдарды зерделеуге мүмкіндік береді.

Белгілі ғалым-археолог Т.Н. Сенигова өзінің зерттеулерін Ортағасырлық қалалар мәдениетіне көбірек көңіл бөлді. Ортағасырлық қалалардың қалыптасуын зерттей отырып, олардың архитектурасы, жоспарлануы және тұрмыс ерекшеліктерін айқындады, ал бұл өз кезегінде сол дәуірдегі қоғамның әлеуметтік және экономикалық даму деңгейін бағамдауға қол жеткізеді. Мәселен, Т.Н. Сенигованың Оңтүстік Қазақстанда жүргізілген экспедицияларының нәтижесін көрсеткен есепте Сырдарияның орта ағысына тиіп жатқан таулы Қаратау массивін зерттеп, 97 қоныстың орындарын, 50-ден аса қорғандар тобын қорған есепке алғандығын жазады. Бұл жерлерде жүргізілген зерттеулерде олар көбіне көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындармен отырықшы егіншілер арасында өзара қарым-қатынас мәселелеріне, сондағы тұрғындардың экономикасы мен мәдениетіне көңіл бөледі [Ә. Марғұлан атындағы АИА. Қ. 11. Т. 2. I. 241. П. 2].

Қорытынды. Қазақстан археологиясы ғылымы даму тарихында Т.Н. Сенигованың зерттеулерінің орны айрықша орын алады. Ғалымның зерттеулері қазақ елінің тарихи бейнесі мен кезеңдерін қалпына келтіруде маңызы ерекше. Оның Оңтүстік Қазақстан археологиясын зерттеу барысында қолданған теориялық тұжырымдары мен практикалық тәсілдері, өңірден табылған археологиялық нысандардың тарихи даму эволюциясын көрсетуде маңызды. Ғалым Т.Н. Сенигованың археологиялық қазбалары мен ғылыми зерттеуде алынған нәтижелері мен тұжырымдары Қазақстан археологиясына қосқан тарихи деректердің маңызды бір үлесі деуге болады. Қазіргі таңда Т.Н. Сенигованың ғылыми еңбектері археолог-ғалымдардың ғылыми ізденістерінде таптырмас дереккөз, ал зерттеу әдістері тәжірибе көзі болып табылады. Ғалым Т.Н. Сенигованың маңызды еңбегінің бір тұсы-ол әлі көп зерттеле қоймаған Батыс Қазақстан археологиясын зерттеуі. Оңтүстік Қазақстан экспедициясы нәтижесінде Қожа Ахмет Яссауи кешенін зерттеуі, ондағы Қазақстан тарихындағы Есім хан кесенесін, т.б. зерттей отырып, өз тұжырымдарын беруі Қазақстан тарихындағы маңызды деректер. Ғалымның археологиялық зерттеулері еліміздің археология ғылымының дамуына қосқан үлес, әрі археология саласын жаңа ғылыми деңгейге көтерді деуге болады. Т.Н. Сенигованың қолданған зерттеу әдістері мен тәсілдері қазіргі уақытта да біздің археологиялық қазба жұмыстарымызда маңызды тәжірибе көзі бола алды. Ғалымның зерттеулерінің маңыздылығы сонда, оның археология саласында ашқан жаңалықтары тек тарихи деректермен ғана шектелмейді, ол сол кезеңдегі құбылыстар мен саяси оқиғаларға өз көзқарасын да бере білген. Оның археологиялық тұжырымдары мен әдістемелік ұсыныстары, археологиялық қазба жұмыстарындағы жаңа тәсілдері бүгінге дейін археологиялық зерттеулерде қолданыс табуда.

Қорыта келе Т.Н. Сенигованың археология ғылымы саласындағы зерттеулері мен жаңалықтары еліміздің тарихи-мәдени мұрасына үлкен үлес қосты десек, әрі қазақ археологиясын бір белеске көтерген ғалым. Біз мақалада ғалымның археологиялық зерттеулерінің кейбір тұстарын ғана қарастырдық. Басқа да ғылыми мұралары жеке зерттеулерге арқау болады.

Дереккөздер

Ә. Марғұлан атындағы АИА – Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының архиві.

Әдебиеттер

Байғұнақов, 2008 – *Байғұнақов Д.С.* Т.Н. Сенигова еңбектеріндегі көне дәуір мен ортағасырлар тарихының кейбір мәселелері // ҚР ҰҒА Хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 2008. № 2. 6–12-бб.

Кукушкин, 2019 – *Кукушкин А.И.* Эпоха бронзы Казахстана в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Дисс. ...докт. философии PhD. Караганда, 2019. 248 с.

Сенигова, 1951 – *Сенигова Т.Н.* Находки кремня в западных районах чинка Усть-Урта и в Приаральских Кызлкумах // Известия АН КазССР. 1951. Вып. 3. С. 122–124.

Сенигова, 1954 – *Сенигова Т.Н.* Керамика городища Алтын-Асар: опыт историко-археологической периодизации, построенной на материалах Хорезмской экспедиции Академии наук СССР, 1946–1951 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.00. М., 1954. 201 с.

Сенигова, 1956 – *Сенигова Т.Н.* Археологические материалы по Западно-Казахстанской и Гурьевской областям // АИА им. Маргулана. Рукопись. Л. 30.

- Сенигова, 1956 – *Сенигова Т.Н.* Отчет о работе Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 г. // Труды Института истории, археологии и этнографии Казахской ССР. 1956. Т. 1. С. 140–156.
- Сенигова, 1958–1959 – *Сенигова Т.Н.* Отчеты Могильник поселение Актобе // Поселение Актобе. Материалы 1958–1959 гг. С. 110.
- Сенигова, 1960 – *Сенигова Т.Н.* Материалы к археологической карте по Гуревской и Западно-Казахстанской областях. Инв. № 47. // Археологическая карта Казахстана / Под ред. К.А. Акишева. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. С. 46.
- Сенигова, 1975 – *Сенигова Т.Н.* Отчет об археологических раскопках а «охранной зоне» архитектурно-мемориального комплекса Ходжи Ахмеда Яссави (1972–1974 гг). Алма-Ата, 1975. Инв.1372.
- Сенигова, 1977 – *Сенигова Т.Н.* Культовые сооружения около мавзолея Ходжи Ахмеда Ясеви // Археологические исследования в Оtrarе. Алма-Ата: Наука, 1977. С. 42–58.
- Сенигова, Фелин, 1959 – *Сенигова Т.Н., Фелин И.Ф.* Археологические находки левобережье Сыр-Дарьи // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия археологическая. 1959. Вып. 4.

Sources

A. Margulan atyndagy AIA – A. Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhivi [Archive of the Institute of Archeology named after Margulan]

References

- Baigunakov 2008 – *Baigunakov D.S.* Senigovanyň enbektirindegi kone daur men ortagasyrlar tarihyňyň keibir maseleleri [Some issues of ancient and medieval history in the work of T.N Senigovany]. *QR UGA Habarshysy*. Qogamdyq gylymdar seriasy. 2008. № 2. Pp. 6–12. [in Kazakh]
- Kukushkin, 2019 – *Kukushkin A.I.* Epoha bronzy Kazakhstana v trudah otechestvennyh i zarubezhnyh issledovatelei [Bronze Age of Kazakhstan in the works of domestic and foreign researcher]: Diss. ...dokt. filosofii PhD. Karaganda, 2019. 220 p. [in Russian]
- Senigov, 1951 – *Senigov T.N.* Nahodki kremnya v zapadnyh raionah chinka Ust-Urta i v Priaralskih Kyzylkumah [Findings of flint in the western regions of Chinka Ust-Urta and in Priaralskih Kyzylkumah]. *Izvestiya AN KazSSR*. 1951. Vyp. 3. Pp. 122–124. [in Russian]
- Senigova, 1954 – *Senigova T.N.* Keramika gorodisha Altyn-Asar: opyt istoriko-arheologicheskoy periodizatsii, postroennoj na materialah Horezmской экспедиции Академии наук СССР [Ceramics of the Altyn-Asar settlement: an attempt at historical and archaeological periodization based on the materials of the Khorezm expedition of the USSR Academy of Sciences] 1946–1951 gg.: Dissert. ... kand. ist. nauk: 07.00.00. M., 1954. 201 p. [in Russian]
- Senigova, 1956 – *Senigova T.N.* Arheologicheskie materialy po Zapadno-Kazahstanskoi i Gurevskoi oblastyam [Archaeological materials on the West Kazakhstan and Guryev regions]. *AIA im. Margulana*. Rukopis. L. 30. [in Russian]
- Senigova, 1956 – *Senigova T.N.* Otchet o rabote Zapadno-Kazahstanskoy arheologicheskoy ekspeditsii 1953 g. [Report on the work of the West Kazakhstan archaeological expedition in 1953]. *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Kazahskoj SSR*. 1956. T. 1. Pp. 140–156. [in Russian]
- Senigova, 1958-1959 – *Senigova T.N.* Otchety Mogilnik poselenie Aktobe [Reports of the burial ground of the Aktobe settlement]. *Senigova T.N. Poselenie Aktobe*. Materialy 1958–1959 gg. P. 110. [in Russian]
- Senigova, 1960 – *Senigova T.N.* Materialy k arheologicheskoy karte po Gurevskoj i Zapadno- Kazahstanskoy oblastyah. Inv. №47 [Materials for the archaeological map of the Gurev and Western Kazakhstan regions. Inv. No. 47]. *Arheologicheskaya karta Kazahstana*. Pod red. K.A. Akisheva. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1960. 46 p. [in Russian]
- Senigova, 1975 – *Senigova T.N.* Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh a «ohrannoj zone» arhitekturno-memorialnogo kompleksa Hodzhi Ahmeda Yassavi (1972–1974 гг.) [Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh a "protection zone" architectural-memorial complex Hodzhi Ahmed Yassavi (1972–1974)]. Alma-Ata, 1975. Inv.1372. [in Russian]
- Senigova, 1977 – *Senigova T.N.* Kultovye sooruzheniya okolo mavzoleya Hodzhi Ahmeda [Religious buildings near the mausoleum of Khoja Ahmed Yasevi]. *Arheologicheskije issledovaniya v Otrare*. Alma-Ata: Nauka, 1977. Pp. 42–58. [in Russian]
- Senigova, Felin, 1959 – *Senigova T.N. Felin I.* Arheologicheskie nahodki levoberezhie Syr-Darii [Archaeological finds on the left bank of the Syr Darya]. *Izvestiya Akademii nauk Kazahskoj SSR*. Seriya arheologicheskaya. 1959. № 4. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 387–
399
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_387-399

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ: ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫНА ПӘНАРАЛЫҚ ТАЛДАУ

Ғабит Қапезұлы Кенжебаев¹, Сабира Сабытханқызы Сайфулмаликова^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
(13-үй, Достық даңғ., 480100 Алматы, Қазақстан Республикасы
Тарих және құқық факультетінің деканы, ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д.
<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603> E-mail: kgabit62@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
(13-үй, Достық даңғ., 480100 Алматы, Қазақстан Республикасы
Тарих ғылымдарының докторы
<https://orcid.org/0000-0002-6470-4037> E-mail: Sabira_2023@bk

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш.Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Кенжебаев Ғ.Қ., Сайфулмаликова С.С., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала XIX-XX ғасырдың бас кезеңіндегі Бөкей Ордасындағы бастауыш білім берудің институционалдық, әлеуметтік және мәдени трансформациялану тарихын пәнаралық ұстаным тұрғысынан талдауға арналған. Қазан оқу округіне қараған локалды аймақтағы бастауыш білім беру жүйесін зерттеу, Батыс-Сібір, Орынбор, Түркістан оқу округтерімен салыстыра отырып талдау арқылы, тұтас білім беру жүйесінің экспериментін көрсетуге мүмкіндік беретіндіктен де өзекті. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты Ресей империясының мұсылмандық және зайырлы білім беру жүйесіне жүргізілген локалды аймақта эксперименті ретінде қарастыру. Осы мақсатқа жету үшін Ресей империясының Бөкей Ордасында ашқан бөлімшелік, старшиндық, бір, екі сыныптық училище, ауылдық мектеп, қыздар училищесі талданды. Мұсылмандық мектептердің ықпалын әлсіретуге бағытталған өзгерістер де көрсетілген. *Зерттеу әдістері.* Авторлар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Татарстан Республикасының мемлекеттік архив қорынан алынған құжаттарға, мерзімдік баспасөз материалдарына салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-функционалдық әдістер арқылы талдау жасаған. Зерттеуде тарих, әлеуметтану, педагогикалық талдауды біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылды. Бұл бастауыш білім беру жүйесін тек тарихи процесс ретінде ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі қоғамның трансформациясын көрсететін әлеуметтік құбылыс ретінде көрсетілген. *Зерттеу нәтижелері.* Ресей империясы бөлімшелік мектеп жүйесін тек Бөкей Ордасына ғана енгізді. Басқа аймақтарға енген ауылдық мектеп жүйесі Бөкей Ордасында старшиндық мектеп деген атаумен аталды. *Қорытынды.* Бөкей Ордасындағы бастауыш білім берудің бөлімшелік, старшиндық мектеп жүйесі экспериментінің

нәтижесіз аяқталуына байланысты, орыс емес халықтар арасында кеңінен тараған, бір сыныптық училищеге көшкендігі туралы қорытынды жасалынды. Қазақ қыздарына арналған мектеп ашу тарихы да Бөкей Ордасы аймағынан бастау алды. Бастауыш білім беру жүйесіндегі басқа аймақтардан тағы бір ерекшеліктері, кейбір бөлімшелік мектептерге православие компоненттерінің енгізілуі, қазақтардан попечительдердің тағайындалуы.

Түйін сөздер: Бөкей Ордасы, бөлімшелік мектептер, старшиндық мектептер, қыздар училищесі, оқу бағдарламасы.

Алғыс. Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім Министрлігінің ЖТН АР 26105033 «XIX-XX ғасырлар тоғысында Қазақстандағы зайырлы тарихи мұсылмандық оқу орындарының қызметінің тарихын пәнаралық тұрғыда зерттеу (жаңа архивтік құжаттар негізінде)»

Дәйек үшін: Кенжебаев Ғ.Қ. Сайфулмаликова С.С. Бөкей Ордасындағы бастауыш білім беру: институционалдық, әлеуметтік және мәдени трансформациялануына пәнаралық талдау // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 387–399-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_387-399

НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В БУКЕЕВСКОЙ ОРДЕ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ АНАЛИЗ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ, СОЦИАЛЬНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Габит Капезович Кенжебаев ¹, Сабира Сабытхановна Сайфулмаликова ^{2*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(д.13, проспект Достық, 480100 Алматы, Республики Казахстан)
Д.и.н., Академик НАН РК, декан факультета истории и права
<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603> E-mail: kgabit62@mail.ru

²Казахский национальный педагогический университет имени Абай
(д.13, проспект Достық, 480100 Алматы, Республики Казахстан)
Доктор исторических наук
<https://orcid.org/0000-0002-6470-4037> E-mail: Sabira_2023@bk

* Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Кенжебаев Г.К., Сайфулмаликова С.С., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена междисциплинарному анализу истории институциональных, социальных и культурных преобразований начального образования в Букеевской Орде в XIX – начале XX вв. Изучение системы начального образования в локальном аспекте Казанского учебного округа считается актуальным, поскольку позволяет продемонстрировать эксперимент всей системы образования посредством сравнительного анализа с Западно-Сибирским, Оренбургским и Туркестанским учебными округами. *Цель и задачи.* Целью исследования является рассмотрение эксперимента Российской империи в локальном регионе, проводимого в системе мусульманского и светского образования. Для достижения этой цели были проанализированы участковые, старшинские, одноклассные, двухклассные училища, аульные школы, женское училище в Букеевской Орде Российской империей. Также были показаны усилия, направленные на ослабление влияния мусульманских школ. *Методы исследования.* Авторы проанализировали документы из Центрального архива Республики Казахстан, государственного архивного фонда Республики Татарстан, материалы периодической печати сравнительно-историческими и структурно-функциональными методами. В исследовании использовался междисциплинарный подход, сочетающий историю, социологию и педагогический анализ. Она показана не только как исторический процесс развития системы начального образования, но и как социальное явление, отражающее трансформацию традиционного общества. *Результаты исследования.* Российская империя ввела систему участковых школ только в Букеевской Орде. В других регионах открывшиеся «аульные школы» в Букеевской Орде получили название «старшинских школ». *Вывод.* В связи с малоэффективным завершением эксперимента участковых и старшинских школ начального образования Букеевской Орды было сформулировано заключение о целесообразности перехода к одноклассной школе, широко распространенной среди нерусских народов. История открытия школ

для казахских девочек также началась в Букеевской Орде. Еще одной особенностью системы начального образования по сравнению с другими регионами является внедрение православных элементов в некоторых школах, а также назначение из казахов попечителей.

Ключевые слова: Букеевская Орда, участковые школы, старшинские школы, женское училище, учебные программа.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта гранты финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН АР26105033 «Междисциплинарное исследование истории деятельности светских и мусульманских учебных заведений в Казахстане на рубеже XIX-XX веков (на основе архивных документов).

Для цитирования: Кенжебаев Г.К., Сайфулмаликова С.С. Начальное образование в Букеевской Орде: междисциплинарный анализ институциональных, социальных и культурных трансформаций // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 387–399. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_387-399

PRIMARY EDUCATION IN THE BUKEYEV HORDE: AN INTERDISCIPLINARY ANALYSIS OF INSTITUTIONAL, SOCIAL AND CULTURAL TRANSFORMATIONS

Gabit Kapezovich Kenzhebaev ¹, Sabira Sabytkhanovna Saifulmalikova ² *

¹Abai Kazakh National Pedagogical University (13, Dostyk ave., 480100 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of historical sciences, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the faculty of history and law
<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603> E-mail: kgabit62@mail.ru

²Abai Kazakh National Pedagogical University (13, Dostyk ave., 480100 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-6470-4037> . E-mail: Sabira_2023@bk

*Correspondent author

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Kenzhebaev G.K., Saifulmalikova S.S., 2026

Abstract. Introduction. The article is devoted to an interdisciplinary analysis of the history of institutional, social and cultural transformations of primary education in the Bukeev Horde in the XIX and early XX centuries. The study of the primary education system in the local aspect of the Kazan Educational District is considered relevant, since it allows us to demonstrate the experiment of the entire education system through comparative analysis with the West Siberian, Orenburg and Turkestan educational districts. *Purpose and objectives.* The purpose of the study is to examine the experiment of the Russian Empire in the local region, conducted in the system of Muslim and secular education. To achieve this goal, district, senior, class, two-grade schools, village schools, and a women's college in the Bukeev Horde were analyzed by the Russian Empire. Efforts aimed at reducing the influence of Muslim schools were also shown. *Research methods.* The authors analyzed documents from the Central Archive of the Republic of Kazakhstan, the State Archival Fund of the Republic of Tatarstan, and periodical materials using comparative historical and structural-functional methods. The study used an interdisciplinary approach combining history, sociology and pedagogical analysis. It is shown not only as a historical process of development of the primary education system, but also as a social phenomenon reflecting the transformation of traditional society. *The results of the study.* The Russian Empire introduced a system of district schools only in the Bukeev Horde. In other regions, the newly opened "village schools" in the Bukeev Horde were called "senior schools." *Conclusion.* Due to the ineffective completion of the experiment of the district and senior schools of primary education of the Bukeev Horde, a conclusion was formulated on the expediency of switching to a one-class school, widespread among non-Russian peoples. The history of opening schools for Kazakh girls also began in the Bukeev Horde. Another feature of the primary education system in comparison with other regions is the introduction of Orthodox elements in some schools, as well as the appointment of Kazakh trustees.

Key words: Bukeyevskaya Horde, district schools, eldership schools, girls school curriculum.

Acknowledgment. The article prepared as part of the of Kazakhstan Interdisciplinary study of the history of the activities of secular and Muslim educational institutions in Kazakhstan at the turn of the XIX-XX centuries (based on new archival documents) (Grant Registration NO AR 26105033)

For citation: Kenzhebaev G. K. Saifulmalikova S. S. Primary education in the Bukeyev Horde: an interdisciplinary analysis of institutional, social and cultural transformations // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. № 1. Pp. 387–399. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_387-399

Kіріспе. Ресей империясының әрбір оқу округіндегі бастауыш білім берудің тарихын пәнаралық ұстаным тұрғысынан зерттеу қазіргі тарихшылардың алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі. Локальді аймақтағы бастауыш білім беру жүйесін талдау, XIX–XX ғасырдың бас кезеңіндегі Ресей империясының қазақ өлкесінің білім беру жүйесіне енгізген экспериментін, әлеуметтік және мәдени трансформация процессін зерттеуге мүмкіндік беретіндіктен де өзекті. Мақалада Қазан оқу округіне қараған Бөкей Ордасы аймағындағы бастауыш білім беру жүйесінің моделі қарастырылады.

1868 жылы қабылданған Уақытша Ережеге байланысты Бөкей Ордасы Торғай облыстық басқармасы, 1872 жылдан кейін Астрахан генерал-губернаторлығы құзырына қарады. 1874–1893 жылдарда аймақтағы білім беру жүйесі Орынбор оқу округіне, кейін Қазан оқу округіне бағындырылды. 1846–1874 жылдары Ордадағы барлық зайырлы мектептер Кеңеске, 1874 жылдан кейін Халық Ағарту министрлігіне қарады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Бөкей Ордасында мұсылмандық мектеп, медреселер және 1841 жылы Жәңгір хан ашқан орысша-татарша білім беретін мектеп болды. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Қазан, Батыс Сібір, Орынбор, Түркістан оқу округтеріндегі бұратаналарға бастауыш білім беруде жаңа модельдерді енгізе бастады. Торғай облысында ауылдық, болыстық мектептер, Бөкей Ордасында бөлімшелік, старшиндық мектептер, бір сыныптық ер балалар училищесі, бір сыныптық қыздар училищесі, көшпелі ауылдық қыздар мектебі модельдерінің эксперименті енді. Мұсылмандық мектеп, медреселерінің ықпалын әлсірету мақсатында мешіттегі мектептерде орыс сыныптарын ашып, оларды өз бақылауына алды. Ресей империясы зайырлы және мұсылмандық білім беру жүйесіне өз экспериментін енгізе отырып, қазақ даласындағы орыс тілінің таралуына және империялық идеологияның үстемдік құруына барынша әрекет жасады.

Материалдар мен әдістер. Мақала архив деректері, зерттеулер мен мерзімдік баспасөз материалдарына негізделеді. Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив қорындағы Ішкі Орда қазақтарының халықтық училище инспекторының 59-қоры, Ішкі Орда қазақтарын басқарудың Уақытша Кеңесі 78-қоры, Орынбор қазақтарын басқарудың облыстық басқармасы 4-қорының, Татарстан Республиканың мемлекеттік архивінен Қазан оқу округі попечителі канцеляриясының іс-қағаздары 92-қорының құжаттары ғылыми айналымға түсті. Бұл қорлардан Ішкі Ордадағы оқу орындарының есептері, бөлімшелік, старшиндық мектептердің тарихи сипаттамасы, шәкірт, мұғалімдерге қатысты деректер, қазақ мектептері инспекторының есеп-хаттары, мектептерді ұстау шығынына қатысты құжаттарға салыстырмалы-тарихи талдау жасалды. Мерзімдік баспасөз материалдарынан Халық Ағарту министрлігінің журналы, Русская мысль, Астраханский листок сынды журналдарда жарияланған материалдар да қаралды. Басылым беттерінде жарияланған Н.И. Казанский [Казанский, 1898], А. Алекторовтың [Алекторов, 1904] мақалаларында Бөкей Ордасындағы бөлімшелік мектептердің жабылуының басты себептері нақтыланып көрсетілген.

Ішкі Ордадағы орыс-қазақ мектептерінің инспекторы қызметін атқарған А. Воскресенскийдің зерттеуінде мектептер тарихымен бірге кітапқа С.И. Климашевскаяның суреттері де енген [Воскресенский, 2001]. 1895 жылы С.И. Климашевская А.В. Воскресенскиймен бірге Бөкей Ордасын аралап, аймақтағы оқу орындарын суретке түсірді. Кітапта Торғын бөлімшелік, Хан Ордасындағы бір сыныптық училище, бірінші қыздар училищесі ғимараттарының суреттері жарияланған. И.С. Ивановтың еңбегінде Бөкей Ордасының саяси-экономикалық жағдайымен қоса халық ағарту ісінің дамуы да талданады. Автор Бөкей Ордасындағы халық ағарту ісінің тарих бастаулары мен дамуын үш кезеңге бөліп көрсетеді. 1 кезең: Орданың құрылған кезеңінен-1841 жылға дейінгі аралықтағы мұсылман мектептері. Екінші кезең: 1841 жылдың 6 желтоқсанынан – 1868 жылдың қазанына дейін, Хан Ордасындағы орыс-қазақ мектебінің ашылуы. 3 кезең: 1868 жылы бөлімшелік мектептердің ашылуымен орыс грамматикасының күшейген кезеңінің басталуы деп анықтайды [Иванов, 2001]. Жұмыс 1891 жылы жазылғандықтан, автор мектептер тарихын 1890 жылмен аяқтаған. 1910–1912 жылдардағы Бөкей Ордасындағы мектептердің тарихы диаграммалармен Ф.И. Пленкин зерттеуінде берілген [Пленкин, 1912]. Еңбекте училище, оның жанынан ашылған

интернат, шәкірттердің ұлттық, діни құрамы, қол еңбегі, ән, гимнастика сабақтарының жүргізілуі талданады. Автор Астрахан губерниясындағы білім беру жүйесін уездермен салыстыра отырып көрсетеді.

Кеңестік кезең тарихнамасындағы халық ағарту ісін алғашқы зерттегендердің бірі-Т. Тәжібаев болды [Тәжібаев, 1962]. Оның зерттеуінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы Бөкей Ордасындағы мұсылмандық мектеп пен медресе, бөлімшелік мектеп, орыс-қазақ мектебі, старшиндық мектептердің тарихы және аймақтағы білім жүйесінің басқа аймақтардан өзгешелігі көрсетілген.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында Бөкей Ордасындағы білім беру жүйесіне арналған бірнеше автордың жұмыстары бар. А.А. Айтмухаметовтың мақаласында Бөкей Ордасындағы 1866 жылы ашылған бөлімшелік мектептердің тарихы және Орынбор генерал-губернаторы А.П. Безактың Жәңгір хан ашқан мектепті ауыстыруға қатысты ұсыныстары ғана көрсетілген [Айтмухаметов, 2000]. Автор бөлімшелік мектептердің бір жылдық кезеңін ғана талдаған. Ғ.А. Шотанова, Е.М. Ужкенов, Ә.А. Ермекбаевтың мақаласында Бөкей Ордасындағы мектептер жүйесі Петров қоғамының материалдары негізінде қарастырылған [Шотанова, 2020]. Авторлар жекелеген аймақтардағы халыққа білім беру ісінің әр түрлі себептермен нашар зерттелгенін дұрыс анықтай отырып, мақаланы Бөкей Ордасында ашылған мектептер жүйесін зерттеуге арнаған. Өкінішке орай, мақалада И.С. Ивановтың халық ағартуды бөлген үш кезең үлгісін сол қалпында алған. Мақала авторлары: 1) діни білім беруді XIX ғасырдың басынан – 1841 жылдың соңы; 2) Жәңгір хан мектебі 1841 жыл; 3) зайырлы білім беру (XX ғасырдың 60-жылдары) деп үш кезеңге бөліп көрсетеді [Шотанова, 2020: 279]. И.С. Ивановтың еңбегінде Бөкей Ордасындағы білім беру жүйесінің тарихы 1890 жылғы кезеңмен аяқталғандықтан, авторлардың неге жеке өзіндік тұжырым жасамағандығы жөнінде сұрақ туындайды.

А.Ш. Журасова, Д.С. Муталованың мақаласы да Бөкей Ордасындағы білім беру ісінің тарихына арналған [Журасова, 2022]. Авторлар 1841 жылы орыс тілінде білім беретін алғашқы мектеп, кейін 9 жылдан соң хан Ставкасында екінші мектеп ашылды деп көрсетіп, Ы. Алтынсарин білім алған мектеп тарихын талдайды. 1850 жылы Орынбор Шекара комиссиясы жанынан ашылған мектептің Орынбор қаласында құрылғандығы және мектептің Бөкей Ордасына ешқандай қатысы жоқ екенін, авторлар ескермеген болу керек.

Жұмысты зерттеудің әдіснамалық негізі тарихи институционализм, әлеуметтік тарих пен мәдени антропология принциптеріне негізделген пәнаралық ұстаным тұрғысынан жазылды. Мектепті әлеуметтік құрылымның негізгі элементі ретінде қарастыра отырып, шәкірттердің әлеуметтік құрамына, мәдени трансформациялану үрдісіне, оқу практикасына ерекше көңіл бөлінді. Жұмысты талдап жазуда салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-функционалдық әдістерге сүйендік.

Нәтижелер. Қазақстан тарихнамасында Бөкей Ордасындағы білім беру ісінің қалыптасу тарихын 1841 жылы Жәңгір ашқан орыс-қазақ мектебінің іргесі қалану кезеңімен байланыстырады. Архив деректері Жәңгір ханның орыс-қазақ мектебін ашқанға дейін, Ордадағы мұсылмандық мектептердің құрылуына ықпал жасағандығын дәлелдейді. 1887 жылғы есепке сүйенсек Қамыс-Самар бөлігінде 21 медресе болған. Бұл медреселердің кейбірі Жәңгір хан бастауымен және Орынбор мұсылмандар Діни басқармасынан күәлік алған молдалардың бастауымен ашылған [ҚР ОМА. 78-қ. 2-т. 5040-іс, 57-п.]. Нарын бөлігінде Жәңгір хан нұсқауымен Бекетай құмы, Жиделіде де мектептер ашылған [ҚР ОМА. 78-қ. 2-т. 5040-іс, 56-п.].

Жәңгір хан мұсылмандық мектептердің ашылуын қолдаумен бірге, 1841 жылы Бөкей Ордасында орысша-татарша білім беретін мектепті өзі ашып қаржыландырды, мектептің жылуы, жарығы, шәкірттердің тамағы да ханның мойнында болды [История Букеевского ханства, 2002: 720]. Училищенің алғашқы мұғалімі мал дәрігері Ольдекоп орыс тілі, орыс грамматикасы, арифметка, география мен тарихтың бастамасы, ал молда Садратдин мұсылман дінінің заңдары мен ережелерін және татар, араб, парсы тілдерін оқытты [История Букеевского ханства, 2002: 707]. Училище орыс, татар сыныптарынан тұрды, бірінші сыныпқа 13 шәкірт, екінші сыныпқа – 12 шәкірт қабылданды, шәкірттердің 7-уі, мектеп жанындағы үйде тұрса, қалған 18 шәкірт өзі үйінен қатынап оқыған. 1842 жылы наурызда бала саны 30-ға жетті, шәкірттердің жасының ең үлкені 22 жаста, екі кішісі – 9 жаста болатын [Алекторов, 1904: 31].

1844-1845 жылдары училищеде оқығандар қатарында Жәңгір ханның үш баласы Ибрагим, Исмайыл, Ахмед-Керей болды. Бірінші сыныптағы училище пансионында жатып оқитындар қатарында сұлтан отбасынан Мұхамед Бажаков, Ерғали Шынғалиев, Берғали Жарасов, Ханғали Бесжанов, Абылаев, қожа отбасынан Мұхамед-Салық Бабажанов, старшин отбасынан Мырзағали Ақболатов, Мұхамед-Кәрім Жұлғытов, Жүніс Саламатов, Дияр Жұлғытов, Мұхамед-Шах

Байтүменов, Аманғали Құдайбергенов, Есмұхамед Келжебаев, Досмұхамед Келжебаев, Нұрмұхаммед Шокеев, кеңесші отбасынан Қасым Келжебаев, молда отбасынан Сейдқали Танасов, Қауыс Жәмелов, қарапайым қазақ отбасынан Есмұхамед Бостанов, Шарип Асанов болды. Училищеде тұрмай өз отбасынан келетіндер қатарында сұлтан Арысланкерей Меңдігереев, сұлтан Мұстафа Сүйінғалиев, қарапайым қазақ Тұтық Жұматаев, екінші сыныптағы училищеде тұратындар қатарында сұлтан Ахмед-Керей Хансұлтанов, кеңесшілер Өтеғали Шомбалов, Муфти Жантөрин, Сейітбатал Балхин, Жүсіп Шомбалов. Өз үйінен келетіндер қатарында қарапайым қазақ Мұқатай Атембетов болды [История Букеевского ханства, 2002: 741–742]. 1846 жылы Жәңгір ханның ұлы Ибрагим Паж корпусында, Исмайыл, Мұхаммед Бажақов, Арслан-Керей Меңдікереев, Жүсіп Шомбалов Неплюев кадет корпустарында оқыды. Жәңгір хан мектебінде оқыған шәкірт тізімдерінен, ханның әртүрлі әлеуметтік отбасынан шыққан балалардың оқуына мүмкіндік жасағандығын көруге болады. Сұлтан, қожа, молдалар балаларына орысша білім беретін оқу орындарында оқыту арқылы, өз билігін сақтап қалуға ұмтылды. Қарапайым отбасынан шыққан шәкірттер үшін орысша білім алу әлеуметтік лифт болды, жоғары әлеуметтік мобилділікке көтерілу мүмкіндігін туғызды.

1845 жылы Жәңгір ханның қайтыс болуы, училище тарихындағы өте қиын кезең болды, оқу орны жабылу қарсаңында тұрды. 1846 жылы наурызда Бөкей Ордасына келген Орынбор губернаторы Обручев, шәкірттерді жинап оқыту туралы бұйрық берді [ҚР ОМА. 4-қ., 1-т., 2350-іс, 331-п.]. Сонымен қатар оқу орнының қайта ашылуына, Орынбор Шекара комиссиясы да араласып, мектеп зекет салығы есебінен қаржыландыратын болды. Бұрынғы мұғалімдер Ольдекоп пен Аминев қайта қызметке шақырылды. 1846 жылы мектепте 14 шәкірт оқыды. Мектептің ашылған тұстан бір ерекшелігі, қабілетті балаларға екпе жасау да үйретілген болатын, бірақ мектеп жабылғаннан кейін бұл тәжірибие де тоқтатылған еді. 1847 жылы дәрігер Евпатовқа жасы ересектеу және қабілетті балаларға екпе егу тәжірибиесін қайта қалпына келтіру туралы тапсырма берілді [ҚР ОМА. 4-қ., 1-т., 3501-іс, 4-п.].

Жәңгір хан мектебінің кейінгі тарихында да, оның жабылып қалу қауіпі үнемі жалғасып отырды. 1852 жылы мектепте 23 шәкірт болды, оның ішіндегі ең ересегі – 17 жаста, ең кішісі 5 жаста болатын. 1850 жылдан бастап қазына есебінен оқитын шәкірттер саны қысқарды, шәкірттер өз қаражаты есебінен оқитын болды. 1851 жылы қазына есебінен 1–5 шәкірт, 1852 жылы 1–3 шәкірт ғана оқыған. Өз есебінен оқитын шәкірттер қатарында марқұм Сейіткерей Жәңгір хан ұлының екі баласы мен Айдабол Сыртаевтың баласы болды [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 4669-іс, 2-п.].

Мектепке қаражаттың дұрыс бөлінбеуі, үнемі жабылып қалу қаупін туғызып отырды. Әрбір шәкірттің тамағына жылына 15 рубльден ғана бөлінді, балалары аш қалғандықтан, кейбір ата-аналар оларды мектептен алып кеткен. 1852 жылы Орынбор Шекара комиссиясының араласуымен Хан Ордасындағы мектепке бөлінетін қаржы көбейтілді. Шәкірттердің әрқайсысының тамағына 36 рубльден – 1080 рубль, киімдеріне-25 рубльден – 750 рубль, мектептің жөндеу, жылыту, жарығына – 1000 рубль, шәкірттерді бақылау үшін алынған бұрынғы унтер-офицер дәрежесіндегі екі қызметшінің әрқайсысына – 80 рубльден, қадағалаушыға – 400 рубль, орыс тілі мен көркем жазу, арифметика мұғаліміне-250 рубль, татар тілі мұғаліміне – 200 рубль, мұсылман діні мұғаліміне – 100 рубль бөлінетін болды [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 4669-іс, 27-п.].

1856 жылы мектепте 16 шәкірт, 1858 жылы 14 шәкірт, 1861 жылы 22 шәкірт оқыды. 1861 жылы мектепке жүрген тексеруден кейін, сабақтың жүргізілуі талапқа сай емес деп, оқу бағдарламасынан араб, парсы, қазақ тілдері алынып тасталды. 1867 жылы мектепті қайта жабу туралы мәселе қозғалды. 1879 жылдан кейін мектептің құрылымы өзгерді. Мектеп Ордадағы екі сыныптық училищеге айналды және Халық Ағарту Министрлігіне бағынды. 1880 жылы училищеде 45 пансионер және өз үйінен келіп оқитын 14 шәкірт болды [Казанский, 1898: 22]. Хан Ордасындағы мектептің екі сыныптық училище мәртебесіне өтуі оның құрылымын өзгертті. Екі сыныптық училище бастауыш білімнің жоғары деңгейінде тұрды. Оқу бағдарламасы кеңейтілді, мұғалімдер саны 2-3-еу болды, оқу жылы 4–5 жылға созылды, училище түлектерінің мұғалімдер семинариясы, қалалық училищеге түсу мүмкіндіктері болды.

1880 жылы училищеде 59 ұл бала оқыды, оның ішінде 45 – қазақ, 13 – орыс, 1 – армян болатын. Училищенің бірінші сыныбында 3 топ болды. Бірінші сынып мұғалімі Қазы Бертелесов болса, ал Людмила Саврукова, ветеринар-фельдшер Петр Нечаев практикададан өтушілер болатын [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 12-іс, 2-п.]. 1899 жылы училищеде 88 ер бала оқыған, 20 шәкірт бітіріп шықса, 39 бала оқудан шығып кеткен. Қараша айында училищеде 54 шәкірт болды, 1 орыс, 53 бала қазақ. Училищедегі 20 шәкірт қазына ақшасына, 12 шәкірт өз ақшасына, 22 шәкірт келіп оқитындар

қатарында болды. Қазақ шәкірттерінің әлеуметтік құрамы 1 сұлтан отбасынан, 1 молда отбасынан, 49 қарапайым отбасынан шыққандар болатын [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 12-іс, 13-п.]. Училище мұғалімдері Ф.С. Беглов, И.Ф. Левшин, А.Ф. Филиппов Қазан мұғалімдер семинариясының түлектері болды [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 12-іс, 15-п.]. Алғашқы училище мәртебесін алғанда барлық мұғалімдердің педагогикалық білімі болмады, кейін оқу орны кәсіби педагогикалық білімі бар мұғалімдермен толықты. Училищедегі шәкірттердің этникалық құрамының өзгеруі және мұғалімдер қатарының кәсіби педагогикалық оқу орындары түлектер қатарымен өзгеруі училищенің Ресейдің жалпы имперлік білім беру моделіне көшкендігін айғақтайды.

1891 жылы 6 желтоқсанда училищеде Жәңгір хан ашқан мектептің 50 жылдығы атап өтілді. 1895 жылы училищенің оқу ғимаратын көрген Астрахан губерниялық архитекторы Бальди мырза ғимараттың күрделі жөндеуге жарамайтындығын айтқан [Воскресенский, 2001: 173]. Өйткені осы кезге дейін училище ғимараты жөндеумен келе жатқан болатын. Жәңгір хан негізі қалаған мектептің ғимараты жөндеуге жарамсыз деп, қазақтардан жиналған қаражатқа 1901 жылы жаңа ғимарат салынды.

1898 жылы Қазан оқу округі Хан Ордасындағы екі сыныптық училищені орталық училищеге айналдыру жөнінде мәселе көтерілді. Мұны Меңдіғали Сарпиев, старшина Бабасов, Мамытов, Бөкейханов, Г.Қасымов жақтады. Хан Ордасындағы мектеп 3 сыныптық орталық училище болып ашылып, старшиндық мектеп, медресе мен мектептерде ашылған орыс сыныптарына мұғалім дайындауы қажет болды [ТР МА. 92-қ., 2-т., 2231-іс, 33-п.]. Училищенің кейінгі тарихына қатысты деректерге сүйенсек, 1905 жылы 1 шілдеде төрт сыныптық қалалық училищеге айналды [ТР МА. 92-қ., 2-т., 2231-іс, 61-п.]. Міне осылайша Жәңгір хан іргесін қалаған мектеп екі сыныптық училище, кейін төрт сыныптық қалалық училищеге болып қайта құрылды. Жәңгір хан ашқан мектептің алғашқы шәкірттері Орынбор Неплюев кадет корпусарында оқыса, XIX ғасырдың екінші жартысында Орынбор мұғалімдер мектебі, Қазан мұғалімдер семинариясына түсе бастады. Мысалы, 1883 жылы училищені бітірген 4 шәкірт Орск (Орынбор) мұғалімдер мектебіне жіберілген болатын.

XIX ғасырдың екінші жартысында Бөкей ордасында Жәңгір ашқан мектептен бөлек, Ресей империясы аймақта бөлімшелік мектеп, старшиндық мектеп, екі сыныптық орыс-қазақ училищесі, қыздар училищесі, ауылдық қыздар мектебін ашты.

1861 жылы Ішкі Орданың Уақытша Кеңес төрағасы К.И. Герн бөлімше басқарамасы жанынан мектеп ашуды ұсынды. Шәкірттердің қыс мезгілінде сабақтары жер үйде, жазда киіз үйде өтуі тиіс болатын. Оларды бөлімшедегі іс-қағаз жүргізушілер мен аудармашылар оқытуы тиіс болды, бірақ кейін бұл міндеткерлік олардан алынды. 1866 жылы Бөкей Ордасында алғашқы 7 бөлімшелік мектеп ашылды: Торғын (Хан Ордасынан 7 шақырымда), Қалмақ (Хан Ордасынан 55 шақырымда) Нарын (Төлеңгіт станциясынан 15 шақырым), Талов (Хан Ордасынан 140 шақырым), Қамыс-Самар (Хан ордасынан 180 шақырым), I Теңіз жағалауы округі (Хан Ордасынан 320 шақырым), II Теңіз жағалауы округі (Хан Ордасынан 280 шақырымда). Бұл мектептер 1860 жылғы 9 ақпанда қабылданған Орал бойы мектептерін құру туралы Жарғыға сәйкес құрылды. Жарғы бойынша 1) әрбір мектепке 25 қазақ баласы қабылдануы тиіс, мұғалім қадағалаушы да болды; 3) курс бағдарламасы бойынша шәкірттер қазақ, орыс тілінде оқи, жаза білуі қажет, арифметикалық 4 амалды меңгеру, мәтіндерді орыс тілінен қазақ тіліне және керісінше аудару білу, екі тілдің грамматикасын түсіндіре білу; 4) оқыту ланкастер жүйесімен жүргізілді, яғни ересектер, немесе жақсы оқитындар кіші шәкірттерге көмектесуі қажет; 5) оқу мерзімі 4 жыл; 6) барлық қазақ шәкірттері пансионда тұруы қажет, оларды қазынадан бөлген қаржыға сәйкес жарығы бар жылытылған бөлме, төсек-орын, тамақпен қамту, бірақ олар киім, аяқ киім, ішкі киімдерді өздері алуы қажет болатын, өте кедей отбасынан шыққандарға ғана қазынадан киімге ақша бөлінді; 7) мектепке орыс қоныстанушыларының балалары қабылданғанымен, олар пансионда тұрмады, өз үйлерінен келуі тиіс болды [Народные, 1903: 72]. Мектепке 25 шәкірт қабылданады деп көрсетілгенімен, алғашқы жылы қабылданған оқушылар саны аз болды. Торғын мектебіне 8 шәкірт, Қалмақ мектебіне-20 бала қабылданды. Қалмақ бөлімшелік мектебіне сұлтан, қожа, старшин, төлеңгіт, хорунжий отбасының балалары қабылданды. Старшина Шыңғыс сұлтан Шығайев аймағынан сұлтан балалары: Ахмед Оразғалин, Досқали Оразғалин, Сүйінғали Оразғалин, Мұсағали Бөкейханов, Нұрмұхаммед Бөкейханов, қожа отбасынан: Қарашен Мустафин, Мырзағали Еркенов, Әзизгерей Еркенов, Исмаил Мияков, Сейтқали Есғарин, Байтен Турбаев, Хусейін Бегалин, төлеңгіт отбасынан: Ханмұхамед Байтов, ал қалған балалар тама, беріш, есентемір руларынан болды [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 4872-іс, 19-п.].

Бөлімшелік мектептер алғашқы кезде Ордадағы Кеңеске бағынды, сондықтан да оқу кестесі мұсылмандық мектептерге ұқсас болды. Мектепте аптадағы жұма күні, Наурыз, Құрбан айт демалыс күндері саналды. Сабақ уақыты екіге бөлінді таңғы сабақ үш сағат және түстен кейінгі сабақ үш сағатқа созылды, түсте түскі ас ішті [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 4872-іс, 9-п.]. Ауырған балалар емделу үшін ауылдарына қайтарылды, бір сыныпта екінші рет орнында қалып оқуға рұқсат берілмеді [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 4872-іс, 11-п.]. Бөкей ордасындағы мектептер 1874 жылы Халық Ағарту Министрлігіне бағындырылғаннан кейін, оқу кестесі Ресей оқу орындарының жүйесімен теңестірілді.

Бөлімшелік мектептерде оқу 4 бөлімнен тұрды: дайындық, кіші, орта, жоғары топтар. Орыс тілі, арифметика, көркем жазу, қазақ тілі мен ән сабағы жүргізілді. Архив қорындағы құжаттарға сүйенсек, орыс шәкірттері бар кейбір мектептерде Құдай заңы сабағы өткізілгендігі нақтыланады. Мысалы, 1895 жылы Нарын мектебінде 23 шәкірт, оның 21 қазақ, 2 орыс баласы. Жиырма шәкірт қазына қоры есебінен оқыған. Мектепте Құдай заңы сабағында Қасиетті кітап қазақ тілінде, орта топтарда Қасиетті кітаптан Ескі өсиет қазақ тілінде оқытылған, ал ән сабағында Ресей империясының әнұраны Құдайым, патшаны сақта! әні орындалған [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 58-іс, 1-3 пп.].

1894–1895 жылғы Қамыс-Самар мектебінде оқу жылының басында 38 ұл бала және 4 қыз бала болған. Қыркүйек айында 1 ұл, 1 қыз бала шығып кеткен. Ересек топта 6 бала, орта топта 6 бала, кіші топта – 13 бала, дайындық тобында -14 бала оқыған [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 58-іс, 11-п.]. Ересек топтарда жыл бойы Құдай Заңы оқулығымен Ветхий Завет, Қасиетті тарих оқытылған [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 58-іс, 13-п.]. Шәкірттер орыс тілі сабағында Иисус Христос кітабынан Қасиетті Иосиф уағызын қазақшаға аудардарған [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 58-іс, 13-п.]. Орта топтарға да Құдай заңы кітабынан дүниені жаратуға қатысты мәтіндер оқытылған. Ән сабағында Ұлы Петр салтанаты, Пушкиннің романстарынан Далада қайың тұрды, Аспанды дауыл қараңғылағанда, Бойтұмар өлеңдері орындалатын. Ән сабағы скрипканың сүйемелдеуімен өткен-деп көрсетіледі архив деректерінде [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 58-іс, 17-п.]. Бөкей Ордасындағы кейбір бөлімшелік мектептерде Библияның оқытылуы оқу бағдарламасында православие компоненті бар мектеп модельдерінің болғандығын дәлелдейді. Библия мемлекеттік оқу бағдарламасындағы православие дінінің бір элементі болды және оны оқыту жаңа әлеуметтік элитаны қалыптастырудың бір жолы еді.

1872 жылы Бөкей Ордасындағы мектептерге тергеу жүргізген Орда билеушісі бөлімшелік мектептердің жағдайы туралы былай деп жазды: Қалмақ мектебінде оқу құралы мүлдем жоқ, шәкірттер жыртылған Шүлгиннің тарих оқулығы мен ескі академиялық күнтізбені пайдаланады. Ордадағы мектепте атлас, глобус, басшылыққа алатын оқу құралы, көрнекі құрал таблицалар да жоқ. Барлық оқу құралының бірақ түрі бар, ол мәскеулік фабрикадан шыққан әліппе [Алекторов, 1904: 32]. Мектептің күтімі де жоқ, мұғалімдер тарапынан мектепті қадағалау әлсіз [Алекторов, 1904: 32]. Кейбір мектептерде айлап сабақ өткізілмеген, Орда билеушілері мұғалімдерді қағаз жазуға пайдаланады. Мектептің барлық шығыны, жөндеу жұмыстарына бөлінген қаржылар билеушілер қолында, олар қазақтар арасынан өзіне қажетті попечительдерді таңдап алып, қаражатты солардың қолына беріп қойған. Қолына қаражат түскен попечитель өзіне азық-түлік сатып алып, мектепті қаражатсыз қалдырған.

Шәкірттер жатқан интернатта азық-түлік болмағандықтан олар өз үйлеріне кетіп қалған, сабақ тоқтаған. Мектептегі бақылаудың әлсіз болуы мен индифферентизмге байланысты өкімет мектептерді Халық Ағарту министрлігінің ықалына өткізуге шешім қабылдады. 1878 жылы Ішкі Ордадағы мектептерді бақылау үшін халықтық училище инспекторы қызметі бекітілді [Алекторов, 1904: 33]. Бұл мектептер бұратана халықтың балаларына орысша білім берудің бір түрі ретінде құрылғанымен, іс жүзінде күрделі институциональдық және әлеуметтік мәселелер туындады. Мектепке қаржының дұрыс бөлінбеуі, олардың орталықтан қашықта орналасуына байланысты бақылаудан тыс қалуы, мұғалімдердің жетіспеуі, сабақтың дұрыс жүргізілмеуі сынды.

Қаржының дұрыс бөлінбеуінен, бөлімшелік мектептегі өз ғимараты болмады, кейбірі үйлерді жалға алатын, мектептердің басым бөлігі балшықтан салынған жер үйлерге орналасты. Мысалы, Қамыс-Самар мектеп мұғалімі үй төбесіндегі сылақтардың жарылуынан, бөлмелердің өте салқындығы, сабақта балалардың қалың киініп отыратыны, монша пешінің бұзылғандығы жөнінде есеп берген [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 27-іс, 19-п.]. 1883 жылы Нарын, Талов, Қамыс-Самар, І-Теңіз жағалауы округінде ашылған мектептер жабылды. Нарын мектебі мен Қамыс-Самар, І және ІІ-Теңіз жағалауы округтеріндегі мектептер бірікті. Орынбор билігі бөлімшелік мектептердің жабылуын қолдамады. 1886 жылы Қамыс-Самар, Талов, 1888 жылы Қалмақ, Торғын, 1890 жылы Нарын

бөлімшелік мектептеріне ағаштан ғимараттар салынды. Мектептің өз ғимараттары болғанымен, бірақ материалдық жабдықталуы әлі де нашар болды.

XIX ғасырдың аяғында Ресей империясының отаршылдық саясаты дәстүрлі қазақ қоғамының трансформациялануына алып келді. Орыс тілі әкімшілік билік, сауда қарым-қатынасының тіліне және мансап алу құралына айналды. Міне сондықтан да, қазақтар орысша білім беретін мектептерге балаларын көбірек беруге ұмтылды. 1891 жылы Талов бөлімшелік мектебі мұғалімінің деректеріне сүйенсек, 20 бала қазына есебінен, 4 бала өз қаражатына, 4 бала артық артық қабылданған [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 37-іс, 54-п.]. Мектеп 20 баланы ғана қабылдауға бейімделген болатын, көп өтініш түскендіктен артық оқушылар қабылданған. Архив құжаттарында басқа да мектеп мұғалімдерінің есептерінде артық қабылданған шәкірттер туралы деректер кездеседі. Нарын мектебінің мұғалімі 24 оқушыға 10 парта бар, өтініш білдірушілер өте көп -деп жазды [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 37-іс, 51-п.]. Оқушылардың артық қабылдануына байланысты, 1891 жылы оқу инспекторы Алекторов Талов бөлімі қазақ қауымы жинаған 50 рубльден 19 рубльді мұғалім Кромлейге төлегендігі туралы есеп берген [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 37-іс, 18-п.].

1895 жылы Ресей императорының некелесу салтанатының құрметіне Бөкей Ордасында старшиндық мектептер ашылды. Бұл мектептің бағдарламасы Торғай облысындағы көшпелі ауылдық мектеп бағдарламасымен сәйкестендірілді. 1895 жылы 14 қарашада 7 старшиндық мектеп ашылды. Олар Қалмақ бөлігінде 2 мектеп (Харахое мен Шунгал), Талов бөлігінде 2 мектеп (Қарасу мен Тоқбасқұл), 1 мектептен Қамыш-Самар бөлігінде (Құсбай айдыны), Нарын (Толыбай), екінші Приморск округі (Ұзын-құлақ) 1 мектептен [Пленкин, 1912: 9]. Старшиндық мектеп саны 1895 жылы – 7, 1896 жылы – 14, 1903 жылы 15, 1905 жылы-19, 1909 жылы 19 болды [Пленкин, 1912: 14]. Старшиндық мектептер қазақтардың қаражатына салынып, қаржыландырылды. Мұндай мектептердің жылдық шығыны – 250 рубль болатын. Мұғалімге жалақыға жылына – 120 рубль, пәтеріне-60 рубль, шәкірттердің оқу құралдары мен заттарына – 20 рубль, мектепті жылыту және т.б. шығындары үшін – 50 рубль бөлінді. Мектеп мұғалімдері Ордадағы екі сыныптық училищені бітіріп және бұратанылық мектеп мұғалімі дәрежесін алу үшін Қазан мұғалімдер семинариясынан сынақ тапсырғандар болатын [Пленкин, 1912: 9].

Архив қорында әрбір старшиндық мектептің ашылу тарихына қатысты құжаттар өте көп. 1895 жылы 14 қарашада Ұзын-құлақтағы үшінші старшиндықтың, Екінші округ басқарушысы сұлтан Қарабаев пен үшінші старшиндықтың ахуны Ургашев Ордадағы қазақтармен келісім жасаған. Келісім бойынша Императордың некелесу құрметіне қазақтар екі старшиндық мектептің ашылуы үшін 500 рубль жинаған. Ұзын-құлақ белінде жаңа мектепке 17 бала қабылданған. Мектептің ашылу салтанаты ахун Жалал Ургашевтің дұғасымен басталды-деп жазылады деректерде [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 55-іс, 8-п.]. 1896 жылы қарашада Қамыс-Самар бөлімінің бірінші старшиндығында Есқали Қабасовтың жер үйінде мектеп ашылды. Мектепке 9 бала қабылданды. Олар: Сейтқали Ғаббасов, Мағзұм Бекмұхамедов, Нағим Әкімов, Рамазан Ғаббасов, Имам Жабаев, Ғизат Елеусізов, Мыңжасар Ахмедов, Саид Сейтов, Дәбен Сақантаев [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 55-іс, 5-п.].

1905 жылы I Теңіз жағалауы округінің Қожа Арал сайында үлгілі старшиндық мектеп ашылды. Мектеп мұғалімі педагогикалық курс бітірген Құдайбергенов болатын. Ол ата-анасының көмегімен өз есебінен 30-40 балаға арналған жертөле салдырды. 1905 жылы мектепке 33 ұл бала 3 қыз бала қабылданды. Мектеп Каспий теңізінің жағасында ашылды. Теңіз жағалауында тұратын қазақтар наурыз айында балық аулауға кетіп, қазанда ғана оралатын. Олар теңізге балық аулауға шыққанда балаларын да бірге алып кететін, сондықтан да шәкірттердің мектепте оқитын уақыты 3-4 ай ғана созылды. Олардың тұрақты мектепке оқуы үшін интернат салу қажет-деп көрсетілді-есептерде [ТР МА. 92-қ., 2-т., 5755-іс, 38-п.].

II Теңіз жағалауы округінің он екінші старшиндығындағы ашылған мектеп Ақжаныс сайында құрылды. Мектеп көшпелі болғандықтан Керей-Шашақ, Сұлқы-Шашақ, Ноғайбай кейін Керей-Шашаққа көшіп келетін. Жалға алынған мектеп үйі өте қолайсыз болды. Оқушылар старшиндық мектеп үшін жасалынған кішкентай парталарда отырып сабақ оқыды. Сабақ таңертең 9-да басталып, 2-ге дейін жалғасты. Шәкірттердің барлығы да мектептен 20-30 минут жерде тұратын. Мектеп кітапханасында 227 кітап және көрнекі құрал, есепшот, әріп кесінділері болған. Мектеп қазақ қоғамының жыл сайын жинайтын 250 рубльмен қаржыландырылды. Мұғалім Ғұбайдулла Мұқашұлы Алағөзов Хан Ордасындағы қалалық училищені бітірген, бастауыш училище мұғалімі деген дәрежесі болды. Мектеп түлектерінің бір бөлігі Ганюшкиндегі екі сыныптық училищеге түссе, кейбірі өз ауылдарына оралып мал шаруашылығымен айналысатын [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 55-іс, 1-п.].

Старшиндық мектептермен қатар ауылдық мектептер де ашылды. Қызыл оба ауылдық мектебінде 12 бала оқыды. Ауылдық мектептегі шәкірттердің ең ересегі 18 жаста, кішкентайы жеті жаста болптын. Мектеп мұғалімі былай есеп берген: -Күн шыққаннан балалар мектепке баруға дайындалады. Кітап жетіспегендіктен, шәкірттердің бір тобы кітаппен оқыса, екінші топ грифельді тақтаға, немесе дәптерге жазады, үшінші топ ауызша баяндайды. Шәкірттер үйінен түстенген соң, сабақ кешке дейін жалғасты.

Ресей империясындағы аз комплектілі мектептердің тарихы XIX ғасырдан бастау алады. Бөкей Ордасында ашылған бөлімшелік, ауылдық мектептер аз комплектілі мектеп жүйесімен оқытты. Мұғалімдер шәкірттерді топтарға бөліп, кезекпен тапсырма беріп отыратын. Ауылдық мектептерде де оқулық жетіспеді. Мектептегі он кітаптың ішінен шәкірттер үшін ең маңыздылары: Вольпердің орыс тілі кітабының бірінші шығарылымы, Гольденбургтің кітабы, қазақ балаларына арналған Әліппе, Гербагтың көркем жазу еңбегі болатын [ҚР ОМА. 59-к., 1-т., 37-іс, 46-п.].

1910 жылдан кейін бөлімшелік, старшиндық, ауылдық мектептердің барлығы да бір сыныптық училищеге айналдырылды. Бөкей Ордасында бастауыш білім беру жүйесінің алғашқы жүргізілген эксперименті сәтсіз жасалған жүйенің бірі саналды, сондықтан да Ордаға бастауыш білім берудің бір сыныптық, екі сыныптық жүйесі толығымен енді. Қазақ қыздарын алғаш зайырлы мектептерге қабылдау тарихы Бөкей Ордасынан басталды. Қыздарға мектеп ашу сауат ашу үшін ғана емес, мәдени интеграция, әлеуметтік трансформация және қазақ қоғамына Ресей империясының ықпалын күшейту құралы ретінде саналды.

1883 жылы Хан Ордасында 20 қызға арналған қыздар училищесі интернатымен ашылды. Училищенің білім беру бағдарламасы бір сыныптық училище бағдарламасымен теңестірілді. 1883 жылы 22 қыз оқыса, 7-уі қазақ, 15-і орыс, 1885 жылы 22 қыздың, 6-уы қазақ, 16-ы орыс, 1887 жылы 18 қыздың, 4-уі қазақ, 14-і орыс, 1889 жылы 16 қыздың, 3-уі қазақ, 13-і орыс қызы болған [Внутренняя, 1891: 6]. 1890 жылы мектеп ғимаратының өртеніп кетуіне байланысты оқу тоқтатылды. 1894 жылы Хан ордасындағы қыздар училищесі қайта ашылды. 1894 жылы Ішкі Орданы басқару Кеңесінің төрағасы Қалмақ бөлігінің басқарушысына былай деп хабарлаған: училищеге 8 қызды қабылдау жөніндегі ұсынысқа өз қыздарыңызды оқуға беруге және басқа да ата-аналарды көндіремін деген келісіміңізді берген едіңіз. 1 қыркүйекте сабақ басталғанымен, бірде-бір қазақ қызы оқуға келмеді [ҚР ОМА. 78-к., 2-т., 443-іс, 19-п.]. Алғашқы кезеңде қазақтар өз қыздарын оқуға беруге құлықсыз болды. Торғын, Қалмақ бөлімдерін басқарған қазақтар өз қыздарын оқуға мәжбүрлеп берді [ҚР ОМА. 78-к., 2-т., 443-іс, 12-п.].

1894-1895 оқу жылында қазына есебінен оқуға 13 қыз қабылданды. Олардың жас шамасы 8-13 жас аралығында болатын. Қазақ қыздары Қазақ-қалмақ, Торғын, Нарын, Қамыс-Самар бөлімдерінен болды. Күлжамал Бердешова, Сухила Ақсенова, Құлқиыс Бөкейханова сұлтан отбасынан шықса, қалған 9 қыз қарапайым қазақ отбасынан болатын [ҚР ОМА. 78-к., 2-т., 443-іс, 33-п.]. 1894-1897 жылдар аралығында Ордадағы қыздар училищесінде оқитын қыздардың саны тұрақты түрде 16-20 қыз болды. 1901–1902 оқу жылында қыздар мектебінің түлектері Ғайшике Бақтығашева мен Майқыз Қартмамбетова Ордадағы орыс мектебіне түсуге өтініш білдірген. Орыс мектебіндегі оқушылар санының көп болғандығына қарамастан, олар оқуға қабылданды. Қыздар мектепте бар ынтасымен оқып, жоғары сыныптағы оқушылармен тең дәрежеде болғысы келді. Қазақ қыздары музыка сабағына да қызығушылық танытты.

Үш қазақ қызы Ахметова, Өтебаева, Оразбаева өз қызығушылығымен Филиппов пен Левшиннің ән теориясы сабағына қатысып, фисгармонияда ойнауды үйренген. Олар 15 мамыр мен 1 қыркүйек аралығында әрбір аптада үш сабаққа қатысып, ән айту мен музыкадан елеулі табыстарға жетті [ТР МА. 92-к., 2-т., 5755-іс, 10-п.]. 1911 жылы Талов поселкесінде қазақ қыздарына орысша білім беру мақсатында училище ашылды. Училищенің өз ғимараты, қыздар жатып оқитын интернаты да болмады, үй жалға алынды. Училищеде орыс тілі, арифметика, қол еңбегі сабағы оқытылды. Сабақ Михеевтің орыс тілі оқулығы, Ы.Алтынсариннің Қырғыз хрестоматиясы, А.Василеевтің қазақтарға арналған Әліппесі, қазақтарға арналған практикалық орыс тілі кітаптарымен оқытылды. Училищенің алғашқы мұғалімі Анна Федоровна Гавриловна Қазан орталық шоқынған татар мектебінің түлегі болатын. Оқу орны қазақ қыздары үшін арналып ашылғанымен, бірақ алғашқы шәкірттері татар қыздары болды. 1912–1913 жылғы деректерден училище қыздарының құрамынан көп ұлтты сипат ала бастағандығын көруге болады. Училищеде 20 қыз оқыса, оның 9-ы орыс, 6-уы татар, 5-уі қазақ қызы болған [ҚР ОМА. 59-к., 1-т., 223-іс, 22-п.]. Орыс, татар, қазақ қыздарын қатар оқыту, Ресей

империясы саясатының ұстанған бағыты болды. Бұл мектептер татар, қазақ қыздарын Ресей империясының мәдени кеңістігіне енуіне ықпал етуі тиіс болатын.

1900 жылы Бөкей Ордасында екі ауылдық қыздар мектебі ашылды. 1906 жылғы деректерге сүйенсек, қыздар мектебінің әрқайсысында 12 қыздан оқыған. Қазақ қыздары старшиндық мектептерде де оқыды, яғни бұл сыныптарда олар ер балалармен қатар білім алды [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 443-іс, 2-п.]. Бөкей Ордасында зайырлы мектептерден бөлек мұсылмандық мектеп, медреселер де болды. Ордадағы мұсылмандық оқу орындарының құрылу тарихы XIX ғасырдың бас кезеңінен басталады. Мұсылмандық оқу орындарын Жәңгір хан, кейбір сұлтандар және жарлығы бар молда, ахундар ашты. Олардың басым бөлігі мешіт жанынан ашылса, кейбірін жарлығы бар татар, қазақ молдалары өз үйінен ашты. Бұл оқу орындары жеке меншікте болды. Сонымен бірге сұлтандар және тағы да басқа жеке тұлғалар өз ауылдарына арнайы молдаларды шақыртып, ауыл балаларын оқытты. 1865 жылы Шиахмет Шажединовтың мешіт жанынан жеке қаржысына ашқан мектебінде 1882 жылы 13 татар ер баласы, 9 татар қыз баласы, 3 қазақ ер баласы, 3 қазақ қыз баласы оқыған. 1852 жылы сұлтан Әділ Бөкейханов өз қаржысына мектеп ашты. 1882 жылы бұл мектепте 2 татар ер баласы, 2 татар қыз баласы, 15 қазақ ер баласы, 2 қазақ қыз баласы оқыған. Мектептің мұғалімі Мухаммедкәрім Муфихиддин болатын [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 5040-іс, 6-п.]. Әрбір мектеп, медреседе шәкірттер саны 20 баладан 100 балаға дейін болды. Шәкірттер мектепке бір аптаға жететін азығымен келетін. Молдаға бала оқытқаны үшін арнайы жалақы төленбеді. Олар шәкірттердің ата-анасы берген қайырымдылықты қанағат тұтуы тиіс болды. Жаз уақытында әрбір шәкірт мектепке бұзаулы сиыр жеткізіп отырды. Молдаға шай, қант берілді [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 5040-іс, 57-п.].

1870 жылдардан бастап Ресей империясы мектеп, медреселерде алғашқы орыс сыныптарын құра бастады, бірақ сыныптар барлық жерде бірдей ашылмады. 1870 жылы 26 наурызда II Александрдың билігі кезінде қабылданған «Ресей бұратаналарына білім беру шаралары туралы Ережеге» сәйкес мектеп, медреселерде ашылған орыс сыныптарын бақылау халықтық училище инспекторының құзырына берілді [Сборник законов, 1902: 27].

1893 жылы қабылданған Ереженің 48 бабының 5 қосымшасына сәйкес, Орал, Торғай, Бөкей Ордасындағы бұрын ашылған мектеп, медреселер, енді ашылатын мұсылмандық оқу орындары және үйде оқытатын, жеке меншіктегі мұсылмандық мектептердегі христиан емес бала оқытатындардың барлығы да Халық Ағарту министрігіне бағындырылды [Сборник законов, 1902]. Бөкей Ордасында орыс сыныптары Хан Ордасында, Новая Казанка елді мекеніндегі медреселерде ашылды. 1912 жылғы Хан Ордасындағы медресенің орыс сыныбында сабақ 2 қазанда басталып, 30 сәуірде аяқталған. Орыс сыныбына шәкірттер дайындығы бойынша үш сыныпқа бөліп оқытылған. Бірінші сыныпта-8 шәкірт, екінші сыныпта-13 шәкірт, үшінші сыныпта – 11 шәкірт оқыған [ҚР ОМА. 78-қ., 2-т., 479-іс, 57-п.]. 1916 жылы деректерге сүйенсек, медресе, мешіт жанындағы орыс сыныбында 52 қазақ баласы, 79 татар ер баласы 26 татар қызы оқыған [ҚР ОМА. 59-қ., 1-т., 280-іс, 7-п.]. Орыс сыныбында негізгі пәндер орыс тілі, арифметика болды. Ресей империясы медресені діни мекеме ретінде сақтай отырып, оларға мемлекеттік мектеп элементтерін енгізу арқылы өз бақылауына алды.

Қорытынды. Бөкей Ордасындағы бастауыш білім берудің институционалдық, әлеуметтік және мәдени трансформациялану тарихын талдай келе және аймақтағы білім беру жүйесін Батыс-Сібір, Түркістан оқу округтерімен салыстыра отырып, білім беру моделінде өзгешеліктері болғандығын анықтадық. Институционалдық өзгерістер әр түрлі бастауыш сынып үлгілерінің құрылуымен ерекшеленеді. Мысалы, бөлімшелік мектеп үлгісі тек Бөкей Ордасына ғана енгізілді. Торғай, Ақмола облыстарында өтте сәтті жүргізілген ауылдық мектеп моделінің эксперименті, Бөкей Ордасына старшиндық, ауылдық мектеп атауымен енді. Бөкей Ордасындағы бөлімшелік, старшиндық, ауылдық мектеп эксперименттері сәтсіз аяқталды деп көрсетуге болады. 1910 жылдан кейін олардың барлығы да бір сыныптық училищелерге айналды. 1916 жылы деректерге сүйенсек Ордада алпысқа жуық бір сыныптық училище болған.

Әлеуметтік өзгерістер қазақтардың зайырлы мектептерге деген көзқарастарының өзгерумен де ерекшеленді. Қазақ қоғамындағы күнделікті болып жатқан өзгерістер, орысша білім алу арқылы ғана әкімшілік билікке, мансапқа қол жеткізуге болатындығын дәлелдеді. Сондықтан да, сұлтан отбасынан шыққан шәкірттер үшін бұрынғы билікті ұстап қалудың бұл бір жолы болса, кедей отбасынан шыққандар үшін әлеуметтік мобилділік лифті болды, оларға әлеуметтік баспалдақ бойынша көтерілуге мүмкіндік жасалды. Ресей империясы кедей отбасынан шыққан шәкірттер үшін тегін білім алу мүмкіндігін туғызған болатын. Қыздарға да орысша білім беру эксперименті Бөкей Ордасынан

басталды. Орысша білім алу оларға қолжетімді болды. Оларға қыздар училищесінде, старшиндық мектептерде және ауылдық мектептерде де оқуға рұқсат берілді.

Зайырлы мектептермен қатар мұсылмандық медресе, мектептер де өз мәртебесін сақтап қалды. 1916 жылғы 60 бір сыныптық училищесінде 1111 шәкірт оқыса, Қалмақ бөлігіндегі мектеп, медреседе 450 ұл бала, 25 қыз бала, Торғын бөлігінде 425 ұл бала, Қамыс-Самар бөлігінде 463 ұл бала, Нарын бөлігінде-167 ұл бала оқыған. Мұсылмандық оқу орындарындағы бала санының көп болуы, білімнің қол жетімділігімен және ата-аналардың балаларына мәдени жағынан жақын діни білім беруге ұмтылысынан көруге болады. Ресей империясы қазақтардың арасында мұсылмандық білімнің жоғары тұрғандығын ескере отырып, медреселерге мемлекеттік мектеп элементтерін енгізе бастады.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві

ТР МА – Татарстан Республикасының мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Казанский, 1898 – *Казанский. Н.И.* Народное образование в Астраханской губернии // Русская мысль. 1898. Кн. VI-X. С. 33–107.

Алекторов, 1904 – *Алекторов А.* Очерки из истории развития инородческого образования // Журнал Министерства Народного просвещения. Часть CCCLIV. 1904. Июль С.-Петербург: Сенатская типография. 1904. С. 27–46.

Воскресенский, 2001 – *Воскресенский А.* Школьный альбом Букеевской Орды // Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг. Книга 3. Алматы: Издательство «Өлке», 2001. 204 стр. С. 164–202.

Иванов, 2001 – *Иванов И.С.* Внутренняя Киргизская Орда (Краткий статистический очерк) // Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг. Книга 2. Алматы: Издательство «Өлке», 2001. 232 с. С. 141–230.

Пленкин, 1912 – *Пленкин Ф.И.* Начальные народное образование во внутренней Киргизской орды (1910–1912 гг) с 35 диаграммами. Астрахань: Электро-типография Я. Медковна. 151 с.

Тажибаев, 1962 – *Тажибаев Т.Т.* Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата: Казгосиздат, 1962. 506 с.

Айтмухаметов, 2000 – *Айтмухаметов А.А.* О казахских школах в Букеевской Орде // Вестник Кокшетауского университета имени Ш.Ш. Уалиханова. 2000. № 1. С. 146–150.

Шотанова, 2020 – *Шотанова Ф.А., Ужкенов Е.М., Ермекбаев Ә.А.* Материалы Петровского общества о развитии народного образования в Букеевской. Edu.e.-history. 2020. № 3(23). С. 276–290.

Журасова, 2022 – *Журасова А.Ш. Муталова Д.С.* Бөкей Ордасындағы білім беру ісінің тарихынан // Вестник КазНУ. Серия историческая. Т. 105. № 2(2022). С. 117–126.

История Букеевского ханства 2002 – *История Букеевского ханства (1801-1852 гг).* Сборник документов и материалов (Сост.: Б.Т. Жанаев, В.И. Иночкин, С.Х. Сагнаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 1120 с.

Народные, 1903 – *Народные училища* Кавказа, Сибири, Степного края, Туркестана, Архангельской, Астраханской и Оренбургской губерний. Донской области и казачьих войск. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций, программ и справочных сведений. Составлен Г.Фальборком и В. Чернолуцким. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа. 1903. 100 с.

Внутренняя, 1891 – *Внутренняя Киргизская орда* (Краткий статистический очерк). Астрахань Типография губернского правления. 1891. 100 с.

Сборник законов, 1902 – *Сборник законов* о мусульманском Духовенстве в Таврическом и Оренбургском округах и магометанских учебных заведениях. Издание второе. Казань: Типо-литография Императорского университета, 1902. 53 с.

Sources

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyň Ortalyq memleketlik arhivі [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

TR MA – Tatarstan Respublikasynyň memleketlik arhivіSA RT [State Archive of the Republic of Tatarstan]

References

Kazansky, 1898 – *Kazansky.N.I.* Narodnoe obrazovanie Astrahanskoi gubernii [Public education in Astrakhan Governorate]. *Russkaya Mysl.* 1898. Кн. VI–X. 33–107 pp. [in Russ.]

Alektorov, 1904 – *Alektorov A.* Ocherki iz istorii razvitiya inorodcheskogo obrazovaniya. [Essays from the history of the development of foreign education]. *Journal of the Ministry of Public Education.* Part of CCCLIV. 1904. July St. Petersburg: The Senate tipografiya, 1904. Pp. 27–46. [in Russ.]

Voskresensky, 2001 – *Voskresensky A.* Skol'nii al'bom Bukeevskoi Ordy [School album of the Bukeev Horde]. The Bukeev Horde is 200 years old. Edition of 6 books. Book 3. Almaty: The publishing house "Olke", 2001. 204 p. Pp. 164–202. [in Russ.]

Ivanov, 2001 – *Ivanov I.S.* Vnutrennyaya Kirgizskaya Orda (Kratkii statisticheskii ocherk) [The Inner Kyrgyz Horde (A brief statistical sketch)]. The Bukeev Horde is 200 years old. Edition of 6 books. Book 2. Almaty: The publishing house "Olke", 2001. 232 p. Pp. 141–230. [in Russ.]

Plenkin, 1912 – *Plenkin F.I.* Nachal'noe narodnoe obrazovanie vo vnutrennei Kirgizskoi ordi (1910–1912 гг) s 35 diagrammami [Primary public education in the inner Kirghiz Horde (1910–1912) with 35 diagrams]. Astrakhan: Electro-printing house of Ya.Medkovna. 151 p. [in Russ.]

Tazhibayev, 1962 – *Tazhibayev T.T.* Prosvesheniye i shkoly Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX veka [Enlightenment and schools of Kazakhstan in the second half of the 19th century]. Alma Ata: Kazgosizdat, 1962. 506 p. [in Russ.]

Aitmukhametov, 2000 – *Aitmukhametov A.N.* O shkolakh v Bukeevskoi Orde [About Kazakh schools in the Bukeevskaya Horde]. *Bulletin of the Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.* 2000. № 1. According to S.N. Pp. 146–150 [in Russ.]

Shotanova, 2020 – *Shotanova G.A., Uzhkenov E.M., Vermekbaev A.A.* Materialy Petrovskogo obshestva o razvitii narodnogo obrazovaniya v Bukeevskoi [Materials of the Petrovsky Society on the development of public education in Bukeevskaya]. *Edu.e.-history.* 2020. № 3(23). According to S.N. Pp. 276–290 [in Russ.]

Zhurasova, 2022 – *Zhurasova A.Sh., Mutalova D.S.* Bokei Ordasindagi bilim beru isinin tarihinan [From the history of education in the Bokei Horde]. *Vestnik KazNU. Historical series.* Vol. 105. № 2 (2022). Pp. 117–126 [in Russ.]

History, 2002 – *The history of the Bukeev Khanate (1801-1852).* Sbornik dokumentov i materialov [Collection of documents and materials] Compiled by B.T. Zhanaev, V.I. Inochkin, S.H. Sagnaeva. Almaty: Dyke Press, 2002. 1120 p. [in Russ.]

National, 1903 – *Narodniye uchilisha Kavkaza, Sibiri, Stepnogo kraia, Turkestana, Arhangel'skoi, Astrahanskoi i Orenburgskoi gubernii. Donskoi oblasti i kazach'ikh voisk. Sistemicheskii svod zakonov, rasporyazhenii, pravil, instrukcii, programm i spravochnik svedenii.* Sostavlenn G.Fal'borkom i V. Chernolutskim [National schools of the Caucasus, Siberia, Steppe region, Turkestan, Arkhangelsk, Astrakhan and Orenburg provinces. Don region and Cossack troops. A systematic set of laws, regulations, rules, instructions, programs, and background information]. Compiled by G. Falbork and V. Chernolutsky. St. Petersburg: Tipo-Lithography by B.M. Wolf, 1903. 100 p. [in Russ.]

Inner, 1891 – *Vnutrennyaya Kirgizskaya orda (Kratkii statisticheskii ocherk)* [The Inner Kirghiz Horde (A brief statistical sketch)] Astrakhan Printing House of the provincial government. 1891. 100 p. [in Russ.]

Sbornik zakonov, 1902 – *Sbornik zakonov o musul'manskom Duhovenstve v Tavricheskom i Orenburgskom okrugakh i magometanskikh uchebnikh zavedeniyakh* [Collection of laws on Muslim Clergy in the Tauride and Orenburg districts and Mohammedan educational institutions]. Second edition. Kazan: Typo-lithography of the Imperial University, 1902. 53 p. [in Russ.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 400–
409
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_400-409

ҚАСЫМ ЕРТІСБАЕВ ТҮЛҒАСЫ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ДІНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР КОНТЕКСІНДЕ

Асемгуль Сериковна Темирханова¹, Альбина Абеновна МаксUTOва², Амангуль Муратовна Исакаева³

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
(7-үй, Абай көш., 150000 Петропавл, Қазақстан Республикасы)
доктор PhD, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@mail.ru

²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(7-үй, Ы. Сулейменова, Тараз, Қазақстан Республикасы)
доктор PhD, доцент
<https://orcid.org/0000-0001-5939-7370>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

*Корреспондент автор

³А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынов көш., Қостанай қ., Қазақстан Республикасы),
докторант
<https://orcid.org/0009-0000-0722-9893>. E-mail: isakaevaaiko@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Темирханова А.С., МаксUTOва А.А., Исакаева А.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада Қасым Мұстафаұлы Ертісбаевтың өмірі мен қызметі тарихи деректер негізінде сараланып, оның тұлғасы арқылы XX ғасыр басындағы діни-ағартушылық қайраткерлердің ортақ тағдыры мен тарихи миссиясы айқындалады. *Мақсаты мен міндеттері.* Қасым Мұстафаұлы Ертісбаевтың өмірі мен қоғамдық қызметін жан-жақты талдау арқылы оны XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі діни-ағартушылық қозғалыстың көрнекті өкілі ретінде таныту, сол кезеңдегі қазақ зиялыларының тарихи тағдырын, рухани ұстанымдарын және ағартушылық бағыттағы еңбектерін ашып көрсету. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін келесідей міндеттер қойылады: Қасым Мұстафаұлы Ертісбаевтың өмірбаянын тарихи деректер негізінде жүйелеу; Оның діни-ағартушылық қызметінің мазмұны мен бағыттарын анықтау; XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғамдық-саяси ахуалдың діни қайраткерлер тағдырына әсерін талдау; Қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық қозғалыстың маңызын айқындау; Қайраткердің ұлттық руханият пен білім беру ісіне қосқан үлесін бағалау; Кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргіннің діни тұлғалар тағдырына ықпалын көрсету; *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізгі материалдық базасын мұрағат құжаттары, мерзімді баспасөз материалдары, діни-ағартушылық бағыттағы еңбектер, тарихи зерттеулер мен ғылыми еңбектер құрады. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-зерделеу, салыстырмалы талдау және сипаттау әдістері құрайды. *Нәтижелер.* Қасым Мұстафаұлы Ертісбаевтың өмір жолы мен қоғамдық қызметі

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі діни-ағартушылық қозғалыстың мәні мен мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қ. Ертісбаев өз дәуірінің талаптарына жауап бере отырып, діни білім мен зайырлы ілімді ұштастыруға, халық арасында оқу-ағарту ісін дамытуға күш салды. Сонымен қатар ол заман ағымындағы саяси өзгерістердің салдарын бастан кешірген, ұлттық руханият жолында қызмет еткен қайраткер ретінде ерекшеленеді. *Қорытындылай келе*, аталған тұлғаның қоғамдық қызметін тарихи тұрғыдан зерделеу – тек жеке қайраткердің тағдырын ашу ғана емес, сонымен қатар XX ғасыр басындағы қазақ діни-ағартушылық қозғалысының мәнін айқындауға мүмкіндік береді. Осы зерттеу аталған кезеңдегі рухани-мәдени үдерістерді жаңаша пайымдауға, ұлттық тарихтағы діни қайраткерлердің орнын нақтылауға және олардың тарихи мұрасын ғылыми айналымға енгізуге бағытталады.

Кілт сөздер: Қасым Мұстафаұлы Ертісбаев, тарихи деректер, діни-ағартушылық қызмет, объективтілік, мәдени мұра, медресе, ұлттық руханият, қайраткер, оқу-ағарту ісі, зиялы.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Солтүстік Қазақстандағы байлар: қоғамдағы орны, әлеуеті мен шаруашылықтарының тәркілеуге ұшырауы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР 26104469).

Дәйексөз үшін: Темірханова Ә.С., Максұтова А.А., Исакаева А.М. Қасым Ертісбаев тұлғасы XX ғасыр басындағы діни-ағартушылық мәселелер контекстінде // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 400–409-бб. [қаз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_400-409

ЛИЧНОСТЬ КАСЫМА ЕРТИСБАЕВА В КОНТЕКСТЕ РЕЛИГИОЗНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ПРОБЛЕМ НАЧАЛА XX ВЕКА

Асемгуль Сериковна Темирханова¹, Альбина Абеновна Максұтова², Амангуль Муратовна Исакаева³

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева
(Д. 7, ул. Абая, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
доктор PhD, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@mail.ru

²Таразский университет им. М.Х. Дулати
(Д. 7, Ы. Сулейменова, Тараз, Республика Казахстан)
доктор PhD, доцент
<https://orcid.org/0000-0001-5939-7370>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

³Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова
(Д. 47, ул. А. Байтурсынова, Г. Костанай, Республика Казахстан),
докторант
<https://orcid.org/0009-0000-0722-9893>. E-mail: isakaevaiko@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Темирханова А.С., Максұтова А.А., Исакаева А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В данной статье на основе исторических источников анализируются жизнь и деятельность Касыма Мустафаұлы Ертісбаева, а через его личность раскрываются общая судьба и историческая миссия религиозно-просветительских деятелей начала XX века. *Цели и задачи.* Путём всестороннего анализа жизни и общественной деятельности Касыма Мустафаұлы Ертісбаева представить его как видного представителя религиозно-просветительского движения первой четверти XX века, а также раскрыть историческую судьбу казахской интеллигенции того периода, её духовные ориентиры и просветительскую деятельность. Для достижения данной цели ставятся следующие задачи: систематизировать биографию Касыма Мустафаұлы Ертісбаева на основе исторических источников; определить содержание и основные направления его религиозно-просветительской деятельности; проанализировать влияние общественно-политической ситуации первой четверти XX века на судьбы религиозных деятелей; выявить значение религиозно-просветительского движения в казахском обществе; оценить вклад деятеля в развитие национальной духовности и системы

образования; показать влияние политических репрессий советского периода на судьбы религиозных личностей. *Материалы и методы.* Основную источниковую базу исследования составили архивные документы, материалы периодической печати, труды религиозно-просветительского направления, а также исторические исследования и научные работы. Методологическую основу исследования составляют историко-аналитический, сравнительный и описательный методы. *Результаты.* Жизненный путь и общественная деятельность Касыма Мустафаулы Ертисбаева позволяют глубже понять сущность и содержание религиозно-просветительского движения первой четверти XX века. Отвечая требованиям своего времени, К. Ертисбаев стремился сочетать религиозное образование со светскими знаниями и прилагал усилия к развитию просветительской деятельности среди народа. Кроме того, он выделяется как деятель, переживший последствия политических изменений своей эпохи и посвятивший себя служению национальной духовности. *В заключение* следует отметить, что историческое изучение общественной деятельности данной личности позволяет раскрыть не только судьбу отдельного деятеля, но и определить сущность казахского религиозно-просветительского движения начала XX века. Настоящее исследование направлено на новое осмысление духовно-культурных процессов рассматриваемого периода, уточнение места религиозных деятелей в национальной истории и введение их исторического наследия в научный оборот.

Ключевые слова: Касым Мустафаулы Ертисбаев, исторические источники, религиозно-просветительская деятельность, объективность, культурное наследие, медресе, национальная духовность, деятель, просветительская работа, интеллигенция.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации гранта Министерства высшего образования и науки РК на тему: «Баи в Северном Казахстане: место в обществе, их потенциал и конфискация хозяйств» (Регистрационный номер АР 26104469).

Для цитирования: Темирханова А.С., МаксUTOва А.А., Исакаева А.М. Личность Касыма Ертисбаева в контексте религиозно-просветительских проблем начала XX века // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 400–409. [на каз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_400-409

THE PERSONALITY OF KASYM ERTISBAYEV IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS AND EDUCATIONAL ISSUES OF THE EARLY 20TH CENTURY

Assemgul S. Temirkhanova¹, Albina M. Maksutova², Amangul M. Issakayeva³

¹The North Kazakhstan University named after Kozybayev
(7, Abaya str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@mail.ru

²Taraz University named after M.H. Dulati
(7, Y. Suleimenova str, Taraz, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0001-5939-7370>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru
*Corresponding author

³Kostanai Regional University named after A. Baitursynov
(47, A. N. Baitursynova str., Kostanay, Republic of Kazakhstan),
doctoral student
<https://orcid.org/0009-0000-0722-9893>. E-mail: isakaevaaiko@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Temirkhanova A.S., Maksutova A.A., Issakayeva A.M., 2026

Abstract. Introduction. In this article, based on historical sources, the life and activities of Kasym Mustafaully Yertisbayev are analyzed, and through his personality the common fate and historical mission of religious and educational figures of the early twentieth century are revealed. *Goals and Objectives.* Through a comprehensive analysis of the life and public activity of Kasym Mustafaully Yertisbayev, the study aims to present him as a prominent representative of the religious and educational movement of the first quarter of

the twentieth century, as well as to reveal the historical fate of the Kazakh intelligentsia of that period, their spiritual orientations, and their educational activities. To achieve this goal, the following objectives are set: to systematize the biography of Kasym Mustafauly Yertisbayev on the basis of historical sources; to determine the content and main directions of his religious and educational activities; to analyze the influence of the socio-political situation of the first quarter of the twentieth century on the fate of religious figures; to identify the significance of the religious and educational movement in Kazakh society; to assess his contribution to the development of national spirituality and the education system; and to demonstrate the impact of Soviet-era political repression on the fate of religious figures. *Materials and Methods.* The main source base of the study consists of archival documents, periodical press materials, works of a religious and educational orientation, as well as historical studies and scholarly publications. The methodological foundation of the research includes historical-analytical, comparative, and descriptive methods. *Results.* The life path and public activity of Kasym Mustafauly Yertisbayev make it possible to gain a deeper understanding of the essence and content of the religious and educational movement of the first quarter of the twentieth century. Responding to the demands of his time, Yertisbayev sought to combine religious education with secular knowledge and made efforts to develop educational work among the people. In addition, he stands out as a figure who experienced the consequences of the political changes of his era and devoted himself to serving national spirituality. *In conclusion,* the historical study of this individual's public activity makes it possible to reveal not only the fate of a particular figure, but also to define the essence of the Kazakh religious and educational movement of the early twentieth century. This research is aimed at a new interpretation of the spiritual and cultural processes of the period under consideration, clarifying the place of religious figures in national history, and introducing their historical heritage into scholarly circulation.

Keywords: Kasym Mustafauly Yertisbayev, historical sources, religious and educational activity, objectivity, cultural heritage, madrasah, national spirituality, public figure, educational work, intelligentsia.

Acknowledgement: the article was funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan by grant project on AR 26104469 «Bai in Northern Kazakhstan: their place in society, their potential and confiscation of farms».

For citation: Temirkhanova A.S., Maksutova A.A., Issakayeva A.M. The personality of Kasym Ertisbayev in the context of religious and educational issues of the early 20th century // Otan Tarihy. 2026. Otan Tarihy. 2025. Vol. 29. № 1. Pp. 400–409. [in Kaz.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_400-409

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы ширегі қазақ халқының тарихында терең қоғамдық-саяси өзгерістермен, рухани құндылықтардың қайта саралануымен және ұлттық сананың жаңғыру үдерісімен ерекшеленетін күрделі кезең болды. Бұл уақыт аралығында ұлт зиялылары елдің азаттығы мен өркениетті даму жолын айқындауға ұмтылып, ағартушылық идеяларды кеңінен насихаттады. Патшалық биліктің құлауы, төңкерістер мен кеңестік жүйенің орнығуы ел өмірінің барлық саласына, соның ішінде діни институттар мен ағартушылық қызметке түбегейлі ықпал етті. Осындай тарихи өтпелі кезеңде ел ішінде діни білім мен зайырлы ілімді ұштастырып, халықтың рухани және мәдени дамуына қызмет еткен қайраткерлердің орны айрықша болды. Әсіресе діни-ағартушылық бағыттағы қайраткерлер халықтың рухани тұтастығын сақтауда, ұлттық сананы оятуда және білім мен ғылымды дамытуда ерекше рөл атқарды. Алайда кеңестік биліктің орнауымен бірге олардың көпшілігі қуғын-сүргінге ұшырап, есімдері ұзақ жылдар бойы тасада қалып қойғаны белгілі. Солардың бірі – Қасым Мұстафаұлы Ертісбаев. Оның өмір жолы мен қоғамдық қызметі арқылы XX ғасыр басындағы қазақ діни-ағартушылық қозғалысының мазмұны мен бағыт-бағдарын, ұлттық зиялылардың рухани ұстанымдарын және тарихи тағдырын тереңірек түсінуге болады. Қайраткердің ағартушылық қызметі, діни білімді насихаттауы, халық арасында оқу-ағарту ісін дамытуға қосқан үлесі сол кезеңдегі ұлттық руханияттың дамуымен тығыз байланысты [Абылгожин, 2001: 15].

Қасым Мұстафаұлы Ертісбаевтың өмірі мен қызметі тарихи деректер негізінде саралап, оның тұлғасы арқылы XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі діни-ағартушылық қайраткерлердің ортақ тағдыры мен тарихи миссиясы айқындау, сонымен қатар сол дәуірдегі қоғамдық-саяси ахуалдың діни қайраткерлер өміріне ықпалын қарастырып, олардың ұлттық мәдени мұра мен рухани құндылықтарын сақтаудағы рөлін бағалау аса маңызды болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін кеңестік кезеңге қатысты архивтік және мерзімді баспасөз материалдары, діни-ағартушылық бағыттағы еңбектер, тарихи зерттеулер мен ғылыми еңбектер, естеліктер мен ауызша тарих материалдары құрайды.

Зерттеу барысында тарихи-ғылыми талдаудың келесі әдістері қолданылды: тарихи-салыстырмалы әдіс – XX ғасыр басындағы діни-ағартушылық қозғалыс өкілдерінің көзқарастарын салыстыру арқылы Қасым Ертісбаевтың ұстанымдарының ерекшелігін айқындау үшін қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс – тұлғаның қалыптасуына ықпал еткен әлеуметтік, саяси және рухани факторларды анықтауға мүмкіндік берді. Контент-талдау әдісі – мерзімді баспасөз материалдары мен публицистикалық еңбектердегі діни-ағартушылық идеялардың мазмұнын жүйелеу үшін пайдаланылды. Жүйелік талдау әдісі – Қасым Ертісбаевтың қызметін жалпыұлттық діни-ағартушылық қозғалыс контекстінде кешенді қарастыруға негіз болды. Деректанулық талдау – архивтік және жазба деректердің шынайылығы мен ғылыми құндылығын саралауға бағытталды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін өркениеттік және ұлттық тарихты жаңаша пайымдау тұжырымдамалары құрайды. Сонымен қатар, зайырлылық пен дәстүрлі ислам құндылықтарының өзара ықпалдастығы теориялық тұрғыдан басшылыққа алынды.

Талқылау. XX ғасырдың басындағы Орта Ертіс өңірі ағартушылық қозғалыстың ерекше серпін алған аймақтарының бірі болды. Жәдидтік білім беру, мектеп-медреселерде жаңа әдіспен оқыту, зайырлы пәндердің енгізілуі және ағартушылық идеялардың таралуы қоғамға айтарлықтай өзгерістер әкелді. Сол дәуірдің көрнекті қайраткерлердің қатарында Қасым Мұстафаұлы Ертісбаевты ерекше атап өткен жөн.

Қасым Мұстафаұлының тағдыры 1920-1930 жылдары қазақ ұлтының бай-қуатты топтарының, діни және ағартушылық қызметпен айналысқан тұлғалардың бастан кешкен қиындықтарды сиппатауға мүмкіндік беретін «үлгілік» мысал десе артық болмас. Осы тұрғыдан Қасым Мұстафаұлының өмір жолы аймақтық тарих, ағартушылық дәстүр және қуғын-сүргін кезеңін зерттеу үшін аса маңызды. Сонымен қатар, Қасым Ертісбаевтың қызметі ішкі діни-әлеуметтік дағдарыстарды шешудегі прагматикалық көзқарасты көрсетті. Ол халықтың рухани қажеттеріне жауап беру үшін шығармашылық жолдар іздеді. Мысалы, медреселерде жамағатпен ашық пікірлесу, тілдік саудаластық пен тарихи материалдарды талдау сияқты әдістерді қолданды. Бұл жаңашыл тәсілдер дәстүрлі медресе білімінің қатал талабын жеңілдетіп, жаңаша ойлау үрдісін қалыптастырды.

Халық арасындағы сауатсыздық пен діни түсініктің жетіспеушілігі сол замандағы қоғам үшін маңызды мәселе болды. Ертісбаев бұл мәселені тек оқу жайымен шектемей, жеке тұлғаның рухани дамуымен байланыстыра қарастырды. Ол өз шәкірттеріне діни әртүрлілікті түсіну, әділдік, қоғамдық борыш сияқты идеяларды жеткізді. Осы орайда, Ертісбаевтың көзқарастары дәстүрлі тұрмыс пен жаңа заман талаптары арасындағы көпір қызметін атқарды. Бірақ оның бұл қызметі қарама-қарсы құбылыстарға да тап болды. Бір жағынан, дәстүршіл топтар Ертісбаевты «қарсылық» деп таныса, екінші жағынан, радикалды модернистер оған «жетілдіру жеткіліксіз» деген сын білдірді. Бұл сын-талқылаулар Ертісбаевтың тұлғасы мен қызметінің қаншалықты күрделі әрі көпқырлы болғанын айқын көрсетеді. Сондай-ақ, XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында Кеңес өкіметінің агрессивті атеистік саясаты діни салаларға қатаң шектеулер енгізді. Бұл жағдай Қасым қажы Ертісбаев сияқты ағартушылар үшін үлкен кедергілер туғызды. Діни-ағартушылық орталықтар жабылып, медреселер қызметін тоқтатуға мәжбүр болды. Осындай тарихи қысымдар оның қызметінің мәні мен бағыттарын қайта ойластыруға итермеледі. Осы тұрғыдан алғанда, Қасым Ертісбаевтың қызметі XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы діни, мәдени және әлеуметтік өзгерістердің түбірлі моделі ретінде қарастырылуы тиіс. Ол – дәстүр мен жаңашылдық арасындағы байланысты тұлға, қоғамды білім мен руханиятқа бағыттайтын реформатор [Омарбеков, 2003: 45].

Қасым Мұстафаұлы Орта Ертіс өңірін мекендеген қыпшақ руының құлатай тармағына жатады. Қазақ пен жоңғар аяқасқан Абылай хан заманында арғы атасы Ертісбай жаужүрек батыр ретінде танымал болған. Белгілі шежіреші, қазақ тарихының білгірі Мәшһүр Жүсіп мәліметтері бойынша Ертісбай құлатай-қыпшақтарды билеген жеті ағайындылардың бірі болған. Талай жауды жайратқан Ертісбай туралы Мәшһүр Жүсіп келесідей жазады: «Ертісбай өзі 7 ағайынды екен, 2000 жылқылы бай екен, жігіт-желеңі сай екен. Жетеу болған соң ақ жеті лайт болуы дайын тұрған. Ішіндегі көкжал көк шолағы Ертісбай екен. Өзіне кісі қаны қой қанынан оңай болса керек: «92 кісінің қанын осы қолыммен ұрттадым. Жүзге сегіз-ақ жетпей қалды», – деп отырады екен деседі...» [Көпеев, 2006: 98].

Мәшһүр Жүсіп өз әңгімесінде Ертісбай мен оның інісі Есілбай бастаған жұрт орыс өкіметінен арнайы рұқсат қағаз алып, қазіргі Павлодар қаласы тұсындағы Ертістің оң жағалауындағы жерлерді иемденген деп жазады. Бұны XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басындағы орыс деректері де растайды. Қазақ даласында статистикалық зерттеулер жүргізген Ф. Щербина экспедициясының материалдарында осы құлатай-қыпшақ ауылы да көрсетілген: «Гр. № 497 (құлатай қыпшақ ауылдары

– Ә.Ж.). Қыстау находится на Иртыше, на собственной земле, пожалованной, правительством в 1798 году Есильбаю (Ертісбайдың кіші інісі - авт.) и его родственникам, на что имеются документы. Қыстау это имеет вполне определенные границы, отмеченные естественными признаками, а также и искусственными сооружениями: столбами, ямами и пр.» [Маркосян, 2010: 14]. Жазба деректерге сәйкес XIX ғасырдың соңында осы жерлердің негізгі тұрғындарын құлатай-қыпшақтан тарайтын Алыбай мен Нарбота ұрпақтары құраған. Шежіре бойынша Алыбай мен Нарбота туған ағалы-інілі. Осы Алыбайдан Ертісбай туған [Тілеке, 1995: 63].

Осы әулеттің келесі буын өкілі – Ертісбайдың ұлы Мұстафа құлатай-қыпшақтың ру басы, белді биі болған. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында XIX ғасырдың ортасына жататын «Дело о перечислении казахов Басентинской волости Баян-Аульского округа бия Иртышбаева и др. в Кыпчаковскую волость Акмолинского округа и о лишнем взыскании с них ясака» атты іс-құжат сақталған. Іс Сібір қырғыздарының шекаралық басшысы қызметін атқарушы мырзаға 1850 жылдың 12 тамызында жазылған ресми рапорттан басталады. Аталмыш құжат бойынша Мұстафа би бастаған құлатай-қыпшақтар 1845 жылы Баянауыл сыртқы округінің бәсентиін болыстығына жатқызылған, ал қыпшақтардың негізгі бөлігі Ақмола округінің әртүрлі болыстықтарының құрамында болған. Мұстафа би өзінің ауылдарын руластарынан құралған Ақмола облысының құлатай-қыпшақ болыстығына қаратуды өтінеді. Патша шенеуніктері бұл өтінішті қарастырып, көрші округтің болыстығына өтуге рұқсат береді: «Шекара басқармасы полковник Клейст мырзадан ағымдағы жылдың 12 мамырында №1303 үшін Басентин болысындағы Баян-ауылдық округтен, Құлатай-Қыпшақов қырғыздарынан: Мұстафа Ертіспаев пен Алдағұл Алтыбаевтан оларды Баян-ауылдық округінің Басентин болысынан 25 киіз үй, Ақмола округінің Құлатай-Қыпшақов болысына аудару туралы өтініш алды, бірлесіп туыстарымен бірге тұруға; 23 мамыр күні №2872 үшін Баян-ауылдық бұйрыққа осы өтінішті шешуге қандай кедергілер бар-жоғын жеткізуді және келіскен жағдайда санақтан үзінді көшірмені ұсынуды бұйырды...» [ҚР ОМА. 374-қ. 1-т. 2352-іс. 28-п.]. Жоғарыда келтірілген мұрағат материалдарын әрі қарай зерттей келе, біз Мұстафа бидің дала заңдарын біліп қана қоймай, қазақтарға беймәлім Ресей ержелерінен де хабардар болғанын байқаймыз. Оның ауылы Ақмола облысына қарасты болыстыққа өткеннен кейін қайтадан салық төлеуге мәжбүр болады. Бұл қателік туралы Мұстафа жоғары лауазым шенділерге хат жазады. Мәселені талқылау нәтижесінде Шекаралық басқарма Мұстафа Ертісбаевтың талаптарын негізді деп мойындап, жергілікті шенеуніктерге жіберілген қателікті түзетуді тапсырады. Нәтижесінде артық алынған қаражатты келешек салық есебіне аудару туралы шешім қабылданады [ҚР ОМА. 374-қ. 1-т. 2352-іс. 6-п.]. Осылайша Мұстафа бидің дер кезінде және сауатты жасаған әрекеттерінің нәтижесінен оған қарасты қазақтар өз құқықтарын қорғап қалады.

Мәшһүр Жүсіп өзінің Ертісбай батыр туралы әңгімесін қорытындылай келе оның немересі Қасым Мұстафаұлы туралы да жазып кетеді: «Сол Ертісбайдың немересі, Мұстафа баласы Тоғай бойының бір деген кісісі болып, жұрт аузына ілініп тұр» [Мәшһүр, 2006: 106]. Аталған Қасым Мұстафаұлы Ертісбаевтың тағдыры XX ғасырдың басында қоғамда орын алған оқиғаларды толығымен бейнелейді деуге болады.

XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Қазақстандағы жағдай қылышынан қан тамған большевиктер үкіметінің дәурені жүріп тұрғанымен сипатталады. Мәскеудегі орталық билік Қазақстан халқының мүддесімен де, ұлттық ерекшелігімен де санаспады. Сонымен қатар, Қызыл үкімет 20-шы жылдардың соңынан бастап зиялы қауым өкілдеріне қарсы бағытталған ірі науқандар ұйымдастырады да және 30-жылдары бұл науқан өзінің қарқындаған шегіне жетеді. Ұлттық элита өкілдері, көрнекті қоғам қайраткерлері жер аударылып, атылып, ауыр жазаларға тартылды. Сол кезеңнің саяси құрбандарының қатарында – Қасым қажы Мұстафаұлы Ертісбаевта бар.

Қасым Мұстафаұлы туралы негізгі ақпарат көзінің бірі ол 1924 жылғы НКВД қызметкерлері алғашқы тергеу жүргізен кезінде толтырылған сауалнама. Сонда келтірген мәліметтер бойынша Қасым Мұстафаұлы 1870 жылы туған. Тергеу жасалған уақытта Павлодар уездінің Ұрық болыстығының №2 ауылында тұрған (қазіргі Шәукен ауылы) [ПОММ. 17-қ. 1-т. 2-іс. 49-п.]. Білімі туралы тергеушілер «білім цензі – діни орташа» деп қана жазып кеткен. Біздің мәліметтеріміз бойынша ол бастауыш білімді ауыл молдасынан алған, одан кейін Тройцк қаласындағы медреседе оқыған. Қасым Мұстафаұлының Мекке-Мединеге қай жылы барып, қажы деген құрметті атаққа қашан ие болғандығы жайлы біз бейхабармыз. Қасым қажы 1912 жылға дейін ауыл мектептерінде мұғалім-молда болған. Кейінірек өзінің ауылында мешіт және жаңа «жәдитік» әдіспен оқытатын мектеп-медресесін ашақан [Сарыарқа самалы, 1997]. Жәдидизм (араб тілінен жәдід - жаңа) ол XIX

ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Еділ бойы, Қырым және Орта Азия мұсылмандарының мәдени-реформаторлық, қоғамдық-саяси қозғалысы. Жәдидтер мұсылман мектептерінде діни сабақтармен қатар жаңа ағартушылық пәндерді енгізу, ұлттық мәдениетті дамыту, әйелдер теңдігі, мектептерде ұлттық тілде дәріс беру сияқты мәселелерді көтерді.

Қасым қажы медресесі түлегінің бірі, Павлодар облысы мешітінің имамы болған Рахметолла ақсақал 1997 жылы Қасым Мұстафаұлының баласы Бәйтен Омаровпен кездескен сәтінде ұстазы Қасым қажыны аса бір жылы сезіммен еске алған. Оның айтуынша Қасым қажы білімі терең, жан-жақты адам, жеке кітапханасы әртүрлі жанрдағы әдебиетке толы болған [Койгелдиев, 2009: 31]. Қасым Мұстафаұлының кітаптары қызылдардың шолақ белсенділерінен сақтап қалу мақсатымен Павлодарское (Шәукен) ауылының ескі зираттының ішіне көмілген. Кейіннен осы кітаптар 70-жылдары қабір қазу кезінде табылады. Жергілікті ауыл молдасы кітаптарды қайтадан көміп тастауды ұйғарады [Камерон, 2020]. Қасым қажы медресесінде білім алған адамдардың ішінде белгілі қазақ ақын-жазушысы, публицист Сәбит Дөнентаев бар. Осында ол ағартушылық білімнің негіздерімен танысып, зерттеу мен өз бетінше іздену әдістерін үйренеді [Қирабаев, 2007: 25]. С. Дөнентаевтың алғашқы өлеңдер жинағы Қасым қажының үлкен қызы Сәнияның қаржысына шығарылады. Бұл туралы ақпарат «Айқап» қоғамдық-саяси журналында жарияланды. Журналдың 1915 жылғы №9 басылымында Мәтбұғат айдарында Сәния Қасымқызы Ертісбаева өз қаржысына Уфа қаласындағы «Шәріп» баспасынан С. Дөнентаевтың «Уақ-түйек» кітабының екі бөлімін басып шығартқан деп жазылған [Айқап, 1915: 5]. Мәлімет берушілердің сөздеріне қарағанда бұл Қасым Мұстафаұлының отбасы тарапынан жасалған көп меценаттық шараларының бірі ғана еді.

Қасым Мұстафаұлы ұстаздықтан басқа қоғамдық жұмыстармен де белсене айналысқан. 1917 жылы ол Павлодар қаласында қазақ мұғалімдері мен зиялыларының «Ғылым» атты қоғамын құрады. Павлодар уезінің 1 ауданында мухатсиб (діни моральдің сақталуын қадағалайтын адам) қызметін атқарған [Павлодарское Прииртышье, 2003]. Мухатсибтің басты жұмысы ол сауда, қолөнер салаларын қадағалау мен қоғамдық жерлердегі адамдардың тәртібін бақылау болатын. Мұсылман елдерінде мухатсибке қоғамдық тәртіптен басқа сатылатын заттардың сапасын, таразылардың дұрыстығын тексеру, қаланы нанмен қамтамасыз ету, қысылтаяң кезеңдерде оған шектік баға қою т.б. міндеттер жүктелген. Қасым Мұстафаұлының осы діни-ағартушылық қызметі кейіннен қызылдар тарапынан қудалауға ұшырауына себеп болды.

Қазақстанда Кеңес өкіметінің билігі орнасымен зиялылар мен діни қызметкерлердің басына қара бұлт үйіріле бастады. 1918 жылы 23 қаңтарда большевиктер «шіркеулерді мемлекеттен және мектептерді шіркеуден алыстату (ажырату) туралы» декрет қабылдады. Алайда декретте дін бостандығы мойындалып, адамды ұстанған наным-сенімі үшін алаламау туралы айтылғанымен, іс жүзінде дінге қарсы ашық насихат, күрес жүргізілді. 1919 жылы мектептерде діни сабақтар жүргізуге тыйым салынды. Атеистік бағыттағы әртүрлі қоғамдар құрыла бастады. Мысалы, 1924 жылдың тамызында Мәскеуде «Безбожник» газетінің достар қоғамы (ОДГБ – организация друзей газеты безбожник) құрылды. 1925 жылдың сәуірінде олардың бірінші съезі болып, жалпыодақтық дінге қарсы «Союз безбожников» одағын құрса, 1929 жылғы екінші съезде одақтың аты «Союз воинствующих безбожников» деп өзгертіледі. Одақтың негізгі ұрандары: «Құдайсыздық арқылы – коммунизмге жету», «Дінмен күрес – бұл социализм үшін күрес» т.с.с болды. Қазақстанда мұндай ұйымның алғашқы ошағы 1925 жылы пайда болды [Нурғалиева, 2005: 13].

1920-1928 жж. аралығында мұсылмандыққа қарсы күрес негізінен идеологиялық тұрғыдан жүргізілді. Бірақ ОГПУ мен НКВД органдары осы уақытта діни ұйымдарға қатысты, олардың қоғамдағы ықпалы және мешіт пен медреселердің жетекшілері туралы мәліметтер жинақтап отырды. Осы мақсатта 1924 жылы Қасым Мұстафаұлы тергеуге алынып, жоғарыда көрсетілген сауалнама жасалды. 1927 жылы құпия түрде ВКП(б) КазКрайКом бюросының мұсылман діни қозғалысымен күресу шаралары жөніндегі қаулысы шығады. Осы уақыттан бастап дін өкілдерін ашық түрде қудалау басталады. Олар барлық құқық пен еркіндіктерінен айырылды. Десекте негізгі қасірет 30-жылдардан басталды. Осы кезде бұрынғы дін қызметкерлері жаппай қамауға алынып, біртіндеп көздері құртыла басталды. Оларға жазықсыздан жазықсыз жалалар жабылды, коммунистер мен комсомолдарға қарсы от салушылар, контрреволюциялық насихат жүргізушілер, тіпті Батыстың империалистік мемлекеттеріне қызмет етуші шпиондар деген мардымсыз айыптар тағылды. НКВД мұрағатынан қылмыстық істің табылмауына байланысты Қасым Мұстафаұлының қашан тұтқынға алынғандығы және қанша уақыт қамауда болғандығы жайлы біз білмейміз. Білетініміз 1932 жылдың 11 наурызында халық арасында «Ақ түрме» деген атпен белгілі Павлодар абақтысында қайтыс

болғаны [ПОММ. 1021-қ. 1-т. 114-іс, 306-п.].

1924 жылғы НКВД сауалнамасы бойынша Қасым қажы мен оның жұбайы Ажар Саидғазықызы Айдарғазы деген ұлды және Нәписә есімді қызды тәрбиелеп отырған. Алайда осы сауалнамада үлкен қызы Сәнияның есімі аталмаған. Бұл кезде тұрмысқа шағып, жеке үй болып отырған Сәнияның есімін Қасым қажы тергеушілерден әдейі жасырған болса керек. Кейіннен 1927 жылы Қасым қажы отбасында Файзылкәрім деген ұл дүниеге келеді. Мешіттің жазбалары бойынша Файзылкәрім Қасымұлы 17 ақпанда туған [ПОММ. 1021-қ. 1-т. 114-қ. 3-п.]. Қасым қажы тұтқынға алынғаннан кейін Файзылкәрімді апасы Сәния мен оның күйеуі Уәлихан Омаров өз тәрбиесіне алады.

Қасым Мұстафаұлының күйеу баласы Уәлихан Омаров (1888 – 1955) – педагог, тілтанушы, әдебиеттанушы Павлодар уезі, Ұрық болыстығының №2 (Шәукен) ауылында дүниеге келген. Алғашқы білімді Қасым қажы медресесінен алған, содан соң Уфадағы «Ғалия» медресесін бітірген (1916 ж.). Ауыл мектебінде, Павлодар мектеп-коммунасында, Ташкенттегі қазақ орта мектебінде мұғалім болып жұмыс істеген. 1920-1922 жылдары Түркістан АКСР халық ағарту комиссариатында (наркомпрос) ғылыми кеңестің ғалым хатшысы болған. «Айқап», «Қазақ», «Ақ жол» сияқты қоғамдық-саяси басылымдарда әртүрлі тақырыпта жиі жарияланып отырған. 1922 жылы Ташкентте Халел Досмұхамедовпен бірге Абайдың өлеңдер жинағын шығарады. 1921 жылы Халел Досмұхамедов, Мұхаметжан Тынышпаев және т.б. бірге Орталық өкіметтің назарына Еділ бойындағы және Қазақстандағы аштық жайлы «Ақ жол» газетіде жазады. Кейіннен Сталин «Ақ жол» газетін ұлтшыл бағытындағы басылым деп сынға алып, ол 1926 жылы жабылады. 30-40-шы жылдары Уәлихан Омаров қоғамдық-саяси өмірден алыстап, тек қана оқыту, ғылыммен айналысады. Алматы медициналық училищесінде дәрістер оқиды, Ғылым академиясында кіші ғылыми қызметкер, ал 1943 жылдан ҚазКСР-нің Ғылым академиясының мұрағаттар бөлімінің меңгерушісі болады. 1947 жылы денсаулығына байланысты жұмыстан кетеді. Ол өзінің ғылыми, публицистикалық, көркем шығармаларында барлық түрік тілдеріндегі, сонымен қатар орыс, парсы, араб тілдеріндегі деректерді пайдаланған [Павлодарское Прииртышье, 2003: 50-51].

Қасым Мұстафаұлы қайтыс болғаннан кейін, оның қызы Сәния екі бауыры Айдарғазы мен Файзылкәрім, сіңлісі Нәписаны Славгород қаласына алып кетеді, сол жақта жасырынады. НКВД-ның қатаң қадағалауында болған Уәлихан Омаров бұл кезде Ташкентте бөлек жүруге мәжбүр болады. Тек бірер жылдардан ғана ол отбасын алып кетуге шешеді. Сол кезде Файзылкәрімді Уәлихан Омаровтың атына жазғызып, есімін Бәйтен (Байтұяқ) деп өзгертеді. Сөйтіп азан шақырып аты қойылған Файзылкәрім Қасымұлы Ертісбаев кейіннен есімі қазақ театр, кино өнері тарихында алтын әріппен жазылған Бәйтен Уәлиханұлы Омаров болып шыға келеді [Conquest, 1986: 23]. Осындай тартысты тағдыр жолынан өткен Бәйтен/Файзылкәрім Омаров қазақ өнері мен мәдениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосты және халқының сүйікті перзенті атанды.

Нәтижелер. Жалпы, XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан тарихының кейбір тұстары әлі де болса қалың жұртшылыққа белгісіз. Тарихтың бірпартиялық әдіснамасы үстемдігі жағдайында қалыптасқан кейбір тарихи қағидалардың ықпалы әлі өміршең деп айтуға болады. Жүргізілген деректанулық және тарихи-салыстырмалы талдау негізінде Қасым Ертісбаевтың тұлғасы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық үдерістермен тікелей сабақтас қалыптасқаны және оның қызметі ұлттық рухани жаңғыру қозғалысының құрамдас бөлігі болғаны айқындалды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында қазақ даласында мұсылмандық білім беру жүйесі реформалану кезеңін бастан кешірді. Бұл үдеріс жәдиттік қозғалыспен тығыз байланысты болды. Зерттеу барысында Қасым Ертісбаевтың көзқарастары жәдиттік ағартушылық идеяларымен мазмұндық тұрғыдан үндес екені анықталды [Жұмағұлов, 1999: 5].

Атап айтқанда, татар және башқұрт зиялылары арқылы таралған «усул-жәдид» оқыту әдісінің қазақ даласына енуі діни білім мазмұнын жаңартуға ықпал етті. Мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған мақалалар (әсіресе XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарындағы ағартушылық бағыттағы материалдар) діни оқытуды заман талабына бейімдеу қажеттігін көтерген. Бұл идеялар Қасым Ертісбаев қызметінен де көрініс тапқан. Архивтік материалдар мен замандастарының естеліктерін талдау Қасым Ертісбаевтың медреселік білім беруде тек шарифат қағидаларын оқытумен шектелмей, арифметика, жазу-сызу, дүниетану секілді пәндерді енгізуді қолдағанын көрсетеді.

Бұл ұстаным қазақ ағартушыларының ортақ бағытымен сәйкес келеді. Мәселен, XX ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция өкілдері діни білімнің қоғамды алға бастырушы күшке айналуы

үшін оны заманауи ғылым жетістіктерімен ұштастыру қажеттігін атап өткен. Қасым Ертісбаев та осы идеяны тәжірибеде жүзеге асыруға ұмтылған [Жұмағұлов, 2021: 25].

Зерттеу нәтижелері оның діни фанатизмнен алшақ болғанын және рационалды, тәрбиелік-ағартушылық бағытты ұстанғанын дәлелдейді. Патшалық Ресейдің отарлық басқару жүйесі жағдайында діни институттар қазақ қоғамында ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңызды тетіктерінің бірі болды. Құжаттық деректерде көрсетілгендей, мешіт пен медресе тек құлшылық орны емес, сонымен қатар қоғамдық пікір қалыптастыру орталығы қызметін атқарды. Қасым Ертісбаевтың қызметі осы әлеуметтік институттар арқылы халықты имандылыққа, бірлікке және білімге үндегенімен сипатталады. Оның уағыздары мен ағартушылық қызметі діни құндылықтарды ұлттық дәстүрмен ұштастыруға бағытталған.

Талдау нәтижесінде оның діни-ағартушылық қызметі отарлық саясат жағдайында рухани тұтастықты сақтауға қызмет еткені анықталды. Бұл бағыт қазақ зиялыларының ұлттық жаңғыру стратегиясымен үйлеседі. Деректерді кешенді қарастыру Қасым Ертісбаевтың өңірлік деңгейде ғана емес, жалпыұлттық діни-ағартушылық үдерісте орны бар тұлға болғанын көрсетеді. Оның қызметі: діни білім беру сапасын арттыруға; халықтың сауаттылығын көтеруге; исламдық этиканы әлеуметтік жауапкершілікпен ұштастыруға; ұлттық рухани құндылықтарды сақтауға бағытталды [Гимпельсон, 1995: 25].

Нәтижесінде Қасым Ертісбаев тұлғасы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы дәстүр мен жаңашылдықтың өзара ықпалдасу үдерісін бейнелейтін тарихи феномен ретінде бағаланады. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері оның діни-ағартушылық қызметі қазақ қоғамындағы рухани модернизация үдерісінің құрамдас бөлігі болғанын және ұлттық сананың қалыптасуында маңызды рөл атқарғанын ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Қорытынды. Қасым Мұстафаұлы Ертісбаев – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық ортаның көрнекті өкілі ретінде тарих беттерінде қалды. Ол өзінің педагогикалық, діни және қоғамдық қызметтері арқылы өңірде білім мен руханиятты дамытуға зор үлес қосты. Қасым Ертісбаевтың қызметі дәстүрлі медресе жүйесінің жаңаруына, мұсылманша білім берудің кеңеюіне және заманауи ағартушылық идеялардың таралуына жол ашты. Оның ұйымдастырған медресе-мекемелері халық арасында сауаттылықты арттыру мен діни түсінікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Ертісбаевтың қызметі сол кезеңдегі зиялылар мен ағартушылардың жалпы ағымына үйлесім тауып, қазақ қоғамында дін мен білім арасындағы диалогты дамытты.

Алайда XX ғасырдың 20–30-шы жылдарында Кеңес өкіметінің діни институттарға қысымы күшейген кезде Қасым Ертісбаев сияқты қайраткерлердің қызметі тоқтап, олардың тағдыры нәубетпен аяқталды. Бұл кезеңде рухани ағартушылық бағыттар құлдырап, көптеген діни және білім беру мекемелері жабылды немесе қысқартылды. Осылайша Ертісбаевтың өмірі мен қызметі қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық мәселелердің күрделі тарихи контекстінде ерекше орын алады: ол бір жағынан дәстүрлі ислам білімін сақтау мен дамытуға ұмтылса, екінші жағынан қоғамды жаңғырту мен білімге жол ашуды басты міндеттердің бірі ретінде қарастырды.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғамдық-саяси өзгерістер қазақ қоғамының рухани өміріне түбегейлі ықпал етіп, діни-ағартушылық бағыттағы қайраткерлердің тағдырын күрделендірді. Бұл кезеңде ұлттық сана мен діни құндылықтарды сақтауға, халықтың сауатын ашуға, білім мен имандылықты ұштастыруға ұмтылған тұлғалардың қызметі ерекше маңызға ие болды. Солардың бірі – Қасым Мұстафаұлы Ертісбаев. Оның өмір жолы мен ағартушылық қызметі арқылы дәуір шындығын, рухани күресті және тарихи сабақтастық мәселесін тереңірек түсінуге болады.

Дереккөздер

ПОММ – Павлодар облыстық мемлекеттік мұрағаты

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Абылгожин, 2001 – *Абылгожин Ж.* Казахстан в советском тоталитарном пространстве: историческая динамика. Алматы, 2001. С. 267–268.

Айқап, 1915 – Ел ішіндегі сот жұмысы // *Айқап*. 1915. № 9. 24 маусым.

Conquest, 1986 – *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York: Oxford University Press, 1986. 408 p.

Гимпельсон, 1995 – *Гимпельсон Е.Г.* Формирование советской политической системы: 1917–1923 гг. М.: Наука, 1995. 232 с.

- Дэвис, Уиткрофт, 2011 – Дэвис Р. Уиткрофт С. Годы голода: сельское хозяйство СССР, 1931–1933. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 543 с.
- Жұмағұлов, 1999 – Жұмағұлов Б. Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі (1922–1933 жж.). Алматы, 1999. 157 б.
- Жұмағұлов, 2021 – Жұмағұлов Б. Сұрқия саясат сойқаны. Алматы, 2021. 312 б.
- Камерон, 2020 – Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. Москва: Новое литературное обозрение, 2020. 360 с.
- Койгелдиев, 2009 – Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы, 2009. 448 с.
- Кирабаев, 2007 – Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 8. Алматы, 2007. 394 б.
- Маркосян, 2010 – Маркосян Г.М. Коррупция в СССР в 1920-е годы и борьба с ней: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. М., 2010. С. 14.
- Көпеев, 2006 – Көпеев М.Ж. Ертіс бойындағы қожалар // Шығармалары. Т. 8. Павлодар, 2006. 300 б.
- Нургалиева, 2005 – Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы, 2005. 200 с.
- Омарбеков, 2003 – Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. Алматы, 2003. 552 б.
- Павлодарское Прииртышье, 2003 – Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. Алматы, 2003. 252 с.
- Тілеке, 1995 – Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс-Баянаула өңірі. Павлодар, 1995. 346 б.

Sources

- POMM – Pavlodar oblystyq memlekettik muraǵaty [Pavlodar Regional State Archive]
- QR OMA – Qazaqstan Respýblıkasy Ortalyq Memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

References

- Abylgojin, 2001 – Abylgojin J. Kazakhstan v sovetskom totalitarnom prostranstve: istoricheskaya dinamika [Kazakhstan in the Soviet totalitarian space: historical dynamics]. Almaty, 2001. Pp. 267–268. [in Russian]
- Айқар, 1915 – El ishindegi sot jumysy [Judicial work within the country]. *Айқар [Ayqap]*. 1915. № 9. 24 маусым. [in Kazakh]
- Conquest, 1986 – Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York: Oxford University Press; 1986. 408 p.
- Devis, Uitkroft, 2011 – Devis R., Uitkroft S. Gody goloda: sel'skoe khoziaistvo SSSR, 1931–1933 [The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933]. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2011. 543 p. (History of Stalinism). [In Russian]
- Gimpelson, 1995 – Gimpelson E.G. Formirovanie sovetskoi politicheskoi sistemy: 1917–1923 gg. [Formation of the Soviet political system: 1917–1923]. M.: Nayka, 1995. 232 p. [in Russian]
- Kameron, 2020 – Kameron S. Golodnaya step': golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Moscow: New Literary Observer, 2020. 360 p. [In Russian]
- Koigeldiev, 2009 – Koigeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-h godov [Stalinism and repression in Kazakhstan in the 1920s and 1940s]. Almaty, 2009. 448 p. [in Russian]
- Kopeev, 2006 – Kopeev M.Zh. Ertis boyndaǵy qojalar [Khojas along the Irtysh]. *Shyǵarmalary*. T. 8. [Essays. Vol. 8.]. Pavlodar, 2006. 300 p. [in Kazakh]
- Markosian, 2010 – Markosian G.M. Korruptsiia v SSSR v 1920-e gody i bor'ba s nei: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. M., 2010. P. 14. [in Russian]
- Nýrgalieva, 2005 – Nýrgalieva A.M. Ocherki po istorii islama v Kazakhstane [Essays on the history of Islam in Kazakhstan]. Almaty, 2005. 200 p. [in Russian]
- Omarbekov, 2003 – Omarbekov T. Qazaqstan tarıhynyń XX ǵasyrdaǵy ózekti máseleleri. Kómekshi oqy quraly [Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century. Auxiliary training manual]. Almaty, 2003. 552 p. [in Kazakh]
- Pavlodarskoe Priirtyshe, 2003 – Pavlodarskoe Priirtyshe. Ensiklopedia [Pavlodar Irtysh region. Encyclopedia]. Almaty, 2003. 252 p. [in Russian]
- Qırabaev, 2007 – Qırabaev S. Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. T.8. [A collection of multi-volume works. Vol. 8]. Almaty, 2007. 394 p. [in Kazakh]
- Tileke, 1995 – Tileke J. Shejire: Ertis-Baianayla óńiri [Chronicle: Irtysh-Bayanaul region]. Pavlodar, 1995. 346 p. [in Kazakh]
- Zhūmagūlov, 1999 – Zhūmagūlov B. Keñes ókimetiniń agrarlyq saiasaty jáne Adai kóterilisi (1922–1933 jj.) [The Agrarian Policy of the Soviet Government and the Adai Uprising (1922–1933)]. Almaty, 1999. 157 p. [In Kazakh]
- Zhūmagūlov, 2021 – Zhūmagūlov B. Súrqiia saiasat soıǵany [The Atrocity of the Treacherous Policy]. Almaty, 2021. 312 p. [In Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 1. Pp. 410–
420
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_410-420

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА «КАЗАХ» (1913–1918 ГГ.) КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Ирина Александровна Мухамадеева¹, Динмухамед Канатбекулы Кенжебек², Айжан Арлановна Жаксыбаева³

¹Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
(д. 189А, ул. М. Ауэзова, 020000 Кокшетау, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0590-0756>. E-mail: irinam.69@mail.ru

²Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
(д. 189А, ул. М. Ауэзова, 020000 Кокшетау, Республика Казахстан)
Магистр педагогических наук, преподаватель
<https://orcid.org/0000-0003-3503-5839>. E-mail: dimash_kenzhebek@mail.ru

³Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
(д. 189А, ул. М. Ауэзова, 020000 Кокшетау, Республика Казахстан)
Магистр педагогических наук, преподаватель
<https://orcid.org/0009-0004-0736-8745>. E-mail: super_-1@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Мухамадеева И.А., Кенжебек Д.К., Жаксыбаева А.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Газета «Казах» (1913–1918) занимает особое место в социально-политической и культурной истории Казахстана, возникнув в решающий период национального возрождения. Основанное видными представителями казахской интеллигенции, такими как Алихан Бокееханов, Ахмет Байтурсынов и Миржакып Дулатов, издание стало платформой для обсуждения актуальных вопросов своего времени, включая колониальную политику, реформы образования и сохранение казахской идентичности. Значение казахского языка проявляется в его двойной роли: как летописи современных событий и как агента изменений, формирующего общественное мнение и влияющего на национальное сознание. Целью данного исследования является анализ газеты «Казах» как исторического источника, изучение её вклада в социально-политическое развитие Казахстана начала XX века и оценка её актуальности в более широком контексте истории Отечества. Основные задачи включают исследование тем, связанных с сохранением культуры, политической пропагандой и социальными реформами, а также оценку влияния издания на казахскую интеллигенцию и общество. *Материалы и методы.* Исследование основано на анализе статей в номерах газеты «Казах» за период 1913–1918 гг. Архивы номеров газеты хранятся в фондах казахстанских (Центральный Государственный архив РК, Национальный архив РК) и российских архивов (Объединенного

государственного архива Оренбургской области, Государственного Исторического архива Омской области). Исследование основано преимущественно на дескриптивном (описательном), историко-сопоставительном (компаративистском) методах. *Результаты.* Анализ показал, что газета «Казах» не только документировала проблемы, стоявшие перед казахским народом в рамках Российской империи, но и обеспечивала интеллектуальное и идеологическое руководство для зарождающегося национального движения. Статьи демонстрировали знания о культурной ассимиляции, стремление к единству и сопротивлению, а также прогрессивное видение будущего Казахстана. *Заключение.* Газета «Казах» является бесценным ресурсом для понимания исторической траектории Казахстана. Её наследие подчеркивает важную роль СМИ в формировании нации и интеллектуальную устойчивость казахской интеллигенции в период глубоких социально-политических преобразований.

Ключевые слова: газета, «Казах», история, источники, документы, «Алаш».

Для цитирования: Мухамадеева И.А., Кенжебек Д.К., Жаксыбаева А.А. Общественно-политическая газета «Казах» (1913–1918 гг.) как один из источников отечественной истории // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. С. 410–420. [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_410-420

«ҚАЗАҚ» ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ГАЗЕТІ (1913–1918 жж.) ОТАН ТАРИХЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Ирина Александровна Мухамадеева^{1*}, Дінмұхамед Қанатбекұлы Кенжебек², Айжан Арланқызы Жаксыбаева³

¹Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(189а үй, М. Әуезов көшесі, 020000 Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0590-0756>. E-mail: irinam.69@mail.ru

²Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(189а үй, М. Әуезов көшесі, 020000 Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
<https://orcid.org/0000-0003-3503-5839>. E-mail: dimash_kenzhebek@mail.ru

³Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(189а үй, М. Әуезов көшесі, 020000 Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
<https://orcid.org/0009-0004-0736-8745>. E-mail: super_-1@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мухамадеева И.А., Кенжебек Д.К., Жаксыбаева А.А., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* «Қазақ» газеті (1913–1918) ұлттық оянудың шешуші дәуірінде пайда болған Қазақстанның әлеуметтік-саяси және мәдени тарихында ерекше орын алады. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатов сияқты қазақ зиялыларының көрнекті өкілдері негізін қалаған бұл басылым өз заманының өзекті мәселелерін, соның ішінде отаршылдық саясатты, білім беру реформасын және қазақ болмысын сақтауды шешуге арналған тұғырнама болды. Қазақ тілінің маңыздылығы оның қазіргі оқиғалардың шежіресі және қоғамдық пікір қалыптастыратын және ұлттық сана-сезімге ықпал ететін өзгерістер агенті ретіндегі Қос рөлінде жатыр. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу 1913–1918 жылдар аралығындағы «Қазақ» газетінің сандарында жарияланған мақалаларды талдауға негізделген. Газет сандарының архивтері Қазақстан архивтерінің (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві) және Ресей архивтерінің (Орынбор облысының Біріккен мемлекеттік архиві, Омбы облысының Мемлекеттік тарихи архиві) қорларында сақталған. Зерттеу негізінен дескриптивтік (сипаттамалық), тарихи-салыстырмалы (компаративистік) әдістерге сүйенеді. *Қорытынды.* «Қазақ» Қазақстанның тарихи траекториясын түсіну үшін баға жетпес ресурс болып табылады. Оның мұрасы БАҚ-тың ұлт құрудағы маңызды рөлін атап көрсетеді және терең әлеуметтік-саяси қайта құру кезеңіндегі қазақ зиялыларының зияткерлік тұрақтылығын атап көрсетеді.

Түйінді сөздер: газет, «Қазақ», тарих, дереккөздер, құжаттар, «Алаш».

Дәйексөз үшін: Мухамадеева И.А., Кенжебек Д.Қ., Жақсыбаева А.А. «Қазақ» қоғамдық-саяси газеті (1913–1918 жж.) Отан тарихының қайнар көздерінің бірі ретінде // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 1. 410–420-бб. [Орыс тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_410-420

SOCIAL AND POLITICAL NEWSPAPER "KAZAKH" (1913-1918) AS ONE OF THE SOURCES OF NATIONAL HISTORY

Irina Aleksandrovna Mukhamadeeva^{1*}, Dinmukhamed Kanatbekuly Kenzhebek², Aizhan Arlanovna Zhaksybaeva³

¹Kokshetau University named after Abai Myrzakhmetov
(house 189A, M. Auezovst., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-0590-0756>. E-mail: irinam.69@mail.ru

²Kokshetau University named after Abai Myrzakhmetov
(house 189A, M. Auezovst., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Master of Pedagogical Sciences, teacher
<https://orcid.org/0000-0003-3503-5839>. E-mail: dimash_kenzhebek@mail.ru

³Kokshetau University named after Abai Myrzakhmetov
(house 189A, M. Auezovst., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Master of Pedagogical Sciences, teacher
<https://orcid.org/0009-0004-0736-8745>. E-mail: super_-1@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Mukhamadeeva I.A., Kenzhebek D.K., Zhaksybaeva A.A., 2026

Abstract. Introduction. The Kazakh newspaper (1913–1918) occupies a unique place in the socio-political and cultural history of Kazakhstan, having emerged during a crucial era of national awakening. Founded by prominent Kazakh intellectuals such as Alikhan Bokeikhanov, Akhmet Baitursynov, and Mirzhakyp Dulatov, the newspaper served as a platform for addressing pressing issues of its time, including colonial policy, education reform, and the preservation of Kazakh identity. The significance of the Kazakh language lies in its dual role as a chronicle of contemporary events and an agent of change that shapes public opinion and fosters national identity. The *goal* of this study is to analyze the Kazakh newspaper as a historical source, examine its contribution to the socio-political course of Kazakhstan in the early 20th century, and examine its relevance in the broader context of national history. *Materials and methods.* The study is based on an analysis of articles published in the issues of the newspaper “Kazakh” for the period 1913–1918. The archives of the newspaper issues are preserved in the collections of Kazakhstani archives (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, National Archive of the Republic of Kazakhstan) and Russian archives (United State Archive of the Orenburg Region [USAOR], State Historical Archive of the Omsk Region). The research primarily relies on descriptive and historical-comparative (comparativist) methods. Include exploring the newspaper’s themes such as cultural preservation, political propaganda, and social reform, as well as assessing its impact on the Kazakh intelligentsia and society. The analysis shows that the newspaper “Kazakh” not only documented the problems that the Kazakh people faced under the Russian Empire, but also provided intellectual and ideological guidance for the nascent national movement. The articles reflected a progressive vision of the future of Kazakhstan, emphasizing education, unity, and resistance to cultural assimilation. *Conclusion.* “Kazakh” serves as an invaluable resource for understanding the historical trajectory of Kazakhstan. Its legacy highlights the important role of media in nation-building and underscores the intellectual resilience of the Kazakh intelligentsia during a period of profound socio-political transformation.

Keywords: newspaper, «Kazakh», history, sources, documents, «Алаш».

For citation: Mukhamadeeva I.A., Kenzhebek D.K., Zhaksybaeva A.A. Social and political newspaper "Kazakh" (1913–1918) as one of the sources of national history // Otan tarihy. 2026. Vol. 29. No 1. Pp. 410–420. [In Rus.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_1_410-420

Введение. Отечественная история является частью общей истории и изучает становление Казахского государства. Её изучение катализирует воспитание гражданственности и патриотизма в Казахстане. Знание основных этапов Отечественной истории Казахстана, от древнейших времен до современности, позволяет лучше понять особенности своего родного государства, стимулирует развитие аналитического мышления, стремление к расширению собственной эрудиции, умение вести диалог.

Одним из ценных источников в изучении исторического прошлого нашей страны, является периодическая печать. Именно газеты были неотъемлемой частью общества на протяжении веков, предоставляя информацию, формируя общественный дискурс и свидетельствуя о прохождении ряда исторических событий.

Изучение истории газетного издательства даёт лучшее понимание событий прошлого. По мере того, как газеты становились всё более распространёнными и достигали широкой аудитории, они влияли на общественное мнение по важным вопросам. Газеты предоставляли платформу для обсуждения политических, экономических и социальных вопросов.

Цель статьи – исследовать вклад газеты «Казах» (1913–1918 гг.) в формирование национальной идентичности, сохранение культурного наследия и документирование политической и социальной борьбы казахского народа в период трансформации его истории. Также проанализировать газету «Казах» как исторический документ, подчеркнув его роль в хронике общественно-политических событий начала XX века и его влияние на казахскую интеллигенцию и широкие слои населения.

Материалы и методы. Исследование основано на анализе статей в номерах газеты «Казах» за период 1913–1918 гг. Архивы номеров газеты хранятся в фондах казахстанских (Центральный Государственный архив РК [ЦГА РК], Национальный архив РК [НА РК]) и российских архивов (Объединенного государственного архива Оренбургской области [ОГАОО], Государственного Исторического архива Омской области). Также архивы номеров газеты «Казах» содержатся в Национальной библиотеке Казахстана в Алматы, в Российской Национальной библиотеке в Санкт-Петербурге.

Исследование основано преимущественно на дескриптивном (описательном), историко-сопоставительном (компаративистском) методах. Поскольку номера и статьи газеты «Казах» в настоящем исследовании выступают в качестве основного источника информации, поэтому при его анализе применялся метод критического рассмотрения источника. В качестве дополнительных методов были привлечены дискурс-анализ и контент-анализ, использованных при работе с большими объемами информации.

Вовлечение в научный оборот нарративных исторических источников, таких как записки, дневники, воспоминания, позволит посмотреть на исторический процесс с точки зрения современников изучаемой эпохи, учитывать их взгляд и интерпретацию фактов исторических событий, в которых принимали участие или имели непосредственное отношение к ним.

Научно-технический прогресс и нанотехнологии дают новые возможности в сохранении и использовании исторических источников, формирование исторической памяти народа, его национально-культурного кода, как основы духовного развития современного казахстанского общества.

Обсуждение. Дореволюционная историография о мусульманских печатных изданиях в основном представлена работами российского исследователя В. Смирнова [Смирнов, 1887: 471].

В советский период изучение вопроса о развитии периодической печати в Казахстане дореволюционного периода не получило должного освещения в отечественной историографии.

Среди казахских исследователей дореволюционной казахской прессы в советский период следует выделить У.Х. Субханбердину, которая первая глубоко исследовала данную проблему с филологических и библиографических позиций [Субханбердина, 1964: 20]. Так, У.Х. Субханбердиной была составлена обширная библиографическая картотека материалов по экономике, истории, литературе, праву, общественно-политической и социальной жизни казахского народа, опубликованных в периодических изданиях в 1870–1918 гг.: в журнале «Айкап» (1911–1915) и газетах: «Туркестан уалаятынын газети» (1870–1882), «Дала уалаятынын газети» (1888–1902),

«Казахстан» (1911–1913), «Алаш» (1916–1918), «Сарыарка» (1917), «Бирликтуы» (1917), «Казах» (1913–1918), [Субханбердина, 1999: 834].

Проблема создания и развития казахоязычной печати в Казахстане в дореволюционный период составляет предмет исследования и для современных отечественных ученых-историков. К примеру, С.А. Смагулова рассмотрела и проанализировала этапы создания и развития казахоязычной периодической печати в период 20-30 гг. XX века [Смагулова, 2010: 365]. А. Альжанова и А. Тлепберген в своей работе отметили большую и основополагающую роль видных представителей казахской национальной интеллигенции в развитии первых казахских газет [Альжанова, Тлепберген 2019: 32–37].

Вызывает интерес работа Г.Н. Ксенжик о периодической печати Туркестанского края, как источника по изучению истории Казахстана начала XX в. [Ксенжик, 2025: 109–127]. В частности, автор в своем исследовании обращается к проблеме фронтального пространства с целью выявления особенностей исторического периода и их фиксации на страницах периодической печати. Г.Н. Ксенжик резюмирует, что периодическая печать является уникальным источником, при этом отмечая, что газетные публикации требуют критического осмысления в связи с тем, что корреспонденция всегда несла определенную субъективную оценку событий автором.

В работах зарубежных авторов Джерри У. Кнудсона и Родса Джеймса Форда проанализированы вопросы и проблемы, связанные с развитием периодической печати и ее влияния на общественно-политические процессы.

Так, известный американский журналист Джерри У. Кнудсон высоко оценивает роль газеты в ходе развития исторического процесса. Он утверждает, что газеты можно рассматривать как нечто большее, чем просто летописца событий реальности, как, к сожалению, слишком многие историки отводят им роль лишь источника фактической информации [Кнудсон, 2006]. Родс Джеймс рассматривал прессу как реестр фактов, которые имеют дальнейшее применение в исторических целях, поскольку они являются как представителем, так и проводником общественных настроений. Историк отмечает, что, как и любые другие источники, газетные материалы следует использовать с осторожностью и критическим подходом, поскольку один авторитетный источник, несомненно, обладает большей ценностью, чем множество менее надежных. «Долг историка состоит не в том, чтобы решать, являются ли газеты такими хорошими, какими они должны быть, а в том, чтобы измерить их влияние на настоящее и признать их важность как обширной и современной записи прошлого» [Родс Джеймс Форд, 2024].

Результаты. В период конца XIX – нач. XX веков органами колониальной власти были созданы две первые газеты на казахском языке: Туркестан уалаятынын газетсы (1870–1882 гг.) – издавалась в Туркестанском генерал-губернаторстве и Дала уалаятынын газетсы (1888–1902 гг.) – печатный орган Степного генерал-губернаторства.

Издания носили не только информационно-справочный характер, но и отражали интересы колониальной администрации Российской империи. Наряду с этим начинается процесс научно-исследовательской работы по изучению истории, этнографии, культуры Степного края. Материалы этих изданий представляют особую важность для изучения исторических событий этой эпохи.

Содержание национальных газет отражало реальную действительность того времени. В них печатались главные новости края, размещались материалы об используемых формах ведения хозяйства (скотоводство, земледелие, переработка сельхозсырья), о казахских традициях, обрядах, отрывки национального эпоса, литературное творчество, научные заметки и рекомендации просветителей. С высоты сегодняшнего дня можно сказать, что для своего интеллектуального и культурного развития, казахское общество дореволюционного периода нуждалось в таких газетах.

В этих публикациях можно было найти хронику событий, материалы по общественным наукам, истории и философии, образцы народного творчества казахов, поэзию, а также эссе от представителей казахской интеллигенции. Эти материалы знакомили читателей с литературным наследием и бытом народов Европы и Востока. Таким образом, казахская пресса дореволюционного периода не только служила средством просвещения, но и обогащала духовную культуру народа, влияя на формирование его общественного сознания.

Новая веха в развитии казахского народа началась с появлением газеты «Қазақ», к созданию которой ее отцы подошли системно и комплексно. Это выражалось в том, что ими заранее были найдены финансовые источники в лице меценатов, был использован опыт других газет, а также выстроена стратегия взаимодействия с властями.

У истоков создания газеты «Қазақ» стояли лучшие представители казахского общества, ее интеллигенция. Редактированием газеты занимался Ахмет Байтурсынов – лидер общественного движения, затем создатель и идеолог партии «Алаш», имевший богатый опыт просветительской, научной и публицистической работы.

В первом выпуске было напечатано эссе Ахмета Байтурсынова, где он подчеркивал: «Для сохранения нашей самобытности мы обязаны прилагать все усилия для развития образования и культуры. Наша первоочередная задача – укрепить национальную литературу. Никогда не следует забывать: лишь тот народ, что сумел создать литературу на своем родном языке, достоин независимого бытия».

С ним в тандеме работали его друзья и коллеги ученые: Алихан Букейханов – журналист, этнограф, педагог, политик и Миржакып Дулатов – писатель, поэт, общественный деятель. Их знания, опыт, преданность своему народу и стране проявились на страницах новой газеты (рис.1).

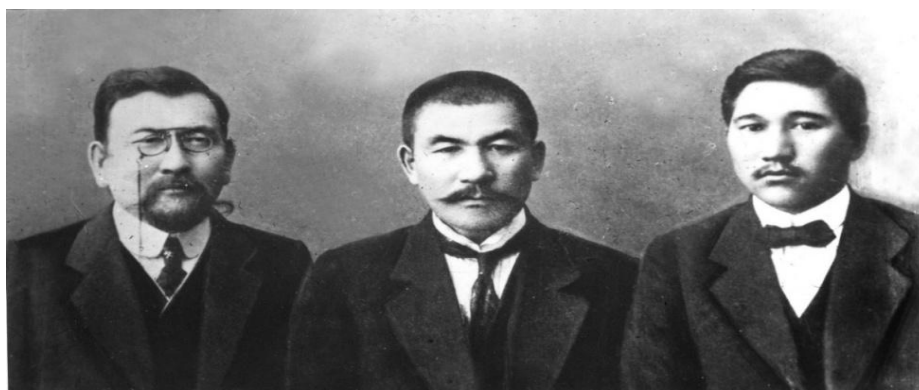

Рис.1. Ахмет Байтурсынулы, Алихан Бокейхан, Миржакып Дулатов

Публикации в газете «Қазақ» демонстрируют непримиримую позицию Алихана Букейханова и Ахмета Байтурсынулы в отстаивании интересов казахского народа. Так, в № 91 за 1914 год, в статье под названием «Что это значит?» сообщается, что в 1913 году при переселении казахов Чедьртинской волости Уральской области на земельные наделы в Каратаевском поселке, лишь пять казахских семей, обосновавшихся там, получили участки. Остальные же земли поселка остались нераспределенными среди местного населения.

В целом, казахскими учеными и просветителями было обеспечено целостное наполнение контента газеты «Казах». На ее страницах отображалась ежедневная жизнь Казахской степи, в ней запечатлевалась история степного края. Структурированно тематика газеты представлена в таблице 1.

Таблица 1. Тематические аспекты газеты «Казах»

Темы/аспекты	Содержание
Политический аспект	Правовой статус казахов в Российской империи
Земельный аспект	Защита пастбищ; Влияние переселенческой политики
Просвещенческий аспект	Актуализация открытия школ, работа над учебными программами, поиск учителей
Языковой аспект	Адаптация казахской письменности на основе арабского письма «Жана емле»
Культурный аспект	Пропаганда и сохранение национальных традиций и устоев
Хозяйственно-экономический аспект	Помощь в ведении земледелия, продвижение национальных традиций в скотоводстве
Внешнелитературный аспект	Трактовка имперских амбиций царской России
Религиозный аспект	Организация и продвижение мусульманских идей, школ
Дискуссионный аспект	Работа с письмами читателей, объяснение законов, обсуждение литературных произведений и научных статей
Примечание: [составлено авторами]	

Газета «Казах» подготовила организационно-политическую платформу партии «Алаш». Идейные истоки партии «Алаш», созданной после Февральской революции 1917 г., следует искать в период Первой русской революции. Общественное движение, в котором до двух революций 1917 г. активно участвовала казахская интеллигенция, в период с июля 1917 по 1920 гг., было оформлено в политическую партию «Алаш» [Альжанова, Тілепберген, 2019: 33].

На рубеже веков в казахском обществе сложилась совершенно новая ситуация. Реальными проявлениями сложившейся ситуации стали российская военно-монархическая система правления, провозглашение казахской земли собственностью русского государства, резкий рост притока переселенцев из внутренней России, вытеснение казахских масс из земель, пригодных для насильственного земледелия, глубокий кризис традиционного казахского хозяйства.

Казахская интеллигенция боролась за достижение равноправия казахского народа с другими в составе империи. Они рассматривали методы восстановления казахской государственности, стремились помочь в борьбе своего народа за освобождение от колониального гнета.

Казахские интеллектуалы начала XX века, представители партии «Алаш» впервые заявили о праве казахской нации на самоопределение в виде создания территориально-национальной автономии Алаш-Орда. Решение об этом было принято на II Всеказахском съезде, который прошел в городе Оренбурге в декабре 1917 г. Правительство автономии – Временный Национальный совет Алаш-Орды, возглавил политический деятель, истинный патриот Алихан Букейханов [Мухамадеева и др., 2022: 119]. Газета «Казах» была ее печатным органом, средством выражения идейно-политических взглядов и интересов, при этом в ней содержался материал об особо важных и значимых событиях этого периода.

Мамбет Койгельды отмечает, что «лидеры движения «Алаш» – Букейханов, Байтурсынов, Дулатов – это передовые люди той эпохи. Роль Букейханова я сравниваю с такими выдающимися лидерами национально-освободительного движения в Азии, как Махатма Ганди в Индии, Сунь Ятсен в Китае, Мустафа Ататюрк в Турции, и Букейханов по своему интеллектуальному уровню был наравне с этими личностями. Поэтому, при власти Советов советская идеология пыталась принизить роль движения «Алаш» [Койгельды, 2014].

В состав партии «Алаш», возглавляемой либерально-демократической интеллигенцией, такими как Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, М. Дулатов, с самого начала вошли известные представители казахской научной и творческой интеллигенции: М. Тынышбаев, М. Жумабаев, Ш. Кудайбердиев, Карашев, С. Торайгыров, Х. Габбасов, А. Мекеков, Жаханша Досмухамедов и другие представители.

Именно на страницах этой газеты был опубликован проект программы партии «Алаш», в котором дается представление о том, что Казахстан войдет в состав России демократической, федеративной республикой на основе общенационального единства. «Демократия – это сила народа», т.е. власть народа, а «федерация – это объединение в равные государства, каждое государство имеет свое единство. Каждому ответственному бразды правления». Основная идея здесь – Союз самоуправляющихся равноправных государств [Программа].

Вступление Байтурсынова на путь политической деятельности приходится на 1905 г. Одним из авторов Каркаралинской петиции (заявления), написанной в 1905 г. на Кояндинской ярмарке и подписанной 14500 человек, был Байтурсынов. В Каркаралинской петиции были подняты вопросы внесения изменений в дела местного управления, суда, народного образования в соответствии с интересами казахской страны, свободы совести, вероисповедания, разрешения на выпуск газет и открытие типографии без цензуры, замены законов в интересах казахской страны. «В своих художественно-публицистических статьях, опубликованных в казахоязычных газетах и журналах начала XX века, Ахмет разоблачал произвол и несправедливость царской колониальной системы, шовинистическую политику великой державы в земельных и правозащитных вопросах, призывал освободить народ из тисков тьмы, преследующей образование и создающей колониальный гнет» [Сак, Ертасова, 2022: 69]

Фундаментальный вклад основателей и руководителей газеты очевиден и емко представлен в таблице 2.

Таблица 2. Вклад редакторов в развитие газеты

Редакторы	Вклад
Букейханов А.	Цикл научно-аналитических публикаций о культуре (история, литература, фольклор)
Дулатов М.	Литературная публицистика (критические заметки, рецензии на литературные новинки, очерки, фельетоны)
Байтурсынов А.	Политическая публицистика (продвижение идей «Алаш», активизация национальной интеллигенции) Создание казахского алфавита (учебное пособие «Тілқурал»)
Примечание: [составлено авторами]	

Кроме того, в период 1915–1917 гг. издание «Қазақ» фактически исполняло роль национального парламента и неофициального правительства Казахстана: на его страницах открыто обсуждались ключевые проблемы общенационального значения, а также выносились реальные постановления. Степной народ, насчитывавший к началу Первой мировой войны 6,47 млн человек, будучи лишенным своих уполномоченных делегатов в III и IV созывах Государственной думы, оказался в положении, когда его лидеры были вынуждены обращаться за поддержкой к Бюро мусульманской фракции Госдумы. В связи с необходимостью выдвижения своего постоянного представителя в данный блок, редакция газеты «Қазақ», проведя обширное обсуждение этого вопроса на своих страницах, предложила кандидатуру Алихана Букейхана на эту непростую должность.

Значение и роль газеты «Қазақ» в судьбе казахского народа приобрели особую важность, можно сказать, определяющий характер, особенно во время Первой мировой войны и цепи последующих исторических потрясений 1916–1918 гг. в Казахском крае Российской империи. Лидеры газеты объясняли, что в сложившейся ситуации следует действовать осознанно, чтобы сохранить свой народ. Наглядным примером истинных мотивов элиты «Алаш» по отношению к собственному народу, опубликованное в газете «Қазақ» под призывом «Алаш азаматтарына!» В нем говорилось о том, что, подчиняясь требованиям государства, есть риск своему хозяйству без должного управления, однако джигит, призванный на трудовой фронт, менее подвержен смерти. При этом, в тех регионах, где были массовые волнения начались жестокие расправы со стороны царизма. Ради сохранения жизней казахских сынов казахская интеллигенция призывала к смирению, за что подвергалась порой критике со стороны более радикально настроенных слоев казахского общества.

Основные темы, поднятые «Қазақом» в 265 номерах за 5 лет, были: Казахстан в эпоху российской колонизации; Административная и судебная система Казахстана; социально-экономическое развитие Казахстана; вопросы грамотности и образования; история нации, а также большинство статей, посвящённых публицистским сочинениям по земельному вопросу, важным для казахского народа» [Субханбердина, 1998: 556].

В совокупности материалы газеты сформировали модели становления суверенного Казахстана (таб. 3).

Таблица 3. Роль газеты для становления суверенного Казахстана

Модели	Содержание
Модель гражданского просвещения	- процесс повышения грамотности казахского народа; - просветительская работа; - открытие школ и медресе; - создание казахского алфавита; - перевод на казахский язык мировой литературы - сохранение языка и культуры
Модель политического взаимодействия	- формирование политической культуры - воспитание гражданской ответственности и патриотизма - толерантность к другим народам - ответственность национальной интеллигенции
Модель будущей государственности	- идеи национальной автономии - идеи социальной модернизации - система противовесов царизму
Примечание: [составлено авторами]	

«Второе поколение казахской интеллигенции, под влиянием распространенного в начале XX в. интереса к самоопределению национальностей, провозгласило историческое право казахской нации на свою территорию» [Peter Rottier, 2004: 478].

В целом, общественно-политическая деятельность газеты «Казах» можно хронологически разбить на ряд периодов, которые представлены в таблице 4.

Таблица 4. Периодизация деятельности газеты «Казах»

Период	Содержание
к. IX-нач. XX вв.	Подготовительный период (формирование предпосылок к созданию газеты: поиск материальных средств, типографии, единомышленников)
1913 г.	Первая публикация газеты «Казах» в Оренбурге
1913-1917 гг.	Публицистический период – формирование национального дискурса
1917 г.	Газета продвигает идеи национальной автономии
1918 г.	Давление властей (цензура, штрафы, запреты на публикации определенных материалов и насильственное закрытие издания)
1920-1930-е гг.	Репрессионный период (судебный иски, уголовное преследование)
Примечание: [составлено авторами]	

В целом газета «Казах» сыграла многогранную роль в Отечественной истории, служа своеобразным зеркалом, отражающим эволюцию страны, катализатором социальных и политических перемен и мостом, соединяющих власть и народ. Она стала вектором формирования казахской суверенности.

Заключение. Таким образом, общественно-политическая газета «Казах» в период своего функционирования в 1913–1918 гг. является одним из источников по истории Казахстана. Ее деятельность в судьбоносный период (начало Первой мировой войны, Октябрьский вооруженный переворот 1917 года) была востребована народными чаяниями, отражала общественно-политическую ситуацию того времени.

В целом, издание казахских газет, журналов и книг сыграло значительную роль в пробуждении национального самосознания казахского народа, тесной консолидации казахской интеллигенции в интересах нации. Казахский народ в это время достиг такой степени, что мог читать различные литературные произведения не только на казахском, но и на татарском и русском языках.

Газета «Казах» представляла собой значимый письменный источник, позволяющий конкретизировать и обогатить содержание отечественной истории фактическим материалом. На страницах этого еженедельника можно проследить жизнь казахов в хронологических рамках 1913–1918 гг. Газета рассказывала о жизни людей того периода, их проблемах, достижениях и передавала национальный дух, его идею.

События начала XX века, определили импульс политического и социально-экономического развития Казахстана. Именно в этот период сформировалась национальная интеллигенция, выражающая идею формирования новой государственности с учетом национальных интересов, основанной на самоидентичности и независимости казахского народа. Именно на страницах газеты «Казах» эта идея получила свое освещение, и стала доступна народу.

Общественно-политическая газета «Казах» сыграла важную роль, потому что ее возникновение произошло в переломный исторический момент – во времена политических потрясений и преобразований. На ее страницах казахский народ мог высказать свое мнение и недовольство, а также служила основным источником распространения информации, через которую поднимались социально-политические проблемы того времени.

Кроме того, газета «Казах» сыграла свою роль в сохранении и продвижении казахской культуры, языка и традиций, служила платформой для диалога и дебатов по важным социальным, политическим и культурным вопросам. Представляя пространство для различных точек зрения и мнений, страницы газет могли бы способствовать конструктивной дискуссии и внести вклад в демократические процессы в Казахстане.

Глобальное создается из малого, что в совокупности рисует картину реальной истории – Отечественной истории. Материалы газеты включали не только политическую информацию, но и о

скотоводстве (кочевом и полукочевом), об особенностях эксплуатации природных ландшафтов (пастбищ, лугов, степей), способах кочевок, охоты, строительства мечетей, развития национальных ремёсел, собирания этноса, передачи устного народного творчества, религиозных предпочтениях, всего, что составляет материальную и духовную культуру казахов.

Погружаясь в чтение данной газеты, невольно оказываешься в атмосфере того исторического периода, который стал вектором дальнейшего развития суверенного Казахстана.

Сегодня представляется важным осмысление уникальности и ценности данной информации, а также её адекватной интеграции в структуру отечественной истории Казахстана. Еще более важно сохранить имеющиеся письменные источники путем их цифровизации, что сделает их доступными для каждого казахстанца.

Источники

НА РК – Национальный архив Республики Казахстан

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

ОГАОО – Объединенный государственный архив Оренбургской области

ГИАОО – Государственный исторический архив Омской области

Литература

Альжанова А., Тілепберген А., 2019 – *Альжанова А., Тілепберген А.* Роль национальной интеллигенции в развитии первых казахских газет // *Вестник КазНУ*. Т. 52. № 2. 2019. С. 32–37.

Кнудсон Дж.У., 2006 – *Кнудсон Дж. У.* Джефферсон и пресса: горнило свободы // Колумбия: Изд-во ун-та Юж. Каролины. 2006. 221 с.

Койгельды М., 2014 – *Койгельды М.* В памяти народа возрождается идея движения «Алаш» // *Gonzo.kz*. 2014. URL: <https://gonzo.kz/blog>

Ксенжик Г.Н., 2025 – *Ксенжик Г.Н.* Периодическая печать Туркестанского края как источник по изучению истории Казахстана начала XX в. // *Gumilyov Journal of History*. Т. 150. 2025. № 1. С. 109–127.

Мухамадеева И.А., Капышев А.К., Абишева А.К., 2022 – *Мухамадеева И.А., Капышев А.К., Абишева А.К.* Эволюционное развитие казахской национальной идеи государственности // *Вестник Карагандинского университета*. 2022. № 1. С. 118–124.

Никаев Х.Р., 2013 – *Никаев Х.Р.* Материалы периодической печати как исторический источник // *Социально-гуманитарные знания*. 2013. № 9. С. 74–82.

Программа партии Алаш, [Б.г.] – Программа партии Алаш. 20 ноября. URL: <http://bibliotekar.kz/kurs-lekcii-po-istorii-kazahstana/programma-partii-alash.html>

Родс Дж.Ф., 2024 – Родс Дж.Ф. Газеты как исторические источники // *Historical Essays*. 2024. URL: <https://www.readanybook.com/ebook/historical-essays-71842>.

Ротье П., 2004 – *Ротье П.* Легитимизация Ата Мекена: казахская интеллигенция пишет историю своей родины. *Ab Imperio*. 2004. № 1. С. 467–486.

Сак К.О., Ертасова Г.К., 2022 – *Сак К.О., Ертасова Г.К.* Значение вклада Ахмета Байтурсынулы в развитие казахской журналистики и публицистики // *Бюллетень Национального университета имени Л.Н. Гумилёва*. Т. 140. 2022. № 3. С. 63–70.

Смирнов В., 1887 – *Смирнов В.* Мусульманские печатные издания в России // *Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества*. 3 т. Т. 2. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1887. 471 с.

Субханбердина У. Х., 1964 – *Субханбердина У. Х.* Казахская дореволюционная периодическая печать и художественная литература (конец XIX – начало XX вв.): автореферат. Алма-ата: АН КазССР, 1964. 20 с.

Субханбердина У., 1998 – *Субханбердина У.* «Қазақ» газеті: «Алаш» азаматтарының рухына бағышталады. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 556 с.

Субханбердина У.Х., 1999 – *Субханбердина У.* Наследие казахского народа (Қазақ халқының атамұралары): аннотированный библиографический указатель. Алматы: Центральная научная библиотека. 1999. 834 с.

Смагулова С.А., 2010 – *Смагулова С.А.* Казахскоязычная периодическая печать 20–30 гг. XX века: история издания и источниковедческая значимость. [Б. и.], 2010. 365 с.

Токаев К.Ж., 2025 – *Токаев К.Ж.* Выступление Главы государства на IV заседании Национального курултая. 2025. 14 марта. *Akorda.kz*. 2025. URL: <https://www.akorda.kz>

Sources

CGA RK – Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

GIАОО – Gosudarstvennyj Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti [Historical Archive of the Omsk Region]

NA RK – Nacional'nyj arhiv Respubliki Kazahstan [National Archive of the Republic of Kazakhstan]

OGAAO – Ob"edinennyy gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti [United State Archive of the Orenburg Region]

RGADA – Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov [Russian State Archive of Ancient Acts]

References

Alzhanova, Tilebergen, 2019 – *Alzhanova A., Tilebergen A.* Rol natsional'noi intelligentsii v razvitii pervykh kazakhskikh gazet [The Role of the National Intelligentsia in the Development of the First Kazakh Newspapers]. *Vestnik KazNU*. 2019. Vol. 52. No. 2. Pp. 32–37 [in Russian]

Knudson, 2006 – *Knudson J.W.* Jefferson and the Press: The Crucible of Freedom. Columbia: University of South Carolina Press, 2006. 221 p.

Koygeldy, 2014 – *Koygeldy M.* V pamyati naroda vozrozhdaetsya ideya dvizheniya «Alash» [The Idea of the Alash Movement Is Being Revived in the People's Memory]. URL: <https://gonzo.kz/blog> [in Russian]

Ksenzhik, 2025 – *Ksenzhik G.N.* Periodicheskaya pechat' Turkestanskogo kraja kak istochnik po izucheniyu istorii Kazakhstana nachala XX v. [Periodicals of the Turkestan Region as a Source for Studying the History of Kazakhstan in the Early 20th Century]. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol. 150. No. 1. Pp. 109–127 [in Russian]

Muhamadeeva et al., 2022 – *Muhamadeeva I.A., Kapyshev A.K., Abisheva A.K.* Evolyutsionnoe razvitie kazakhskoi natsional'noi idei gosudarstvennosti [The Evolutionary Development of the Kazakh National Idea of Statehood]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta*. 2022. No. 1. Pp. 118–124 [in Russian]

Nikaev, 2013 – *Nikaev H.R.* Materialy periodicheskoi pechati kak istoricheskii istochnik [Periodical Press Materials as a Historical Source]. *Sotsial'no-gumanitarnye znaniya*. 2013. No. 9. Pp. 74–82 [in Russian]

Programma partii Alash, n.d. – *Programma partii «Alash»* [Program of the Alash Party]. november 20. URL: <http://bibliotekar.kz/kurs-lekcii-po-istorii-kazahstana/programma-partii-alah.html> [in Russian]

Rauter, 2004 – *Rauter P.* The Legitimization of Atameken: The Kazakh Intelligentsia Writes the History of Its Homeland. *Ab Imperio*. 2004. No. 1. Pp. 467–486.

Rods, 2024 – *Rods J.F.* Gazety kak istoricheskie istochniki. 81 stat'ya, pročitannaya pered Amerikanskoi istoricheskoi assotsiatsiei v Vashingtone 29 dekabrya 1908 goda [Newspapers as Historical Sources: 81st Paper Presented before the American Historical Association in Washington on December 29, 1908]. URL: <https://www.readanybook.com/ebook/historical-essays-71842> [in Russian]

Sak, Yertasova, 2022 – *Sak K.O., Yertasova G.K.* Znachenie vklada Akhmeta Baitursynuly v razvitie kazakhskoi zhurnalistiki i publitsistiki [The Significance of Akhmet Baitursynuly's Contribution to the Development of Kazakh Journalism and Publicism]. *Bulletin of the L. N. Gumilyov National University*. 2022. Vol. 140. No. 3. Pp. 63–70 [in Russian]

Smagulova, 2010 – *Smagulova S. A.* Kazakhazychnaya periodicheskaya pechat' 1920–1930-kh gg.: istoriya izdaniya i istochnikovedcheskaya znachimost' [Kazakh-Language Periodicals of the 1920s–1930s]. [P. I.], 2010. 365 p. [in Russian]

Smirnov, 1887 – *Smirnov V.* Musul'manskie pechatnye izdaniya v Rossii [Muslim Printed Publications in Russia]. *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*. In 3 vols. Vol. 2. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1887. 471 p. [in Russian]

Subkhanberdina, 1964 – *Subkhanberdina U.Kh.* Kazakhskaya dorevolyutsionnaya periodicheskaya pechat' i khudozhestvennaya literatura (konets XIX – nachalo XX vv.) [Kazakh Pre-Revolutionary Periodical Press and Fiction (Late 19th – Early 20th Centuries)]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1964. 20 p. [in Russian]

Subkhanberdina, 1998 – *Subkhanberdina U.Kh.* «Qazaq» gazeti: Alash azamattarynyn ruhyna bagyshtalady [The Newspaper “Qazaq”: Dedicated to the Spirit of the Alash Figures]. Almaty: Kazakh Encyclopedia, 1998. 556 p. [in Russian]

Subkhanberdina, 1999 – *Subkhanberdina U.Kh.* Nasledie kazakhskogo naroda (Qazaq khalqynyn atamuralary) [The Heritage of the Kazakh People]. Almaty: Central Scientific Library, 1999. 834 p. [in Russian]

Tokayev, 2025 – *Tokayev K.-J.* Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the IV Session of the National Kurultai. 2025. March 14. URL: <https://www.akorda.kz>

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT
ОТАН ТАРИХЫ. 2026. Т. 29. № 1

Касымова Д.Б., Капаева А.Т., Кудайбергеноулы Б. О «ФЕОДАЛЬНО-БАЙСКИХ ПЕРЕЖИТКАХ» В КАЗАХСКОЙ ССР: ДИСКУРС, ПРАВО И ПРАКТИКИ.....	5
Козина В.В., Уалтаева А.С., Баймагамбетова А.А. СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ МОНОГОРОДОВ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	22
Мамраймов С. КЕҢЕСТІК АГРАРЛЫҚ САЯСАТ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ МЕН БАЙ-ШАРУАШЫЛЫҚТАРДЫ ТӨРКІЛЕУ (1928–1933 жж.).....	40
Turgunbayev I.Ye., Moryakova M.T., Zhanatayeva K.B. VILLAGE INSTITUTES IN TÜRKİYE AS AN INSTRUMENT OF CULTURAL POLICY.....	54
Sissenbayeva A.A., Kalybekova M.Ch. THEORETICAL AND SOURCE BASE FOR THE STUDY OF HISTORY OF KAZAKHSTANI PRISONERS OF WAR IN CONCENTRATION CAMPS ON THE TERRITORY POLAND DURING THE WORLD WAR II.....	66
Жолдасұлы Т., Досым А.Б. ҚЫЗЫЛОРДАДАҒЫ ИСЛАМНАН ӨЗГЕ ДІНИ ҰЙЫМДАР: СОВЕТТІК КЕЗЕҢ ТӘЖІРИБЕСІ (1960–1980 ЖЖ.).....	77
Zhumatay G., Yskak A. TSARIST RUSSIA’S CIVILIZING MISSION AND POLICY OF CHRISTIANIZATION OF THE KAZAKHS IN THE SECOND HALF OF THE 19 th AND BEGINNING OF THE 20 th CENTURIES.....	91
Zholseitova M.A. SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATION OF THE TURKIC-MUSLIM SOCIETY IN THE INTELLECTUAL HERITAGE OF THE ALASH MOVEMENT.....	107
Сабитов Ж.М., Каратаев А.А. О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ИСТОРИИ ПЛЕМЕНИ АРГЫН.....	118
Бимақанова З.Ш., Мұқанова Г.Қ., Нұрғалиева Ф.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «КІШІ ҚАЗАН» ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ.....	132
Ахметова Г.М. ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ.....	142

Ермаханова М.А., Абдразақова А.Ө., Айтуар Б.М.

АҢЫЗ ЖӘНЕ ШЫНДЫҚ: ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВТІҢ ТҮЛҒАСЫНА
ҚАТЫСТЫ ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ 161

Махамбетова Л.А., Мейрманова Г.А.

У.Х. ШӘЛЕКЕНОВТІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР МЕН
ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІ.....174

Байжанова А.Ә., Шашаев Ә.Қ., Әділбекова З.Ә.

XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ОҚУ-АҒARTУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ.....185

Ошан Ж., Кенжеахмет Н., Қадылбек М.

«ИМПЕРАТОР ГУАНСЮЙ БИЛГІ ТҰСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК-БАТЫС
ШЕКАРА ДЕЛИМИТАЦИЯЛЫҚ КАРТАСЫНЫҢ ҚЫТАЙША
АУДАРМАСЫНДА» КӨРСЕТІЛГЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫС ШЕКАРАСЫНА ҚАТЫСТЫ ТАРИХИ ТОПОНИМИКАЛАР.....199

Zholdas A.K., Amirbek A.A., Kumganbayev Zh. K.

THE ROLE OF HISTORY TEACHING IN FORMING
THE KAZAKH INTELLIGENTSIA (1918–1927 YEARS).....210

Саркенова К.А., Әбенова Б.С.

БАТЫС СІБІР: ӘКІМШІЛІК-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ БӨЛІНІСІ, ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ОРНАЛАСУЫ (XVIII Ғ. СОҢЫ – XIX Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ).....219

Mirzakulova R.M., Alpysbayeva N.K.

SCHOLARS' PERSONAL FUNDS IN THE SCIENTIFIC ARCHIVE
OF "GYLYM ORDASY" AS A PHENOMENON OF HISTORICAL MEMORY.....234

Абдукадыров Н.М., Қалдыбаева С.С., Көбесова А.С.

ОСМАН МЕМЛЕКЕТІ МЕН ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ
АРАСЫНДА ОҚУ-АҒARTУ САЛАСЫНДАҒЫ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ (XIX Ғ. СОҢЫ – XX Ғ. БАСЫ).....249

Ауанасова К.М., Ауанасова А.М., Бадиев А.М.

ВКЛАД СЕРАЛИ ЛАПИНА В ПРАВОВОЙ МОДЕРНИЗМ
В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (НА ОСНОВЕ
АНАЛИЗА ЗАПАДНОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ).....266

Akhmetova Zh.K., Abdrazakova A.U.

THE KAZAKHSTANI VARIANT OF THE SOVIET NATION-BUILDING
PROJECT IN THE CONTEXT OF IMPERIAL LEGACY AND
SOCIALIST MODERNIZATION (1920–1940).....276

Azretbergenova E.Zh., Baigarayev N.A.

ISSUES OF CULTURAL POLICY AND NATIONAL IDENTITY
IN THE PERIOD BETWEEN THE KAZAKH AUTONOMOUS SOVIET
SOCIALIST REPUBLIC AND THE KAZAKH SOVIET SOCIALIST REPUBLIC.....288

Дюсенова Н.К.

ТҮРІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ.....303

Есенаманова А.С., Қалыш А.Б., Исаева А.И.ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ КІЛЕМ ТОҚУ ДӘСТҮРІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХНАМАСЫ:
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МУЗЕЙЛІК ТҮРҒЫДАН ШОЛУ.....312**Сарсенбаев А.Б., Оспанов Е.Б.**

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....325

Турекеев К.Ж.НАРЕЧЕНИЕ ИМЕНИ У КАРАКАЛПАКОВ НАВОИЙСКОЙ И САМАРКАНДСКОЙ
ОБЛАСТЕЙ: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ.....333**Шамшетдинова Д.И.**УСПЕХИ И НЕДОСТАТКИ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ БЫТОВОГО
ОБСЛУЖИВАНИЯ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ
КАРАКАЛПАКСТАНА В 1960–80-Е гг.....343**Мұхатова О.Х., Қаипбаева А.Т., Саипова К.Д.**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАНАСЫЗ
БАЛАЛАР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....353**Қабдолдина К.Қ., Құндақбаева Ж.Б.**ДІНИ ПАРЫЗ БЕН ЭПИДЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПТЕР АРАСЫНДА:
ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗЫЛЫҚҚА
САНИТАРЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ.....367**Қалишабаев А.Ж., Елеуов М.Е.**Т.Н. СЕНИГОВА: БАТЫС ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН
ЭКСПЕДИЦИЯЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖАҒАЛЫҚТАРЫ (1950–1970 ЖЫЛДАР).....378**Кенжебаев Ғ.Қ. Сайфулмаликова С.С.**БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ:
ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫНА ПӘНАРАЛЫҚ ТАЛДАУ.....387**Темирханова А.С., Альбина Абеновна Максүтова А.М., Исакаева А.М.**ҚАСЫМ ЕРТИСБАЕВ ТҮЛҒАСЫ ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ
ДІНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР КОНТЕКСТІНДЕ.....400**Мухамадеева И.А., Кенжебек Д.К., Жаксыбаева А.А.**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА «КАЗАХ» (1913–1918 гг.)
КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ.....410

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru
